נרשם באדער

מיינע זכרונות

גרשם באדער

מיינע זכרונות

די רשימה פון דערשינענע בענד — צום סוף פונעם בוך

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

גרשם באדער

1953 - 1868

מיינע זכרונות

וועגן באַוועגונגען און וואַנדלונגען, קולטורעל-גייסטיקע
און מאַראַליש-עקאָנאָמישע, אידעאָלאָגישע און
סאָציאַלע, געזעלשאַפטלעכע און נאַציאָנאַלע,
דורכגעלעבטע אין פאַרשידענע שטעט
פונעם גאַליצישן היימלאַנד און דער-
נאָך איבערגעפלאַנצט אויפן
אַמעריקאַנער באָדן, אַבער
אַלץ צווישן אייגענע
פוילישע יידן.

I

פון קראקע ביז קראקע

▼

ארויסגעגעבן דורכן
צענטראַל-פאַרבאַנד פון פוילישע יידן אין אַרגענטינע
בועאָנאָס-אייַרעס 1953 — תשי"ד

אינהאלט:

אנשטאט אַ הקדמה — — — — — — — — — — — — — — — — 8
1 מיין געבוירן־שטאָט — — — — — — — — — — — — — — 9
2 קראָקעווער אויסטערלישע מנהגים — — — — — — — — — — 15
3 ווינער קראך, לאָטעריע־שפיל און דאָס כישופדיקע טישל — 21
4 אַ חסיד איז „מקבל נזיפה" און די מגפה בושעווטע — — 27
5 דער געשטודירטער אָשפּיצינער רב — — — — — — — 33
6 אַ בלוט־בילבול — — — — — — — — — — — — — — — 38
7 אונדזערע ערשטע קראָקעווער שכנים — — — — — — — 43
8 כיבוד אב ואם אין יענער צייט — — — — — — — — — 47
9 מיין ערשטער שיעור גמרא — — — — — — — — — — 52
10 דער קעלעמער מגיד אין קראָקע — — — — — — — — 58
11 דער זאַלישטשיקער רבי — — — — — — — — — — 63
12 דאָבריש די מכשפה — — — — — — — — — — — — 67
13 קראָקעווער משכילים — — — — — — — — — — — — 71
14 דער רוסיש־טערקישער קריג פון 1876 — — — — — — 76
15 ערשטע סדר־נאַכט תרל"ח האָט מען דערוואַרט משיחן — — 81
16 אַ דרשה פון צען ווערטער און דאָס 69סטע קאַפּיטל תהילים — 86
17 די „תלמוד תורה כללי" אין קראָקע — — — — — — — 91
18 אהרן פוסטס בוכהאַנדלונג און יוסף פישערס דרוקעריי — 95
19 מתים האָבן געווייגט אין זייערע קברים — — — — — 101
20 שמעון בערמאַן — — — — — — — — — — — — — 105
21 מיין פאָטערס צוואה — — — — — — — — — — — — 111
22 מיין פאָטערס יוגנט־חברים — — — — — — — — — — 116
23 מיין מאַמע — — — — — — — — — — — — — — — 122
24 מיינע ערשטע וואַנדערונגען — — — — — — — — — — 126
25 וואָלף זשאבנער — — — — — — — — — — — — — 131
26 גרשון וויסאָקיער — — — — — — — — — — — — — 136
27 ערשטער סאָציאַליסטישער פּראָצעס אין גאַליציע — — — 139

28 וועג צאר אלעקסאנדער דער צווייטער איז דערמארדעט
געווארן — — — — — — — — — — — — — — — — — — 144
29 אברהם גינצלער — — — — — — — — — — — — — — — — — — 148
30 בייַ ר׳ שמעון סופר אין הויז — — — — — — — — — — — — 152
31 די „בני ביל״ו״ אויפן וועג קיין ארץ־ישראל — — — — — — 157
32 ווי אזוי ר׳ שמעון סופר איז געווארן א דעפוטאט — — — — 163
33 ווי יידישע פאלקסמאסן האבן געזוכט פארווייַלונגען — — — 167
34 אן ערלעכע שבועה מיט שלעכטע קאנסעקווענצן — — — — 172
35 דער מאלער יאן מאטעיקא און זיינע יידישע שילער — — — 176
36 די קעמפערישע ארטאדאקסיע אין גאליציע — — — — — — 181
37 גבריאל קוילן־הענדלערס הויז און זיין עשירות — — — — — 185
38 דער לעצטער פורים בייַ ר׳ שמעון סופר און זיין פטירה — — 191
39 ראבינער ד״ר מרדכי דושאק — — — — — — — — — — — 198
40 אין דער פרעשבורגער ישיבה — — — — — — — — — — — 204
41 א מתנה פון א מיידל, געפלאכטן פון אירע האר — — — — — 209
42 איך גייַ זוכן „תכלית״ אין בערלין — — — — — — — — — 213
43 בייַ דוד גארדאן אין ליק — — — — — — — — — — — — 217
44 אינעם יידישן לערער־סעמינאר אין קעלן — — — — — — — 222
45 א קראקעווער יידישער „מיאטעזשניק״ — — — — — — — — 227
46 וועג משה מאנטעפיאָרע איז אלט געווארן הונדערט יאר — — 233
47 א גוי — א „שומר שבת״ — — — — — — — — — — — — 237
48 די צייטונג „וויענער איזראעליט״ — — — — — — — — — — 242
49 א שרעקלעכער בילבול אויף א יידישער פאמיליע — — — — 246
50 פריץ סמאלענסקין — — — — — — — — — — — — — — — 251
51 מיין דורכגעפאלענע אגיטאציע צווישן פויערים — — — — — 256
52 איך פיר א קאמף קעגן „בישט־גוטע״ — — — — — — — — 261
53 ר׳ ישעיה מאיר שפירא פון טשארטקאוו — — — — — — — 267
54 דער סאנדזער אפיקורס — — — — — — — — — — — — — 271
55 אין א צוזאמענשטויס מיטן ווישניצער רבין — — — — — — 275
56 פוילישע אסימילאציע אויף העברעאיש — — — — — — — — 281
57 מחלוקותן אין סאנדזער הויף — — — — — — — — — — — 286
58 „אנפאלן״ אויף יידן, נישט קיין „פאגראמען!״ — — — — — 290
59 דער ערשטער פויערים־שטרייק אין גאליציע — — — — — — 295
60 א פיש געבראכט צו „קבר ישראל״ — — — — — — — — — 299

61 מיין באַגעגעניש מיט נפתלי הערץ אימבער — — — — — 304
62 אונגאַרישע רבנים האָבן געוואָלט פאַרן קיין ארץ־ישראל — 309
63 דער טאַרנאָווער בישאָף און די סאַנדזער יידן — — — — 313
64 התנהגותן פונעם אַלטן סאַנדזער צדיק — — — — — — 317
65 סאַנדזער תקיף פאַרקלאָגט דעם צדיק אין געריכט — — — 326
66 „טאַטע־מאַמעס צרות" אין דער סאַנדזער סביבה — — — 331
67 אויסוואַנדערונגס־פראָבלעמען אינעם אַמאָליקן גאַליציע — — 335
68 איך נעם זיך אונטער צו רעדאַגירן אַ העברעאישע צייטונג — 339
69 אויפן וועג קיין קאָלאָמיי — — — — — — — — — — 344
70 אַביסל וועגן קאָלאָמייער יידישן לעבן — — — — — — 348
71 ווי ראובן אשר ברוידעס איז געוואָרן מיינער אַ חבר — — 353
72 דער ערשטער „ערשטער מאַי" אין גאַליציע — — — — 359
73 קראָקעווער קהילה מאַכט מיך פאַר „פּראָפעסאָר" פון העברעאיש — — — — — — — — — — — — — 364
74 ערשטע ציוניסטישע פאַרזאַמלונג אין קראָקע מיט ד"ר נתן בירנבוים — — — — — — — — — — — — — — 369
75 אין אָנדענק פון אַ געהאָנגענעם מסור — — — — — — 374
76 צרות פון קנאה — — — — — — — — — — — — — — 379
77 שיעור נישט אַריינגעפאַלן אין חשד פון אַנאַרכיזם — — — 383
78 מיין באַגעגעניש מיט יהודה לייב גאָרדאָן — — — — — 387
79 דער „המגיד" האָט געגומען דערשיינען אין קראָקע — — — 394
80 אין אָנדענק פונעם קראָקעווער בוכהענדלער הערצאָג און אַנדערע טיפּן — — — — — — — — — — — — 400

אנשטאט א הקדמה

יעדער מענטש, וואָס קומט אַריבער די פערציקער יאָרן — זאָגט אַ דייטשער פילאָזאָף — מעג זיך נעמען דערציילן זיינע „זכרונות", וויל ער וועט זיכערלעך האָבן צו דערציילן פיל אינטערעסאַנטע געשעענישן און איבערלעבונגען, וועגן באַגעגענישן מיט פאַרשידענע מענטשן, וועגן באַוועגונגען, וואָס ער האָט ביי זיי געאַרבעט, אַזוי ווי וועגן געזעלשאַפטלעכע און גייסטיקע געטשקעס, צו וועלכע ער האָט געדינט צוזאַמען מיט אַנדערע און ער האָט אויך מקריב געווען צו זיי קרבנות, ביז ער האָט געוווּנען די אינערציגונג, אַז יענע געטשקעס זענען נישט מער ווי שטיין און ביין, האָלץ און לעבלאָזיקייטן.

צו קענען שרייבן אַזעלכע זכרונות, מוז מען נישט זיין קיין „מר בר רב אשי", וויל עס שטעקט נישט אין דעם קיין באַזונדערע איבערשאַצונג פון דער אייגענער ווערט.

אין אַזעלכע זכרונות אַנטפלעקן זיך אַלע איבערלעבונגען פון דער נשמה אין די לאַנגע יאָרן, וואָס דער מחבר זייערער איז געווזמען מיטן שטראָם און צוגעבאַמקעט צו אַלעמען, וואָס אַנדערע האָבן געזאָגט, אָדער ער האָט זיך געזומען שווימען קעגן שטראָם און געוואָלט דווקא זאָגן דעם חיפך פון דער גאַנצער סביבה.

עס האָבן אויך אַזעלכע זכרונות אַ דערציערישע ווירקונג, וויל מען קען אין זיי זען, ווי עס האָט איינעם געקענט געלונגען אַרויפצודראַפּען זיך אויף דער געזעלשאַפטלעכער לייטער, אָדער ווי עס איז אים נישט געלונגען און ער איז געבליבן הינטערשטעליק.

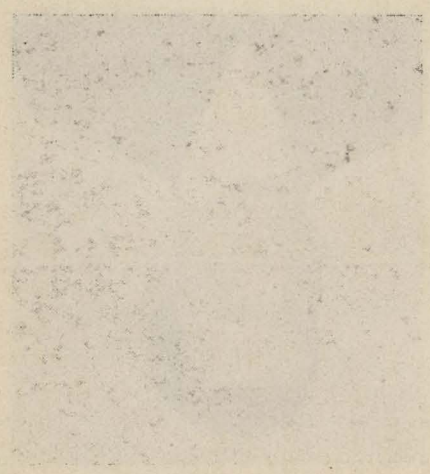

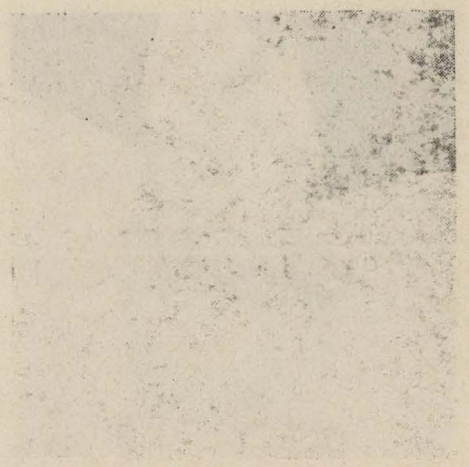

דער מחבר

צו 23 יאָר
(1891)

צו 85 יאָר
(1953)

קאַפּיטל 1

מיין געבורן - שטאָט

אַלץ, וואָס איך נעם זיך דאָ שרייבן קומט פונעם זכרון, לויט ווי דאָס האָט זיך אייגנעקריצט ביי מיר אין דער נשמה. נישט פאַראַנען וועגן דעם קיין נאָטיצן אָון איך האָב אויך נישט קיין דאָקומענטן פאַר מיינע אויגן.

אַ סך פון די דאָזיקע איבערלעבונגען האָבן מיר אַמאָל פאַרשאַפט די שרעקלעכסטע יסורים, פאַרוווונדעט אַלע מיינע געפילן, אָווקגענומען ביי מיר אַפעטיט און שלאָף צוזאמען מיט יעדן חשק פונעם לעבן. ביי אַנדערע געשעענישן זענען די ווונדן באַלד פאַרהיילט און געבליבן איז בלויז אַ צייכן פון אַ ביס, כאָטש די בייסערס זיינען שוין לאנג טויט און זייער גיפט איז היינט אינגאנצן אויסגעוועפט.

קומט מיר איצט פלוצים אָן אַ חשק, צו שרייבן וועגן מיין געבוירן־שטאָט ק ר א ק ע , — מיין איך נישט חלילה דאָס גוי׳שע קראָקע מיט זיינע הערלעכע פּאַלאצן, זיינע געשטנער און זיינע הונדערטער קלויסטערס, נאָר איך מיין פּשוט דאָס אַלטע יידישע קראָקע מיט זיינע הויפּט־גאסן און זיינע ווינקל־געסלעך, מיט זיינע שולן, בתי־מדרשים, מנינים און חברות, זיינע חסידים־שטיבלעך און זיין „רעפּאָרם־טעמפּל". אָט די אַלע מקומות, ווו אַ יידיש יינגל פון מיין שטייגער האָט מיט 70־75 יאָר צוריק געקענט אַרומגיין אין גאָס און דאבּיי זיין זיכער מיט זיינע בייגער און מיט זיינע „פּאות".

אין פאַרלויף פון אַזוי פיל יאָרן ,וואָס זענען אַוועק פון דענסטמאָל ביז היינט, האָבן זיך פּאראַנדערשט אַפילו אַזעלכע שטעט, וואָס האָבן געלעבט אין רו און אין שלום. פאַרשטייט עס זיך, דערפאר, וואָס דאָס קראָקע פון היינט איז מסתמא אינגאנצן אַנדערש ווי דאָס אַמאָליקע, איז אויך דערפאר כדאי צו וויסן, אז עס האָט זיך מיר קיין מאָל ניט געוואָלט קלאָגן אויף חרוב־געווארענע שטעט, ווייל אַזעלכע חורבות, ווי שרעקלעך זיי זאלן נישט זיין, קענען גאנץ גוט צוריק אויפגעבויט ווערן. דאָס אלטע קראָקע האָט אויך מסתמא אין דער צייט פון זיין עקזיסטענץ

איבערגעלעבט עטלעכע אזעלכע חורבות און האָט זיך דערנאָך צוריק באַנייט. ווילט זיך מיר דערפאר בלויז באַקלאָגן דעם חורבן פון די מענטשן, וואָס זענען אַוועקגעגאנגען און עס איז נישט געבליבן קיינער, וואָס זאָל קענען פאַרנעמען זייער פלאַץ.

ליב און טייער איז מיר מיין געבוירן־שטאָט, ווו איך האָב פאַרלעבט די יאָרן פון מיין קינדהייט, יעדעס מאָל, ווען עס דערמאָנען זיך מיר וועלכע ס׳איז עפּיזאָדן פון יענער צייט, שווימט פאַר מיר אַרויס דאָס שענסטע אַלטערטימלעכע קראָקע, ווו איך האָב געקענט אַלע ווינקלעך פון זיינע יידישע גאסן, פונעם „קאָזמארק" ביז אויף דער אַנדערער זייט פון דער „הויכער גאַס" — און ווען איך האָב אַמאָל אין יענע טעג געוואָלט פילן אַ באַזונדערן תענוג, בין איך יעדן טאָג געגאנגען דאוונען אין אַן אַנדערער שול אָדער אין אַן אַנדערן בית־המדרש. גאָר גרויס איז אויך אָפט מאָל געווען מיין גליק, ווען איך בין גראָד אַנגעקומען אין אזא מקום קדוש, ווו עס איז אין יענעם טאָג געווען אַ „חתן" אויער אַ „ברית" און מען האָט דאָרט נישט געדארפט זאָגן קיין „תחנון".

איך האָב אַבער שטענדיק מורא געהאט, ווען עס איז מיר אַמאָל אויסגעקומען צו דאוונען „נוסח ספרד" אָדער גאָר חלילה אינעם רעפאָרמירטן טעמפּל, אַז מיין טאטע זאָל דאָס נישט געווויר ווערן, ווייל ביידע זענען אין זייער אויגן געווען פאַרהאסט, די חסידישע בתי־מדרשים גלייך ווי דער רעפאָרמירטער טעמפּל. ער וואָלט מיך אַפילו פאַר אזא זאך ניט באַשטראָפט פיזיש, ווייל ער האָט מיך פאַר ערגערע זאכן קיין מאָל נישט באַשטראָפט. ער וואָלט מיך אַבער געקענט הייסן נאָך אַמאָל איבערזאָגן דאָס גאנצע דאוונען, ווייל סיי דאוונען אויף „נוסח ספרד" און סיי דאוונען אינעם רעפאָרמירטן טעמפּל, האָט בייַ אים געהאט פונקט אזא ווערט ווי גאָר נישט געדאוונט.

די ערשטע דירה אונדזערע אין קראָקע, וואָס איך געדענק, איז געווען אין דער „הויכער גאַס" הינטערן באַד. איין וואנט פון אונדזער דירה, געדענק איך, איז געווען די אלטע מויער פון דעם אַמאָליקן יידישן „געטאָ". דאָס פענצטער צו דער גאַס איז דאן געווען אַרבעט צוויי איילן דיק. פלעג איך דאָרט זיצן גאַנצע טעג מיט מייַנער אַ שוועסטער — און דאָרט האָב איך זיך אויך אויסגעלערנט די קונסט פון ניין.

עס דערמאָנט זיך מיר אויך, ווי עס פלעגן זיך דענסטמאָל אין די פאַרנאַכטן צונויפקלויבן אַ חברה יונגאטשעס, וואָס פלעגן אַרייַנקוקן אין

די גישט־פֿאַרהאָנגענע פענצטער פונעם באָד — און אייגער האָט דעם אַנדערן דערציילט, וואָס ער האָט דאָרט געזען, ביז עס איז פֿלוצים אַרויסגעקומען פונעם באָד אַ גרויסער געזונטער גוי און ער האָט די אַלע לאָבוסעס צעטריבן מיט זיין שטעקן, אָדער ער האָט באַקומען אַ קרייצער פון יעדן יונגאטש, צו לאָזן אים מער קוקן אויף די פרויען, וואָס פֿלעגן זיך דאָרט דענסטמאָל געפינען — און אַזוי קוקנדיק האָט זיך יענער גוי אָפּט מאָל אַליין פֿאַרכליניעט אין זיין „גאוואר".

נישט־וויסנדיק דענסטמאָל, וואָס די יונגאטשעס וויקן דאָרט אייגנטלעך זען, האָב איך אַמאָל געכאַפּט אַן אומזיסטן קלאַפּ מיטן גויס שטעקן און איך האָב אַפּילו מורא געהאַט, דאָס צו דערציילן מיין טאַטן אָדער מיין מאַמען.

אין דער מיט פון דער „הויכער גאַס" האָט זיך דאָן געפונען אַן אַלט „בית הקברות", וואָס דער דאָטום פון זיין גרינדונג איז געווען אויסגעקריצט אין פּעך־שוואַרצע אותיות איבערן טויער — און אויף וויפל איך געדענק, האָט מיין טאַטע באַרעכנט, אַז דער דאָזיקער „בית הקברות" איז געגרינדעט געוואָרן אין דער צייט פונעם רמ"א. עס האָבן אויך אויף יענעם „בית הקברות" אין דער צייט פון מיין קינדהייט אַרויסגעשטאַרצט עטלעכע מצבות מיט שטאַרק אָפּגעמעקטע אויפשריפטן. שפּעטער זייגען אויך יענע עטלעכע מצבות אין גאַנצן איינגעזונקען און מען האָט פון זיי גאָר נישט מער אַרויסגעזען. די ערד איז דאָרט אַ ווייכע, ווי ס׳איז אויך אין אַלגעמיין די ערד אין דער גאַנצער שטאָט קראָקע און ספּעציעל אין די גאַסן פונעם „געטאָ", וואָס איז אַמאָל געווען ווי אַ „קעמפּע" (אַן אינדזל) אין מיטן דער ווייסעל. דער ערשטער נאָמען פון דער דאָזיקער „קעמפּע" איז געווען „באַוואָל" און ערשט שפּעטער האָט מען זיי געפּרופֿן „קאַזימיערזש".

וועגן דעם דאָזיקן „בית הקברות" פלעגט אַרומגיין אַ לעגענדע, אַז דאָס איז אַ „חתונה־קברות", וואָס מיינט, אַז עס איז אַמאָל פאָרגעקומען אַ חתונה אין אַ פרייטאָג נאָכמיטיק און זי האָט זיך פאַרצויגן ביז שפּעט אין דער נאַכט, איז דאָן די גאַנצע חתונה מיט די מחותנים, חתן־כלה און אַלע גענסט, איינגעזונקען געוואָרן אין דער ערד.

איז דאָס אָבער לחלוטין נישט אמת. עס איז בלויז אַ מעשה שהיה, וואָס ווערט דערמאָנט אין אַלטע ספּרים, אַז עס איז אַמאָל פאָרגעקומען אין קראָקע אַ חתונה אום פרייטאָג און דער רמ"א איז דאָרט געווען דער

„מסדר קידושין", איז אויף יענער חתונה אויסגעבראכן א מחלוקה וועגן נדן — און אזוי ווי די כלה איז געווען אן ארעמע יתומה, האט דער רמ"א נישט מקפיד געווען, וואס די נאכט איז צוגעפאלן און ער האט פאר־שפעטיקט „קבלת שבת". האט דער רמ"א דענסטמאל מתקן געווען, מער נישט צו שטעלן קיין חופה פרייטאג.

האט דער אומוויסנדיקער עולם פארבונדן דעם „בית הקברות" פון דער מיט „הויכער גאס" מיט יענער חתונה, וואס איז פארגעקומען אין א פרייטאג — און אויסגעשפונען פון ביידן א לעגענדע וועגן א קאטאס־טראפע, וואס איז קיין מאל נישט פארגעקומען.

די יידישע געשיכטע איז איבערהופט א „הפקר־פעלד". ווי עס איז דאס גאנצע יידישע פאלק אין אלגעמיין. נעמען זיך דערצו מענטשן, וואס האבן נישט קיין אנונג, ווי אזוי מען שטעלט צונויף היסטאריישע פאקטן. זענען פאראנען האלב־געבאקענע היסטאריקער, וואס קענען אפילו נישט לייענען די „שווארצע פינטעלעך", מאכן זיי אין אונדזער געשיכ־טע אזעלכע „לא היה ולא נברא דיקע מעשיות", וואס אפילו די בא־האלטע הערצער קענען דאביי אריסאפלן פון שרעק.

אין די יארן פון מיין קינדהייט האט די גאס, ווו מיר האבן גע־וווינט, פארמאגט אן אויסערגעווייניטלעך גרויסע גרופע פרומע יידן, פשוטע בעלי־מלאכות. אייניער פון זיי האט געהייסן ר' אשר שוסטער, אן אנדערער האט געהייסן ר' יהושע בעקער, וועמען עס האט קיינער נישט געוואגט צו דערמאנען אן דעם טיטל „רב".

זומער און ווינטער פלעגן די דאזיקע מענטשן אויפשטיין פארטאג, צו קענען אויסזאגן גאנץ תהלים און א שפאר ביסל סליחות פארן דאוו־נען אין דער חברה „שומרים לבוקר". חוץ דעם זענען די זעלביקע מענטשן געווען מיטגלידער אין דער חברה „עשירי", ווו מען פלעגט פאסטן יעדן צענטן טאג. זיי האבן אויך באלאנגט צו אן אנדערער חברה, וואס אירע מיטגלידער פלעגן פאסטן „שובבים", וואס מיינט: די דאנערשטאגס פון די סדרות שמות, וארא, בא, בשלח, יתרו, משפטים.

געווייניטלעך זענען די דערמאנטע צוויי יידן צוואמען מיט א גאנ־צער רייַ אנדערע יידן געווען גאנץ קלייניע למדנים, זיי זענען אבער ע־ווען פרום און זייער פרומקייט האט געדארפט דינען וויַ א מוסטער פאר דער גאנצער קהלה.

„עסן" איז אין די צייטן פון מיין קינדהייט נישט געווען קיין שום

עיקר אינעם לעבן. מענדעלע שרייבט ערגעץ, אַז אַ ייד עסט נישט אויף צו שטילן דעם הונגער, נאָר פשוט ווייל עס איז אַ מצוה. אָט אַזוי פלעגט מען זיך אויך פירן ביי אונדז אין קראָקע, כאָטש מען פלעגט דאָרט אין יעדן באַלעבאַטישן הויז עסן פינף מאָל אין טאָג, האָבן די דאָזיקע פינף מאָלצייטן צוזאמען נישט באַטראָפן אַזוי פ״ל ווי עס האָט באַטראָפן אן אייניקע מאָלצייט אין אַן אַנדערער שטאָט, אַ שטייגער, ווי איך האָב דאָס שפעטער מיט יאָרן געזען אין לעמבערג אָדער אין ווין.

יעדער אַנשטענדיקער טאטע אין קראָקע, וועןער האָט זיך אַוועק־גזעצט צו אַ מאָלצייט מיט זיין משפחה, פלעגט כסדר וואָרענען די קינדער, זיי זאָלן זיך נישט חלילה צוגעווינען, צו ווערן ״זולל וסובאס״.

אַ צייט לאנג פלעג איך באַקומען פון מיין מאמען יעדן טאָג אויף פרישטיק צוויי קרייצער, איך זאָל מיר קויפן עסן. פלעג איך זיך מיר דאָס געלט צוזאמענליגן און ווען איך האָב אַנגעקליבן 10 קרייצער, האָב איך מיר געקויפט עפּעס אַ לשון־הקודשדיק ספרל אויף צו לייענען.

ענלעך צו דעם פלעגט מען זיך פירן אין יעדן הויז, ווו מען האָט געהאלטן אַ דינסט, פלעגט מען איר געבן צו עסן בלויז מיטאָג און פאַר פרישטיק און נאכטמאָל פלעגט מען איר געבן אַ געוויסע געלט־סומע, פון וועלכער עס פלעגט אַזאַ דינסט אַנקלייבן איר נדן.

אַ באַווסטן נאָמען אין שטאָט האָט אויך געהאט א־ינער אַ פרו־מער ייד מיטן נאָמען שמעון חסיד, וועלכער פלעגט גיין זינגען ווי אַן אומגעבעטענער חזן אויף חתונות און בריתן. ער פלעגט אויך זאָגן, אַז ווען ער וואָלט נישט געפאסט יעדן מאָנטאָג און דאָנערשטאָג חוץ די פילע אַנדערע תעניתים, וואָלט אים אויסגעקומען צו שטארבן פון הונ־גער מיט זיין גאַנצן בני־בית, וואָס איז באַשטאַנען פון א ווייב און צען קינדערלעך, ניין בחורים און איין מיידל, וואָס אַלע געפינען זיך היינט אין אַמעריקע.

הויך איבער אַלעמען איז דענסטמאָל געשטאנען דער נאָמען פונעם רב, ר׳ שמעון סופר, וועלכער איז געווען אַ זון פונעם בעל ״חתם סופר״, וואָס כאָטש ער איז אין יענער צייט שוין געווען אַריבער פופצן יאָר רב אין קראָקע, האָט ער נאָך אַלץ געהאט אין שטאָט אזעלכע קעגנער, וואָס וואָלטן אים גערן אויפגעגעסן אַ לעבעדיקן. די ערשטע סיבה פאַר דער דאָזיקער קעגנערשאַפט איז געווען, וואָס דער דאָזיקער רב האָט זיך באַ־נומען פשוט ״מיליטאנטיש״ קעגן די ״משכילים״ אין שטאָט.

וועז ר׳ שמעון סופר איז אין 1861 אַנגעקומען אין קראָקע, האָט שוין דאָרט געהערשט דער פּאַרלאַנג, צו האָבן אַ געשטודירטן רב, אָבער אַזוי ווי די אָרטאָדאָקסישע יידן אין קראָקע זענען נאָך געווען אין דער מערהייט, האָט דער רב געהאַלפן פּאַרטרייבן דעם רעפֿאָרמירטן ראַבינער דאנקאָוויטש, וואָס האָט געוואָלט אײַנפירן צו זאָגן דעם „בריך שמיה" בײַ הוצאת ספר־תורה אויף פּויליש. אַז דער רב זאָל רײַדן דייטש אוּן זאָגן געוויסע תפילות אויף דייטש, האָט דענסטמאָל נישט אויסגעזען אַזוי שטאַרק פּאַרגוישט, ווי מען זאָל דאָס זאָגן אויף פּויליש.

דער רב האָט אויך שפּעטער נישט דערלאָזט אַז דער באַוווסטער „משכיל", איטשעלע מיזעס, זאָל ווערן ראַבינער אינעם רעפֿאָרמירטן טעמפּל, בײַז עס איז אָנגעקומען דער ד״ר דושאק, ווועלכער איז געווען אַ תלמיד מובהק פונעם „חתם סופר". קעגן אָזאַ רעפֿאָרמירטן פּרעדיקער האָט שוין דער רב גאָר נישט געקענט אויפטאָן.

בײַ ר׳ שמעון סופר אין הויז האָב איך יאָרן לאַנג געלערנט. אַן אײַ־גנטלעכע ישיבה האָט דער רב נישט אָנגעפירט. עס האָבן זיך בײַ אים אין זײַן בית־המדרש בלויז געפונען אַ גאַנצער מנין בחורים ווויל־לער־נערס, וואָס האָבן געהערט אַ שיעור ביים רבס אײַדעם, ר׳ עקיבא קאַר־ניצער. דערנאָך האָט יעדער פון די דאָזיקע בחורים לערנערס גרופּירט אָרום זיך אַ צענדליק יינגערע בחורימלעך — אוּן אָט די אַלע צוזאַמען פלעגן עסן יעדן טאָג מיטאָג ביים רב אין הויז.

צווישן די דאָזיקע יונגע בחורימלעך בין איך אויך געווען אײַנער — אוּן נאָך דעם ווי איך בין אַוועק פון קראָקע אוּן האָב אַרומגעוואַנ־דערט איבער פּאָרשיידענע שטעט אין דייטשלאַנד אוּן עסטרייך, בין איך ווייטער צוריקגעגאַנגען לערנען בײַ ר׳ שמעון סופר אין הויז, אַפילו ווען דער רב איז שוין געווען אַ „שוכן עפר" אוּן זײַן אײַדעם איז געווען דער גייסטיקער קאָפּ פון דער משפּחה. אַפילו דערנאָך אַזוי אַפּט ווי איך בין פּאָר אַ לענגערער צייט געבליבן אין קראָקע, בין איך ווייטער געגאַנגען לערנען בײַ ר׳ עקיבא קאַרניצער, ביז איך האָב פון אים שיער נישט באַ־קומען „סמיכה".

אין יענער צייט, ווען איך האָב אָנגעהויבן לערנען, אויף צו קריגן „סמיכה", איז קראָקע אַ ביסל אויפגעלעבט געוואָרן; עס זענען דאָן פֿלו־צים אַהיים־געקומען קראָקעווער דיאַמאַנטן־סוחרים פון אַנטווערפּען. די

דאָזיקע סוחרים האָבן אין אַנטווערפן געמאַכט פאַרמעגן, האָט זיך זיי פאַרבענקט אַהיים, זיי האָבן געוואָלט אַרויסהעלפן זייער געבוירן־שטאָט. אין קראָקע זענען דעמאָלט אָנגעקומען די דיאַמאַנטן־הענדלער נחום סאַמועל, קלייַנבערגער, באַליצער און אַנדערע.

צווישן די פאַרשיידענע תענוגים, וואָס איך פלעג האָבן אין מיין קינדהייט, איז געווען, אַז אַזוי באַלד ווי איך האָב נאָר פאַרמאָגט מיין אייגנס צוויי מזומנע קרייצער, פלעג איך לויפן צו ר׳ ליבוש סופר סת״ם, מיר קויפן סופרישע טינט, וואָס ער פלעגט אַליין מאַכן, די אַנדערע קראָקעווער סופרים האָבן דאָס נישט געקענט נאָכמאַכן.

אזוי באַלד ווי איך האָב זיך אויסגעלערנט שרייבן, האָב איך ליב געהאַט, צו שרייבן מיט גאַנץ שוואַרצער טינט, וואָס איז נאָר געווען צו קריגן ביי אַ סופר סת״ם. איך פלעג אויך דעמאָלט אין מיין פרייער צייט טינטלען מיט געכתיבהטע אותיות און „מבינים״ פלעגן וועגן מיר זאָגן, אז איך וואקס אַ „סופר״. אָבער ווען ר׳ ליבוש סופר האָט אַמאָל אָנגעקוקט מיין כתב, האָט ער דערקלערט, אַז פון מיר וועט נישט אַרויסקומען קיין „סופר סת״ם״ — און ער האָט מער נישט געוואָלט מיר פאַרקויפן קיין סופרישע טינט...

קאַפּיטל 2

קראָקעווער אויסטערלישע מנהגים

ווי געזאָגט, איז מיין גאַנצע וועלט אין דער צייט פון מיין קינדהייט באַשטאַנען בלויז פון עטלעכע גאַסן, וועלכע האָבן זיך געצויגן פון דער „הויכער גאַס״ איבער דער אַזוי גערופענער „יאָזעפס גאַס״, וואָס איז אַמאָל געווען אַ פאַרלענגערונג פון דער „יידישער גאַס״ ביז צום „קאָזמארק״.

צו דעם איז נאָך צוגעקומען אַ צענדלינג זייטיקע געסלעך, אַ שטייגער ווי: דאָס „פינצטערע״ געסל, דאָס „ארעמע״ געסל, דאָס „שמאָלע״ געסל, דאָס „אייזיק״ געסל, דאָס „תלמוד־תורה״ געסל, דאָס „אסתר״־געסל, דאָס „קופּה״ געסל, די „בוזע״ (העברעאיש: „בזוי״) און דער אַזוי גערופענער „פלאַץ״, וועלכער האָט אייגנטלעך געהאַרפט הייסן „די באַזאר־גאַס״.

ארום יענע גאסן האָבן זיך אויך געפונען די זעקס גרויסע קראָקע־ווער שולן, וואָס דריי פון זיי זענען אויפגעבויעט געווארן פון אַלגעמיינע קהלשע פאָנדן, דהיינו: די אַלטע שול (געריגדעט ארום 1450); די „קופה"־שול (געריגדעט 1595) און די „הויכע" שול (געריגדעט 1610). די אנדערע דריי שולן זענען געגרינדעט פון פריוואטע פערזאָנען, דהיינו: די „רמ"א־שול", וואָס האָט שטענדיק געהייסן די „נייע" שול און זי איז אויפגעבויעט געווארן פון ר' ישראל איסרל, דעם רמ"א'ס פאָטער (אין 1553); די „ר' וואָלף פאָפער שול", געגרינדעט פון ר' וואָלף באציאַן (אין 1620) און די „ר' אייזיק ר' יעקעלעס שול" (געגרינדעט אין 1640).

ווען דער דאָזיקער ר' אייזיקס שול האָט זיך תיכף ביי איר גרינ־דונג אָנגעהויבן אַ פּראָצעס מיט די גלחים פונעם „קאָשציאָל באָזשעגא ציאלאַ" (קאַרפוס קריסטי קירכע). אָזוי ווי ר' אייזיק ר' יעקעלעס האָט אָפּגעקויפט אַ גרויסן שטח ערד ביי די גלחים פון יענער קירכע, אויף צו קענען פאַרגרעסערן דאָס יידישע „געטאָ", און ער האָט דאָרט אויך יענעם באָדן אויפגעבויעט אַ יידישע שול, האָבן די גלחים קעגן דעם תיכף פּראָטעסטירט אונטער דעם אויסרייד, אַז ר' יעקעלעס האָט אָפּגע־קויפט יענעם פּלאַץ בלויז אויף צו קענען דאָרט אויפבויען הייזער פאַר יידן, אָבער נישט קיין שול.

יענע גלחים האָבן דערפאַר געוואָלט די שול קאָנפיסקירן. איז אָבער דער פּראָצעס קיין מאָל נישט פאַרגעקומען. אייִדער די שול איז דערע־פנט געווארן, האָבן די גלחים געסטראָשעט, אַז זיי וועלן אָפּנעמען די שול מיט געוואָלט און זי פאַרוואַנדלען אין אַ קירכע. איז דאָס אָבער קיין מאָל נישט געווארן אויסגעפירט.

ווי לאנג פוילן איז געווען אַ זעלבשטענדיקע מלוכה, האָט דער קעניג נישט געפונען קיין מאָל קיין צייט, אויפצונעמען די טענות פון די קראָקעווער גלחים קעגן דער שול, און נאָך פוילנס מפלה, ווען דאָס לאנד איז אָקופירט געווארן פון אירע שכנישע מלוכות און קראָקע איז אָנגעקו־מען צו עסטרייך, האָבן די קראָקעווער פאָליאקן עטלעכע מאָל געפרווט אַרויסצורייסן די שול פון די יידנס הענט און עס איז זיי נישט געלונגען אָפּילו אָנצוהייבן אַ פּראָצעס.

ערשט ווען היטלער איז געקומען קיין קראָקע, האָט מען אים פאַר־געלייגט די טענות פון די גלחים. האָט ער געהייסן אַוועקנעמען די ר' אייזיקס שול ביי די יידן און זי אַוועקגעבן דער קירכע.

מענטשן פון מיינע יאָרן געדענקען נאָך די מויער פּין דעם אַמאָליקן „געטאָ", וואָס האָט זיך געצויגן איבער דער גאנצער לענג פון דער „הויכער גאס". אַ טייל פון יענער מויער איז נאָך דאָן געווען אריינגענומען אין דער וואַנט פון דער „אלטער שול" און זי האָט זיך געצויגן איבער דער „וואַלף פאפער"-שול ביז צו דער קהלשער באָד. זי האָט אויך געדינט פאַר אַ וואַנט צו די הייזער, וואָס האָבן אָפּגעשיידט די „הויכע גאס" פונעם „דאַיוואר", וועלכער איז דעמאָלט געווען בלויז פעלד באָוואקסן מיט תבואות. זי האָט זיך געצויגן ביז צום נייעם קברות און דעם אויסגאנג פון די קאַנאַלן, וואָס האָבן געפירט צו דער אַלטער ווייסל.

אין יענער צייט האָבן קראָקעווער יידן געווויינט שוין אויך אין דייטערע גאסן פונעם קאָזימיר אָדער אַפילו נאָך ווייטער פונעם „שטראָדעמער" טייל פון שטאָט. יענע גאסן אָבער האָבן נישט געטראָגן דעם ספּעציעלע יידישע צורה. מען האָט דאָרט נישט געדופן אין שול אין נישט געווען צו סליחות. אַ יידיש יינגל, וואָס האָט זיך דאָרט פאַרבלאָנדזשעט, איז געווען אין געפאר מיט זיינע פאות. אין אלגעמיין האָבן דאָרט יידן געהאט גאָר אַן אַנדער פּנים און מען האָט זיך אויך שטאַרק געהיט, נישט צו רייצן די גויאישע שכנים.

קראָקע איז אין די יאָרן פון מיין קינדהייט געווען אַ שטאָט פון אַ רוב מתנגדים. אַרום די שולן האָט זיך נאָך אין דער לופּט געפילט, ווי מען האָט דאָרט אָמאָל מיט אַ נייניציק יאָר פריער אַריינגעלייגט אין חרם די ערשטע עטלעכע חסידים, וואָס האָבן זיך דאָרט פלוצים באַוויזן. אָט דער חרם קעגן חסידים, וועלכער איז אַרויסגעגעבן געוואָרן כ"ח תשרי תקמ"ו (29סטן סעפּטעמבער 1785), איז אַרויסגעקומען אומאָפּהענגיק פונעם ווילנער גאונס חרם.

די דירעקטע סיבה פון יענעם קראָקעווער חרם איז געווען, וואָס עס איז דעמסטמאָל אָנגעקומען אין קראָקע דער חסידישער רבי ר' קלמן נייישטעטער (דער מחבר פונעם „מאור ושמש" אויף תורה). האָט ער דעמאָלט געמאַכט אַ מנין אויף „ימים נוראים", צו דאָוונען דאָרט „נוסח ספרד". האָט דאָס קראָקעווער קהל נישט געוואָלט ליידן. אַזוי ווי מען האָט געהערט וועגן די משונהדיקע העוויות, וואָס די חבר'ה האָט געמאַכט ביים דאָוונען ראש־השנה, האָט קהל אַרויסגעשיקט צוויי שמשים

ערב יום־כּפּור צו „כל נדרי", אויסצולעשן דאָרט די ליכט און צעטרייבן די חסידים מיט שטעקענעס.

בסך־הכל האָט מען דאָרט געטראָפן — לויט ווי עס ווערט דער־ציילט — זיבן חסידים. צוויי יידן „נחותי דרגא" האָט מען געהאט גע־דונגען און צוזאמען מיט ר׳ קלמן ניישטעטער אליין איז געווען פונקט אַ מנין.

איז פון דעסטוועגן אין דער צייט פון מיין קינדהייט דאָס חסידות אין קראָקע געווען שטאַרק פאנאנדערגעוואַקסן און עס זענען שוין דאָן געווען חסידים סאנדזער, ראַדאָמסקער, דזשיקאָווער, חוץ נאָך אַ דרייי־פיר בתי־מדרשים, ווו מען האָט געדאוונט נוסח ספרד און וואָס זייערע נעמען איך געדענק נישט מער, ווייל איך האָב זיך געהיט נישט צו קו־מען אין זייערע ד׳ אמות.

וועו איך בין נאָך געווען אַ קינד האָב איך שוין געהאט אַ זינען פאַר געשיכטלעכע געשעענישן און איך האָב זיך אינטערעסירט צו וויסן, ווי אזוי עס האָבן זיך אָנגענומען און אנטוויקלט געוויסע יידישע מנהגים.

אין דער קראָקעווער „אלטע שול" איז נאָך דענסטמאָל געווען אַ מנהג, אַז וועו דער עולם איז מוצאי־שבת אהיימגעגאנגען פון שול, האָט דער שמש געטיילט קליינע ליכטלעך, וואַרשיינלעך האָט דער דאָ־זיקער מנהג געשטאמט פון דער צייט, וואָס די גאַסן אַרום דער שול זענען געווען פינצטער און מען האָט מורא געהאט אַהיימצוגיין ביי נאַכט. איז, כאָטש עס איז שוין געווען אין יענער צייט גאַז־באַלייכטונג אין די גאסן, האָט מען נאָך אַלץ געטיילט ליכטלעך צום עולם.

באַלעבאַטים פלעגן שוין די דאָזיקע ליכטלעך מער נישט נעמען, אָבער קינדער פלעגן זיי כאפן און אָנצינדן, ביז עס איז געקומען אַ גבאי אן „עם הארץ", וואָס האָט צוליב עקאָנאָמיע בטל געמאַכט דעם מנהג.

וויי ווייט אזעלכע גבאים זענען אַמאָל געווען לעכערלעך אין זייער עם־הארצות, מוז איך דאָ דערציילן אַן אינצידענט פון מיין יוגנט.

אַלט בין איך דענסטמאָל געווען 16 יאָר און איך פלעג וואַנדערן איבער פאַרשיידענע שטעט און לענדער. האָט זיך אַמאָל געמאַכט, וואָס איך האָב זיך אויפגעהאלטן עטלעכע חדשים אין קראָקע. האָט מען מיך אויסגעקליבן פאַר אַ „במקום גבאי" אין דער חברה „קנין ספרים" פון מיין בית־המדרש, וו איך האָב געלערנט און געדאוונט.

בין איך אַמאָל צוגענאנגען צום גבאי פונעם בית־המדרש מיט אַ

טענה, אז אזוי ווי עס איז דענסטמאל געדרוקט געוואָרן אין לעמבערג א נייע אויסגאבע פון משניותן, צו וועלכע איך האָב שטאַרק חשק געהאט פאַר מיין בית־המדרש, און איך האָב דעם גבאי געזאָגט מיין וווּנטש, האָט ער מיר געענטפערט כהאי לישנא: „וואָס טויגן ענק נייע משניותן? אינעם קאסטן פון שמות הינטערן אויוון האָב איך געזען ליגן צוריסענע גמראס, קען מען זיי געבן צום אייבינדער, ער זאָל זיי דירכשניידן אין דער העלפט, וועט עטץ האָבן משניותן"...

וועז איך וויל זיך היינט דערמאָנען, ווי עס האָט אַמאָל אויסגעזען אין קראָקע בנוגע פרומקייט, דערמאָנט זיך מיר באָלד, אז ווי מען האָט נאָר דערהערט דעם ערשטן אלולדיקן בלאָז פונעם שופר, האָט זיך פאַר־אנדערשט די צורה פון די קראָקעווער מענטשן און עס איז אויף איט־לעכן אָנגעפאַלן אַ געפיל פון אן אומאויסשעפלעכן פחד פאַר עפּעס אַ באַהאלטענעם כוח. עס איז פאַרשוווונדן יעדער פּרווו פון אַ לאַך, אַ שמייכל; צופיל פון דעם מין איז קיין מאָל נישט געווען.

אין די צוויי וואָכן פון נאָך „שבת נחמו" ביז ראש־חודש אלול האָט געהערשט אַ ביסל אַ בעסערע שטימונג. די טרייסטווערטער פון די שבתדיקע הפטרות האָבן געגעבן אַ שטיקל האָפענונג פאַרן לעבן. איז דאָס מיטן ערשטן אלולדיקן בלאָז פונעם שופר איבערגעאנדערשט געוואָרן — און מען האָט נאָר כסדר געהערט קרעכצן: „אוי לי, ווי לי, ראשי־תיבות אלול".

די סליחות פלעגן ביי אונדז זאָגן בלויז חסידים די ערשטע נאַכט צוועלף דעם זייגער. אַלע אנדערע סליחות־נעכט פלעגן ביי אונדז חסידים אויפשטיין גלייך מיט מתנגדים — צוויי שעה פאַר טאָג. מתנגדים פלעגט מען אַפילו צו די ערשטע סליחות דארפן ווקן. אַזוי ווי דער טאָג הויבט זיך אָן געווייגטלעך אַרום זעקס דעם זייגער אין דער פרי, האָט מען געווקט צו סליחות אַרום פיר דעם זייגער פאַרטאָג.

אַזוי ווי די סליחות־טעג אין פוילן זענען שוין אַנהויב הארבסט, וועז די נעכט זענען שוין קילע, אַפילו וועז די טעג זענען וואַרעמע — און עס פאַלט שוין דעמאָלט אַ געפרוירענער טוי, וואָס באַדעקט אַמאָל די גאַסן ווי שניי. איז כאָטש מיין פאָטער האָט מיך זייער ליב געהאט אוז ער האָט שטענדיק געציטערט איבער מיין געזונט, האָט ער מיך געוואָלט דערציען ווי דער שלחן־ערוך הייסט: „יתגבר כארי", אַז מען דאַרף זיך שטארקן ווי אַ לייב צו „עבודת הבורא". אַזוי ווי ער האָט נאָך דערהערט,

אַז מען וועקט צו סליחות, האָט ער מיך אַרויסגעריסן פון מיטן שלאָף פון אונטער דער וואַרימער פּערינע און ער האָט מיך אַוועקגעשטעלט אַ נאקעטן אויף דער קאלטער פּאָדלאָגע.

געווען האָט מען דענסטמאָל זינגענדיק: „יידעלעך, כשרע יידעלעך, טייערע יידעלעך, שטייט אויף, שטייט אויף צו סליחות!“ — דערנאָך האָט מען אָנגעקלאפּט ביי „יהידי סגולה“ (פּאַר עטלעכע פּרוטות מזומן) אין דער טיר אָדער אין פענצטער.

חוץ די סליחות פלעגט מען אויך וועקן אין אַנדערע טעג, אויפצושטיין צו „עבודת הבורא“, אָט אַ שטייגער ווי עס פלעגט דאָס טאָן די חברה „שומרים לבוקר“, וואָס פלעגן אויפשטיין יעדן פּאַרטאָג, סיי זומער און סיי ווינטער, צו קענען אויסזאָגן גאַנץ תהלים פּאַר דעם דאָווענען. האָט אָבער דאָס דאָזיקע וועקן געהאָט אַן אַנדער פּנים ווי דאָס וועקן צו סליחות, ווייל מען האָט געקענט הערן וועקן און וויטער שלאָפן.

ערב ראש־השנה איז דאָס וועקן צו סליחות צוגעגאנגען אויף אַ גאַנץ אייגנארטיקן אופן, ווייל מען האָט שוין דעמאָלט געוועקט אַרום דריי אזייגער און געוועקט האָט מען אויף גאָר אַן אַנדערן נוסח. מען האָט דעמאָלט גערופן די „אבות“, זיי זאָלן אויפשטיין בעטן פּאַר יידן. דער נוסח פונעם דעמאָלסטיקן וועקן איז געווען: „אברהם, יצחק, יעקב, יוסף, משה, אהרן, דוד און שלמה, שטייטס אויף, יידן זענען אין גלות, שטייטס אויף צו די הייליקע סליחות!“

דערנאָך האָט דער שמש אָנגעקלאפּט אינעם טויער פונעם אלטן בית־הקברות, איין מאָל אויף דער יאַקאָבס־גאס און איין מאָל אויפן הויף פון דער רמ“א־שול און ער האָט געווענקט.

„משה!“ — האָט ער דעמאָלסט אַ געשריי געטאָן און געמיינט האָט ער דעם ר מ “ א , דערנאָך האָט ער וויטער געגעבן אַ קלאפּ מיט זיין שטעקן אין טויער און ער האָט געפרופן: „יואל!“ און געמיינט האָט ער דערמיט דעם ב “ ח . דערנאָך האָט זיך וויטער איבערגעחזרט דאָס זעלביקע. ער האָט געפרופן „ליפּע!“ און געמיינט האָט ער דעם „תוספות יום טוב“. דערנאָך האָט ער ווידער געגעבן אַ קלאפּ מיטן שטעקן און ער האָט געפרופן „נטע!“ און געמיינט האָט ער דעם „מגלה עמוקות“ — און ווען ער איז פּאַרטיק געוואָרן מיט די דאָזיקע קלעפּ, האָט ער פּאַרענדיקט מיטן געשריי: „שטייטס אויף בעטן פּאַר יידן!“...

האָב איך אמאָל אין מיין קינדהייט געפּרעגט, ווי קומט עס, אַז אַ

שמש זאל וועקן די גרויסע גאונים אן א באזונדערן דרך־ארץ און ער זאל זיי אפילו נישט רופן מיטן געוויינטלעכן טיטל „רעב". — האט מען מיר געענטפערט, אז ווען מען וועקט איינעם פארטאג, א"ז עס עפעס אן אלטע טראדיציע, נישט צו רופן קיינעמען מיטן טיטל „רעב". פלעגט מען דערפאר רופן יענע גרויסע רבנים בלויז ביי זייערע נעמען.

אין שפעטערע יארן האב איך געזוכט דעם „מקור" פאר דעם דאזיקן מנהג און איך האב אים נישט געפונען, גלייך ווי איך האב נישט געפונען קיין סיבה, וואס מען וועקט עפעס נאר יענע עטלעכע גאונים, זיי זאלן אויפשטיין צו סליחות און מען וועקט נישט די צענדליקער אנדערע גאונים, וואס ליגן אויך דעם זעלביקן קראקעווער בית־הקברות...

קאפיטל 3

דער ווינער קריאך, לאטעריע-שפיל און דאס כישופדיקע טישל

א קורצע צייט נאך דעם ווי איך בין געבוירן געווארן, האבן מיינע עלטערן געווויינט במשך פון דריי־פיר יאר אין א ש פ י צ י ן, (אשוויינטשים), וווּ היטלער האט אויפגעשטעלט דעם גרויסן אויוון, אויף צו פארברענען יידן.

שפעטער (אין יאר 1873), ווען איך בין אלט געווען פינף יאר, האט געבושעוועט א „מגפה" אין גאנץ גאליציע — און גאליציאנער יידן האבן קיין געקעמפט מיט די דריי אלטע יידישע מיטלען: תשובה, תפלה און צדקה. גלייכצייטיק זענען דענסטמאל פארגעקומען אין עסטרייך צוויי גרויסע געשעענישן, וואס באצייכענען דעם אנהייב פונעם עסטרייכישן קריזיס, וואס האט זיך דערנאך געצויגן ווי א רויטער פאדעם ביז צום פאנאנדערפאלן פון דער מאנארכיע.

די אנטוויקלונג פון דער עסטרייכישער מאנארכיע האט אין יענער צייט אנגענומען נייע פארמען. נאך די קלעפ, וואס עסטרייך האט אין יאר 1859 געקראגן פון איטאליע און אין יאר 1866 פון פרייסן, האט די רעגירונג אנגעהויבן אנטוויקלען דאס לאנד עקאנאמיש אויף א נייער באזע. דאס אינעווייניקסטע פאליטישע לעבן אין לאנד האט זיך גלייכצייטיק פיל איבערגעאנדערשט. קייסער פראנץ יאזעף, וועלכער האט

ביז דעמאָלט געמיינט, אַז אַ לאנד קען רעגירט ווערן מיטן שווערד און מיט תפיסות, האָט אָנגעהויבן קוקן אויף זייגע פעלקער מיט אנדערע אויגן און געפרווט זיך צוהערן צו די פארלאנגען פון די ברייטע פאָלקס־מאסן. דער קייסער האָט אויך דערווייל אַ שדוך געטאָן מיט זיין עלצטער טאָכטער, די פרינצעסין גיזעלא, און מען האָט דערווארט, עס זאָלן קומען פאָרשיידענע קייסאָרים און קעניגן, אָפגעבן אַ „מזל־טוב" פראנץ יאָזעפן, און מען האָט אויך געריכט וועגן דעם אז זיי וועלן נישט קענען קומען אַלע צוזאמען, ווייל עס זענען דעמאָלט אייניקע פון זיי געווען ברוגז אייגע מיט די אנדערע.

האָט די עסטרייכישע רעגירונג אייגעאָרדנט צוליב דעם אַ „וועלט אויסשטעלונג" אין ווין, כדי די פאָרשיידענע קייסאָרים און קעניגען, וואָס ווילן ווינטשן „מזל־טוב" פראנץ יאָזעפן, זאָלן נישט דארפן קומען דווקא אין איין טאָג און אייגער זאָל זיך נישט מוזן טרעפן מיטן אַנדערן.

געהייסן האָט עס בכן דעמאָלט, אַז די ווינער רעגירונג גייט מאָכן „אויסשטעלונג", בכדי צו ווייזן, וואָס די גרויסע ציוויליזירטע וועלט האָט אויפגעטאָן פאָר דער אַנטוויקלונג פון מיסחר און אינדוסטריע. דערביי האָט מען אויך אין זינען געהאַט צו ווייזן, אַז טראָץ דעם וואָס עסטרייך איז נאָר אַן אַגראַר־שטאט, קען זי פיל אויפטאָן אין מיסחר און אינדוסטריע, וועו די אנדערע מלוכות זאָלן נאָר לאָזן.

דעם 1טן מאי 1873 איז געעפנט געוואָרן די ווינער אויסשטעלונג. איז אָבער דעמאָלט באָלד געקומען דער 8טער מאי, וואָס איז היסטאָריש באַקאנט ווי דער „שווארצער דאָנערשטאָג" און האָט געבראַכט אַ שרעק־לעכן קראַך אויף דער ווינער בערזע. טויזנטער עשירים, וואָס זייער קאפיטאל איז באַשטאנען אין „וועדט־פאפירן" און מען האָט זיי ביז צו יענעם טאָג געהאלטן פאָר מיליאָנערן, זענען אין איין רגע געוואָרן אָרע־מע לייט, אָן אַ פרוטה אין קעשענע.

פאָרשטייט זיך, אַז די מענטשן האָבן דאָס דענסטמאָל ווייניק פאָר־שטאנען. דער גרויסער עולם פלעגט בלויז רייַדן וועגן די ניי־אויפגעקו־מענע גבירים, אַז „זיי האנדלען מיט קרעדיט אין ווין" — און וועו מען האָט שפעטער מיט יאָרן נאָכן קראַך באַגעגנט וועלכן ס׳איז פון יענע געוועזענע גבירים און מען האָט זיי געבעטן אַ דערקלערונג, ווי אַזוי זיי האָבן אייגנטלעך געשפילט אויף דער בערזע, האָט קיינער פון זיי נישט געווסט צו זאָגן אַ וואָרט. יעדער האָט שפעקולירט, געקויפט

פאפירן און פאַרקויפט, געצאָלט „דיפערענצן" און איינקאסירט פראָפיטן, געוווּנען געלט און פאַרשפילט, נישט־וויסנדיק פאַרוואָס און נישט־פאַרשטייענדיק אַפילו דעם ענין „בערזע".

שפעטער מיט יאָרן איז קלאָר געוואָרן, אַז דער בערזע־קראַך פון 1873 איז געווען דער אָנהייב פון עסטרייכס סוף. אין דער צייט, וואָס עסטרייך האָט געוואָלט באַווייזן איר פאַרשריט אין מיסחר און אינדוסטריע, האָבן איר די שונאים פּלוצים אונטערגעשטעלט אַ פיסל, צו באַווייזן, אַז זי האָט נישט געניג קאַפּיטאל אָנצופירן אַ זעלבשטענדיקן מיסחר און אַן אייגענע אינדוסטריע, ווו מען דארף קאָנקורירן מיט אַזעלכע קאַפּיטאליסטיש פעסט־איינגעפונדעוועטע שטאַטן ווי ענגלאנד און פראנקרייך.

צו דער אויסשטעלונג אין ווין איז מען פון גאַליציע כמעט גאָר־נישט געפאָרן. אַזוי ווי די מגפה האָט געבושעוועט אין גאַליציע, האָט די וויענע פאַליציי נישט געוואָלט צולאָזן קיין באַזוכער פון גאַליציע צו דער אויסשטעלונג. דאָס האָט אָבער נישט צום מינדעסטן געשטערט די אויסשטעלונג אָדער די חתונה־פייערלעכקייטן אינעם קייסערלעכן הויף. די שרעקלעכע ידיעות וועגן דער מגפה אין גאַליציע, גלייך ווי די טויזנטער זעלבסטמאָרדן און משוגעת־אָנפאלן, וואָס זענען פאַרגעקומען צוליבן קראַך פון דער בערזע, האָבן נישט געפונען קיין שום אָפּקלאנג ביי די ווינער אַריסטאָקראטן. דאָרט האָט מען גאָר אדרבא חווק געמאַכט סיי פון די קרבנות פון דער מגפה און סיי פון די קרבנות פונעם קראַך, וואָס האָבן געוואָלט ווערן „פריצים" אויף אַ גרינגן אופן.

וועגן ווינער קראַך האָט דעמאָלט דער ווינער קאָמפאָזיטאָר יאָהאן שטרויס (דער זון) קאָמפאָנירט זייער אַ שיינעם וואלצער, וואָס איז שפעטער יאָרן לאנג געטאָנצט געוואָרן איבער גאַנץ עסטרייך.

מענטשן האָבן אויך דערציילט, אַז קייסער פראנץ יאָזעף האָט אָפט געהייסן שפּילן דעם דאָזיקן וואָלצער אויף אַ הויף־באַל, ווייל ער האָט אליין א גרויסע הנאה געהאט, וואָס פאַרשידענע פינאנסיסטן האָבן געכאָפט אַ מפלה. ער האָט נעבעך נישט פאַרשטאַנען, אַז דער קראַך איז איינגעאָרדנט געוואָרן פון ענגלישע פינאנסיסטן, וואָס האָבן געוואָלט עסטרייך רואינירן עקאָנאָמיש.

נאָך דעם ווי די מגפה האָט זיך אייגעשטילט און דער עולם איז אַ ביסל געקומען צו זיך פונעם פינאנציעלן קראַך, האָט זיך ביי אַ גע־

וויסן טייל מענטשן אין גאַליציע אַנטוויקלט אַ מין שטרעבן צו אַ פּלוּ־ציימדיקן רייך־וועלן אויף אַן אַנדערן אופן. פון דער געווייַנטלעכער פּרנסה איז קיינער נישט געווען צופרידן. דאָס ארבעטן אויפן טעגלעכן ברויט איז יעדן פּארנמאסט געוואָרן און איטלעכער האָט געחלומט פון עשירות אַדער לפּחות פון פּירן אַ גרינג לעבן, אָן שוועריקייט אַרבעט.

האָט זיך אַנגעהויבן פּאַרשפּרייטן צווישן עולם אַ מין חולאת פון שפּילן אויף דער „לאָטעריע". דאָס איז דאָן געווען אַ שרעקלעכע מאַנקאַ־ליע, וואָס האָט געהאלטן אין אירע לאפּעס אַלט און יונג, מאַנצבילן און וויַיבער, יידן גלייך ווי גוים.

די „לאָטעריע" איז געווען אַ מיטל פון דער עסטרייַכישער רעגי־רונג, אַרויסצושלעפּן די לעצטע פּרוטה ביי די אַרעמע מענטשן פּאַר אַ האָפענונג אויף אַ פּלוצימדיקן גליק. דאָס איז געווען אַ „גימבלינג אינ־סטיטושאָן", וועלכע האָט באַלאנגט צו דער רעגירונג אין די אַרעמע באַפעלקערונג האָט ביי איר פּאַרשפּילט דאָס לעצטע העמד. „דירעקציעס" פון דער „לאָטעריע" זענען געווען אין אַלע הויפּטשטעט פון דער עס־טרייכישער מאָנארכיע און „אגענטורן" פון די דאָזיקע דירעקציעס זע־נען געווען אין די קלענסטע עסטרייכישע שטעטלעך. דער סיסטעם פון שפּילן אויף דער „לאָטעריע" איז באַשטאַנען פון נומערן פון 1 ביז 90 — און דער „געמבלער" האָט געדארפט טרעפן, וואָס פּאַר אַ נומערן עס וועלן אַרויסגעציגן ווערן אין ווין, ברין, לעמבערג אַדער אין פּראג. ביי יעדער ציאונג זענען אַרויסגעציגן געוואָרן פינף נומערן און ווער עס האָט געטראָפן צוויי פון די אַרויסגעצויגענע נומערן, דער האָט געוווּנען אַן „אַמבאָ". ער האָט באַקומען 25 מאָל אזוי פיל ווי ער האָט אייַנגע־שטעלט. און ווער עס האָט געטראָפן דריי פון די אַרויסגעצויגענע נומע־רן, דער האָט געוווּנען אַ „טערנאָ", ביי וועלכן דער געווינער האָט גע־קראָגן 300 מאָל אזוי פיל, ווי ער האָט אייַנגעשטעלט.

איז דאָס דאָזיקע שפּילן געווען אַזוי שטאַרק פּאַרשפּרייט צווישן עולם, אַז טויזנטער מענטשן האָבן געהאַט שיין פּרנסה פון די לאָטעריע־אַגענטורן, ביי וועלכע זיי האָבן געארבעט אויף אַ געוויסן פּראָצענט פון די הכנסות. ווען מענטשן האָבן זיך באַגעגנט אין גאַס, פלעגן זיי מערס־טנטיילס אַרויסקומען אין זייערע שמועסן אויף לאָטעריע־נומערן און צום מיינסטנס גאַנגבאַרע סחורה אין בוכהאנדלונגען זענען געווען „טרוים־ביכער", וו עס האָט זיך געפונען אַן אויסטייטשונג פון יעדן מין חלום

מיט אַ נומער, וואָס דאַרף געשפּילט ווערן אויף דער לאָטעריע. דאבי איז אויך געווען פאַרשפּרייט די מיינונג, אַז די גרעסטע פּריצים פון דער וועלט און אַפילו דער קייסער אַליין, שפּילן אויך אויף דער לאָטעריע.

כאַראקטעריסטיש פאַר דער פאַרבינדונג צווישן חלומות און לאָטעריע־שפּיל איז די וויייטערדיקע געשעעניש, וואָס איז אַמאָל פאַרגעקומען אין אונדזער שכנות: ביי איינעם אַ „גביר" האָט דעמאָלט געדינט אַ קעכין, אַ לעבעדיקע מויד און אַ גרויסע שטיפערקע. ביי דעם זעלביקן באַלעבאָס האָט אויך געדינט אַ משרת־יונג, אַ צוגעלייגטער און דער־שלאָגענער. פלעגט די דאָזיקע קעכין געווייַנטלעך חוזק מאכן פון דעם יונג און ווען ער פלעגט אַמאָל אנדרימלט ווערן ביים טיש, פלעגט אים די קעכין איינרוימען אין אויער אַריין נומערן, עס זאָל זיך אים אויסדאכטן, אַז עס האָט זיך אים געחלומט. איז דאָס געווייַנטלעך געווען ווי אַ „טעאַטער" פאַר די הויז־מענטשן, וואָס פלעגן זיך ביי אַזאַ סצענע קאַטשען פון געלעכטער. דעם יונג פלעגט זיך אויך ווירקלעך אויסדאכטן, אז די נומערן, וואָס די קעכין פלעגט אים איינרוימען, האָבן זיך אים טאַקע אויף אן אמת געחלומט. פלעגט ער שפּילן די דאָזיקע נומערן און געווייַנטלעך פאַרלירן, ביז עס איז אים איין מאָל געלונגען און ער האָט געוווּנען אַ טערנאַ אויף 500 גולדן.

האָט אים די מויד געלאָדן צום רב מיט דער טענה, אַז אַזוי ווי זי האָט אים אייגנערוימט אין אויער אַריין די נומערן, וואָס ער האָט געטראָפן אויף דער לאָטעריע, דאַרף ער איר געבן אַ העלפט פון דעם גע־ווונענעם געלט. האָט אויף דעם דער רב געפסקנט, אַז אַ העלפט פון דעם געוווּנענעם געלט דארף דער יונג נישט אַוועקגעבן, נאָר ווען די מויד זאָל זיין מרוצה, חתונה צו האָבן מיט דעם יונג דאַרף ער מיט איר חתונה האָבן אַן נדן.

דער סוף פון דער דאָזיקער מעשה איז געווען, אַז די מויד איז טאַקע מרוצה געווען חתונה צו האָבן מיט דעם יונג, וואָס איז שוין געווען אן עושר פון 500 מזומנע גולדן.

עס פאַרשטייט זיך אויך, אַז דאָס דאָזיקע געווינס אויף דער לאָטעריע האָט אויפגערודערט די גאַנצע שטאָט. האָט דעמאָלט עפּעס אַ ווינער דייטש אויסקאַמבינירט אַ חשבון, ווי אזוי מען זאָל מוזן געווי־נען, ווען מען שפּילט 54 גולדן מיט איין מאָל. האָט מען ביי אונדז אין

הויז דעם דאָזיקן חשבון געקויפט, צונויפגעלייגט דאָס נויטיקע געלט און טאַקע באלד — נישט געווענען!

האָט זיך דערפאר פלוצים באַוויזן ביי אונדז אַ פרעמדער ייד, וואָס האָט אַלעמען אויסגעלערנט פרעגן ביים טיש, וואָס פאַר אַ נומערן עס וועלן אַרויסקומען אויף דער לאָטעריע. צום אַנהייב האָט מען אַפילו געקלערט, צי מען מעג דאָס טאָן, ווייל עס איז מעגלעך, אַז עס שטעקט אין דעם עפעס אַ כשוף. האָט אָבער יענער ייד איטלעכן באַלד באַרואיקט און אזוי ווי עס האָט יעדער פון יענעם יידס התנהגות אַרויסגעזען, אז ער איז אַ פרומער, האָט מען שוין נישט מער געזוכט קיין חשש איסור אין דער פירזאָגעריי פונעם טיש.

די מענטשן פלעגן זיך צונויפקומען ביי אונדז אין הויז אין אַ חדר מיוחד, ווו מען האָט אויך באַלד אויסגעלאָשן דעם לאָמפּ, עס זאָל זיין פינצטער אין שטוב. דערנאָך האָבן זיך צען יידן אַוועקגעשטעלט נעבן אַ טיש, וואָס האָט געדארפט זיין צונויפגעשלאָגן מיט האַלצערנע טשוועקלעך און עס האָט זיך נישט געטאָרט אין אים געפינען דאָס מינדעסטע ברעקל אייזן. דערביי האָט איטליכער אַרויפגעלייגט זיינע ביידע הענט אויפן טיש, אַנשפאַרנדיק די פינגער־שפיצן און די האָנטפלאכן האָבן געדארפט בלייבן אין דער לופט. בזה האופן האָט יענער פרעמדער ייד דעם עולם דערקלערט — קומען די כחות פונעם גאַנצן מענטש איז די שפיצן פון די פינגער און דער כח פון די פינגער גייט דעמאָלט אַריין אינעם טיש.

פלעגט מען דאן אזוי אַפשטיין לערך אַ פערטל שעה שווייגנדיק, אַנשטרענגנדיק די כחות אין די פינגער אויפן טיש. פלוצים האָט זיך דער טיש אָנגעהויבן רוקן, אָדער אויפהייבן זיך אין דער לופט. אן אימה איז דאן אָנגעפאלן אויף יעדן אין שטוב און מיר אליין איז אַ דראָזש אריבער איבערן לייב. איך האָב באַהאלטן דאָס פנים אין די הענט, ווייל איך האָב מורא געהאט צו קוקן אויף דעם, וואָס וועט דא פאָרקומען.

דעמאָלט האָט דער פרעמדער ייד זיך אַ קער געטאָן צום טיש און ער האָט אַזוי געזאָגט:

— טישעלע, טייער טישעלע! זאָג אונדז, איך בעט דיך, וואָס פאַר א נומערן עס וועלן הייַנטיקע וואָך אַרויסקומען אויף דער לאָטעריע?

— ציילטס געוויס! — האָט אייַנער אַ זאָג געטאָן מיט אַ פאַרשטיקטן קול.

הייבט זיך דער טיש אין דער לופטן — אזוי האָבן דעמאָלט אַלע יידן דערקלערט — און מען האָט געציילט שטילערהייט, וויפל מאָל דער טיש האָט זיך געקוקט, און פון דעם דאָזיקן רוקן האָט מען צונויפגעשטעלט די נומערן פון דער לאָטעריע, וואָס האָבן געדארפט אַרויסקומען ביי דער נאָענטסטער ציאונג.

געווייניטלעך האָט מען שלעכט געציילט. צוליב דער אויפרעגונג האָט מען זיך יעדעס מאָל פאַרגעסן, וועמען דער טיש האָט זיך געקוקט. האָט זיך דאָס אָנגעהויבן אַ שפּאַרעניש וועגן די נומערן און שפּעטער האָט זיך גאָר אַרויסגעוויזן, אַז אַלע האָבן געהאט אַ טעות אינעם חשבון. אָן „אַמבאָ", דאָס הייסט צוויי נומערן, האָט נאָך אייניער אַמאָל פון דעם כישוף־טישלס נביאות געוווּנען, אָבער אַ „טערנאָ", דאָס הייסט 3 נומערן, האָט שוין קיינער נישט געוווּנען.

עס האָט אָבער נישט לאַנג געדויערט, האָט דער פרעמדער ייד עפּעס אָפּגעטאָן אין שטאָט און איז אנטלאָפן. וואָס ער האָט געטאָן, האָב איך נישט געקענט געוואָר ווערן. איך האָב נאָר געזען ווי דער עולם שושקעט זיך וועגן אים און לאַכט. מער האָב איך וועגן דעם פרעמדן ייד נישט געהערט און נאָך זיין אנטלויפן האָט מען אויך אויפגעהערט צו מאכן די קונצן מיטן טיש.

קאַפּיטל 4

א חסיד איז „מקבל נזיפה" און די מגפה בושעווּעט

נישט ווייט פון אָשפּיצין געפינט זיך אַ שטעטל מיטן נאָמען קשאַנאָוו. איז דער רוב איינווויינער פון ביידע שטעטלעך באַשטאָנען אין יענער צייט פון יידן און די פירונג זייערע איז אויך געווען אַ יידישע.

אין קשאַנאָוו גייט די באַן דורך דער שטאָט, און אָזוי ווי עס האָט זיך דענסטמאָל אין יענע מקומות נישט געטראָפן, אַז אַ ייד זאָל אום שבת פּאָרן אויף דער באַן, האָט איטלעכער געגלייבט, אַז ווען די באַן פּאָרט אום שבת פּאָרבייַ קשאַנאָוו, איז איר גאנג אַ שטילער און זי היט זיך אויס פון פייפן, כדי נישט צו שטערן די שבתדיקע רו פון די קשאַנאָווער יידן.

עפּעס ענלעכעס איז געווען אין אַפּפּיצין. כמעט אַלע גוים פון דער שטאָט האָבן געווינט אין די אַרומיקע פּאָרשטעט און חוץ דעם איינציקן „שבת־גוי", וועלכער האָט צוזאמען מיט זיין ווייב און קינדער באַזאָרגט די שבתדיקע באַדערפענישן אין די יידישע הייזער, האָט זיך דאָרט אַ גוי זעלטן ווען באַווייזן אים שבת.

יענעם אַשפּיצינער „שבת־גוי" געדענק איך גוט. ער האָט געהייסן יידיש און ער פלעגט שטאַרק מקפּיד זיין אויף כבוד. דער נאָמען זיינער איז געווען „סטאַך" און ער האָט פאַרלאַנגט, אַז מען זאָל אים רופן „רעב סטאַך". ווען אַ יינגל האָט אים נישט געהרופן „רעב", האָט ער זיך שטאַרק געבייזערט, וואָס אַזאַ „שייגעץ" האָט נישט קיין דרך־ארץ פאַר עלטערע מענטשן און ער פלעגט זאָגן, אַז אַזאַ שייגעץ וועט זיך נאָך זיכער שמדן.

אין יענע יאָרן האָט אויך געבושעוועט דער באַווסטער קאָמף צווישן די סאַדאַגערער חסידים. דער אַלטער סאַדזער צדיק, ר' חיים האַלבערשטאַם, דער גרינדער פון א נייער רבישער דינאַסטיע מיט קינדער און אייניקלעך רביים, האָט דענסטמאָל געקעמפט מיט אי־בערמענטשלעכע כוחות קעגן דער משפּחה פון ר' ישראל רוזשינער, וואָס זייער רבישע גזע איז שוין געווען אן איינגעפונדעוועטע אין סאַדאגערע, טשאָרטקאָוו, הוסיאַטין און נאָך עטלעכע אַנדערע מקומות.

די סאַדאַגערער דינאַסטיע האָט אויך אין יענער צייט געהאט מער אַנהענגער אין די גרעסערע גאַליציש שטעט. דער סאַדאַגערער רבי אַליין האָט זיך געהאַלטן מער מאָדערן. ער איז געגאַנגען אַנגעטאָן אַ קאַפּעלוש, נישט קיין ספּאָדעק. ער האָט אויך געטראָגן אַ ווייס העמד מיט אַ האַרטן קאָלנער און אַ שניפּס. אויסער דעם האָט ער געטראָגן אין קעשענע אַ פּאַטשיילע און ער האָט זיך נישט געווישט די נאָז מיטן אָר־בל אָדער מיט דער פּאָלע פון דער קאַפּאָטע.

אין די קלענערע שטעטלעך פון מערב־גאַליציע זענען דאן אַלע גע־וען סאַנדזער חסידים און מען האָט דאָרט עוקר מן השורש געווען יעדן סאַדאַגערער חסיד. און אַזוי ווי די סאַדאַגערער חסידים האָבן אויך נישט געשווויגן, פלעגן אָפטמאָל פּאָרקומען די שרעקלעכסטע מחלוקותן מיט געשלעגן און מסירות.

האָט זיך דענסטמאָל געפונען איין סאַדאַגערער חסיד אין קשאנאָוו, ווו דער רב פון דעם שטעטל איז געווען אַ זון פונעם סאנדזער צדיק און אַלע יידן זענען דאָרט געווען סאנדזער חסידים. ה א ל ע נ ד ע ר איז

געווען דער נאָמען פון יענעם איין־אייניציקן סאָדאָגערער חסיד אין קשא־נאָווי, וועלכער האָט זיך נישט געלאָזט אַרונטערפירן פון זיין דרך.

אויף ווי וויים איך געדענק, איז דער דאָזיקער האָלענדער געווען אַ רייכער מענטש, האָט ער זיך צוליב דעם געקענט פאַרגינען, צו בלייבן אַ פאַרעקשנטער סאָדאָגערער חסיד, ווען אַלע קשאנאָווֹער יידן זענען שוין געהאט אַריבערגעגאנגען אויף דער זייט פונעם סאָנדזער.

דער קשאנאָווער רב האָט זיך דעמאָלט געסטאַרעט אויף אַלערליי אופנים, אַריינצוקריגן האָלענדערן אויף זיין זייט. איז דאָס אָבער נישט געגאנגען, ווייל האָלענדער איז געווען אן עושר און אַ תקיף ביי די אָר־טיקע רעגירונגס־באאמטע. דער פאַרקויף פון טאַבאק איז דענסטמאָל גע־ווען אַ „מאָנאָפּאָל" ביי דער עסטרייכישער רעגירונג און האָלענדער האָט געהאט דעם הורט־פאַרקויף פאַר קשאנאָוו און אומגעגנט. ער איז צוליב דעם געווען אַ חשוב ביים שטייער־אינספּעקטאָר און ביי דער זשאָנ־דארמעריע. מיט איין וואָרט ביי די דאָזיקע באאמטע וואָלט ער געקענט דעם רב פאַרניכטן. האָט ער דאָס אָבער נישט געטאָן, ווייל ער האָט ניט געווואָלט זיין דער גורם, אַז גוים זאָלן זיך דאַרפן מישן אין די אינעוויי־ניקסטע יידישע ענינים.

נישט אַזוי האָט געהאנדלט דער אנדערער צד, ווייל ווען דער קשא־נאָווער רב האָט געזען, אַז אַלע זיינע באַמיאונגען העלפן נישט צו קריגן האָלענדערן אויף זיין זייט, האָט ער אין דעם געזען אַ געפאר פאַרן סאנדזער חסידות און ער האָט אַנגעהויבן גיין קעגן האָלענדערן מיט בייזן און מיטן כח פון אַ „חרם".

עס האָט אַפילו עקזיסטירט אין עסטרייך אַ שטרעַנגער פאַרבאָט קעגן יעדן מין „חרם". זייט דער צייט פון קייסער יאָזעף דעם צווייטן האָט אַ „הויף־דעקרעט" באַשטימט, אַז ווער עס לייגט אַריין אַ מענטשן אין אַ רעליגיעזן „חרם", דאַרף קריגן אַ שטראָף ביז פופצן יאָר תפיסה. האָט דעמאָלט דער קשאנאָווער רב מפקיר געווען זיין לעבן און ווען ער האָט געזען, אַז ער קען נישט געווינען האָלענדערן אויף זיין זייט מיט גוטן, האָט ער אים אריינגעלייגט אין חרם.

האָט זיך האָלענדער אין אָנהייב אויסגעלאָכט דערפון. אַזוי ווי ער האָט אָבער געזען, אַז אַלע יידן האָבן אים אָנגעהויבן אויסמיידן און עס איז געקומען אַזוי ווייט, אז ער איז געבליבן אייגער אליין אין הויז, ווייל דאָס ווייב זיינס און די קינדער זענען פון אים אַוועקגעגאנגען, האָט ער

איינגעזען, אַז דער חרם איז שטאַרקער פון זיין תקיפות און ער וועט מוזן אַנבויגן זיין שטאָלץ אַקעגן דעם סאַנדזער צד.

קיינער האָט אים נישט געוואָלט דערלאַנגען אַ לעפל עסן. אַ יידישער בעקער האָט אים נישט געוואָלט פאַרקויפן אַ שטיקל ברויט אוז ער איז געווען געצוווּנגען, צו עסן „פת עכו׳ם". האָט ער דאָן געפלאַנט אַוועק צו פאַרן פון קשאַנאָוו. מיט דעם געלט, וואָס ער האָט דעמאָלט פאַרמאָגט, וואָלט ער זיך געקענט איינאַרדענען אין יעדער אַנדערער שטאָט. האָט אים דאָס ווייב געלאָזט זאָגן, אַז ווי לאַנג דער רב וועט נישט אַרונטערנעמען פון אים דעם חרם, וועט זי נישט מיט אים מיטפאָרן.

האָט דאָן דער שטאָלצער האָלענדער געמוזט אָנבייגן דעם קאָפּ און שיקן בעטן דעם רב, ער זאָל פון אים אַרונטערנעמען דעם חרם. האָט דאָס דער רב צוגעזאָגט צו טאָן, וועַן האָלענדער וועט עפּנטלעך „מקבל נזיפה" זיין און דערקלערן בפני קהל ועדה, אַז ער זאָגט זיך אָפּ פון יענער שייכות מיט די סאַדאַגערער חסידים.

זאָגט צו מיר אַמאָל מיין פאָטער: „מאָרגן אי״ה וועמטו אויפשטיין כעלות השחר, וועל איך דיך מיטנעמען קיין קשאַנאָוו, וו׳ דו וועסט זען אזא מין זאַך, וואָס דו וועסט אודאי קיין מאָל נישט מער זען אין דיין לעבן!"

בין איך תיכף אונטערגעצונדן געוואָרן פון נייגעריקייט און צו מאַרגנס פאַרטאָג בין איך שוין געווען אויף די פיס, האָב מיך אויף גיך אַנגעטאָן און אָפּגעדאוונט.

אַלט געווען בין איך דענסטמאָל קאַרגע פינף יאָר אוֹן איך האָב שוין געדאוונט יעדן טאָג פונעם סדורל. דערביי פלעג איך זיך דינגען מיט מיין טאטן, דער טאטע האָט מיך דעמאָלט געהייסן דאַוונען וואָס וויינישקער און איך האָב געוואָלט דאוונען וואָס מער.

געדאוונט און אָפּגעגעסן פרישטיק, זענען מיר אַוועקגעפאָרן מיט דער באַן קיין קשאַנאָוו. געווען איז דאָס אַ צוויי וואָכן נאָך פּסח. דער טאָג איז דאן געווען אַ רעגנדיקער, וועַן מיר זענען אָנגעקומען איז קשאַנאָוו איז געווען אַרום נייַן דעם זייגער.

אָשפּיצינער בלאָטעס אין אַ רעגנדיקן טאָג האָבן זיך נישט געהאט וואָס צו שעמען. פון דעסטוועגן געדענק איך נאָך הייַנט זייער גוט, אַז די קשאַנאָווער בלאָטעס האָבן מיך פּשוט איבעראשט און דער טאָטע מיינער האָט מיך געזומען טראָגן אויף די הענט, איך זאָל מיר נישט פאַרשמירן

די פיס מיט בלאָטע און איך זאָל אויך קענען בעסער זען דעם „ספּעק־טאקל", וואָס דאָרף דאָ פאַרקומען.

מחנות מענטשן זענען געווען צונויפגעשטופט ווי אין אַ קנויל און זיצנדיק ביים טאָטן אויף דער האַנט, האָט דאָס ביי מיר אויסגעזען ווי אַ וואָלד מיט קעפּ, ווייל מער ווי דעם קאָפּ האָט מען אין דער צוזאמענשטויפּעניש פון די מענטשן נישט אַרויסגעזען.

פּלוצים איז אַרויסגעקומען פון אַ הויז אַ ייד אין די מיטעלע יאָרן, מיט אַ שוואַרצער באָרד, וואָס ביי די עקן איז זי געווען גראָלעך באַ־שפּרענקלט, אָנגעטאָן אין אַ צוריסענער קאַפּאָטע, די הויל זאָקן אויף די פיס און אַ הוילע מיט אַש באַשאָטענע יארמולקע אויפן קאָפּ. אין דער האַנט האָט ער געהאלטן אַ סדורל, מורמלענדיק פון דאָרט עפּעס שטילערהייט און שלאָגנדיק זיך כסדר מיט דער פויסט אין האָרצן.

„ער גייט צו דער שול!" — האָט מיר דער טאָטע דערקלערט.

און ווי יענער מענטש האָט אָנגעהויבן גיין, האָט זיך דער קנויל מענטשן גיך פאָנאַנדערגעפלאָנטערט. איטלעכער איז אָפּגעטראָטן פון זיין פּלאַץ, צו מאכן פאַר יענעם מענטשן אַ וואַרע, מען זאָל זיך אַן אים חלילה נישט אָנרירן. ווו ער איז פאַרבייגעגאַנגען, האָבן די מענטשן אויסגעשפּיגן. אַנדערע האָבן אויף אים אַ שפּיי געטאָן גלייך אין פּנים אַריין און ער האָט נאָר כסדר געמורמלט פונעם סדורל, געקלאפּט זיך אין האָרצן און אַפילו דאָס שפּייעכטס נישט אָפּגעווישט.

„פושע באלקי ישראל!" — האָט זיך דעמאָלט דערהערט אַ געשריי און אַ שטיין האָט עמעס אַרימען האָלענדער געטראָפן אין רוקן. האָט ער זיך אָפילו נישט אומגעקוקט און ער איז ווייטער געגאַנגען מיט אַן אַראָפּ־געלאָזטן קאָפּ צו דער שול, ווו עס האָט געדארפט דורכגעפירט ווערן די צערעמאָניע פון דער „קבלת נזיפה".

וואָס ווייטער איז געשען, האָב איך שוין נישט געזען מער. אין שול אריין האָט מיין טאָטע נישט מער געוואָלט גיין.

— זעסט — האָט מיר דערנאָך דער טאָטע געזאָגט ביים אַהיים־פאָרן — ווען דו וועסט עלטער ווערן, וועסטו פאַרשטיין. וואָס דו האָסט היינט געזען. האָסט געזען, ווי מען שפּייט אַ יידן אין פּנים און מען באַ־ווארפט אים מיט שטיינער, כאָטש ער איז אַ פרומער גאָטספאָרכטיקער מענטש, נאָר ווייל זיין רבי איז נישט דער רבי פון אַלע אַנדערע יידן אין זיין שטעטל.

נישט לאנג נאָך יענער געשעעניש איז פלוצים אויסגעבראָכן די פריער דערמאָנטע מגפה אין אַלע גאליציע שטעט און שטעטלעך. קיין־נער האָט נישט געוווסט, ווי אזוי און פון וואַנען דאָס אומגליק איז ge־קומען. די מגפה האָט זיך מיט אַ פייערדיקער שנעלקייט פאַרשפרייט איבער אַלע ווינקעלעך פון גאַליציע. אָן רחמנות האָט דער מלאך־המות געבושעוועט אין אַלע הייזער פון דער יידישער גאַס. מענטשן האָבן פאַרלוירן די לוסט צום לעבן און האָבן זיך אַרומגעבלאָנקעט ווי שאָטנס. געלט און דאָקטוירים האָבן גאָר נישט געהאט דעם כוח אָפצוראטעווען עמעצן פון דער מגפה, ווען זי האָט אים אַרײַנגעקראָגן אין אירע אײ־זערנע לאַפּעס.

די מאַכטהאָבער האָבן דעמאָלט אָנגעוועגדט אַלע מעגלעכע מיט־לען אויף צו באַקעמפן די מגפה. האָט מען אויסגעבויעט באַראקן פאַר די קראנקע, ווו מען זאָל זיי קענען אָפּזונדערן פון דער אַרומיקער וועלט. די קראנקייט זאָל זיך נישט דורך זיי ווייטער פאַרשפרייטן. צוליב דעם איז אַרויס אַ קלאנג, אַז די דאָקטוירים פאַרסמען די קראנקע דאַרט און יענע באַראקן. האָבן זיך שוין די מענטשן אויסגעהיט פון דאָקטוירים — און טאָמער איז עמעצער קראנק געוואָרן, האָט מען אים אין שטוב גע־ראַטעוועט מיט אַלע מיטלען, אַבי מען זאָל נישט דאַרפן רופן קיין דאָק־טער, און מען זאָל אים נישט נעמען אין די באַראקן.

אין אָשפּיצין האָט מען דעמאָלט געגרינדעט אַ גרויסע „בקור חו־לים", אין וועלכער עס האָט זיך געמוזט באַטיילן פּערזענלעך יעדער באַלעבאָס. אונדזערער אַ שכן, אַ געוויסער הערשעלע זילבערשטיין, אַ ייד אַ למדן און אַ משכיל, איז געווען דער „געגראל". אים האָט מען געדארפט מעלדן וועגן יעדן קראנקייטס־פאל און ער האָט קאָמאנדע־וועט איבער אַלעמען און אָנגעווייזן איטלעכן וווהין צו גיין. יעדע נאָכט פלעגט זיך דער עולם צונויפקומען ביי אונדז אין שטוב, אויסצוהערן דעם באַריכט, וואָס עס טוט זיך און אַרויסלאָזן זיך איבערן שטעטל.

אין יענער צייט זענען יידן שטארק פרים געווואָרן. סאָדאָגערער חסי־דים פון אָשפּיצין זענען געלאָפן צו זייער רבין, אייגרייסן ביי אים די טירן, ער זאָל העלפן, האָט ער זיי געענטפערט, אַז די מגפה איז געקומען ווי אַ שטראָף דערפאר, וואָס מען האָט אין קשאנאָוו מבייש געווען אַ יידן אַ תלמיד־חכם. האָבן די אָשפּיצינער חסידים געטענהט, אַז זיי זע־נען נישט שולדיק, ווייל דער בזיון איז פאַרגעקומען אין קשאנאָוו. האָט

אויף דעם דער רבי געענטפערט, אַז סאַדאַגערער חסידים האָבן דאָס ניט געדארפט דערלאָזן, וועו מען זאָל אַפילו דארפן גיין מיטן כח פון דער ממשלה.

און וועו די סאנדזער חסידים זענען געווען ביי זייער רבין, האָט ער זיי געזאָגט, אַז די שטראָף איז דערפאר, וואָס זיי דולדן נאָך אַלץ די סאַדאַגערער חסידים ביי זיך אין שטאָט.

דעמאָלט האָט פלוצים ווי פון זיך אליין אויפגעהערט יעטוועדע מחלוקות צווישן סאנדזער און סאַדאַגערער. איז דאָס אַבער נאָר געווען אינעם ענין פון חסידות, ווייל אין אַלע אַנדערע ענינים פון יידישקייט האָט מען געהאַט אַ שארף אויג — און גלייך ווי עס זענען די מענטשן פון דער „בקור חולים" ארומגעגאנגען ראַטעווען די קראנקע, איז אַן אַנדערע גרופּע יידן און יידענעס ארומגעגאַנגען צווישן די געזונטע, אויף צו זוכן חטאים, טאָמער וועט מען קענען אויסגעפינען אין וועמענס זינד יידן וועלן אזוי שטארק געשטראָפט, און ווי איז אייגעס געווען, אַז מען האָט אויסגעפינען דעם קלענסטן פלעק אויף זיין פרומקייט. אים האָט מען שוין איבערגעגעבן צו די דאָקטוירים און צו די באַראָקן, מען זאָל זיך דארט מיט אים אָפרעכענען.

קאַפּיטל 5

דער געשטודירטער אַשפּיצינער רב

אזוי ווי אַשפּיצין איז אין יענער צייט געווען נאָענט צו דער פּריסישער גרענץ, האָט זיך אַ גרויסער טייל פון אירע באַלעבאַטים געפילט פאַרפּליכטעט, אַריין צו ברענגען אין דער פירונג פון זייער קהלה דייטשע מנהגים — און זיי האָבן געשטרעבט, צו האָבן אַ רב אַ געשטודירטן מיטן טיטל „דאָקטער פון פילאָסאָפיע". און וועו איך נעם זיך היינט באַטראכטן די דעמאָלטדיקע לאגע אין דער צייט פון דער מפּה, איז מיר אַ גרויס וווּנדער, וואָס אַשפּיצינער יידן האָבן זיך דענסטמאָל נישט געטשעפעט צו זייער געשטודירטן רב מיט דער טענה, אז טאָקע נאָר ער איז שולדיק אין דער מגפּה, ווייל דער אַשפּיצינער רב פון דעמאָלט איז געווען אַ געשטודירטער „דאָקטאָר פון פילאָסאָפיע".

ד"ר ליבוש מינץ איז געווען דעם דאָזיקן רבס נאָ-

מען. דאָס איז געווען אַ מענטש, וואָס האָט געהאט אַ חשיבות ביי יידן וויַ אַ למדן און ביי דער רעגירונג איז ער געווען אַ חשוב צוליב זיין „דאָקטאָר־דיפלאָם". די יידישע באָפעלקערונג אין אַלגעמיין איז געווען זייער וויַט פון וועלן האָבן אַ דאָקטאָר פילאָסאָפיע פאָר אַ רב. זענען אָבער די פאָרשטייער פון דער קהלה געווען אויסגעקליבענע פון דער רעגירונג, נישט אָפהענגיק אין זייער אַמט פון דער יידישער באָפעלקערונג, האָבן זיי זיך געוויינטלעך גאָר נישט געמאַכט אַ וועזן פון דער פאָלקס־מיינונג און זיי האָבן אַרויפגעצוונגען אויף זייער קהלה אַ געשטודירטן רב.

פלעגן דאָן די אָשפּיצינער יידן זאָגן וועגן זייער רב, אַז עס איז אַ גרויסער שאָד, וואָס אזא יד האָט שטודירט פילאָסאָפיע און דערמיט געוואָרפן אַ פלעק אויף זיין לומדות. אַנדערע האָבן וויטשער געזאָגט, אַז בנוגע צו די גוישע ידיעות קען מען אויף אים נישט אָנווענדן דאָס וואָרט „שטודירט", ווייל אזא יד וויַ ד"ר מינץ האָט אוודאי מיט אין קוק אין „זייערע" ביכער תופס געווען די גאַנצע פילאָסאָפיע זייערע. אזא ר' לייבוש מינץ, וועלכער האָט געהאט זיין סמיכה פונעם „חתם סופר", האָט אודאי געלערנט יומם ולילה אין די גרעסטע אונגאַרישע ישיבות און נאָר אַמאָל, בשעה שלא יום ולא לילה, האָט ער געדארפט אַ קוק טאָן אין די „ספרים חיצונים", האָט ער דאָרט זיכערלעך מיט זיין שאַרפן מוח אויסגעלערנט אַלע „שבע חכמות" על רגל אחת.

עס פאָרשטייט זיך אויך, אַז די חסידים אין שטאָט האָבן נישט געוואָלט אָנערקענען אזא ד"ר מינץ פאָר זייער רב, ווען ער זאָל אָפילו געווען זיין דער גרעסטער גאון אין לערנען. עס האָט זיך בשום אופן נישט געגלייבט, אַז אַ מענטש מיט אַ פילאָסאָפישער בילדונג זאָל פאָרמאָגן גענוג פרומקייט, צו קענען זיין אַ גייסטיקער פירער ביי חסידישע יידן.

האָבן זיך דעמאָלט חוץ דעם געשטודירטן רב געפונען אין אָשפּיצין צוויי אַנדערע רבנים, ביידע חסידישע „רביים", וואָס הָאָבן געפּראָווען „טישן" און געגומען „פּדיונות". ביידע זענען נישט געווען אָנערקענט פון דער רעגירונג און די קהלה האָט זיי געצאָלט אַ געהאלט ווי „גע־הילפן" צום רב. אייגער פון זיי איז געווען דעם סאָנדזער צדיקס אַן אייניקל און דער אנדערער איז געווען אַן אָנהענגער פונעם סאָדאָגערער.

ביי די חסידישע יידן אין אָשפּיצין איז ד"ר מינץ געווען בלויז דער „קרייז־ראָבינער", וועמען זיי האָבן באָטראכט ווי עפעס אַן אָנשיקענגיש, וואָס מען מוז מיט אים יוצא זיין אקעגן „מלכות".

חוץ די דאָזיקע חסידישע רביים זענען אויך געווען אין אָשפּיצין צוויי דיינים, וואָס טאָמער האָט אן אָשפּיצינער באַלעבאָס געהאט צו פרעגן אַ שאלה, איז מען דאָס נישט געגאַנגען פרעגן ביי ד״ר מינץ, כאָטש מען האָט נישט געהאט גאָר אויסצוזעצן קעגן זיין רעליגיעזער התנהגות. ד״ר מינץ איז בכן בלויז געווען דער פאָרשטייער פון דער יידישער קהלה און איר וואָרטספירער ביי דער רעגירונג, ווו ער האָט אימפאָנירט מיט זיין געלערזאמקייט און מיט זיין קאָרעקטער דייטשער שפּראך. האָט מען אָבער געדארפט פרעגן אַ שאלה וועגן „טעפּל־לעפּל״, איז מען געגאנגען פרעגן ביי די דיינים פונעם שטעטל.

איז דער רב געזעסן גאָנצע טעג ביי זיך אין הויז און ער האָט נישט געהאט וואָס צו טאָן. פלעגן זיך ביי אים צונויפקומען די האַלבע און די פערטלדיקע „משכילים״ פון דער שטאָט צו פאַרברענגען די צייט אין שמועסן.

שפּעטער איז אָבער טראָץ אַלעמען אויסגעבראָכן אַ מחלוקה, צוליב וועלכער ד״ר מינץ האָט זיך געזען געצוווונגען, צו פאַרלאָזן די שטאָט — און פאַרגעקומען איז דאָס אויף אזא אופן: אַזוי ווי די מגפה האָט זיך אויסגעשפרייט אין שטאָט, האָט מען געוואָלט שטעלן אַ חופה אויפן בית הקברות ווי אַ סגולה קעגן דער מגפה. האָט דאָס ד״ר מינץ נישט דערלאָזן, און ווען ער האָט מורא געהאט, אַז מען וועט דאָס טאָן קעגן זיין ווילן, האָט ער געבעטן דעם בירגערמייסטער פון דער שטאָט, ער זאָל צושיקן אַ פאָפיר צו דער קהלה, ווו עס זאָל זיין אָנגעזאָגט מיטן הארבן וואָרט, אַז טאָמער וועט מען פרווון צו שטעלן אַ חופה אויפן בית־הקברות קעגן דעם ווילן פון זייער רב, וועט מען פאָנאנדערטרייבן די מענטשן מיט זשאָנדארן און מען וועט נאָך אויסער דעם באָשטראָפן די „מחותנים״ פון דער חתונה מיט אַרעסט.

איז דעמאָלט די שטאָט אויפגעקאָכט געוואָרן קעגן דעם רב — און ווען עס איז דערנאָך געקומען ראש־השנה און דער רב האָט געוואָלט מקריא זיין פאָר די תקיעות, איז צו אים צוגעלאָפן אַ ייד מיט אַ פּאָר גע־זונטע הענט, אַ געווייסער ישראל טאָביאָס, האָט געגעבן אַ שטופּ אַוועק דעם רב פון דער „בימה״ און אַ געשריי געטאָן:

— די הייליקע תקיעות אונדזערע זענען נישט פאָר קיין לאָטיניש סטודענטן און אַזאַ מענטש ווי איר האָט אין זיי גאָרנישט וואָס צו זוכן! האָט דער רב אויסגעשטעלט אַ פּאָר אויגן אויף דעם שרייער, נישט

פֿאַרשטייענדיק דאָס פּלוצימדיקע אַרויסטרעטן פון דעם דאָזיקן מענטשן.

— אַז מיר וועלן דאַרפן האָבן אַ שתדלן ביים גוישן פּריץ, ווו מען דאַרף קענען רעדן לאטיניש אָדער דייטש, וועלן מיר אייך שיקן — האָט טאָביאָס וויטער געשריגן — אָבער איצט דאַרפן מיר אַ שתדלן ביים רבונו של עולם, דאַרפן מיר צו דעם האָבן אַ ייד, וואָס זאָל נישט קענען קיין לאַטייניש!

האָט שוין דער רב פֿאַרשטאַנען, וועגן וואָס עס האַנדלט זיך דאָ און האָט טאָביאסן אויסגעזידלט. האָט דעמאָלט דער ישראל טאָביאָס אויפֿגעהויבן די האַנט און אַרונטערגעלאָזן דעם רב אַ פּאַטש, אז עס האָט אַזש אָפּגעהילכט איבער דער גאַנצער שול.

צוליב דעם איז געווארן אַ שרעקלעכע מהומה און עס האָט דעמאָלט באַלד איינער פונעם עולם געבראַכט זשאַנדאַרן אין שול אריין צו באַשיצן דעם רב, וועָן ער וועט מקריא זיין פֿאַר די תקיעות.

האָט דער רב נישט געקענט אַריבערטראָגן אַזאַ בזיון און ער איז באַלד נאָך סוכות אַוועק פון אָשפּיצין אויף אַ רבנות־שטעלע אין דער פּויזנער שטאָט קעמפּנאַ, ווו דער מלבי"ם איז פּריער געווען דער רב.

נאָך ד"ר מינצס אָפּפֿאָרן האָט די אָשפּיצינער קהילה נישט מער געהאט קיין געשטודירטן רב. דער „פּראָגרעסיווער" טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג אין אָשפּיצין איז נאָך ד"ר מינצס דורכפאל אין גאַנצן אָפּהענטיק געווארן. דערווייל איז אויך אין דער מחלוקה צווישן סאַנדזער און סאַדאַגערער חסידים דער סאַנדזער צד שטאַרקער געווארן. האָט די רעגירונג באַשטעטיקט, די קהלה זאָל איבערגעבן דאָס רבנות צום סאַנדזער צדיק אייניקל, ר' שלמה האַלבערשטאַם — און דער צווייטער חסידישער רבי, דער אַנהענגער פונעם סאַדאַגערער צד איז נישט געבליבן אָפּילו אויף זיין פּריערדיקער שטעל און ער האָט געמוזט זוכן צו מאכן אַ לעבן בלויז פון פּדיונות און נדבות.

צוליב די דאָזיקע ענדערונגען אין דער קהלה האָבן זיך דעמאָלט פֿאַרשטארקט די מחלוקותן צווישן דעם סאַנדזער און סאַדאַגערער און ווי ווייט עס האָט דאָרט דער דאָזיקער קאַמף געבושעוועט, קען מען זען פון צוויי צווישנפאלן, וואָס האָבן אַ שייכות צו דער דאָזיקער מחלוקה און זיי האָבן זיך טיף אינגעקריצט ביי מיר אין זכרון, נישט פֿאַרגעסן צו ווערן.

אַ פעטער מיינער, משה יוסף יונגער, איז געווען אַ סאַנדזער חסיד,

אייגער פון די מקורבים ביים סאנדזער צדיק, און ווי ער פלעגט זייער דערציילן, האָט ער אַמאָל געהאט די זכיה, וואָס דער סאנדזער צדיק האָט אים מיט זיין אייגענער האַנט אַ פּאָטש געגעבן — און ווער עס האָט זיך געקענט רימען מיט אזא פּאָטש, איז שוין געווען אויסגעזאָרגט מיט זיין „חלק עולם הבא".

פּאָרשטייט עס זיך שוין, אַז די איבערגעבנקייט פון מיין פּעטער צום סאַנדזער האָט נישט געהאט קיין גרענעץ און ער איז געווען גרייט דורס צו זיין יעדן, וואָס וואָלט זיך דערוועגט צו זאָגן אין זיין קעגנווארט דאָס מינדעסטע וואָרט אַקעגן דעם כבוד פונעם סאנדזער צדיק.

מאָכט זיך אַמאָל אין אַ פרייטאָג נאָכמיטיק נאָכן מרחץ, ביי אַ גלעזל ביר בעת אַ וויכוח צווישן מיין פּעטער און אַ סאַדאַגערער חסיד. מיין פּעטער איז געווען אַ ייד אַ למדן מיט אַ נשמה פון הילל הזקן, וואָס האָט זיך נישט געקענט קיין מאָל אויף אַ מענטש אָנבייזערן. האָט זיך אָבער עמעצער דערלויבט אָנצורירן דעם כבוד פון זיין רבין אין זיין קעגנווארט, פלעגט שוין דער פּעטער אַרייפּאָלן אין אַ שרעקלעכן כעס און עס האָט זיך דעמאָלט פּשוט אויסגעדאַכט, אַז ער גייט קוילענען מענטשן.

אָבער דער סאַדאַגערער חסיד, וואָס דער פּעטער האָט געהאט מיט אים דעם וויכוח, איז געווען וואַרשיינלעך אַ גרעסערער כעסן — און ווען דער פּעטער האָט געלאָזט לויפן זיין צונג אַקעגן דעם סאַדאַגערער. האָט יענער געכאַפּט אַ שווער ביר־גלאָז און געשפּאָלטן דעם פּעטער דעם קאָפּ.

דער סוף פון דעם דאָזיקן „וויכוח" איז דעמאָלט געווען, אַז דער פּעטער מיינער איז פיר וואָכן שפּעטער געשטאָרבן. דערנאָך ערשט האָט געקאָסט זייער פיל מי און געלט, מען זאָל דאָס נישט געוואָר ווערן ביי די גוים און דאָס געריכט זאָל נישט אָנהייבן מאכן אַן אונטערזוכונג.

אַן אַנדערער צווישנפאַל פון אַן ענלעכן שטייגער איז פּאָרגעקומען מיט מיין אייגענעם פּאָטער, וואָס איז געווען אַ שאַרפער „מתנגד" און עס האָט אים נישט געהערט קיינער זאָגן אַ וואָרט אין דער גאַנצער צייט פון דער מחלוקה, נישט וועגן סאַנדזער און נישט וועגן סאַדאַגערער. זענען דעמאָלט אין אָשפּיצין געווען דריי שוחטים, צוויי סאַדאַגערער און איין סאַנדזער. האָבן די סאַנדזער חסידים געשטורעמט, אַז אַזוי ווי זיי זענען דער רוב אין שטאָט, דאַרף זיין צוויי שוחטים סאַנדזער און אייר־

נער אַ סאַדאַגערער. האָבן זיי דערפאַר געפאַדערט, אַז די קהלה זאָל איין סאַדאגערער שוחט אָפזאָגן און אַוועקשטעלן אויף זיין אָרט אַ סאנדזער.

זענען זיי געקומען צו מיין פאָטער מיט דער בקשה, ער זאָל אָנ־שרייבן פאַר זיי דעם „כתב" צו דער קהילה מיט אַ סטראשונאָק, אַז ווי באלד די קהילה וועט נישט וועלן נאָכגעבן דעם פאַרלאַנג, וועט מען זיך וועגן וועגן דעם דירעקט צו דער רעגירונג. האָט דאָס מיין פאָטער נישט געוואָלט שרייבן, האָבן זיי אַרויסגעלאָזט אויף אים אַ קלאָנג, אַז ער איז אַ באַהאַלטענער סאַדאַגערער חסיד און זיי האָבן אויך באַשלאָסן, זיך נוקם צו זיין אויף אים ביי דער ערשטער געלעגנהייט.

שמחת־תורה צו די הקפות האָבן דעמאָלט עטלעכע סאנדזער חסי־דים אַרומגערינגלט מיין פאָטער און דוקא אים געוואָלט אַזוי גלאט אין שפאס אַ ביסל אַריינצימבלען. איז דאָס אַבער נישט געגאַנגען, ווייל דער טאַטע מיינער איז געווען אַ „גברן". האָט ער דעמאָלט אויסגעריסן אַ פוס פון אַ באַנק און אַוועקגעשטעלט זיך ביי דער וואַנט. האָט שוין קיינער נישט געקענט צו אים צוקומען.

אזוי ווי איך האָב דאָס דענסטמאָל צוגעזען איז אויף מיר אָנגעפאלן אַ שרעקלעכער פחד, עס זאָל נישט חלילה עפעס געשען דעם טאטן, בין איך אַוועקגעפאלן אין חלשות — און ווען איך בין דערנאָך אויפגעקו־מען, בין איך געלעגן אין דער היים אין מיין בעט און אַ דאָקטער איז איבער מיר געשטאנען.

נאָך דער דאָזיקער פאַסירונג האָט מיין פאָטער באַשלאָסן, אַריבער צוציען זיך צוריק קיין קראָקע...

קאפיטל 6

א בלוט - בילבול

נאָך דעם ווי מייגע עלטערן זענען אַוועק פון אָשפּיצין און זיי זענען געגאנגען זיך צוריק אַריבערציען קיין קראָקע, האָבן מיר פאַרבראַכט דריי וואָכן צייט ביי מיין זיידן, דעם פאָטער פון מיין מוטער, וועלכער איז געווען אַן אַרענדאַר אין אַ דאָרף מיטן נאָמען פשיטקאָוויץ, נעבן קאל־וואַריאַ. יענע צייט איז געווען זייער אַ באַוועגטע, ווייל דער זיידע מיי־

נער איז דענסטמאָל שיער נישט אַריינגעצויגן געוואָרן אין אַ בלוט־בילבול.

אין אַן אַנדער דאָרף לעבן קאַלוואַריאַ מיטן נאָמען לעניעץ האָט געווינט אַ ייד אַ קרעטשמער, וועלכער האָט געהייסן אַברהם הופערט. האָט ביי אים געדינט אַ שיקסע פון דעם זעלביקן דאָרף, איז זי געווען אַזוי צוגעבונדן צו זיין הויז, אַז איטלעכער האָט זי שוין גערעכנט ווי אַן אייגענע.

זענען דאָרט אין לעניעץ פלוצים אָנגעקומען אולאנער פון וואַדאַ־ויץ, האָט אייגער פון זיי מיטגענומען די שיקסע מיט זיך אַן דעם וויסן פון איר משפחה. צוויי וואָכן שפעטער איז געקומען די מוטער פון דער שיקסע, פרעגן ביי אַברהם הופערט, וווּ ער האָט אַהינגעטאָן איר טאָכטער. האָט דער ייד געמיינט, אַז דאָס נאָכפרעגן זיך אויף דער טאָכטער איז נישט מער ווי עפּעס אַ מין „שפּיצל" פון דער מוטער. וואָס האָט מסתמא אַוועקגעגעבן די טאָכטער דינען אויף אַ בעסערן פּלאַץ. האָט ער זיך גוט אָנגעבייזערט אויף דער אַלטער גויע און האָט זי אַרויסגעוואָרפן פון זיין הויז. איז דאָן די אַלטע גויע אַוועקגעגאַנגען איבערן דאָרף מיט אַ גרויזן און זי האָט דערביי יעדן דערציילט, אַז דער ייד האָט ערגעץ באַהאלטן איר טאָכטער און איין גאָט וויסט, צי ער האָט זי נישט גע־קוילעט, אויף צו געברויכן איר בלוט צו די מצות.

גראָד איז דאָס געווען פאַר פסח און די יידן פון אַלע דערפער אין דער גאַנצער סביבה זענען זיך צונויפגעקומען באַקן מצות ביי מיין זיידן, דוד באַדער אין פשיטקאָוויץ. זענען דאָן פלוצים אָנגעקומען זשאַנדארן און האָבן אויפן באַפעל פונעם קאַלוואַריער באַצירקס־גערעכט קאָנפיס־קירט אַלע ביז דעמאָלט אָנגעבאַקענע מצות און פאַרזיגלט דעם אויוון ביי מיין זיידן אין הויז.

דערנאָך האָבן זיי אַרעסטירט דעם אויבן דערמאָנטן אַברהם הופערט פון לעניעץ מיט זיין ווייב און קינדער, צווישן וועלכע עס האָט זיך גע־פונען אַ קליין קינד פון אַכט חדשים — און געקאָוועט אין קייטן, האָט מען זיי אַלעמען אָפּגעפירט צום באַצירקס־געריכט אין קאַלוואַריאַ, וווּ עס האָט דעמאָלט אָמטירט אַ באַצירקס־ריכטער מיטן נאָמען ערמיק, וואָס האָט עפּנטלעך דערקלערט, אַז ער וועט אָנווענדן אַלע מעגלעכקיי־טן, אַרויסצוברענגען פאַר דער וועלט דעם אמת, אַז יידן קוילענען קריס־טן, אויף צו געברויכן זייער בלוט צו די מצות.

די אויפרעגונג איז געווען אַ שרעקלעכע און די פּוילערן פון די אַרומיקע דערפער זענען געווען גרייט, אויסצוקוילענען אַלע יידן. האָט אָבער דער פּריץ פון דער געגנט באַשיצט די יידן מיט אַלע מיטלען און נישט געלאָזט זיי טאָן קיין שלעכטס.

דער אייגנטימער פון פּשיטקאָוויץ, לעניעץ און פּיל אַנדערע דערפער אין יענער סביבה איז געווען אַ פּוילישער פּריץ מיטן נאָמען ברזאָזדיס. דאָס איז געווען זייער אַ ליבעראלער מענטש און פול מיט אויטאָריטעט אין דער גאַנצער געגנט. האָט דער בלוט־בילבול אויף אברהם הורפּערט דעם דאָזיקן בראנדיסן ביז גאָר פאַרדראָסן. ספּעציעל אין כעס איז ער געווען, וואָס מען האָט זיך דערוועגט צו מאכן אַזאַ בילבול אויף „זיינעם" אַ יידן, נישט־אַנפרעגנדיק פריער זיין מיינונג.

האָט ער דערפאר אויפגערודערט אַלע פּאָליטיש איינפלוסרייכע מענטשן פון גאַליציע ביז צו די מיניסטאָרן אין ווין און האָט אומעטום געשריגן, אַז ער — ברזאָזדיס — פילט זיך געקרענקט אין זיין ערע צוליב אַזאַ שרעקלעכן בילבול אויף „זיינעם" אַ יידן, ווייל „ווען עס זאָל אַפילו באַווייזן ווערן, אַז יידן פון אנדערע דערפער געברויכן קריסטלעך בלוט צו די מצות, איז דאָס ביי זיינעם אַ יידן זיכערלעך נישט אמת".

אויף זיינע אייגענע קאָסטן האָט אויך דער פּריץ אָנגעשטעלט דעטעקטיווס, וואָס זענען אַרומגעגאַנגען איבער אַלע דערפער פון דער סביבה, אויסצוגעפינען דעם אָרט, ווו די שיקסע געפינט זיך, ווייל ער איז געווען ביי זיך מער ווי זיכער, אַז די שיקסע לעבט ערגעץ באַהאלטן.

דערווייל האָט דער קאלוואריאער באַצירקס־ריכטער ערמיק געוואָרפן א חשד אויף מיין זיידן, אַז ער איז וואָרשיינלעך באַטיילקט אינעם קוילענען פון דער שיקסע. מען האָט דאָך געבאקן די מצות אין זיין הויז. האָט דער פּריץ באַהאלטן מיין זיידן ביי זיך אין הויף — און די זשאַנדאָרן, וואָס ערמיק האָט אַרויסגעשיקט צו כאפן מיין זיידן האָבן אים נישט געקענט געפינען.

נישט וויסנדיק גאָר ווען דעם וואָס טוט זיך ביי מיין זיידן, זענען מיר דריי טאָג נאָך פּסח (1857) אָנגעקומען אין פּשיטקאָוויץ. אין דער קרעטשמע ביים זיידן האָט זיך געפונען דעם זיידנס ווייב און אירע קינדער, וועלכע האָבן אונדז גערופן ווי צום גיכסטן צו אַנטלויפן, אייער ריכטער ערמיק ווערט געוואָר ווען אונדזער אָנקומען אין פּשיטקאָוויץ.

יעדן טאָג, האָט די שטיף־באבע מיינע דערציילט, קומען אנדערע זשאַנדאַרן זוכן ביי אונדז די פאַרשוווונדענע שיקסע. דער זיידע באַהאַלט זיך ביים פּריץ און זי אליין האָט מען שוין אויך געהאַלט אַרעסטירן. האָט דער פּריץ געשיקט אָנזאָגן דער זשאַנדאַרמעריע, מע זאָל זיך נישט דערוועגן זי אָנצורירן, ווייל ווען עס וועט זיך אַרויסווייזן, אַז זי איז אויך באַטייליקט אינעם פאַרשווינדן פון דער שיקסע, גאַראַנטירט ער, אז ער וועט זי צושטעלן צום גריכט.

מיין פאָטער איז נישט געווען קיין איבערגעשראָקענער און ער האָט דעמאָלט תיכף געבעטן צו האָבן אן אוידיענץ ביי בראנדיסן. דער פּריץ האָט אים אויפגענומען און דערציילט, אַז אַ געוויסער גלח, אַ שונא־ישראל, מיטן נאָמען יורטשינסקי פונעם זעבדאָוויצער קלויסטער, האָט אָנגעשריבן אַ פאַמפלעט וועגן דעם בלוט־בילבול און ער האָט עס אַוועק־געשיקט צו ריכטער ערמיק.

דאָרט אין יענעם פאַמפלעט האָט דער גלח געבראַכט כלערליי ראיות, אַז יידן באַנוצן קריסטלעך בלוט צו די מצות. ער האָט אויך דאָרט געבראַכט אַ רעפּראָדוקציע פון אַ בילד, וואָס געפינט זיך אינעם קאַלוואַריאַער קלויסטער, ווי יידן האָבן געקויפט אַ קריסטלעך קינד און זענען דערפאר גערריכטלעך באַשטראָפט געוואָרן מיט פאַרברענען.

דעמאָלט איז באַשלאָסן געוואָרן, אַז מיין פאָטער זאָל האָבן אַ וויכוח מיטן גלח יורטשינסקי ביים ריכטער ערמיק אין שטוב אין קעגנווארט פונעם פּריץ און פון נאָך אַנדערע גלחים. זענען אַלע יידן פון דער גאַנצער סביבה געווען צופרידן מיט דעם וויכוח, וואָס מיין פאָטער האָט געדארפט אָנפירן, ווייל זיי זענען געווען זיכער, אַז דער אמת וועט ביי דעם דאָזיקן וויכוח זיגן.

נאָר מיין טאטע אליין איז נישט צופרידן געווען פונעם וויכוח. האָט ער פריער דריי טעג געפאסט און דריי נעכט נישט געשלאָפן, אַרויסקוקנדיק אויף אַ נס, אַז דער גלח זאָל חרטה האָבן אויפן וויכוח אַדער דער אייבערשטער זאָל אַריינגעבן צו מיין פאָטער אַזוי פיל שכל, אז ער זאָל חלילה נישט געשטרויכלט ווערן מיט עטוואָס ביים וויכוח.

צו דער באַשטימטער שעה איז מען זיך דעמאָלט צונויפגעקומען צום וויכוח. דער גלח יורטשינסקי איז אַרויסגעקומען דער ערשטער מיט אַ לאנגן צעטל טענות אַקעגן יידן, אָבער איידער ער האָט נאָך געענדיקט דאָס פאַרלייענען פון זיין אָנגעשריבענער אָנקלאגע, איז אנגעקומען אַ

שטאָפּעט צו בראַנדיסן, וואָס האָט אָנגעזאָגט די בשורה, אז אייגער פון די דעטעקטיוון, וואָס בראַנדיס האָט אָנגעשטעלט, אויף צו זוכן דאָס באַ־ העלטעניש פון דער פאַרשוווּנדענער שיקסע, האָט געפונען די שיקסע אָ לעבעדיקע און אָ געזונטע אין וואַדאָוויץ, ווו זי האָט זיך געשטעלט דינען ביי אָ מיליטעריש אָפיציר אין הויז, כדי צו קענען זיין נאָענט צו איר אולאַנער.

חוץ דעם האָט דער קראָקאָווער בישאָף צוגעשיקט אָ בריוו צו די קאַלוואַריאער גלחים מיט אָ שאַרפן אָנזאָג, נישט צו האָבן קיין וויכוחים מיט יידן. עס איז טאַקע גוט — זאָגט דאָרט דעם בישאָפס בריוו — צו באַווייזן די יידן די אומגערעכטיקייט פון זייער גלויבן. איז עס אָבער אָ געפערלעכע זאך מיט זיי צו דיסקוטירן. אָזוי ווי זיי שטייען אונטערן דירעקטן איינפלוס פונעם טייוועל, העלפט ער זיי געווינטלעך אין זייע־ רע פאַרעקשנטע איינרעדעניש און לאָזט זיי נישט זען דאָס אמתע ליכט פונעם קריסטנטום.

האָט מען שוין איבערגעשלאָגן דעם וויכוח צווישן די גלחים און מיין פאָטער — און ריכטער ערמיק האָט געמוזט תיכף באַפרייען דעם אַרעסטירטן אברהם הופערט מיט זיין פאַמיליע. דערנאָך האָט דער פריץ געמומען די שיקסע, אַרויפגעזעצט אויף אָ וואָגן און געלאָזט זי אַרומפירן אין באַגלייטונג פון אָ שליח מיוחד אין אַלע זיינע דערפער, וווּיזנדיק דעם עולם, אז דאָס איז די שיקסע, וואָס מען האָט וועגן איר אַרויסגע־ לאָזן אָ קלאנג, אָז יידן האָבן זי געקוילעט צו די מצות.

און וויפל מאָל עס האָט מיט מיר דערנאָך מיין פאָטער געדעדט וועגן דעם דאָזיקן אָנגעהויבענעם און נישט דורכגעפירטן זיכוח, פלעגט ער מיר זאָגן, אָז ער האָט באַלד אין יענעם מאָמענט איינגעזען, ווי נייי־ טיק עס איז פאַר אָ יידן צו קענען גוט פויליש, ווייל עס איז דאָך אָ גע־ פאַר, צו האָבן אָ וויכוח מיט גלחים, וועו די גלחים רייַדן אָ שפראַך, וואָס דער יידישער „מתווכח" קען זיי נישט אָפענטפערן אין דער זעלבי־ קער שפראַך.

עס קען אויך נישט זיין קיין וווּנדער — האָט מיין פאָטער אָן אָנ־ דער מאָל געזאָגט — וואָס די וויכוחים צווישן רבנים און גלחים אין פוילן האָבן זיך ר׳רוב געענדיקט שלעכט פאַרן יידן, ווייל אָזוי ווי די יידן אין פוילן האָבן נישט געקענט קיין פויליש, האָבן די רבנים זיכערלעך

נישט פֿאַרשטאַנען, וואָס די גלחים טענהן און די גלחים האָבן נישט פֿאַרשטאַנען, וואָס די רבנים ענטפֿערן.

דאָ מוז אויך באַמערקט ווערן, אַז מיין פֿאָטער האָט גוט פֿאַרשטאַנען פויליש, אָבער רײַדן אויף דעם לשון האָט ער נישט געקענט און ער האָט געהאַט דערפֿאר די באַזונדערע פֿריווילעגיע אָפּצוגעבן זײַנע תשובות אויף די טענות פון גלח יורטשינסקי אויף דער שפּראַך, וואָס ער האָט אויסגעצייכנט באַהערשט — אויף דײַטש.

קאַפּיטל 7

אונדזערע ערשטע קראָקעווער שכנים

באַלד אין די ערשטע עטלעכע חדשים, וואָס מיר האָבן געווינט אין קראָקע, האָב איך שוין געהאט די פּאַיקייט צו באַקענען אונדזערע שכנים און צו מאכן מיינע באַמערקונגען וועגן זיי. איך בין דעמאָלט געווען אַ בחורל פון קאַרגע זיבן יאָר און איך האָב שוין געקענט גאַנץ תורה מיט רש"י אויף אויסנווייניק.

אינעם הויז ווו מיר האָבן דעמאָלט געווינט עטלעכע יאָר נאָכאַנאַנד, האָבן מיר געהאט פיל שכנים, וואָס האָבן זיך אַרײַנגעצויגן און אַרויסגעצויגן יעדעס האַלבע יאָר אָדער יעדעס יאָר. אײַנגעקריצט ביי מיר אין זכרון האָבן זיך אָבער נאָר יענע שכנים אונדזערע, וואָס האָבן געמאַכט אַ רושם אויף מיינע קינדערשע געפילן און שפּירונגען.

דאָס ערשטע איז מיר ביי צוויי פון אונדזערע שכנים נישט געפעלן, וואָס זיי פלעגן שלאָגן די וויבער. שלאָגן אַ וויב, האָט זיך מיר דעמאָלט אויסגעדאַכט, איז זיכערלעך אַ מיאוסע מידה, וואָס יידן האָבן אָפּגעלערנט פון גוים — און וועג איך וואָלט געוועז דענסטמאָל געווען עפּעס וועגן „אַסימילאַציע", וואָלט איך יענע צוויי יידן פֿאַרגעכנט פֿאַר „אַסימילאַנטן". אַזוי ווי איך האָב דאָס אָבער דענסטמאָל נישט געווען, האָב איך זיי געפונען מיט אַנדערע צונעמענישן. האָב איך איינעם פון זיי געפונען „סמבטיון", ווייל ער פלעגט שלאָגן דאָס וויב אַ גאַנצע וואָך און שבת פלעגט ער רוען — און דעם אַנדערן האָב איך געפונען „גלית", ווייל ער איז געווען אַ הויכער און אַ שטאַרקער און אַ קליין ווייבל האָט אים באַזיגט.

„סמבטיון" איז געווען אַ טרעגער, קליין פון וווקס מיט אַ פּאָר בריידע פלייצעס, די שוועסטע משאות פלעגט ער אַ הייב טאָן און כאפּן זיי אויפן רוקן, גלייך ווי דאָס וואָלט געווען אַזוי גרינג. ווי אַ פעדער. אַנדערע טרעגער פלעגן אים רופן „קורצפרייטאָג". יעדע פרוטה, וואָס ער האָט פאַרדינט, פלעגט ער אויף גיך אַוועקטראָגן צום ווייב. פלעגט זי געווינטלעך נישט זיין צופרידן מיט דעם. אַמאָל פלעגט זי אים מאָכן אַ פּאָרוואָרף, אַז בשעת ער לויפט אַהיים מיטן געלט, פאַרלירט ער פרנסה. האָט ער איר פּאָר אַזאָ זאָג געשלאָגן. אַן אַנדער מאָל, ווען ער האָט איר געבראַכט דאָס פאַרדינטע געלט, האָט זי אים געבעטן, ער זאָל עפּעס איבערכאפּן, ווייל ער איז אוודאי הונגעריק. האָט ער איר אויף דעם ווידער דערלאנגט. און האָט זי אים פון דעמאָלט גאָרנישט גע־זאָגט, איז ער נאָך מער אויפגערעגט געווען און האָט איר אַן וועדטער אַרונטערגעלאָזן אַ פּאָטש איבערן גאנצן פנים.

דאָס אַלץ פלעגט אָבער פּאָרקומען נאָר אין וואָכנטעג. פרייטיק פלעגט ער אַהיימקומען באַלד נאָך מיטיק און ביז מוצאי שבת נאָך הבדלה איז ער געווען ווי איבערגעביטן, נישט צו דערקענען. זומערדיקע פרייטיקן פלעגט ער העלפן דעם ווייב ביי דער קיך, זי זאָל גיכער פאָר־טיק ווערן מיטן שבת, כדי צו קענען זיך פאַרגינען „אָפּצוכאפּן אַ מינוט פון אַ גאנצער וואָך אָרבעט". און ווינטערדיקע פרייטיקן פלעגט ער לויפן שנעל אין מרחץ, כדי צו קענען מקבל שבת זיין מיט אַלע יידן צוגלייך.

שבת אַ גאנצן טאָג פלעגט „סמבטיון" רוען, פון פרייטיק פאר נאָכט, ווען ער פלעגט גיין מיט אַריסטאָקראַטיש ־ געמאָסטענע שריט צום דאוונען, ביז מוצאי־שבת נאָך הבדלה, פלעגט מען נישט הערן קיין הויך וואָרט פון זיין מויל. ערשט מוצאי־שבת נאָך הבדלה האָבן זיך אַנגעהויבן הערן קולות און אָפּקלאנגען פון קלעפּ. האָב איך דעמאָלט געזאָגט: „סמבטיון האָט אַ גאנצן שבת גערוט, הייבט ער איצט אָן וויי־טער צו וואַרפן שטיינער!"

„גלית" איז געווען אַ קצב, אַ הויכער שטאַרקער ייד, וואָס פלעגט שלאָגן זיין ווייב זעלטענער ווי „סמבטיון". דערפאר פלעגט ער שוין ניט מקפיד זיין אויפן טאָג, נאָר ווען עס איז אים אַנגעקומען דער חשק צו שלאָגן דאָס ווייב, איז שוין ביי אים נישט געווען קיין חילוק, צי עס איז שבת אָדער אַ וואָכנטאָג. דאָס ווייב זיינס פלעגט אויך אַננעמען די

קלעפּ באהבה, און ווען ער האָט זיך אַמאָל שטארק אָנגעמוטשעט מיטן שלאָגן און האָט זיך דערנאָך אַוועקגעלייגט אויפן בעט אָפּרוען, איז זי נעבן אים געזעסן און האָט אָפּגעיאָגט פון אים די פליגן.

און פּאַר־וואָס האָב איך אים גערופן „גלית"? ווייל עס האָבן זיך אַמאָל די ווייבער אַריינגעמישט אין דער מחלוקה צווישן אים און זיין ווייב — און אַ קליין שוואך ווייבל פון אונדזער שכנות האָט דעמאָלט דעם גרויסן גיבור דערלאַנגט מיט אן אייזערנעם טאָפּ איבערן קאָפּ. איר טאָרט אָבער נישט מיינען, אַז די געשלאָגענע פרוי איז געווען צופרידן מיט דעם, וואָס יענץ ווייבל האָט זיך פאַר איר אָנגענומען, פאַרקערט, זי האָט דאָס ווייבל גוט אויסגעזידלט און איר אָנגעזאָגט מיטן האַרבן וואָרט, זי זאָל זיך נישט מער אַריינמישן צווישן איר און איר מאַן, ווייל „ער איז אַ מאַן און האָט אַ רעכט צו שלאָגן".

צו אַ גאַנץ אָנדערן מין מענטשן האָט באַלאַנגט אונדזער שכן אליעזר מלמד. דאָ איז שוין דאָס פאַרהעלטניש געווען פאַרקערט. ער — אַ שווייגנדיקער און זי — אַ שרייערקע. ווען איך האָב זיי דערקענט, האָבן זיי געהאט אַ יינגל פון צוויי יאָר, וועלכעס איז שוין געגאַנגען און האָט גערעדט. פון דעסטוועגן האָט עס נאָך געזויגט דער מוטערס ברוסט, פלעגט דאָס דאָזיקע קינד אַרויסקומען פארן הויז, וו‌ו די מוטער זייַנע איז פאַרנאַכט געזעסן, אָנגעטאָן אַ יארמולקע אויפן קעפּל — און אַרויסגע־מען דער מאַמעס ברוסט אויף צו זויגן. פלעגט די מוטער אַ זאָג טאָן: — „אָן אַ ברכה? שייגעץ"! —

פלעגט זיך דאָס קינד שטארק פאַרשעמען, אַרויסלאָזן די ברוסט פון דער האַנט און מיט אַן אַרונטערגעלאָזענעם קאָפּ מאַכן אַ „שהכל".

דערנאָך ערשט פלעגט אים די מוטער געבן די ברוסט אין זיין מויל, צודריקנדיק אים צום האַרצן מיט אַ פרייליך אויסגעלייטערטן פּנים. — און אַזוי אָפּט ווי איך דערמאָן זיך אין דעם דאָזיקן קליינעם יידעלע פון צוויי יאָר מיטן יארמולקעלע אויפן קעפּל, וואָס האָט גע־דארפט אַ ברכה מאכן איבער דער מאמעס ברוסט, ווערט מיר ווארעם אויפן האַרצן און טרערן שטיקן מיך אין האלדז.

אַ צווייטער מלמד האָט געווויינט אין אונדזער שכנות, וועלכער פלעגט שוין לערנען גמרא און פוסקים, פלעגט ער קומען צו אונדז אין שטוב אַריין יעדן שבת, דורכלערנען ביי מיין פאָטער דעם שיעור גמרא, וואָס ער האָט דעמאָלט געדארפט לערנען מיט זיינע תלמידים. דערפאַר

פלעגט ער אונדז שיקן וויין אויף יעדן פסח און אַ גאַנדז אויף שמחת־תורה.

דער אינטערעסאנטסטער שכן אונדזערער איז געווען אַ ייד מיטן נאָמען מרדכי וויינדלינג, אַ למדן און אַ גרויסער בעל דקדוק, וועלכער פלעגט לערנען אומזיסט דקדוק מיט צענדליקער אַרעמע און רייכע בחורים — און וען ער פלעגט דאוונען, האָט דאָס געדויערט ביי אים גאַנצע שעהן, ער פלעגט זאָגן יעדעס וואָרט הויך און מיטן דקדוק, קווע־טשנדיק ספעציעל אויף זיין אייגענעם שטייגער יענע וועלכע פונעם דאַוונען, וואָס די מדקדקים האָבן אַנגעזאָגט, מען זאָל זיי געניט באַטאַ־נען, כדי צו פארמיידן דעם מינדעסטן טעות אינעם פשט, אַ שטייגער ווי: „למען תזכרו" אַדער „הקושט שנים עשר".

אַ געוויסע צייט האָב איך דאָס פֿרובירט נאָכצוטאָן. האָט דאָס מיין פאָטער באַמערקט און ער האָט מיר געזאָגט: „רחמנא לבא בעי! דער אייבערשטער קוקט בלויז אויף דער גוטער כוונה פון די, וואָס דאוונען צו אים, ווייל איידער דו רעדסט נאָך אַרויס דאָס וואָרט, ווייסט ער שוין, וואָס דו ווילסט אים זאָגן. איז ער דערפאר נישט מקפיד, צי דו זאָגסט דאָס וואָרט לויט אַלע כללים פונעם דקדוק!"

האָרט לעבן אונדזער טיר האָט געווויינט אַ יונגערמאנטשיק פון אַ יאָר פופצן — און שוין אַ חתונה־געהאַטער מיט אַ ווייבל פון אַ גרויסן יחוס. און גערופן האָב איך אים „דאָס האַלבע באַלעבעסל", ווייל איך האָב אַמאָל געהערט, ווי די מאמע מיינע האָט וועגן אים איינגעראמט אַ סוד אין אויער צו אַנדערע ווייבער, וואָס האָבן דערביי געשמייכלט צו־פרידן. און כאָטש ער איז שוין געווען אַ באַלעבעסל, האָט ער נאָך געלע־רנט ביי אַ מלמד, וועלכער איז געווען אַ גרויסער כעסן און פלעגט זייער אָפט אַריינצימבלען זיינע תלמידים, וען זיי האָבן נישט געקענט זייער שיעור. איז אַמאָל פאָרגעקומען, וואָס גראָד דעמאָלט, וען דער מלמד האָט אונדזער „האַלבן באַלעבעסל" אַריינגעצימבלט, איז אָנגעקומען אַ שליח אָנזאָגן דעם אַריינגעצימבלטן די בשורה, אַז ער איז געוואָרן אַ טאטע.

נאָך אן אינטערעסאנטער שכן איז געווען דער בלינדער אפרים, אַ ייד אין די מיטעלע יאָרן, וואָס איז בלינד געוואָרן נאָך אַלס קינד פון פינף יאָר — און וען ער האָט געווויינט אין אונדזער שכנות, האָט ער

גוט געלערנט אַ בלאט גמרא מיט תוספות און האָט אויך געהאט אַ שיינע ידיעה אין תנ"ך.

כדאי צו דערמאָנען אין נאָך אַ שכן אונדזערן, אַ געוויסער לייבוש שטיינפעלד, אַ גרויסער מומחה אין שאך־שפילן, און וואָס פלעגט זייער אָפט שפילן אליין מיט זיך, וועז ער האָט נישט געהאט קיין אַנדערן פּאַרטנער. ווי עס פּאַרשטייט זיך אויך, פלעגט ער אין אַזאַ פאל מאכן אַ גוטן גאנג אינעם שפיל פּאַר זיך און פּאַר דעם אומזיכטבאַרן מיטשפילער פלעגט ער מאַכן נאָר שלעכטע געגג, כדי דער „יענער" זאָל ווי צום גיכסטן פאַרלירן דאָס שפיל. און וועז איך פלעג אַמאָל צו אים אַרייַנ־קומען, האָב איך אים געווייַנטלעך געטראָפן זיצן פּאַרטיפט ביים שאך־ברעט, שפילנדיק פּאַר זיך און פּאַר אַ פּאַרטנער. דערביי פלעגט ער זיך אונטערברומען, גלייך ווי ער וואָלט דאָס צו עמעצן געדעדט: „ביזטו דאָך אַ קאַליקע און קענסט נישט שפילן, וועל איך דיר ווייזן, וואָס עס הייסט, צו וועלן שפילן שאַך מיט לייבוש שטיינפעלדן!"

דער זעלביקער לייבוש שטיינפעלד איז אויך געווען אַ גרויסער למדן און ער האָט געקענט כמעט גאַנץ ש"ס פון אויסנווייניק — און וועז איך האָב שוין שפעטער מיט יאָרן געלערנט גמרא־תוספות און שלחן־ערוך, האָט ער געבעטן מיין פּאַטער, ער זאָל מיך אַרייַנשיקן צו אים יעדן טאָג גאַנץ פרי, איידער מען גייט צום דאוונען, איבערחזרן די גמרא אַדער דעם שלחן־ערוך, וואָס איך לערן ביי אַ מלמד.

פלעגט ער דעמאָלט ליגן אין בעט און האָט מיט מיר דערביי אי־בערגעלערנט מיין שיעור. בעת איך האָב אַרייַנגעקוקט אין דער גמרא אַדער אינעם שלחן־ערוך און ער האָט אַלצדינג געוווסט אויסנווייניק.

קאַפּיטל 8

כיבוד אב ואם אין יענער צייט

אין דער שילדערונג פון אונדזערע שכנים אין קראָקע, זענען דער־מאָנט געווארן יידן, וואָס האָבן געשלאָגן די וויבער, מוזן מיר דאָ בא־מערקן, אַז דאָס זענען געווען אויסנאמען אין דער אַלגעמיינער פירונג, ווו עס האָט עקזיסטירט אַ מוסטערהאפט פאַמיליע־לעבן, וואָס איז שטענדיק באַוווּנדערט געווארן פון די גויאישע שכנים.

דער שטאָלץ פון יעדער פאַמיליע איז דעמאָלט געווען דער פאָטער. אַ וואָרט פון זיין מויל איז געווען ווי אַ געזעץ, ווי דאָס וואָרט פון אַ קעניג. האָט ער עפּעס געזאָגט, האָט דאָס גאַנצע הויז אויפגעשטעלט די אויערן, נישט צו פאַרלירן דאָס מינדעסטע פון דעם, וואָס דער טאַטע זאָגט, ווייל וואָס דער טאַטע האָט גערעדט, איז געווען פאַרראַכנט פאַר גאָלער חכמה.

וועג דער טאַטע איז אַריינגעקומען אין שטוב, האָט אַלעמען דורכגענומען אַ דרך־ארץ און מען האָט מורא געהאט אַ מויל צו עפענען, אָדער גאָר אַרויסצולאָזן אַ הויך וואָרט. האָט דער טאַטע עפּעס געפרעגט, האָט מען אים געענטפערט מיטן גרעסטן דרך־ארץ. נישט געפרעגטער־הייט איז מען געשטאַנען פון ווייטן און מען האָט געשוויגן.

האָט זיך דער טאַטע אַוועקגעזעצט צום טיש, איז דאָן באַלד איטלעכער צוגעאַנגען יעדער צו זיין פּלאַץ און נישט אַרויסגערעדט קיין וואָרט. און געזעסן איז מען מיט „שטאַאט". קיינער פון די טיש־מענטשן האָט זיך אויך נישט געשטופּט צום פאָדערגרונד, אַז דער טאַטע זאָל אים פריער זען. דערפאַר פלעגט זיך דער טאַטע אָפּשטעלן מיט אַ וואָרט צו יעדן איינעם, כדי נישט צו מאכן קיין קנאה־שנאה צווישן די טיש־מענטשן. קיינער פון זיי זאָל זיך נישט קענען באַרימען, אַז נאָר צו אים האָט דער טאַטע גערעדט און נישט צו די אַנדערע.

ערשט נאָך דעם ווי דער טאַטע איז אַוועקגעגאַנגען פונעם טיש, פלעגט זיך אָנהויבן אַ וויכוח צווישן די טיש־מענטשן וועגן די תשובות, וואָס מען האָט געגעבן אויפן טאַטנס ווערטער, צי זיי זענען געווען ריכטיק אָדער נישט.

אַ טאַטן — האָט איטלעכער געוווסט — דאַרף מען אָפּגעבן כבוד. מען טאָר נישט זיצן אויף זיין אָרט און מען טאָר נישט אַריינפאלן אים אין די רייד, נישט דווקא וועג דער טאַטע איז אַ למדן אָדער אַ גרויסער חשוב, נאָר אַפילו וועג דער טאַטע איז אַן „עם האָרץ" אָדער גלאַט אַזוי אַ „נחות דרגא".

ס׳איז אויך אַזוינס אַמאָל פאָרגעקומען אין קראָקע. אַ געוויסער קאָנדידאַט אויף דער שטעלע פון אַ „מגיד" אין ר׳ שלמה דייכעסעס בית־המדרש, איז געווען דער זון פון אַ טאַטן אַן עם־האָרץ און אַ שיכור. האָט ער אַרויסגייענדיק פונעם בית־המדרש זיין באַגלייטונג פון די גרעסטע חשובים, באַגעגנט דעם פאָטער זיינעם אַ פאַרבלאָטיקטן און אַ

שיכורן. האָט ער זיך נישט ארויסגעדרייט פון דער באַגעגעניש, נאָר ער איז צוגעגאנגען צו זיין פאָטער, האָט אים אַרומגענומען מיט ליבשאפט און געהאלדזט, כאָטש ער האָט גוט געוווסט, אַז אַזאַ טאטע קען אים נישט געבן קיין „פרעסטיזש" אין די אויגן פון זיינע באַגלייטער. דער סוף איז געווען, אַז ער האָט צוליב דער דאָזיקער באַגעגעניש די שטעלע נישט באַקומען!

אין יענער צייט האָט איטלעכער געוווסט, אַז מען דארף אַ טאטן ליב האָבן. איז אָבער דער „יראה הכבוד" פאַרן טאטן געווען שטאַרקער פון דער ליבע. און ווי גרויס עס איז דעמאָלט געווען די ליבע פונעם טאטן צו זיין קינד, האָט ער זיך שטענדיק געהיט, נישט אַרויסצווייזן זיין ליבע, ווייל דאָס וואָלט נישט געווען „מעשה טאטע". פלעגט זיך דאָס קינד מוזן באַנוגענען מיטן טאַטנס אַ שמייכל אָדער גאָר מיט אַ קניפּ אין בעקל. דער בעסטער סימן פונעם טאטנס ליבע איז געווען, ווען ער האָט אַמאָל געגעבן שמיץ, ווי דער פסוק זאָגט: ווער עס שלאָגט נישט זיין קינד, דער האָט עס פיינט.

ביי אונדז אין קלויז פלעגט אַ טאַטע אַ בעל־עגלה לערנען יעדן פאַרטאָג מיט זיין זון אַ סדרה פון דער וואָך. זאָגט אַמאָל דער בעל־עגלה צו זיין יינגל: „לערן, מיין קינד, דאָס חומש מיט חשק, ווייל אז דו וועסט שוין קענען גוט חומש, וועל איך אַנהייבן לערנען מיט דיר רש"י!" — טוט דאָס יינגל אויף דעם אַ פרעג: „טאטן, דו קענסט דען רש"י?". האָט אים אויף דעם דער פאָטער אַ פאָטש געגעבן און אַ זאָג געטאָן מיט כעס:

— „אַ טאטן פרעגסטו דו אַזעלכע קשיות!"

דענסטמאָל האָט זיך ביי מיר אייגעקריצט אין מיין געדאַנק, אַז אַ טאַטע מוז קענען רש"י, ווייל ער וואָלט אַנדערש נישט געקענט זיין קיין טאַטע!

אַזוי פלעגט אויך דער קראָקעווער רב, ר' שמעון סופר, שטענדיק דערציילן וועגן זיין פאָטער דעם בעל „חתם סופר", אַז ווען ער איז געווארן אַ בר־מצוה, האָט ער געזאָגט אַ דרשה אין דער פראַנקפורטער שול און דאָרט האָט ער זיך דערלויבט צו זאָגן אַ סתירה צו דער מיינונג פון זיין זיידן, דעם מחבר פונעם „כוס ישועות" אויף סדר נזיקין (בעסער באַקאַנט אין דער לומדישער וועלט אונטערן נאָמען „מהרשש"ק"). האָט דער מאָלט דער פאָטער פונעם „חתם סופר" ניט געקוקט אויף דעם, וואָס אַלע

לומדים פון דער שטאָט האָבן זיך אייגעהערט מיט אָפענע מיילער צו דער דרשה פון זיין זון. ער האָט תיכף אַרונטערגעשלעפט דעם בחור פון דער בימה און פאַר אַלעמען אין די אויגן אויסגעפאטשט פאַר דער חוצפה זיינער, צו קריטיקירן די מיינונג פון זיין זיידן.

עטוואָס ענלעכעס איז אמאָל פאָרגעקומען ביי אונדז אין קלויז. געווען ביי אונדז אַ ייד אַ למדן, וועלכער האָט זיך תמיד מייחס געווען צ"ט זיין זיידן, אַ געווען דיין אין דער צייט, וואָס דער בית־דין אין קראָקע האָט אַרויסגעגעבן אַ חרם קעגן חסידים. איז דער זון פון יענעם למדן אין דער אוראייניקל פון יענעם דיין, וועלכער האָט אונטערגעשריבן דעם חרם אויף חסידים, פלוצים אַרויס „לתרבות רעה". איז דאָס אָבער געווען אַ „תרבות רעה" בלויז לויט דער מיינונג פון זיין פאָטער: ער איז געווארן אַ חסיד.

האָט דער פאָטער זיינער פשוט מרעיש־עולם געווען קעגן דעם „בן־סורר ומורה", וואָס האָט עס זיך דערלויבט, מעיז פנים צו זיין קעגן זיין עלטער־זיידן און צוצושטיין צו דער חברה, וואָס זיין עלטער־זיידע האָט אַרייגעלייגט אין חרם. האָב איך דענסטמאָל אָנגעוועדעט אַלע מיינע כחות, דעם אויפגערעגטן פאָטער צו באַרואיקן. און אויף דער טענה פון „כיבוד אב" האָב איך געבראַכט אַ ראיה פונעם רבנו תם, וועלכער איז געווען אַ חולק אויף די תפילין פון זיין זיידן, רש"י. האָט מיר דער פאָטער פון יענעם „תרבות־רעהניק" אַ זאָג געטאָן:

— „איז עס דאָך געווען רבנו תם און נישט אַזאַ תם ווי מיין זוזי"

— איז דאָך דער זיידע פון אייער זון געווען אַ פשוטער דייַן און נישט אזא מענטש ווי רש"י! — האָב איך אים אָפגעענטפערט.

מיינע השתדלותן פאַר יענעם „תרבות־רעה־ניק" האָבן פון דעסטוועגן נישט געהאָלפן ביי זיין פאָטער. ער האָט זיך ווייטער געהאלטן ביי זיינס, אַז דער זון האָט עובר געווען אויף כיבוד אב און אַזוי ווי ער איז דערפאַר אַ בן סורר ומורה, איז ער אַ חייב מיתה. האָט ער זיך נאָך אים געזעצט שבעה.

הונדערטער מענטשן פון מיין סביבה פלעגן נאָכטאָן אין אַלעמען זייערע טאַטעס, ביי איטלעכער תנועה אין שטוב, גלייך ווי ביי יעדן שריט אין גאַס. און וועג איך פלעג די דאָזיקע מענטשן זען, האָט זיך מיר אָפטמאָל אויסגעדאַכט, אַז איך זע זייערע טאַטעס, ווייל אויסער דער ענלעכקייט אין זייער אויסזען, האָבן זיך יענע מענטשן תמיד גע־

מאטערט צו זיין גלייך צו זייערע טאטעס אין דער גאַנצער פירונג זייערער.

דער כיבוד אב איז ביי יענע מענטשן געווען אַזוי גרויס, אַז אַפילו אַן עלטערער זון, וועלכער האָט שוין גלייך געהאט אייניקלעך, האָט זיך נישט דערלויבט, צו אונטערנעמען אַ נייעם שריט אינעם לעבן אָן דער צושטימונג פון זיין טאטן. אַזוי ווי די גמרא זאָגט: „מכבדו בחייו ומכבדו במותו", וואָס מיינט, אַז גלייך ווי מען האַלט דעם טאטן בכבוד ביים לעבן, דאַרף מען אים אויך בכבוד האַלטן נאָכן טויט. פלעגט מען טאָקע גיין האַלטן עצות מיטן טויטן טאַטן אויפן בית־הקברות — און וואָס עס איז איינעם איינגעפאלן שטייענדיק אויפן בית־הקברות, דאָס האָט מען באַטראכט ווי אַ וווּנק פון יענער זייט קבר.

אַפילו אין אַזאַ הויז, וואָס די מוטער איז געווען די „עקרת הבית", די פרנסה־געבערין, אַפילו דאָרט ווו די מאמע האָט געארבעט אין שענק אַדער אין דער קראָם און דער טאַטע איז טאָג און נאַכט געזעסן אין בית־המדרש, האָט מען אויך דעם טאטן געהאַלטן פאַרן חכם און מען האָט נישט געטאָן גאָרנישט אָן זיין הסכמה. אזוי איז געווען אין אונד־זער שכנות אייַנע אַ שענקערין, זיסל דבורה איז געווען איר נאָמען, וואָס דער מאַן אירער פלעגט גיין אייַנהאַנדלען די משקה, כאָטש ער האָט אַפילו נישט געווּסט די נעמען פון די געטראַנקען. אַן אַנדערער שכן אונדזערער, ירוחם חנה־דאָבעס, וואָס די פרוי זייַנע האָט געהאַנדלט מיט תבואה, פלעגט גיין מיטן ווייב אויפן יריד. שמועסן מיטן פויער וועגן דער תבואה, האָט ירוחם נישט געקענט, ווייל ער האָט נישט געקענט רייַדן קיין גויאיש. פלעגט זיין חנה־דאָבע אויסדינגען די סחורה ביים פויער און ער האָט געטראָגן דאָס געלט אויף צו באַצאָלן פאַר דער סחורה. פון דעסטוועגן האָט די פרוי תמיד געפרעגט ביי איר מאַן מבי־נות אויף דער סחורה, און כאָטש ער האָט דעם דאָזיקן ענין גאָר נישט פאַרשטאַנען, פלעגט ער זיך אַמאָל איינעקשענען אויף יאָ צו קויפן אָדער נישט צו קויפן — און דאָס ווייב האָט אים תמיד געפאָלגט.

געווויינט האָט אויך אין אונדזער שכנות אייַנער אַ שמש, וואָס זיין ווייב פלעגט אים העלפן יעדן פרייטיק אויסקערן דעם בית־המדרש. פון דעסטוועגן פלעגט זי נישט טאָן קיין אייַנציקן קער, אייַדער דער מאַן האָט איר נישט געוויזן, ווי אזוי זי זאָל דאָ טאָן, כאָטש זי האָט געווּסט, אז דער מאַן אירער ווייסט נישט, ווי אזוי צו האַלטן אַ בעזעם אין דער

האַנט. „ער איז דאָך אַ מאנצביל", פלעגט זי זאָגן, „ווייסט ער מן־הסתם אַלצדינג בעסער!"

אויף דער מאמעס פלייצעס איז געווען די גאַנצע פירונג פונעם הויז. ביי איר האָט דאָס קינד געלערנט ריידן זיינע ערשטע ווערטער און ביז דאָס יינגל האָט אַנגעהויבן לערנען חומש, האָט זי אים אויך געהאט אונטער איר השגחה. אָבער ווי לאנג דער טאַטע איז געווען אין הויז, פלעגט זי אויך נישט אַרויסריידן קיין וואָרט. גלייך מיט די קינדער פלעגט זי קוקן דעם טאטן אין מויל אריין און איינהערן זיך צו זיינע חכמות.

ווי לאנג דאָס יינגעלע איז קליין געווען, פלעגט די מוטער אַנקוועלן פון זיין חכמה און אָפטמאָל אים צודריקן צום האַרצן. האָט ער אָבער אַנגעהויבן לערנען חומש, האָט ער שוין מער געזוכט די געזעלשאַפט פון־נעם פאַטער, מיט וועמען ער פלעגט קענען שמועסן אין „לערנען". אין אייניקע הייזער, ווו די מאמע איז געווען אַ מלומדת, האָט זיך די דער־ווייטערונג פונעם זון ערשט שפּעטער אַנגעהויבן, וועו דער זון האָט שוין געלערנט גמרא און פוסקים. דאָן פלעגט דער טאטע מקבל־תענוג זיין פונעם זון, וואָס זיינע גרויסע אויפטוען זענען שוין פאַר דער מוטער ge־וועו ווי פרעמד. זי האָט פשוט נישט פאַרשטאַנען די שפּראַך, גלייך ווי דעם ענין פון זייערע פלפולים. זי האָט בלויז געקענט זען די מינעס פון די לומדים, וואָס זענען געקומען זיך מפלפל זיין מיט איר זון. אַזוי ווי דער שמועס פלעגט זיין גאַנץ ווייט פון אירע באַגריפן און זי האָט אויך נישט געקענט פאַרשטיין, וואָס פאַר אַ נוצן די וועלט קען האָבן פון אָט אַזעלכע פלפולים, האָט זי זיך בלויז שטילערהייט געקענט פרייען, אַז ווויל איז דער מאמען, וואָס האָט אַזאַ זון!

קאַפּיטל 9

מיין ערשטער שיעור גמרא

דריי יאָר צייט פלעגט יעדער יידישער טאטע לאָזן דאָס קליינע יידעלע זיינס שפּילן אין זאמד מיט אַנדערע קינדער און אויפן פערטן יאָר האָט דאָס קליינע יידעלע געדארפט אויפהערן זיין אַ קינד און מען האָט שוין אויף אים אַרויפגעלייגט דעם עול פון די יידישע מיצוות. ער

האָט שוין נישט געטאָרט געניסן קיין שום זאַך אָן אַ ברכה. ער האָט אויך געדארפט וויסן, וואָס פאַר אַ ברכה מען דאַרף מאַכן איבער יעדן מין עסן און ער האָט שוין געדאַרפט לערנען אין חדר, ווי דער פסוק זאָגט: „שלש שנים יהיה לכם ערלים, ובשנה הרביעית יהיה כל פריו קודש", זאָגט אויף דעם דער מדרש, אַז דאָס איז געזאָגט געוואָרן וועגן אַ יידיש קינד, וואָס קען נישט דענקען און קען נישט רריידן ביז דריי יאָר, דארף מען עס לאָזן ווי אָן „ערל" אָן תורה, אָבער אויפן פערטן יאָר דאַרף עס דער פאָטער הייליקן פאַר דער תורה.

איידער אַ קינד איז געקומען אין חדר, האָט שוין דער מלמד געהאָט אָנגעגרייט אַ מטבע, און ווען דאָס קינד האָט אַריינגעקוקט אין סדור, איז דער גראָשן פלוצים ארונטערגעפאלן ווי פונעם הימל פאַר די אויגן פונעם קינד און דער מלמד פלעגט זאָגן, אַז דער מלאך „פאַמפיאל" האָט אים דאָס ארונטערגעוואָרפן, כדי ער זאָל לערנען מיט חשק. פאַר אַנדערע קינדער האָט מען געהאט צוגעגרייט אַ קליין האָניק־לעקעכל און אויפן לעקעכל איז געווען אויסגעגאָסן מיט צוקער־אותיות דער פסוק „תורה צווה לנו". פלעגט דאן דער מלמד זאָגן צום קינד:

— „זעסט, דאָס זענען די הייליקע אותיות פונעם סידור, וואָס דער מלאך פאַמפיאל האָט דיר ארונטערגעוואָרפן פונעם הימל, אַז דו זאָלסט לערנען מיט חשק".

טיף אונטער דער צוריסענער קאַפאָטע פונעם אָרעמען מלמד האָט געקלאפט אַ האַרץ מיט וואַרעמקייט און ריינקייט און ער איז געווען העכסט צופרידן, וואָס די שווערע אַרבעט זיינע האָט אים געבראַכט אַ שטיקל ברויט, כאָטש נישט צו דער זעט. אָט דער אָרעמער מלמד מיטן אויסגעדאַרטן אומעטיקן פנים האָט פאַרשפרייט האַרציקייט אין זיין גאַנצער סביבה, ווען די אויסגעלאָשענע אויגן זיינע פלעגן זיך אָנצינדן אין אַ הייליק פייערל — און אָנצינדן פלעגן זיי זיך יעדעס מאָל, ווען זיינער אַ תלמיד האָט געקענט, וואָס מען האָט מיט אים געלערנט. אין אַזאַ מאָמענט האָט דער מלמד פאַרגעסן זיין הונגער און דעם הונגער פון זיין פאַמיליע, ווייל עס איז פאַר אים געווען אַ נחת־רוח, וואָס ער האָט געהאט די מעגלעכקייט, צו קריגן אַ שם פון אַ גוטן מלמד.

מיט אַן אייגנארטיקן ניגון האָט ביי איינעם אַ דרדקי־מלמד אין אונדזער שכנות יעדעס קינד געמוזט אויסזינגען דעם אלף־בית — און ווען עס האָט דעמאָלט אימיצער דעם דאָזיקן מלמד אַמאָל געבעטן, ער

זאל שוין מיט זיין קינד אַנהייבן „טראף", ווי מען פלעגט רופן אין אונ־
דזערע מקומות דאָס „קמץ־אלף"־לערנען, האָט אים דער מלמד דער־
ציילט אַ מעשה וועגן דעם פּראָגער רב, וואָס פלעגט אָפּגעבן דעם גרעס־
טן כבוד צו זיין דרדקי־מלמד, מער ווי צו אַלע זיינע אנדערע מלמדים.
האָבן זיך דעם פּראָגער רבס גמרא־מלמדים געפילט געקרענקט פון דעם
און אייגער פון זיי האָט דירעקט אָנגעפרעגט ביים פּראָגער רב, וואָס
פּאַר אַ טעם עס שטעקט אין דער דאָזיקער התנהגות זיינער. האָט אים
דער פּראָגער רב געענטפערט בזו הלשון: „אלצדינג, וואָס עס האָבן
מיינע גמרא־מלמדים מיט מיר געלערנט, האָב איך שפּעטער מיט מיין
אייגענעם שכל אויסגעבעסערט און איך האָב איינגעזען, אַז אין אַלעמען
וואָס זיי האָבן מיט מיר געלערנט, האָבן זיי נישט גענוי געווווסט דעם
ריכטיקן פּשט. אָבער וואָס דער דרדקי־מלמד האָט מיט מיר געלערנט,
דאָס האָב איך אויך שפּעטער נישט געקענט אויסבעסערן, ער האָט מיר
געוויזן אן אלף און אַ בית, איז וועג די וועלט זאָל זיך אָפּילו איבערקע־
רן, וועט דאָס אייביק בלייבן אן אלף און אַ בית...

— צוליב דעם, פּאַרשטייט איר — האָט יענער מלמד צוגעגעבן —
נעמט עס ביי מיר אַזוי לאנג, ביז איך הייב אָן לערנען עברי מיט תלמי־
דים, ווייל איך וויל זיך ביי זיי אייגריצן אין זכרון, אַז טאָמער וועלן
פון זיי אַרויסוואקסן גאונים, זאָלן זיי געדענקען, אַז דעם גרעסטן אמת
פון אונדזער הייליקער תורה, די נעמען פון אונדזערע הייליקע אותיות,
האָבן זיי ביי מיר געלערנט.

פּלוצים איז אַמאָל ביי אונדז אין קראָקע אַרויסגעקומען אַ גזרה
פון דער שטאָטישער רעגירונג, אַז יעדער מלמד מוז האָבן אַ באַשטע־
טיקונג פונעם רב, אַז ער איז פּעאיק צו זיין אַ מלמד. אַזוי ווי דאָס איז
דענסטמאָל געווען אַ נייס, זענען זיך ביים קראָקאָווער רב ר' שמעון
סופר אָנגעלאָפן א פּולע שטוב יינגערע און עלטערע יידן און יעדער האָט
געוואָלט אַן אַטעסטאט פּאַר מלמדות. אַ סך פון די דאָזיקע יידן זענען
קיין מאָל נישט געווען קיין מלמדים, אָבער אַזוי ווי מען האָט געהאלטן
אין געבן באַשטעטיקונגען, האָבן יענע יידן געדענקט: „זאָל זיך אַזאַ
אטעסטאט אַרומוואלגערן אין שטוב, עס קען אַמאָל צוניץ קומען!"

גאָנצע צענדליקער קאָנדידאָטן אויף מלמדים האָט דעמאָלט דער רב
געפּסלט פון מלמדות און האָט זיי נישט געוואָלט אַרויסגעבן קיין באַ־
שטעטיקונג. אייניקע האָבן געוואָלט גילטן ווי ספּעציאליסטן אין נ"ך

און זענען נעבעך דורכגעפאלן ביי פשוטע טייטשוועריקער. אַנדערע זענען דורכגעפאלן, ווייל זיי האָבן געוואָלט גילטן פאַר בקיאים אין דקדוק. מיט גמרא־מלמדים האָט דער רב נישט אזוי שטארק מקפיד געווען. ער פלעגט זאָגן, אַז דער גמרא־מלמד האָט בלויז די אויפגאבע, אריינצופירן דעם תלמיד אינעם לערנען — און וועמ דער תלמיד איז אַ בעל שכל, וועט ער שוין פאַרן איבריקן אליין זאָרגן.

איינער אַ מלמד, וואָס האָט זיך באַרימט, אַז ער איז אַ ידען אין דקדוק, האָט דער רב געפרעגט אַזאַ מין שאלה: אין מגילת אסתר, וווּ עס ווערט דערציילט, אז מען האָט צונויפגעקליבן מיידלעך פאַר אחשורוש, זאָגט דער פסוק „ובזה הנערה באה אל המלך", הייסט דאָס, אַז יעדעס מיידל איז געגאנגען צום קעניג צוזאַמען מיט אַ זכר — און ביי אהרן הכהן זאָגט דער פסוק „בזאת יבא אהרן אל הקודש", הייסט דאָס, אַז וועמ אהרן הכהן איז אַריינגעגאנגען אין משכן, האָט ער מיט־געמומען אַ „זאת". פרעג איך אייך: „היתכן? ווי קען דאָס געמאָלט זיין?"

שפּעטער איז געקומען אַן עלטערער ייד, בעטן אַ באַשטעטיקונג ווי אַ מלמד און ער האָט דערביי אַוועקגעלייגט די ווייטערדיקע טענה:

— אייגנטלעך וואָלט אזא ייד ווי איך נישט געדארפט האָבן קיין צייגניש, ווייל אַזוי ווי איר קוקט מיך אָן, בין איך שוין ברוך־השם 37 יאָר אַ מלמד און עטלעכע תלמידים מיינע זענען היינט רבנים, דיינים, שוחטים און מלמדים. אָבער אַזוי ווי עס איז גזרת המלכות, אַז יעדער מלמד מוז האָבן אַ צייגניש, דאַרף אַזאַ ייד ווי איך אויך בעטן אָן אַטעס־טאט גלייך מיט אַלע אַנדערע נחותי דרגא.

האָט דער דאָזיקער זאָג דעם רב שטאַרק פאַדראָסן. האָט ער דעם מענטש געהייסן קומען צומאָרגנס. און וועמ דער מענטש איז דעמאָלט געקומען דאָס צווייטע מאָל, האָט אים דעם רבס זון איבערגעגעבן די ווייטערדיקע תשובה אין נאָמען פון זיין פאָטער:

— דער טאטע זאָל לעבן וויל אייך נישט געבן קיין צייגניש, ווייל ער דענקט, אַז איר זענט נישט קיין גוטער מלמד. אַ גוטער מלמד, וואָס האָט געלערנט 37 יאָר מיט יידישע קינדער דאַרף זיין אַ יאָדישליוועך מיט אַ האַרץ־פעלער פון שווערער אַרבעט און איר זעט קיין עין־הרע אויס געזונט און שטאַרק ווי אַ בעל־עגלה, נישט ווי אַ מלמד!"

דערמאָנט זיך מיר דאָס אַלץ, ווייל גלייך ווי אַלע אַנדערע קינדער פון מיין שטייגער האָט מיך מיין פאָטער צו דריי יאָר אייגנעוויקלט אין

אַ טלית און אַוועקגעטראָגן אויף זיינע הענט צו אַ מלמד, וואָס האָט אָנגעהויבן לערנען מיט מיר דעם אלף־בית, כאָטש איך האָב שוין גע־קענט לייענען די עברי פונעם סדור, וואָס מיין טאטנס אַ שוועסטער האָט מיך אויסגעלערנט.

און אַזוי ווי איך בין דריי טעג אין חודש תרל"ה (1875) אַלט גע־ווארן זיבן יאָר, האָב איך דעמאָלט אָנגעהויבן לערנען גמרא. דער טאַטע מיינער האָט אַפילו געהאט אַן אַנדערן פּלאַן פאַר מיין דערציאונג. האָ־בן אים אָבער די אומשטענדן געצוונגען צו אַ גענצלעכער ענדערונג פון זיינע פּלענער.

קודם האָט ער זיך געוואָלט האַלטן אָן דעם כלל „בן עשר שנים למשנה" און האָט בשום אופן נישט געוואָלט צוגעבן, איך זאָל אָנהייבן גמרא לערנען פאַר צען יאָר. די משנה אין אבות זאָגט דאָרט אַפילו וויי־טער: „בן חמש עשרה לגמרא". האָט דאָס אָבער מיין טאטע דערקלערט, אז דאָס דארף מען שוין נישט נעמען וועגן וועגן דערטלעך, ווייל עס מיינט, אַז ווען אַ יינגל הויבט אָן צו צען יאָר לערנען משניות, איז ער דאָן צו פופ־צן יאָר שוין ווייט אין גמרא. איך האָב זיך אָבער געריסן צו דער גמרא מיט אַלע כחות. אַזוי ווי דער טאַטע מיינער האָט געהאט דענסטמאָל משניותן מיט נקודות אין אַ דייטשער איבערזעצונג, האָב איך כסדר אין זיי געבלעטערט און איך האָב זיך דעמאָלט געמומען פאַרגלייכן דעם טעקסט פון דער משנה, וועלכן איך האָב געהאט אַ מנוקדן פאַר מיינע אויגן מיט דעם זעלביקן טעקסט אין דער גמרא, אויף וועלכן איך האָב זיך געלערנט לייענען אָן נקודות. האָב איך אַמאָל געפרעגט מיין טאטן, פאַר־וואָס עס שטייט אינעם משניות ברכות „מאימתי קורין את שמע בערבית" און אין דער גמרא שטייט „בערבין?" האָט מיר דער טאַטע געהייסן לייענען די גאַנצע משנה, און אַזוי ווי ער האָט געזען, אַז איך פאַרשטיי גוט וואָס איך לייען, האָט ער מיר צוגעזאָגט אָנצוהויבן מיט מיר צו מיין זיבעטן געבורנטאָג גמרא.

דער ערשטער שיעור מיינער אין גמרא איז געווען דער פרק „השואל את הפרה" אין בבא מציעא, וועלכן איך האָב באַלד געלערנט מיט רש"י און הוספות. דער טאטע אליין איז געווען אַ מלמד, ווייל ער האָט מיך דענסטמאָל נישט געוואָלט לאָזן גיין אין אַ חדר, איך זאָל נישט קאַליע ווערן צווישן חברים.

יענעם ווינטער האָט געווויינט אין אונדזער שכנות אַ יונגער מאַן,

אן „איידים אויף קעסט", א ווילדער למדן, וואס האט געבעטן מיין טאטן, ער זאל מיך אריינשיקן צו אים לערנען גמרא יעדן טאג א צווייי־דריי שעה. האט דער דאזיקער יונגער מאן אנגעהויבן מיט מיר לערנען דעם פרק „שור שנגח את הפרה" אין בבא קמא, אבער ווי א גרויסער למדן יענער יונגען מאן איז געווען, איז ער געווען נאך א גרעסערער כעסן. פלעגט ער מיך בשעתן לערנען שלאגן מכוח רצח. פאר נישט־פארשטיין א ווארט האט ער מיר האלבע פאות אויסגעריסן, און ווען איך האב ניט אליין געטראפן א קשיא פון תוספות, פלעגט ער מיך סטראשען, אז ער וועט אנזאגן דעם טאטן מיינעם, ער זאל מיך נישט לאזן ווייטער לערנען, ווייל עס פאסט פאר מיר בעסער, צו ווערן א בעל־מלאכה.

האט דער דאזיקער צושטאנד געדויערט אזוי לאנג, ביז איך בין קראנק געוואָרן פון אויפרעגונג — און אזוי ווי איך האב אין דער היץ כסדר פאנטאזירט פון אקסן, וואס שטויסן און דער אייגנטימער זייערער מוז נעבעך באצאלן דעם שאדן, האט דער דאקטאר געזאגט, אז דער מוח מיינער איז צו־פיל אנגעשטרענגט און מינדעסטנס א יאר צייט טאר מען מיך נישט לאזן לערנען קיין שום זאך אין דער וועלט.

פארשטייט זיך, אז מיר האבן דעם דאקטאר נישט געפאלגט — און אזוי ווי איך בין נאר געזונט געוואָרן, האב איך ווייטער אנגעהויבן לערנען ביי יענעם יונגן למדן. צו מיין גליק איז ער דעמאלט באלד אויפ־געגומען געוואָרן פאר א דיין אין אן אנדערער שטאט. האט מיך דער טאטע מיינער אוועקגעגעבן צו א מלמד מיטן נאמען יהושע קאנער. האט דער דאזיקער מלמד געלערנט דעם פרק „השואל את הפרה", וועלכן איך האב שוין געהאט איין מאל געלערנט ביי מיין טאטן. האט מיך דאס דא־זיקע לערנען זייער געלאנגווייליקט און איך האב נישט געוואלט אפילו א מינוט אריינקוקן אין דער גמרא, ביז עס האט מיך דער מלמד פאר־קלאגט צום טאטן און דער טאטע האט מיר אויסגעזוכט אן אנדערן מלמד, א בחור מיטן נאמען אברהם מרדכי אמסטערדאם, וועלכער האט געזאלט מיט מיר לערנען גמרא און ער האט מיך אנשטאט דעם אויסגע־לערנט לייענען און שרייבן דייטש.

קאפיטל 10

דער קעלעמער מגיד אין קראקע

ערב שבת פרשה עקב תרל"ו (1876) איז אנגעקומען דער קעלעמער מגיד אין גראקע — און כאטש מען פלעגט געוויינטלעך נישט לאזן קיין פרעמדן בעל־דרשן דרשענען אין דער „אלטער שול", האט מען דאס פון דעסטוועגן דעם קעלעמער מגיד יא דערלויבט. מען האט אים נאר נישט געלאזט שטיין ביי דער דרשה פארן ארון־הקודש, נאר מען האט אים גע־הייסן שטיין אויף דער בימה אין מיטן שול ביים „אלמעמער", וו מען לייענט די ספר־תורה. האט ער געזאגט דארט זיין דרשה שבת נאך מנחה און בשעת דעם ריידן האט ער זיך געדרייט ווי א ווינטמיל אויף אלע זייטן, כדי אויסצוקומען מיטן פנים יעדעס מאל צו אן אנדערן טייל פונעם עולם.

פארשטייט זיך, אז עס איז פאר מיר היינט שווער צו ווייסן, צי דאס איז געווען דער זעלביקער קעלעמער מגיד, וואס ווערט דערמאנט אין יהודה ליב גארדאנס „עולם כמנהגו", ווייל איך האב וועגן דעם קיין מאל נישט נאכגעקלערט. ס'איז אפשר גאר מעגלעך, אז דאס איז געווען א מגיד פון אן אנדערער שטאט, וואס האט געוואלט קראקעווער יידן „אפנארן" און זיך אויסגעבן פארן קעלעמער מגיד. אין מיינע אויגן איז ער געווען דער אמתער קעלעמער מגיד און אין דער מודעה וועגן זיין דרשה, וואס האט געקלאפט אין שול אויף דער וואנט, איז געשטאנען שווארץ אויף ווייס — לויט ווי איך געדענק — „הרב הדרשן הגדול והמפורסם מו"ה משה יצחק מקעלמא יע"א".

דאס דערלויבן א פרעמדן מגיד, צו דרשענען אין דער „אלטער שול" אין קראקע, טאר נישט אויסזען אין עמיצנס אויגן ווי א קלייני־קייט, ווייל די דאזיקע אלטע שול איז אייגע פון די עלטסטע שולן אין גאנץ פוילן און עס גיין ארום וועגן איר אומצאליקע לעגענדעס.

געבויעט איז זי געווען אט די אלטע שול א גאנצן שטאק טיף אין דער ערד און די פענצטער אירע, וואס זענען אינעווייניק אזוי הויך, נישט צו דערגרייכן מיט דער האנט, פלעגן אויסזען פון דרויסן ווי ניד־ריקע קעלער־פענצטער, דורך וועלכע מען האט נישט מער געקענט זען פון די פארבייגייער ווי די טריט פון זייערע פיס. אין וואס פאר א יאר

די דאָזיקע שול איז געבויעט געוואָרן, קען קיינער נישט זאָגן אויף זיכער, ווייל עס איז נישט פאַרהאַנען קיין דאָקומענט וועגן דעם.

ביים רעפאַרירן אַ וואַנט פון דער שול האָט מען דאָרט געפונען איינגעמויערט אַן אייזערנע צדקה־פושקע, אויף וועלכער עס איז געווען אויסגעקריצט אַ פרט פון אַ יאָר מיט די וועָרטער „בחסד יכון כסא". האָבן אייניקע געשיכטס־פאָרשער באַהויפטעט, אַז נאָר דאָס וואָרט „כסא" רעכנט זיך פאַר אַ פרט און עס הייסט שנת פ"א לאלף הששי (1321) לויט קריסטלעכער צייטרעכענונג). אַנדערע האָבן ווייטער געזאָגט, אַז מען דאַרף רעכענען „יכון כסא", דאָס הייסט קס"ז (1407 לויט קריסטלעכער צייטרעכענונג). מיר דאָכט זיך אָבער, אַז מען דאַרף רעכענען אַלע דריי וועָרטער (בחסד יכון כסא) פאַרן פרט, נאָר געמיינט מיט דעם איז דאָס יאָר, וואָס די פושקע איז איינגעמויערט געוואָרן אין דער וואַנט (שנת רמ"א, 1481), אָבער נישט דאָס יאָר, וואָס די שול איז געבויעט.

דריי־פיר יאָר פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט די קראָקע־ווער קהלה געעפנט אירע היסטאָרישע אַרכיוון פאַר דעם היסטאָריקער מאיר באַלאַבאַן, האָט ער דאָרט אויסגעפונען, אַז די קראָקעווער אַלטע שול איז אויפגעבויעט געוואָרן אינעם יאָר 1450. איז דאָס אין מיינע אויגן אויך נישט מער ווי אַ השערה, ווייל עס איז אבסאָלוט נישט פאַראַן וועגן דעם קיין אָפיציעלער דאָקומענט.

צווישן עולם איז געווייניגטלעך פאַרשפרייט די מיינונג, אַז די געביידע פון דער „אַלטער שול" איז אַמאָל געווען אַ קעניגלעכע ביבליאָטעק און קעניג קאזימיר דער גרויסער האָט זי געשענקט צו יידן, אויף צו מאכן פון איר אַ שול. איז דאָס אָבער היסטאָריש אוממעגלעך, ווייל דער גאַנצער יידישער קוואַרטאל פון קראָקע איז אין קעניג קאַזימירס צייטן געווען אַ „קעמפע" (אינדזל) אין מיטן פון דער ווייסל. מעגלעך איז אָבער, אַז דער קעניג האָט געהייסן בויען די שול אין דער פאַרעם פון אַ פעסטונג, יידן זאָלן זיך קענען דאָרט באַהאַלטן אין צייט פון נויט, וען גויים וועלן פרוווען אָנפאַלן אויף זיי.

אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט די עסטרייכישע ארמיי פאַרוואַנדלט די „אַלטע שול" אין אַ שטאַל פאַר די מיליטעריש פערד. און וען אַזאַ זאך האָט געקענט פאַרקומען אונטער פראַנץ־

יאָזעפס ממשלה, קען מען זיך שוין משער זיין, וואָס פאַר אַ פּנים די דאָזיקע שול האָט געהאט, וועלן היטלער האָט געהערשט אין קראָקע.

פונעם ערשטן טאָג אָנגעהויבן, וואָס מיינע עלטערן זענען געקומען קיין קראָקע, האָט מיין טאטע געדאַוונט אין דער אַלטער שול — און וועלן עס האָבן די גבאים פון דער שול דערלויבט דעם קעלעמער מגיד, צו דרשענען אין דער אַלטער שול, האָט מיין טאטע שטארק מתרעם געווען קעגן זיי, ווייל ער איז בטבע געווען אַ קעגנער פון מגידים און דרשנים. פון דעסטוועגן איז ער אין יענעם שבת נאָכן „שלש סעודות" געגאנגען הערן דעם מגיד און ער האָט אויך מיטגענומען.

די שול איז דאָן געווען איבערגעפאקט מיט מענטשן און קוים וואָס מיר האָבן זיך צוגעשטופט נעענטער צו דער בימה, מיר זאָלן קענען הערן אַ וואָרט פונעם מגידס דרשה. עס האָט אויך געמוען אַ ביסל צייט, ביז איך האָב פאַרשטאנען דעם מגידס ליטווישן יידיש און איך האָב מיך צוגעווויגט צו זיין מוזיקאַלישן זינג־זאַנג, וואָס איז אָפט אונטערבראָכן געוואָרן פון אַ הויכן אויסגעשרייַ ווי אַ דונער, וועו דער מגיד איז אַריין־געפאלן אין עקסטאַז.

אויף דער גאַס האָבן שוין געברענט די לאָמפּן און די פאַרבייגייענ־דיקע פון דרויסן האָבן געוואָרפן זייערע שאָטנס אויפן באַלקן און אויף די וועגט פון דער שול, וועלכע זענען געווען איינגעטונקען אין טונקל־קייט. דער מגיד האָט דעמאָלט גראָד געשילדערט די מוראדיקע יסורים פון די רשעים אין גיהנם און איך האָב זיך געטוליעט צו מיין טאטן, כדי נישט צו טראכטן וועגן די דאָזיקע שרעקלעכקייטן. אַ געפיל פון רחמנות האָט מיך אַרומגענומען צו די אַרעמע רשעים, וואָס וואָלטן אפשר תשובה געטאָן, וועו זיי וואָלטן אַמאָל געהאט די געלעגנהייט, צו הערן די איבערצייגנדיקע וועדטער פונעם קעלעמער מגיד.

פאַראן אַ קליינע מיצווה ביי יידן — האָט דער מגיד פלוצים אַ גע־שריי געטאָן — הייסט זי „מיצוות ציצית" און כאָטש זי איז שקולה כנגד כל המיצוות שבתורה, ווייל ווער עס איז מקיים מיצוות ציצית ווי עס דאַרף צו זיין, ווערט דאָס אים געערכנט גלייך ווי ער וואָלט מקיים געווען אַלע תרי"ג מיצוות פון דער תורה, זענען יידן פון דעסטוועגן מזלזל אין דער דאָזיקער מצוה, אַז ער כאָפט אַזש אָן אַ שרעק, וועו איך קלער וועגן דעם. און לאָמיר אייך דערציילן מיינעם אַ חלום פון הייַנטי־קעו' נאַכט, וועט איר קענען פון אים אַרויסנעמען אַ מוסר, ווי ווייט מען

טאָר נישט מזלזל זיין אין מיצוות ציצית, ווייל דער גאַנצער קיום היהדות הענגט אָפּ פון דער דאָזיקער מיצווה.

— „חלם חזיתי וידחליני והרהורין על משכבי יבהלוני", אַ חלום האָב איך געזען, האָט ער מיך געמאַכט ציטערן און די געדאַנקען אויף מיין געלעגער האָבן מיך געמאַכט שרעקן. חלומט זיך מיר פֿלוצים, אַז איך בין אין הימל און איך שטיי פֿאַרן „בית־דין של מעלה" און איך זע ווי מען ברענגט צו שלעפּן די עבֿירות פון מיינע יידעלעך און מען לייגט זיי אַרויף אויף אַ וואָגשאָל. ברענגט מען די דאָזיקע עבֿירות אין זעק און עס שלעפּן זיי טויזנטער מלאכי חבלה. פּאַלט אָן אויף מיר אַ שרעק, ווען איך זע, וויפֿל עבֿירות יידן האָבן. הייבט מען דערנאָך אָן ברענגען מיצוות אין קליינע זעקעלעך, שטייט דער מלאך מיכאל, דער מליץ־יושר פֿונעם יידישן פֿאָלק מיט אַ פּאַרזאַרגטער צורה און זאָגט צו מיר: „רבי, די עבֿרות פון מיין פֿאָלק וועלן אַ סך אַריבערוועגן די מיצוות!"

„הייבן אָן די מקטרגים צו טאָנצן פֿאַר שמחה, וואָס יידן האָבן מער עבֿירות ווי מיצוות. פֿאַרקלעמט עס מיך ביים האַרצן און איך טראַכט ביי זיך, אַז מען מוז דאָ אָפּטאָן די מקטרגים עפּעס אַ שפּיצל. לייג איך אַרויף אַ פּוס אויף דער זייט פון די מיצוות אויפֿן וואָגשאָל און קוועטש אַרונטער די וואָג מיטן גאַנצן כוח און עס העלפּט נישט. די עבֿירות זענען אַלץ מערער פון די מיצוות. זאָגט צו מיר דער מלאך מיכאל: „רבי! נעמט אַ ציצה און בינדט זי אָן אויף דער זייט פון די מיצוות, וועלן זיי אַריבערוועגן די עבֿירות!" — איז דאָס אָבער ביינאַכט און ביינאַכט איז מען דאָך פּטור פון ציצית, האָב איך נישט ביי מיר דעם טלית קטן, לויף איך איבער אַלע גאַסן אין קראָקע, זע איך ווי דער עולם זיצט נאָך אין די שענקעס, דערצייל איך יעדן די מעשה און זאָג זיי אָן, אַז איך זוך אַ ציצה, צוזובינדן זי צו דער וואָגשאָל אין הימל, כדי צו מאכן אַרונטער־וועגן די מיצוות פון יידן. און וואָס זאָל איך אייך דערציילן? האָב איך צווישן די אַלע יידן אין קראָקע נישט געטראָפֿן איינעם, וואָס זאָל טראָגן ציצית"!

— קום, לאָמיר גיין! — האָב איך אַ זאָג געטאָן צו מיין טאטן — ער איז מוציא שם רע אויף יידן! — ווייל אין דער אמתן האָב איך נאָך ביז דעמאָלט נישט געהאַט געזען אַ יידן, וואָס זאָל גיין אָן ציצית. אויסער דעם האָב איך געדענקט, אַז ער אליין ווי אַ פֿרומער ייד האָט נישט געדארפט אויסטאָן דעם טלית־קטן אַפֿילו ביינאַכט.

— מאַך זיך נישט נאַריש! — ענטפערט מיר אויף דעם מיין פאַטער — ס׳איז נאָר אַ משל און פאָר אַ משל איז דאָס זייער שיין!

האָב איך זיך ווייטער איינגעהערט צו דער דרשה און איך הער ווי דער מגיד זאָגט:

— „קומט שבת שפּעט, ווען יידן דאַרפן מאכן הבדלה, טוט דער מלאך דומה אַ געשריי צו די נשמות פון די רשעים: „אוכלי טרפות, מחללי שבתותי, נואפים!" ס׳איז שוין נאָך שבת, טאָ גייט־זשע צוריק אין גיהנם אַריין! ענטפערן די רשעים: „מען האָט נאָך אין וואַרשע נישט געדאוונט קיין מעריב!" בלייבט דער מלאך דומה וואַרטן עטלעכע מינוט אוּן טוט דערנאָך ווייטער אַ געשריי: „אוכלי טרפות, מ ח ל ל י שבתות, נואפים! צוריק אין גיהנם אַריין!" ענטפערן אים די רשעים: „מען האָט נאָך אין ווילנע נישט געדאַוונט קיין מעריב!" — בלייבט דער מלאך דומה וואַרטן אַ מינוטקע אוּן טוט דערנאָך ווייטער אַ געשריי: „אוכלי טרפות, מחללי שבתות, נואפים! ס׳איז שוין נאָך שבת. אין וואַרשע אוּן אין ווילנע האָט מען שוין געדאוונט מעריב. טאָ גייט־זשע צוריק אין גיהנם אַריין!" ענטפערן אויף דעם די רשעים: „מען האָט נאָך אין קראָקע נישט געדאוונט קיין מעריב!" ווערט דער מלאך דומה אין כעס אוּן טוט אַ געשריי: „אוכלי טרפות, מחללי שבתות, נואפים! אויף קראָקע וואַרט אירי? אומזיסט אייער וואַרטן, ווייל אין קראָקע דאוונט מען קיין מאָל נישט מעריב! טאָ גייט־זשע טאָקע צוריק אין גיהנם אריין"!...

מער האָט שוין דער מגיד נישט געזעדט; די גבאים פון דער שול האָבן זיך געפילט באַליידיקט פון אַזאַ חשד, אַז זיי גייען אַן ציצית אוּן דאוונען נישט קיין מעריב, האָבן זיי אַוועקגעשטעלט זייער וואַכעדיקן בעל־תפילה צום עמוד, דער שמש האָט געגעבן עטלעכע קלאפ אין שלחן אוּן עס האָט זיך באַלד דערהערט דער וואַכעדיקער „והוא רחום" — אוּן דער מגיד איז געבליבן שטיין אין דער מיט פון זיין דרשה.

קאפיטל 11

דער זאלישטשיקער רבי

אין קראקע האָט אין יענער צייט געלעבט און געווירקט אַ חסידי־שער רבי, וועמען דער עולם האָט גערופן „דער זאַלישטשיקער", ווייל ער איז געקומען פון דער מזרח־גאַליציישער שטאָט זאלישטשיק און ער האָט זיך באַזעצט אין קראקע. דער נאָמען זיינער איז געווען ר' מנחם אריה צויזמער און די גזע זיינע איז געווען פון אַ רבנישער משפחה, וואָס איז אַמאָל געווען באַקאַנט אין מזרח־גאַליציע און אין וואַלין.

האָט אונדזער ר' מנחם־אַריה צויזמער פלוצים געהאַט אויף זיך אַ פּראָצעס וועגן אַ חרם, וואָס ער האָט אַרויסגעגעבן קעגן אייניעם פון די שטאָטישע תקיפים, אַ פּראָצענטניק און אַ שרעקלעכער הויט־שינדער, האָט דער רב געמוזט אַנטלויפן פון זאַלישטשיק, ווו עס האָט אים גע־דראָט אַ שטראָף פון עטלעכע יאָר תפיסה און ער איז אָנגעקומען אין קראקע, וואָס כאָטש זי האָט שוין דענסטמאָל באַלאַנגט צו עסטרייך, האָט מען דעמאָלט דאָרט זיך נאָך געקענט באַהאלטן פאַר אַ פּראָצעס וועגן אַ חרם.

אייִדער דער זאליטשיקער איז געקומען קיין קראקע, האָט ער אַרום־געבלאָנקעט איבער פאַרשידענע גאַליציש שטעט און ער איז אויך גע־וען פרעגן אַן עצה ביים סאנדזער צדיק ר' חיים האַלבערשטאם. האָט אים דער סאנדזער געהייסן פאָרן קיין קראקע צו ווערן דאָרט אַ מלמד. האָט אונדזער ר' מנחם אַריה געפאַלגט די ערשטע העלפט פון ר' חיים סאנדזערס עצה: ער איז געפאָרן קיין קראקע, נאָר אַנשטאָט צו ווערן אַ מלמד, איז ער געוואָרן אַ רבי. דערפאר האָבן אים סאנדזער חסידים נישט אָנערקענט און אין דער גרויסער מחלוקה צווישן סאנדז און סאַדאָגערע איז דער זאלישטשיקער געווען אויף דער סאדאגערער זייט.

דער זאלישטשיקער רבי האָט נישט געהאַט קיין הצלחה ווי אַ רבי: ער איז נאָר געווען אַזוי צו זאָגן אַ „וויבערישער גוטער ייד". ער האָט נישט געפראַווט קיין טישן און ער האָט אויך נישט געהאַט אַרום זיך קיין „יושבים". העכסטנס וואָס מען איז זיך ביי אים צוזאמענגעקומען צו אַ ראש־חודש־קערמעשל אָדער צו אַן אָנדערן יומא דפגרא. כמעט אַלע זיינע חסידים זענען געווען קליינע קרעמערלעך, אָרעמע יידן, בעלי־

מלאכות — און מיט „קוויטלעך" פלעגן נאָר קומען ווייבער, וואָס פלעגן אים ברענגען אַ „פּדיון" פון ח"י צ"ל (לערך 7 אַמעריקאַנער סענט) ביז העכסטנס אַ ריניש (40 אַמעריקאַנער סענט). פון אָט אַזעלכע פּדיונות האָט ער געדארפט אויסהאַלטן אַ שטוב מיט זיבן קינדער (דריי זין און פיר טעכטער).

ווי איך האָב שוין אַמאָל באַמערקט, איז מיין פּאָטער ע"ה געווען א שאַרפער מתנגד און ער וואָלט נישט קיין מאָל אין זיין לעבן אַריבער־געטראָטן די שוועל פון אַ חסידישן רבין, וואָס נעמט קוויטלעך. איז ער אָבער גלייכצייטיק געווען אַ מענטש, וואָס האָט נישט געקענט ליידן קיין עוולות, איז ער אַמאָל זייער שאַרף אַרויסגעטראָטן אין דער אַלטער שול, וו ער פלעגט דאוונען, וועז עס האָט דאָרט דער אייגנטימער פון אַ „פרייליכער הייזל" געמאַכט אַן „אויפרופן" פאַר זיינער אַ טאָכטער און דער דאָזיקער פּאַרשוין האָט אויך אין דער קראָקעווער אַלטער שול בא־קומען אַן עליה. דער דאָזיקער מענטש איז געווען זייער אַ רייכער און ער האָט אויך דעמאָלט פיל געשנדרט ביים ספר־תורה. מיין טאטנס אַלע טענות וועגן „אתנן זונה ומחיר כלב" האָבן נישט געהאט קיין ווירקונג און מיין טאטע איז אַוועקגעגאנגען פון דער שול אַ ברוגזער. האָבן מיר פון דעמאָלט אָן געדאוונט אין וואָכנטעג אין דער „נייער שול" (רמ"א־שול) און שבת פלעגן מיר דאַוונען ביים זאַלישטשיקער.

געקומען צום זאַלישטשיקער זענען מיר צוליב דעם זיידן מיינעם (דעם פּאָטער פון מיין פּאָטער), וואָס איז געווען א שטאַרקער אָנהענ־גער פונעם זאַלישטשיקער און ער פלעגט אים צופירן חסידים פון צווי־שן זיינע קרובים און באַקאַנטע. מיין טאטע האָט אָבער מורא געהאט, אַז וועז איך וועל כסדר מיט אים גיין דאוונען צום זאַלישטשיקער, וועט זיך נאָך צו מיר צוקלעפּן אַ שטיק חסידות, פלעגט ער תמיד ביים אַהיים־גיין פונעם דאַוונען אויסריידן אויף חסידים און מיר דערציילן אויס־טערלישע מעשיות וועגן חסידישע רביים.

דעם זאַלישטשיקער רבינס הויז האָט דעמאָלט געהאט אַ שטאַרקע השפּעה אויף מיינע געפילן, און וועז דער טאָטע מיינער האָט אַפילו שפּעטער אויפגעהערט צו גיין אהין דאוונען, פלעג איך אַליין אהינגיין — נישט חלילה צוליב מיין נייגונג צו חסידות, נאָר ווייל דאָס הויז איז מיר געווען ליב. דעם זאַלישטשיקער רבנס יינגסטער זון מאיר איז גע־

וועז מיין חבר פאַר עטלעכע יאָר אוז מיטן רבינס טאַכטער יוכבד האָב איך צוזאמען דורכגעלייענט עטלעכע הונדערט דייטשע ביכער.

אין דער צייט וואָס דער זאַלישטשיקער רבי איז אָנגעקומען אין קראָקע, האָט זיך דאָרט גראָד געקאָכט וועגן דעם, וואָס מען האָט געדארפט אויפנעמען אַ רב פאַר דער שטאָט, האָט אונדזער ר' מנחם אַריה זיך באַמיט אָנצונעמען דאָס דאָזיקע רבנות. ווי אַ גאון איז ער געווייס געווען ראוי פאַרן דאָזיקן אמט. אין קראָקע האָט מען אָבער דעמאָלט געזוכט אַ רב, וואָס זאָל קענען פאַרטרעטן די קהילה בייַ דער רעגירונג. פאַר פסקנען שאלות און אָכטונג געבן אויף דער שחיטה, האָט מען געהאָט דיינים, וואָס האָבן געטאָן זייער זאַך אויפן בעסטן אופן.

האָבן די ראשי־הקהל געוראפן דעם זאַלישטשיקער רבין כלומרשט אויסצופרעגן וועגן זיינע פעאיקייטן. איז וועז מען האָט אים געפרעגט, צי ער קען די שפראכן פונעם לאנד, האָט ער געענטפערט: „יש לי אשה אשר בפני מלכים תתיצב". האָבן די ראשי־קהל אים דערויף געענטפערט, אַז קראָקע דארף האָבן אַ רב, נישט קיין רביצין.

פרייטיק צו נאַכטס נאָך מעריב פלעגט דער רבי אַרויסקומען פון זיין חדר מיוחד צום גרויסן עולם, הערן אַ ביסל נייס אוז אַ שמועס טאָן וועגן פאָליטיק. דער רוסיש־טערקישער קריג האָט דעמאָלט זיך נאָר געהאָט וואָס אָנגעהויבן אוז יידן זענען געווען שטארק צורודערט, ווייל מען האָט געשמועסט, אַז עס האָלט טאָקע בייַ משיחס צייטן.

אַמאָל בייַ אַזאַ געלעגנהייט איז מען געקומען צו רייַדן וועגן קינדער מיט גוטע קעפּ. האָט מיך דעמאָלט מיין פאָטער געריפט, אַז איך האָב זייער אַ גוטן זכרון אוז איך וועל קענען זאָגן פון אויסנווייניק אַ בלאט גמרא מיט רש"י אוז תוספות. האָט אויף דעם דער רבי געזאָגט, אז ער וואָלט געווען זייער נייגעריק דאָס צו הערן. האָב איך זיך צו דעם דאָזיקן עקזאמען צוגעגרייט אַ וואָך צייט.

— אוז שבת בשלח תרל"ז האָב איך אין דער אָנווועזנהייט פון מיין זיידן אוז פון פילע אנדערע מיינע קרובים געזאָגט פון אויסנווייניק די ערשטע אַנדערטהאַלבן דפים פון מסכת ראש־השנה מיט רש"י אוז תוספות.

אַלט געווען בין איך דעמסטמאָל אַכט אוז אַ האַלב יאָר. האָט די רביצין, וואָס האָט זיך צוגעהערט צו מיין עקזאמען, אַוועקגעלאפן מיין טאטן אַן אַ זייט אוז האָט אים געמאַכט די ביטערסטע פאָרווורפן, צו

וואס ער שטאפט מיר אן דעם קאפ מיט גמרא און לאזט מיך נישט לי־
בערשט לערנען שפראכן, איך זאל קענען אמאל קומען צו א תכלית.

די זאלישטשיקער רביצין איז געווען זייער א געבילדעטע דאמע,
וואס האט געקענט גוט דייטש, פראנצויזיש און העברעאיש. ביים רבין
איז זי געווען די צווייטע פרוי און זי האט נישט זייער שטארק געוואלט
מאכן פון אירע קינדער רבנים. האט זי מיך פון דעמאלט אן געלערנט
דייטש צוזאמען מיט איר טאכטער יוכבד, וואס איז געווען עלטער פון
מיר מיט צוויי יאר. אזוי ווי יוכבד האט געלערנט אין א פריוואטער
דייטשער שול. פלעגט די רביצין ווידערהאלן מיט איר יעדן אוונט,
וואס זי האט בייטאג געלערנט. בין איך בייגעווען די דאזיקע איבער־
חזרונגען ביז מיר האבן שוין שפעטער אליין געלערנט אן דער רביצינס
הילף.

העכער דריי יאר צייט מיט קורצע איבערריסן האב איך געלערנט
און געלייענט עטלעכע שעה יעדן אוונט צוזאמען מיט דעם זאלישטשי־
קער רבינס טאכטער. פון א חבר ביים לערנען, וואס האט זיך פון אנהייב
געמוזט שטארק אנשטרענגען צו קענען אניאגן דאס מיידל, בין איך
באלד געוואָרן דעם מיידלס לערער.

איך האב אויך די גאנצע צייט שטארק פארנאכלעסיקט די גמרא,
ווייל איך האב גאנצע טעג און נעכט נאר געלערנט דייטש, ביז די רביצין
האט מיר אמאל געזאגט, אז ווען איך וועל זיך סטארען צו זיין א גע־
בילדעטער מענטש, וועט זי מיר געבן איר טאכטער פאר א כלה, איז
דאס מיר טאקע זייער געפעלן, נאר אזוי ווי איך האב זיך דערביי גע־
שעמט, האב איך ביי מיר באשלאסן, נישט מער ארייַנצוקומען צו דער
רביצין אין הויז און נישט קומען מער נאענט צו דער מיידל, ווען
מענטשן זענען. אויב זי דארף שוין יא זיין מיין כלה, האב איך פאר־
שטאנען, דארף אונדזער פארקער זיין א געהיימער ווייל אזוי איז גע־
שטאנען געשריבן אין די דייטשע ביכלעך, וואס איך האב דעמאלט גע־
לייענט.

דעם זאלישטשיקער רבינס טאכטער איז טאקע נישט געוואָרן מיין
כלה. די וועגן פון אונדזער לעבן זענען זיך פאנאנדערגעגאנגען אין
פארשיידענע ריכטונגען. נאך דעם ווי איך בין אוועק פון מיין פאטערס
הויז, האב איך זי מער נישט געזען און איך האב אויך ווייניק געהערט
ווי עס איז איר געגאנגען יוכבדן.

נאָך דער פּטירה פונעם זאַלישטשיקער רבין האָט זיין עלצטער זון ר׳ זיסער געוואָלט איבערנעמען דעם פּאָטערס רבישן „כסא״. אָט דער ר׳ זיסער איז שוין פריער דערמאָנט געוואָרן. וועג מיר האָבן געווינט אין אָשפּיצין, איז ער דאָרט אַ געוויסע צייט געווען אין שטאָט און דערנאָך האָט ער דאָרט געשפּילט די ראָלע פון אַ חסידישן רבין.

עס איז דעמאָלט אויסגעבראָכן אַ מחלוקת צווישן ר׳ זיסער און זיין פיל יינגערן ברודער ר׳ שמעון, וואָס האָט געטענהט, אַז ער איז דער אמתער יורש פון זיין פאָטערס „ראבייסטווא״. אָט דער ר׳ שמעון האָט לכתחילה נישט געוואָלט זיין קיין רבי. פאַר אַ קורצער צייט האָט זיך אים גאָר געוואָלט ווערן אַ סוחר. ער האָט רייך חתונה געהאט און דער שווער האָט אים געעפנט אַ גרויס געשעפט, וואָס ער האָט ווינציק פון דעם פאַרשטאַנען. אַנשטאָט צו זיצן אין געוועלב, איז ער כסדר געזעסן אין בית־המדרש, ביז דאָס גאַנצע געשעפט זיינס איז רואיניירט געוואָרן און, אזוי ווי ער האָט אויך נישט געקענט ווערן קיין רבי, איז ער געוואָרן אַ מלמד. ער האָט דערנאָך נישט לאַנג געלעבט, ער איז געשטאָרבן יונגערהייט.

אַן עלטערער ברודער זיינער, חיים נטע רייכענבערג, איז לכתחילה אַוועקגעגאַנגען אויף לינקע וועגן. דער־אַ חיים נטע, באַלד נאָך דעם ווי ער האָט חתונה געהאט, האָט ער פון זיך אַרונטערגעוואָרפן די חסידישע בגדים. אַ לאַנגע צייט האָט ער געמסחרט און דערנאָך האָט ער געגרינדעט אַ צייטונג, האַלב דייטש און האַלב פּויליש, מיטן נאָמען „ספּראווי־עדליוואָשטש — געריכטיקייט״, וועלכע האָט אַלע יאָרן פון איר עקזיסטענץ געקעמפט קעגן געזעלשאַפּטלעכער קאָרופּציע אינעם קראָקע־ווער יידישן לעבן.

קאַפּיטל 12

דאָבריש די מכשפה

זיבן יאָר בין איך אַלט געווען, וועז איך האָב פלוצים אויף דער „הויכער גאַס״ אין קראָקע באַגעגנט אן אַלטע יידענע מיט אַ פּנים פון אַ ציגיינערין, אַנגעטאָן אין געלאטעטע זיידענע קליידער און מיט אַן אָפּגעבלאַסקעוועטן זיידענעם שאל אויפן קאָפּ, וואָס קינדער האָבן איר נאָכ־

געוואָרפן שטיינער מיט דער שטאַרקער כוונה איר צו טרעפן אין פלייצע און דערביי האָבן זיי איר נאָכגעשריגן „דאָבריש מכשפה! מכשפה לא תחיה!"

אַזוי ווי איך האָב דאָס דערזען, האָב איך געוואָלט יענע קינדער, וואָס זענען געווען מיינע חברים, אויסמוסרן, וואָס זיי נעמען זיך עפּעס ווארפן שטיינער אויף אַן אַלטער יידענע. האָבן מיר די דאָזיקע קינדער דערציילט, ווער און וואָס אָט די יידענע איז, אַז זי האָט פאַרקויפט איר נשמה צו די טייוואָלים און פון דענסטמאָל אָן גייט זי אַרום צווישן קימפּעטאָרינס און „באַנעמט" די ניי־געבוירענע קינדער.

— וואָס הייסט: זי „באַנעמט"? — האָב איך נאָאיוו געפרעגט און איך האָב אויף דעם געקראָגן די ווייטערדיקע תשובה:

— אַזוי ווי זי ווערט נאָר געווויר, אַז עס איז ערגעץ געבוירן געוואָרן אַ קינד, קומט זי כלומרשט ווינטשן מזל־טוב צו דער קימפּעטאָרין, אָבער אַזוי ווי זי טוט נאָר אַ קוק אויף דער קימפּעטאָרין, ווערט באַלד דעם קינד נישט גוט. עס הויבט אָן ברעכן און עס שטאַרבט. לאָזט מען זי דערפאר נישט אַריין אין ערגעץ און ווען זי באַווייזט זיך אַמאָל אין גאָס, באַוואַרפט מען זי מיט שטיינער, ביז זי אנטלויפט צוריק צו זיך אין הויז אַריין.

וועגן דעם וואַרפן שטיינער האָבן מיר די חברים מיינע ווייטער דערקלערט, אַז מען מוז צילן, איר צו טרעפן אין רוקן, טוט איר גאָר נישט ווייַ: ער שלאָגט בלויז די שדים, וואָס באַגלייטן זי אומעטום...

הערנדיק אַזעלכע זאכן, בין איך שנעל אַהיימגעלאָפן, איבערפרעגן דעם ענין בייַ מיין פאָטער, וואָס פלעגט מיר פאַרענטפערן אַלע קשיות אינעם לעבן. האָט מיר מיין פאָטער דערציילט, אַז די דאָזיקע דאָבריש איז אמאָל באַטראכט געוואָרן ווי עפּעס אַ „הייליקע". ווייבער האָבן זיך מיט איר געצאַנקעט. זי פלעגט פאַרשטיין, צו קוקן אויף אַ פּנים אָדער אויף די שטריכן פון דער האַנט און פון דאָרט אַרונטערלייענען אַלע ביז אַהעריקע איבערלעבונגען פון יענער פערזאָן. דערביי פלעגט זי אויך פאַראויסזאָגן, וואָס עס וועט מיט יענער פערזאָן פאַסירן — און וואָס די דאָבריש פלעגט זאָגן, פלעגט שטענדיק מקוים ווערן...

האָט דאָס אמאָל עמיצער דערציילט דעם חסידישן רב פון קראָקע, ר׳ שאול לאַנדאָן, האָט ער אויף יענעם יידן אָנגעשריען, וואָס ער גלייבט אין אַזעלכע זאכן און ער האָט אים אויך אָנגעזאָגט, אַז אַ ייד טאָר נאָר

אזא זאך נישט גלייבן, ווי עס זאגט א פשוטער פסוק אין חומש: „לא יהיה בך קוסס קסמים, מעונן ומנחש ומכשף", וואס מיינט, אז עס טאר זיך נישט געפינען ביי יידן א כשוף־מאכער, א צייכן־באשטימער און א סימנים־זוכער אויף אנצופירן אן ארבעט — און טאמער טרעפט טאקע יענע יידענע, איז דאס אודאי מיטן כח פון „כישוף", ווי עס זענען אמאל געווען די „אובות" און מען דארף זיי באהאנדלען לויטן דין פון א מכשפה...

פון דענסטמאל אן האט זיך איבערגעאנדערשט דאברישעס מזל. אנשטאט וואס די וויבער פלעגן צו איר קומען, זי זאל זיי זאגן זייער צוקונפט, האבן זיך ארומגעטראגן קלאנגען, אז זי גייט ארום דורך די נעכט, שעדיקן די ניי־געבוירענע קינדער.

ווי לאנג די וויבער האבן אין איר געגלייבט, פלעגן זיי איר ברענגען פון כל־טוב און זי האט געהאט פון וואנען צו לעבן. אזוי ווי די וויבער האבן פלוצים אויפגעהערט גלייבן אין איר, וויל דער רבי ר' שאול לאנדא האט ווען איר געזאגט, אז זי איז זיכער א כישוף־מאכערין און א ייד טאר נישט גלייבן אין כישוף, זאגט מען, אז די „חיצונים" ברענגען איר עסן און טרינקען...

געווען איז דאס זומער־צייט 1875 — דער קראקעווער חסידישער רב ר' שאול לאנדא איז שוין געווען אריבער צוואנציק יאר טויט. האב איך נישט מער גאר געפרעגט וועגן דער דאזיקער יידענע און עס איז ביי מיר געבליבן בלויז דער איינדרוק, אז זי איז איינע פון יענע, וואס האט זיך פארקויפט צום טייוול און מען מעג זי טאקע פארווארפן מיט שטיינער.

אבער אזוי ווי איך בין דענסטמאל געווען זיכער אין מיין גלויבן אין די כחות פון די שדים, אזוי בין איך אויך געווען זיכער, אז מיט פרומקייט קען מען די דאזיקע כחות באזיגן. האב איך טאקע פון דענסטמאל אן פרומער געדאוונט און נאך פרומער יעדע נאכט קריאת־שמע געלייענט.

האב איך דעמאלט געקראגן אין אונדזער שכנות א שם פון זייער א פרום קינד און אלע מעשיות, וואס איך האב דענסטמאל געהערט וועגן שדים און רוחות, האבן מיך גאר נישט איבערגעשראקן.

ווי געזאגט — האט דענסטמאל געלעבט און געווירקט אין קראקע דער זאלישטשיקער רבי, צו וועמען עס פלעגן ס'רוב קומען וויבער,

וועמען ער פלעגט געבן פאַרשיידענע סגולות און רפואות צו כלערליי קראנקהייטן און מען פלעגט אויך דערציילן די מופתים, וואָס ער באַ־ווייזט.

עס האָט זיך אויך דענסטמאָל אין קראָקע געפונען אַ ייד מיטן נאָ־מען מרדכי שענקער, וועלכער האָט געהאט אַ בראָנפן־שענק אין דער הויכער גאַס, וווּ עס פלעגן כסדר זיצן גויאישע שכורים און אונטער־וועלט־מענטשן.

איז אָט דער מרדכי שענקער געווען אַ גרויסער אָנהענגער פון דעם זאַלישטשיקער רבין און אַזוי ווי דער אייבערשטער האָט אים געבענטשט מיט ניין טעכטער, איז ווען דאָס ווייב איז געווען מעוברת מיטן צענטן קינד, איז מרדכי שענקער געקומען כמעט יעדן טאָג מיט אַ פּדיון צום זאַלישטשיקער רבין בעטן, אַז דאָס ווייב זאָל איצט האָבן אַ בן־זכר...

האָט אים דער רבי געוויזן די משנה אין ברכות, וווּ עס ווערט גע־זאָגט: „היתח אשתו מעוברת ואמר יהי רצון שתלד זכר, הרי זו תפלת שוא". האָט אים מרדכי שענקער דערמאָנט, וואָס די גמרא זאָגט אויפן פּסוק „ואחר ילדה בת", אַז די תפילה פון דער מאמע לאה האָט געפּועלט ביים אויבערשטן משנה צו זיין ביי איר טאָכטער דינה פון אַ יינגל אויף אַ מיידל, קען איצט די תפילה פונעם רבין משנה זיין פון אַ מיידל אויף אַ יינגל. האָט אים דער רבי געזאָגט, אַז מיטן כח פון זיין אמונה איז דער רבי זיכער, אַז דאָס מאָל וועט דאָס ווייב זיינס האָבן אַ בן־זכר.

און כך הוה. מרדכי שענקערס ווייב האָט טאָקע געהאט אַ בן־זכר. האָט מרדכי שענקער צוגעגרייט אַ ברית כיד המלך. דעם זאַלישטשיקער רבין האָט ער מכבד געווען מיט סנדקאות — און מיך האָט דער זאַליש־טשיקער רבי געהייסן מכבד זיין מיט קריאת־שמע לייענען אין דער וואָכנאכט.

בין איך „בדחילו ורחימו" געאנגען צו דער דאָזיקער קריאת־שמע. איך מוז אויך מודה זיין, אַז עס איז מיר אַליין אָנגעפאלן אַ פּחד צוליב דער גרויסער „פּאַראנטוואָרטלעכקייט", וואָס ליגט אויף מיר מיט דער דאָזיקער קריאת־שמע.

דער סוף איז דאן געווען, אַז די קריאת־שמע איז מיר ווי צום בעסטן געלונגען. איך האָב געזאָגט יעדעס וואָרט הויך און דייטלעך ביי דער קימפּעטאָרינס בעט און איך בין אויך געווען זיכער, אַז מיין תפילה האָט געהאט די געווינטשטע ווירקונג, ווייל עס איז געווען אמתדיק „תפילתי

שגורה בפי". יעדעס וואָרט מיינס — בין איך געווען זיכער — פּאַר־טרייבט די נישט־גוטע צו אַלע פּוסטע וועלדער.

דער ברית איז אויך דורכגעאנגען ווי צום בעסטן. איז אָבער פּלוצים געשען אַן אומגליק. דאָבריש איז געוואָר געוואָרן, אַז ביי מרדכי שענקער איז געבוירן געוואָרן אַ יינגל. איז זי געקומען צו לויפן ווינטשן דער קימפּעטאָרין מזל־טוב. האָט זי מרדכי שענקער מכבד געווען מיט בראַנפן, נאָר צו דער קימפּעטאָרין האָט ער זי נישט אַרייַנגעלאָזט.

פון דעסטוועגן איז אזוי ווי דאָבריש איז נאָר אַוועקגעאנגען פון דער שענק, איז דעם קינד שלעכט געווארן און עס האָט אַנגעהויבן ברעכן. איז מרדכי שענקער נאָכגעלאָפן דער מכשפה און ער האָט איר דערלאנגט עטלעכע פּעטש. דערנאָך האָט ער זי געשלעפּט צום זאַליש־טשיקער רבין און אַ האַלבע שטאָט איז מיטגעלאָפן.

האָט זי דער רבי אַרייַנגערופן אין זיין חדר מיוחד און ער האָט דאָרט אויף איר שרעקלעך געשריען. דערביי האָט זי געווייַנט מיט ביטערע טרערן און זי האָט געשווירן מיט שבועי שבועות, אַז זי ווייסט גאָר נישט פון קיין שום כישוף, אַז דאָס האָבן שונאים אויף איר אויס־געטראַכט...

לסוף איז דער רבי אַרויסגעקומען פון זיין חדר מיוחד, געהייסן דאָברישן אהיימפירן בשלום און דאָס קינד איז תיכף געזונט געוואָרן...

פון דעמסטמאָל אָן האָט דאָבריש פאַרלוירן איר שם פון מכשפה. זי פלעגט אַרומגיין איבער די גאסן אין קראָקע און קינדער האָבן זי ניט מער געטשעפּעט. זי איז אויך נישט לאַנג דערנאָך געשטאָרבן און נאָך איר טויט האָט זיך אַרויסגעוויזן, פון וואַנען זי האָט אין די לעצטע יאָרן פון איר לעבן געצויגן חיונה. זי האָט געהאט צוויי זין אין אַמעריקע, וואָס פלעגן איר שיקן געלט, און פון דעם האָט זי געלעבט...

קאַפּיטל 13

קראָקעווער משכילים

עס איז ביי מיר היינט מער ווי זיכער, אַז אין יענער צייט, ווען ווועלכער איך שרייב דאָ, איז אומעטום אין יעדער יידישער שטאָט געווען דאָס זעלביקע אז יעדער משכיל, וואָס האָט אַמאָל אַרייַנגעקוקט אין

תנ"ך, איז געווען אַ העברעאישער שרייבער און אַ קאָרעספּאָנדענט פון די העברעאישע צייטונגען — און קוים האָט אימיצער געשריבן אַ קאָרעספּאָנדענץ צו אַ צייטונג, האָט ער תיכף געמוזט ווערן אַ שונא פון אַלע אנדערע משכילים, וואָס האָבן געלעבט אין דער זעלביקער שטאָט.

האָט אַמאָל אייגער אַזאַ קאָרעספּאָנדענט זיך באַקלאָגט וועגן דער אומאייניקייט, וואָס הערשט אין זיין שטאָט, און אַרויסגעזאָגט די השערה אַז צוליב דער צעריסנקייט איז זי פלוצים אָפּגעברענט געוואָרן, — האָט דאָס באַלד אַן אַנדערער קאָרעספּאָנדענט אָפּגעלייקנט, און גאָר באַמיט זיך צו באַווייזן, אַז עס הערשט אין דער שטאָט גאָר די גרעסטע אחדות, איי, די באָד איז פאַרברענט געוואָרן, איז דאָס אויך נישט אין גאַנצן אמת, ווייל דער קוימען פון דער באָד איז געבליבן שטיין אַ גאַנצער, און ווען די גבירים פון דער שטאָט וועלן נאָר מנדב זיין די נייטיקע סומע, וועט מען גאָר אין גיכן קענען אויפשטעלן אַ נייע באָד, און דער כבוד פון דעם דאָזיקן נייעם בנין וועט זיין פיל גרעסער ווי דער כבוד פון דער ערשטער באָד, און עס וועט זיין שלום על ישראל.

ביי אַן אַנדערער געלעגנהייט האָט אייגער מודיע געווען, אַז דער גביר פונעם שטעטל איז געשטאָרבן. האָט דאָס באַלד דער משכיל־קאָנקורענט אָפּגעלייקנט, ווייל מען קען גאָר אויף אַזאַ גביר נישט זאָגן דאָס וואָרט „געשטאָרבן". אַזעלכע גבירים שטאָרבן נישט, נאָר זיי לעבן אייביק אינעם זכרון פון זייער שטאָט און ווי לאנג עס וועט שיינען אַ זון אויף דער וועלט, וועט דעם גבירס נאָמען גלאנצן. אלא וואָס דען איז דאָרט געשען? דער גוף פון יענעם גביר איז געשטאָרבן און איז אויך אָפּגעפירט געוואָרן צו קבר ישראל מיט פראכט און גלאנץ, מיט הספדים און געווייגען. אָבער דאָס איז געווען דער גוף פון יענעם גביר, נישט די נשמה!

ווען מיר זענען געקומען ווויגען אין קראָקע, זענען דאָרט געווען צוויי אַזעלכע משכילים־שריפטשטעלער, קאָרעספּאָנדענטן פון העברעאישע צייטונגען און מחברים פון העברעאישע ספרימלעך, וואָס האָבן זיך ממש געגעסן אייגער דעם אנדערן לעבעדיקערהייט: אייגער האָט געהייסן פייוול גאָלדשטאָף און דער צווייטער האָט זיך גערופן יחיאל מתתיהו צונץ.

אַן רחמנות איז געווען דער קאָמף צווישן אָט די צוויי פאַרשוינען. ווען אייגער האָט גערעדט וועגן דעם אַנדערן, איז דאָס געווען מיט אַזאַ

שנאה, גלייך ווי יענער זאָל אים האָבן אַ קינד געקוילעט. וואָס איינער האָט געשריבן, האָט דער אַנדערער געמוזט אָפלייקענען און דערצו באַ־ווייזן, אַז מען האָט דאָ צו טאָן מיט א פשוטן עם הארץ, וואָס רעדט פונעם וועג און ווייסט נישט פון זיין הענט און פיס צו זאָגן.

פייוול גאָלדשטאָף האָט געשריבן אַ וועלט־געשיכטע אין צוויי טיילן מיטן נאָמען „קורות העולם", וואָס ער האָט איבערזעצט און צו־גיפגעשטוקעוועט פון פארשיידענע דייטשע געשיכטס־ביכער. האָט דאָס אַנגעמאַכט אַ מהומה צווישן משכילים און די קנאה קעגן אים איז געווען גאָר אַ גרויסע, וואָס אים איז געלונגען זיך אייַנצוקויפן אומשטערב־לעכקייט מיט אַזאַ וויכטיק ווערק ווי אַ וועלט־געשיכטע.

אויסצוזוכן פעלערן אין דער דאָזיקער געשיכטע, האָט דעמאָלט קיינער נישט פאָרשטאנען. האָט מען בלויז געזוכט צו קריטיקירן די מליצות און מען האָט אויך אין דעם פּרט וויניק וואָס געפונען אויסצו־זעצן, ווייל דער מחבר איז געווען אַ גוטער בעל תנ"ך און אַ מלומד אין דקדוק.

האָט אָבער דער דאָזיקער פייוול גאָלדשטאָף אויסער זיין וועלט־געשיכטע נאָך געשריבן פּירושים און אַנמערקונגען צו געוויסע פסוקים פון תנ"ך, צו שוועכע מאמרים פון דער גמרא און צו מאנכע פיוטים. דאָ האָט שוין זיין קעגנער, יחיאל מתתיהו צונץ, געהאט אַ ברייטן שפיל־פלאַץ צו קריטיקירן, אַז גאָלדשטאָף דערוועגט זיך צו טייטשן אַ פסוק אַנדערש ווי רש"י אָדער אבן־עזרא, אַז ער האָט פאָרגעסן אַ תוספות, אָדער אַז ער האָט נישט פאָרשטאנען, וואָס דער „מטה לגר" זאָגט.

איז דעמאָלט פלוצים דעם יחיאל מתתיהו אייַנגעפאלן, צו נעמען זיך ארבעטן אויף אַ חיבור, וואָס זאָל גאָלדשטאָפן אין גאַנצן אָפווישן, צוזאמען מיט זיין וועלט־געשיכטע, מיט זיינע פּירושים און אַנמערקונ־גען צו געוויסע פסוקים פון תנ"ך, צו די שוועכע שטעלן פון דער גמרא און צו געוויסע פיוטים. יחיאל מתתיהו צונץ האָט זיך געמוטמעט שרייבן אַ געשיכטע פון די יידן אין קראָקע מיטן נאָמען „עיר הצדק". כדאי צו וויסן, אַז מען האָט נישט געהאט דענסטמאָל צו אזא היסטאָרישער אַר־בעט קיין שום מאַטעריאלן און עס האָט אים אויך געפעלט יעדער היס־טאָרישער חוש. אויסער דעם האָט ער נישט געקענט קיין אַנדערע שפראַך חוץ העברעאיש.

אַלע זיינע קוואלן אויף צונויפצושטעלן די געשיכטע פון די יידן

אין קראָקע זענען געווען: אַן אַלטער פּנקס פון דער חברה קדישא, די מצבות אויפן בית־הקברות און די זכרונות, וואָס געפינען זיך אין שאלות ותשובות.

האָט דעמאָלט דאָס דערשיינען פונעם „עיר הצדק" באמת אפּגע־ווישט אַלצדינג, וואָס גאָלדשטאָף האָט ביז דעמאָלט געשריבן. גרעץ איז געווען דער ערשטער, וואָס האָט געשיקט אַ דאנק־בריוו צום מחבר פּאַר זיין ווערטפּולער אַרבעט. דערנאָך איז אַרויסגעקומען ב״ג (בער גאָלד־בערג) פון פּאַריז מיט אַן אָפּענעם בריוו צום בעל „עיר הצדק" אינעם „המגיד", אַז יחיאל מתתיהו צונץ ברענגט כבוד זיין נאָמען און לעאָ־פּאָלד צונץ, וואָס טראָגט דעם זעלביקן נאָמען, קאָן זיין מיט אים שטאָלץ. דאָס דאָזיקע איז פּאַר די קראָקעווער משכילים געווען צופיל. זענען זיי אַרויסגעקומען מיט אַ דערקלערונג, אַז דער מחבר פונעם „עיר הצדק" רופט זיך אַן צונץ, ווייל ער ווייל מאָכן גלויבן, אַז ער איז אַ קרוב פון יענעם גרויסן געלערנטן אין בערלין. אין אמתן איז זיין פּאָ־מיליען־נאָמען נישט צונץ, נאָר „צינז" — און צינז הייסט ער, ווייל דער זיידע זייגער איז געווען אַ פּראָצענטניק.

די קנאה אָקעגן צונצן פּאַר זיין דערפּאָלג מיטן „עיר הצדק" איז געווען אַזוי גרויס, אַז עס האָט זיך באַלד געפונען אַ העלפער צו גאָלד־שטאָפן פון אזא זייט, וואָס ער האָט זיך גאָר נישט אויף דעם געריכט: עס איז באַלד אַרויסגעקומען אַ פּאַרניכטנדיקע קריטיק פונעם „עיר הצדק" מיטן נאָמען „מפּלת עיר הצדק" — און דער שרייבער פון דער דאָזיקער קריטיק איז געווען אַ געוויסער יואל דעמביצער, אַ פּעטער פון צונצס פּרוי. שפּעטער איז אַרויסגעקומען דער ברודער פון יענעם יואל דעמביצער (אַ צווייטער פּעטער פון צונצס פּרוי), דער באַקאַנטער רבנישער היסטאָריקער ר׳ חיים נתן דעמביצער, מיט אַן עפּנטלעכער דערקלערונג, אַז ער איז גאָר דער מחבר פונעם פּאַמפּלעט „מפּלת עיר הצדק" און אַז דער ברודער האָט ביי אים אויסגענאָרט אַלע פונקטן פון דער קריטיק איבערן „עיר הצדק".

יואל דעמביצערס קריטיק האָט געוואָלט באַווייזן, אַז דער מחבר פונעם עיר הצדק האָט נישט פּאַרשטאַנען אויסצונוצן אלע פּאַראַנענע קוואלן פּאַר זיין ארבעט און ער האָט זיך אויך זייער אָפּט באַנוגנט מיט אויבערפלעכלעכקייטן, ווייל ער פּאַרמאָגט נישט דעם כוח אַריינצולאָזן זיך אין היסטאָרישער חקירה. אַזוי ווי ער קען נישט קיין אַנדערע שפּראך

חוץ העברעאיש, האָט ער נישט די מעגלעכקייט צו וויסן, וואָס יידן האָבן דורכגעמאַכט אין קראָקע. ערגער פון דעם איז אָבער גאָר, וואָס ער האָט נישט פֿאַרשטאַנען גוט אויסצונצן די העברעאישע מקורים און ער האָט נישט געווּוסט, אַז יעדער אַלטער ספר שאַלות־ותשובות איז אַן אוצר פֿאַר דער פֿאַרשונג פון דער יידישער געשיכטע.

יחיאל מתתיהוס ליידן צוליב זיין ספר זענען געווען אין לשערדי־קע: חוץ דער שאַרפער קריטיק פון זיין ווייבס צוויי פעטערס האָט ער געדאַרפט אויסשטיין פיל גרעסערע צרות פון דער ווייב גופא, וועלכע האָט אין אַלגעמיין נישט געוואָלט, אַז איר מאַן זאָל זיך אָפּגעבן מיט שרייבעריי־ען. מחברים פון ספרים זענען אין אירע אויגן געווען פֿאַרעכנט פֿאַר אייביקע קבצנים און זי האָט געוואָלט גילטן פֿאַר אַ נגידית.

אַזוי ווי עס איז דעמסטמאָל נישט געווען קיין יידישע דרוקעריי אין קראָקע, האָט צונץ געדרוקט זיין ספר אין לעמבערג און יעדער געדרוק־טער בויגן איז אים אָנגעקומען באַזונדער מיט דער פּאָסט. האָט אמאָל דאָס ווייב זיינס אין אָפּוועזנהייט פון איר מאַן איבערגענומען אַ גע־דרוקטן בויגן פון דער פּאָסט און האָט אים פֿאַרברענט. דערביי איז אויך דער מאַנוסקריפּט פון יענעם בויגן נישט אָפּגעהיט געווארן אין דער דרוקעריי. האָט דעמאָלט דער אַרעמער צונץ געמוזט איבערשרייבן און אויפסניי איבערדרוקן דעם אינהאַלט פון יענעם פֿאַרברענטן בויגן לויט די צעוואַרפענע נאָטיצן, וואָס ער האָט נאָך ביי זיך געפונען.

ביי אַזעלכע אומשטענדן האָט שוין מיין פּאָטער מורא געהאט, צו נעמען אַ פּען אין האַנט און צו פֿרווון מיט אַ קאַרעספּאָנדענציע צום „המגיד", ווי ער פלעגט דאָס פריער טאָן אין אָשפּיצין. פייוול גאָלד־שטאָפן האָט געפאָלן מיין טאטנס נישט־עוסק זיין אין דער מלאכה פון שרייבן, און ווען ער האָט אמאָל באַגעגנט מיין פּאָטער אין גאַס, האָט ער אים פריינדלעך געקלאפט אויף דער פלייצע, זאָגנדיק דערביי:

— ווייסט, וואָס איך וועל דיר זאָגן? זייט דו האָסט אויפגעהערט שרייבן דיינע קאַרעספּאָנדענציעס אין „המגיד", ביזטו גאָר אַן אַנדע־רער מענטש געוואָרן און איך האָב דיך פיל ליבער ווי פריער!...

פֿאַרשטייט זיך, אַז איך האָב נאָך דעמסטמאָל נישט פֿאַרשטאַנען די קעגנזייטיקע שנאה פון די קראָקעווער משכילים און איך האָב זיך בלויז צוגעהערט צו דעם, וואָס מיין פּאָטער פלעגט איבערריידן — און ווען מיין פּאָטער האָט נאָך אמאָל באַגעגנט דעם פייוול גאָלדשטאָף און

ער האָט מיך פאַר אים געלויבט, אַז איך וואקס אַ כלי, האָט אים פייוול גאָלדשטאָף אַ זאָג געטאָן:

— זע, למען השם, דו זאָלסט אים נישט אויסלערנען שרייבן אין צייטונגען!

איז וועג איך דערמאָן זיך יענע וועריטער, דאכט זיך מיר, אַז איך האָב אים געוואָלט זאָגן:

— בייסט זיך אָפּ די צונג, ווייל איך וועל זיכער יאָ ווערן אַ שרייבער!...

אויף וויפל איך געדענק, האָב איך שוין דענסטמאָל געפילט, וויִ עס קיצלען מיך די פינגער צו שרייבן — און צו זען מיין נאָמען געדרוקט...

קאַפּיטל 14

דער רוסיש - טערקישער קריג פון 1876

רוסיש־טערקישע מלחמות זענען אין פאַרלויף פונעם 19טן יאָרהונדערט געווען דריי — און די דריטע, וואָס איך געדענק, איז געווען אין 1876. אַרויסגעקומען איז זי צוליב דעם, וואָס די טערקישע רעגירונג האָט פאַרפאַלגט די קריסטן. האָט זיך רוסלאנד אָנגענומען זייער קריוודע און אַזאַ קריסטלעכע מלוכה ווי עסטרייך, האָט זיך דערקלערט „גייטראל". האָבן רוסישע יידן געהאט וווהין צו לויפן, וועג זיי האָבן נישט געוואָלט דינען פאָניען קעגן טערקיי.

יענע מלחמה האָט שטאַרק אויפגערודערט אַלע יידישע קרייזן אין אונדזער סביבה. אין די סיבות פון דער דאָזיקער מלחמה איז ביי אונדז זעלבסטפאַרשטענדלעך קיינער נישט געווען פאראינטערעסירט. איטלעכער פון אונדז האָט געהאט די איבערצייגונג, אַז די איינציקע סיבה פאַר אַלע מלחמות איז, וואָס די קייסאָרים ווילן צוכאפן איינער ביים אָנדערן שטיקער לאנד. שעמען זיי זיך אָבער אַרויסצוזאָגן דאָס עפנטלעך, מוזן זיי דערפאָר אויסזוכן פאַרשיידענע פוילע תירוצים און טשעפען זיך איינער צום אנדערן מיט פוסטע טענות.

די קראָקעווער יידן זענען אין דער מלחמה גופא געווען אַ ביסל פאראינטערעסירט צוליב פרנסה. הונדערטער קראָקעווער יידן פלעגן ציען זייער חיונה פון אריינברענגען עסנווארג און עופות פון יענער זייט

גרענעץ אדער פון אריבערפירן אהין לייוונט און טוך פון גאליציע. די גרענעץ צווישן גאליציע און רוסיש־פוילן איז דענסטמאל געווען אן אפענע און מען האט נאר געדארפט א „פאסירשיין" אויף אריבערצוגיין די גרענעץ. האט דאס די מלחמה טיילווייז געשטערט, ווייל טראץ עסטרייכס „נייטראליטעט" זענען פארשארפט געווארן די באגרעניצונגען אינעם האנדל צווישן גאליציע און רוסיש־פוילן.

אויסער דעם האט נאך די מלחמה אנגעריכט הונדערטער קראקע־ווער פאמיליעס, וואס זענען געווען פארבונדן אין שידוכים מיט רוסיש־פוילישע פאמיליעס. פילע איידעמעס פון קראקעווער פאמיליעס האבן געמוזט גיין אין מלחמה און די וויבער זענען געקומען אהיים צו טאטע־מאמע. עס זענען אויך דענסטמאל געווען פיל מיליטער־פליכטיקע יידן, אנטלאפענע פון רוסיש־פוילן, וואס האבן זיך באזעצט ביי אונדז אין שטאט און עס האט זיי איטלעכער דערקענט אויפן קאפ און קאפאטעס מיט לאנגע שפאלטן פון הינטן, וואס די פאלעס זייערע פלעגן זיך הייבן אין דער לופטן.

א טייל פון די דאזיקע יונגע לייטלעך האבן ביי אונדז חתונה־גע־האט, כדי צו קענען בלייבן אין קראקע. אפטמאל האט זיך גאר ארייס־געוויזן, אז א סך פון זיי זענען גאר געווען באווייבטע פון פריער און עס זענען פון דעם ארויסגעקומען פארשיידענע סכסוכים מיט גטן און עגונות.

שפעטער זענען אויך אנגעקומען עטלעכע ליטוואקעס, אויף וועלכע מיר האבן שוין געקוקט קרומלעך, ווייל זיי זענען אונדז נישט געווען אזוי נאענט ווי די רוסיש־פוילישע און מיר האבן זיי כמעט גאר נישט געקענט. פאר דער מלחמה האבן זיך אין גאנץ קראקע געפונען צוויי ליטוואקעס, וואס זענען מיט יארן צוריק אנגעקומען ווי „האצע־בחורים". איז אייגער פון זיי געווען א שוסטער און אייגער האט געהאנ־דלט מיט פיש.

ווילט איר דאך אודאי וויסן. וואס עס מיינט אזוינס א „האצקע־בחור"? דאס איז געווען ביי אונדז א צונאמען פאר יענע ארעמע יונגע לייט, וואס האבן זיך געלאזט אפקויפן מיט געלט, אויף צו גיין דינען ביים מיליטער אנשטאט א גבירס א קינד.

ביזן יאר 1856 איז דער מיליטער־דינסט פאר יידן אין עסטרייך

נישט געווען קיין אלגעמיינער, נאָר יעדע יידישע קהילה האָט געדארפט געבן אַ געוויסע צאָל סאָלדאטן. האָבן די ראשי־הקהל געווייגטלעך געגרמען די אַרעמסטע קינדער פון דער קהילה, משרתים און בעלי מלאכות, און געמאַכט זיי פאַר סאָלדאטן. האָבן פילע פון יענע אַרעמע קינדער נישט געוואָלט גיין דינען צום מיליטער. האָט מען זיי אָפגעקויפט מיט אַ „יארמולקע מינץ", קהל האָט געגומען אַ יארמולקע, אָנגעפילט זי מיט גרויסע קופערנע מטבעות, פאַרווייסט פון אויבן מיט אַ שיכט וויס זילבער־געלט. אָט אַזאַ יאַרמולקע האָט געקענט האַלטן העכסטנס דריי רייניש שיין (לערך אַנדערטהאלבן אַמעריקאנער דאָלאר). און האָט אַזאַ בחור געהאט אָפגעדינט זיינע צוועלף יאָר ביים מיליטער, האָט ער געקענט נעמען נאָך אַ יארמולקע מינץ און אָפדינען דאָס צווייטע מאָל צוועלף יאָר.

אָט אַזעלכע סאָלדאטן פלעגט מען רופט „האָצקע" - בחורים — און ווען יענע צווויי ליטוואקעס זענען אָנגעקומען אין קראָקע, האָבן זיך די ראשי־הקהל דערקוויקט פון תענוג, ווייל זיי האָבן געקראָגן צווויי „האָצקע־בחורים" אָן אַ יארמולקע מינץ. אזוי ווי עס האָבן זיך נאָר יענע צווויי ליטוואקעס באַוויזן אין קראָקע, האָט מען זיי באַלד געכאַפט און אָפגעגעבן פאַר סאָלדאטן. האָבן די ביידע געדינט צו צוועלף יאָר ביים מיליטער. ווו איינער פון זיי האָט זיך אויסגעלערנט שוסטעריי. דערנאָך האָבן זיי ביידע חתונה געהאַט מיט קראָקעווער מיידלעך און האָבן זיך באַזעצט אין קראָקע.

שטארק פאַראינטערעסירט אין דער רוסיש־טערקישער מלחמה זענען אונדזערע יידן געווען צוליב נאָך אן אנדערער סיבה. איטלעכער האָט ביי אונדז געוווסט, אַז רוסלאנד באַהאנדלט שלעכט אירע יידן, זי לאָזט זיי נישט ווויגען אומעטום אין לאנד און זי שטערט זיי אויך אין דער פרנסה. דערפאר האָט יעדער געווונטשן פאָניען אַ מפלה — און ביי יעדן דורכפאל פון דער רוסישער אַרמיי איז ביי יעדער יידן געווואקסן אַ שטיק האַרץ.

איך האָב אַפילו אַמאָל געפרעגט ביי מיין פאָטער, וואָס יידן פרייען זיך אַזוי מיט רוסלאנדס מפלות, ווען יעדער וויסט, אַז עס דינען אַ סך יידן אין רוסלאנדס מיליטער און די טערקן האָבן נאָך דעמאָלט נישט געגומען קיין יידן צו מיליטער־דינסט. מיין שאלה איז געבליבן אָן אַ תשובה — און ווען עס זענען זיך נאָר צוזאמענגעקומען אונדזערע יידז

אויף אַ סעודת־מיצווה, האָט מען זיך ביים לחיים נישט געווונטשן עט־ וואָס אנדערש ווי נאָר אַ מפלה פאַר רוסלאנד.

עטלעכע חדשים שפּעטער האָט זיך דאָס רעדל איבערגעדרייט און די טערקן האָבן אָנגעהויבן פאַרלירן. האָט ביים פאַלן פון פלעוונא גע־ הערשט אַ גרויסער טרויער אין דער יידישער גאַס. אסתר תענית — געדענק איך — איז אָנגעקומען צו אונדז די ידיעה, אַז פלעוונאַ איז גע־ פאַלן. האָט מיין טאטע גע׳האט דערפון גרויס צער. איז ער געגאנגען צום דאָונען און לייענען די מגילה צום זאַלישטשיקער רבין. האָט דעמאָלט דער זאלישטשיקער רבי געזאָגט אַ דרשה לכבוד פורים און דערמאָנט דערבייַ, וואָס דער „בעל הטורים" זאָגט אויפן פסוק „על פני כל אַחיו נפל" (אין סוף פרשה חיי שרה): „כשיפול ישמעאל, אַז יצמח בן דוד שהוא מתולדות יצחק". מיינט דאָס, אַז וואָס דער פסוק דערציילט וועגן די קינדער פון ישמעאל און ענדיקט מיטן וואָרט „נפל" און דערנאָך הייבט ער אָן מיט „תולדות יצחק", וויל דאָס אונדז אָנזאָגן, אַז וען ישמעאל וועט פאַלן, וועט אַרויסקומען משיח, וועלכער שטאָמט אָפּ פון יצחקן.

אָלע פאַרזאַרגטע פּנימער האָבן דעמאָלט זיך אויסגעלייטערט און עס איז פון זיי אַרונטער יעדער צייכן פון מרה־שחורה. דאָס האַרץ האָט ביי איטלעכן געטאנצט פון שמחה און מיט אַ צופרידענעם שמייכל אויף די ליפּן האָט איינער דעם אַנדערן אָנגעקוקט. דער „בעל הטורים" האָט באָוויזן, אז טאָמער ווילן מיר דערלעבן משיחן, מוזן מיר זיין צופרידן מיט טערקייס מפלה, ווייל ישמעאל מוז פאלן, אַז דודס זון זאָל קענען קומען — און מיט יעדן קלאפּ, וואָס ישמעאל קריגט אין דער מלחמה, דערנענטערן זיך צו אונדז די טעג פון משיח.

עס האָט נאָך דעמאָלט דער רבי געדרשנט וועגן „מועד מועדים וחצי" פון דניאל און ער האָט אונדז געגעבן אַן אָנצוהערעניש, אַז ער ווייסט געניו דעם טאָג און די שעה, וואָס משיח דאַרף קומען. זענען מיר דאָן אהיימגעגאנגען צופרידענע, אָנגעפילט מיט גליקלעכע פאָנטאָזיעס. און ווען מיר האָבן זיך נאָך שפּעטער אַוועקגעשטעלט מחדש זיין די לבנה און דער רבי האָט זיך שטארק געקוועטשט ביים פסוק „קול דודי הנה זה בא", זענען מיר אַלע געווען זיכער, אַז משיח איז שוין ערגעץ אונטערוועגנס און רייסט זיך צו קומען צו אונדז וואָס פריער. אַפילו מיין פאָטער דער מתנגד, וואָס האָט נישט געגלייבט קיין וואָרט פון אַ

חסידישן רבין, איז אויך כמעט ווי איבערצייגט געווען, אַז משיח דער־נענטערט זיך שוין צו אונדז.

וואָס לענגער עס האָט געדויערט די מלחמה צווישן רוסלאנד און טערקיי, איז אַלץ שטאַרקער געוואָרן דער גלויבן, אַז מיר לעבן טאַקע אין משיחס צייטן. פאַר דער מלחמה פלעגט מען אַריינברענגען קיין קראָקע תבואות און עופות פון רוסיש־פוילן. האָט דאָס אויפגעהערט אי־בער דער מלחמה. מען האָט דעמאָלט גאָר אדרבה אַוועקגעשיקט תבואות און פליישן פון גאליציע קיין רוסיש־פוילן. איז צוליב דעם געשטיגן ביי אונדז דער יקרות פון טאָג צו טאָג און אַ שטיקל ברויט איז געוואָרן פשוט אַ „לאקאָטקע", וואָס נישט יעדער האָט זיך עס געקענט פאַרגינען.

האָט דער זאַלישטשיקער רבי אין אייגער פון זיינע דרשות בפירוש דערקלערט, אַז משיח שטייט שוין הינטער דער וואנט („הנה זה עומד אחר כתלנו") און מיר אַלע וועלן אים גאָר אין גיכן אַקעגנגיין. פאַר אָט דעם צוועק, האָט דער רבי געזאָגט, ליגט אַנגעגרייט ביי אים אַ פעקל געפלאָכטענע „הבדלות" אויף מקבל־פנים צו זיין משיחן — און ווען מען וועט אים קומען אַנזאָגן די בשורה, אַז משיח איז געקומען, וועט ער דעמאָלט באַווייזן פאַר אַלעמען, אז ער האָט שוין געהאט פון פריער ביי זיך אויפגעשריבן דעם טאָג און די שעה פון משיחס קומען.

שפּעטער ווען די מלחמה האָט זיך געענדיקט, האָט מען געהערט, אז ענגלאנד לאָזט נישט מאַכן קיין שלום — און אַז עפּעס איינער אַ גרויסער ענגלישער מיניסטער, וויל דורכאויס צווינגען רוסלאנד, זי זאָל מוזן געבן גלייכע רעכט צו יידן. יענער ענגלישער מיניסטער וויל אויך צונויפרופן אַלע קייסאָרים צו אַ גרויסער אַסיפה און עס איז גאָר מעג־לעך, אַז פון דער דאָזיקער אסיפה זאָלן ארויסוואקסן נייע מלחמות, נאָך וועלכע, משיח וועט שוין זיכער קומען.

אַזוי איז ערב פּסח תרל"ח איטלעכער ביי אונדז געווען איבער־צייגט, אז משיח דארף היינטיקע נאַכט קומען. פון מויל צו מויל איז גע־גאַנגען די ידיעה און עס האָט יעדער וועגן דעם געוועדט מיט דער גרעסטער זיכערקייט, אַז נאָך דער נאַכט מוז קומען דער טאָג.

בין איך דעמאָלט אין די לעצטע צוויי וואָכן פאַר פּסח משוגהדיק פרום געוואָרן. עס האָט זיך מיר דאָן געהאט געחלומט דער פּסוק „העשירי יהי קודש לה'", האָב איך דאָס אָנגענומען פאַר אַ שטיק נבואה, אז משיח וועט קומען אינעם צענטן יאָר פון מיין לעבן.

קאפיטל 15

ערשטע סדר-נאכט תרל"ח האָט מען דערוואַרט משיחן

פון די אַלע שמועסן וועגן דער נאָענטער גאולה, בין איך יענעם ערב פסח תרל"ח (1878) געווען זיכער, אַז משיח וועט הייַנטיקע נאַכט קומען. כאָטש דער זאַלישטשיקער רבי האָט דאָס נישט אויסדריקלעך געזאָגט האָב איך געמאַכט אַ פּאַרשלאָג מיין חבר מאיר, דעם זאַלישטשיקער רביַנס זון, אַז מיר זאָלן זיך ביידע נאָכן סדר זיך אַוועקגנבענען פונעם הויז, צו קענען גיין צוזאמען מקבל-פּנים זיין משיחן.

האָט מיר מאיר דעם רביַנס מבטל געווען אַלע מיינע דערוואַרטונגען; ער האָט מיר בכלל אָנגעזאָגט, אַז מען טאָר גאָר נישט דענקען וועגן אַקעגנגיין משיחן, ווייל משיח דאַרף קומען בהיסח הדעת, דוקא דענסטמאָל וועט מען וועט אויף אים נישט ווארטן. האָב איך זיך אָבער נישט געלאָזט אָפשרעקן פון אַזעלכע ריידן, ווייל עס איז ביי מיר געווען מער ווי זיכער, אַז משיח מוז הייַנטיקע נאַכט קומען. האָב איך מאירן געזאָגט, אז איך דאַרף נישט האָבן קיין באַגלייטער מקבל-פּנים צו זיין משיחן, איך וועל אליין גיין.

צוויי אַזייגער נאָך האַלבער נאַכט איז מיין פאָטער פאַרטיק געווארן מיטן סדר. איך האָב זיך געוואָלט אָנטאָן אַוועקצוגיין — און ווען איך האָב געזאָגט, ווהין איך וויל גיין, האָט זיך מיין פאָטער שטארק צולאַכט:

— ווייסטו, אַז דאָס וואָס דו ווילסט טאָן, איז קיַנמאָל דעם יידישן דת? ווילסט אַקעגנגיין משיחן, ווען דו גלויבסט, אַז משיח וועט הייַנט קומען, וועט ער דאָך קומען, ווען דו וועסט אים אַפילו נישט אַקעגנגיין! אלא אז דו ווילסט אויספּרווון דעם אויבערשטן, איז דאָ אויף דעם אַ בפירושער פּסוק אין דער תורה: „לא תנסו את ה'".

בין איך שוין געבליבן אין דער היים — און כאָטש איך האָב זיך געוואָלט שטארקן נישט אייַנצושלאָפן, בין איך פון דעסטוועגן פּעסט אייַנגעשלאָפן. און ווען איך האָב זיך אין דער פרי אויפגעכאַפּט, האָב איך זיך געשעמט צו פרעגן, צי משיח איז טאַקע געקומען, ווייל איך האָב שוין גוט פאַרשטאַנען, אַז ער איז נישט געקומען. פאַר מיין מאמען

איז דאָס אָבער נישט געגוג געווען, האָט זי מיך נאָך געשטעכעלירט, אַז משיח האָט מיך געזוכט און ווייל איך בין געשלאָפן, האָט ער געזאָגט, אז ער קען שוין צוליב דעם היינט נישט קומען.

יענעם טאָג האָב איך מיט קיינעם נישט גערעדט. מיין שרעקלעכע אַנטטוישונג, וואָס משיח איז נישט געקומען, האָט אַוועקגענומען אַ גרויסן טייל פון מיין גלויבן. אַ שאַרפע פאַרצווייפלונג האָט אַרומגענומען אַלע מיינע חושים און איך האָב שוין אַ גאַנצן יום־טוב כמעט גאָר ניט געדאוונט.

דער צווייטער סדר האָט מיר נאָך געגעבן פֿלאַץ, צו באַווייזן מיינע בריהשקייטן אין די פּירושים צו דער הגדה. אָבער דאָס יום־טובדיקע דאוונען האָב איך אין גאַנצן איגנאָרירט. אַ באַזונדערער כעס האָט זיך אין מיר אָנגעצונדן אַקעגן אַלע פּסוקים און תפילות, וואָס ריידן וועגן דער גאולה, ווייל עס האָט זיך מיר אויסגעדאַכט, אַז דאָס מאכן דאָרט יידן פּשוט חוזק פון זיך אליין.

האָט דאָס מיין פאָטער באַלד באַמערקט און האָט מיך דערפאַר שטארק אויסגעמוסרט.

— זעסט — האָט ער צו מיר אַ זאָג געטאָן — דאָס איז דער חילוק צווישן דיר און אַן אמת גלויביקן: נאָך אן אייניציקער אנטטוישונג איז דיין גאַנצער גלויבן דערשיטערט געוואָרן. איז דאָס טאַקע אַ סימן, אַז דו האָסט פריער אויך נישט ערלעך געגלויבט. דער ערשטער גלויבן איז דייַנער געקומען צוליב אַ נאַרישער פלוידערייַ פון אַ חסידישן רבין, און ווייל דו זעסט, אַז די נבואה פון אַ חסידישן רבין איז נישט מקוים געוואָרן, ווילט זיך דיר שוין, חלילה, אָפּלייקענען איינעם פון די „אַנימאַמינס".

— אַכצן לאנגע יאָרהונדערטער — האָט נאָך מיין פאָטער צוגעגעבן — וואָרט דאָס גאַנצע יידישע פאָלק אויף משיחן און עס האָבן זיי אַלערליי שחיטות און רדיפות נישט געקענט אָפּוועגטיק מאכן אין דער דאָזיקער אמונה. און דו, קוים איז נאָר משיח נישט געקומען אין דעם אויגנבליק, וואָס דו האָסט אים דערווארט, ביזטו שוין אַ פאַרצווייפלטער, גלייך דו זאָלסט שוין האָבן דערגאנגען אַלע סודות פון דער גאולה, וואָס דער אייבערשטער האָט באַהאלטן אָפּילו פאַר זיינע גרעסטע צדיקים.

אגב, בין איך דענסטמאָל חלילה נישט געווען דער אייניציקער אין

מיין וואַרטן אויף משיחס אָנקומען. פילע עלטערע און קליגערע פון מיר זענען איז יענער פּסח־נאַכט אַרומגעגאַנגען איבער די קראָקעווער גאַסן ביז אין גרויסן טאָג אריין, וועלנדיק זיין די ערשטע, משיחן צו באַגריסן.

פון דעסטוועגן האָבן מיין פאָטערס מוסר־ווערטער נישט פאַרהיילט דעם שווערן קלאפּ, וואָס מיין אמונה האָט באַקומען. ווי צעדולט בין איך אין יענער צייט גאַנצע טעג אַרומגעגאַנגען און דורך די נעכט בין איך געלעגן וואך און האָב געווייַנט. האָב איך גאָר נישט געלעָרנט און נישט געלייענט, נישט געשלאָפן און נישט געגעסן. קומענדיק אין בית־המדרש אריין, האָט עס מיך געיאָגט צוריק אַהיימצוגיין און קומענדיק אַהיים, בין איך ווייטער צוריק געלאָפן אין בית־המדרש אַריין.

איין געדאַנק האָט כסדר געעגבערט מיין מוח און האָט מיך נישט געלאָזט רוען ביי טאָג און ביי נאַכט: וועז עס איז שוין אויף אונדז נגזר געווואָרן, מיר זאָלן קיין מאָל נישט אויסגעלייזט ווערן פונעם גלות, טאָ צו־וואָס ליידן מיר? פאַר־וואָס זאָלן מיר זיך נישט אויסמישן מיט די פעלקער, צווישן וועלכע מיר ווויגען, כ׳ עס זאָל ענדלעך אַמאָל נעמען אן עק צו אַלע יידישע צרות?

דאָס האָב איך אָבער בלויז אין מיר אַריינגעקלערט און עס האָט נישט קיינער פון מיינע חברים געווואָסט דאָס מינדעסטע פון דעם, וואָס עס קומט פאָר ביי מיר אינעווייניק אין האַרצן. שטענדיק ה.ב איך דע־מאָלט נאָר געזוכט צו זיין מיט זיך אַליין — און מיט אַ באַזונדערער כוונה האָב איך עס אויסגעמיטן, נישט צו באַגעגענען זיך מיט אַ באַ־קאנטן, ווייל טאָמער וועל איך זיך פאַרגעסן און וועל אויספלוידערן עטוואָס פון דעם, וואָס עס באַדריקט מיינע געפילן.

מיין מאמע איז געווען די ערשטע, וואָס האָט באַמערקט, אַז איך גיי אַרום אַ צורודערטער. האָט זי געפרווט דערגיין דעם סוד פון מיין צורודערטקייט. אַזוי ווי איך האָב זיך אָבער געהאלטן פעסט פאַרשלאָסן, האָט זי גאָר נישט געקענט אויפטאָן מיט איר נישטערן אין מיינע סודות. האָט דעמאָלט די מאמע אויפמערקזאם געמאַכט דעם טאטן אויף מיין נידערשלאָגנקייט. האָט מיך דער טאָטע געמוטמען אויף אַ פאַרהער און האָט טראָצדעם אויך נישט געקענט אַרויסקריגן פון מיר אַ וואָרט.

אָט דער צושטאנד האָט ביי מיר אָנגעהאלטן פון פּסח ביז שבועות. איז דער טאָטע מיט מיר געגאַנגען צו אַ דאָקטאָר. האָט מיך דער דאָק־טאָר געשיקט צו אַ גרויסן ספּעציאליסט פון גייסטיקע קראנקייטן אויף

דער קליניק. דער ספּעציאליסט האָט דערקלערט, אַז איך לייד פון פאַר־
באַרגענעם נשמה־וווייטיק און מען דאַרף מיך היטן, איך זאָל נישט אַרונ־
טער פון זינען.

האָט דער טאַטע מיינער אָנגעוועדעט פאַרשיידענע מיטלען אַרויס־
צוקריגן פון מיר אַ וואָרט וועגן דעם, וואָס עס דריקט מיין האַרץ — און
האָט ביי מיר גאָר נישט געקענט אַרויסקריגן. איך האָב מורא געהאט
צו אנטפלעקן פאַר אים אַ וואָרט וועגן דעם, וואָס עס קאָכט זיך ביי מיר
אינעווייניק, ער זאָל מיך נישט אויסלאכן.

ערב שבועות האָב איך דעמאָלט באַגעגנט יוכבד דעם רבינס. האָט
זי מיר געמאַכט אַ פאַרווורף, וואָס איך האָב אויפגעהערט קומען צום
רבין אין הויז, צו לייענען מיט איר צוזאמען דייטשע ביכער. האָב איך
איר דערציילט אַלצדינג, וואָס עס דריקט מיך אויפן האַרצן. האָט זי מיך
שטארק אויסגעלאַכט און האָט מיר אויך אָנגעזאָגט מיטן האַרבן וואָרט,
איך זאָל זיך נישט נאריש מאכן און זאָל מיר אויך נישט צולאָזן אַזעלכע
דאגות, ווייל עס וואָלט פון מיר זייער נאַריש געווען, איך זאָל נעמען
טראָגן דאגות פונעם כלל אויף מיין קינדערישן קאָפּ.

האָט יוכבדס געלעכטער און איר פריינדלעכקייט צו מיר אַוועקגע־
נומען ווי מיט אַ כישוף די מרה־שחורה מיינע. אין איין אויגנבליק האָב
איך צוריקגעקראָגן מיין גאַנצע לעבנסלוסט פון פריער און איך האָב
אויך טאַקע באַלד באַשלאָסן, אַוועקצוגיין פון מיר יעדן שוואַרצן געדאנק
און אָנצוהייבן פון היינט אָן אַ ניי לעבן.

געווען איז דאָס ערב שבועות — און כאָטש מיר האָבן דאָס צווישן
זיך נישט אָפּגעמאַכט, האָבן מיר ביידע פאַרשטאנען, אַז מיר וועלן זיך
נאָך זען היינט ביי נאַכט נאָכן עסן. איך בין געגאנגען מיט מיין טאטן
אין שול אריין צו „תיקון ליל שבועות" און פון דער שול האָב איך זיך
שטילערהייט אַוועקגענבעט צום רבינס הויז, ווו איך האָב זיך ווייטער
באַגעגנט מיט יוכבדן און איך האָב מיט איר אויפסניי איבערגעשמועסט
אַלע מיינע גייסטיקע שמארצן און זי האָט מיר אלצדינג נאָך אַמאָל
אויסגערעדט מיט עטלעכע קלוגע טרייסט־וווערטער.

צוריקגעקומען דערנאָך צום טאטן אין שול, האָב איך אים געטראָפן
פאַרטיפט אין אַ שמועס וועגן די צרות פונעם גלות, וואָס יידן דארפן
אויסשטיין און זיי טאָרן אַלץ נישט פאַרלירן זייער האָפענונג אויף אַ
נאָענטער גאולה.

האָב איך דאָס שוין נישט געקענט מער אַריבערטראָגן און איך האָב צו דעם עולם אזוי געזאָגט:

— צעיר אַני לימים ואתם ישישים ממני, אַ יונג קינד בין איך נאָך און איר זייט אַלע צו דריי און פיר מאָל אזוי אלט ווי איך בין. פון דעסטוועגן מוז איך אייך זאָגן, אַז איר זענט נאָרישע יידן, וואָס איר ליידט ווי יידן. דער אמת איז אָבער, אַז איר ליידט גאָר נישט, ווייל איר לעבט זיך היינט אַזוי פריי גלייך ווי די מענטשן פון יעדן אַנדערן פאָלק.

די יידן האָבן אַרויסגעגלאָצט אויף מיר אַ פאָר אויגן און איך האָב ווייטער געזאָגט:

— איר זאָגט, אַז איר ליידט גלות, ווייל איך אייך פרעגן, צי איר קענט פאָרגלייכן אייערע היינטיקע ליידן צו די צרות פונעם מיטלעלטער, למשל, ווען יידן זענען געווען באַשרענקט אויף יעדן שריט און דאָס לעבן זייערס איז געווען הפקר? און קענט איר אפשר זאָגן, אַז איר וואָרט ערנסט און ערלעך אויף משיחן, ווען איר זאָגט „אני מאמין בביאת המשיח" און איר דערווארטעט משיחן יעדן טאָג, טאָ צו־וואָס קויפט איר דערווייל הייזער אין גלות און איר מאַכט פאָרבינדונגען אין צוואנציק־יעריקע געשעפטן?

ווי פאָרשטיינערט זענען די יידן געבליבן זיצן. אַזוי ווי זיי האָבן געדענקט, אז איך בין אַ ביסל צוגעדולט, האָט מיך איטלעכער אָנגעקוקט מיט אַזעלכע אויגן ווי מען קוקט אויף אַ משוגענעם. האָט מיר דער טאטע מיינער מיט טרערן אין די אויגן געטאָפט דעם קאָפּ און געבעטן, איך זאָל אהיימגיין שלאָפן, ווייל איך רייד פונעם וועג.

בין איך געבליבן אַ שרעקלעך פאַרשעמטער און איך האָב זיך געמומען גיין אהיים. דערווייל האָט אָנגעהויבן שאַרייען אויף טאָג, האָב איך זיך געלאָזט גיין צו דער „וואָלניצע".

דערווייל האָט אַ זומערדיק לופטל דערפרישט מיין קאָפּ און איך האָב באַוווּנדערט די שיינקייט פון דער אין מאָרגן־גרוי פאַרשלאָפענער גאַס. דערנאָך האָב איך זיך פאַרקירעוועט צו דער „בוזע", ווי אונדזערע קראָקעווער יידן פלעגן רופן די „קאָרפוס קריסטי־קירכע" און עס האָט זיך מיר פאַרוואָלט כאָפן אַ קוק אין קירכע. די גלאָקן פון דער קירכע האָבן געקלונגען און דער קלינג־קלאנג זייערער האָט מיך דערמאָנט,

וואס איך האָב געלייענט אינעם ספר „שבט יהודה", ווי יידן פלעגן זיך מוזן באַהאלטן, וועלן קירכען־גלאָקן האָבן געקלונגען.

פאַרטיפט אין אזעלכע געדאנקען, האָב איך זיך געלאָזט גיין אויפן הויף פון דער קירכע און עס איז מיר דאָרט אַלצדינג טאַקע שטארק געפעלן. האָט מיך אָבער פלוצלינג אייגער אַ שייגעץ דערזען און האָט צו מיר אַ געשריי געטאָן: זשידי! איז מיר שיער די נשמה ארויסגעפלויגן פון מורא — און איידער איך האָב נאָך אוספייעט אַ קוק צו טאָן אויפן שרייער, האָט ער מיר דערלאַנגט מיט אַ שטעקן איבערן קאָפ און איך בין געבליבן ליגן אויפן אָרט אַ פאַרחלשטער.

צופעליק איז דאָרט געווען דער סטרוזש פונעם הויז, ווו מיר האָבן געווויינט. האָט ער מיך דערקענט, ווער איך בין, האָט ער מיך געמומען אויף די הענט און אַהיימגעטראָגן אַ פאַרוונדעטן צו מיין מאמען, וועלכע האָט זיך זיכערלעך גאָר נישט געריכט, מקבל־פנים צו זיין איר בן־יחיד אין אזא צושטאנד לכבוד שבועות.

קאַפּיטל 16

אַ דרשה פון צען ווערטער און דאָס 69סטע קאַפּיטל תהלים

זומער תרל"ח (1878) זענען ארומגעגאנגען איבער קראָקע פאַרשיידענע קראנקייטן, וואס האָבן אַוועקגעליגט אַלט און יונג — און קליינע קינדער זענען געפאלן פשוט ווי זאַנגען אונטער דער האנט פונעם שניטער. וואס פאַר אַ מין „אונטערגאנג" דאָס איז דענסטמאָל געווען און מיט וואָס פאַר אַ נאָמען עס האָבן אים די דאָקטוירים אָנגערופן, איז מיר הייַנט שווער צו ווייסן.

ביי מיר האָט זיך יענער זומער אייגעקריצט טיף אין זכרון, ווייל דער טאַטע מיינער איז אַ גאנצן זומער געפערלעך קראַנק געווען און סוף חודש תמוז פון יענעם יאָר איז מיינע אַ שוועסטערל פון צוויי יאָר געשטאָרבן.

ווי עס פאַרשטייט זיך אליין, האָב איך ביי אזעלכע אומשטענדן נישט געהאט יענעם זומער מער קיין געדולד אויף נאַכצוקלערן וועגן אַלע יענע ענינים פון ספקות, וואס האָבן מיך ביז דעמאָלט באַאומרו־

איקט, ווייל נאָכן טויט פון מיין שוועסטערל זענען אַלע מיינע געדאנקען געווען קאָנצענטרירט אויף דער קראנקייט פון מיין פאָטער און עס איז ביי מיר געווען זיכער, אַז דאָס וואָס מיין שוועסטערל איז געשטאָרבן און דאָס וואָס מיין פאָטער איז קראַנק, איז דאָס אַלץ נאָר צוליב מיינע עבירות. און ווען איך האָב געהערט, ווי דער דאָקטאָר האָט געזאָגט, אַז די קראנקייט פון מיין פאָטער איז אַ געפערלעכע, האָב איך אָנגעשריבן אַ „קוויטל" צום זאַלישטשיקער רבין (לויט ווי איך האָב געזען ווי דעם רבינס גבאי פלעגט שרייבן די קוויטלעך) און איך בין אַוועקגעלאָפן מיט אַ געוויין צום רבין. האָט מיך דער רבי געדולדיק אויסגעהערט און האָט מיר געגעבן אַן „אָפּגעשפּראָכענע" זילבערנע מטבע, איך זאָל זי ארונ־טערלייגן אונטער דעם טאטנס קישן. האָב איך דאָס געוואָלט טאָן דעם טאטנס וויסן, האָט מיך אָבער דער טאָטע געכאָפּט ביי דער האַנט, און ווען איך האָב אים אַלצדינג דערציילט, האָט ער גענומען און אַרויס־געוואָרפן די מטבע דורכן פענצטער, זאָגנדיק דערביי, אַז ווען דער אייר־בערשטער וועט אים העלפן, ער זאָל געזונט ווערן, וויל ער נישט איבער־לאָזן דעם מינדעסטן באַוויזן, אַז דעם רבינס מטבע האָט אים צו דעם צוגעהאָלפן.

דערווייל האָבן די קינדער־קראנקייטן שרעקלעך געבושעוועט אי־בער דער שטאָט און אין דער גאַנצער יידישער סביבה איז נישט געווען קיין אייניציק הויז, וווּ עס זאָל נישט האָבן זיין מינדעסטנס איין קינד לפחות געשטאָרבן.

כאראקטעריסטיש איז, וואָס מען פלעגט ביי אונדז נישט מאכן קיין לוויה פאַר אַ קינד פון אונטער זיבן יאָר, נאָר דער קברן פלעגט דאָס נעמען, אַוועקלייגן עס אויף אַ ברעטל אונטער אַ לאנגן שווארצן מאַנטל און אַוועקגעטראָגן צו דער קבורה. איז אַמאָל דעם קברן איינגעפאלן צו מאכן אַ נאָרישן וויץ. אַרייגגייענדיק אויפן וועג צום בית־הקברות צו מלכהלע די שענקערין, נעמען דאָרט אַ טרונק בראָנפן, האָט ער צוגענו־מען פונעם שענקטיש אַ געבראָטן גענדזל און האָט עס אַוועקגעלייגט אויפן ברעטל אונטער זיין שוואָרצן מאנטל און אַנשטאָט דעם גענדזל, וואָס ער האָט צוגענומען, האָט ער אַוועקגעלייגט אַ טויט קינד.

ווען די שענקערין האָט דאָס אַ מינוט שפּעטער דערזען, האָט זי געחלשט און מען האָט געמוזט רופן אַ דאָקטאָר, וועלכער האָט דורכאויס געוואָלט אָנקלאָגן דעם קברן צו דער פּאָליציי — און אַזוי ווי קהל האָט

זיך דערשראָקן פאַר אַ „בילבול" אויף יידן, האָט מען דעם דאָקטאָר קוים אָפּגעבעטן, ער זאָל דעם אינצידענט פאַרשווייגן.

אַן אַנדערער „מתעסק" מיט די מתים איז געווען הערשל שמש פון דער חברה קדישא. ער פלעגט קומען יעדע נאַכט צו לאהלע דער מעד־שענקערין און פון זיין מינע פלעגט זיך דערקענען, וואָס פאַר אַ טאָג עס איז געווען אין באָצוג צו די קראנקייטן. איז ער געקומען מיט אַ שמייכל אויף די ליפּן און, רייבנדיק זיך די הענט, געבעטן לאהלען, זי זאָל אים אויסזוכן עפּעס אַ גוט געגנזן לעבערל, האָט מען געווויסט, אז עס איז גע־ווען אַ שלעכטער טאָג. און נאָך דעם ווי ער האָט געהאַט אויסגעטרונקען זיין פערטעלע מעד און פאַרביסן אַ גוט געגנזל לעבערל, האָט ער אַליין אַ זאָג גענטאָן מיט אַ געמאַכטן ערנסט:

— געווען היינט אַ יומל, השם ישמרנו! ניין שטיקלעך!...

און איז געווען אַ מאָל אַ לייכטער טאָג מיט ווייניק מתים, האָט שוין הערשל שמש געהאַט אַ פינצטערע גרימאסע אויף זיין פּנים און האָט נישט פאַרביסן קיין געגנזן לעבערל צו זיין פערטעלע מעד. איז מען שוין צוגעגאנגען אים פרעגן נייס, און נאָך איידער מען האָט אים געפרעגט, האָט ער אַ זאָג געטאָן אַ נישט־צופרידענער:

— בסך־הכל דריי שטיקלעך!...

פאַר ראש־השנה איז מיין טאטן ערגער געוואָרן און ער האָט נישט געקענט אַרויסגיין פונעם בעט אַפילו ראש־השנה און יום־כּפּור צום דאוונען. האָב איך ראש־השנה געדאוונט ביים זאַליש־טשיקער רבין צו־זאמען מיט מיין זיידן — און ערב יום־כּפּור האָט מיר דער טאַטע אָנגע־זאָגט, איך זאָל גיין דאַוונען יום־כּפּור צו דער חברה „קובע עתים לתורה".

זענען אָבער ערב יום־כּפּור אַלע יידן אין קראָקע געגאנגען זייער פרי צום דאוונען. ביטער און זויער איז געווען איטלעכן אויפן האַרצן. די קראנקייטן פון די עלטערע מענטשן און דער טויט פון די קליינע קינ־דער האָבן כּמעט אין יעדן הויז אָנגעמאַכט אַ חורבה. איז דעמאָלט יעדער געקומען מיט אַ פול האַרץ צו כל־נדרי, גרייט אויסצוברעכן אין אַ שרעקלעכן יאָמער ביי דער מינדעסטער באַרירונג פון דעם גרויסן אלגע־מיינעם שמארץ.

ביי דער חברה „קובע עתים לתורה" איז דעמאָלט געווען דער מגיד ר' יאָסל מאַנעסעס לעדערבערגער, וואָס איז שפּעטער געווען דיין און

ראש בית־דין אין קראקע. דעמאלט איז ער נאר געווען מגיד ביי די קובע עתים און ער האָט אויך געפסקנט שאלות אָן אַ באַצאָלונג פון דער קהילה.

האָט זיך דעמאלט ר׳ יאָסל מאַנעסעס אַוועקגעשטעלט דרשענען פאַר כל־נדרי און האָט די דרשה זיינע אָנגעהויבן מיט די ווערטער:

— לאָמיר זען, וואָס דער עולם איז הייַנט אַזוי פרי געקומען...

ווייטער איז ער שוין אין זיין דרשה נישט געקומען. פון די עטלעכע ווערטער האָט שוין איטלעכער געוווסט, וואָס דער מגיד מיינט צו זאָגן. איז אויסגעבראָכן אַ יללה צווישן עולם, ווי מען האָט דאָס נאָך קיין מאָל נישט געהאט געהערט. מאַנצבילן האָבן געכליפעט אויפן קול און וויי־בער זענען אריינגעפאלן פשוט אין היסטעריקע. האָבן דאָס די קינדער געזען און געהערט, ווי זייערע טאטעס און מאמעס וויינען אַזוי יעמער־לעך, האָבן זיי אָנגעהויבן שרייַען מיט באַנומענע קולות. האָבן זיך אויס־געמישט די אַלע געווויינען צו איין שטארקן שוידערלעכן יאָמער, וואָס האָט פשוט געשפאלטן הימלען.

דערווייל האָט אויך אין דרויסן אָנגעהויבן גיסן אַ רעגן, האָט זיך אַלעמען אויסגעדאכט, אַז דער הימל וויינט מיט מיט אונדז אַלעמען.

עטלעכע מאָל האָט דער מגיד געפרווווט פאָרזעצן זיין דרשה, אָנ־הייבן עפעס זאָגן, האָט ער נישט געקענט ריידן, ווייל עס זענען אים די ווערטער געבליבן שטעקן אין האַלדז און עס האָט זיך נאָר געהערט אַ יאָמערלעך שלוכצן און אומפאָרשטענדלעכע ווערטער. איז דער עולם פלוצים אומגעדולדיק געוואָרן און אָנגעהויבן קלאפן אין די שטענדערס, דער מגיד זאָל די דרשה וואָס גיכער ענדיקן, אַז מען זאָל קענען אָנהייבן זאָגן כל־נדרי. האָט אָבער דער מגיד אַלץ ווייטער נישט געקענט אַרויס־ברענגען קיין וואָרט. האָט ער מיט אַ פון טערן פאָרשטיקטער שטים געזאָגט צום חזן, ער זאָל זיך שטעלן זאָגן כל־נדרי, ווייל עס איז שוין טאָקע שפעט...

זייט יענער צייט האָב איך שוין פאָרשיידענע גרעסערע און שטאר־קערע דרשות געהערט. איך האָב געהערט שעהן־לאנגע רעדעס: פון די גרעסטע וועלט־אַראטאָרן. איך האָב געהערט דרשות פון רבנים, וואָס האָבן געצאָפט טערן ביי זייערע צוהערער, גלייך ווי מען צאָפט וואָסער פון אַ ברונעם. איך האָב געהערט די פרעדיקטן פון די באַרימטסטע קיר־כן־רעדנער, וואָס וואָלטן אַפילו אַ שטיין געירירט. איך האָב געהערט

פלאמענדיקע פאַרלאַמענטס־רעדעס איינעם דייטשן און עסטרייכישן פאַר־לאַמענט. איך האָב געהערט אונדזער מאקס נאָרדויס היסטאָרישע רעדע אויפן ערשטן ציוניסטישן קאָנגרעס אין באַזעל. איך האָב אַמאָל געהערט דעם פראנצויזישן סאָציאליסטישן פירער זשאָרעס רעידן צו דייטשע אַר־בעטער אין בערלין און איך האָב געזען, ווי עס צינדן זיך אָן פייערלעך אין די אויגן פון די צוהערער און זיי זענען תיכף גרייט צו ברענגען די סאָציאלע רעוואָלוציע, כאָטש זיי האָבן פון דער רעדע ווייניק וואָס פאַר־שטאנען.

מוז איך אָבער מודה זיין, אַז קיין אייַנציקע פון יענע אַלע דרשות אוּן רעידן קען זיך נישט פאַרגלייכן אין זייער ווירקונג צו ר׳ יאָסל מאַ־נעסעס האַרץ־רייסנדיקע דרשה פון צען ווערטער.

צומאָרגנס נאָך יום־כּפּור איז מיין טאטן בעסער געוואָרן אוּן ער איז אויך דעם סוכות שוין געזעסן מיט מיר אין דער סוכה. אַזוי ווי דער טאטע האָט אָבער יענעם גאַנצן זומער כּמעט גאָר נישט פאַרדינט, איז ביי אונדז דער יום־טוב נישט געווען קיין געהויבענער. אזוי ווי די מענ־טשן פלעגן זיך דענסטמאָל נוהג זיין, אריין צו קוקן אייַנער אינעם אַנ־דערנס טעלער, האָבן מיר דעמאָלט בלויז קידוש געמאַכט אין סוכה — אוּן אַזוי ווי עס האָט געהייסן, אַז דער טאטע טאָר נישט לאנג זיצן אין סוכה, האָבן מיר פאַרענדיקט דאָס „עסן" אין שטוב...

דעם ערשטן טאָג חול־המועד סוכות תרל״ט האָב איך באַוווּיגן מיין פאָטער, ער זאָל מיט מיר צוזאמען גיין צום זאַלישטשיקער רבין פאַר אַ סגולה צו פּרנסה. האָט מיר דאָן דער רבי געהייסן זאָגן 31 מאָל (כּמנין א״ל) דאָס קאַפּיטל ס״ט פון תהילים (הושיעני אלהים כי באו מים עד נפש) — אוּן אַזוי ווי איך האָב געהאט פארענדיקט דאָס 31סטע מאָל, איז אין דער זעלביקער רגע אַרייַנגעקומען צו אונדז אַ ייד, וועלכער האָט מיט מיין פאָטער אָפּגעשמועסט וועגן אַ נייַער פּרנסה.

פון דעמאָלט אָן — מוז איך מודה זיין — אז יעדעס מאָל, וועז עס ווערט מיר ענג יענעם לעבן, זאָג איך פאַר מיר דאָס דאָזיקע קאַפּיטל תהילים — אוּן וועז איך ווער אָפּילו נישט דערפון געהאָלפן אויפן מאַ־מענט, ווערט מיר תיכף גרינג אויפן האַרצן אוּן מיינע געפילן הייבן זיך אויף איבער יעדער דאגה, דערמאָנענדיק יענעם מאָמענט פון מיין קינד־הייט, וועז דער זאלישטשיקער רבי האָט מיר געהייסן זאָגן דאָס 69סטע קאַפּיטל תהילים...

קאפיטל 17

די „תלמוד תורה כללי" אין קראקע

על פי לוח האבן מיר שוין געהאלטן אנהייב תרל"ט און די דערצי־ אונג פון אונדזערע יידישע קינדער אין קראקע האט זיך נאך פון דעסט־ ווענן נישט געהאט געדוקט אפילו איין שריט פאראויס. יידישע מיידלעך זענען שוין אפילו געגאנגען אין די „שקאלעס" און מען האט זיי געלאזט לערנען פויליש, דייטש און פראנצויזיש. יידישע יינגלעך האט מען אבער נאך גאר ווייניק געלאזט לערנען אין א שקאלע — און א יינגל, וואס האט שטודירט, איז דעמאלט געווען אזא זעלטנהייט, אז עס האט אים איטלעכער געקענט און פון אים גערעדט. די מערסטע יידישע קינ־ דער פונעם באלעבאטישן שטאנד האבן געלערנט נאר אין חדר און בלויז אייניקע פלענן נאך לערנען ביי א פריוואטן לערער אויפשרייבן א דייטשן בריוו אדער אן אדרעס. דערנאך פלעגט מען דאס יינגל לאזן לערנען עטלעכע יאר אין קלויז אדער מען פלעגט אים אוועקגעבן פאר א משרת אין א געוועלב.

האט זיך די רעגירונג פלוצים געזומען פארפאלגן די חדרים און פארלאנגען פון יעדן פאטער, ער זאל שיקן זיינע קינדער אין שקאלע, און ווי ווייט יידישע קינדער אין קראקע זענען ביז דעמאלט נישט גע־ גאנגען אין קיין שקאלעס, קען מען אמבעסטן זען פון דעם, וואס עס איז ביז דעמאלט געווען איין שולע פאר אלע יידישע קינדער אין קראקע, און אזוי ווי די רעגירונג האט נאר אנגעהויבן צווינגען, אז אלע יידישע קינדער זאלן גיין אין שול האט מען באלד געמוזט אויסבויען צוויי נייע שולן.

פארשטייט זיך, אז דאס שיקן יינגלעך אין א שולע, איז נישט אזוי גרינג אנגעקומען, ווי עס זאגט זיך. קראקעווער יידן האבן זיך שטארק געשראקן פארן באגריף „שקאלע", כאטש מען האט פון א יידישן יינגל אין דער אלגעמיינער שולע נישט פארלאנגט, ער זאל מחלל־שבת זיין. מען האט אבער פון אים פארלאנגט, ער זאל זיצן אין דער שולע אן א היטל אויפן קאפ. דאס האט די יידן אפגעשראקן און מען האט צוליב דעם געזוכט אלערליי תחבולות, נישט צו שיקן א יינגל אין שול.

דעמאלט האט געווויינט אין קראקע ר' חיים ליבוש הורוויץ, וואס

איז מיט פיל יאָרן שפּעטער געווען רב אין זשאָלקיעוו און דערנאָך אין קראָקע. האָט ער געגרינדעט אַ „תלמוד תורה כללי", ווו מען זאָל לערנען אַלע יידישע לימודים, גלייך ווי אין יעדן חדר, און, אויסער דעם, זאָל מען דאָרט לערנען די לימודים פון די וועלטלעכע שולן, אַבי מען זאָל נישט דארפן גיין אין שקאָלעס און זיצן דאָרט אָן אַ היטל.

ר' חיים ליבוש הורוויץ איז געווען אַ זון פונעם סטאַניסלאַווער רב, ר' שאול הורוויץ (מחבר פונעם ספר „שו"ת בשמים ראש") און דע־מאָלט איז ער געווען אַ יונגער איידעם אויף קעסט ביי אַ שווער אָן עושר מיטן נאָמען מיכאל ציפּרעס, וואָס האָט אַוועקגעשענקט אַ הויז און אַ פאַרמעגן מיט געלט פאַר אַ בית־המדרש. אויסער דעם איז נאָך דער דאָזיקער ר' חיים ליבוש געווען זייער אַ געבילדעטער מענטש, וואָס האָט געערעדט גוט דייטש און געהאט די אמביציע, אויפצוציען אַ יונגן דור, וואָס זאָל זיין יידישלעך פרום און וועלטלעך געבילדעט דערצו.

דאָרט אין יענער „תלמוד תורה כללי" האָבן געלערנט פיל נגידישע קינדער, וואָס די מאמעס זייערע האָבן זייער געוואָלט, אַז די קינדער זאָלן לערנען כלערליי וועלטלעכע לימודים און זיי זאָלן פון דעסטוועגן נישט דאָרפן גיין אין די שקאָלעס. כאָטש עס איז דאָרט דער שכר־לימוד געווען אַ גרויסער, האָט מיין טאטע געהאט די אמביציע צו שיקן מיך לערנען אין דער „תלמוד תורה כללי". בין איך דאָרט אָנגעקומען אין דעם העכסטן קלאַס, סיי אין יידישע לימודים און סיי אין די אַלגע־מיינע, כאָטש איך האָב נאָך דעמאָלט נישט געקענט קיין וואָרט פּויליש און איך האָב אויך נישט געהאט קיין שום ידיעה אין חשבון.

איך בין אין דער „תלמוד תורה כללי" געווען איינער פון די בעס־טע תלמידים — און ספּעציעל אויסגעצייכנט האָב איך זיך אין צוויי קעגנשטאנדן: אין דייטש און אין תנ"ך. מען האָט אויך דאָרט געלערנט גמרא און דער גמרא־מלמד איז געווען אַ געוויסער מרדכי ריפּע. האָט ער אָבער נישט פאַרמאָגט דעם „כח המושך" צו מיין האַרץ און איך האָב אַפילו נישט געווואָסט, וואָס פאַר אַ גמרא מען לערנט, ביז עס איז דער טאטע מיינער געוואָר געוואָרן דערפון און ער האָט מיר אָנגעזאָגט מיטן האַרבן וואָרט, אַז ער וועט מיך שבת אַ ביסל „פאַרהערן". האָב איך אָבער שוין פיר חדשים נישט געהאט אָנגעקוקט קיין גמרא און ערשט דאָנערשטיק נאָך מיטיק בין איך געוואָר געוואָרן, אַז איך לערן פּרק מרובה אין בבא־קמא. בין איך געגאנגען צו מיינעם אַ שוועסטערקינד,

אהרן יונגער, וואָס איז גראָד דעמאָלט געווען אין קראָקע. האָט ער מיט מיר יענעם פרייטיק אַ גאנצן טאָג דורכגעלערנט פינף בלאט גמרא פון פּרק מרובה מיט רש"י און תוספות, איך זאָל קענען באַווייזן דעם טאטן, אז איך קען די גמרא, כאָטש מען זאָגט אויף מיר, אַז איך לערן נישט.

דאָס זעלביקע וואָס מיט גמרא איז אויך געווען מיט פּויליש, ווייל איך האָב אויך דאָס פּוילישע פאַרנאַכלעסיקט, און מיין פּוילישער לע־רער, אַ געוויסער אַנטאָן אַרמהויז, איז פון מיר גאָר נישט צופרידן גע־ווען. נאָר תנ"ך און דקדוק האָב איך דאָרט גוט געלערנט ביי אַ מלמד מיטן נאָמען חיים פריינדליך. דעסגלייכן האָב איך אויך גוט געלערנט דייטש ביים דירעקטאָר מרדכי ווינטער.

חיים פריינדליך איז געווען אַ מלמד אַ משכיל, אַ גרויסער בעל־תנ"ך און אַ מדקדק. אין די לעצטע יאָרן פון זיין לעבן איז ער געווארן אַ סוחר און געשטאָרבן איז ער צו 78 יאָר. מאַרקוס ווינטער איז געווען אן אונגארישער ייד, אַ תלמיד פונעם „חתם סופר". ער איז געקומען קיין קראָקע ווי אַ לערער פון דער יידישער שטאָטישער שול מיט דייטשער אונטערריכטס־שפּראַך. שפּעטער האָט די רעגירונג געענדערט די לערן־שפּראַך פון יענער שולע אויף פּויליש, איז דעמאָלט דער דאָזיקער מאר־קוס ווינטער געבליבן אָן אַ שטעלע.

אין יענער צייט איז ר' שמעון סופר אָנגעקומען פאַר אַ רב אין קראָקע — און אזוי ווי ער האָט דאָ באַגעגנט זיין פאָטערס תלמיד, מאַרקוס ווינטער, וועלכער האָט דעמאָלט געמאַכט אַ לעבן פון געבן לעקציעס פון דייטש אין רייכע הייזער, האָט ער ווינטערן צוגענומען פאַר אַ פּריוואָט־סעקרעטאַר, און אָזוי ווי ווינטער האָט אויך געהאַט רעכט אויף אָנצופירן אַ פאָלקס־שולע, האָט אים ר' חיים ליבוש אויפגע־נומען, ער זאָל ווערן דירעקטאָר פון דער „תלמוד תורה כללי".

מאַרקוס ווינטער איז געווען אַ ייד אַ בן־תורה און אַ משכיל. ער האָט געהאַט זייער אַ שיינעם העברעאישן סטיל און מען האָט אים אויך נישט זעלטן געטראָפן זיצן איבער אַ גמרא. פון דעסטוועגן האָבן די קרא־קעווער אַרטאָדאָקסישע יידן ווייניק וואָס פון אים געהאלטן, ווייל ער איז אַמאָל געווען אַ תלמיד פונעם „חתם סופר" און ער האָט זיך טראָץ דעם אָפּגעגעבן מיט „חכמות חיצוניות".

אין זיין אלטעגלעכער התנהגות האָט מען אפילו נישט געקענט אויסגעפינען קיין שום פּגימה. יעדן טאָג אין דער פרי פלעגט ער לויפן

מיטן טלית־זאק אונטערן אָרעם דאוונען בצבור, און ווי ווייט ער האָט זיך געקענט אויסהיטן, נישט צו גיין אָן אַ יארמולקע, האָט ער דאָס געטאָן — און עס האָט אים אַלץ נישט געהאָלפן צו זיין רעפוטאציע.

קראָקעווער חסידים האָבן אויך פאַרפאָלגט די „תלמוד תורה כללי" מיט פאַרשיידענע בילבולים. אזוי ווי מען האָט דאָרט איבערזעצט תנ"ך אויף דייטש, האָט מען זיך אין די חסידישע קלויזן דערציילט, אַז די תלמוד תורה כללי האָלט אַ ספעציעלן מיסיאָנער, וואָס וואָרט ביז די קינדער וועלן דאָרט אויסלערנען גאַנץ תנ"ך, ער זאָל אַנהייבן לערנען מיט זיי דעם „נייעם טעסטאמענט". צוליב דער „תלמוד תורה כללי" איז דער נאָמען פון ר' חיים ליבוש הורוויץ דערנידריקט געוואָרן ביי אַלע חסידישע יידן אין קראָקע — און ווען ער האָט שפּעטער געוואָלט ווערן רב אין קראָקע, האָבן אים חסידים באַקעמפט פאַר דער גרינדונג פון דער „תלמוד תורה כללי".

די גאַנצע צייט, וואָס די „תלמוד תורה כללי" האָט עקזיסטירט, האָט זיך ר' שמעון סופר, דער רב פון קראָקע, געהאלטן פון ווייט. די גרינדער פון דער שולע האָבן ביי אים כסדר געבעטן אַ גוט וואָרט פאַר דער שול. האָט ער זיי מדחה געווען פון טאָג צו טאָג. זענען געקומען די קעגנער פון דער שולע און האָבן ביי אים געבעטן אַ וואָרט פון קעגנער־שאַפט, האָט ער דאָס אויך נישט געוואָלט זאָגן, ווייל ער האָט זיך נישט געוואָלט פאַרטשעפען מיט דער משפּחה פון ר' חיים ליבוש הורוויץ און אויך האָט ער נישט געוואָלט שעדיקן די פרנסה פון זיין פּריוואָט־סעקרעטאַר, דעם פריער ־ דערמאָנטן מאַרקוסווינטער.

יעדן נאָכמיטיק, וען מיר זענען אַרויסגעגאַנגען פון דער שול האָבן אונדז אָפּגעווארט מחנות חסידישע יינגלעך פון די חדרים און זיי האָבן געווארפן אויף אונדז שטיינער. אויסער דעם האָבן זיי אונדז גיך־רופן מיט פאַרשיידענע צונעמעניש און אונדזער שולע פלעגן זיי רופן „תלמוד תורה קללה" (פאַרשאָלטענע תלמוד תורה).

פינף חדשים צייט האָב איך געלערנט אין דער „תלמוד תורה כללי". אַזוי ווי דער טאטע מיינער איז נישט געווען בכח, צו צאָלן מלמדות־געלט, האָט ער זיך באַגוצט מיט דער געלעגנהייט, וואָס איך האָב נישט געוואָלט לערנען קיין גמרא ביי מרדכי ריפּ — און ער האָט מיך נאָך פינף חדשים פון יענער שולע אַוועקגענומען.

צווישן מרדכי ריפּס תלמידים האָט זיך באַזונדער אויסגעצייכנט

דער זון פון ר׳ חיים ליבוש הורוויץ מיטן נאָמען מיכאל, וואָס איז דענסטמאָל געווען אין דעם זעלביקן עלטער וואָס איך — און אַזוי ווי ער איז געווען דער בעסטער תלמיד אין קלאַס, האָט אים דער מלמד נישט געזשאלעווט קיין פּעטש, סיי ווען ער האָט געקענט דעם שיעור פון דער וואָך און סיי ווען ער האָט נישט געקענט. דער מלמד איז דערפּאר אין מיינע אויגן געווען ווי אַ בשוטער גזלן, וועלכער האָט אַ סאַדיסטישע הנאה פון שלאָגן די תלמידים. מיר אי׳ דאן איבערהויפּט געווען אַ וווּנדער, וואָס דער מיכאל הורוויץ לאָזט זיך אַזוי פּאטשן, ביז איך האָב אַמאָל אַרגאַניזירט אַ דעמאָנסטראַציע פון אַלע תלמידים קעגן דעם מלמד און עס זענען פון אונדז געלאָפן אַ חברה פון צען תלמידים צוקלאָגן דעם מלמד צו ר׳ חיים ליבוש הורוויץ אַליין, וועלכער איז גראָד דענסטמאָל געווען אינעם בנין פון דער שולע.

שפּעטער מיט יאָרן האָב איך געהערט, אַז מיכאל הורוויץ האָט נאָך דער פּטירה פון זיין פאָטער געוואָלט קאַנדידירן אויפן קראָקעווער רבנות. אָבער אַזוי ווי ער האָט געזען, אַז זיין קאַנדידאַטור מאַכט אַן אַ מחלוקה אין שטאָט, האָט ער רעזיגנירט פון זיין קאַנדידאַטור ווי אַ רב און ער איז געוואָרן אַ סוחר פון דיאַמאַנטן אין אַנטוועּרפן.

נאָך מיין אַוועקגיין פון דער „תלמוד תורה כללי״ האָט די שולע נאָך עקזיסטירט נישט מער ווי אַנדערטהאַלבן יאָר. אַזוי ווי ר׳ חיים ליבוש הורוויץ איז דעמאָלט געוואָרן רב אין זשאָלקיעוו, האָט זיך די „תלמוד תורה כללי״ פאַרמאַכט. עטלעכע יאָר שפּעטער האָט די קהלשע תלמוד תורה אין קראָקע אונטערן צוואנג פון דער רעגירונג אייניגע־פירט ביי זיך דאָס לערנען די אלגעמיינע לימודים — און אַ קינד, וואָס האָט געלערנט אין דער קהלשער תלמוד תורה איז נישט געוואָן מער פאַרפליכטעט צו באַזוכן די עפּנטלעכע שול.

קאַפּיטל 18

אהרן פוסטס בוכהאַנדלונג און יוסף פישערס דרוקערייַ

די באַקאַנטע העברעאישע בוכהאַנדלונג פון אהרן פוסט אין קראָקע, וואָס אירע קאַטאַלאָגן זענען פאר לאנגע צייטן געווען דער הויפּט־קוואל פאר כלערליי ביבליאָגראפן, איז אויך לאַנגע יאָרן געווען דער

אייגציקער יידישער קולטור־צענטער אין קראָקע. די אינטעליגענטן פון דער קראָקעווער יידישער גאס האָבן אין יענער צייט נישט געהאט קיין פאַראיין פאַר זייערע צוזאמענקונפטן און צוליב זייער קאַטעגאָריע אין דער געזעלשאַפט איז זיי נישט אָנגעשטאנען, צו גיין אַמאָל אין אַ קאַפע־הויז אָדער אין אַ שענק. פלעגן זיי זיך צונויפקומען ביי אהרן פוירסטן אין דער בוכהאנדלונג, ווו מען פלעגט אַרומריידן די לעצטע געשעענישן אין שטאָט, כאָפן אַ קוק אויף די נייעסטע דערשיינונגען אין ליטעראטור און לייענען די העברעאישע צייטונגען פון דער גאַנצער וועלט.

אין 1879 איז צוגעקומען אין קראָקע נאָך אַזאַ צענטער: די דרוקערייַ פון יוסף פישער. די גרינדונג פון דער דאָזיקער דרוקערייַ האָט געברַאכט דעם חשק אויף צו גרינדן אַ צייטונג אין קראָקע. אַרטאָדאָקסיש געזאָנגענע יידישע בחורימלעך זענען געווען „דרוקערייַ אַרבעטער“ און עס איז אויך געקומען אַמאָל אַ מחבר פון דער פרעמד, דרוקן דאָרט אַ ווערק.

אַפילו צונויפצוקומען זיך אין דער קלויז צום צוועק פון אן אינטעליגענטן שמועס, האָבן קראָקעווער משכילים נישט געקענט. אומבאַרופענע אויערן האָבן אומעטום אונטערגעהערט און אַרויסגעקוקט, צו כאָפן ביי זיי אַ שטיקל נישט „גלאט־כשרן“ גענדאנק, אויסגעדריקט אין אַ נישט־באַדאכטן אויגנבליק. די לעבנס־אומשטענדן אין דער דעמאָלטיקער יידישער גאַס זענען געווען אַרעמע און עס האָט זיך נישט קיינער געקענט פאַרגינען, צו מאכן ביי זיך אַ צוזאמענקום אַפילו נאָר ביי אַן אַרעם גלעזל טיי. די, וואָס האָבן שוין געהאט געברַאכן מיטן באַלעבאַטישן שטייגער לעבן, האָבן געהאָט אַנדערע ערטער פאַר זייערע צוזאמענקומען. זיי האָבן זיך געקענט טרעפן ערגעץ אין אַ בית־שענק, אַבער אַזעלכע באַלעבאַטישע יידן אַ שטייגער ווי מיין פאָטער האָבן נישט געהאט קיין אנדערן אָרט פאַר אַן אינטעליגענטן שמועס, ווי נאָר ביי אהרן פוירסטן אין דער בוכהאנדלונג, ווו מען האָט כלומרשט נאָכגעפרעגט אויף עפעס אַן אַלטע „שיימע“, אָדער ביי יוסף פישערן אין דער דרוקערייַ, ווו מען האָט זיך געמוסן שמועסן וועגן שריפטן, וואָס ליגן ביי יעדן אין שופלאָד און מען וויל זיי לאָזן דרוקן.

אהרן פוירסט און יוסף פישער זענען געווען צוויי מערקווירדיקע טיפן, וואָס האָבן שטארק משפיע דעם גאַנג פון מיין גייסטיקער אַנטוויקלונג.

דער בוכהענדלער אהרן פוסט איז געווען באקאנט ווי א „הויט־רייסער". א מחבר, וואס איז צו אים אין די הענט אריינגעפאלן, האט ביי אים באלד פארלוירן דעם קאפ און האט זיך אמאל אין קראקע גע־פונען א ייד, וואס האט געוואלט אויפשטעלן א קאנקורענץ־בוכהאנד־לונג, פלעגט פוסט קעגן זיין קאנקורענט אנוועגדן אלערליי דערלויב־טע און נישט־דערלויבטע טריקס, ביז ער האט דעם קאנקורענט אפגע־ראמט פונעם פלאץ.

טראצדעם איז דער דאזיקער פוסט געווען איינער פון די גרעסטע אידעאליסטן, וואס האט אוועקגעגעבן אלע זיינע כחות און זיין גאנצע ענערגיע, אויף צו מאכן זיין בוכהאנדלונג פאר איינע פון די גרעסטע אין דער וועלט. ער האט געהאט די אמביציע, צו האבן אלע מעגלעכע ספרים אין זיין בוכהאנדלונג — און ווען עס איז אים אמאל אויסגעקו־מען, צו פארקויפן א ספר א „יקר המציאות", האט ער איבער אים גע־קרעכצט, גלייך ווי עס קרעכצט א טאטע, ווען ער שיקט אוועק פון זיך זיין געליבט קינד.

אהרן פוסטס בוכהאנדלונג איז געגרינדעט געווארן אין 1866 — און פון דער ערשטער מינוט אן האט דער מענטש איר געווידמעט אלע זיינע פעאיקייטן, צו מאכן פון זיין געשעפט א וועלט־בוכהאנדלונג און דאס איז אים אויך געלונגען. ווי עס איז שוין אויבן באמערקט, איז זיינער א קאטאלאג געווען א וועגווייזער פאר יידישע ביבליאגראפן — און ווען עס האבן אמאל די גרויסע ביבליאטעקן פון דער וועלט געוואלט קריגן עפעס א בוכהענדלעריש אנטיקל, האבן זיי געוווסט, אז זיי קענען דאס געפינען נאר ביי אהרן פוסט אין קראקע.

פוסט איז געווען א ישיבה־בחור, וואס האט זיך ארומגעוואלגערט איבער די ישיבות אין אונגארן און מערן, ביז ער איז געווארן אן איי־דעם פון ר' פייוויש פרענקעל, א ייד א למדן און א שוחט אין לאסלוי (אויבערשלעזיען). ער האט דעמאלט באלד מפורסם געמאכט דעם שווער זיינעם ווי א מחבר פון פארשיידענע רבנישע ספרים און פירושים אויף גמרא, אין הילכות שחיטה און א מראה־מקומות אין ש"ס („ציון לדרש").

מיין הונגער צו לייענען איז דאן געווען זייער גרויס, שטארקער ווי עמעצער קען זיך דאס פארשטעלן. האב איך געגישטערט צווישן די ספרים אינעם בית־המדרש און איך פלעג לייענען די „שערים", די הסכמות און די הקדמות פון די מחברים. דער ענין גופא פון די אלע

ספרים האָט מיך דענסטמאָל ווייניק וואָס אינטערעסירט. האָבן מיך די גרויסע בחורים צוגעקלאָגט צום שמש, אז איך מיש אין די ספרים און איך צורייס זיי. זאָל ער מיך דערפאר אַוועקטרייבן פון די ספרים. האָט מיין פאָטער געזען דעם שמש און אים געבעטן, ער זאָל מיר נישט שטערן, צו מישן אין די ספרים, וויפל איך וויל, ווייל איך בין שוין אַ שטיקל יודע ספר און עס איז נישט פאַראנען קיין סכנה, אַז איך וועל די ספרים צערייסן.

אַ ביסל שפעטער כּלעגט מיר מיין מאמע געבן יעדן טאָג צווייי קרייצער אויף פרישטיק. האָב איך מיר פאָר דעם געלט נישט געקויפט קיין עסן, נאָר איך האָב מיר צונויפגעקליבן ביז צען קרייצער, איך זאָל מיר קענען קויפן אַ לשון־הקודשדיק ספרל צום לייענען. דאָס ערשטע ספרל, וואָס איך האָב מיר געקויפט — „שו״ת מן השמים״, וווּ עס ווערט איבערגעגעבן, אַז אַ געוויסער ר׳ יעקב ממרויש ומקורביל פלעגט אַנשרייבן זיינע שאלות אויף אַ פאַפּיר, געלאָזט דאָס ליגן איבער נאַכט און אויף מאָרגן האָט ער געטראָפן אָנגעשריבן אַ תשובה פון אַ געטלעכער האָנט.

האָט מיין פאָטער אַ קוק געטאָן אויף דעם ספרל, וואָס איך האָב געקויפט און אין וועלכן איך האָב אַ גאַנצע וואָך פלייסיק געלייענט — און ווען מיין פאָטער האָט אין דעם אַ ביסל אַריינגעקוקט, האָט זיך צעשפּילט אן איראָנישער שמייכל אויף זיינע ליפּן, נאָר ער האָט מיר גאָר נישט געזאָגט.

דאָס צווייטע ספרל, וואָס איך האָב זיך געקויפט, איז געווען „בת־שבע״, א שיר פון שלמה מאנדעלקערן, וווּ עס ווערט פאָטיש געשילדערט די מעשה פון דוד המלך מיט בת־שבען. האָט אויף דעם מיין פאָטער בלויז געזאָגט: „פאַרשטייסטו דאָס דען?״ דערביי האָט ער זיך אַבער נישט באַמיט, מיך אויסצופרעגן אויפן אינהאַלט פונעם ספרל.

ווען איך האָב אַבער דאָס דריטע ספרל אהיימגעבראַכט, און דאָס איז געווען „שבחי בעש״ט״, איז מיין פאָטער אַריינגעפאלן אין אַ כעס, ווי איך האָב ביי אים קיין מאָל נישט געזען. ער האָט געכאַפט דאָס ספרל, צעריסן עס אויף פיצלעך און געטראָטן עס מיט די פיס — און ווען איך האָב דאָס נישט געוואָלט לאָזן, האָט ער מיר אין זיין כעס אַפּאָטש געגעבן. איז דאָס געווען דער ערשטער און לעצטער פאָטש, וואָס איך האָב ווען עס איז געקראָגן פון מיין פאָטער.

און אַזוי ווי מיין פאַטער האָט דעמאָלט געזאָגן, אַז ער מוז מיך באַ־זאָרגן מיט לייען־שטאָף, האָט ער געזוכט די געלעגנהייט, צו גיין מיט מיר צו אהרן־פויסט, איך זאָל מיר דאָרט אויסזוכן עפּעס אַ ספרל. פלעגט זיך מיין פאַטער דאָרט אַוועקזעצן שמועסן צווישן די אנדערע משכילים און בעת דער צייט, פלעג איך זיך אַריינגנבענען צו די ספרים, בשעת דער עולם האָט געשמועסט און איך האָב דערווייל אַרומגענישטערט, ביז איך האָב געפונען אַ ספרל, וואָס האָט מיך אינטערעסירט אויף אריינצו־קוקן אין אים און דער טאטע האָט עס געמוזט פאַר מיר קויפן.

פויסט האָט דעמאָלט געזאגן מיין הונגער צו ביכער, און אַזוי ווי ער האָט גוט געווּוסט, אַז דער טאַטע מיינער קען מיר נישט קויפן די אַלע ספרים, וואָס איך פאַרלאַנג, האָט ער מיר געליען אַהיים אומזיסט אַלע ספרים, וואָס איך האָב נאָר געוואָלט. און אַזוי ווי איך האָב דע־מאָלט נישט פאַרשטאַנען, צו קלייבן דאָס בוך אָדער דעם ספר, וואָס פאַסט פאַר מיר, האָב איך געגומען פויסטס רשימה פון זיין בוכהאנד־לונג, און אַזוי ווי די ספרים זענען געווען פאַרצייכנט אין דער רשימה, אַזוי האָב איך זיי געלייענט איינס נאָכן אַנדערן. דאָס ערשטע ספר, וואָס איך האָב געלייענט איז געווען דער „אבודרהם". דערנאָך האָב איך גענו־מען „אבות דרבי נתן" און דערנאָך האָב איך געקראָגן אַ העברעאיש לעזע־ביכל מיטן נאָמען „אבטליון" פון אהרן וואָלפסאָן האַללע. שפּעטער האָב איך געלייענט אַ פּירוש אויפן אבן־עזרא מיטן נאָמען „אביעזר" פון ר' שלמה מליסא און נאָך שפּעטער האָב איך געקראָגן אַ צווייטן „אביעזר" פון מרדכי אהרן גינצבורג.

ענדלעך האָט פויסט געזאגן, ווי איך מוטשע זיך מיטן אויסזוכן אַ פאסיקן ספר צום לייענען און איך ווייס נישט אַליין, וואָס איך זאָל אויסקלייבן, האָט ער דאָס אויסקלייבן די ספרים פאַר מיינעטוועגן גע־נומען אויף זיך און ער האָט מיר שוין אויסגעקליבן וואָס איך זאָל לייענען.

העכער 35 יאָר האָט אהרן פויסט אָנגעפּירט זיין בוכהאנדלונג און האָט זיך די גאַנצע צייט נישט פאַרגונען צו פאַרברענגען אַ שעה מיט זיין פאַמיליע, אָדער צו גיין אַמאָל שפּאַצירן. בייטאָג און ביינאַכט האָט ער נאָר געקלערט וועגן זיינע ספרים. זיי זענען געווען די נאָענטע פריינט פון זיין לעבן און נאָר אין זייער געזעלשאַפט האָט ער געפונען זיין פארגעניגן. און ווען ער איז (62 יאָר אַלט) געשטאָרבן, האָט מען די

גאַנצע בוכהאנדלונג זיינע פארקויפט פאַר 15 טויזנט קראַנען (דריי טויזנט דאָלאר).

ביז צום יאָר 1879 איז נישט געווען קיין יידישע דרוקערייי אין קראַקע. אין אַלטע צייטן איז דאָרט געווען איינע פון די ערשטע יידישע דרוקערייען אין פוילן. אין די עסטרייכישע צייטן האָט דאָרט אַ דייטשער גוי מיטן נאָמען בודווייזער געהאַט אַ יידישע דרוקערייי. האָט זי אַבער נישט געקענט עקזיסטירן, ווייל קראַקע האָט דעמאָלט נישט גענוג קענט געבן פאַר אַ יידישער דרוקערייי. איז אין 1879 געקומען יוסף פישער און האָט זיך געמאַכט אַ דרוקערייי אין קראַקע, וואָס איז שפּעטער אויסגעוואקסן צו איינער פון די גרעסטע און שענסטע יידישע דרוקערייען אין דער וועלט.

אין זיין פריוואטן לעבן איז יוסף פישער געווען חזן אינעם קראַקע־ווער רעפאָרמירטן טעמפּל און ווי אַזעלכער האָט ער געמאַכט אַ שיין לעבן. מוזיקאַליש גוט אויסגעבילדעט און באַגאַבט מיט אַ שטאַרקער שטים, וואָלט ער ווי אַ חזן געקענט ווערן איינער פון די גרעסטע. האָט ער אָבער געהאַט ׳צער־הרע גרויס צו ווערן אויף אַן אַנדער פעלד. האָט ער געגרינדעט אַ גרויסע לייַ־ביבליאָטעק און דערנאָך האָט ער געמאַכט אַ יידישע דרוקערייי. צוערשט האָט ער געהאט אַ שותף צו דער דרוקערייי. שפּעטער האָט ער אויסגעצאָלט דעם שותף זיין חלק און איז געבליבן אַליין בייַ דער דרוקערייי.

פישער האָט אַוועקגעלייגט זיין לעבן פאַר דער דרוקערייי. איך וויס נישט, צי זי האָט אים אַריינגעבראַכט עפּעס צו דער פרנסה. אָבער צרות האָט ער געהאט פון איר זייער פיל. ווי ער האָט נאָר צונויפגעקראַצט עטלעכע גולדן, האָט ער זיי אַריינגעלייגט אין די אויסבעסערונגען פון זיין דרוקערייי.

ווו נאָר אַ מחבר, וואָס האָט נישט געהאט קיין געלט אויף אריינצולייגן אינעם דרוק פון זיין חיבור, איז ער געגאנגען דרוקן בייַ יוסף פישער, וואָס האָט אָנגענומען דרוקן אַלצדינג אָן אַ חשבון — און איז די קעלערן בייַ אים האָט איר געקענט געפינען טויזנטער פאַרשיידענע בי־כער, וואָס די מחברים פלעגן נישט קענען אַרויסנעמען. זייער אָפּט פלעגט ער נאָך די מחברים בעטן, זיי זאָלן בייַ אים אַוועקנעמען די ספרים גאַנץ אומזיסט, ווייל עס האָט אים אויסגעפעלט פּלאַץ פאַר אַלע

ספרים, וואס די מחברים זייערע האָבן נישט געהאט צו באַצאָלן פאַרן דרוק פון זייערע חיבורים.

מיט יוסף פישערן האָט זיך מיין טאַטע דאָס ערשטע מאָל באַגעגנט ביי אהרן פוסטן אין דער בוכהאנדלונג. דאָרט האָט פישער געזען מיין ביכער־דורשט. און אַזוי ווי איך בין אים שטאַרק געפעלן געוואָרן, האָט ער מיר דערלויבט, צו נעמען אומזיסט דייטשע ביכער אין זיין ליי־ביבליאָטעק. דערביי האָט ער מיך אויך פאַרגעוואָרפן פאַרוואָס איך לערן נישט קיין פוילישׁ.

אָט אַזוי זענען יוסף פישערס דרוקעריי און אהרן פוסטס בוכהאנד־לונג געווען צוויי וויכטיקע קולטור ־ צענטרען אין קראָקע. מיט דער גרינדונג פון יוסף פישערס דרוקעריי קען זיך אויך רעכענען, אַז עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ ניי קאַפּיטל אין דער אנטוויקלונג פון דער יידישער אינטעליגענץ אין קראָקע.

קאַפּיטל 19

מתים האָבן געוויינט אין זייערע קברים

אין אַ געוויסן טאָג פונעם חודש אב אינעם 1879סטן יאָר איז פלו־צים אויסגעבראָכן אַ שרעקלעכע פאניק איבער דער גאַנצער יידישער גאַס אין קראָקע. פונעם בית־הקברות האָבן זיך דעמאָלט יעדע נאַכט גע־הערט יעמערלעכע געוויינען, וואָס האָבן אויפגעטרייסלט די נערוון פון אַלעמען, וואָס עס איז זיי אויסגעקומען פאַרביי צו גיין נאָענט פון יענער געגנט.

דערביי איז אויך כדאי צו וויסן, אַז די פארבייגייער זענען דאָרט דענסטמאָל געווען זייער וויניק, ווייל דער אַזוי אָנגערופענער „נייער וועג", וואָס האָט געהייסן אויף פוילישׁ „אוליצא וואַלאָווא", איז ערשט נאָר וואָס געהאט פאַרטיק געוואָרן און יידן האָבן נאָך דענסטמאָל דאָרט נישט געווויינט. ארויסקומענדיק פון דער „הויכער גאַס" צו דער „באן־בריק" אויפן וועג צום בית־הקברות, איז נאָך געווען אַ ליידיקער פלאַץ.

איינער א פאַליאק מיט צוויי לאנגע באַקנבערד אַ־לא פראנץ־יאָזעף, מיטן נאָמען מאיער, האָט דאָרט געהאט זיינע שטאלן מיט קי, ווו יידן זענען געקומען קויפן פריש־געמאָלקענע מילך — און אויפן „דאי־

וואר" ביים נישט־צוגעדעקטן קאנאל האבן זיך בלויז געפונען אייניקע אלטע אינגעפאלענע הייזלעך, ווו עס האבן געווויינט ארעמע פיש־כאפערס און שבת־גוים.

ביז ניין אזייגער אין אוונט פלעגן דארט ארומגיין סאלדאטן מיט שיקסעס און פון נאך ניין אזייגער פלעגן דארט ארומשפאצירן יידישע פארליבטע פארלעך, וואס פלעגן זיך אוועקלאזן ביז העט וויט הינטער קברות־מויער, ווו עס איז געוויינלעך געווען שטארק־פינצטער, ווייל עס האט שוין דארט נישט מער געברענט קיין לאמפ. פלעגט זיך דארט שוין דענסטמאל אנטפלעקן דער סוד, אז ארום א בית־הקברות, ווו עס הערשט די שטילקייט פונעם טויט, דערוועקן זיך שטענדיק די געפילן פון א ניי לעבן...

האבן זיך דעמאלט פלוצים דערהערט יענע שרעקלעכע קולות פונעם בית־הקברות, זענען ביי די פארליבטע פארלעך אלע אברים אפגעשטארבן פאר שרעק און מען האט אויפגעהערט, צו דערנענטערן זיך בייאכט צו יענער געגנט. כאטש עס האט נישט קיינער געוווסט אויף געוויס, וואס די געשרייען זענען פון וואנען זיי קומען.

זענען ארומגעגאנגען וועגן דעם פארשיידענע קלאנגען. האט מען געשמועסט, אז די מתים וויינען אין זייערע קברים, ווייל זיי זענען, ווי עס גרייט זיך אן א גרויס אומגליק איבער דער שטאט. אין דער לופט האט זיך געהערט וועגן צוגרייטונגען צו מלחמות — און פון באסניע, וואס איז דעמאלט נאכן רוסיש־טערקישן קריג אקופירט געווארן פון עסטרייך, האבן זיך געהערט נישט קיין פריילעכע בשורות...

דערצו האבן אויך אלטע יידן דערציילט, אז מיט יארן צוריק איז אן ענלעכע מעשה פארגעקומען. עס האבן זיך פלוצים יעדע נאכט געהערט שרעקלעכע קולות און מתים האבן אנגעקלאפט ביי די אין יענער שכנות וווינענדיקע גוים אין די פענצטער, בעטנדיק זיי, צו גיין אנזאגן צו די יידן די בשורה, אז חיות רעות האבן זיך אריינגעגנבעט אין בית־הקברות און זיי שטערן די מנוחה פון די מתים.

אט אזוי האבן אלטע יידן דערציילט וועגן אמאליקע געשרייען, וואס זענען געקומען פונעם בית־הקברות — און וועגן די איצטיקע געשרייען האט זיך נישט קיינער געטרויעט, צו טאן א שריט, אויף צו פרוון דערגיין, וואס די געשרייען באטייטן. איטלעכער אין שטאט האט

וועגן דעם געדענק אין דערציילט, אַבער דאָס ריכטיקע האָט קיינער נישט געוווסט.

די קברנים, וואָס וווינען לעבן דעם בית־הקברות, פלעגן אויך דערציילן שרעקלעכע מעשיות. זיי האָבן אַבער נישט געקאָנט זאָגן, אַז זיי האָבן די אלע שרעקלעכקייטן געזען מיט די אייגענע אויגן, ווייל מען פלעגט דענסטמאָל נישט באַגראָבן אין קראָקע ביינאַכט, האָט זיך שוין אַפילו אַ קברן נישט געטרויעט, צו מאכן ביינאַכט אַן אונטערזוכונג פון דעם, וואָס עס קומט פאָר אין דער פינצטער צווישן די מצבות.

איז דער עולם געלאָפן צום רב, דערציילן וואָס עס טוט זיך אין שטאָט. האָט דער רב געזאָגט, אַז מען דאַרף מאַכן אַ ענויע חקירה ודרישה אינעם גאַנצן ענין, ווייל ער דענקט, אַז עס געפינען זיך דאָרט חיות רעות, וואָס פרעסן די קערפערס פון די טויטע און די געשרייען קומען טאַקע נאָר פון די חיות רעות און נישט פון די מתים.

דערביי האָט אויך דער רב דערמאָנט, וואָס זיין פאָטער (דער בעל „חתם סופר") דערציילט אין זיינע „זכרונות", אַז אַיידער די פראַנצויזן זענען אַנגעפאלן אויף פרעשבורג, האָט מען אויך דאָרט געהערט פאָר־שיידענע ווילדע קולות פונעם בית־הקברות און דער סוף איז דענסטמאָל געווען, אַז די דאָזיקע קולות האָבן געדארפט אַנזאָגן צו די פרעשבורגער יידן, אַז עס שוועבט אַ גרויסע סכנה איבער זייערע קעפ...

שפּעטער איז דער עולם געגאַנגען שמועסן וועגן די קולות פונעם בית־הקברות מיטן זאלישטשיקער רבין, האָט ער געזאָגט, אַז דאָס איז וואָרשיינלעך דער אַנהייב פון משיחס צייטן און עס האָלט שוין אודאי ביים מקום וועלן די נבואה פון דניאל, אז „רבים מישני אדמת עפר יקיצו".

באַלד נאָך שבועות פון יענעם יאָר האָב איך צוריק אַנגעהויבן זיך טרעפן מיט יוכבדן, דעם זאַלישטשיקער רבינס טאָכטער — און אַזוי ווי אונדזערע באַגעגענישן זענען שטענדיק געהיטן אָפּענע פאָר אַלעמען, האָט דאָס שוין פאָר אונדז נישט געהאַט דענסטמאָל קיין רייז. האָבן מיר דערפאָר באַשלאָסן צו האָבן געהיימע צוזאמענקונפטן אין דער גע־גנט פונעם בית־הקברות, ווו מיר פלעגן אַרומריידן דעם אינהאַלט פון די ביכלעך, וואָס מיר האָבן צוזאמען געלייענט.

האָבן מיר פלוצים דערהערט די געווייענען פונעם בית־הקברות, זע־נען ביי אונדז אַלע אברים אָפּגעשטאַרבן. יוכבד האָט שרעקלעך געצי־

טערט פאַר מורא און האָט זיך צוגעטוליעט צו מיר, זוכנדיק שוץ אונטער מיינע פליגלען — און איך בין דענסטמאָל געווען אַ „מאַנצביל" פון קאַרגע עלף יאָר, בין איך אליין שיער נישט געפאלן אין חלשות פאַר פּחד.

שטיל איז געווען אין דער גאַנצער גאַס און אַ מענטש האָט זיך נישט געזען. אַ רואיקע האָט זיך די לבנה שפּאַצירט אויפן הימל און איר ווייס ליכט האָט באַלויכטן די ארומיקע פינצטערניש. האָב איך דעמאָלט דייטלעך געהערט, ווי עס ווייזט דאָס קול פונעם בית־הקברות און שרייט דערביי פאַרשיידענע פסוקים פון תהילים.

דאָס קול פונעם געווייז איז געווען אַזוי אומגעהייער יעמערלעך און זיין עכאָ האָט זיך אַוועקגעטראָגן ווייט אין דער שטילקייט פון דער נאַכט. האָב איך דערציילט וועגן דעם מיין טאַטן, פאַרשווייגנדיק דער־ביי, מיט וועמען איך בין געגאַנגען. האָט מיר דער טאַטע אַנגעזאָגט, איך זאָל אויף מאָרגן ווייטער צוגיין צום בית־הקברות, געניעיר צו דערגיין פון וואַנען די קולות קומען.

דער קראָקעווער בית־הקברות איז געווען אַזוי געבויעט, אַז אַ כהן זאָל מעגן אַרייַנגיין עטלעכע שריט. דאָס טויער איז געווען אָן אַ „בייַ־שטידל" פון אויבן און איז דערפאר נישט „מטמא". די ערשטע קברים זענען אויך ווייט פון דער מויער. בין איך באַלד די אנדערע נאַכט אַהינגעגאַנגען מיט יוכבדן און די מורא פון נעכטן איז פון מיר אין גאַנצן אָפּגעטראָטן. יוכבד האָט זיך צו מיר שטאַרקער צוגעטוליעט און געקוט אויף מיר ווי אויף אַ העלד. איך בין אויך געווען זיכער, אַז די מיצווה פון כבוד אב, וואָס איך גיי פאַלגן, וואָס דער טאַטע האָט מיר געהייסן טאָן, וועט מיך באַשיצן אויף מיין וועג.

האָב איך דאָרט בייַם ליכט פון דער לבנה דערזען, ווי עס שטייט אַ מענטש צווישן די קברים, אַנגעטאָן אין ווייסן און שרייט מיט באַ־נומענע קולות. און כאָטש איך האָב פאַרשטאַנען, אַז דאָס קען נישט זיין קיין מת, ווייל איך האָב דייטלעך געהערט אים זאָגן פסוקים פון תהילים און איך האָב ערנסט געגלויבט, אַז „לא חמתים יהללו יה", וועלכעס מיינט, אַז טויטע קענען נישט זאָגן קיין תהילים, בין איך פון דעסטוועגן תיכף אַנטלאָפן און האָב נישט געוואָלט גאָר מער זען.

אויפן וועג אַהיים האָב איך זיך געדאַרפט אַמפּערן מיט יוכבדן, ווייל איך האָב איר געוואָלט באַווייזן, אַז זי איז די ערשטע אנטלאָפן

און זי האָט ווייטער מיר געוואָלט איינרעדן, אַז איך בין דער ערשטער אַנטלאָפן.

עטלעכע טעג שפּעטער האָט דער קברן געפונען אַ טויטן מענטשן אָנגעטאָן אין תכריכים, ליגנדיק אויף זיין ווייבס קבר. האָט זיך ערשט אַרויסגעוויזן, פון וואַנען די געשרייען אויפן בית־הקברות זענען געקומען און וואָס זייער סיבה איז געווען. ביי אַ געוויסן חיים־לייב ראָזענצוויג איז דאָס ווייב געשטאָרבן און ער איז געבליבן אויף דער וועלט איינער אליין, ווייל ער איז געווען אָן קינדער און אָן קרובים. איז אים דאָס לעבן אזוי נמאס געוואָרן, אַז ער איז אזש געגאַנגען יעדע נאַכט צום ווייבס קבר אויפן בית־הקברות, אָנגעטאָן אין תכריכים, בעטן זיך דאָרט ביים ווייב, זי זאָל אים באַפרייען פונעם לעבן, ביז ער איז אויך ענדלעך אויף איר קבר געשטאָרבן.

פון דעסטוועגן האָט דער עולם גיכער געגלייבט, אַז די מתים האָבן געווייניט אין די קברים און אַ ראיה איז געווען, וואָס עס האָבן יענעם זומער געבושעוועט די קינדער־קראַנקייטן, וועגן וועלכע איך האָב שוין געשריבן.

קאַפּיטל 20

שמעון בערמאן

באַלד, ווי דער רוסיש־טערקישער קריג פון 1877 האָט זיך פאַרענדיקט און עס האָבן זיך געשאפן פאַרשיידענע פאָליטישע פאַרהעלטנישן, וועגן וועלכע אונדזער יידישע גאַס אין קראָקע האָט בלויז געוווסט, אַז עסטרייך האָט אַרויסגעשיקט עטלעכע פון אירע רעגימענטן מיליטער, צו פאַרכאַפן די טערקישע פראָווינץ באָסניע, האָט זיך פלוצים פאַרשפרייט ביי אונדז די ידיעה אַז אַ חברה „מיסיאָנערן" אין לאָנדאָן האָבן זיך געגומען ארבעטן מעשים, צו גרינדן „קאָלאָניעס" פאַר יידן אין ארץ־ישראל, ווו זיי זאָלן זיך קענען מפרנס זיין פון אייגענער אַרבעט און זיי זאָלן נישט מער דארפן אַרויסקוקן אויף די נדבות פון חוץ־לארץ.

האָט מען דאָס ביי אונדז אויסגעטייטשט אויף פאַרשיידענע אופנים. דער ענין גופא איז אין געווויסע קרייזן אַ ביסעלע געפעלן געווארן. זאָלן זיך די יידן אין ארץ ישראל צוגעווויינען צו פראָדוקטיווער

אַרבעט — האָט מען געטענהט — וועט דאָס אפשר זיין אַ טובה פאַרן גאַנצן כלל יידן. אָט דאָס איז אַפילו בלויז געווען געדעדט אין די קלויזן און אין בתי־מדרשים, ווייל וואָס עס קען דערפון ווערן אויף אַן אמת, האָט קיינער נישט געווסט.

אַנדערע גרופּן יידן האָבן אָנגעהויבן פילן אין דעם אַ דערנענטערונג פון משיחס צייטן. יידן וועלן אָנהייבן באַארבעטן די פעלדער אין ארץ ישראל, וועלן זיי קענען מקיים זיין „אַלע מצות התלויות בארץ". האָבן דאָס אנדערע ווייטער אויסגעלאַכט, אַז ווען „מיסיאָנערן" גיבן זיך אָפּ מיט דעם, האָבן זיי אוודאי אין זינען, בלויז אָפּצושמדן יידן אוז די „מצות התלויות בארץ" ליגן זיי זיכערלעך אין דער לינקער פּיאטע...

זענען דאָן די קראָקעווער יידן געקומען מיט דער דאָזיקער שאלה צום קראָקעווער רב, צו ר' שמעון סופר, הייסט עס, איז ער פון דער דאָזיקער שאלה אין גאנצן מבולבל געוואָרן — און אַזוי ווי ער האָט נישט געווסט, וואָס פאַר אַ שטעלונג ער זאָל דערצו נעמען, האָט ער דערציילט, אַז ר' הירש קאַלישער, וועמען ער האָט געשילדערט ווי אַ דייטשן רב פון דער פּרייסישער שטאָט טהאָרן, האָט אַמאָל געפרווט אייגצושמועסן דעם זיידן זיינעם, דעם באַוווסטן גאון ר' עקיבא אייגער פון פּוזין, און דעם פאָטער זיינעם, ר' משה סופר פון פּרעסבורג, דעם בעל „חתם סופר", זיי זאָלן אים העלפן באַזעצן יידן אויף ערד־ארבעט אין ארץ ישראל. דערביי האָט ער אויך געוואָלט באַווייזן, אַז די גאולה פון „גלות אדום" וועט קומען בדרך הטבע און דאָס נאָר ערשט נאָך דעם ווי עס וועט זיך דאָרט אָנקלייבן אַ גרויסע צאָל יידן, וועט די צייט זיין צוגעגרייט צו „ביאת המשיח".

האָבן יענע צוויי גרויסע גאונים אויף דעם געענטפערט — האָט ר' שמעון סופר וויטער דערציילט — אז אַ ייד טאָר זיך נישט פאַרשטעלן דאָס אָנקומען פון דער גאולה בדרך הטבע. ווען יידן וואָלטן געזאָגט, אַז זיי ווילן גיין מקיים זיין די „מצות התלויות בארץ", וואָלט דאָס געווען אן אנדער זאך, אָבער אַזוי ווי דאָס איז נישט געווען די כוונה פון ר' הירש קאַלישער, האָבן זיי נישט געוואָלט מסכים זיין דערצו.

אין דער זעלביקער צייט האָט זיך געהערט, אַז עס האָט זיך צונויפגענומען אַ מנין רומענישע יידן, צו גרינדן אַ קאָלאָניע אין ארץ ישראל מיטן נאָמען „פּתח תקוה", איז מען וויטער געקומען פרעגן אַ מיינונג

וועגן דעם ביי ר׳ שמעון סופר, האָט ער די פּרעגערס גוט אויסגעזידלט און ער האָט זיי גאָר נישט געוואָלט זאָגן.

כמעט אין דער זעלבער צייט האָט זיך אָנגעהויבן רודערן אין קראָקע מיט עפּעס איינעם אַ יידן, וועלכער האָט ביי אונדז געשפּילט די ראָלע פון אַ „מחבר" און אַנדערע האָבן אים גאָר נישט געהאַלטן פאַר אַ „מחבר", ווייל ער האָט זיך אַרומגעטראָגן מיט עפּעס אַ ביכל אין „זשארגאָן", נישט אין לשון הקודש, כאָטש עס איז אַלעמען געווען באַקאַנט, אז ער איז אַ שרייבער אין העברעאיש און ער האָט שוין אויך געדרוקט פּילע לשון־הקודשדיקע אַרטיקלען אין די צייטונגען.

דער נאָמען פון דעם דאָזיקן „מחבר" איז געווען ש מ ע ו ן ב ע ר מ א ן — און די כתבים זיינע, אין וועלכע ער האָט באַשריבן זיינע אַ רייזע אין אמעריקע און אין ארץ ישראל, האָט ער אַ נאָמען געגעבן „מסעות שמעון".

צוליב יוסף פישערס ניי־געריגדעטער יידישער דרוקעריי האָבן זיך אין יענע טעג אָנגעהויבן באַווייזן אין קראָקע פאַרשיידענע מחברים פון פּרעמדע שטעט און לענדער, וואָס זענען געקומען דרוקן זייערע ספּרים אין קראָקע. איז שמעון בערמאן געווען איינער פון זיי.

האָב איך אָט דעם שמעון בערמאן געזען דאָס ערשטע מאָל אין דער נאָכט פון הושענא רבה אינעם יאָר תר״מ (אָקטאָבער 1879), אין דער ר׳ אייזיק ר׳ יעקעלעס שול, ווו איך בין דעמאָלט געווען מיט מיין פאָטער צו „תיקון ליל הושענא רבה" און צו די סליחות, וואָס ווערן אין יענער נאָכט געזאָגט בלויז אין דער שטאָט קראָקע. אַזוי ווי בערמאן האָט געהאט איבערגעגעבן זיין ספּר צום דרוק, האָט ער געמוזט וואַרטן אין קראָקע, ביז דער ספּר ווערט פאַרטיק ווערן. האָט ער זיך דערווייל אַרומגעדרייט איבער די קראָקעווער שולן און בתי־מדרשים, און ווו ער האָט נאָר געהאט די געלעגנהייט, האָט ער געמאָכט פּראָפּאגאנדע פאַר די אידעען, וואָס ער האָט אין זיין ספּר אויסגעדריקט.

אַלט געווען בין איך דעמסטמאָל עלף יאָר — און זיצנדיק איבערן „תיקון ליל הושענא רבה", זענען די געדאנקען מיינע ארומגעשוועבט ערגעץ ווייט פון דער קעגנווארט און איך בין טאָקע גאָר באַלד אַנדערמלט געוואָרן. אָבער אַ מינוט שפּעטער בין איך אויפגעוואכט געוואָרן פון אַ הויכן וויכוח, וועלכער איז אָנגעגאנגען צווישן אַ פּרעמדן מיטלווווק־סיקן יידן און עטלעכע פון די „תיקון זאָגערס".

דער פרעמדער ייד איז געווען שמעון בערמאן, וועלכער האָט געדעדט זייער הויך און די ווערטער זיינע האָבן זיך אייגנעקריצט טיף אין מיין זכרון.

— ווילט איר אפשר דאָ אַזוי לאנג זיצן אין גלות — האָט בערמאן געשריגן — ביז מען וועט אייך פון דאנען אַרויסטרייבן? ווילט איר נישט פאַרשטיין, אַז די גלייכבאַרעכטיקונג, וואָס יידן האָבן אין גלות, איז נישט מער ווי אַ צאַצקעלע, וואָס מען גיט קליינע קינדער צו שפילן? זעט איר, מיר קען מען שוין דאָס נישט איינריידן, ווייל איך קען די וועלט זייער גוט. יאָרן לאנג בין איך געווען אין אַזאָ פריי לאנד ווי אַמעריקע און איך בין אויך געווען אין ארץ ישראל. איך האָב געוואָלט גרינדן קאָלאָניעס פאַר יידן אין אַמעריקע און איך האָב אויך געארבעט פאַר דער גרינדונג פון קאָלאָניעס אין ארץ ישראל. איך קען אייך אַבער זאָגן, אז אויב מיר וועלן גרינדן קאָלאָניעס, דאַרף דאָס נאָר זיין אין ארץ ישראל. דער טערק וועט אונדז אויפנעמען מיט אָפענע אַרעמס, ווייל ער וועט צופריידן זיין, וען מיר וועלן אויפלעבן ארץ ישראל מיט אונדזער פלייס, מיט אונדזער מארך, מיט אונדזער ענערגיע און מיט אונדזער אינטעליגענץ.

האָבן די יידן אויף דעם אָפגעענטפערט און איינער האָט געשריגן העכער פונעם אנדערן.

— איר ווילט גיין קיין ארץ ישראל, טאָ גייט אייך געזונטערהייט און זייט נישט קיין „מסית ומדיח", מיר זאָלן חלילה וועלן זיין „דוחה את הקץ"...

— וער איז דאָס דער פאַרשוין? — האָט אן אנדערער ייד אַ זאָג געטאָן שטילערהייט.

— דאָכט זיך אַ מיסיאָנער! — האָט איינער געענטפערט.

— אַ ייד אין אַ קורצן ראָק און אָן פיאות וויל פלוצים גיין קיין ארץ ישראל, איז עס אַ פראָסטע פשוטע מעשה חוזק! — האָט אַן אַנדערער געזאָגט און ער האָט זיך דערביי צולאכט אויף אַ קול.

בערמאן האָט זיך אַבער נישט אָפגעשראָקן פון דעם אַלעמען און ער האָט ווייטער געטענהט:

— זאָגט דאָך דער רמב"ן אויפן פסוק „גאולה תתנו לארץ", אז מען דאַרף קודם אַליין עטוואָס טאָן וועגן דער גאולה, אַ שטייגער ווי פאַרז

קיין ארץ ישראל, אויף צו באַזעצן זיך דאָרט, ווייל ערשט דערנאָך וועט יידן וועלן זיין אין ארץ ישראל, וועט משיח קומען...

— וועט איר זענט אַ „מיסיאָנער", איז וואָס ווילט איר דאָ אין שיל? — האָט אַ פריש־צוגעקומענער ייד אַ זאָג געטאָן.

— איך אַ מיסיאָנער? — האָט בערמאן אָפגעענטפערט מיט כעס — בייסט אייך אָפּ אייער שמוציקע צונג, איר עם־הארץ!

— יעדער וואָס וויל זיין אַ „דוחה את הקץ" איז אַ מיסיאָנער! — מאַכט יענער — און וועט איר זענט אַ ייד אַ בן תורה, דאַרפט איר וויסן, וואָס די גמרא זאָגט, אַז וועט די יידן זענען געגאנגען אין גלות, האָט זיי דער אייבערשטער באַשווירן, זיי זאָלן נישט וועלן אַלע אין איינעם גיין קיין ארץ ישראל מיט געוואלט...

מיין פאָטער איז דאן צוגעגאנגען צו בערמאנען און ער האָט אַ זאָג געטאָן:

— „טענו את בעירכם", איר ווילט טענהן מיט בהמות? טאָ צו וואָס טויג דאָס אייך?

איז דאָן דער ויכוח באַלד שטיל געוואָרן.

פון דענסטמאָל אָן איז שמעון בערמאן געוואָרן אַ „יוצא ונכנס" ביי אונדז אין הויז — און וועט זיין „מסעות שמעון" איז אַרויס פון דרוק, האָט ער באַלד געבראַכט צו אונדז איין עקזעמפלאר, האָב איך דאָן געלייענט דאָס בוך פון טאָוול ביז טאָוול.

איצט האָב איך צום באַדויערן נישט דעם „מסעות שמעון" פאַר מיינע אויגן — און אַזוי ווי איך וויל דאָ איבערגעבן דעם אינהאַלט פון אָט דעם ספר אויף וויפל דאָס נייטיקט זיך פאַרן פאַרשטענדעניש פון שמעון בערמאנס פערזענלעכקייט, מוז איך מיך דאָ באַנוצן מיט מיין זכרון.

שמעון בערמאן איז געווען אַ געבוירענער אין קראָקע. שפּעטער האָבן זיינע עלטערן געווויינט אין אַ דאָרף ווו ער פלעגט שעפּן נחת פון גאָטס נאַטור און פאַרגיסן טרערן אויף יידנס צרות, סיי ווען ער האָט זיי געזען מיט די אייגענע אויגן און סיי ווען ער האָט וועגן זיי געלייענט אין אַלטע ספרים. אין קראָקע און אין איר גאַנצער סביבה איז דאָן יידן זייער שלעכט געגאנגען. אויף שריט און טריט האָט מען זיי געדריקט און אָנגעטאָן אַלערליי בזיונות. אויפן „שיצענגאָרטן", למשל, איז געווען אַ שילד: „פאַר יידן און פאַר הינט איז דער אַרייניטריט פאַרבאָטן!"...

האָט דאָס אים געבראַכט צום געדאנק, אַז די סיבה דערפון, וואָס

יידן גייט שלעכט, שטעקט הויפטזעכלעך אין דעם, וואס זיי געבן זיך נישט אפ מיט ערד־ארבעט און ער האט זיך דערפאר פארגענומען, צו אפגעבן זיין לעבן אויף צו פארשפרייטן ערד־ארבעט צווישן יידן.

דערווייל האט ער חתונה געהאט — און אזוי ווי ער האט זיך געניטיקט אין פרנסה, איז ער אוועק אין אמעריקע. דא האט אים אויך דאס גליק צוגעשפילט, צוערשט ווי א געשעפטסמאן און דער נאך ווי א חזן און מורה־הוראה. איז ער דאן געווען א צייט אין ניו־יארק און שפעטער אין סינסינעטי. איז אים אין סינסינעטי זיין פרוי און זיין טאכטער געשטארבן, האט ער געזומען זיין צווייטע טאכטער און ער איז מיט איר צוריקגעפארן קיין קראקע.

אין קראקע האט בערמאן די טאכטער חתונה געמאכט און אליין איז ער אוועק קיין ארץ ישראל, גרינדן דארטן א יידישע קאלאניע. האט ער אבער נישט געקענט דורכפירן זיין פלאן אין ארץ ישראל. די צייט איז נאך צו דעם נישט רייף געווען. די יידן אין ארץ ישראל האבן זיך אפילו ארויסגעווייזן ארבעטסוויליק. זענען אים אבער אנדערע גרויסע שטערונגען געשטאנען אויפן וועג און עס האט זיך גאר נישט געלאזט טאן. איז ער צוריקגעפארן קיין אייראפע, אויף צו מאכן פראפאגאנדע פאר זיין אידעע, ביז עס וועט זיך ארום אים צונויפקלייבן דאס נייטיקע מענטשן - מאטעריאל צוזאמען מיט געלט פאר דער אויספירונג פון זיינע פלענער.

נאך דעם ווי שמעון בערמאן האט זיין בוך געדרוקט, האט ער צום באדויערן, נישט געפונען די נייטיקע אונטערשטיצונג פאר זיין אידעע. איז ער שפעטער געווארן א מלמד אין דערפער פון ארום קראקע, דערנאך איז ער אוועקגעפארן קיין ארץ ישראל, און ער האט נישט אויפגעהערט פראפאגאנדירן זיינע אידייען אין די העברעאישע צייטונגען פון יענער צייט, ביז ער איז דעם 26טן יאנואר 1884 געשטארבן אין דער הייליקער שטאט טבריה.

קאפיטל 21

מיין פאטערס צוואה

חנוכה תר"מ בין איך אמאל אויפגעשטאנען אין דער פרי און איך האב געפונען אויפן טיש עטלעכע אנגעשריבענע בייגעלעך פאפיר, צו־זאמענגענייטע אין א בוך, איז דאס געווען די צוואה פון מיין פאטער, געשריבן אין העברעאיש — און אויפן שער־בלעטל פונעם בוך איז געווען אויפגעשריבן „מחשבות שעשועים לבן יקיר". אזוי ווי דער פאטער מיי־נער האט זיך געפילט שוואך, האט ער מורא געהאט, טאמער ווען אים אויסקומען צו שטארבן אן א צוואה, האט ער דאס דעמאלט פאר מיר אנגעגרייט.

אין דער הקדמה צו זיין צוואה זאגט מיין פאטער צו מיר:

— נישט קיין מוסר וויל איך דא דיר זאגן, וויל צום מוסר־זאגן זענען פאראן טויזנטער ספרים אין פארשיידענע לשונות, געשריבן פון די גרעסטע וועלט־מאראליסטן, יידן און גוים. איך וויל דיר דא אויך נישט איינפלאנצן קיין אמונה, וויל ווען איינער איז אומגלייביק, קען מען אים נאר באדויערן, גלייך ווי מען דארף באדויערן א קאליקע אן א האנט אדער אן א פוס. מען קען אויך אזא מענטש נישט העלפן מיט ווערטער, גלייך ווי איך אליין גלייב נישט, אז מען קען אפשפרעכן א קראנקייט מיט ווערטער. איין זאך וויל איך דיר יא איבערלאזן, דאס איז דאס באוווסטזיין פון דיין שורש, אז די גזע פון דיין אפשטאמונג איז א מיוחסדיקע, וועט דיר דאס תמיד גרינגער מאכן דאס לעבן, וויל דו וועסט וויסן, אז דו דארפסט זיך אויסהיטן פון אזעלכע מעשים, וואס דו וואלסט געטאן, וועו דו שטאמסט נישט פון אזא גזע. ביי גוים הייסט דאס „נאבלעס אבליזש" און ווער עס געדענקט אין דעם, וועט זיך תמיד אויסהיטן פון „והתערבו זרע הקודש בעמי הארצות".

אין דער צוואה דערציילט מיר מיין פאטער, אז דער יחוס פון מיין משפחה גייט פון איין זייט ביז צום ש"ך און פון דער צווייטער זייט ביז צום של"ה. פון אלטע צייטן אן האט אין אונדזער משפחה געהערשט א מנהג, מען זאל זיך מתחתן זיין נאר צווישן אייגענע. פון דעסטוועגן האט זיך די משפחה ביים אנהייב פונעם 19טן יארהונדערט צעטיילט אין צוויי חלקים: איין צד איז געווען חסידים, פאנאטיש איבערגעגעבן צו

רביים, דאָקעגן איז דער אַנדערער צד געווען מתנגדיש, משכיליש און וועלטלעך געבילדעט. איין זיידע זיינער, יוסף אהרן באַדער, איז געווען איינער פון די ערשטע חסידים אין קראָקע, וואָס האָבן אַריבערגעבראַכט דעם רבין ר' קאַלמיש ניישטעדטער, דעם מחבר פונעם „מאור ושמש" אויף תורה. שפעטער האָט דער זעלביקער זיידע געהאָלפן קרוינען ר' שאול לאַנדא פאַר אַ רב אין קראָקע און ווי אַ חסידישער רבי. דער סאנדזער צדיק ר' חיים האַלבערשטאם פלעגט אין זיין יוגנט פאָרן צו ר שאול לאנדא. דעם זיידנס פאָטער, שלמה באַדער, האָט יאָרנלאנג געפאַסט משבת לשבת, און ווען ער האָט שוין אַמאָל געגעסן, האָט ער נישט געגאָסן קיין „דבר מן החי", אפילו נישט קיין איי און קיין פוטער. דעם פאָטערס אן עלטערזיידע פון דער מוטערס צד, נתנאל בוים, איז געווען אייניער פון די ערשטע יידן אין פוילן, וואָס האָבן געשריבן פויליש. ערב יום־כפור תקל"ו האָט ער אויף באַפעל פון דער קראָקעווער קהילה געבראַכט פאָליציי, צו שטערן דעם רבין ר' קאַלמיש דאָס דאוונען בציבור אום יום־כפור. אין דעם זעלביקן יאָר האָט ער געשריבן אַ מעמאָראנדום צו דער פוילישער רעגירונג וועגן דער לאגע פון די יידן. דער זעלביקער נתנאל בוים איז שפעטער געווען אַ פערזענלעכער פריינט פון ר' פינחס אַליהו מווילנע, דעם בעל „ספר הברית", וועמען ער האָט אונטערשטיצט אין זיין ארבעט מיט אַלע כחות און אויפן פאַרלאנג פון דער רעגירונג האָט ער איבערזעצט דעם פרק „אהבת רעים" פונעם „ספר הברית" אויף פויליש.

צווישן ביידע צדדים פון דער משפחה האָט מסתמא געהערשט אַ שאַרפע קעגנערשאַפט, כאָטש זיי האָבן זיך זייער אָפט משדך געווען צווישן זיך. דער זיידע יוסף אהרן באדער האָט געזומען פאַר אַ פרוי אַ טאָכטער פון נתנאל בוים — און מיין פאָטערס פאָטער, מענדל באַדער, האָט חתונה געהאט מיט אַן אייניקל פון נתנאל בוים.

אַ זון פון נתנאל בוים, גרשון בוים, וואָס איך הייס נאָך אים, איז געווען אַ שרייבער ביי דער קראָקעווער קהלה און חסידים האָבן אויף אים געמורמלט, אַז ער איז אַ גרויסער בעל־דקדוק און נישט זייער קיין פרומער. אַזוי ווי ער איז אָבער געווען אַ בארימטער בעל־תוקע, פלעגט זיך דער רבי ר' שאול לאנדא מתקנא זיין אין אים — און ווען עס האָט זיך געווייגטלעך דער שטן אריינגעלייגט אין ר' שאול לאנדאס שופר, פלעגט ער אַ געשריי טאָן: „רבונו של עולם, ווילסטו דען, אַז גרשון

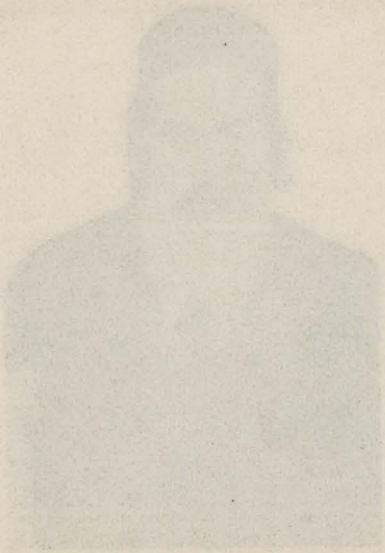
די עלטערן פון גרשם באַדער

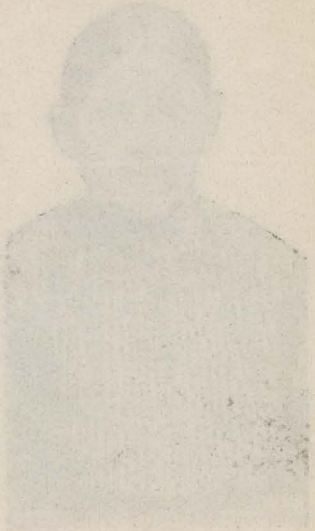

דער פאָטער
ר' יצחק משה באַדער
(1905 — 1841)

די מוטער
הענע באַדער
(1920 — 1843)

שרייבער זאָל פאַר דיר בלאָזן שופר?"... פלעגט זיך דער שטן דערשרעקן פאַר אַזאַ סטראשונאָק און עס זענען שוין דערנאָך ר׳ שאולס תקיעות גע־גאַנגען ווי געשמירט.

ווי געזאָגט, האָט מיר מיין טאטע א נאָמען געגעבן נאָך זיין פע־טער גרשון. טראָצדעם האָט ער מיר געהייסן שרייבן מיין נאָמען „גרשם" מיט א מ״ם צום סוף, ווייל עס האָט אים דער זאַלישטשיקער רבי אָנגע־זאָגט, ער זאָל מיך רופן „גרשון" מיט א נון, דערקלערנדיק דערביי, אַז זייט די טעג פון יהונתן בן גרשם איז דער נאָמען „גרשם" מיט א מ״ם געפערלעך פאַר יידן.

נתנאל בוימס אַן איידעם איז געווען מיין עלטערזיידע שאול בירנ־בוים, וואָס איז געווען אַזאַ שארפער מתנגד, אז ער האָט דורכאויס גע־וואָלט דורכפירן א גט צווישן מיין זיידן מענדל באַדער און זיין ווייב ווייל דער זיידע איז געווען א חסיד ביים רבין ר׳ שאול לאַנדא.

פון יוסף־אהרן באַדערס אייניקלעך זענען אַרויסגעקומען רבנים, דייגים, מלמדים און שוחטים, דאקעגן זענען פון נתנאל בוימס אייניקלעך אַרויסגעקומען משכילים, סוחרים און דאָקטוירים. האָבן די דאָזיקע צוויי מינים ירושות געקעמפט אין מיין פאָטער די גאנצע צייט פון זיין לעבן. אַמאָל איז ער געווען יוסף אהרן באַדערס אַן אייניקל, א פאַנאַטיש פרו־מער, וואָס וואָלט זיך געלאָזט הרגענען פאַר א קוצו של יוד פונעם שלחן־ערוך און אַמאָל איז ער געווען נתנאל בוימס אַן אייניקל, א ראַציאָנא־ליסטישער דענקער, וואָס האָט זיך געריסן צו דער גרויסער ציוויליזיר־טער וועלט, געלערנט דייטש און געשטרעבט צו שטודירן. לייַדער האָבן אים זיינע מאַטעריעלע פאַרהעלטנישן נישט געלאָזט ווערן קיין רב. ווי עס וואָלט פאַר אים געפאסט פאַר יוסף אהרן באַדערס אַן אייניקל. ער איז אויך נישט געווארן קיין דאָקטאָר, ווי עס וואָלט זיך געפאַסט פאַר אַן אייניקל פון נתנאל בוים.

צו מיין פאָטערס צוואה איז נאָך צו באַמערקן, אז ער האָט זי גע־שריבן אין יאָר 1879 — ווען ער איז אַלט געווען 38 יאָר און געשטאַרבן איז ער 26 יאָר שפעטער (י״ב אדר שני תרס״ה), 64 יאָר אַלט.

אייניער פון מיינע קרובים, א „שני ברביעי", איז געווען אברהמל קאָהן אין וואַרשע.

דערציילט מיר מיין טאטע וועגן אים אין זיין צוואה דאָס ווייטער־דיקע:

שמעון, דער פאָטער פון אברהמל קאָהן, איז געווען אַ ברודער פון מיין עלטערזיידע שלמה באַדער — און ווען ער איז אָפּגעפאָרן פון קראָקע קיין ווארשע, צו ווערן דאָרט אַ שוחט, האָט ער זיך אַ נאָמען געגעבן ק א ה ן.

אָט דעם אברהמל קאָהן האָבן די פאָליטישע פאַרהעלטענישן צוגעשפילט, וואָס ער איז געווארן אַ חשוב ביים רוסישן צאַר, וואָס האָט אַוועקגעשטעלט אין ערנוואַך פון צוויי קאָזאקן ביי זיין הויז.

די מעשה דערפון איז אַזוי געווען:

אַ רייך־חתונה־געהאָטער, האָט אברהמל קאָהן אָנגעקניפט פאַרבינדונגען מיט די גרעסטע פּוילישע פּריצים, וואָס האָבן אים איבערגעגעבן די פאַרוואלטונג פון זייערע הייזער און גיטער. האָט דעמאָלט די רוסישע רעגירונג געוואָרפן אַן אויג, אויף צו קריגן פאַר אירע אייגנטום פּ א ו א נ ז ע ק פון לעבן וואַרשע. די רוסישע רעגירונג האָט דאָס דעמאָלט געדארפט פאַר אירע סטראטעגישע צוועקן, אויפצובויען דאָרט מיליטערישע קאזארמעס. האָט אָבער דער אייגנטימער פון פּאָוואָנזק נישט געוואָלט פאַרקויפן דעם פּלאַץ דער רוסישער רעגירונג. האָט ער עס פאַרקויפט צו אברהמל קאָהן מיט אַ תנאי, ער זאָל דאָס קיינמאָל נישט פאַרקויפן צו דער רוסישער רעגירונג.

איז די רוסישע רעגירונג תיכף געוואָר געוואָרן פון אברהמל קאָהנס קויף און זי האָט אים טאָקע באָלד געמאַכט דעם פאַרשלאָג, ער זאָל איר אָפּפאַרקויפן פּאָוואָנזק און וואָס פאַר אַ פרייז ער וועט פאַרלאַנגען, וועט מען אים באַצאָלן. איז דאָס אָבער געווען אין דער צייט, וועז די פּאָליאקן האָבן זיך צוגעגרייט צום אויפשטאנד פון 1830. אַ געהיים רעוואָלוציאָנעריש גערייכט האָט דעמאָלט געבושעוועט אין וואַרשע — און יעדער וואָס איז נאָר געווען עטוואָס פאַרדעכטיק, אז ער שטייט אין נאָענטע באַציונגען צו דער רוסישער רעגירונג, איז באָלד פאַראורטיילט און הינגעריכטעט געוואָרן. האָט דעמאָלט אברהמל קאָהן געקראָגן אַ בריוו פונעם פּויליש רעוואָלוציאָנערן קאָמיטעט, אַז אויב ער וועט פאַרקויפן פּאָוואָנזק צו דער רוסישער רעגירונג, וועט ער דאָס דאַרפן באַצאָלן מיט זיין לעבן, וויל מען וועט אים דערשיסן אָדער אויפהענגען אין מיטן גאַס.

האָט זיך אברהמל קאָהן פאַר דער דאָזיקער דראָוונג זייער דערשראָקן און ער האָט שוין מורא געהאט צו פארקויפן פּאָוואָנזק צו דער

רוסישער רעגירונג. ער האָט אָבער אויך מורא געהאט, נישט צו וועלן דאָס אַוועקצוגעבן, ווייל ער האָט געוווסט, אז אויב ער וועט עס נישט טאָן מיט גוטן קען די רוסישע רעגירונג אויסגעפינען געוואלד מיטלען, אפֿ־צונעמען ביי אים דעם אייגנטום מיט געוואלט און אָן יעדער באַצאָלונג. איז ער געפאלן אויף אַ פּאַרטעל, יוצא צו זיין פאר ביידע צדדים. ער האָט פּאַוואָנזעק א ו ו ע ק ג ע ש ע נ ק ט דער רוסישער רעגירונג. די פּאָליאקן זאָלן נישט קענען זאָגן, אז ער האָט געבראָכן זיין צוזאָג צום פריערדיקן אייגנטימער, נישט צו פ אַ ר ק ו י פ ן דאָס צו דער רוסי־שער רעגירונג.

פון דעסטוועגן האָט ער דערנאָך מורא געהאט, אַז די פּאָליאקן וועלן נישט אָנערקענען זיין לאגע, און כאָטש ער האָט דעם פּלאַץ נישט פאַרקויפט פאַר געלט, נאָר אַוועקגעשאָנקען, וועלן זיי טשאטעווען אויף זיין לעבן. איז ער צוליב דעם אַנטלאָפן פון וואַרשע און ער האָט זיך באַזעצט אין פּעטערבורג, ווו די רעגירונג האָט אים איבערגעגעבן פאַר־שיידענע פּאָדריאדן, פון וועלכע ער האָט פאַרדינט פיל געלט.

דערווייל איז אויסגעבראָכן דער פּוילישער אויפשטאנד — און נאָכן אונטערדריקן דעם פּוילישן פּרווו אַראָפּצעווארפן דעם רוסישן יאָך האָט אים די רוסישע רעגירונג געגעבן אָנצוגעהערן, אַז עס וועט פאַר אַזאַ מענטש ווי ער וועט בעסער לוינען, ווען ער וועט ווויגען אין וואַר־שע אָנשטאָט אין פּעטערבורג. אזוי ווי ער האָט אָבער אין וואַרשע מורא געהאט פאַר אַן אָטענטאט אויף זיין לעבן, האָט דער צאַר געגעבן אַ באַ־פעל, אַוועקצושטעלן צוויי קאָזאקן ביי זיין טיר ווי אן „ערנוואך", וואָס האָט אים געדארפט שטענדיק היטן און נישט אָפלאָזן פונעם אויג אויף אַ רגע.

האָט דאָס אָבער נישט געשמעקט דעם גענעראל פּאָסקיעוויטש, וועלכער האָט באַזיגט דעם אויפשטאנד און געווארן פּרינץ פון וואַרשע און וויצע־קעניג פון פּוילן. אַזאַ שונא־ישראל ווי פּאָסקיעוויטש האָט עס נישט געווואָלט ליידן, וואָס א ייד איז אַזאַ גרויסער חשוב, אַז ער האָט אַזש צוויי קאָזאקן ווי אן ערנוואך. האָט זיך פּאָסקיעוויטש אַמאָל גע־מאָכט א ויץ און האָט אונדזער אַברהמל קאָהן מכבד געווען מיט א צי־גאר, וואָס איז געווען פּאַרגיפּטעט — און נאָכן אויסרייכערן פונעם צי־גאָר איז אברהמל קאָהן געשטאָרבן.

נישט פֿאַליאקן האָבן אים דאָס לעבן געגומען, נאָר דוקא דער צא־ רישער וויצעקעניג פון פוילן, וואָס האָט געדארפט אָפּהיטן דאָס לעבן פונעם צארס חשוב.

קאַפּיטל 22

מיין פֿאָטערס יוגנט - חברים

אין זיין פריסטער יוגנט — האָט מיר מיין פֿאָטער דערציילט אין זיין צוואה — האָט ער זיך אַרומגעטראָגן מיט דער אידעע, אַרויסצורי־ סן זיך פונעם בית־המדרש, אויף צו גיין זוכן אַ תכלית אין דער וויי־טער וועלט. פֿאַר אָט דעם געדאנק זיינעם האָט ער געפונען אַ אונטערשפּאר ביי זיין פעטער, אַ ברודער פון זיין מוטער, מיטן נאָמען וואָלף בירנבוים, וועלכער האָט ארום זיך גרופּירט עטלעכע בחורים פון זיין סביבה, וואָס פלעגן זיך פארגנבענען יעדע נאַכט אין דער וויבערשער קלויז, כלומרשט אויף צו קענען דאָרט לערנען גמרא און פוסקים אומגעשטערט — און געלערנט האָבן זיי אַנשטאָט דעם לאטיניש און גריכיש, כדי צו קענען אַריינקומען אין אַ גימנאַזיום און אויף דער אוניווערזיטעט.

מיין פֿאָטער, וואָס האָט אויך געשטרעבט צו דעם זעלביקן צוועק און נאָך מיט זיינע דעמאָלסדיקע ידיעות נישט געקענט אָניאָגן יענע עלטערע חברים, האָט זיך דערווייל געמוזט באַנוגענען מיט דעם, וואָס מען האָט אים אַוועקגעשטעלט צו שטיין, „שמירה" ביי דער טיר פון דער וויבערשער קלויז, טאָמער וועט זיך דערנענטערן אַ געפאר, די בחורים זאָלן געכאַפּט ווערן ביי זייער שטודירן, זאָל זיי דאָס מיין פֿא־ טער לאָזן וויסן, זיי זאָלן קענען אויף גיך אויפמישן די גמראס אָדער די אנדערע ספּרים צום לערנען.

פֿאַר אָט דעם שטיקל אַרבעט — האָט מען צוגעזאָגט מיין פֿאָטער, אז ווען די גרופּע וועט זיך נאָר האָבן אַ ביסל אַריינגעלעבט אין זייער צוועק, וועלן זיי מיין פֿאָטער ארייננעמען אין דער קאָמפּאניע אויף צו לערנען מיט זיי צוזאמען. דערווייל האָט ער בלויז געדארפט שטיין שמירה, אָפּצוהיטן די עלטערע חברים פון אַ „בייז אויג".

ווי באַמערקט, האָבן זיך די אַלע חברים גרופּירט אַרום מיין פֿא־ טערס פעטער, וואָס איז שוין דענסטמאָל געווען אַ בחור פון 18 יאָר און

באווסט אין שטאָט ווי אַ למדן. און צווישן די בחורים, וואָס האָבן זיך געזומען שטודירן צוזאמען מיט מיין פאָטערס פעטער, האָט זיך געפונען אייגער מיטן נאָמען יוסף הירש דינער, אייגער יוסף פאָטשנער און אייגער שאול שפינגאַרן.

די חברותא ביים שטודירן האָט אָבער נישט לאַנג אָנגעהאלטן. דער ערשטער, וואָס האָט נישט געקענט אָנהאַלטן זיין אויפגאבע, איז געווען מיין טאטע. דער פאָטער זיינער — מיין זיידע — איז גאָר גיך געוואָר־געוואָרן, אין וואָס פאַר אַ דרכים זיין זון נעמט זיך גיין, האָט ער אים פשוט געוואָלט דערהרגענען. דערנאָך האָט זיך שאול שפינגארן אָפגע־שיידט פון דער חברותא. דורך מיין זיידן איז שפינגארנס פאָטער געוואָר־געוואָרן פון זיין זונס מעשים, האָט ער פשוט מרעיש עולמות געווען און „גוטע יידן" האָבן אים מבטיח געווען, אַז דער זון זיינער וועט נישט שטודירן. די הבטחה פון יענע „גוטע יידן" איז אויך מקוים געוואָרן, ווייל דער בחור האָט טאָקע באָלד אויפגעהערט שטודירן, און ווען מיין פאָטער האָט מיך אַמאָל פאַר אים פאָרגעשטעלט, איז ער געווען אַ שארפער חסיד, וואָס האָט געהאַנדלט מיט בראָנפן און געשאָלטן משכילים.

איז דעמאָלט די חברותא באַשטאַנען פון בלויז דריי: יוסף הירש דינער, יוסף פאָטשנער און וואָלף בירנבוים, וואָס האָבן צוזאמען פליי־סיק שטודירט און געמאַכט גלענצנדיקע פאָרשריט אין זייער שטודיום.

יוסף הירש דינער, דער עלטסטער פון דער חבריא, איז געווען אַ זון פון אַ זייער אַרעמער פאַמיליע. זיין פאָטער האָט געהייסן לייזער וויי־שענקער, וואָס האָט געציגן פרנסה פון פאַרקויפן וויין אויף קידוש און אויף „ארבע כוסות". איז דאָס נישט געווען געגוג, אויף צו קענען געבן ברויט צו דריי זין. האָט ער זיי אַלעמען אַוועקגעשיקט פונעם הויז און יוסף הירש איז געווען אַ מלמד ביי אַ קראָקעווער גביר מיטן נאָמען טרענער, איז יוסף הירשס תלמיד, וועלכער האָט געהייסן מאָטל, געוואָר־געוואָרן, אַז זיין מלמד לערנט „חכמות חצוניות", האָט ער דעם מלמד גוט אויסגעפאטשט און געשטאָכן מיט אַ מעסער.

איז דער געפאטשטער און געשטאָכענער מלמד געלעגן עטלעכע חדשים אין אַ שפיטאָל, ביז עס האָבן זיך ביי אים פאַרהיילט די וווּנדן — און אזוי ווי ער האָט זיך דערנאָך געשעמט צו ווייזן זיין פנים אין גאַס, איז ער אַוועקגעפאָרן פון קראָקע און ער האָט זיך אַרומגעוואלגערט

איבער דער וועלט, אויף די אוניווערזיטעטן פון באָן און הייַדעלבערג, ביז ער האָט אויסשטודירט פילאָזאָפיע און אין 1874 איז ער געוואָרן רב אין אַמסטערדאם.

דערווייל האָט מען אין קראָקע נישט געוווסט גאָר, וווּ דער יוסף הירש איז אַוועקגעקומען. מען האָט בלויז געוווסט, אז וועָן ער האָט געהערט, אַז דער פאָטער זייַנער איז געשטאָרבן, האָט ער פון ערגעץ געשיקט אַרויסנעמען זייַנע ברידער פון קראָקע. האָבן זיך דערפאָר אַרומגעטראָגן קלאָנגען, אַז ער איז ערגעץ געוואָרן אַ „מיסיאָנער" און אז ער האָט געמאַכט די ברידער פאָר גלחים. ערשט וועָן עס איז אָנגעקומען די ידיעה, אַז ער איז געוואָרן אַ רב אין אַמסטערדאם, און דער קראָקעווער רב, ר' שמעון סופר, האָט דאָס אַלעמען דערציילט, אַז ר' יוסף הירש האָט אים אין אַ בריוו פשוט צוטומלט מיט זייַנער אַ שאלה, אין וועלכער ער האָט אַרויסגעוויזן גרויס גאונות, זענען אַלע יענע קלאָנגען פאָרשטומט געוואָרן.

ליטעראריש האָט זיך יוסף הירש דינער געמאַכט באַרימט מיט זייַנע הגהות אויף ש"ס בבלי און ירושלמי, וווּ ער האָט זייער אָפט אַוועקגעשטעלט אַ נייַע גירסא אין דער משנה, לויט וועלכער עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, ווי אזוי די אמוראים האָבן געקאָנט האָבן אַ טעות אינעם פשט פון דער משנה. טראָצדעם איז ער געווען אַן אַרטאָדאָקס מיטן פולן מויל און ער האָט באַקעמפט מיט דער גרעסטער שאַרפקייט יעדע מין רעפאָרם אינעם יידישן דת.

אויף מייַן וועג קיין אַמעריקע אין 1910 האָב איך דעם אַמסטערדאמער רב, ד"ר דינער באַגעגנט בייַ ראבינער ד"ר ריטער אין ראָטערדאם. האָב איך דעמאָלט געהאָט די געלעגנהייט, זיך צו איבערצייגן וועגן דער גרויסער גאונות זייַנער. דערביי האָט ער מיר אויך פרטימדיק אויסבערגעבן וועגן דעם אינצידענט מיט זיין תלמיד אין קראָקע. ער האָט אויך גוט געדענקט, ווי מיין פאָטער פלעגט שטיין שמירה, וועָן די חבריא האָט געלערנט זייערע „חכמות חיצוניות".

יוסף בן שלמה פאָטשנער איז געווען דער יינגסטער אין דער חבריא און אים האָט זיין פאָטער אַליין געהייסן שטודירן. איז ער באַלד נאָך דינערס אנטלויפן פון קראָקע אויך אָפּגעפאָרן און ער איז געקומען קיין ברעסלוי, וווּ ער איז פאַרבליבן שטודירן אינעם דאָרטיקן ראַבינער־סעמינאר און אויף דער אוניווערזיטעט.

נאָכן פאַרענדיקן זיין שטודיום, איז ער געוואָרן ראַבינער אין בעל־פאַסט, אירלאנד — און שפּעטער איז ער געוואָרן לעקטאָר אינעם מאַנ־טעפיאָרע ־ קאָלעדזש אין ראמסגעיט.

ליטעראריש איז ער געווען באַקאנט ווי אַ הומאָריסט און ער האָט אַ סך אָפּגעשפּעט פון חסידישע רביים און יידישע אָבערגלויבנס אין העברעאיש און ענגליש. אין זיין העברעאישן סטיל האָט ער זיך געסטא־רעט נאָכצומאכן יהודה אלחריזי און עמנואל איש רומי — און אין ענגליש האָט ער אַרויסגעגעבן עטלעכע געלונגענע איבערזעצונגען פון פּרץ, מענדעלע און שלום־עליכם.

מיין פאָטער פּעטער וואָלף בירנבוים האָט געענדיקט גימנאַזיום אין קראָקע. דערנאָך האָט ער שטודירט מעדיצין און געקראָגן זיין די־פּלאָם פון דער אוניווערזיטעט אין קראָקע. שפּעטער האָט ער זיך „האַ־ביליטירט" ווי אַ דאָצענט אויף דער קראָקעווער אוניווערזיטעט. ער האָט אָנגעשריבן אַ ווייסנשאָפטלעכע שטודיע וועגן פאַרגיפטונגען, די שטודיע האָט געפונען אַנערקענונג ביי די קראָקעווער פראָפעסאָרן, און ווען ער וואָלט געבליבן אין קראָקע, וואָלט ער זיך געוויס אַרויפגעארבעט אויף אוניווערזיטעט ־ פראָפעסאָר.

אזוי ווי ער האָט דעמאָלט חתונה־געהאט מיט דער טאָכטער פון יהודה ליב ליבערמאן פון ראדאָם אין רוסיש־פוילן, און געוואָלט דאָרט פראקטיצירן ווי מעדיצינער, האָט ער געמוזט דערגאנצן זיין שטודיום אויפס נייַ, צוויי יאָר אויף דער אוניווערזיטעט אין דאָרפּאט, כדי צו קריגן אַ רוסישן דיפּלאָם.

געשטאָרבן איז ער אין טאָמאשאָוו, 51 יאָר אַלט — און אַ הספּד אויף אים געפּינט זיך אינעם פערטן באנד „האַסיף".

ביים רוסיש־טערקישן קריג פון 1877 איז ער געווען מיליטער־דאָק־טאָר אין דער רוסישער אַרמיי און ער האָט זיך אויך דאָרט שטארק אויסגעצייכנט מיט זיינע מעדיצינישע קענטענישן און מיט זיין דרייסט־קייט.

זיין זון זדזיסלאוו בירנבוים איז געווען אַ באַרימטער מוזיקער, וואָס האָט זיך אין יאָר 1922 פאַרסמט אין בערלין.

נאָך דעם ווי מיין פאָטער האָט מיר דאָס אלץ און נאָך אַ סך אַנדערע זאכן איבערגעגעבן אין זיין צוואה, האָט ער פאַרענדיקט מיט די וויטערדיקע ווערטער:

— איצט וויל איך דיר אָנזאָגן, דו זאָלסט זיך תמיד סטאַרען צו ווערן אַ מענטש, וואָס זאָל געבן כבוד צו דער משפחה. נישט דו זאָלסט דאַרפן שטאָלצירן מיט דער משפחה, נאָר די משפחה זאָל קענען שטאָלצירן מיט דיר!..."

נאָכן דורכלייענען מיין פאָטערס צוואה בין איך אין גאַנצן איבערגעאנדערשט געוואָרן — און איך האָב ביי מיר באַשלאָסן, אַרויסצושלאָגן זיך פונעם קאָפּ אַלע „נאַרישקייטן" וועגן שטודירן, נאָר לערנען פלייסיק גמרא מיט פוסקים, כדי צו קענען ווערן דער שטאָלץ פון מיין משפחה, כפי דער טאַטע האָט דאָס פון מיר פאַרלאַנגט.

האָב איך אָנגעהויבן לערנען גאַנצע טעג ביז אין די האַלבע נעכט צוזאמען מיט נאָך פיר בחורים, וואָס יעדער פון זיי איז געווען עלטער פון מיר מיט אַ דריי־פיר יאָר. יעדן אָוונט האָבן מיר זיך געזומען לערנען פון נאָך מעריב ביז צוועלף אַ זייגער — און לערנען האָבן מיר געוואָלט גאַנץ ש"ס כסדר, פון ברכות אָנגעהויבן. אַזוי ווי עס האָבן אָבער מיינע חברים אַלע געלערנט אַ גאַנצן טאָג ביי פאַרשיידענע מלמדים, פלעג איך זיצן בייטאָג אייגער אַליין אין קלויז און לערנען פאַר זיך. פלעג איך דאָן נעמען און בלעטערן אין „שאלות ותשובות" וועגן עגונות מיט גבֿיית עדות, וועגן שלעכטע מענער, וואָס האָבן פאַרלאָזן זייערע ווייבער, אָדער וועגן דערהרגטע יידן. האָט זיך מיר אויסגעדאַכט, אַז איך לייען ווייטער יענעם סאָרט דייטשע ביכלעך, וואָס איך פלעג אַזוי־פיל לייענען און זייער אינהאַלט איז געווען אינטריגעס און ליבעס, און פאַרשיידענע מערדערייען. האָט דאָס מיך לאנגזאם אָפּגעוועגדעט פון דער גמרא און צוריקגעבראַכט צו לייענען דייטש. פלעג איך זיך שוין דערלויבן, מיטצונעמען אין בית־המדרש אַריין דייטשע ביכלעך און לייענען זיי אין אַ ווינקל בסוד־סודות.

דערווייל זענען מיינע חברים געקומען צו דער איבערצייגונג, אַז מיר קענען נישט אַליין לערנען. האָבן מיר באַשלאָסן, צו דינגען אַ מלמד פאַר דער צייט פון ביינאַכט — און מיר האָבן אויך געפונען אַ בחור, אַ למדן, וועלכער איז געווען מרוצה, צו לערנען מיט אונדז פאַר פיר גילדן אַ חודש. האָט איטלעכער פון אונדז געלערנט זיין חלק. יעדנס עלטערן זענען געווען צופריידן צו צאָלן יעדע סומע, אַבי זייערע קינדער זאָלן לערנען. אזוי ווי איך האָב אָבער נישט געקענט קריגן ביי מיינע עלטערן די סומע געלט, וואָס איז אויסגעקומען אויף מיין חלק, האָב איך

געמוזט אַנוועגדן אַ „טריק". אזוי ווי איך פלעג באַקומען פון מיין מוטער יעדן טאָג אויף וועטשערע צוויי שטיקלעך ברויט, האָב איך דאָס אַוועק־געגעבן צו אונדזער מלמד אַנשטאָט באַצאָלונג און איך האָב שוין דע־מאָלט פון נאָכן מיטיק ביז צום אַנדערן טאָג אין דער פרי גאָר נישט געגעסן.

האָט דאָס דאָזיקע נישט־עסן זייער שטאַרק געווירקט אויף מיין אויסזען און מיין מוטער האָט גאָר באַלד דערקענט, אַז איך פאַל פון די כוחות. האָט זי אַנגעהויבן מיט מיר אַ טענה, צו וואָס איך הרגע זיך אַזוי אַוועק. האָט אָבער מיין פאָטער אַנגעקוואָלן פון מיין פלייס און ער האָט מיר געגעבן צו פאַרשטיין, אַז ווען איך וועל אַזוי אַנגיין מיטן לערנען ביז צו דער בר־מצוה, וועל איך צו דער בר־מצוה שוין קענען זיין אַ שטיקל לייט.

וואָלט מיר די מאמע מיינע נישט געקענט שטערן אין מיין פלייס, ווען עס זאָל מיך דעמאָלט נישט געווען טרעפן אַן אַנדער באַגעגעניש, וואָס האָט מיט אַן אומבאַרמהאַרציקער האַנט איבערגעריסן מיין לערנען און האָט מיך פאַר אַ קורצער צייט אין גאַנצן דערווייטערט פונעם בית־המדרש.

אַזוי ווי איך פלעג אָפטמאָל מיטנעמען אַ דייטש ביכל אין בית־המדרש אַריין און האָב עס דאָרט געלייענט אין אַ באַהאלטענעם ווינקל, האָב איך אַמאָל געהאט מיט מיר אַזאַ טריפה־פסול, וואָס זיין אינהאַלט האָט מיך זייער שטאַרק אינטערעסירט. בין איך געזעסן אין אַ ווינקל אי־בער אַן אָפענער גמרא און אויף דער גמרא האָב איך געהאַלטן דאָס ביכל. איז צוגעקומען אונדזערער אַ שכן, וואָס איז תמיד אַנטציקט געווען פון מיר און פון מיין פלייסיקן לערנען. איז אַזוי ווי ער האָט דערזען, אַז איך האַלט אַ דייטש ביכל איבער דער גמרא, האָט ער מיר דערלאַנגט אַ קלאַפ איבערן קאָפּ, אַז פונקען זענען מיר אַזש געפלויגן פאַר די אויגן. דער נאָך האָט ער אַרויסגעריסן דאָס דייטשע ביכל פון מיינע הענט און געמאַכט דערביי אַ שרעקלעכן ליארעם איבערן גאַנצן בית־המדרש.

גאָט ווייסט, מיט וואָס עס וואָלט זיך געענדיקט דער דאָזיקער ענין, ווען איך זאָל נישט געווען באַלד אויפהייבן די פיס און אַנטלויפן פונעם בית־המדרש אָן טענות.

קאַפּיטל 23

מיין מאמע

אַזוי ווי איך האָב שוין פיל געשריבן וועגן מיין פאָטער און זיין השפּעה אויפן גאנג פון מיין לעבנסוועג, מוז איך דאָ גאַנץ באַזונדער דערמאָנען מיין מאמען, וואָס איר איינפלוס אויף מיין לעבן איז אפשר נישט געווען קיין קלענערער ווי דער פון מיין פאָטער. דער חילוק איז בלויז אין דעם, וואָס מיין פאָטער האָט מער משפּיע געווען מיין אינטעלעקט און די מאמע מיינע האָט דאָס געטאָן אויף מיין האַרץ און מיינע געפילן.

קיין מאָל אין מיין לעבן האָב איך נישט געגלייבט אינעם גליק פון קיין שום מענטשן אין דער וועלט. איך האָב אַבער שטענדיק געשעצט גליקלעך אַלע יענע מענטשן, וואָס האָבן נאָך אַ מאַמען. די גרעסטע עשירים אין דער וועלט פאַרמאָגן נישט אינאיינעם, צו באַצאָלן דעם וועלט פון אַ מאַמען. און טאָמער קענט איר עמעצן, וואָס ווייסט נישט דאָס אָפּצושאצן, דאַרף מען אים ערנסט באַדויערן, ווייל עס פעלט אים דאָס וויכטיקסטע שרייפל אין זיינע געפילן.

ווי לאַנג אַ מענטש האָט נאָך אַ מאַמען, פילט ער זיך נאָך ווי אַ קינד, ווען ער איז שוין אַליין אָפילו אַ זיידע צו אַנדערע. אַ מוטער מעג אָפילו זיין טויזנטער מייל ווייט פון איר קינד, שוועבט איר גייסט אַרום זיין קאָפּ און ער פילט, ווי זי באַשיצט אים מיט אירע פליגלען, ווייל ער ווייסט, אַז די מאמע האָט אים תמיד אין זינען, סיי בייטאָג און סיי ביינאַכט. און איז די מאמע נאָענט צו איר זון, האָט ער אין איר דעם בעסטן פרייַנד, פאָר ווועמען ער קען זיך אויסרעדן זיין האַרץ, ווייל עס זענען זייער אָפט פאַראן אַזעלכע שמארצן, וואָס איר קענט וועגן זיי נישט רעדן מיט אייער פאָטער, מיט אייער פרוי, מיט אייערע בעסטע חברים אָדער מיט אייערע קינדער, ווייל נאָר דאָס האַרץ פון אַ מאַמע קען אַזעלכע שמארצן באַגרייפן און נאָר זי קען געפינען דאָס ריכטיקע טרייסט־וואָרט ביי אַלע אומשטענדן פונעם לעבן.

ביז צו מיין 52סטן יאָר האָב איך זיך נאָך געקענט ציילן צווישן יענע גליקלעכע מענטשן, וואָס האָבן אַ מאַמע. ביז צו יענער צייט האָט נאָך מיין מוטער געלעבט. ס׳איז אויך מערקווירדיק, וואָס פאָר אַ פאַרהעלט־

ניש עס האָט זיך אַנטוויקלט צווישן מיר און מיין מוטער. ביז צו מיין זיבעטן לעבנסיאָר האָב איך נישט געהאט קיין אנדערן חבר חוץ מיין מאמען. וועז דער טאטע מיינער איז אַוועקגעגאנגען פאַרבראַנגען ביז האַלבער נאַכט אין בית־המדרש, אָדער וועז ער איז געזעסן אין דער היים פאַרטיפט אין זיינע ספרים, בין איך געווען מיט דער מאַמען אוז זיך צוגעהערט צו אירע ווונדערשיינע מעשהלעך, וואָס זי פלעגט מיר דערציילן אין אַ הערלעך פאַרבנרייכער שפראך, אוז צו די שיינע פאַלקסלידער, וואָס זי פלעגט מיר זינגען.

אַ סך פון די מעשהלעך, וואָס מיין מוטער האָט מיר דערציילט, האָב איך שפעטער געפונען אין מדרשים. האָט דאָס מיך נישט געווונדערט, ווייל איך האָב געווסט, אַז די מעשהלעך פונעם מדרש פלעגן אַרומגיין צווישן פאָלק. אַנדערש פון מיין מוטערס געשיכטעס האָב איך שפעטער געפונען אין די ביכער פון גרים און אַנדערסען. איז דאָס מיר שוין יאָ אַ רעטענגיש ביז צום היינטיקן טאָג, ווייל איך האָב נישט געקענט פאַרשטיין, ווי אזוי עס האָבן זיך פאַרבלאָנדזשעט די דאָזיקע געשיכטעלעך אין דער יידישער גאָס אַריין.

אין יעדער פון די מעשהלעך, וואָס מיין מאמע פלעגט מיר דערציילן, האָט געשטעקט אַ טיפער מוסר פאַר גרויס און קליין, אָדער אַ שכלדיקער אויפטו, וואָס האָט אין זיך דעם נייטיקן שפיץ אויף צו שארפן דעם מוח פונעם צוהערער, און די פאָלקסלידער, וואָס מיין מאמע פלעגט מיר זינגען, זענען געווען אַזוי האַרציק טרויעריק, אַז איך פלעג ביי זיי תמיד גיסן טרערן — און וועז איך דערמאָן זיך אין זיי אַפילו הייַנט, בין איך אויך גרייט צו ווייַנען. אָט די פאָלקסלידער האָבן באַזונגען די יידישע אַרעמקייט אין אַלע אירע געשטאלטן. דאָס זענען געווען לידער פון דער־שלאָגענע יידישע בעלי־מלאכות און וואַנדערנדיקע בעטלערס. גאַנץ באַזונדערס האָט מיין מאמע ליב געהאט צו זינגען לידער וועגן שטיף־מאַמעס, ווייל זי האָט געהאט צו ליידן פון אַ שטיפמוטער און איר אייגענע מוטער איז אויך געווען אויפגעצויגן ביי אַ שטיף־מאמע.

ווי עס איז מיר באַווסט, האָט מיין מוטער ווייניק וואָס געווסט פון נויט, ווי לאַנג זי איז געווען ביי איר פאָטער אין הויז. איר פאָטער איז געווען אַ דאַרפישער גביר מיט פעלדער און בהמות — און ווי ווייט יידן האָבן זיך דענסטמאָל פארגנעז צו עסן, האָט זי דאָרט זיכערלעך קיינמאָל נישט געווסט פון קיין נויט, כאָטש די שטיפמאמע האָט גע־

שאַלטעווטע. אירע נויטן זענען דענסטמאָל געווען בלויז גייסטיקע און וועגן יידישער אַרעמקייט האָט זי בלויז געהערט. ערשט וען זי איז אָנגע־קומען אין הויז פון מיין פאָטער, האָט זי זיך באַקענט מיט נויט און אַרעמקייט.

גלייך ווי פיל אַנדערע פון מיין דור, וואָס האָבן זיך אויסגעלערנט ריידן יידיש ביי זייערע מאמעס, האָב איך געלערנט יידיש ביי מיין מו־טער. דאָס געפיל פון ליבע צו דער יידישער שפראך האָט זיך דערפאַר ביי מיר ענג פאַרקניפט מיט דער ליבע צו מיין מאמען, און וען איך לאשטשע זיך היינט צו דער יידישער שפראך און איך לאָז זיך פון איר אַ גלעט טאָן ביי דער נשמה, דאַכט זיך מיר אויס, אַז איך לאשטשע זיך צו מיין מאמען און איך פיל איר גלעט אויף מיין קאָפּ.

דאָס לשון פון מיין מאמען איז אַפילו נישט געווען דאָס יידיש, אויף וועלכן איך רייד אָדער איך שרייב, ווייל דאָס יידיש פון מיין מאמען איז געווען דורכגעפלאָכטן מיט זייער פיל לשון־הקודשדיקע וועריטער. אַזוי ווי איר לשון איז אָבער געווען פול מוסר און יראת־שמים, — איז מיר דער דרך־ארץ פאַר אָט די גוטע מידות פאַרבליבן טיף אייִנגעבאקן אין האַרצן און זיי זענען ביי מיר ענג פאַרבונדן מיטן תוך פון דער יידישער שפראך.

אַ ליבע צו יידיש האָט אויך מיין פאָטער אין מיר אייִנגעפלאנצט. די יידישע שפראך פלעגט ער מיר זאָגן, איז דער לשון פון אונדזערע יסורים. קיין אַנדערע שפראך אין דער וועלט פאַרמאָגט נישט אזאַ רייכקייט פון צער ווי דאָס יידישע לשון, וואָס איז אָנגעזאָפּט מיט אונד־זערע טרערן פון לאנגע דורות. די יסודות פונעם יידישן לשון זענען אָפילו אויפגעבויעט אויף דער דייטשער שפראך פונעם מיטלאלטער. לויט ווי זי איז געוואָרן אין די געגנטן פונעם רהיין. זענען אָבער די דאָזיקע יסודות אַזוי פאַריידישט געוואָרן אין אונדזער מויל, אַז זיי זענען היינט נישט מער פאַרשטענדלעך צו זייערע ערשטע באַשאַפער.

שפעטער האָט זיך ביי מיר אָנטוויקלט די ליבע צו דער יידישער שפראך, ווייל זי דערעפנטערט מיך צו די יידישע מאסן. נישט ווייל איך ווייל זיך מאַכן פאַרשטענדלעך צו זיי, האָב איך אָנגעהויבן צו שרייבן יידיש, נאָר ווייל איך ווייל זיי פאַרשטיין. און יעדעס מאָל וען איך שרייב יידיש, קומט מיר מיין ליבהארציקע מאמע פאַר די אויגן אוז עס דערמאָנט זיך מיר איר שמחה, וען זי האָט דאָס ערשטע מאָל דערזען,

וואָס איך האָב אָנגעשריבן אין יידיש, ווייל זי האָט דעמאָלט פאַרשטאַנען, וואָס איר זון האָט צו זאָגן צו דער וועלט.

די מאמע מיינע איז פאַר איר צייט געווען אַן אויסערגעווייניטלעכע מלומדת און זי האָט אויך געהאט אַ רייכע ביבליאָטעק פון ספרים אין עברי־טייטש. ראָמאנען האָט זי בטבע פיינט געהאט צו לייענען, ווייל עס שטעקט נישט אין זיי, לויט אירע באַגריפן, קיין שום מוסר השכל. און וועגן עס האָט מיין פאָטער אָנגעשריבן עטלעכע ראָמאנען אין יידיש, האָט זי זיי געלייענט פון יוצא וועגן. אַליין צו לייענען האָט זי ליב געהאט מוסר ספרים. און וועגן ס׳האָט זי געבלענדט דאָס ליכט פונעם לאָמפּ און זי האָט נישט געקענט מער לייענען מיט די אייגענע אויגן, האָב איך איר אין די לאנגע ווינטער־נעכט פאָרגעלייענט פאָרשיידענע קאַפּיטלען פון־נעם „מנורת המאור", פונעם „נופת צופים", פונעם „שבט מוסר", פונעם „ברך אברהם", פונעם „פלא יועץ" און פון נאָך אַנדערע ספרים, וועלכע איך האָב אַזוי פיל מאָל איבערגעלייענט, ביז איך האָב זיי אין גאַנצן אויסגעלערנט אויף אויסנווייניק. און וועגן עס איז מיר אַמאָל געווארן לאַנגווייליק צו לייענען פון יענע ספרים, האָב איך איר פאַרטייטשט שטיקער מדרש, וואָס זי האָט גוט פאַרשטאַנען מיט אַלע שפּיצלעך.

אַמאָל האָב איך איר געבראַכט צו לייענען אַ ראָמאן פון די נייע, וואָס איז מיר זייער געפעלן, האָט זי מיך אונטערבראָכן ביים לייענען באַלד נאָך די ערשטע עטלעכע זייטלעך, ווייל עס האָט זיך איר געדאַכט, אַז דער מחבר פון יענעם בוך מאַכט פשוט חוזק פון יידן. האָב איך איר אָבער אַמאָל געבראַכט אַ מעשה־ביכל פון אייזיק מאיר דיק, האָט זי זיך גערן אייגעהערט, ווי איך האָב עס איר פאָרגעלייענט, ווייל עס איז דאָרט דער אינהאַלט געווען מיט אַ מוסר השכל צום לייענער.

העברעאיש איז דעמאָלט געווען אין מיינע אויגן דער לשון פון מיין טאטען, צו וועמען איך האָב זיך באַצויגן מיט אַ גוואלטיקן רעס־פעקט, און וועגן איך האָב צו אים געדעדט, האָב איך געוויגן און געמאַס־טן יעדעס וואָרט, עס זאָל זיין ריכטיק מיטן פינטעלע לויט אַלע דינים פון דקדוק, אָבער יידיש איז געווען אין מיינע אויגן דער לשון פון מיין מאמען, וועלכער האָט געקלונגען אין מיינע אויערן אזוי האַרציק ווייך, ווי עס פלעגט צו מיר רעדן מיין מאמע — אַן קונצן און אַן דקדוק.

איז ביי מיר פאַרבליבן די יידישע שפּראַך אַ שפּראַך פון מוסר — און יעדעס מאָל וועגן איך שרייב יידיש, דאַכט זיך מיר, אַז מיין מאמע

וועט עס לייענען. בין איך דעמאָלט באַשטרעבט, אויסצוהיטן זיך פון יעדן וואַרט, וועלכעס איך וואָלט נישט קיין מאָל געברויכט אין קעגנ־וואַרט פון מיין מאַמען.

דערפאר האָט מיין מוטער געגלייבט אין אַלעמען, וואָס איך האָב געשריבן אין יידיש און זי האָט עס געלייענט. מיט מיין פאָטער פלעג איך האָבן מיינונגס־פאַרשיידנקייטן. ווי אַ ייד אַ תלמוד־חכם איז ער געווויינטלעך געווען פאַרעקשנט אין זיינע אַנשויאונגען און ער האָט זיך גישט קיין מאָל געוואָלט צובייגן צו דער מינדעסטער פאַרגרינגערונג, וועג עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן ענינים פון אמונה. אָבער ביי מיין מאמען בין איך געווען אַ מין פּוסק אחרון אין אַלע פראגן פונעם לעבן, אַפילו דעמאָלט וועג מען איז איר געקומען אַנזאָגן די בשורה אַז איך בין אַרונטער פונעם דרך הישר, אַפילו דעמסטמאָל האָט זי נישט פאַר־לוירן דאָס מינדסטע ברעקל צוטרוי צו מיר און צו מיינע מיינונגען.

קאַפּיטל 24

מיינע ערשטע וואנדערונגען

זומער תר"ם (1880) זענען מיר, אַ חברה יינגלעך פון 12־13 יאָר, צונויפגעקומען אינעם וווייבערישן בית־המדרש צו אַ „בעראטונג", וואָס מיר זאָלן טאָן פאַר אונדזער צוקונפט. געווען זענען מיר אַלע קינדער פון אַרעמע אָדער פון גאנץ מיטלמעסיק באַלעבאַטישע היימען און מיר האָבן נישט געזען קיין מעגלעכקייט, אונדזערע עלטערן זאָלן אונדז קענען אַנהאַלטן ביים לערנען ווי אנדערע, וואָס פלעגן זיצן און לערנען ביז צו דער חתונה און דערנאָך פלעגן זיי באַקומען אַ שווער, וואָס האָט געוואָרגט פאַר זייער פּרנסה.

אין אונדזער שטאנד האָט אַ בחורל פון אונדזער שטייגער בלויז גע־קענט ווערן אַ בעל־מלאכה אָדער אַ משרת אין אַ געוועלב. האָבן מיר דעמאָלט געוואָלט אויסגעפינען אַ פּלאַן, וואָס זאָל זיין דער נאָענטסטער שריט אונדזערער פאַר דער זיכערונג פון אַ צוקונפט.

עס האָט שוין אַפילו דעמסטמאָל עקזיסטירט אין קראָקע אַ שטיקל אינדוסטריע, דהיינו: אַ פאַבריק פון פּאָדעם, נישט אויף צו מאַכן דעם פּאָדעם, נאָר אויף צו וויקלען דעם פּאָדעם אויף די ברעטעלעך. האָט

מען דאַרט געדאַרפט אַרבעטן צוועלף שעה אַ טאָג און מען האָט געקענט פאַרדינען צווישן 30 און 40 קרייצער אַ וואָך (דאָס הייסט: פון 12 ביז 16 אַמעריקאַנער סענט). עס איז אויך געווען אַ פאַבריק פון לעדערנע בייטעלעך, ווו מען האָט געקענט פאַרדינען פון 50 קרייצער ביז 1 גולדן די וואָך (פון 20 ביז 40 אַמעריקאַנער סענט). אַנדערע אינדוסטריעס האָבן נאָך דענסטמאָל אין קראָקע נישט עקזיסטירט.

האָב איך פאַרגעשלאָגן מיר זאָלן זיך אַוועקלאָזן אין אַ גרופּע צו דער בייטעלעך־פאַבריק. האָב איך אַבער געהאט אַ חבר מיטן נאָמען יאַנקל בראָנער, וואָס איז געווען דער זון פון אַ דאַרפישן קרעטשמער, האָט ער אונדז אָפּגעראָטן פון יעדער מלאכה. אזוי ווי דער פאַטער זיי־נער איז לויט אונדזערע אומשטענדן געווען אַ גוטשטייענדיקער מענטש, פלעגט ער דאָס יינגל אַהיימנעמען אויף שבת און ווען ער האָט אים זונ־טיק אין דער פרי צוריקגעבראַכט קיין קראָקע, פלעגט ער אים מיטגעבן דריי גרויסע ברויטן, אַ טעפּל פּוטער און עטלעכע קעזלעך. אויסער דעם פלעגט ער פאַר זיינעטוועגן באַצאָלן פאַר 5 מיטיקן (פרייטיק פלעגט מען אין קראָקע נישט עסן קיין מיטיק) צו 9 קרייצער אַ מיטיק, פאַר וועלכן ער פלעגט באַקומען אַ טעלער בעבעלעך מיט קלוסקעלעך און אַ ווורשטל. ברויט האָט ער צוגעגעסן אייגענע.

אָט דער יאַנקל בראָנער האָט אונדז געזאָגט, אַז ווען ער וועט זיך לאָזן אין וועג אריין צו אַ ישיבה, וועט אים זיין פאַטער מיטגעבן גאַנצע 10 גולדן מזומן (4 אַמעריקאַנער דאָלאַר) חוץ עסנווארג — און מיט אזא פאַרמעגן דאַרף ער נישט גיין אַרבעטן. שטילערהייט האָט ער מיר אויך צוגעזאָגט, אַז ער איז גרייט מיך מיטצונעמען אויף זיינע הוצאות.

בין איך אויף דעם באַשטאנען און איך בין געווען גרייט אַוועקצו־לאָזן זיך אין דער וועלט אַריין. האָב איך דאָס דעמאָלט דערקלערט מיין פאַטער, אַבער אויף דער פראגע — ווואהין? — האָב איך נישט געהאט קיין קלאָרע תשובה. איך האָב נאָר געוווסט איין זאך: איך וויל מיך לאָזן אין דער וועלט אריין, קיין אונטערשייד נישט ווואהין, אַבי אַווע פון קראָקע.

פון דעסטוועגן איז מיין פאַטער נישט געווען קעגן מיין פלאן און ווען איך האָב אים געזאָגט, אַז איך וויל מקיים זיין דעם מאמר המשנה „הוי גולה למקום תורה" און איך וויל גיין צופוס ווו די אויגן וועלן מיך טראָגן, אַבי צו קענען קומען צו אַן אָרט, וועלכער זאָל פאַר מיר פאסן,

איך זאל דאָרט קענען לערנען. איז מיין פאָטער געווען זיכער, אַז איך וועל שוין געפינען מיין וועג.

מיין מאמע האָט אָבער נישט אַזוי גיך געגעבן איר צושטימונג צו מיין פֿלאן. זי האָט געטענהט, אַז ווער עס וויל לערנען, קען דאָס גאַנץ גוט טאָן אין קראָקע און מוז נישט ערשט אַוועקוואַנדערן פון זיין היים. און ווען דו שעמסט זיך צו קומען אין דעם בית־המדרש, ווו דו האָסט פריער געלערנט — האָט זי זיך געוועגדעט צו מיר — קענסטו דיר אויסזוכן אַן אַנדער בית־המדרש.

האָט מיין פאָטער ארגומענטירט קעגן דער מיינונג פון מיין מוטער, אַז נאָר אין דער פרעמד קען זיך אַ מענטש אַנטוויקלען און אַז די אט־מאָספער אין קראָקע טייט אָפּ יעדע פעאיקייט און שלעפערט איין יעדן טאַלאַנט, האָט שוין די מאמע צוגעשטימט צו מיין פֿלאן.

וועגן מיין חבר יאַנקל בראָנער איז כדאי צו דערציילן, אַז דער פאָטער זיינער האָט אים אַבסאָלוט נישט געוואָלט מאַכן פאר קיין באַנק־קווטשער. איז אָבער אַמאָל אין אַ זומער מיינער אַ פעטער אַנגעקומען אויף פרישער לופט צו זיין פאָטער אין קרעטשמע, האָט ער דערקענט, אַז יאַנקל האָט גרויסע פעאיקייטן צום לערנען. איז דעמאָלט דער פעטער מיינער אויפגעשטאַנען יעדן טאָג כעלות און ער האָט מיט דעם יינגל בסוד געלערנט חומש־רש"י און גמרא, אַז די עלטערן זאָלן דערפון נישט וויסן. שפעטער איז דעם יינגלס פאָטער געוואָר געוואָרן, וואָס דער זון זיינער טוט, האָט ער אַנגעהויבן געוואלדעווען אויף מיין פעטער, צווואָס ער האָט גאָר אַנגעהויבן לערנען אַזעלכע „פאַרשימלטע" יידישע לימודים מיט זיין זון. האָט שוין אָבער מיין פעטער געהאט אייגנע־פלאנצט אַזאַ שטארקע ליבע צו יידישקייט אינעם האַרצן פונעם יינגל, אז ער האָט אזש נישט געוואָלט מער בלייבן אין דער היים און ער איז אין אַ שיינעם פרימאָרגן אנטלאָפן קיין קראָקע.

נאָך דעם ווי יאנקל איז אַנגעקומען אין קראָקע, האָט דער פאָטער זיינער געמיינט, אַז ער וועט דאָרט שטודירן אין אַ גימנאזיום. דער פּריץ וואָס יאנקלס פאָטער האָט געהאלטן ביי אים די קרעטשמע, האָט אים געוואָלט דערצו העלפן. האָט אָבער דער בחור נישט געוואָלט לערנען קיין גויאישע לימודים און ער איז ליבערשט געגאנגען לערנען אין תלמוד תורה.

סוף תמוז תר"מ האָב איך זיך מיט מיין פריינד יאַנקל בראָנער גע־

לאָזט צופוס אין וועג אריין. אַ ריכטיקן פּלאן פּאַר דער דאָזיקער וואַנ־ דערונג האָבן מיר ביידע נישט געהאַט. מיך אַליין האָט עס שטארק גע־ צויגן קיין דייטשלאנד. איך האָב געדענקט, אַז נאָר אין דייטשלאנד קען אַזאַ בחורל ווי איך האָבן דערפאָלג. האָבן מיר זיך געלאָזן גיין צו דער פרייסישער גרענעץ. קומענדיק אויף אונדזער וועג אין קשאנאָוו, האָבן מיר דאָרט באַגעגנט איינעם אַ משכיל, וועלכער האָט אונדז אַפּגעראָטן פון דייטשלאנד און ער האָט אונדז געהייסן גיין קיין אונגארן. האָבן מיר פּאַרקערעוועט אונדזער רייזע ביאלא און זאיבוש ביז נאָמעסטאָ אין דער אונגארישער אַראוא, ווו עס האָט זיך דענסטמאָל געפונען אַ קליינע ישיבה.

אויפן וועג, ווו מיר זענען געגאנגען צופוס איבער שטעטלעך און דערפער, האָבן מיר מערסטנטיילס גענעכטיקט אין די יידישע קרעטש־ מעס, ווו מען האָט אונדז אויך אַמאָל געגעבן אָפּצועסן אַ מאָלצייט, זע־ נען מיר אַמאָל אָנגעקומען נעכטיקן אין אַ דאָרף מיטן נאָמען זאמיעשציע ביי לימאנאָוו, האָט אונדז דאָרט אַ חברה שקצים מקבל פּנים געווען מיט אַ האָגל פון שטיינער — און איין שטיין האָט מיר געטראָפן אין קאָפּ, אז איך בין שיער נישט דערהרגעט געוואָרן אויפן אָרט. האָב איך דענסטמאָל אָנגעשריבן אן העברעאישן „שיר", פון וועלכן איך געדענק היינט בלויז די ערשטע צוויי סטראָפן:

גדולים מעשיך, יוצרי, אל אמונה,
ראה עניני וחלצני מכל צרותי;
שם בכפר זאמיעשציע הייתי בסכנה,
מלאכיך הצילוני לחייני בצל אבותי.
הוללים וזדים, שכורים, גזלנים,
כרעו והכריעו במלחמת אבנים,
השליכו אבן גדולה ממעל בגבורה
נגד ראשי כחץ ופצירה.

מער ווי די דאָזיקע צוויי סטראָפן פון יענעם שיר געדענק איך נישט היינט — און טאָמער וועלן עמעצן די דאָזיקע צוויי סטראָפן אויך נישט געפעלן, זאָל ער פריער באַדענקען, אז איך בין נאָך נישט אַלט גענוג קיין גאנצע צוועלף יאָר, וועו איך האָב זיי אָנגעשריבן.

אויפן וועג פון יענער וואַנדערונג מיינער האָב איך זיך באַקענט

מיט צוויי פֿשוטע יידן, וואָס זענען ווערט, איך זאָל זיי אָפּגעבן אַ באַזונדערע שילדערונג. ביידע האָבן זיך קעגנזייטיק נישט געקענט אוֹן זיי זענען אויך געווען ווייט אייגער פונעם אַנדערן. דערמאָן איך זיך וועגן זיי פון דעסטוועגן ביידע אינאיינעם, ווייל זיי זענען געווען ביידע פון דעם זעלביקן כאַראַקטער. ביידע האָבן זיך נישט געקענט אָפּילו אונטערשרייבן. זענען זיי אָבער געווען אַזעלכע איידעלע נשמות, דורכגעדרונגען פון אמת־יידישער גוטהאַרציקייט, ווי מען קען זעלטן טרעפן זייערס גלייכן צווישן די בעסטע מענטשן אין דער וועלט.

וואָלף זשאבנער איז געווען דער נאָמען פון איינעם און גרשון וויסאָקיער איז געווען דער נאָמען פונעם אַנדערן. ביידע האָט מען געפונען אויפן נאָמען פון די דערפער, ווו זיי האָבן געווויינט.

הויך אויבן אין די בעסקידן־בערג ליגט דאָס דאָרף זשאבנאָ. דער וועג אַהין איז זייער אַ שוועריקער, באַרג אַרויף, איבער זאמדן און שטיינער — און צענדליקער מאָל מוז דער וואַנדערער מיד ווערן גייענדיק.

דער טאָג, וואָס עס איז מיר אויסגעקומען צו גיין קיין זשאבנאָ, איז געווען אַ פרייטיק און זייער אַ הייסער. אין דער פרי בין איך מיט מיין חבר אַנגעקומען אין זאַיבוש (זשיוויץ), ווו יידן האָבן נישט געטראָט ווויינען. און טאָמער האָט זיך געפונען אַ יד, וואָס האָט געהאט זיין געשעפט אין זאַיבוש, האָט ער געמוזט נעכטיקן אין זאַבלאָציע (אַפּאָרשטאָט פון זאיבוש). אַזוי איז דאָרט געווען אונטער פראנץ יאָזעף און אַזוי איז דאָרט געווען אונטער פּוילן. היטלער האָט דאָרט וואַרשייגלעך נישט געהאט וואָס צו טאָן, ווייל איידער די דייטשן זענען דאָרט אַנגעקומען, האָבן די אָרטיקע פּאָליאקן אויסגערייכערט די זאַיבושער געטאָ ביז צום לעצטן.

און האָבן זאַיבושער גויאים נישט געלאָזט ווויינען קיין יידן אין זייער מיט, האָבן די זאבלאָציער יידן באַהאַנדלט יעדן פרעמדן ייד אויף דעם זעלביקן שטייגער, ווי די זאַיבושער גוים האָבן זיי באַהאַנדלט, בפרט ווען עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן צוויי יינגלעך אין לאַנגע קאַפּאָטעס און מיט פּאות, ווי איך און מיין חבר יאַנקל בראַנער.

האָבן מיר אין זאבלאָציע נישט געקענט קריגן קיין הויז אויף צו בלייבן דאָרט איבער שבת — און ווען מיר זענען אַרייַנגעקומען צום שוחט פון דער קהילה, האָט ער אונדז געזאָגט, אַז עס פּאַסט גאָר נישט פאר אונדז, מיר זאָלן ווען בלייבן אויף שבת אין אַזאַ טרפה מקום ווי

זאבלאציע. האט ער אונדז געגעבן אן עצה, מיר זאלן טאן א גיי קיין זשאבנא, ווו מיר וועלן זיכערלעך קענען האלטן שבת.

באין ברירה האבן מיר געפאלגט דעם שוחטס עצה. האבן מיר טאקע תיכף געהויבן פיס און מיר האבן זיך א לאז געטאן אין וועג אריין קיין זשאבנא. האט זיך מיר יענעם טאג דאס ערשטע מאל אויף מיין וועג געטראפן, וואס איך בין שרעקלעך מיד געוואָרן און איך האב נישט געקענט רירן די פיס פונעם ארט.. האט מיך מיין חבר אנגעטריבן, איך זאל גיין וואס שנעלער, ווייל מיר וועלן נאך מוזן בלייבן אויף שבת אין מיטן וועג — און וועז איך האב זיך אוועקגעזעצט א ביסל אויפן גראז לעבן וועג, האט מיך מיין חבר געסטראשעט, אז ער וועט אליין גיין ווייטער...

קאפיטל 25

וואלף זשאבנער

אויף א שטח פון אריבער א צענדלינק מייל ציט זיך די מערבדיקע גרענעץ פון גאליצע, פון ביאלע, ביי דער אמאליקער עסטרייכיש־שלעזישער גרענעץ, ביז אין די טאטרא־בערג פון די קארפאטן, איבער זאיבוש, זאבלאציע, מילאווקא און ראיטשא ביז צום קוואל פונעם טייך „סאלא", צו דער אמאליקער אונגארישער און היינטיקער סלאוואקישער געגנט פונעם אראוואר דיסטריקט.

די גאנצע געגנט האט שטענדיק געהאט א גאנץ קליינע צאל יידן, בפרט דעמסטמאל, ווען יענע גאנצע געגנט האט באלאנגט צו פירשט זאמאיסקי, וואס האט שטענדיק געשטרעבט, אז עס זאלן זיך נישט געפינען קיין יידן אין זייער באזיצונגען.

האט ער דאס געקענט דורכפירן אין די דערפער פון יענער געגנט אויף א גרינגן אופן. האט מען דארט געקענט ארומוואנדערן א טאג מיט א נאכט און נישט באגעגענען קיין איין ייד. אבער אין מילאווקא און ראיטשא איז זאמאיסקיס מאכט געווען צו קורץ, דורכצופירן זיינע אנטיסעמיטישע טענדענצן. האט זאמאיסקי געמוזט צוקוקן, ווי יידן האבן זיך באזעצט אין זיינע שטעטלעך און אנגעפירט דארט זייער האנדל.

אזוי איז דאס געווען, ווי לאנג עסטרייך האט דארט געבאלעבאטע־

וועט — און געשען איז דאָס נישט אַזוי צוליב עסטרייכס גוטהאַרציקייט צו יידן, נאָר ווייל עסטרייך האָט שטענדיק געוואָלט האָבן אַ בייטש קעגן די פּאָלאקן, אַז טאָמער וועלן זיי זיך אַמאָל „בונטעווען", זאָלן זיי דאָס נישט קענען טאָן, ווייל די יידן וועלן זיי שטערן...

דאָס אייניציקע שטעטל אין יענער געגנט, וואָס האָט זיך פאַרעקשנט נישט אַרייצולאָזן קיין יידן, איז געווען ז א י ב ו ש , וואָס הייסט אויף פּויליש זשיוויץ, ווו יידן האָבן נישט געקענט קיינמאָל ווויינען טראָץ כל־ערליי שתדלנותן פון פאַרשידענע פּאָליטיש ־ ליבעראלע עלעמענטן און טראָץ קייסער פראַנץ־יאָזעפס פריינדלעכער באַציאונג צו יידן.

זשיוויץ איז ביז צום סוף פון דער ערשטער וועלט ־ מלחמה געווען דאָס אייגנטום פונעם עסטרייכישן ערצהערצאָג קארל סטעפאַן, וואָס איז געווען אַ קוזין פון קייסער פראַנץ יאָזף. ער האָט דאָס דאָזיקע שטעטל אָפּגעקויפט פון זאמאיסקין און כאָטש ער איז געווען פון דער קייסערלעכער משפּחה, האָט ער אָנגעהאַלטן זאַמאַיסקיס טראַדיציע, אַז יידן זאָלן דאָרט נישט קענען ווויינען.

די האַבסבורגער משפּחה האָט שוין אין יענער צייט געפילט, אַז זייער ממשלה אין עסטרייך וואקלט זיך, האָבן זיי אָפּגעטיילט צווייי צווייגן פון דער משפּחה, וואָס איינע זאָל שפּילן די ראָלע פון פאָליאקן און איינע זאָל שפּילן די ראָלע פון מאַדיאַרן, אַז טאָמער וועט די דינאַסטיע פאַלן אין עסטרייך, זאָל איין טייל פון דער משפּחה קענען איבערנעמען די הערשאַפט איבער פּוילן און אַן אַנדערער טייל זאָל איבערנעמען די הערשאַפט אין אונגארן.

ווי די אומשטענדן האָבן זיך אָבער שפּעטער אַנטוויקלט, האָט דאָס דאָזיקע מיטל גאָר נישט געהאָלפן. אונגארן האָט זיך די ערשטע צוגעאיילט אָפּצוזאָגן זיך פון דער האַבסבורגער דינאַסטיע און ביי דער באַנייאונג פון דער פּוילישער מלוכה, האָט דער זשיוויעצער טייל פון דער קייסערלעכער משפּחה געמוזט אַנטלויפן פונעם לאנד. איינער פון די זשיוויעצער פרינצן, ווילהעלם האַבסבורג, האָט זיך אָפּילו געווואָלט צושמייכלען צו די אוקראַינער און ער האָט זיך אַ נאָמען געגעבן „וואַסילי ווישיוואני", האָט ער זיך אָבער טראָצדעם געמוזט אָפּזאָגן פון אַלע זיינע אַמביציעס צו אַ קעניגלעכן טראָן און עס ווייסט נישט היינט קיינער, וווּ זיין געביין איז אַהינגעקומען.

געזעצליך האָט די שטאָט זשיוויץ באַקומען אינעם יאָר 1808 באַ־
שטעטיקט פון דער עסטרייכישער רעגירונג, אַז יידן קענען דאָרט נישט
ווויינען. זייט דעמאָלט האָט מען פיל מאָל געפרווט גיין קעגן יענעם
געזעץ — און ווען איך בין דאָרט געווען, האָט מען זיך דערציילט, אַז
מיט זיבן יאָר פריער האָט דאָרט אייגער אַ ייד געפרואווט נעמען אַ
ווויינונג אין זשיוויץ. אַזוי ווי ער האָט דאָרט געהאַט באַקומען אַ שטע־
לע אינעם זשיוויצער גערייכט, האָט ער געפרואווט דינגען אַ ווויינונג אי־
נעם שטעטל. איז מען דאָרט געווויר געוואָרן, אַז דער דאָזיקער מענטש
איז אַ ייד, האָט מען אים תיכף אָנגעזאָגט די בשורה, אַז ער מעג זיך
זיין אַ באַאַמטער אין גערייכט, אָבער ווויינען אין זשיוויץ וועט מען אים
נישט לאָזן.

פון וואַנען מען איז געווויר געוואָרן, אַז דער דאָזיקער מענטש איז
אַ ייד, האָט קיינער נישט געווואוסט. די צרה זיינע איז לחלוטין נישט גע־
ווען קיין יידישע. ער האָט אויך נישט געהאַט מיט זיך קיין טלית און
תפילין און די מאַלצייטן זיינע האָט ער געגעסן אין אַ גויאישן רעסטא־
ראַן. טאָ ווי אזוי האָט מען דאָך דערקענט, אַז ער איז אַ ייד? — איז
דער ענטפער, אַז ווען עס האָט זיינער אַ גויאישער קאָלעגע אין אַ געווי־
סן זונטיק געפרעגט, צי ער וועט גיין אין קירכע, האָט ער געענטפערט,
אז ער איז אַ פריידענקער און ער גלייבט נישט אין קיין שום רעליגיע.
האָט יענער קאָלעגע באַלד געווואוסט, אַז דער מענטש איז אַ ייד...

ווען ער איז דעם זעלביקן טאָג אהיימגעקומען שלאָפן, האָט ער גע־
טראָפן אַ געזעמל מענטשן שטיין פאר זיין הויז מיט פויקן און ברע־
נעדיקע שטאַרקאַצן און אַלע זיינע שטוב־זאכן זענען שוין געלעגן צע־
וואַרפן אויף דער גאַס. איז אַזוי ווי דער פעוול האָט אים דערזען, האָט
מען אים מקבל־פנים געווען מיט אַ קאַצנמוזיק. דערנאָך האָט מען אים
מיט געוואָלט אַרויפגעפעקלט אויף אַ וואָגן, אייגעשפאנט אין אַן אָקס
און אַן אייזל — און אויף אט אזא אופן האָט מען אים אַרויסגעפירט פון
שטאָט.

ס׳איז אַפילו שפעטער פאָרגעקומען אַ פראָצעס און די פאַרוואַלטונג
פון זשיוויץ האָט באַקומען צו הערן די שארפסטע אויסריידן, זי זאָל
זיך שעמען מיט אזא פירונג. האָט זיך פון דעסטוועגן פון דענסטמאָל אָן
גאָר זעלטן וועלכער ס׳איז ייד דערוועגט, צו וועלן ווויינען אין זשיוויץ
און עס האָט זיך דאָס נישט קיינעם אייגעגעבן. עטלעכע יידן האָבן אפי־

לו אין יענער צייט געהאט זייערע קראָמען אין זשיוויץ, אָבער אויף דער נאַכט פלעגן זיי מוזן גיין שלאָפן אין זאבלאָציע, וועלכעס איז געווען אַזוי צו זאָגן די „געטאָ" פון די זשיוויעצער יידן.

זענען מיר געגאנגען וויטער איבער ראַיטשא, ביז מיר זענען אַנגעקומען אין זשאבנאָ, וווּ עס האָט זיך דעמאָלט געפונען אַ ייד אַ נדבן, וואָס זיינסגלייכן איז זעלטן צו געפינען.

געהייסן האָט ער וואָלף און זיין אַ ייד האָט ביי אים געהייסן געבן צדקה מיט אַן אָפענער האַנט. נישט בלויז אַזוי פיל ווי די כוחות טראָגן אויס, נאָר פיל מער איבער די כוחות. יעדן שבת פלעגט ער האָבן אַ מנין אורחים ביים טיש — און אַ מנין איז ביי אים נישט געווען דוקא צען, ווייל עס האָט אויך אַמאָל געקענט זיין צוואַנציק. פון יעדן מיטוואָך אָן, ווען אַ ייד איז דאָרט פאַרבייגעגאנגען, האָט ער שוין געמוזט בלייבן איבער שבת.

מיט יעדן פון די אורחים פלעגט זיך וואָלף זשאבנער אַריינלאָזן אין אַ שמועס, געווויר צו ווערן, מיט וואָס מען וואָלט דעם אָרעמען ייד געקענט העלפן. איינעם האָט ער געשטיצט מיט אַ סומע געלט, געגעבן אים אַ הלואה, ער זאָל זיך קענען צושלאָגן צו אַ פרנסה. פאַר אַנדערן האָט ער דורך זיינע פאַרבינדונגען אויסגעזוכט אַרבעט — און כדי צו קענען געפינען ארבעט פאַר אַ יידן, האָט וואָלף זשאבנער אַליין זיך אָפטמאָל אַריינגעלאָזט אין געשעפטלעכע אונטערנעמונגען, וואָס עס זענען אים דערביי פאָרגעשטאנען היזקות, אַבי אַ ייד זאָל קענען האָבן פרנסה און זאָל נישט דאַרפן אַרומוואַנדערן איבער דער וועלט.

פאַר איינעם פון זיינע אורחים האָט ער אַמאָל געדונגען אַ קרעטשמע אין אַ שכנותדיקן דאָרף און איינגעאָרדנט אים אַלצדינג צו דער באַלעבאַטישקייט. האָט אים יענער דאָס דערנאָך אָפגעדאנקט מיט פראָצענט און מסירות, וואָס האָבן וואָלף זשאבנערן שיער נישט געבראכט פונעם ברויט.

שפעט נאָכמיטיק זענען מיר אָנגעקומען צו וואָלף זשאבנערן אין קרעטשמע און געטראָפן האָבן מיר דאָרט מער ווי אַ מנין יידן, וואָס האָבן אַהין געצויגן פריער פאַר אונדז. זענען מיר פון דעסטוועגן געווען זייער אָנגעלייגטע געסט. אזוי ווי מען האָט אונדז נאָר דערזען פון ווייטן, איז אונדז וואָלף זשאבנער אַליין אקעגנגעקומען, מיר זאָלן קומען האַלטן שבת ביי אים. כאָטש ער האָט געווּסט, אַז מיר קענען נישט

אַוועקגיין ערגעץ אַנדערש אויף שבת, ווייל עס איז שוין געווען שפּעט נאָכמיטיק און צוצוקומען צום נאָענטסטן יידישן שכן וואָלט נאָך גע־ דאַרפט נעמען לפּחות דריי שעה. דערציי האָט ער אונדז דערקלערט, אַז אזוי ווי ער וווינט אין אַ פאַרוואַרפענעם ווינקל און קען נישט די גאַנצע וואָך דאוונען מיטן מנין, פילט ער זיך דאַנקבאַר צו יעדן יידן, וואָס קומט האַלטן שבת ביי אים, ווייל ער גיט אים די געלעגנהייט, צו קענען האָבן ביי זיך אַ מנין אויף שבת.

וואָלף זשאבנער איז נישט געווען אזוי רייך, ווי גרויס ער איז געווען אַ מכניס אורח. אליין איז ער געווען גאָר אַ פּראָסטער מענטש. ער האָט אָבער געהאט זייער אַ גרויסן דרך ארץ פאַר לערנען. צו לאָזן לערנען זיי־ נע קינדער, איז אים גאָרנישט געווען צו טייער — און ווען ער האָט גע־ האַלטן ביים אויסקלויבן אַ מאָן פאַר זיינער אַ טאָכטער, האָט ער אויס־ געזוכט אַ „לערן־בחור", וועלכער האָט יעדן אורח שטארק מקרב געווען און ווען ער האָט געכאַפּט מיט מיר אַ שמועס, איז ער גאָר אַנטציקט געווען.

מוצאי שבת נאָך הבדלה האָט מען געמאַכט די שענסטע מלוה מלכה, וואָס מען קען זיך נאָר פאָרשטעלן — און אזוי ווי מיר האָבן באַלד פרייטיק נושא־חן געווען ביי וואָלף זשאבנערס איידעם, האָט מען זונטיק אין דער פרי אייגעשפאנט אַ וואָגן און מען האָט אונדז אָפּגע־ פירט ביז נאַמעסטאָ, ביז צו דער טיר פון דער ישיבה. מען האָט אונדז אויך מיטגענומען אַ היבש פּעקל עסן און אַ שיינע נדבה אין מזומן.

אין נאַמעסטאָ האָט דער ראש־ישיבה אונדז ביידן תיכף עקזאמי־ נירט אין לערנען — און נאָך דעם ווי ער האָט אויסגעדריקט זיין גרויסע פאַרוווונדערונג איבער מיינע ידיעות, האָט ער דערקלערט, אַז ער קען אונדז נישט אַרייננעמען אין זיין ישיבה, צוליב דעם וואָס פּוילישע ישיבה־בחורים ווערן געווייניגטלעך אפּיקורסים. האָט ער זיך דערפאַר געמאַכט פאַר אַ „חק ולא יעבור", נישט אַנצונעמען קיין פּוילישע בחור־ רים אין זיין ישיבה.

נאָך דער דאָזיקער אַנטוישונג אין נאַמעסטאָ האָבן מיר באַשלאָסן, צו גיין צוריק קיין גאַליציע און צו פּרוווון פּרובירן אונדזער גליק אין סאַנדז. האָבן מיר דאָרט געטראָפן הונדערטער בחורים לומדי תורה, וואָס די מענטשן פון דער שטאָט האָבן זיי אויסגעהאלטן. איז מיר לכתחילה זייער געפעלן געווארן צו בלייבן דאָרט לערנען. אַזוי ווי איך

האָב מיר אָבער אַמאָל צוגעהערט צום שמועס פון די בחורים אין דער סאַנדזער קלויז, אַז זיי ריידן נאָר פון חסידות און פונעם אַלטן צדיקס מופתים, האָב איך נישט מער געוואָלט דאָרט בלייבן...

קאַפּיטל 26

גרשון וויסאָקיער

אין סאַנדז זענען דעמסטמאָל די אומשטענדן געווען זייער אומרויקע. ווי לאנג דער אלטער צדיק ר' חיים האַלבערשטאם האָט געלעבט, האָט ער מפרנס געווען הונדערטער סאַנדזער משפחות און ער האָט אויך פֿערזענלעך געזאָרגט פאַר דער פֿרנסה פון די לערן־בחורים. אָבער אין דער צייט, וואָס איך בין דעמסטמאָל געקומען קיין סאַנדז, איז דער אַלטער צדיק שוין זייט פיר יאָר געווען אַ „שוכן־עפר" און עס האָט דאָרט געבושעוועט אַ גרויסע מחלוקת צווישן די צוויי עלצטע זין פון ר' חיים האַלבערשטאם, וואָס יעדער פון זיי האָט געוואָלט זיין דעם פאָטערס יורש. ר' אהרן האַלבערשטאם איז געווען דער אַנערקענטער ממלא מקום, באַשטימט פונעם אַלטן צדיק.

איז ער אָבער נישט געגאנגען אין די דרכים פון זיין פאָטער בנוגע דער פֿאַרזאָרגונג פון די סאנדזער אָרעמע לייט. כאָטש ער איז געווען אַ שטיקל גביר פלעגט ער בלויז צונעמען די נדבות פון זיינע חסידים און פאַר די אָרעמע לייט האָט ער געהייסן דעם אייבערשטן זאָרגן. זענען דעמאָלט די הונדערטער חסידים, וואָס פלעגן באַקומען וואָכן־געלטער ביים אַלטן צדיק, געבליבן אין גאַנצן אָן שום הכנסה.

חוץ לזה איז אונדזער וואַנדערונג פון נאַמעסטאָ ביז סאַנדז געווען פול מיט אנטוישונגען. ווו מיר זענען געקומען, האָבן זיך די מענטשן באַקלאָגט אויף זייער שלעכטער לאגע און מאנגל אין פרנסה.

געווען איז דאָס אָרום תשעה־באב און אין דער גאַנצער סביבה האָבן די פויערן שוין לאנג געהאָט אויפגעגעסן דאָס לעצטע ביסל תבואה, וואָס אייגנער האָט פאַרמאָגט און די נייע תבואה איז נאָך נישט געווען. האָבן דעמאָלט די פויערן געהונגערט און די יידן אין די דערפער האָבן אין אַזאַ צייט מורא געהאט, אָרויסצווייזן, אַז זיי האָבן אָפּגעשפּאָרט אין זייערע שפייכלערס גענוג תבואה, אויף צו עסן. האָט מען דאָרט ge־

קענט אַרומוואַנדערן איבער יענע דערפער אַ גאַנצן טאָג און נישט באַ־קומען אַ שטיקל ברויט אָדער אַ לעפל געקעכץ.

געוויסע יידן האָבן אונדז אָפילו אָנגעמוסרט, וואָס אַזעלכע יונגע קינדער האָבן זיך פֿלוצים פֿאַרלייגט אויף דעם, אַז פֿרעמדע מענטשן זאָלן זיי מפֿרנס זיין. אָנשטאָט צו לערנען עפּעס אַ מלאכה אויף צו קע־נען פֿאַרדינען פֿארן לעבן, ווילן זיי גאָר ווערן „בטלנים" און דענקען, אַז קהל איז מחויב זיי אויסצוהאַלטן.

דער אַלטער סאַנדזער צדיק האָט נישט בלויז מיט זיין תּפילה און מיט זיין פֿראָוען חסידות קונה־שם געווען, נאָר הויפּטזעכלעך מיט זיין גאונות. וועז מען האָט אַמאָל אין זיין קעגנוואַרט געריעדט וועגן מופֿתים פון חסידישע רביים, פלעגט ער זאָגן „אותות ומופתים באדמת בני חם" און ער האָט דאָס טאָקע תיכף דערקלערט, אַז „מופתים" דאַרף מען האָבן פֿאָר כאמעס, אָבער אַ ייד דאַרף קונה־שלימות זיין בלויז מיט לערנען. און טאָמער האָט ער אַמאָל געזען, אַז די בחורים אין זיין בית־המדרש זענען מבטל דאָס לערנען און זיי הייבן אָן דערציילן מעשיות פון רביים, פלעגט ער אויף זיי שרייען, אַז „דערציילן מעשיות, עס מעגן אָפילו זיין חסידישע און מיט די בעסטע כוונות, איז נישט מער ווי אַ ביטול־תורה, ווייל צו אמתער חסידות קען מען נאָר בלויז קומען מיט גמרא, תוספות און מהרש"א".

האָבן מיר דאָרט באַלד אויפן ערשטן בליק געזען, אַז עס האָט זיך אין די פּיר יאָר נאָכן צדיקס פּטירה אַלצדינג איבערגעאַנדערשט. דער גרויסער עולם האָט אויפגעהערט לערנען און אָנשטאָט דעם דערציילט מען זיך פֿאַרשיידענע חסידישע מעשיות. האָט דאָס ביי אונדז אָוועקגע־נומען יעדן חשק דאָרט צו בלייבן, ווייל מיר האָבן איינגעזען, אַז מיר וועלן זיך דאָ אפשר אָננעמען מיט חסידות, אָבער לערנען וועלן מיר דאָ גאָר נישט...

פון דעסטוועגן האָבן מיר דאָרט באַגעגנט אין אַ דאָרף לעבן סאַנדז מיטן נאָמען וויסאָקיע — אייגעם אַן ענלעכן מכניס אורח ווי וואָלף זשאָבנער. געריפן האָט מען דעם דאָזיקן מענטש גרשון וויסאָקיער — און ווען עס קומט מיר אויס אים צו דערמאָנען, דערוועקט ער ביי מיר אַן אָנגענעמע דעראינערונג, ווייל זייט מיר האָבן פֿאַרלאָזן זשאָבנע און מיר זענען אַוועק מיט בושה פון נאָמעסטאָ, איז ער געווען דער ערשטער, וואָס האָט אונדז באַגעגנט אויף אַ פּריינדלעכן אופן אין דער צייט, וואָס

די אַנדערע יידן אין יענער גאַנצער געגנט האָבן אונדז באַגעגנט מיט גרינגשעצונג און אַמאָל אַפילו מיט שנאה.

גרשון וויסאָקיער האָט געהאַלטן אַ הויף ביי אַ פּוילישן גראַף אין אַ דאָרף צווישן לימאַנאָוו און סאַנדז. איז דאָרט דער דאָזיקער הויף געוען ווי אַן „אַכסניא" פאַר אַלערליי דורכרייזנדיקע — און דורכרייזנדיקע זענען דאָרט געוען זייער פילע, ווייל וויסאָקיע געפינט זיך ביים אָפּענעם טראַקט און יעדן טאָג פלעגן דאָרט פאַרבייפאָרן אָדער פאַרבייגיין אַנדערע יידן צום רבין אין סאַנדז אָדער צו איינעם פון די ירידים אין די אַרומיקע שטעטלעך.

פלעגט דאָרט יעדער פאַרבייפאָרער אָדער פאַרבייגייער קריגן עסן און שלאָפן פונעם שענסטן און בעסטן. יוטאלע, גרשון וויסאָקיערס ווייב, פלעגט אויפשטיין יעדן טאָג גאַנץ פרי, קאָכן אָנבייסן פאַר אירע צענדליקער „געסט" און מיטגעבן דערנאָך פאַר יעדן „צידה לדרך" — אַ ברויטל, אַ זעקל קארטאָפליעס, בעבעלעך, גרויפּן, עטלעכע פונט ציבעלעס, אַ שטיקל פוטער, אַ ביסל שמאלץ אָדער עטלעכע אייער.

און ווען עס האָבן זיך דאָרט אַמאָל אָנגעקליבן אַזוי פיל געסט, אז עס האָט שוין פאַר זיי נישט געסטאיעט קיין פלאץ אין אַלע שטיבער פונעם הויף, פלעגט גרשון וויסאָקיער אליין אַרויסגיין פון זיין בעט און מאכן פלאץ פאַר די אורחים. און דאָס דאָזיקע בעט איז ביי גרשון וויסאָקיער געווען זייער אַ חשובע זאך, ווייל עס האָט דאָרט אין 1873 דער אַלטער סאַנדזער צדיק געשלאָפן אַ גאַנצן זומער אין יענעם בעט.

דער אַלטער סאַנדזער צדיק פלעגט אָפטמאָל זומער־צייט קומען אויף אַ קורצן באַזוך קיין וויסאָקיע, אָבער אין זומער 1873 האָט ער דאָרט פאַרבראַכט דעם גאַנצן זומער. פון דעמסטמאָל איז דאָרט דעם צדיקס לעבן געווען באַדראָט פון אַ פלוצימדיקן פויערשן אויפשטאנד.

אַזוי ווי עס האָט דעמסטמאָל געבושעוועט די מגפה אין גאַליציע, האָט די רעגירונג נישט געלאָזט די חסידים צונויפקומען אין סאַנדז. האָבן זיי יענעם זומער געוואָלט מאַכן זייער פאַרזאַמלונגס־פלאץ אין וויסאָקיע. האָט דאן עמעצער אויפגעהעצט קעגן דעם די וויסאָקיער פויערן און זיי איינגערעדט, אַז דער רבי איז געקומען מיט זיינע חסידים פאַרשפרייטן די כאָלערע צווישן די וויסאָקיער פויערן. האָבן זיי זיך דעמאָלט פלוצים צונויפגעקליבן מיט פאַרשיידענע מאָרד־מכשירים אין די הענט און זיי האָבן פאַרלאַנגט, מען זאָל אַלע דאָרט פאַרזאַמלטע חסידים

תיכף אָפשיקן קיין סאנדז און דעם רבין זאָל מען פֿשוט דערהרגענען...

גרשון וויסאָקיער איז גראָד דענסטמאָל נישט געווען אין דער היים און די קינדער זיינע זענען נאָך אַלע געווען קליין. האָט זיך גרשונס וויב אַוועקגעשטעלט טענהן מיט די פויערן, זיי צו באַרואיקן. האָט דאָס אָבער נישט געהאָלפן. מען האָט אויך דערווייל אַלאַרמירט די זשאנדארמעריע, וואָס האָט נישט געווואָלט קומען.

האָבן דעמאָלט די פויערן אַרומגענישטערט איבערן גאַנצן הויף צו געפינען דעם רבין און זיי האָבן אים נישט געפונען. גרשונס וויב האָט דערנאָך יעדן דערציילט, אז דער רבי איז די גאַנצע צייט געשטאנען הינטער איר רוקן און די גוים האָבן אים נישט געזען. האָט זיך פלוצים דער הימל שטארק פאַרוואָלקנט און עס האָט אָנגעהויבן שרעקלעך דונגערן און בליצן. האָבן זיך די פויערן דערשראָקן און זיי זענען זיך פאַנאַנדערגעגאנגען.

גרשון וויסאָקיער איז געווען אַ פראָסטער מענטש און ער האָט אליין גאָר נישט געקענט, אָבער די קינדער זיינע האָט ער געלאָזט בילדן און ער האָט אפילו אמאל געהאט חשק, צו לאָזן זיי שטודירן. זענען אָבער ביי אים צוויי דערוואקסענע טעכטער פון 18 און 20 יאָר אוואַקגעשטאָרבן אין פאַרלויף פון דריי וואָכן צייט. האָט ביי אים דער סאַנדזער רב ר' אהרן האַלבערשטאם געזומען דאָס וואָרט, אַז ער וועט נישט מער לאָזן די קינדער שטודירן.

זיבן יאָר שפעטער בין איך געווען אַ לערער ביי דעם זעלביקן גרשון וויסאָקיער אין הויז — און איך האָב דעמאָלט כמעט יעדן טאָג דערמאָנט די שיינע אויפנאמע, וואָס איך האָב אין דעם הויז געקראָגן, וועו איך בין דאָרט געווען אויפן וועג פון מיין ערשטער וואַנדערונג.

קאַפּיטל 27

ערשטער סאָציאליסטישער פּראָצעס אין גאַליציע

נאָך דעם וואָס איך בין צוריקגעקומען אהיים פון מיין ערשטער וואנדערונג, איז אין קראָקע פאָרגעקומען דער ערשטער פּראָצעס קעגן סאָציאליסטן. פאַרשטייט זיך, אַז איך האָב דענסטמאָל ווי אַ 12 יעריקער בחורל נישט געקענט האָבן קיין קלאָרן באַגריף פון דעם, צוליב וואָס

פאר אַ זינד דער דאָזיקער פּראָצעס איז פאַרגעקומען, בפרט וואָן עס איז אין יענער צייט דער גאַנצער יידישער עולם געווען אַזוי וויניק באַ־וווסטזיניק, אַז עס האָבן זיך דאָן אַרומגעטראָגן איבער דער יידישער גאָס די וויילדסטע קלאנגען וועגן דעם פּראָצעס.

אייניקע האָבן דערציילט, אַז מען האָט געכאַפּט רוסישע שפּיאָנען, וואָס האָבן געוואָלט אונטערמינירן די קראָאָווער פעסטונג. אַנדערע, וואָס האָבן שוין עפּעס מער פאַרשטאַנען פון דער וועלט, האָבן געזאָגט, אַז די פּראָצעסירטע מענטשן זענען „קאָמוניסטן". האָט מען זיך וויי־טער געשפּאַרט וועגן דעם, וואָס די קאָמוניסטן ווילן אייגנטלעך אויפ־טאָן. האָבן אייניקע געזאָגט, אַז די קאָמוניסטן ווילן אייגפּירן אַ סיסטעם פון „כּיס אחד יהיה לכלנו", לויט דעם מנהג פון די גנבים אין „משלי". דאקעגן האָבן אַנדערע באַהויפּטעט, אַז די קאָמוניסטן זוכן נישט קיין געלט, ווייל זיי ווילן גאָר אדרבה בטל מאַכן דאָס געלט, מען זאָל קענען קריגן אַלצדינג אָן באַצאָלונג, גלייך ווי עס האָט זיך געפּירט אין די אַלטע צייטן פאַר מתן תורה.

גיכער פון אַלעמען האָט דער עולם געגלייבט, אַז די פּראָצעסירטע מענטשן זענען רוסישע שפּיאָנען, ווייל פאַר רוסישע שפּיאָנען האָבן מיר זיך זייער געשראָקן. אַזוי ווי מיר האָבן זיך געפּילט גלילקלעך, וואָס מיר געפּינען זיך אונטער די פּליגלען פון עסטרייך, — זענען מיר געווען איבערצייגט, אַז דער רוסישער צאָר האָלט גאַנצע טעג און נעכט אין איין קלערן, ווי אַזוי ער קען אַוועקנעמען קראָקע פאַר וסלאנד. קראָקע איז אָבער אַזאַ פעסטונג, וואָס רוסלאנד וועט נישט פאַר קיין פאל נישט קענען איינעמען. שיקט מען דערפאר יעדעס מאָל אַנדערע שפּיאָנען אויסצוגעפּינען פאַרן רוסישן צאָר עפּעס אַ מיטל אויף צו פאַרגרינגערן דאָס אַוועקנעמען פון קראָקע.

בין איך דאָן זייער נייגעריק געווען, צו וויסן אלצדינג וועגן דעם פּראָצעס, האָב איך אָבער מיין נייגעריקייט נישט געקענט באַפרידיקן. גיין צום פּראָצעס, האָב איך נישט געקענט, ווייל מען וואָלט דאָרט אַזעלכע יינגלעך ווי מיך נישט אַריינגעלאָזט. האָב איך געזוכט געוואָר צו ווערן וועגן דאָזיקן פּראָצעס פון צייטונגען. איז מיר דאָס אויך נישט מעגלעך געווען, ווייל אויסער־גאליציש צייטונגען האָבן נישט געבראַכט קיין וואָרט וועגן דעם פּראָצעס און פּוילישע צייטונגען האָבן מיר דאָן געהאט אין קראָקע בלויז א י י נ ע , דעם קאָנסערוואָטיוו־

רעאקציאָנערן „טשאס", וועלכער האָט אלצדינג איבערגעדרייט און איך האָב אים אויך וויניק פּאַרשטאַנען, ווייל איך האָב דאָן וויניק פּאַר־שטאַנען פויליש.

האָט דאָס מיך געבראַכט אויפן געדאנק, אַז איך מוז לערנען פוי־ליש און איך האָב אָנגעהויבן אָפּגעבן מיינע טעג און נעכט פּאַר פוילישׂ, און ווי עס פּאַרשטייט זיך, האָב איך דאָס געטאָן אָן אַ סיסטעם. איך האָב געזומען אַ דייטש־פוילישׂ ווערטערבוך און געלערנט הונדערט ווערטער אַ טאָג. צווישׂ וואָכן שפּעטער, האָב איך זיך שוין געזומען לייע־נען אַ פוילישׂ ביכל — און דאָס ערשטע בוך, וואָס איז מיר געקומען אין האַנט אַריין, איז געווען מיצקיעוויטשס „קסיענגי נאראָדו פּאָל־סקיעגאָ אי פּיעלגרזימסטווא פּאָלסקיעגאָ" („די ביכער פון פּוילישן פּאָלק און פון די פּוילישע פּילגרימס"). אָזוי ווי עס איז אויך געווען דאָס דאָזיקע בוך איבערזעצט אין העברעאיש פון אַ געוויסן עזכריאל ס"ט, האָב איך ביידע ביכער צוזאמען געלייענט און איך האָב אויף אזא אופן אָנגעהויבן פלייסיק לייענען פוילישׂ.

אָט די ביכער האָבן מיך דערענטערט צו דער פוילישער נאַציאָנא־ליטעט; איך האָב פון זיי געווונען די איבערצייגונג, אַז אין פּאַרגלייך צו דעם, ווי יידן זענען באַהאנדלט געוואָרן בעתן מיטלעלטער אין דייטשלאנד אָדער אין פראַנקרייך, האָבן זיך די פּאָליאקן אין דער זעל־ביקער צייט אויפגעפירט אָקעגן יידן ווי צדיקים. און ווען עס האָט מיר דערציילט מיין זיידע, וואָס פּאַר אַ צרות יידן האָבן געהאט אויסצו־שטיין פון די פּאָליאקן אין קראָקע, איידער די שטאָט איז געוואָרן עס־טרייכיש, האָב איך אים געענטפערט, אַז דאָס איז געקומען דערפּאר, וואָס יידן האָבן נישט קיינמאָל געלערנט די לאנדס־שפּראך, כדי צו קע־נען מיטפילן די נאַציאָנאלע נויטן פון דער פוילישער באַפעלקערונג. האָט מען דערפּאַר באַטראכט די יידן פּאַר פרעמדע און מען האָט זיי אויך ווי אַזעלכע באַהאנדלט.

דערנעענטערט צו די פּאָליאקן האָט מיך אויך דער אומשטאנד, וואָס עס האָבן זיך דענסטמאָל אָנגעהויבן פּאַרשפּרייטן אנטיסעמיטישע טעאָריעס אין דייטשלאנד דורך דעם בערלינער קעניגלעכן הויף־פּרעדי־קער שטעקער און מען האָט אויך געהערט וועגן שלאָגן יידן אין ניי־שטעטין און אין אַנדערע קלייניע דייטשע פּראָווינץ־שטעט. צו דער זעל־ביקער צייט זענען מיר אויך געקומען אין האַנט אַריין עטלעכע עלטערע

אַנטיסעמיטישע ביכער אין דייטש — און אין פוילישׁ האָב איך געקראָגן צו לייענען די ביכער פון קראַשעווסקי און עליזא אָרזעשקאָ, וועמעס אידעען עס האָבן אויסגעזען אַקעגן די אידעען און די טאטן פון יענע אַנטיסעמיטישע דייטשן, ווי עס זעען אויס די ריינע מחשבות פון די גרעסטע צדיקים אַקעגן די מעשים תעתועים פון ווילדע רשעים.

צוועלף יאָר בין איך דענסטמאָל אַלט געווען, און ווען איך האָב אָפילו געווסט, ווי אזוי עס באַהאנדלען מיך שטענדיק די פאָלקס־גענאָסן פון קראַשעווסקי און עליזא אָרזעשקאָ, — האָב איך דאָס אויסגעטייטשט, אַז די סיבה דערפון שטעקט נישט אין דער שנאה פונעם פּאָליאק צום ייִד, נאָר ווייל מיר רייִדן נישט די שפּראַך פונעם לאנד און ווייל מיר גייען אָנגעטאָן אַנדערש ווי אַלע אַנדערע מענטשן אינעם לאנד.

דריי יאָר נאָך יענעם ערשטן פּראָצעס פון סאָציאליסטן אין גאַליציע האָב איך געקראָגן צו לייענען אַ ביכל ווען אַלעמען, וואָס איז ביי יענעם פּראָצעס פאָרגעקומען. דאָס ביכל איז געווען אין פּוילישׁ און געדרוקט אין גענף. ס׳איז אויך דאָרט געווען דערקלערט, וואָס די סאָציאליסטן ווילן אויפטאָן אויף דער ווועלט. און יענע פינף מענטשן, וואָס זענען דענסטמאָל פּראָצעסירט געוואָרן אין קראָקע, זענען געווען אנטלאָפענע פון ווארשע, ווו זיי האָבן געוואָלט אָרגאניזירן די פּוילישע ארבעטער, זיי זאָלן זיך נישט לאָזן אויסנאָגן דעם מאָרך פון די רויבערישע קאַפּיטאַליסטן. האָט זיי די רוסישע רעגירונג געוואָלט האָבן ווי פּוילישע בונטאָוושטשיקעס, און ווען מען זאָל זיי געווען כאפן, וואָלט מען ווארשיינלעך געמאַכט מיט זיי אַ קורצן פּראָצעס, גלייך ווי מען פלעגט דאָס דאָרט טאָן מיט אַנדערע ענלעכע מענטשן, וואָס זענען אויפגעהאנגען געוואָרן אינעם „פאוויאק", אָדער זיי זענען פאַרשיקט געוואָרן אויף אייביקער קאַטאָרגע אין סיביר. האָבן זיך יענע פינף מענטשן געראַטעוועט פונעם צארס הענט און זיי זענען אַנטלאָפן קיין קראָקע, פון וואַנען זיי האָבן ווייטער אַנגעפירט זייער אַגיטאַציע צווישן די אַרבעטער אין רוסיש־פוילן.

האָט זיי די קראָקעווער פאָליציי געכאפט און אַרעסטירט — און עס האָט זיך דעמאָלט די עסטרייכישע רעגירונג שטאַרק מיט זיי געמוטשעט, אויסצוגעפינען די עבירה, צוליב וועלכער מען קען זיי מאַכן אַ פּראָצעס און פאַראורטיילן אויפן גרונד פון די עסטרייכישע געזעצן.

מאַכן זיי אַ פּראָצעס פּאַר צוגרייטן אַ רעוואָלוציע, האָט מען נישט געקענט, ווייל זיי האָבן נישט געוואָלט מאכן קיין שום רעוואָלוציע אין עסטרייך. און צו דעם, וואָס זיי האָבן געוואָלט רעוואָלטירן קעגן רוסלאַנד, האָט מען נישט געפונען גענוג באַווייזן, צו קענען זיי פּאַראורטיילן.

ביים געריכט האָבן די פּראָצעסירטע דערקלערט, אַז זיי זענען סאָציאַליסטן — און פּאַר דער בלויזער צוגעהעריקייט צו דער סאָציאליסטישער פּאַרטיי האָט מען זיי נישט געקענט פּאראורטיילן, ווייל עס האָט נישט עקזיסטירט אַזאַ געזעץ אין עסטרייך. זענען זיי דערפאַר באַפרייט געוואָרן פון אַלע זינד, וואָס מען האָט אויף זיי געוואָלט אַרויפלייגן.

איין אייניציקע זינד האָט מען אויף זיי פון דעסטוועגן אויסגעפונען — און דאָס איז, וואָס זיי זענען אָנגעקומען אין קראָקע אויף פּאַלשע פּאספּאָרטן. האָט מען זיי דערפאר פּאַראורטיילט צו זיצן אין תפיסה צו דריי וואָכן. אָבער אזוי ווי זיי זענען שוין געווען אַרעסטירט פריער פּאַרן פּראָצעס עטלעכע מאָנאַטן, האָט מען זיי אַרונטערגערעכנט די דריי וואָכן פון יענע עטלעכע מאָנאַטן.

אזוי ווי זיי זענען שוין דאָן געווען פּאַראורטיילטע אויסלענדער, האָבן זיי שוין נישט געטאָרט מער בלייבן אין עסטרייך — און לויט דעם פּאָליציייסקן מנהג אין עסטרייך וואָלט מען זיי געדארפט אָפּפירן צו דער רוסישער גרענעץ און זיי איבערגעבן דער רוסישער זשאנדאַרמעריע. האָבן זיי זיך אָבער געבעטן, אַז מען זאָל זיי לאָזן אַוועקפאָרן פון עסטרייך, ווהין זיי ווילן אליין, האָט מען זיי די דאָזיקע ביטע נאָכגעגעבן אוּן מען האָט זיי צוגעשטעלט איבער אינסברוק צו דער שווייצער גרענץ.

צווישן יענע פּראָצעסירטע סאָציאליסטן איז געווען אייגער, סטאָניסלאוו מענדעלזאָן, וואָס איז אין די לעצטע יאָרן פון זיין לעבן געווען אן איידעם פון נחום סאָקאָלאָוו — און מיט אים בין איך מיט 25 יאָר שפּעטער געקומען אין אַ צוזאמענשטויס, ווען ער איז דאָן געוואָרן דער רעדאקטאָר פון דער פּוילישער צייטונג „קוריער לוואָווסקי" אין לעמבערג.

דער דאָזיקער „קוריער לוואָווסקי" איז דענסטמאָל געווען דער אָרגאן פון די ראַדיקאלע בירגערלעכע גאַליציאַנער פּאָליאקן. האָב איך דאָרט אין פּאַרלויף פון אן אנדערטהאַלבן יאָר געהאַט די מעגלעכקייט,

צו אינפאָרמירן די לייענער אויף אַן אומפאַרטייאישן אופן וועגן אַלע יידישע פראגן, די עקאָנאָמישע און די ליטעראַרישע. געווען איז דאָס נאָכן טויט פון דער צייטונגס ערשטן רעדאקטאָר, הענריק רעווסקאָוויטש, האָט דעמאָלט איבערגענומען די רעדאקציע אַ לאַנגיעריקער פריערער מיטארבעטער פון דער צייטונג, זיגמונט פרילינג (אַ משומד), וועלכער האָט געווּאָלט אָנהייבן אַ ליבעראַלערן קורס צו יידן.

איז אָבער די צייטונג פּלוצים פאַרקויפט געוואָרן צו אַנדערע אייגנטימער, איז אויסגעקליבן געוואָרן פאַר רעדאקטאָר סטאַניסלאוו מענדעלזאָן, וועלכער האָט אין דער צווישנצייט דורכגעמאַכט פילע און פאַרשיידענע פּאָליטישע טראַנספֿארמאַציעס. און אין יענעם מאָמענט האָט ער די צייטונג פאַרוואַנדלט אין אַן אָרגאַן פון די רעוואָלוציאָנער־ראַדיקאַלע פוילישע פויערן. איז דער ערשטער שריט זיינער געווען, וואָס ער האָט נישט געוואָלט מער דרוקן קיין שום אַרטיקלען וועגן יידן. דערביי האָט ער מיר דעם דאָזיקן שריט זיינעם דערקלערט מיט דער ווייטערדיקער באגרינדונג: „דער קוריער לוואָווסקי" האָט נישט די אויפגאבע, אויפצוקלערן דאָס פוילישע פויערנטום וועגן יידן! דער פוילישער פויער איז בטבע אַ שונא פון יידן. עס איז נישט אינעם אינטערעס פון דער צייטונג צו דרוקן ארטיקלען, וואָס זענען קעגנעריש צום פויערס איבערצייגונג"...

און ווען איך האָב אין אונדזער געשפּרעך אַריינגעוואָרפן די באַמערקונג, אַז אַזוי ווי ער איז אַ ייד, וואָלט ער געדארפט אַננעמען אַן אַנדערע שטעלונג, האָט ער מיר געענטפערט מיט כעס, אַז ער איז נישט קיין ייד, און אויב איך ווייל, קען ער מיר ווייזן, אז ער איז געטויפט געוואָרן באַלד ביי זיין געבורט...

קאַפּיטל 28

ווען צאר אַלעקסאַנדער דער צווייטער איז דערמאָרדעט געוואָרן

די ניהיליסטישע באַוועגונג אין רוסלאנד, וואָס האָט זיך דאָרט פאַנאנדערגעוואקסן אין די 70קער יאָרן פונעם פאָריקן יאָרהונדערט, האָט געהאט די שטאַרקסטע סימפּאַטיעס ביי אונדז אין גאַליציע ,ביי יידן

גלייך ווי ביי גוים. וואס די רוסישע ניהיליסטן ווילן אוך צו וואס זיי שטרעבן, האט אפילו ביי אונדז קיינער נישט געגוי געוווסט. אונדזערע מענטשן האבן בלויז פארשטאנען, אז די ניהיליסטן ווילן אפראמען דעם צאר אלעקסאנדער דעם צווייטן, וואס מ׳האט געהאלטן, אז ער איז אייגנער פון די ערגסטע מענטשן. יידן האבן געוווסט, אז צאר אלעקסאנדער דער צווייטער שטארט די אנטוויקלונג פונעם יידישן לעבן אוך לאזט זיי נישט טראגן קיין פאות אוך קיין שטריימלעך; אוך פאליאקן האבן גע־וווסט, אז נאכן פויליש אויפשטאנד פון 1863 האט צאר אלעקסאנדער דער צווייטער בטל געמאכט יעדן זכר פון א פוילישער מלוכה אוך האט אנגעהויבן פירן א פאליטיק פון געצוונגענער רוסיפיצירונג אין פוילן.

וועז מיר זאלן געווען דעמסטמאל קענען די רוסישע געשיכטע, וואלטן מיר אפשר געהאט אן אנדערע מיינונג וועגן צאר אלעקסאנדער דעם צווייטן, וואס האט באפרייט די פויערים פון דער „פאנשטשיזנע" אוך האט אויך בטל געמאכט דאס געזעץ פון ניקאלאי דעם ערשטן וועגן צונעמען קליינע יידישע יינגלעך צום מיליטער (קאנטאניסטן). אזוי ווי מיר האבן דעמסטמאל אלצדינג ניט געוווסט, האבן מיר נאר נאכגערעדט, וואס מיר האבן געהערט וועגן דעם צאר, פון די ניהיליסטן.

מיר האבן געוווסט, אז די ניהיליסטן זענען אזוי שטארק איינעם צארישן הויף, אז ווען דער צאר לייגט זיך שלאפן, מוז ער זוכן מיט א ליכט אונטערן בעט, צי עס האט זיך נישט דארט באהאלטן א ניהיליסט — אוך ווען ער שטייט אויף פונעם שלאף, טרעפט ער געווויינלעך צוגע־קלעפט צו זיין קישן א צעטל, וואס זאגט אים אן, אז אט־אט וועט מען אים מאכן מיט א קאפ קורצער. מען האט אויך ביי אונדז געגלייבט, אז דער רוסישער קרוינפרינץ אלייז (דער שפעטערער צאר אלעקסאנדער דער דריטער) איז א חבר מיט די ניהיליסטן אוך ער גיט זיי אריוס אלע סודות פון זיין פאטערס הויף, ווייל ער איז א פרייגעזאנענער אין זיינע פאליטישע אנשויאונגען.

ביי מיר איז תמיד געווען א קשיא, אז ווען די ניהיליסטן זענען באמת אזוי שטארק אינעם צארישן הויף, טא פארוואס גלינגט זיי נישט קיין מאל צו האבן דעם נייטיקן דערפאלג ביי אן אטענטאט אויפן צאר? — איז דער תירוץ, האב איך דאן אויסגעטייטשט, אז יעדער מלך האט זיך זיין מלאך אין הימל, וואס באשיצט אים אקעגן אלע זיינע אנגרייפער — אוך אזוי לאנג ווי צאר אלעקסאנדערס מלאך איז א תקיף אין

דער „פמליא של מעלה" קענען די ניהיליסטן אין רוסלאנד גאָר נישט אויפטאָן.

נאָך אַ סיבה פאַר אונדזער סימפּאַטיע מיט די ניהיליסטן איז געווען, וואָס עס האָבן זיך ביי אונדז געפונען הונדערטער רוסיש־פוילישע יידן, וועלכע האָבן אַוועקגענומען די פרנסה ביי אונדזערע אייגענע מענטשן, און אונדזערע יידן האָבן זיי געוואָלט פטרן אויף יעדן מעגלעכן אופן. האָבן מיר אָבער געווויסט אַז זיי האָבן נישט ווהין צו גיין, זענען מיר שוין געווען טאָלעראַנט צו זיי — און אונדזערע יידן האָבן נאָר אַרויסגעקוקט, אַז דער צאַר זאָל שטאַרבן, ווייל עס האָט זיך אויסגעדוכט, אַז ווען דער צאַר אַלעקסאַנדער דער צווייטער וועט שטאַרבן, וועט אויפקומען אַ ניי לעבן אין דער רוסישער אימפּעריע און יידן וועלן דאָרט קענען אַ ביסל אָפכאפן דעם אָטעם.

ווען עס איז אַלזאָ אָנגעקומען צו אונדז די ידיעה וועגן דעם אַטאַנטאט אויף צאַר אַלעקסאַנדער, וואָס איז פאַרגעקומען דעם 13טן מערץ, 1881 — פונקט אום פורים צו דער סעודה — האָט דאָס אַרויסגערופן ביי אונדז אַ שמחה, וואָס מען קען זיך גאָר נישט פאָרשטעלן. כאָטש מען האָט זיך פריער וועגן דעם נישט צונויפגערעדט, האָבן זיך מחנות יידן צונויפגעקליבן נאָך דער סעודה און האָבן זיך אַוועקגעשטעלט טאַנצן אין די גאַסן. אַנדערע מחנות האָבן ווייטער אָנגעפילט די קלויזן און בתי־מדרשים ווו מען האָט געזונגען אַ „הנותן תשועה" פאַרן עסטרייכישן קייסער פראַנץ יאָזעף און די פּורימדיקע רביים האָבן געזאָגט הספדים אויף צאַר אַלעקסאַנדער, וואָס דער עולם האָט זיך ביי זיי געקאטשעט פון געלעכטער.

יעדער פון אונדז איז געווען זיכער, אַז נאָך צאַר אַלעקסאַנדערס טויט וועלן זיך גאָר גיך בייטן די פאַרהעלטענישן אין רוסלאנד. יידן וועלן דאָרט פריי און גליקלעך קענען לעבן; ווייל איטליכער האָט געגלויבט, אַז דער קרוינפרינץ איז אַ ליבעראַלער מענטש, וועלכער וועט געבן אַלערליי פרייהייטן צו זיין פאָלק און צווישן אַלע אַנדערע פריי געווארענע פון זיין לאַנד, וועט ער אויך די יידן געדענקען צום גוטן.

מיר האָבן זיך אָבער באַלד אויסגעניכטערט פון אונדזערע חלומות, ווען מיט עטלעכע וואָכן שפּעטער זענען אָנגעקומען די ערשטע ידיעות וועגן די פּאָגראָמען אין קיעוו.

לכתחילה האָבן מיר זיך אַפילו פרובירט טרייסטן, אַז דאָס איז אַ

פֿאראיבערגייענדיקע דערשיינונג, וואָס וועט נישט אָפּהאלטן רוסלאנדס פֿראָגרעסיוו אנטוויקלונג. מיר האָבן אָבער באַלד איינגעזען אַז מיר האָבן געהאט אַ ביטערן טעות אין אַלע אונדזערע האָפענונגען. אויף אַ נייעם מלך טאָר מען נישט בעטן, ווייל די פֿאָגראָמען זענען דעמאָלט געווארן אַ רעגלמעסיק סיסטעם ביי דער רוסישער רעגירונג. יעדעס מאָל, וען מען האָט דאָרט געזען, אַז דער סיסטעם פון דער רעגירונג קען זיך נישט ווייטער האַלטן אויף דעם זעלביקן שטייגער, ווייל די באָפּעלקערונג איז אויפגערעגט, האָט מען באַלד אינסצענירט אַ פֿאָגראָם אויף יידן, אין אַ גרעסערער אָדער אין אַ קלענערער פֿאָרעם, אָפּצוראטעווען מיט דעם די אייגענע הויט, ביז עס וועט קומען די נויטוועندיקייט צו מאכן אַ נייעם פֿאָגראָם.

דער פֿאָגראָם איז אויף יידן אין קיעוו פון יאָר 1881 האָט שטאַרק באאיינפלוסט דאָס לעבן און דענקען פון אונדזערע יידן אין גאַליציע. קודם כל האָבן מיר באַלד איינגעזען, אַז נישט נאָר וואָס מיר וועלן נישט אַזוי גיך קענען פֿטרן די הונדערטער רוסיש־פוילישע יידן, וואָס האָבן אַוועקגענומען די פֿרנסה ביי אונדזערע מענטשן, נאָר מיר האָבן אויך באַלד צוגעקראָגן אַנדערע הונדערטער יידן, וואָס זענען אָנגעלאָפֿן קיין גאַליציע פון קיעוו, גלייך ווי פון אַנדערע מקומות, און מען האָט זיי אַלעמען געמוזט באַזאָרגן מיט אַלע הצטרכותן פון לעבן, ביז מען האָט זיי אַוועקגעשיקט ווייטער.

אַ חוץ דעם האָבן זיך די פֿאָגראָמען אין רוסלאנד אָפּגערופן צום שלעכטן אויף אונדזער אייגענער לאגע אין גאַליציע. די דייטשע און פוילישע צייטונגען האָבן פֿאַרצייכנט יעדן ריר און יעדע באַוועגונג אַקעגן יידן אין רוסלאנד. דאָס האָט אויפגעוועקט אַ נייַ געפיל פון האַס און פּראָטעסטונג צו אונדז ביי אונדזערע גויאישע שכנים און מיר האָבן כסדר מורא געהאט, אונדזערע גוים זאָלן נישט פֿרוון נאָכטאָן ביי אונדז, וואָס זייערע ברידער אין רוסלאנד טוען צו אונדזערע ברידער. אַ סך פון אונדזערע גוים האָבן זיך אויך אַריבערגעכאַפּט איבער דער גרענעץ, צו קענען זיך באַטייליקן אין די פֿאָגראָמען אין רוסלאנד — און וען זיי זענען געקומען אַהיים, נאָך דעם ווי זיי האָבן דאָרט אין רוסלאנד געזען, אַז יידישע לעבנס און פֿאַרמעגנס זענען הפקר, זענען זיי ביי אונדז געווארן די פֿאַרשפּרייטער פון יענע אידעען, מיט וועלכע זיי האָבן זיך אויף יענער זייט גרענעץ אָנגעזאָפּט.

קאַפּיטל 29

אברהם גינצלער

פּסח־צייט תרמ"א (1881) איז אָנגעקומען צו באַזעצן זיך אין קראָקע איינער אַ פּראָמינענטער העברעאישער שרייבער מיטן נאָמען א ב ר ה ם ג י נ צ ל ע ר , וואָס האָט דעמאָלט אַרויסגעגעבן אַ העברעאישע צייטונג, „התור". אָט די צייטונג איז פריער דערשינען אין דעם אונגארישן שטעטל סיגעט און דערנאָך איז זי דערשינען אין דער גאַליציישער שטאָט קאָלאָמיי. אין קראָקע האָט גינצלער אָנגעהויבן דרוקן זיין צייטונג אין דער דרוקעריי פון יוסף פישער און אויפן קאָפּ פון דער צייטונג האָט מען אַרויפגעשטעלט „שנת רביעית", כאָטש די צייטונג איז ביז דעמסטמאָל נישט דערשינען אָפילו איין יאָר כסדר.

העברעאישע צייטונגען זענען אין יענע צייטן נישט געווען קיין גאַנגבארע סחורה, בפרט אין אַזאַ לאנד ווי גאַליציע, ווו עס האָט דעמסטמאָל די עסטרייכישע רעגירונג אָנגעוועדעט כחות, צו באַשרענקען דאָס דערשיינען פון צייטונגען דורך גרויסע שטייערן און אַנדערע מניעות, ווייל זי האָט געוווסט, אַז ווען די פאָלקס־מאסן וועלן זיך נעמען לייענען צייטונגען, איז דאָס ווי סם המות פאַר אָזאַ רעגירונגס־סיטעם, ווי עס האָט דעמסטמאָל געהערשט אין עסטרייך. און ווען עס האָבן אין יענער צייט די גוים וווייניק געלייענט צייטונגען, קען מען שוין גרינג פאַרשטיין, אַז יידן האָבן דעמסטמאָל זיי נאָך וווייניקער געלייענט, און העברעאישע צייטונגען האָט מען שוין כמעט גאָרנישט געלייענט. פרומע יידן האָבן איבערהויפט מורא געהאט, די העברעאישע צייטונגען זאלן זיי נישט אַרונטערפירן פונעם דרך הישר — און די תקיפים פון די יידישע קהלות זענען געווען קעגנער פון די העברעאישע צייטונגען, ווייל מען פלעגט דאָרט באַלייכטן זייערע עובדות.

גאַליציאנער לייענער פון העברעאישע צייטונגען פלעגן נאָך אויסער דעם וועלן גילטן פאַר שרייבער — און ווי אַזעלכער האָט איטלעכער פון זיי געוואָלט קריגן די צייטונג אומזיסט. און טאָמער האָט שוין איינער באַצאָלט אַ האַלבן פרייז פאַר אַ העברעאישער צייטונג, האָט ער מיט דעם באַוויזן אַן אומבאַשרייבלעכן חסד צום רעדאקטאָר פון דער

צייטונג און האָט שוין דערפאָר פֿאַרלאַנגט, מען זאָל פון אים ריידן אין זיין שטעטל.

באַקאַנט געווָארן מיט אַברהם גינצלער בין איך, נאָך דעם ווי איך בין צוריקגעקומען פון מיין ערשטער וואַנדערונג. איך בין דאָן נישט מער געגאַנגען לערנען אינעם בית־המדרש און איך האָב אָנגעהויבן זוכן אַ באַשעפטיקונג פאַר פּרנסה. בין איך דעמאָלט געגאַנגען אַרבעטן אין יוסף פישערס דרוקערייַ, וווּ איך האָב זיך געוואָלט אויסלערנען ווערן אַ זעצער. אזוי ווי איך האָב זיך אויך אַרויסגעוויזן פּעאיק צו דער דאָזיקער מלאכה, ווייל איך האָב געקענט לייענען אַלערליי האַנטשריפטן, האָט מיך אברהם גינצלער שטאַרק מקרב געווען און דערקלערט, אַז איך וועל אַמאָל זיין זייער אַ גוטער זעצער. בין איך שוין צוליב דעם אַוואַנסירט אין מיין מאַטעריעלער שטעלונג — און נאָך זעקס וואָכן אומזיסטער אַרבעט האָט מיר פישער באַשטימט אַ וועכנטלעכן געהאלט פון 75 קרייצער (30 אַמעריקאַנער סענט).

פון דעסטוועגן בין איך נישט געווָארן קיין זעצער, אַפילו ניט קיין שלעכטער — און שולדיק אין דעם בין איך אליין.

דער הויפּטמאכער אין פישערס דרוקערייַ איז דאן געווען אַ געוויסער יואל ווערבער, אן אינטעליגענטער יונגערמאן, אַ געבוירענער בראָדער, וואָס האָט מיך פייַנט געקראָגן פונעם ערשטן אויגנבליק אָן, וואָס איך בין איבערגעטראָטן די שוועל פון דער דרוקערייַ און ער האָט זיך אויף מיר אָנגעזעצט נישט צו דערלאָזן איך זאָל ווערן אַ זעצער. די סיבה פון זיין שנאה צו מיר איז געווען, וואָס איך האָב צו שנעל אויסגעלערנט די זעצער־קונסט און וואָס איך האָב אים אַמאָל באַלייַדיקט, ווייל ער האָט אָנגעטאָן צו־פיל צרות און געפייניקט די לערן־ייַנגלעך אין דער דרוקערייַ.

אָזוי ווי איך בין געווען אויפגעצויגן ביי אַ טאַטן, וואָס פלעגט זיך גישט לאָזן פון קיינעם, האָב איך פון אים געירשנט די דאָזיקע מידה אין אַ זייער אנטוויקלטער פאָרם. האָב איך נישט געקענט ליידן, ווען איך האָב געזען, ווי עמעצער טוט אן עוולה צו אַנדערע. האָט עס מיך געקרענקט צו זען, ווי עס פלעגן די זעצער באַהאַנדלען די לערן־ייַנגלעך ווי שקלאפֿן, און ווען עס האָט אַמאָל אייַנער פון די לערן־ייַנגלעך אַרויסגעקוקט פאַר אַ מינוט דורכן פענצטער אויף אַ פאַרבייַגייענדיקער מוזיק־קאַפּעליע, האָט אים יואל ווערבער אָנגעצויגן די אויערן. האָב איך אויף

דעם עפענטלעך דערקלערט, אַז ווען ער וואָלט דאָס מיר געטאָן, וואָלט איך אים דערלאנגט מיט אַ שטיק בליי איבערן קאָפּ. האָט מיך יואל וועדבער געהייסן אַהיימגיין און נישט מער צוריקקומען, ווייל איך בין אַ „ניהיליסט" און מען טאָר מיך נישט האַלטן אין אַ יידישער שטוב...

דערבייַ איז כדאי צו באַמערקן, אַז דער דאָזיקער יואל וועדבער איז געווען סאָציאליסטיש געשטימט — און ווען ער האָט מיט אַ צוויי יאָר שפעטער געארבעט ווי אַ זעצער אין לאָנדאָן, האָט ער זיך באַטייליקט מיט אַלע כוחות ביי ווינטשעווסקיס צייטונג „דער פּוילישער יידל". פון דעסטוועגן האָט ער אליין געפּיניקט און אונטערדריקט די לערן־יינגלעך אין דער דרוקערייַ, גלייך ווי דער ערגסטער „בורזשוי".

ווי אַלע אנדערע צייטונגען אין גאַליציע פון יענער צייט האָט אויך דער „התור" נישט געהאט קיין אַריכות־ימים. אַזוי ווי ער האָט דעמאָלס זייער פיל געשריבן וועגן די פּאָגראָמען פון יענער צייט, האָט אים די רוסישע רעגירונג פּאַרבאָטן, אַריינצוקומען אין רוסלאנד, האָט ער צוליב דעם פאַרלוירן גאַנצע צווייהונדערט פּול־באַצאָלטע אַבאָנענטן און האָט שוין נישט געקענט ווייטער דערשיינען.

דאָרט אינעם „התור" האָב איך געשריבן מיין ערשטן העברעאישן חיבור: אַ שטיקל נייס וועגן די יידן אין רוסיש־פּוילן, וואָס איך האָב אַרויסגענומען פון דער פּוילישער צייטונג „טשאַס". אָט־דאָס שטיקל נייס האָב איך געהאט אָנגעשריבן אויפן נאָמען פון מיינעם אַ חבר, רפאל קויפמאן, וועלכער האָט מיר צוגעזאָגט דערפאר גאַנצע 10 קרייצער (4 אמעריקאנער סענט) — און ווען דאָס שטיקל נייס איז שוין געווען אויפ־געזעצט אין דער דרוקערייַ, האָב איך זיך פאַר אַברהם גינצלער מודה געווען, אַז איך בין דער מחבר פון דעם שטיקל נייס. איז אברהם גינצלער אויף מיר בייז געוואָרן, האָט ער אויסגעמעקט דעם נאָמען רפאל קויפמאן פון אונטער דעם שטיקל נייס און אונטערגעשריבן — ג"ב...

נאָך 21 נומערן, וואָס זענען דערשינען אין פאַרלויף פון זעקס מא־נאטן, האָט דער „תור" אויפגעהערט צו דערשיינען. אברהם גינצלער איז פון דענסטוועגן ווייטער פאַרבליבן אין קראָקע, ווו ער האָט אָנגעהויבן אונטעריכטן אין אַרטאָדאָקסישע רייכע הייזער און שרייבן ארטיקלען פאַר דער העברעאישער צייטונג „מחזיקי הדת", וואָס האָט אים געגעבן אן אַרטאָדאָקסישן שם, פרומע עלטערן זאָלן האָבן צו אים דעם נייטיקן

צוטרוי, אַז ער וועט נישט ארונטערפירן זייערע קינדער פונעם דרך הישר. ער האָט געהאט דאָס גרויסע פארדינסט, וואָס ער האָט געלערנט הע־ברעאיש מיט חסידישע בחורים, וואָס פיל פון זיי האָבן זיך אין דער ווירקלעכקייט אויסגעלערנט שרייבן אַ גוטן ליטעראריש־ן העברעאיש און אונטער זיין השפעה האָבן זיי געקראָגן אַ גייסטיקע אריענטאַציע.

אברהם גינצלער איז געווען אַן אמת ארטאָדאָקסישער ייד מיט אַ פייער־פלאמענדיקער פּען אין פראָגן פון יידישקייט. ווען ער וואָלט נישט געווען אזוי טריי איבערגעגעבן זיינע ארטאָדאָקסישע אידיען און ווען ער זאָל זיך נישט געווען פאַרטשעפּען מיט אַלעמען, וואָס נייגן אַ ביסל אַפּ פון זיינע פרומקייט־אידעאלן, וואָלט אים מסתמא געווען מאטעריעל אַ סך בעסער.

נאָך מיין אַוועקגיין פון פישערס דרוקקעריי בין איך אַלץ געבליבן פאַרבונדן מיט אַברהם גינצלער און ביי אים געווען ווי אַ בן־בית. ער האָט מיר געגעבן צו לייענען זיין קאָרעספאָנדענץ און ער האָט מיך אויך אָפטמאָל באָאויפטראגט איך זאָל ענטפערן בריוו אויף זיין נאָמען. איין מאָל האָט ער מיר אַפילו פאָרגעשלאָגן, איך זאָל ווערן אַ מיטארבעטער פון זיין „מחזיקי הדת". האָב איך דאָס נישט געוואָלט. עפעס האָט מיך דענסטמאָל מיין נאמנות נישט געלאָזט, איך זאָל פלוצים ווערן אַ פרע־דיקער פאר אַ מין רעליגיעזן פאַנאַטיזם, וואָס איז קיין מיינע איבער־צייגונגען...

אַלט געווען בין איך דענסטמאָל 13 יאָר. און זיבן יאָר שפּעטער, ווען איך בין שוין געווען אַן אָנגערקענטער העברעאישער שרייבער, נאָך דעם ווי איך האָב זיך שוין געהאַט אַרומגעוואלגערט איבער דער גרויסער וועלט און דער „המגיד" אין ליק האָט געדרוקט מיינע ארטיקלען, — איז ער אויף מיר אָנגעפאלן אין זיין „מחזיקי הדת", ווייל איך האָב אין מיינעם אן ארטיקל געשילדערט עפעס אַ מין „עוות הדין" פון אַ חסידישן רבין. האָב איך אים דעמאָלט זייער גראָב אָפּגעענטפערט און איך האָב אים געשילדערט ווי אַ פינצטערן היפאָקריט, וואָס איז גרייט צו פאַרקויפן זאָס הייליקסטע, ווען דאָס זאָל אים ברענגען ריוח...

דריי־פיר יאָר האָט געדויערט מיין קאמף קעגן אברהם גינצלער. איך האָב דעמאָלט אָנגעשריבן אַ „משנת חסידים" אין תלמודישן סטיל, וווּ עס האָט זיך מיר אויסגעדאַכט, אַז איך האָב שוין פון מיין קעגנער

געמאַכט „אשפה". האָט אָבער אברהם גינצלער אָנגעשריבן אַ מאמר „ליצנותא דעבודה זרה" אין זעלביקן סטיל, האָט זיך מיין „משנת חסידים" גאָר נישט געקענט מעסטן מיט יענעם און איך האָב דערפאר אויפגעהערט אָנצופירן מיין פּאָלעמיק.

און וועג איך דערמאָן דאָ הייַנט די דאָזיקע מחלוקה, ווילט זיך מיר זייער בעטן מחילה ביי דער נשמה פון אברהם גינצלער פּאַר אַלע מיינע אָנפאלן אויף זיין כבוד — און איך בין זיך דאָ מודה, אַז איך האָב אָפילו דענסטמאָל בשעת מחלוקה געהאט דעם גרעסטן דרך־ארץ פּאַר זיין טרייער איבערגעבנקייט צו זיינע פרומע אידעאלן.

וועג איך האָב אָנגעהויבן שרייבן העברעאיש, האָט ער מיך געפירט ווי אַ טאטע — און וועג עס האָט זיך מיר דעמאָלט אָמאָל אייניגעמבן, אויסצופורעמען אין מיינעם אַ „חיבור" עפעס אַ שיינע מליצה, האָט ער דערפון אָנגעקוואָלן גלייך ווי אַ לערער קוועלט אָן פון זיינעם אַ געראָטענעם תלמיד. איך האָב אויך שטענדיק פיל געהאלטן פון זיין העברעישן סטיל און יעדעס מאָל, וואָס איך האָב געטראָפן זיינעם אָן אַרטיקל אין דער צייטונג „מחזיקי הדת", האָט דאָס ביי מיר אויסגעזען, ווי אַ ציווילייזירטער מענטש ווערט אָמאָל פאַרבלאָנדזשעט צווישן ווילדע...

קאַפּיטל 30

ביי ר׳ שמעון סופר אין הויז

אויף דער השתדלות פון אברהם גינצלער בין איך אינעם ווינטער תרמ״ב אָנגעקומען צום קראָקעווער רב, ר׳ שמעון סופר, אין הויז. ר׳ שמעון סופר האָט מיך שוין אָפילו געקענט פון פריער. ער האָט גוט געקענט מיין פאָטער און מיט ר׳ שמעון סופרס אָן אייניקל האָב איך אָמאָל צוזאמען געלערנט ביי אַ מלמד מיטן נאָמען יהושע קאָנער. פלעג איך דעמאָלט מיט אים אַהיימגיין און איבערחזרן די גמרא. האָט דאָס דער רב באָמערקט און דערפון אַ גרויסע הנאה געהאַט. אַברהם גינצלערס השתדלות האָט מיר דאן ברייט געעפנט די טירן פון ר׳ שמעון סופרס הויז. דער רב אַליין האָט מיך געבעטן, איך זאָל קומען יעדן טאָג צו אים, לערנען צוזאמען מיט זיינע אייניקלעך גמרא און פוסקים ביי זיין אייִדעם ר׳ עקיבא קאָרניצער און צו וויזן זיי דערביי אַ ביסל תנ״ך און דייטש.

ר׳ שמעון סופר איז געווען אַ זון פונעם פּרעשבורגער גאון, דעם בעל „חתם סופר" — און דעמאָלט ווען איך האָב אָנגעהויבן אַרויפקומען צו אים אין הויז, איז ער געשטאנען אין דער מיט פון זיין גרויסן קאמף פאַר יידישקייט ווי אַ דעפוטאט אין פּאַרלאַמענט רייכסראט און ווי אַ פּאָר־זיצער פון דער חברה „מחזיקי הדת". אָט דער קאמף האָט אויך אויפ־געגעסן זיינע כוחות. משכילים האָבן אים געזידלט ווי דעם ערגסטן און אין דער העברעאישער צייטונג „עברי אנכי" איז געווען כמעט יעדע וואָך אן אָנפאל אויף זיין כבוד. האָט דאָס געווינטלעך צוגערויבט ביי אים אַ שטיק פון זיין לעבן.

בעצם איז ער אליין געווען שטאַרק אָגרעסיוו, ווו עס האָט זיך גע־האַנדלט וועגן יידישקייט, איז ער געווען גרייט צו גיין ביז צום אויי־סערסטן און האָט נישט קיינעם געשוינט. האָט זיך אָבער עמעצער דער־וואָגט, צו רעאגירן אויף זיינעם אן אָנגריף און אָפּענטפערן אויף אַ נישט קיין אָרענטלעכן שטייגער, האָט ער דאָס נישט געקענט פאַרליידן און ער איז דאָן באַלד שרעקלעך אויפגעקאָכט געוואָרן, אַז מען האָט אַזש תיכף געמוזט רופן אַ דאָקטאָר.

ווען ער איז אָנגעקומען אין קראָקע, האָט זיך שוין דאָרט געהאט אָנגעהויבן אַ באַוועגונג פאַר רעליגיעזע רעפאָרמען און עס איז שוין געווען אויפגעבויעט אַ רעפאָרמירטער טעמפּל, וואָס איז — לויטן פּסק־דין פונעם „חתם סופר" — געווען פאַרבאָטן ווי אַ „תיפלה", וואָס אַ ייד טאָר גאָר נישט אַהין אַריינקומען. מיט דער אָנשטרענגונג פון אַלע כוחות האָט ער אויך געקעמפט קעגן יעדע פּרעדיקער, וואָס די קראָקעווער קהילה האָט דענסטמאָל אָנגאָזשירט פאַרן טעמפּל, אָנגעהויבן מיט יצחק מיזעס און פאַרענדיקנדיק מיטן ד״ר דושאק.

צום ערגסטן פלעגט דער רב ריידן וועגן דעם פּרעדיקער ד״ר דאָנ־קאָוויטש, וואָס האָט ביי אים נישט אָנדערש גהייסן ווי „דער ימח־שמוניק" און דעם רבס הויז־מענטשן פלעגן וועגן אים דערציילן, אַז ער האָט געוואָלט איינפירן צו זאָגן ביים שבתדיקן דאוונען די תפילה „בריך שמיה" אויף פּויליש.

ווען דער פּרעדיקער ד״ר מרדכי דושאק איז אָנגעקומען אין קראָקע, האָט ער תיכף געמאַכט אַ באַזוך ביי ר׳ שמעון סופר. ביידע האָבן צוזאמען געלערנט אין דער פּרעשבורגער ישיבה ביים „חתם סופר", און ווען עס

האָט זיך געריידט אין פּרעשבורג וועגן קענען לערנען, האָט דושאק געהאט אַ בעסערן קאָפּ. פון דעסטוועגן האָט אים ר׳ שמעון סופר געלאָזט שטיין אַ לאנגע צייט ביי דער טיר, איידער ער האָט זיך אויף אים אומגעקוקט.

דערנאָך האָט זיך צווישן ביידע אנטוויקלט דאָס ווייטערדיקע געשפּרעך, לויט ווי עס האָט מיר שפּעטער איבערגעגעבן ד״ר דושאק אַליין.

געוועז איז דאָס שבת נאָכן דאוונען. האָט אים ר׳ שמעון סופר געפרעגט:

— איר זענט טאָקע היינט געקומען צו פּאָרן?

האָט אויף דעם ד״ר דושאק געענטפערט:

— געקומען צו פּאָרן בין איך מיטוואָך, אָבער מאכן מיין וויזיט ביי אייך, קען איך ערשט היינט!...

— אַזוי? — האָט ר׳ שמעון סופר געענטפערט — איז צו וואָס אייגנטלעך זענט איר געקומען קיין קראָקע? איר זענט דאָ דער גלח פונעם היגן טעמפּל?

האָט אויף דעם ד״ר דושאק געענטפערט:

— אַנטשולדיקט, רבי, איך בין ראַבינער אין דער היגער טעמפּל־געמיינדע!

— צו־וואָס דארף די טעמפּל־געמיינדע האָבן אַ ראַבינער, וועז זיי זענען סיי־ווי נישט קיין יידן? — האָט ר׳ שמעון סופר געפרעגט.

— זיי זענען יידן גלייך ווי אנדערע! — האָט ד״ר דושאק געענט־פערט — נאָר זיי האלטן זייער יידישקייט אויף אַ מאָדערנעם שטייגער!

— אונדזער יידישקייט קען נישט מאָדערניזירט ווערן! — האָט ר׳ שמעון סופר אַ זאָג געטאָן — און ווער עס וויל יידן מאָדערניזירן, איז אַליין נישט מער קיין יידי!

— אויף אזוי פיל בין איך שוין תלמודישע אויטאָריטעט, איך זאָל פאָרשטיין — האָט ד״ר דושאק אָפּגענעטפערט — אז אייער מיינונג וועגן אַ מאָדערניזירטער יידישקייט איז נישט קיין ריכטיקע!

— פון וואנען האָט איר דעם כוח — האָט ר׳ שמעון סופר געפרעגט — וואָס איר זאָגט אויף זיך, אז איר זענט אַ „תלמודישע אויטאָריטעט״?

— ווי אַ תלמיד פונעם „חתם סופר״ — האָט ד״ר דושאק גע־

ענטפערט — האָב איך דאָס רעכט צו גלייבן, אַז איך בין אַ „תלמודישע אויטאָריטעט"!

— איר זענט נישט געווען קיין תלמיד פון מיין פאָטער! — האָט ר' שמעון אַ זאָג געטאָן.

— ווי קענט איר אויפשטעלן אַזאַ באַהויפטונג? — האָט ד"ר דושאק געענטפערט — ווען איר דארפט עס גוט געדענקען, אַז מיר זענען ביידע געזעסן אין אייער פאָטערס ישיבה אויף איין באנק?

— איך וויל נישט לייקענען, אז איר האָט געלערנט ביי מיין פאָטער! — האָט ר' שמעון סופר געענטפערט — אָבער אַ תלמיד פון מיין פאָטער זענט איר אבסאָלוט נישט געווען!

— ווי מיינט איר דאָס? — האָט ד"ר דושאק געפרעגט.

— איך מיין — האָט ר' שמעון סופר געענטפערט — אַז אַ תלמיד נעמט איבער די מידות פון זיין רבין און איז אויך באַשטרעבט, אים נאָכצוטאָן. איר האָט בכן נאָר געלערנט ביי מיין פאָטער, דאָס הייסט, ער האָט אייך אויסגעלערנט, איר זאָלט קענען פאַרטייטשן די ספרים, פון וועלכע ער האָט אייך געלערנט. מיט זיינע מידות האָט איר זיך אָבער נישט אָנגענומען, און ווער עס האָט זיך נישט אָנגענומען מיט די מידות פון מיין פאָטער, דער האָט נישט קיין רעכט צו זאָגן, אַז ער איז זיינער אַ תלמיד.

דאָס זאָגנדיק, איז ר' שמעון סופר אויפגעשטאנען און אַריינגעגאנגען אין צווייטן צימער, לאָזנדיק דעם ד"ר דושאק אַ פאַרשעמטן און אַ צוטומעלטן.

מער זענען זיי ביידע קיין מאָל נישט צוזאמענגעקומען.

העכער א יאָר צייט בין איך געווען ביי ר' שמעון סופר אין הויז — און ווי אָפט ר' שמעון סופר איז געווען אין קראָקע, פלעג איך ביי אים עסן און שלאָפן, ווייל איך פלעג דעמאָלט איבערשרייבן זיינע דרשות און חידושי ש"ס.

יעדעס מאָל ווען ר'שמעון סופר פלעגט מיר איבערגעבן די דאָזיקע „זאכן" צום איבערשרייבן, פלעגט ער מיר אָנזאָגן, איך זאָל נישט קיינעם אין דער וועלט וועגן דעם דערציילן. דערביי האָט ער מיר אויך געוויזן אַ נאָטיץ, וואָס דער קראָקעווער בוכהענדלער אהרן פויסט האָט געדרוקט אין דער צייטונג „עברי אנכי", אז ער איז גרייט צו דרוקן אויף זיינע

הוצאות מיטן שענסטן דרוק און פֿאַרטיילן דאָס געדרוקטע אומזיסט, וועַן עס וועט זיך אַמאָל טרעפֿן, עס זאָל זיך דעם ר׳ שמעון סופר אייגעבן אַנ־צושרייבן עפּעס אַ לומדישן חידוש.

די לעצטע חדשים פון זיין לעבן האָט ר׳ שמעון סופר געליטן פון שלאָפֿלאָזיקייט. פלעגט ער גאַנצע נעכט אַרומגיין איבער די צימערן אַדער זיצן און שרייבן העברעאישע שירים — און עס האָט זיך געפונען ביי אים אַ גאַנצער ספר שירים מיטן נאָמען „שירים אילת השחר״.

אין פֿאַרלויף פון יענעם יאָר האָבן די אָפּקלאַנגען פון די רוסישע פֿאָגראָמען אַריינגעבראַכט אַ שרעקלעכן גייסטיקן קריזיס אין גאַליציע. איינע נאָך די אנדערע האָבן זיך געיאָגט די ידיעות וועגן פֿאָגראָמען אין קיעוו, אין יעליסאַוועטגראד, אָדעס און וואַרשע — און יעדע פון די דאָזיקע ידיעות האָט זיך אריינגעברענט אין אונדזער פלייש ווי מיט גליענדיקע צוואַנגען. יעדן קלאַפּ, וואָס יידן אין רוסלאַנד האָבן געקראָגן, האָט זיך אָפּגעשלאָגן מיט אַ שטאַרקן וויידער־קול אויף אונדזערע נערוון. עס האָט זיך אונדז אָפּילו נישט געוואָלט לייענען די ידיעות אין די צייַ־טונגען, ווייל מיר האָבן מורא געהאַט, די פֿאָגראָמען זאָלן זיך נישט וועלן אַריבערכאַפּן צו אונדז איבער דער גרענעץ.

קראָקעווער סוחרים, וואָס פלעגן האַנדלען אויף יענער זייט גרענעץ, פלעגן דערציילן די שוידערלעכסטע מעשיות וועגן דער אויפגערעגטער שטימונג, וואָס הערשט איצט אויף יענער זייט, אין רוסלאַנד הייסט עס. ווי די גוים גרייטן זיך דאָרט צו עפּנטלעך צו פֿאָגראָמען אויף יידן, וועַן עס וועט נאָר צו זיי אָנקומען „אַ באַפּעל פונעם צאַר״, און ווי יידן גרייטן זיך דאָרט צו, צו אנטלויפן איבער דער גרענעץ, וועַן די מינדעסטע בהלה זאָל חלילה אויסברעכן.

דערווייל זענען אָנגעקומען אין גאַליציע יעדן טאָג נייע רוסישע פליטים. ספּעציעל גרויס איז געווען די צאָל פון די דאָזיקע אָנטלאָפֿענע אין די מזרח־גאַליצישע שטעט. אין בראָד, וואָס געפינט זיך ביי דער ראַדזיווילאָווער גרענעץ, האָבן זיך אַרומגעוואַלגערט 15 ביז 20 טויזנט יידן. מען האָט זיך דאָרט פֿאַר זייערטוועגן געזאָרגט זיי זאָלן קענען פֿאָרן ווייטער און וואָס מער פליטים מען האָט פון בראָד אַוועקגעשיקט, זענען אַלץ מער צוגעקומען נייע. ביז די עסטרייכישע רעגירונג האָט פֿאַרוועדט די אייַנוואַנדערונג פון רוסישע פליטים — און שפּעטער האָט מען זיי

אַפילו נישט געלאָזן דורכוואַנדערן דורך דער עסטרייכישער טעריטאָריע, אפילו וועָן די פּליטים האָבן נישט געהאט בדעה גאָר זיך אָפּצושטעלן אין גאַליציע.

ביים אַרויסקומען פון דעם דאָזיקן פּאַרבאָט אַקעגן די רוסישע פּליטים האָט מען שטאַרק געמורמלט, אַז אַחינו בני ישראל האָבן געהאט אַ האַנט ביים אַרויסגעבן דעם דעקרעט, ווייל עס האָט ביי זיי געהערשט אַ מורא, אַז די מגפה פון פּאָגראָמען זאָל זיך נישט אריבערכאַפּן קיין גאַליציע, און וועָן עס וועלן די גוים זען, די גרויסע צאָל אַנטלאָפענע רוסישע יידן, וואָס זענען געקומען זיך אָנזעצן אויף גאַליציענס קאָרק, קען זיי נאָך פלוצים אָננעמען אַ חשק, צו מאכן אַ פּאָגראָמעלע אויף אונדזער זייט.

שוועָר היינט צו ווייסן, צי עס שטעקט אין דעם אן אמת, אַז יידן האָבן געהאט אַ האַנט ביים אַרויסגעבן דעם פּאַרבאָט אַקעגן די רוסישע פּליכטלינגע. איינס איז אָבער זיכער, אַז בראָדער יידן האָבן געריסן די הויט פון די פּליטים, ווי ווייט עס האָט זיך נאָר געלאָזט — און קיינער פון זיי האָט זיי נישט באַגעגנט ווי ברידער, וואָס פילן זייער אומגליק און זענען גרייט בייצושטיין זיי אין צייט פון נויט.

קאַפּיטל 31

די „בני ביל"ו" אויפן וועג קיין ארץ-ישראל

צוזאמען מיט די ידיעות וועגן די פּאָגראָמען אין רוסלאנד איז אונדז גלייכצייטיק אָנגעקומען אַ ידיעה, אַז איבער אַלע רוסישע אוניווערסיטעטן הערט זיך אַ נייער רוף, וועלכער שרייט מיט באַנומענע קולות און ער זאָגט „בית יעקב לכו ונלכה!" (ביל"ו), וואָס מיינט, אַז מען דאַרף אָנטלויפן פון אזא לאנד, וואָס די דאָרטיקע רעגירונג וויל פּאַרענטפערן די יידן־פּראָגע מיט פּאָגראָמען — און דער אָפּקלאנג פון דעם דאָזיקן רוף ציט זיך ווי אַ שטורעמווינט איבער דער גאַנצער רוסישער מלוכה, אז צוזאמען מיט די צענדליקער טויזנטער יידן, וואָס זענען אָנטלאָפן מיט האַק און פּאַק, אויף צו זוכן אַ נייע היים ערגעץ „מעבר לים", שלעפּן זיך אויך מיט יידישע סטודענטן, וואָס אָנשטאָט צו

באַגייען דאָס לערנען אויף דער אוניווערסיטעט, לויפן זיי אַוועק פון רוסלאנד און ווילן גיין קיין ארץ־ישראל.

לויט איר געאָגראפישער לאגע איז די שטאָט קראָקע געווען אַ פונקט, ווו אַלע יענע רוסישע אויסוואנדערער, וואָס זענען געלאָפן איבער בראָד און לעמבערג, האָבן געדארפט דורכגיין. האָט מען דענסטמאָל געקענט טרעפן הונדערטער מענטשן אַרומוואַלגערן זיך איבער די קראָקעווער גאַסן, אַן ברויט און אַן אַ דאך איבערן קאָפּ. עטלעכע פון זיי האָט מען געלאָזט נעכטיקן אין דער געביידע פון שפיטאָל, וואָס מען האָט ערשט געהאט אויפגעבויעט. אַנדערע זענען געלעגן פשוט אויף דער גאַס, אונטערן פריייען הימל.

די אַזוי אַנגערופענע „עפנטלעכע מיינונג" האָט אויף דעם אַלעמען געקוקט קאַלט און גלייכגילטיק. עס האָט אָפילו עקזיסטירט עפעס אַ שטיקל „קאָמיטעט", צו וועלכן מען האָט געשיקט געלט פון ווין, פון בערלין און פון פּאַריז. אַ חוצדעם האָט זיך נישט קיינער אינטערעסירט פאר די עמיגראנטן. פון לייענען צייטונגען האָט נאָך דענסטמאָל דער רוב פונעם יידישן עולם נישט געהאַלטן און מען האָט אויך וויניק וואָס פאַרשטאַנען פון דעם, וואָס עס טוט זיך אויף דער גרויסער וועלט.

פלוצים זענען אַנגעקומען 70 רוסישע יידן קיין קראָקע אויף אַ שבת. איז געווארן אַן אומבאַשרייבלעכע בהלה איבער דער גאַנצער שטאָט. איטלעכער האָט געשריגן, אַז די קהילה דאַרף זיי באַזאָרגן און קיינער האָט נישט געירט קיין האַנט, ביז עס האָבן זיך נישט צונויפגענומען עטלעכע אַרעמע יידן, וואָס זענען געגאנגען שטורעמען די קהל־שטוב. האָט ערשט שלמה דייכעס (דער פּרעזידענט פון דער קהילה און דער גרעסטער יידישער גביר אין שטאָט) געשיקט זאָגן, אַז מען וועט די 70 פליכטלינגע באַזאָרגן מיט אַלעמען און מען וועט זיי אויך געבן אויף הוצאות זיי זאָלן קענען פאָרן ווייטער.

נאָך יענע 70 פליטים האָבן אַנגעהויבן קומען ווייטערע רוסישע פליכטלינגע — און אויף וויפל איך געדענק היינט, האָבן זיך די באַלע־באַטישע יידן אין שטאָט וויניק געזאָרגט וועגן זיי. געזאָרגט פאַר די רוסישע פליטים האָבן זיך נאָר די אינטעליגענטן פון שטאָט און די אַרעמע לייט. אַלע אַנדערע יידן האָבן געמיינט, אַז ווען זיי וועלן פאַרמאכן די אויגן און נישט וועלן זען דאָס אומגליק, וועט עס פון זיי אַרונטערנעמען יעדע אחריות.

עס האָט דענסטמאָל איבערהויפט געהערשט אַן אומבאַשרייבלעכע קאָפּלאָזיקייט צווישן יידן און בנוגע צו די רוסישע פּליטים האָבן די קליגסטע מענטשן נישט געוווסט, וואָס צו טאָן. גאָר צוערשט האָט מען זיי אַלעמען געהייסן פּאָרן קיין אַמעריקע. דערנאָך זענען אָנגעקומען וואָרנונגען פון אַמעריקע, אַז עס איז גאָר נישט מעגלעך צו געפינען דאָ פּרנסה פאַר אַזוי פיל נייע מענטשן. האָט מען געהייסן די פּליטים לויפן קיין ארץ־ישראל — און וועגן ארץ־ישראל האָט זיך שפּעטער אנטוויקלט אַ מחלוקה צווישן די צוויי העברעאישע צייטונגען: „המגיד" און „עברי אנכי".

דער „המגיד" האָט געוואָלט אַריבערפירן אַלע רוסישע פּליטים קיין ארץ־ישראל. האָט ער צוליב דעם געבראַכט די ערגסטע ידיעות פון אַמעריקע. אָקעגן דעם האָט דער „עברי אַנכי" געזידלט די אידעע פון „ישוב ארץ־ישראל", אַז דאָס איז פשוט אַ מיסיאָנערסקע שטיקל אַרבעט, אויף אַריינצונארן יידן קיין ארץ־ישראל, כדי מען זאָל זיי דאָרט קענען אָפּשמדן...

און אַזוי ווי דער שטראָם פון רוסישע עמיגראַנטן האָט דערווייל נישט אויפגעהערט צו גיין איבער קראָקע, פלעג איך זיך אַרויסכאָפּן עטלעכע מאָל אין דער וואָך צוזאמען מיט אייניקע חברים פון מיין עלטער צום באַנהויף, אָנצוקוקן די מחנות עמיגראַנטן, וואָס זענען פאָרבייגעפאָרן אין פאַרמאַכטע וואגאָנען, אָדער זיי האָבן געהאט אַ דערלויבעניש, אָפּצושטעלן זיך אויף עטלעכע שעה אין קראָקע.

פלוצים, איך געדענק נישט מער הייַנט ווי אזוי, האָט זיך פאָרשפּרייט אַ ידיעה, אַז מיר קריגן די חברה ב י ל " ו צו גאַסט: זיי וועלן זיך אָפּשטעלן אין קראָקע אויף זייער וועג קיין ארץ־ישראל.

ווער די ביל"ו זענען אַזוינס און ווער אירע מענטשן זענען, האָבן מיר שוין גוט געוווסט. מיר האָבן עס שוין געהאט געלייענט אין די העברעאישע בלעטער, אַז אַ חברה סטודענטן אין כארקאָוו האָט זיך אָנגענומען געגעבן, ווייל זיי האָבן זיך געמאַכט אַ פאַראַ: „בית יעקב לכו ונלכה!" און זיי האָבן געשריגן: „קומט, יידן, לאָמיר גיין קיין ארץ־ישראל!"

איצט, האָבן מיר געוווסט: די דאָזיקע סטודענטן האָבן אָפּגעלאָזט זייער שטודיום און זיי ווילן זיך פשוט נעמען צום סערפ, צום פלוג, צו ווערן איינפאכע פויערן אין אונדזער אַמאָליקער היים.

ביי אונדז אין קראקע האָבן זיך דענסטמאָל די כלל־מענטשן אָפּגעגעבן בלויז מיט די מחלוקותן צווישן די אזוי אָנגערופענע אָרטאָדאָקסן און משכילים און יעדער האַלבוועגס פּאַרשטענדיקער מענטש האָט נישט געהאט קיין אנדערע דאגות וועגן כלל־ישראל. בלויז אזא בחורל ווי איך און עטלעכע פון מיינע חברים האָבן אין יענער צייט געטראָגן אויף זיך די לאַסט פון דער שאלה, וואָס עס וועט זיין מיט די פּאָגראָמירטע רוסישע יידן!...

קען מען שוין פאַרשטיין, וואָס פאַר אַ פּנים אונדזער וויזיטקונג האָט דאן געקענט האָבן, וען איך בין דענסטמאָל געווען אַ בחורל פון קאַרגע 14 יאָר און מיינע חברים זענען געווען מיט אַ יאָר אָדער צוויי עלטער.

קראָקעווער קהל האָט פון דעסטוועגן נישט געשווינגן. קודם האָט מען אַרויסגעקוקט, אַז דער רב ר' שמעון סופר זאָל ברענגען אַ גוטע בשורה פון ווין, ווו ער איז געווען „רייכסראטס־אַבגעאָרדנעטער" (דעפוטאט) — און לויט אונדזערע דעמאָלטדיקע באַגריפן האָבן מיר געדאַרפט, אַז אזא „קרוב למלכות" קען מיט איין וואָרט בטל מאַכן אַלע גזרות אויף יידן...

און ווען דער רב איז אהיימגעקומען פון ווין און די ידיעות וועגן די פּאָגראָמען אין רוסלאנד האָבן גאָר נישט געווירקט, האָט דער רב גוזר תענית געווען, כאָטש דער „ראש בית־דין" ר' העשקע ראפאפּאָרט האָט זיך קעגן דעם שטארק אַרויסגעשטעלט מיט דער טענה, אַז מען דארף נישט פאַסטן, די רוסישע יידן — האָט ער אַרגומענטירט — זענען נישט מער וועדט, ווייל זיי זענען אַלע „ניהיליסטן", קעגנער פונעם „מלכות"...

דערווייל האָט זיך דער שטראָם פון די עמיגראנטן אַלץ נישט אייגעשטיילט. וועגן דעם צי־ל פון דער דאָזיקער עמיגראציע זענען די מיינונגען געווען צעטיילט. די עמיגראנטן גופא האָבן זיך וועגן אונדזערע מיינונגען גאָר נישט געדאגהט. מיינער אַ חבר מיטן נאָמען טאַשנער, וואָס דער פאָטער זיינער האָט געלייענט דעם „עברי אנכי", האָט זיך געהאלטן ביי דער טעאָריע פון זיין צייטונג, אַז „ארץ ישראל איז נישט מער ווי אַ זייפנבלאָז, וואָס משוגענע מענטשן רייסן זיך איין, אז מען קען בויען אַ נייע היים פאַר די געיאָגטע יידן מיט שפּינוועבס".

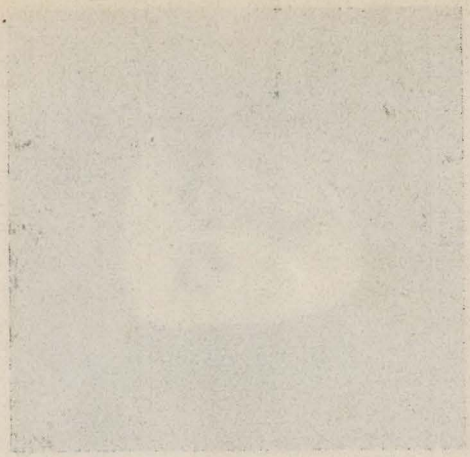
איך דאקעגן און אַלע אַנדערע מיינע חברים זענען געשטאנען

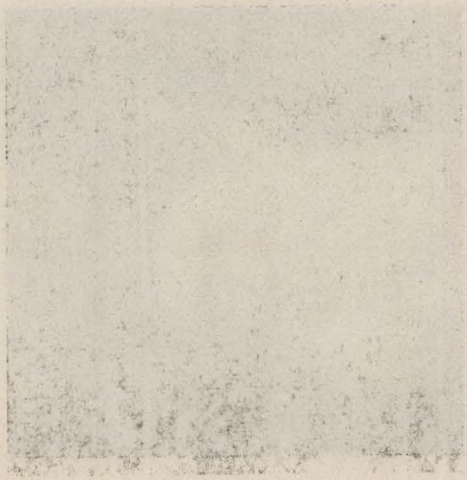
ד"ר אלעזר מאלקין

(1913—1840)

הרב יחיאל מיכל הכהן ז"ל מצאנז

(1883—1821)

שטאָל און אייזן פאַר ארץ־ישראל, לויט ווי איך האָב געלערנט פונעם „המגיד", וועלכן איך האָב אין יענער צייט געלייענט רעגלמעסיק ביי ר׳ שמעון סופר אין הויז.

עס זענען אויך דענסטמאָל געווען נאָך אַנדערע העברעאישע צייטונגען, אַ שטייגער ווי: די „הצפירה" אין ווארשע און דער „המליץ" אין פעטערבורג. האָבן מיר אָבער געוווסט, אַז זיי טאָרן נישט שרייבן וועגן די פאָגראָמען אָדער וועגן די פראגן פון דער יידישער וואַנדערונג — און ביי אונדז האָט געברענט די פראגע, וו־אַהין די רוסישע עמיגראַנטן דארפן גיין. דער „עברי אנכי" האָט געשריבן: „אַמעריקע, נאָר אַמעריקע!" און דער „המגיד" האָט געטענהט: „ארץ־ישראל, נאָר ארץ־ישראל"!

יעדער פון אונדז האָט אויך געהאט אונטער זיך אַ גאַנצע חבריא, וואָס האָט געהאלטן מיט מיר אָדער מיט מיין חבר טאַשנער. נאָר די מעשה מיט די כארקאָווער סטודענטן, וואָס האָבן פאַרלאָזן זייער שטודיום, אויף צו גיין קיין ארץ־ישראל, האָט דעם חבר מיינעם גאָר שוואך געמאַכט. ער איז געבליבן כמעט אַן לשון און ער האָט מיר דענסטמאָל מודה געווען, אַז איך און דוד גאָרדאָן פונעם „המגיד" האָבן טאָקע רעכט, ווייל נאָר ארץ־ישראל קען זיין די אייניציקע הילף פאַר יידן!...

פורים־צייט תרמ״ב האָבן די בני ביל״ו געדארפט דורכפאָרן איבער קראָקע. איך און מיין חבר, דער לייענער פונעם „עברי אנכי", צוזאמען מיט נאָך עטלעכע חברים האָבן זיך דענסטמאָל מקדים געווען, שנעל אַפגעדאוונט און מיר האָבן זיך געלאָזט גיין מקבל־פנים זיין די בילוצעס. זענען אָבער די בילוצעס דענסטמאָל נישט געקומען. האָבן מיר דערנאָך אויף מאָרגן איבערגעחזרט דעם זעלביקן גאַנג און מיר האָבן זיי אויך נישט געטראָפן. דעם זעלביקן טאָג נאָכמיטיק זענען מיר ווייטער געגאנגען צו דער באַן, און אַזוי ווי עס האָבן זיך באַווייזן צווויי רוסישע סטודענטן, וואָס זענען אַרויסגעקומען פונעם צוג, בין איך צוגעלאָפן צו אייניעם און איך האָב אים געפרעגט, צי ער איז נישט פון דער חברה ביל״ו, האָט ער מיך אָנגעקוקט ווי אַ משוגענעם און ער האָט צו מיר אויפגעהויבן זיין שטעקן.

ערשט אַ וואָך שפעטער זענען די בילוצעס פאַרבייגעפאָרן קראָקע

און זיי האָבן זיך נישט אָפּגעשטעלט אין שטאָט. צו מיין באַדויערן האָב איך דעמאָלט פאַרשלאָפן — און מיין חבר, דער לייענער פונעם „עברי אנכי", האָט מיר דערנאָך אַנדערציילט „הרים וגבעות" פון זיי, ווי ער האָט מיט זיי געשמועסט און וואָס זיי האָבן אים געזאָגט. האָב איך דעמאָלט אָנגעשריבן אַ בויגן „מליצות" וועגן דער דאָזיקער געשעניש אויפן נאָמען פון מיין חבר, וואָס האָט זיי אַוועקגעשיקט צום „עברי אנכי" צום דרוקן. איז אָבער יענע קאָרעספּאָנדענץ נישט געדרוקט געוואָרן. איך האָב בלויז געהאט די סאַטיספאקציע, וואָס דער רעדאקטאָר האָט יענע קאָרעספּאָנדענץ נישט איגנאָרירט און ער האָט גאָר מזכה געווען מיין חבר מיט אַ תשובה אינעם בריווקאסטן פון דער צייטונג, ווו ער זאָגט, אַז „די מענטשן, וואָס זענען געפאָרן קיין ארץ־ישראל, זענען זיכערלעך באַצאָלטע פון דער „ענגלישער מיסיאָן", וועלכע וויל אויסנוצן די פּאָ־גראָמען אין רוסלאנד פאַר אירע מיסיאָנערישע צוועקן".

וויפיל יסורים און עגמת־נפש איך האָב געהאט, וואָס איך האָב נישט זוכה געווען, צו זען די בילוצעס, קען איך גאָר נישט איבערגעבן. דערווייל האָב איך דורכאויס געוואָלט וויסן, וואָס ר' שמעון סופר האָלט פון „ישוב ארץ־ישראל". האָב איך זיך אַמאָל אָנגעגורט מיט אַלע ראיות פונעם „המגיד", צו באַווייזן, אַז ישוב ארץ־ישראל איז דאָס איינציקע מיטל פאַר די רוסישע עמיגראַנטן. אַזוי ווי איך האָב אָבער נישט געוואגט צוצוטרעטן מיט מיינע טענות צו ר' שמעון סופר, האָב איך זיך פריער געווענדעט צו ר' עקיבא קאַרניצער, וועלכער האָט מיך מחזק געווען אין מיין פאַרלאנג צו זיין שווער — און ווען ר' שמעון סופר האָט מיך אויס־געהערט, האָט ער מיר בלויז געזאָגט, אַז איך בין „אַ תלמיד המחכים את רבותיו" און אַז ישוב ארץ־ישראל איז אַ גרויסע זאך, ס'איז נאָר אַ שאָד, וואָס רבנים פאַרשטיין נישט דאָס אויסצונוצן פאר דער אָרטאָ־דאָקסיע...

קאפיטל 32

ווי אזוי ר׳ שמעון סופר איז געווארן א דעפוטאט

די מעשה, וואס דער קראקעווער רב ר׳ שמעון סופר, איז אין די לעצטע יאָרן פון זיין לעבן דערהויבן געווארן צו דער מדרגה פון אַ „רייכסראט" - אבגעאָרדנעטען" (אַ דעפוטאט אינעם עסטרייכישן פּאַרלאַמענט), אָט דאָס איז זייער אַ טשיקאווע געשעעניש.

דענסטמאָל גלייך ווי שפּעטער האָבן אָפּילו די פּאָליטישע קרייזן אין עסטרייך נישט גערן געזען אַ יידישן פּארטרעטער אינעם פּאַרלאַמענט. דערצו פּאַרשטייט עס זיך, אז אזא רב ווי ר׳ שמעון סופר האָט גישט געהאט די נייטיקע קוואליפיקאציע צו ווערן אַ פּאָליטישער פּאַרטרעטער פון די יידישע אינטערעסן. איז דערפאר דער דאָזיקער אויסוואל געווען אַן אויסערגעווייגלעכע דערשיינונג פון דער גאַליציש־עסטרייכישער פּאָליטיק.

געווען איז דאָס, איידער די גאליציאנער פּאָליאקן האָבן זיך דערקלערט אין ליבע צו קייסער פראנץ יאָזעף. האָבן דעמאָלט געוויסע פּאָליטישע קרייזן שטאַרק חשק געהאט, אַז די גאליצישע אוקראַינער, וואָס האָבן דענסטמאָל געהייסן „רוטענער", זאָלן זיך פריער אַרויסכאפּן מיט אַ ליבעס־דערקלערונג צו עסטרייך. אָזוי ווי די רוטענער זענען ביז דענסטמאָל געווען פּאַרשריגן ווי „רוסאָפילן", האָבן יענע קרייזן געוואָלט, די רוטענער זאָלן זיך פלוצים נעמען שפּילן אין עסטרייכישן פּאַטריאָטיזם און אָפּלייקענען יעדן אָפּנויג צו דער רוסישער זייט, כדי אָפּצושטופּן די פּאָליאקן פון דעם פראָנט און אַריינקווועטשן זיי אין אַ פינצטערן ווינקל, מען זאָל זיי דאָרט נישט מער אַרויסזען.

דערווייל איז אין 1879 לויידיק געווארן דער מאנדאט פון רייכסראט פון די דריי גאַליצישע שטעט: קאָלאָמעא - סניאטין - בוטשאטש, וועלכע האָבן געהאט איין פּאַרטרעטער, אינעם עסטרייכישן פּאַרלאַמענט. איז דענסטמאָל דער דאָזיקער פּאַרטרעטער, אַ פּאָליאק, געשטאָרבן — און עס איז געווען אַ געפּאַר, אז ווען די יידן וועלן זיך פּאַראייניקן מיט די רוטענער, קען דער מאנדאט אָנקומען צו אן אוקראַינער. איז דעמאָלט אין דער גאליצישער הויפּטשטאָט לעמבערג געבוירן געווארן דער געדאנק, אַז

אַזוי ווי די אויבן־דערמאָנטע דריי שטעט האָבן אַ יידישע מערהייט, זאָל מען דאָרט לאָזן אויסווייזן אַ ייד.

איז דאָן געווען אַ שאָלה, וואָס פאַר אַ ייד מען זאָל דאָרט לאָזן אויסגעקליבן צו ווערן. די לעמבערגער רעגירונג האָט געוואָלט האָבן איינעם פון די אַסימילירטע גאַליציאנער יידן. האָט מען דאָס אָבער אין ווין נישט געוואָלט. דאָרט האָט מען מורא געהאט, אַז אַזאַ אַסימילירטער ייד וועט פאַרשטארקן דעם פולישן עלעמענט אינעם רייכסטאָג. אַזוי ווי די פאָליאקן זענען נאָך דענסטמאָל נישט געווען אין גאַנצן שלום מיט עסטרייך און אַ ייד אַ פאָליאק איז אין ווין באַטראכט געוואָרן ווי ערגער פון שלעכט; האָט מען געמומען זוכן פאר יענעם פריי־געוואָרענעם מאַנדאט אַ פאַסיקן ייד צווישן די ווינער פינאנסיסטן. אָבער אַזוי ווי מען האָט זיך געמומען מאַכן אן איבערזיכט פון די ווינער רייכע יידן, האָט נישט קיין אייניציקער פון זיי אויסגעהאלטן דעם עקזאמען. איז דערפאר באַשלאָסן געוואָרן, אויסצוקלייבן אַ גאַליצישן יידן, נישט קיין אסימילירטן.

מיט אזא מין אויסוואל, האָט מען אין ווין געריכט, וועט מען קענען באַווייזן, ווי טאָלעראַנט ס׳איז די עסטרייכישע רעגירונג, אַז זי דערלויבט אַפילו אַ יידישן פאַרלאַמענטאריער פון אַזאַ קרייז מענטשן, וואָס האָט ביז איצט נישט געהאט צו טאָן מיט פאָליטיק.

גראָד דענסטמאָל האָט ר׳ שמעון סופר אַרומגעפאדיעט אין די קאַ־רידאָרן פון די עסטרייכישע מיניסטעריומס אין זיינע שתדלנותן צו באַקומען די באַוויליקונג פאר דער גרינדונג פון אַ חברה „מחזיקי הדת״, וואָס זאָל האָבן אין איר האָנט דעם פאָליטישן שוץ פון די אָרטאָדאָק־סישע יידן. אזוי ווי די גאַליצישע לאָנדעס־רעגירונג האָט אין דער גרינ־דונג פון אזא חברה געזען אַ גורם פאַר מחלוקות, האָט זי נישט געוואָלט דערלאָזן צו דער דאָזיקער גרינדונג. האָבן ר׳ שמעון סופרס אַדוואָקאַטן געגעבן אן עצה אַריינצונעמען בוקאָווינע צום געביט פון די „מחזיקי־הדת״, איז דאָס שוין געוואָרן אן ענין פאַר צווויי „קרוינלענדער״ און מען האָט שוין געדארפט דערצו די באַשטעטיקונג פון ווין.

אַזוי ווי מען האָט זיך דאָרט אין ווין באַקענט מיט דעם שאַרפן אופן פון ר׳ שמעון סופרס זיך איינשטעלן פאַר די פראגן פון רעליגיע, האָט דאָס אין ווין זייער נושא־חן געווען. און ס׳איז זיי איינגעפאלן אַ

געדאנק צו האָבן אַ דעפוטאט, וואָס וועט נישט האָבן אין זינען קיין אַנדערע פראגן, חוץ רעליגיע. דערפאר איז אָנגענומען געוואָרן די אידעע, אז ר׳ שמעון סופר זאָל ווערן דער פֿאַרלאַמענטאַרישער פאַרטרעטער פון קאָלאָמאַע־סניאטין־בוטשאטש.

ווי עס פֿאַרשטייט זיך, איז די עסטרייכישע רעגירונג גופא געווען איבערצייגט, אַז אַזאַ ייד ווי ר׳ שמעון סופר איז נישט דער געאייגנעטער מענטש פֿאַר זיין מאַנדאט. אָבער ער איז פון דעסטוועגן געווען פֿאר־רעכנט אין רייכסראַט צווישן די אינטערעסאַנטערע פערזענלעכקייטן, וואָס געפינען זיך דאָרט. מיט זיין לאַנגער וויסער באָרד, אָנגעטאָן אין אַ שווארץ־זיידענעם קאפטאן מיט אַ יארמולקע אויפן קאָפּ, איז ער געווען ענליך — להבדיל — צו אַ גריכיש־אָריענטאַלישן בישאָף. אין די רע־גירנדע קרייזן האָט מען דאָס געזען, גלייך ווי מען האָט דאָרט געזען געהאט די כלערליי גלחים, וועלכע פלעגן זיצן און זיך צוהערן צו די פֿאָליטישע דעבאטן, פון וועלכע זיי האָבן נישט פֿאַרשטאנען קיין ווארט. עס האָט אויך דענסטמאָל נישט עקזיסטירט קיין שום ספּעציעל יידישע פֿאָליטיק אין עסטרייך. די רעגירונג האָט אָפילו אין יענער צייט געשאפן פֿאַרשיידענע געזעצן מיט אַ שטעכיקן שפּיץ קעגן גאַליציאנער יידן, אַ שטייגער ווי: דאָס געזעץ קעגן פּראָצענטניקעס, וואָס האָט כמעט ווי באַפרייט די פּוילישע פּריצים פון זייערע חובות צו יידן. דערנאָך איז געמאַכט געוואָרן אַ ספּעציעל געזעץ פאַר גאַליציע קעגן שיכורות, וועלכעס האָט כמעט ווי באַפרייט דעם גאַליצישן פּויער פון צו באַצאָלן זיינע חובות פֿאַר בראָנפן.

אָט די געזעצן זענען געווען באַשט־מט, אָפּצושניידן יעטוועדן קוויאַל פון פֿרנסה פאַרן ייד, כאָטש מען האָט זיך אויסגעהיט, צו דערמאָנען דערביי דאָס וואָרט „ייד". מען האָט זיך נאָך דענסטמאָל געשעמט אויס־צוזאָגן, אַז מען מיינט דעם ייד און יידן האָבן זיך פֿאַרשטעלט דאָס פּנים און כלומרשט נישט געוואָלט וויסן, אַז מען מיינט זיי...

דערפאר טאַקע, איז ווי לאנג ר׳ שמעון סופר איז געזעסן אין רייכסראט, האָט ער נישט געהאט קיין געלעגנהייט צו נעמען אַ וואָרט אין וועלכער ס׳איז פראגע. דאָס זעלביקע פלעגט אויך דענסטמאָל זיין ביי פֿאַרשיידענע גלחים, אָפילו פון די העכערע קרייזן, וואָס זענען געזעסן אין די פֿאַרלאַמענטאַרישע קערפּערשאפטן בלויז ווי אַ דעקאָראציע און האָבן אָפּטמאָל אָפילו נישט געווסט, ווען וואָס עס ווערט געערדט.

אין דער צייט, וואס ר׳ שמעון סופר איז געזעסן אין פאַרלאַמענט, איז אים אַמאָל דער רייכסראט־מאַנדאט נמאס געוואָרן. ער האָט זיך דעמאָלט געגויטיקט אין אַ פערזענלעכער טובה און עס האָט זיך אים אויסגעדאכט, אַז ווען ער וואָלט נישט געווען קיין „רייכסראט־אבגע־ארדנעטער״, וואָלט ער זיכער די דאָזיקע טובה באַקומען.

מען האָט געמוסען צום מיליטער דעם רבס זון, שלמהלע, האָט זיך דעם רב שטאַרק געוואָלט דעם זון באַפרייען. האָט ער אָפגעשלאָגן די טירן אין די פאַרשיידענע מיניסטעריומס און עס האָט נישט געהאָלפן. האָט ער זיך געווענדעט דירעקט צום קייסער, האָט אים דער קייסער גע־ענטפערט, אַז זיין אייגענער זון, דער קרוינפּרינץ, מוז אויך דינען ביים מיליטער. דאָס זעלביקע מוז אויך טאָן יעדער גלח — און ווען דער רב האָט דערמאָנט, אַז עס גייט אים וועגן דעם, וואָס דער זון זיינער וועט דארפן עסן טרפות, האָט אים דער קייסער געענטפערט, אז ער קען אים לאָזן געבן צו עסן כשר דורך אַ פריוואטן רעסטאָראן.

ר׳ שמעון סופרס אָנהענגער ווידער האָבן געגלייבט, אַז ווען ער וואָלט נישט געווען קיין רייכסראט־אַבגעאָרדנעטער, וואָלט מען נישט געקראָגן די באַוויליקונג פאר דער גרינדונג פון די „מחזיקי הדת״. אָבער ר׳ שמעון סופר אליין האָט גוט געוווסט, אַז די באַוויליקונג צו גרינדן די „מחזיקי הדת״ איז אָפּגעהאלטן געוואָרן נאָר דענסטמאָל, וועו מען האָט זיך געוואָלט באשרענקען אויף גאַליציע און איר גרינדונג איז געווען אָפּ־הענגיק פון דער יוריסדיקציע פונעם גאַליצישן שטאַטהאלטער, וועמען עס האָט זיך אויסגעדאכט, אַז וועו ער וועט שטערן די גרינדונג, וועט ער דערמיט אויסהיטן דאָס לאנד פון מחלוקתן. קוים איז מען אָבער געפאלן אויפן שכל אוו מען האָט צוגעצויגן די בוקאָווינע, איז די יוריסדיקציע איבערגעגאנגען צום מיניסטעריום פון אינערן, וועלכער האָט נישט געקענט געפינען קיין גרונד, צו שטערן די גרינדונג פון אזא חברה.

צוליב דער גרינדונג פון די „מחזיקי הדת״ איז אויך ר׳ שמעון סופר אַוועקגעגאנגען פון זיין פרינציפּ צו זיין אַ מתנגד, לויט ווי דער פאָטער זיינער פלעגט זיך נוהג זיין — און ער האָט זיך פאַראייניקט מיטן בעלזער רבין. ווי אַ רב אין קראָקע האָבן אים דערפאָר מחנות מתנגדים קעגנעריש אָנגעפאלן, האָט ער אָבער צוליב דער פאראייניקונג מיטן בעלזער געוווגען ביי חסידים, כאטש ער האָט ביי זיך אין מנין ווייטער אָנגעהאלטן דאָס דאוונען על־פי נוסח אַשכנז...

ק א פ י ט ל 33

ווי יידישע פֿאָלקסמאסן האָבן געזוכט פארווילונגען

אין דער צייט, וואָס איך האָב געלערנט ביי ר' שמעון סופר אין הויז, איז מיר אָפטמאָל אויסגעקומען צו הערן וועגן פֿאַרשיידענע פֿאַרווייַלונגען, וואָס יידן האָבן פֿלוצים אָנגעהויבן זוכן מחוץ זייער הויז און בית־המדרש. עפּעס האָבן דענסטמאָל די ברייטע יידישע פֿאָלקס מאסן אָנגעהויבן פֿאַרלאָזן זייער אַלטן לעבנס־שטייגער.

די ברייטע פֿאָלקס־מאסן האָבן אַפּילו ביז דענסטמאָל אויך געהאט אַ שטיקל פֿלאָץ פֿאר צושטרייאונג. דאָס איז געווען דער „בית המדרש", ווו מען האָט זיך געקענט צוהערן צום לערנען אָדער צו אַ חסידישן שמועס, האָט אָבער אָנגעהויבן בלאָזן אַ נייער ווינט אויף דער יידישער גאַס. דער עולם האָט ענעמען פֿאַרברענגען די צייט אין די שענקען ביי אַ גלעזל ביר, ווו עס האָט זיך זיי געוואָלט הערן „פֿאָטשטען", און עס האָבן זיך דאָרט אָנגעהויבן באַווייזן „פֿאָלקס־זינגער".

מענטשן, וואָס האָבן זיך דענסטמאָל געפּירט אַ ביסל פרייער, האָבן זיך שוין פריער דערלויבט צו פֿאַרברענגען די ווינטערדיקע פרייטיק־צו־נאַכטן נאָכן עסן און די זומערדיקע שבת־נאָכמיטיקן מיט חברים אין אַ שענק. האָט אַמאָל דער קראָקאָווער רב געערעדט וועגן דעם און ער האָט דאָס עפּנטלעך פֿאַרדאַמט. עס האָט זיך אויך געהערט פון אַנדערע שטעט, אז עס האָבן דאָרט די רבנים געטאָן דאָס זעלביקע. האָבן זיך דעריבער בכבודיקע באַלעבאַטים אָנגעהויבן אויסהיטן פון יענע מינים „פֿאַרברענ־געכצער".

ביי די רבנים אין די אויגן זענען אַזעלכע צוזאמענקונפטן געווען פֿאַררעכנט ווי אַ „מושב לצים" און אַ פֿאַרשוועדונג פון צייט, וואָס דאָרף פֿאַרברַאכט ווערן ביים טיש מיט זמירות אָדער אין קלויז ביים לערנען.

קעגן אייַן זאָך בלויז זענען די איסורים פון די רבנים צו שוואך גע־ווען און זיי האָבן עס נישט געקענט פֿאַרווערן צו טאָן, דהיינו: וואָס מען האָט זיך דענסטמאָל אין די ווינטערדיקע נעכט געענומען פֿאַרשטעלן אין לעבעדיקע בילדער די מעשה פון „מכירת יוסף" און „מפלת המן".

די דאָזיקע צוויי מאָמענטן פון אונדזער געשיכטע האָבן די קראָקע־

וועל יידן פון יענער צייט אַנגענומען ווי אַנצוהערענישן פון אן אייגנאר־טיקן פאַליטישן כאַראקטער, כאָטש זיי האָבן געהאט נאָך זייער אַ שוואכן באַגריף וועגן זייער פאַליטישער לאגע.

פון דער מעשה מיט יוספן האָט דעמאָלט אַרויסגעדרונגען, אַז וועז אַ לאנד איז אין געפאר, אַז מען זאָל דאַרט אויסשטאַרבן פון הונגער, מוז מען אָנקומען צו אַ יידּ, ער זאָל דאָס לאנד ראטעווען. אין דער דראמע „מפלת המן" פלעגט מען זיך גאָנץ אפן אפרעכענען מיט די שונאי ישראל דערמיט, וואָס מען האָט פון זיי פשוט חוזק געמאַכט. המן איז געווען די פאַרקערפערונג פון שנאה צו יידן — און אַז מען האָט אים אויפגעהאנגען האָט זיך איטלעכן אויסגעדאכט, אַז מען איז זיך מיט דעם נוקם אָן אַלע שונאים.

כאַראקטעריסטיש פאַר דעם דאָזיקן ענין איז, וואָס אַז מען האָט דורכאויס געדארפט אַרויסרופן ביים עולם געלעכטער. האָט מען צו די ביבליש־היסטאָרישע שילדערונגען צוגעגעבן פאַרשיידענע וויצן און יעדער פון די פאַרשטעלערס האָט געזאָגט, וואָס איז אים נאָר געקומען אין מויל אריין. ביי „מכירת יוסף" האָט מען די מאדאם פוטיפר פאַרגעשטעלט ווי אַ זייער קאָמישע פיגור און אין „מפלת המן" האָבן כמעט אַלע פאַרשטע־לערס געדארפט זאָגן וויצן.

האָט מען אָבער סיי ביי „מפלת המן" און סיי ביי „מכירת יוסף" ניט געקענט שפילן אָן פרויען. אין מכירת יוסף האָט מען געדארפט פאָר־שטעלן די ליידנשאַפטלעכע מאדאם פוטיפר און אין מפלת המן האָט מען געדארפט פאַרשטעלן דריי פרויען: ושתי, זרש און אסתר. האָט מען אַ לאַנגע צייט נישט געווווסט, וואָס צו טאָן מיט די דאָזיקע פרויען־רעלן. פלעגט מען אַמאָל ביי „מכירת יוסף" בלויז ריידן וועגן דער מאדאם פוטיפר. דאָס זעלביקע פלעגט מען אמאָל טאָן מיט די רעלן פון ושתי און זרש אין „מפלת המן". אָבער אן אסתר האָט מען געמוזט האָבן.

ווי עס פאַרשטייט זיך אויך, האָט אין יענע יאָרן נישט געקענט זיין קיין רייד וועגן אַ יידיש מיידל אָדער ווייבל, וואָס זאָל זיך מישן צווישן מאנסבילן אין אָן עפנטלעכן שפיל. וואָלט אין אַזאָ פאל די רעלע פון אסתר המלכה געדארפט שפילן א בחור. האָט מען זיך דאן ווייטער אַנגע־שטויסן אויפן איסור פון „לא ילבש גבר שמלת אשה", וואָס מיינט, אַז אַ מאנצביל טאָר נישט אָנטאָן קיין פרויען־קליידער.

האָט מען אָבער טראָץ דעם דאָזיקן איסור אָפטמאָל געשפילט סיי „מכירת יוסף" און סיי „מפלת המן" מיט אַ בחור אין דער ראָלע פון פּוטיפרס ווייב אָדער פון אסתר המלכה.

אינטערעסאַנט איז, וואָס יעדע פאָרשטעלונג האָט געדארפט זיין באגלייט פון עטלעכע געפעפערטע דיאלאָגן און וויצן. דער קאָמיקער פונעם שפיל האָט דאָרט איבערהויפט געהאט אַ פרייע האַנט צו זאָגן, וואָס די צונג האָט געוואָלט, און ער האָט זיך נישט געדארפט רעכענען מיט קיין שום באַשרענקונג.

טראדיציאָנעל איז ביי אונדז אָנגענומען, אַז אַחשורוש איז געווען אַ „מלך טיפש". האָט דער קאָמיקער ביי „מפלת המן" אוועקגעלייגט פאָר אחשורושן אזא מין פּיזמון:

„דו ביזט דער מלך פון פּרס ומדי, אָבער ביי מיר האָסטו אַ פּנים פון אַ וואמפן־וואשער, אַ שטריק־טרעגער, אַ הינט־שלעגער און אַ קאצן־יעגער. אָזוי ווי דו ביזט טאָקע אַ מלך, טאָ האַלט מיר דעם שטעקן און צי מיר אַראָפּ די שיך. עס מוז אויך געדרונגען זיין. אָז דו ביזט אַ מלך, ווייל אַן אָנדערער האָט די קרוין אויבן אויפן קאָפּ און דאָס בענקל אונטער די פיס, און דו האָסט דאָס בענקל פון אויבן אוֹן די קרוין פון אונטן . . . "

ווי אויף אַ פאָרזעצונג פון אָט אָזעלכע פאָרשטעלונגען האָט מען דאן געקוקט אויף די „פאָלקס־זינגער". מערסטנס זענען דאָס געווען בדחנים אָן פרנסה. גאָליציאנער עשירים האָבן זיך אין יענער צייט אָנגעהויבן „ציוויליזירן", האָבן זיי אויפגעהערט צו געברויכן קלעזמאָרים און בדחנים ביי די חתונות פון זייערע קינדער, האָבן די באַשעפטיקונגסלאָזע בדחנים געמוזט גיין זינגען אין די שענקען און אויף פריוואטע אונטער־האַלטונגען, צו מלוח־מלכהס אָדער צו אנדערע סעודות, ווו זיי פלעגן בדחנען שלעכטע גראמען און פאַרפאַסן לידער, וועלכע האָבן זיך גאָר גיך פאַרשפרייט צווישן די ברייטע פאָלקס־מאסן.

דער אינהאַלט פון די דאָזיקע לידער איז געווייַנטלעך געווען באַגרינ־דעט אויף אַ פאָלקס־פילאָזאָפישן מוסר־השכל וועגן רייך און אָרעם, טאָג און נאַכט, חסיד און מתנגד, שוסטער און שנייַדער, שייטעל און קאָפּקע, מלמד און באַהעלפער.

מער צום האַרצן פון די פאָלקס־מאסן זענען געווען די לידער וועגן

די פאַרשידענע אַרעמע באַשעפטיקונגען, וואָס יעדער פון די אין דאגות פֿרנסה פאַרהאַרעוועטע האָט זיי געזען אַ בילד פון זיך אליין, אַ שטייגער ווי דער „פּעקל־מאכער" (שמוגלער), דער גרעבער, דער שמש, אָדער שינדל־שלעגער, דער בעל־עגלה און דער וואַסער־טרעגער.

יענע אַלע לידער זענען פאַרפאַסט פון בערל בראָדער, וואָס די הייב־טיקע פאָלקס־זינגער רופן זיך אויף זיין נאָמען („בראָדער זינגער"). עס זענען אָבער אויך געווען אַנדערע מחברים פון פאָלקס־געזאַנגען — און איינער פון זיי, וועמעס נאָמען ס׳איז ביזן היינטיקן טאָג נישט באַקאַנט, האָט פאַרפאַסט אַ וויכוח צווישן אַ חסיד און אַ מתנגד.

זאָגט דאָרט דער חסיד:

איך בין מיר אַ חסיד אַ ירא־שמים,
אַ תלמיד פון קעלעמער מגיד,
דעם אמת מוז איך שרייען,
אז איך לייד קיין מתנגד.
אַ ליאדע מויער פון פלום,
וואָס פאַרשטייט קיין תשרק צפעס,
גיט זיך אַ ברייטן שמועס:
חסידים קאַטשע־לאפעס!
וואָס האָסטו חוזק צו מאכן?
האַלט ביי דיר דיין צונג!
אז דו קענסט פון חסידים לאכן,
מיינסטו אַז דו ביזט אַ ווויילער יונג!

ענטפערט אויף דעם דער מתנגד:

באַקאַנט זענען אומעטום
אַלע אייערע מידות,
דער הייסט ביי דיר נישט פרום,
ווער ס׳ווייסט נישט קיין חסידות,
די הייסן ביי אייך קיין בריות,
צו זיי געהערן נישט אַפילו
ווער ס׳זיצט נישט דריי שעה אויף נקיות,
אָדער טראָגט שעלקעס, חלילה.

אָבער וועט ס׳דאוונט ביז זייגער פיר
און קלערט נישט אויף עבר און עתיד,
און טרינקט ברַאנפן אַן אַ שיעור,
דער הייסט ביי אייך אַ חסיד.

דערווייל האָט זיך אויך דאָס פֿאָלקס־זינגערייַ ביים גרויסן עולם אַביסל צוגעגעסן. אזוי ווי מען האָט נישט צוגעקרַאָגן קיין נייַע לידער, האָט דער עולם אויפגעהערט קומען הערן די אַלטע לידער. האָבן זיך פיל פון די פֿאָלקס־זינגער געמוזט צו קונצנמאכערייַ, פלעגן זיי נאָכמאכן די קולות פון אַלערליי בהמות, חיות און עופות. אַנדערע פלעגן „עסן פייער", ציען סטענגעס פונעם מויל אַדער טאנצן אויף אַ שטריק, אַבי אַרויסצוקריגן עטלעכע פרוטות אויף ברויט — און דער אַרעמער יידישער עולם פלעגט פון דעם אַלעמען אָנקווטלען און געפינען אין דעם די נייַטיקע צעשטרייאונג אין זיין פרייַער צייט.

וועט מיין פאָטער האָט געהערט, אַז איך וויל גיין זען שפילן „מכירת יוסף" אַדער „מפלת המן", האָט ער מיר דערלויבט, באַמערקנדיק דערביי, אז אַזאַ בחור ווי איך, וועלכער קען די אַלע מעשיות פונעם לערנען, דאַרף נישט וועלן גיין דאָס זען, אָבער אַזוי ווי אַ היינטיקער מענטש קען נישט שטענדיק זיצן און לערנען, דענקט ער, אז אַזאַ פאַרשטעלונג קען אַמאָל ארויספירן דעם לערנער, צו קענען פאַרענטפערן אַ קשיא אינעם ענין פון יענע היסטאָרישע געשעענישן, וואָס וועלן פאָרגעשטעלט אויף דער בינע.

ר׳ שמעון סופר האָט דאָס מיר אָבער נישט דערלויבט, וויל גיין זען אַזעלכע מעשיות, מוז ברענגען צו „בטול תורה". איז אָבער דאָרט אין הויז ביי ר׳ שמעון סופר געווען אַ משמש, וועלכער האָט נישט געוואָלט הערן, וואָס דער רב זאָגט — און אַזוי ווי יענער בחור האָט זיך שטילער־הייט אייַנגעקויפט אין אַ לאָסקע ביי די שפילער, וואָס האָבן אים אַריַינ־געלאָזט אומזיסט צו זייערע פאָרשטעלונגען, פלעגט ער מיך יעדעס מאָל מיטנעמען און איך האָב זיך דעמאָלט בזה האופן באַקענט מיט אַ גרופּע פאָלקס־זינגער און זייער טעטיקייט.

קאַפּיטל 34

אן ערלעבע שבועה מיט שלעכטע קאַנסעקווענצן

הונדערטער יידן אין קראַקע פלעגן זיך אין יענער צייט מפרנס זיין פון פאַרן אויף די ירידים אין די שטעטלעך פון אַריבער דער רוסיש־פוילישער גרענעץ. נאָך דעם ווי קראַקע איז ערשט מיט עטלעכע און דרייסיק יאָר פריער אַריבערגאנגען צו עסטרייך, האָבן זיך אין דער סביבה פון דער שטאָט געפונען צענדליקער רוסישע גרענעצן, דורך וועלכע יידן פלעגן פאַרן האנדלען אויף יענער זייט קראַקע. פלעגט מען דעמאָלט אַריבערשמוגלען פון קראַקע בראַנפן און מאַנופאקטור קיין רוסיש־פוילן און פון רוסיש־פוילן פלעגט מען ברענגען אויף אַ לעגאלן וועג תבואות און לעבעדיקע עופות.

אָט די רוסישע גרענעצן פלעגט מען אין קראַקע רופן „קאַמערן" און וועגן יענע סוחרים פלעגט מען זאָגן, אַז „זיי האַנדלען אויף דער קאַמער". איז דעמאָלט געווען אייגנער אַזאַ „סוחר אויף דער קאַמער", אַ געוויסער ר' שמעלקע, אַ ייד אַ בן־תורה און אַ פקח, פון אַ חשובער באַלעבאַטישער משפּחה, וואָס האָט שוין געהאט אויסגעפרווועט אַלע מעגלעכע פּרנסות. שוין געהאט אַ מאָל אַ שענק, אַ בשמים־געווּלב און ער איז שוין אויך געווען אַ מלמד. האָט ער געזען, ווי מענטשן האָבן פרנסה פון פאַרן „אויף דער קאַמער", האָט זיך דאָס אים פאַרגלוסט נאָכצוטאָן.

האָט דער־אַ ר' שמעלקע נישט געהאט קיין אייגענע פרוטה ביי דער נשמה, גלייך ווי יענער „איש חסיד" פון די מוצאי־שבתדיקע זמירות. אין דער זעלביקער צייט איז געווען אין קראַקע אַן אַנדערער ייד, וואָס האָט געצויגן זיין חיונה פון לייען געלט צו אַזעלכע מיני סוחרים. אָט דער אַנדערער ייד האָט געהייסן ר' זאלקע און ער איז אויך געווען אַ בן־תורה און אַ פרומער. האָט ער חלילה נישט געגומען קיין פּראָצענט פון די הלוואות, וואָס ער האָט אַוועקגעגעבן צו די סוחרים. אלא וואָס דען? ער איז געווען אַ שותף צו די מסחרים, וואָס יענע סוחרים האָבן אָנגעפירט, אָבער דאָס שותפות זיינס איז געווען „לשכר ולא להפסד", אויפן ריווח הייסט עס, אָבער נישט צו קיין היזק. פון יעדן ריווח, וואָס אַזאַ סוחר האָט געצויגן פון זיין געשעפט מיט ר' זאַלקעס געלט, האָט ר' זאַלקע גע־

דארפט באַקומען אַ העלפט. איז אָבער שווער געווען, אויסצורעכענען דעם ריווח יעדע וואָך, האָט ר' זאַלקע דערפאר באַקומען אַ געוויסע סומע פון זיין חלק „עד לחשבון" — און די סומע געלט, וואָס ער האָט אריינ־געלייגט אין שותפות, איז געבליבן אַן אייביקער חוב, וועלכן ער האָט געקענט יעדע וואָך פאַרלאנגען צוריק.

אַזוי איז דאָס אַנגעגאַנגען עטלעכע יאָר. דריי גאַנצע הונדערטער האָט ר' שמעלקע געהאלטן פון ר' זאַלקעס געלט בתורת הלוואה, וואָס יענער האָט אַריינגעגעבן אין שותפות „לשכר ולא להפסד", ביז עס איז אין אַ געוויסן טאָג געשען אַ גרויס אומגליק. ר' שמעלקע איז אַרויסגע־פאָרן אויפן יריד אין דעם שטעטל מיכאַלאָוויץ לעבן קראָקע און ווען ער האָט דאָרט איינגעהאנדלט ביי אַ פויער אַ ביסל תבואה, האָט ער פלוצים דערזען, אַז ער האָט פאַרלוירן דעם „געלט־גארטל" מיט אַלצדינג, וואָס ער האָט פאַרמאָגט.

דער דאָזיקער געלט־גאַרטל פלעגט דעמאָלט זיין אין דער פאָרעם פון אַ ברייטן פאַסעק, מיט וועלכן מען פלעגט אַרומנעמען די הויזן. איז ביי אים דער גארטל אויפן וועג לויז געוואָרן און איז ערגעץ ארונטער־געפאלן.

ר' שמעלקע איז צוריקגעלאָפן צום וואָגן, מיט וועלכן ער איז אַנגע־קומען, טאָמער האָט ער דאָרט פאַרלוירן דעם געלט־גאַרטל אינעם שטרוי — און אזוי ווי ער האָט גאָר נישט געפונען, האָט ער געגוואלדעוועט, געווויינט און געחלשט. נאָר עס האָט גאָר נישט געהאָלפן. דאָס געלט איז נישט געווען — און פאַרפאלן!

קוים מיט צרות, וואָס ר' שמעלקע האָט זיך דערשלעפט אַהיים — און וואָס עס האָט זיך דאָרט געטאָן, איז נישט צו באַשרייבן. די קולות און די יללות זענען געגאנגען ביז אונטערן הימל.

די צרה איז געווען אַ טאָפלטע: קודם איז ר' שמעלקע געווען גע־קוילעט אָן אַ מעסער. נישט ער האָט געהאט געלט ווייטער צו האנדלען און נישט ער האָט געקענט האָפן, אַז עמעצער וועט אים איצט אָנטרויען אַ פרוטה. דערווייל האָט ער אויך געדאַרפט פאַרמאכן ר' זאלקען דאָס מויל, וועלן ער וועט מאָנען זיין געלט — און איין גאָט וויסט, וואָס ער וועט איצט טאָן.

לויפט מען צו ר' זאַלקען און מען דערציילט אים די מעשה, ענט־פערט ער אויף דעם:

— על־פי דין גייט מיך די זאך גאָר נישט אָן, ווייל איך בין צו ר׳ שמעלקען אַ שותף „לשכר ולא להפסד״, אָבער אַזוי ווי מיר זענען יידן, וועל איך ר׳ שמעלקען נישט שלעפּן צו די גוישע גערייכטן. ער וועט בלויז מיט מיר גיין צום רב און וועט שווערן, אז ער האָט אמתדיק דאָס געלט פּאַרלוירן — און פּטור...

צומאָרגנס זענען טאָקע ביידע געגאַנגען האַלטן אַ „דין־תורה״ ביים רב.

ר׳ שמעלקע האָט אַלצדינג דערציילט, ווי אַזוי ער האָט דאָס געלט פּאַרלוירן — און ר׳ זאלקע האָט געזאָגט, אַז ער פּאַרלאַנגט גאָר נישט מער, ווי נאָר, אַז ר׳ שמעלקע זאָל שווערן, אַז ער האָט אמתדיק דאָס געלט פּאַרלוירן, וועט ער אים מוחל זיין!

האָט אויף דעם דער רב געפרעגט:

— ווי אַזוי, ווילט איר, זאָל ער שווערן?

— ביי אַ ספר־תורה אין שול! — האָט ר׳ זאַלקע געענטפערט.

— איך מיין — האָט דאַן דער רב אַ זאָג געטאָן — אז עס וועט זיין געגנוג, ווען ר׳ שמעלקע וועט געבן אַ „תקיעת־כף״, אז ער האָט נישט פּושע געווען אינעם פּקדון, ווי דער פּסוק זאָגט „ונקרב בעל הבית אל האלהים״ און עס שטייט נישט דאָרט, אַז מען דאַרף שווערן אין אַ שול.

— במחילת כבודכם, רבי! — האָט יענער געענטפערט — די דריי הונדערטער, וואָס ר׳ שמעלקע האָט פארלוירן, איז מיין געלט אוּן מיין היזק, וויל איך טאָקע אַ „שבועת ה׳״, ווי דער פּסוק זאָגט ביי אַ „שומר שכר״, און אַ „שבועת ה׳״ דאַרף זיין אין שול בפני בל עם ועדה, אין קיטל און טלית, די גאַנצע וועלט זאָל וויסן, ווייל גלייך ווי ר׳ שמעלקע איז שולדיק דאָס געלט צו מיר, בין איך דאָס שולדיק צו אַנדערע, וואָס קענען מיינען, אַז איך האָב מיט ר׳ שמעלקען אָפּגעמאַכט, ער זאָל דאָס דערציילן אַ מעשה וועגן דעם געלט, וואָס ער האָט פארלוירן, כדי איך זאָל קענען אָפּנארן מיינע בעלי־חובות.

— רבי! — האָט זיך ר׳ שמעלקע געבעטן — אז איך וועל דאַרפן אָפּגעבן אַ שבועה אין קיטל און טלית אין שול, וועל איך דאָס נישט איבערלעבן!

— אַזוי ווי ר׳ זאלקע טראָגט דאָ דעם שאַדן — האָט דער רב געענטפערט — האָט ער אַ רעכט, צו הייסן אייך שווערן, ווי אים געפעלט!

צומאַרגנס איז ר׳ שמעלקע געגאַנגען שווערן און די שבועה איז פאַרגעקומען אין דער „ר׳ אייזיק ר׳ יעקעלעס שול״, ווו ביידע בעלי־דינים פלעגן דאוונען. עס זענען אויך געקומען הונדערטער מענטשן צו זען. ווי אַזוי ר׳ שמעלקע וועט שווערן.

ר׳ שמעלקע האָט זיך אָנגעטאָן דעם קיטל און איינגעוויקלט אין זיין טלית — און וואָס עס איז דאָרט ווייטער פאַרגעקומען, האָב איך נישט געקענט זען, ווי אין דער לופטן געטראָגן, ביז איך אַוועקגעשטופט געוואָרן יעדעס מאָל ווייטער פונעם „אלמעמער״, ווו די דאָזיקע סצענע איז פאָר־געקומען.

פלוצים האָט זיך אויפגעהויבן אַ גערויש, פשוט טויב צו ווערן — און פון צווישן די געשרייען האָב איך אַרויסגענומען, אַז מען האָט ר׳ שמעלקען נאָך דער שבועה געמוזט אַהיימפירן. הענט און פיס זענען אים מיט אַ מאָל געליימט געוואָרן און עס האָט אים אויך אָפגענומען דאָס לשון...

איטלעכער איז דעמאָלט געווען איבערצייגט, אַז ר׳ שמעלקע האָט פאַלש געשוואָרן. און אַזוי ווי ער האָט דאָס געלט אויף אן אמת נישט פארלוירן, האָט אים דער אייבערשטער טאַקע תיכף אויפן אָרט פאַר דער פאַלשער שבועה באַצאָלט...

צוויי־דריי וואָכן נאָך דער שבועה איז ר׳ שמעלקע געשטאָרבן. צו זיין לוויה איז אַפילו אַ מנין יידן נישט נאָכגעגאַנגען.

פיר חדשים שפּעטער בין איך אַמאָל אין אַ נאָכמיטיק געזעסן ביי ר׳ שמעון סופר אין שטוב. דער רבי איז גראָד דענסטמאָל אַהיימגעקומען פונעם ווינער רייכסראט. איז אַריינגעקומען אַ יייד, וואָס האָט געזאָגט. אַז ער האָט עפּעס צו דערציילן דעם רב אונטער פיר אויגן. דער רב איז שטארק מיד געווען פון דער רייזע. האָט ער דעם יידן אַ פרעג געטאָן:

— מוז דאָס זיין דוקא איצט, אַדער איר קענט דאָס טאָן שפּעטער?

— איך וואָלט דאָס גערן איצט איבערגעקומען! — האָט דער יייד געענטפערט — איר ווייסט דאָך, רבי, זמן מנחה, שעתא דרעוא״ און איך מוז אַרויסברענגען, וואָס עס דריקט מיך ביים האַרצן. ס׳איז אַ „דאגה בלב איש״ און ווי די גמרא זאָגט „ישיחנה לאחרים״...

דער רב האָט מיר געגעבן אַ וווּנק, האָב איך פאַרשטאנען, אַז איך דאַרף אַריינגיין אין אַן אַנדער צימער — און ווען דער רב האָט מיך אַ

האַלבע שעה שפּעטער געראפן צוריק, איז ער געווען זייער אַ צוקאַכטער.

צוזאמען מיט מיר האָט ער אויך אַרײַנגעראפן זײַן איידעם, ר׳ עקיבא קאַרניצער, און ער האָט אונדז דערציילט, אז דער ייד איז אַ זון פון אַ געוויסן ר׳ ברוך, וועלכער איז געשטאָרבן מיט צוויי וואָכן צוריק — און ליגנדיק אויפן טויטן־בעט, האָט ער דעם זון אַנגעזאָגט, אז ער זאָל דעם רב דערציילן, אַז דעם געלט־גאַרטל מיט 300 גולדן, וואָס ר׳ שמעלקע האָט פאַרלוירן, און די גאַנצע וועלט האָט אים חושד געווען, אַז ער האָט פאַלש געשוווירן, האָט טאַקע זײַן פאָטער געפונען. דער געלט־גאַרטל איז בײַ ר׳ שמעלקען לויז געוואָרן און ער איז אים אַרונטערגעפאלן לעבן דעם וואָגן, מיט וועלכן זיי זענען בײַדע געפאָרן קיין מיכאלאָוויץ. האָט דער פאָטער זיינער דעם גאַרטל צוגענומען פאַר זיך, און אַזוי ווי דער פאָטער איז געשטאָרבן, האָט ער איבערגעלאָזן אַ צוואה, אַז דער זון זאָל דעם ענין אויסגלייכן. וויל ער דערפאַר מפייס זײַן די אלמנה פון יענעם ר׳ שמעלקע, ווי ווייט ער קען.

האָט דאן דער רב געשיקט רופן ר׳ זאַלקען און האָט אים איבערגעגעבן די וועדטער פון יענעם ייד. האָט ר׳ זאלקע אויף דעם געענטפֿערט:

— אַזוי ווי דאָס איז שוין בײַ מיר „לאחר יאוש" און איך האָב ר׳ שמעלקען כסדר חושד געווען אין „פשיעה", בין איך דעם גאַנצן ענין מפקיר און איך וויל נישט האָבן מער מיט דעם צו טאָן!

האָט דער רב געשיקט רופן ר׳ שמעלקעס אַלמנה — און נאָך דעם ווי ר׳ ברוכס זון האָט איר מיט אַ „נקיטת חפץ" בײַם רב צוגעזאָגט צו געבן פינף גולדן אַ חודש, בײַ ער וועט איר האָבן אויסגעצאָלט די גאַנצע 300 גולדן, איז זי געגאנגען אויף איר מאַנס קבר, אים אָנזאָגן וועגן „פשרה" און זי איז אויך געגאנגען אויף ר׳ ברוכס קבר, און אים מוחל זײַן די עוולה, וואָס ער האָט געטאָן צו איר מאן און צו אירע קינדער...

קאַפּיטל 35

דער מאַלער יאן מאטעיקאָ און זיינע יידישע שילער

דער באַרימטער פוילישער מאלער יאָן מאַטעיקאָ, וואָס איז במשך פון דער צווייטער העלפט פונעם 19טן יאָרהונדערט געווען דער שטאָלץ פונעם פוילישן פאָלק, און וועמענס בילדער עס ווערן גע־

ווייטלעך דערמאָנט צוזאמען מיט די קונסטווערק פון די בעסטע קלאַסיקער — איז יאָרן־לאנג געווען באַווסט ווי אַ ליבעראלער מענטש. ער איז אויך געווען באַקענט פאַר אַ גרויסן פּוילישן פּאַטריאָט, ווי עס איז זעלטן צו טרעפן אַ צווייטן, וואָס מען זאָל אים קענען צו אים פאַרגלייכן אין פאַטריאָטיזם פאַר זיין פאָטערלאנד.

בעת ער האָט שטודירט אין פּאַריז, האָט ער נאָך גאָר ווי אַ יונגער מאַן קונה־שם געווען אין דער גרויסער וועלט. זיינע בילדער זענען באַרימט געוואָרן פאַר זייער אָריגינאליטעט און זייער שטאַרקע ווירקונג אויפן מענטשלעכן אויג. ער האָט הויפּטזעכלעך געמאָלן בילדער, פון היסטאָרישע טעמעס. די לייוונטן זיינע האָבן זיך באַזונדערס אויסגעצייכנט מיט זייער אייגנארטיקער אַנדערשקייט. צאָר אַלעקסאַנדער דער צווייטער פון רוסלאנד האָט געהערט, ווי מען רעדט וועגן דעם קינסטלער אין אַלע קרייזן, און היות דער רוסישער קייסער האָט זיך געוואָלט פּאַרן קעניג פון פּוילן, האָט ער מאָטעיקאָן צוגעשיקט אַן אייגלאָדונג, ער זאָל קומען אויף אַ באַזוך אין פּעטערסבורג. האָט מאָטעיקאָ אויף דער דאָזיקער אייגלאדונג געענטפערט, אז פאָרן אין רוסלאנד קען ער נאָר ביז וואַרשע, און דאָס קען ער טאָן נאָר דעמאָלט, ווען דער צאָר וועט פריער אונטערשרייבן, אַז ער זאָגט זיך אָפּ פון זיין הערשאַפט איבער פוילן...

געגאַנגען אָנגעטאָן איז דער דאָזיקער מאָטעיקאָ אין פּוילישע־פּאַטריאָטישע מלבושים. דער אייבערשטער בגד זיינער איז געווען אַ פּוילישע „טשאָמאָרא" און אויפן קאָפּ האָט ער געטראָגן אַ „קאָנפעדעראטקע" (אַ היטל מיט פּיר שפּיצן). וועג איך האָב אים דאָס ערשטע מאָל געזען, איז ער געווען אַ מאַן פון אַ יאָר עטלעכע און פערציק.

יונגערהייט האָט ער זיך געלאָזט צוטיילן כבוד פון עסטרייך און ער האָט אָנגענומען אַן אָרדען פון קייסער פראַנץ יאָזעף. נאָך דעם אויסשטאנד פון 1863 האָבן פאָטריאָטישע פּאָליאקן געגלויבט, אַז פראַנץ יאָזעף וועט צוריקאויפשטעלן די פּוילישע מלוכה. שפּעטער האָט מען אייגנאָזען, אַז די דאָזיקע האָפענונג איז אַן אומזיסטע, האָט שוין מאַטעיקאָ געזאָגט שפּילן אַ רוגז מיט עסטרייך אויך. פון דעסטוועגן האָט אים די עסטרייכישע רעגירונג באַשטימט פאַר פּראָפעסאָר פון מאלעריי אויף דער יאגעלאָנישער אוניווערסיטעט אין קראָקע. דערנאָך האָט די רעגירונג געגרינדעט אין קראָקע א ספּעציעלע אַקאָדעמיע פון קונסט, וווּ

מאטעיקאַ איז געוואָרן רעקטאָר — און אַלע פּוילישע סטודענטן, וואָס האָבן געוואָלט לערנען מאָלעריי, זענען געקומען לערנען ביי מאַטעיקאַ.

שפּעטער, אין 1882, האָט די עסטרייכישע רעגירונג אויפגעבויעט אַ באַזונדערע געביידע פאַר דער אַקאַדעמיע פון קונסט — און וועט עס איז געפּייערט געוואָרן די עפענונג פון דער דאָזיקער אַקאַדעמיע, האָט מאטעיקאַ געהאלטן אַ גרויסע רעדע און ער האָט אין זיין רעדע געלאָזט לויפן די צונג צו באַליידיקן יידן.

ס׳איז אַפילו געווען אַ גרויס וווּנדער, ווי אַזוי עס האָט געקענט קומען צו דעם, מאַטעיקאַ איז דאָך געווען באַקאַנט ווי אַ ליבעראַלער מענטש, און וועט ער האָט אַמאָל באַגעגנט צווישן זיינע שילער אַ יידישן יונגן מענטשן מיט טאַלאַנט האָט ער אים געשטיצט, וויפל ס׳איז אים נאָר געווען מעגלעך און ער האָט נישט געקוקט אויף דעם, וואָס דער שילער איז אַ יוד.

די עפענונג פון מאַטעיקאַס אַקאַדעמיע איז פאַרגעקומען, וועט איך בין געווען ביי ר׳ שמעון סופר אין הויז — און וועגן מאַטעיקאַס רעדע ביי דער עפענונג פון זיין אקאדעמיע האָב איך בלויז געלייענט אין דער פּוילישער צייטונג „טשאַס״, וועט עס האָט זיך וועגן איר געטומלט אין דער יידישער גאַס און מען האָט שוין געהאַט פאַרהאַנדלט וועגן דער דאָזיקער רעדע ביים גריכט.

אין דער דאָזיקער רעדע זיינער האָט מאַטעיקאַ גערעדט וועגן דער הייליגקייט פון דער קונסט, וואָס פאראיידלט דעם מענטשן און גיט אים אַריין ליבע צו אַלע מענטשלעכע באַשעפענישן, זיי זאָלן פאַרשטיין, אַז די מענטשלעכע געזעלשאַפט קען נישט האָבן קיין באַשטאַנד, ווי לאנג מענטשן פארשטייען נישט, ווי וויט עס איז יעדער מענטש מחויב מקריב צו זיין אַלע זיינע כוחות פאַר זיין נאָענטסטן.

דערנאָך האָט ער זיך געוועדעט צו די יידישע שילער פון דער אַקאַדעמיע און האָט צו זיי אַזוי געזאָגט:

— מיך פרייט זייער צו זען, וואָס איך האָב אַזוי פיל יידישע שילער, וואָס פילן אין זיך דעם כוח, צו אָפּגעבן זייער לעבן פאַר דער קונסט. די דאָזיקע שילער מוזן אָבער געדענקען, אַז די אַקאַדעמיע פון קונסט איז נישט קיין שול פאַר „שאכער־מאכער... מיך פרייט זייער, וואָס איך האָב אַזוי פיל יידישע שילער. מיין אַקאַדעמיע וועט אָבער זיין אַ פּוילישׁ־נאַ־

ציאַנאלע, און וועַן יידן ווילן נישט זיין קיין פוילישע פּאטריאָטן, דארפן זיי פּאַרלאָזן די פוילישע ערד און זוכן פּאר זיך אַן אַנדער לאנד, ווו מען וועט נישט פון זיי פּאַרלאנגען אַ באַזונדערן פּאַטריאָטיזם!...

ווי עס פּאַרשטייט זיך, זענען מאַטעיקאָס יידישע שילער געבליבן ווי אָפּגעגאָסן מיט אומריינקייט און זיי האָבן כּמעט אַלע דעמאָנסטראטיוו פּאַרלאָזן דעם זאל. שפּעטער האָבן זיך פּאַרשיידענע ניכטער־דענקענדיקע מענטשן געגריבלט אין די סיבות, וואָס האָבן אזא מאטעיקאָ געקענט ברענגען צו באַנוצן אַזעלכע שארפע ווערטער קעגן זיינע יידישע שילער. האָבן זיי דאָס דערקלערט מיט דעם, וואָס עס האָט זיך דעמאָלט אָנגעהויבן אריינרייסן דער אינטערנאַציאָנאַלער סאָציאליזם אין די רייען פון די יידישע סטודענטן — און דער באַגריף „אינטערנאַציאָנאל" איז ביי זיי אויסגעטייטשט געוואָרן ווי קעגנעריש צו יעדן נאַציאָנאליזם. פּלוצעם דעמאָלט מאַטעיקאָס יידישע שילער זוכן די געלעגנהייט, צו פּאָלעמיזירן מיט זייער לערער, וואָס איז געווען שטאַרק פּאַטריאָטיש, האָט דאָס ביי מאַטעיקאָן אַרויסגערופן די מיינונג, אַז יידן האָבן נישט קיין שום פּאַטריאָטיש געפיל, און וועַן זיי גיבן זיך אָפּ צו דער קונסט, איז דערביי זייער אייגציקער צוועק, צו מאַכן געשעפּטן.

אָט אַזוי האָבן געוויסע ניכטער דענקענדיקע מענטשן שפּעטער אויסגעטייטשט מאַטעיקאָס אַרויסטריט קעגן זיינע יידישע שילער. אָבער דענסטמאָל, וועַן די ווערטער זענען געזאָגט געוואָרן, האָט קיינער נישט געזוכט אויסצוגעפינען די סיבה — און די פּאַרשטייער פון דער יידישער אינטעליגענץ האָבן זיך צונויפגענומען און אונטערגעשריבן אַ „פּראָטעסט" קעגן מאַטעיקאָ אין דער פוילישער ציטונג „טשאַס". אָט דער פּראָטעסט איז געווען אונטערגעשריבן פון פּראָפעסאָר ד"ר יאָזעף עטינגער, פון ד"ר יונתן וואַרשויער (א באקאנטער פוילישער פּאַטריאָט, וואָס איז אין 1846 שיר־נישט פאַראורטיילט געוואָרן צום טויט צוליב זיין פּוילישן פּאַטריאָטיזם), פון ד"ר יאָזעף ראָזענבלאט (אייניר פון די גרעסטע פּוילישע אויטאָריטעטן פון רעכט) און באַנקיר אַלבערט מענדעלסבורג.

וועַן עס איז דאָן אָנגעקומען די ידיעה וועגן מאטעיקאָס אַרויסטריט קעגן יידן אין דער יידישער גאַס און די פּאַרשטייער פון די קראָקעווער אַרטאַדאָקסן זענען געקומען צו לויפן צו ר' שמעון סופר, פּרעגן ביי אים,

פאר וואס ער שווייגט צו אזא גרויסער נבלה, האט ער דעם גאנצן ענין אויסגעלאכט.

אזוי ווי ר' שמעון סופר איז דאן געווען א מיטגליד פונעם רייכסראט, האבן די ארטאדאקסישע יידן געמיינט, אז ער איז דארט אין ווין א „משנה למלך" און דער קייסער טוט אלצדינג, וואס ער פארלאנגט פון אים. האבן די דאזיקע יידן זיך פארגעשטעלט, אז ר' שמעון סופר דארף איצט א שמועס טאן מיט פראנץ־יאזעפן, מען זאל אזא מאטעיקא באשטראפן פאר זיין רשעות צו יידן אן אים פארשיקן ערגעץ אין „כף הקלע". האט עס זיי שטארק פארדראסן, וואס ר' שמעון סופר האט דעם גאנצן ענין אוועקגעמאכט מיט א ויץ, אז יידן האבן וויכטיקערע דאגות ווי די פלוידעריי פון א נארישן גוי...

א געוויסער אדוואקאט מיטן נאמען ד"ר אייבעשיץ האט זיך אבער נישט געוואלט באנוגענען מיט דעם געדרוקטן פראטעסט אינעם „טשאס" און ער האט אנגעשריבן צו מאטעיקאן א בריוו מיט באליידיקונגען. האט דער קינסטלער פארקלאגט דעם בריוו־שרייבער צום גערייכט. לכתחילה האט דער דאזיקער ד"ר אייבעשיץ געגלייבט, אז ער וועט געפינען שטיצע ביי די פארשטייער פון דער יידישער אינטעליגענץ, וואס ער האט זיך אנגענומען זייער קריוודע. האבן אים אבער די פארשטייער פון דער יידישער אינטעליגענץ באלד פארלאזן און זיי האבן עפנטלעך דערקלערט, אז זיי ווארפן פון זיך ארא יעדע אחריות פאר אייבעשיצעס בריוו צו מאטעיקא. האט אייבעשיץ פארגעשלאגן, אז ער וועט מאטעיקאן עפנטלעך איבערבעטן. האט מאטעיקא נישט געוואלט אננעמען דעם איבערבעט און דאס גערייכט האט אייבעשיצן פארורטיילט צו צען טעג ארעסט אדער 150 גולדן שטראף.

צען יאר שפעטער נאך יענעם געשעעניש (אין 1892) בין איך געווען א מיטגליד אין א קראקעווער געזעלשאפטלעכן פאראיין צוזאמען מיט דעם באווסטן מאלער אפרים משה ליליען, וואס איז דעמסטמאל געווען א יונגער בחור און א תלמיד אין מאטעיקאס אקאדעמיע. האט מיר ליליען דעמסטמאל דערציילט, אז אזוי ווי מאטעיקא האט איבערגענומען צו דעקארירן די מארי־קירכע לכבוד איר א יובילעאום, האט ער ליליענען געבעטן, ער זאל אים העלפן ביים דעקארירן. האט אים אפרים ליליען געענטפערט, אז ווען מאטעיקא וועט אים צוזאגן צו העלפן דעקארירן א

„מאַקאַבעער־פייער", וועט ער אים העלפן דעקאָרירן די קירכע — און מאטעיקאָ האָט דעם דאָזיקן באַדינג אָנגענומען...

די „מאקאבעער־פייער" איז דענסטמאָל נישט צושטאנד געקומען, ווייל עס האָט זיך נאָך דענסטמאָל נישט געפונען קיינער אין קראָקע, וואָס זאָל זיך אונטערנעמען, צו פייערן אַ „מאַקאבעער יום־טוב".

לילי'ן האָט מיר דענסטמאָל אויך איבערגעגעבן, אַז אייַנע פון די מינכענער אילוסטרירטע זשורנאלן האָט געבעטן ביי מאַטעיקאָ, ער זאָל אָנווייזן איינעם פון זיינע שילער, וואָס זאָל וועלן מאַכן טיטל־אילוס־טראַציעס פאַר זייער זשורנאל. האָט מאַטעיקאָ געוואָלט דאָס איבערגעבן לילי'ענען, איז אָבער דער דאָזיקער ענין אויך נישט צושטאנד־געקומען, ווייל לילי'ן האָט נישט געוואָלט ענדערן זיין יידישן נאָמען „אפרים־משה" — און מאטעיקאָ האָט אים דערפאר געלויבט אין אַ ספעציעלן בריוו, וואָס איך האָב געזען מיט מיינע אייגענע אויגן...

קאַפּיטל 36

די קעמפערישע אָרטאָדאָקסיע אין גאליציע

ביים סוף פון די 70קער יאָרן פונעם פאָריקן יאָרהונדערט האָבן די אָרטאָדאָקסישע יידן אין גאַליציע אָנגעהויבן אייַנזען, אַז ווען זיי ווילן נישט פאַרלירן דעם באָדן פון אונטער די פיס, מוזן זיי זיך פאָליטיש אַר־גאַניזירן אויף מאָדערנע יסודות, אַז אָנשטאָט דעם וואָס זיי האָבן זיך ביז צו יענער צייט געהאלטן ווי אָפּגעשלאָסן אין זייערע בתי־מדרשים מיט פאַרקלאפּטע טירן און פענצטער, אז עס זאָל נישט אַרייַנדרינגען צו זיי קיין שטראל ליכט פון דרויסן, — מוזן זיי אָנהויבן אַרויסקומען אָפן און ווערן אָנגרייפעריש קעגן די פאַרשיידענע רעפאָרמען, וואָס די הערשנדיקע קרייַזן ווילן אייַנפירן אינעם יידישן לעבן און וואָס שטעלן אין געפאר די עקזיסטענץ פון דער אָרטאָדאָקסיע.

די פירונג פון די גרעסטע גאַליצישע קהילות איז אין יענער צייט געלעגן ביי רעפאָרמירטע יידן. אַזוי ווי מען האָט געדארפט אויסקלייבן אַלס „פירשפרעכער" פון די קהילות — מענטשן, וואָס זאָלן קענען פאַר־טרעטן די אינטערעסן פון די יידן אַקעגן די פאָרשטייער פון דער רעגירונג אין די פארשיידענע צווייגן פון דער פאַרוואַלטונג, האָט מען די דאָזיקע

אויפגאבע געמוזט איבערגעבן צו מענטשן מיט וועלטלעכער בילדונג. האָט מען שוין נישט געקוקט אויף דעם, וואָס די קהילות דארפן זיין די פאָר־שטייער פונעם יידישן גלויבן, נאָר מען האָט אויסגעקליבן דווקא אַזעלכע מענטשן, וואָס האָבן דאָס גאַנצע יידישקייט אויסגעלאָכט.

דער פרעזידענט פון דער קהילה אין קראָקע איז דעמאָלט געווען אַ געוויסער ד״ר סאַמעלזאָן, און אין לעמבערג איז געווען דער פרעזידענט פון דער קהילה אַ געוויסער ד״ר פיליפּ צוקער. ביידע זענען זיי געווען אין גאַנצן פרעמד צו די ענינים פון דער יידישער אמונה. לפּנים זענען זיי נאָך געווען יידן, אָבער די קינדער זייערע האָבן זיי אַליין געפירט צו דער שמד...

קעגן דער דאָזיקער פירונג פון די קהילות איז אין יענער צייט אַרויס־געקומען דער קראָקעווער רב ר׳ שמעון סופר. מיט דער גאַנצער ענערגיע, וואָס ער האָט פאַרמאָגט, האָט ער זיך אונטערגענומען, צו איבערצאַנדערשן די דאָזיקע איינפירונגען און ער האָט אַנגעהויבן אַריינברענגען אַ סיסטעם, ביי וועלכער די אַרטאָדאָקסיע איז געווארן אַנגרייפעריש און האָט פאָר־לאַנגט איבערצונעמען די פירונג פון די יידישע קהילות אין אירע הענט.

אין די ערשטע יאָרן, וואָס ר׳ שמעון סופר איז אַנגעקומען פאָר אַ רב אין קראָקע, האָט ער נישט געקענט זיין אזוי אגרעסיוו אין רעליגיעזע פראגן. ערשט אַזוי ווי עס האָט זיך אים איינגעגעבן אין יאָר 1879, באַשטימט צו ווערן פאָר אַ דעפוטאט צום עסטרייכישן רייכסראט, האָט ער זיך שוין געקענט פילן זיכער אויף זיין רבנות־שטול. איז ער דעמאָלט אַרויסגעקומען מיט דער דערקלערונג, אַז ווער עס איז נישט קיין אָרטאָ־דאָקסישער יידּ, האָט נישט קיין באַרעכטיקונג צו וועלן נעמען אַן אַנטייל אין דער פירונג פון אַ יידישער קהילה...

צו דער פאַרשטארקונג פון דער דאָזיקער טענדענץ, איז דעמאָלט געגרינדעט געווארן אַ חברה מחזיקי הדת, כדי צו קענען אייניריידן דעם יידישן עולם איבערן גאנצן לאנד, אַז נאָר זי, די מחזיקי הדת, איז די איינציקע אמתע פאָרשטייערן פון כלל־ישראל אין גאַליציע — און יעדע אַנדערע אָרגאניזאציע ברענגט בלויז שאָדן יידן, ווייל זי פירט זיי אַרונ־טער פונעם דרך־הישר.

פון פריערע יאָרן האָט שוין עקזיסטירט אַזאַ חברה, וואָס האָט געהאט דעם צווועק, אַנצונעמען זיך פאָר יידן און פאָר זייער כבוד אור־

מעטום ווו זיי ווערן געקריוודעט אדער באַלייִדיקט. זענען אָבער די פאָר־
שטייער פון דער דאָזיקער חברה נישט געווען קיין פרומע, האָבן דערפאַר
די אַרטאָדאָקסישע קרייזן אייִנגעזען, אַז גאַליציע דאַרף אויך האָבן אַ
חברה, צו באַשיצן די אמונה און די וואָס ווילן זי אָנהאַלטן.

אין אָנהויב איז די חברה „שומר ישראל" געווען אַ לאָקאַלער געזעל־
שאַפטלעכער פאראיין, צו וועלכן עס האָט באַלאַנגט די יידישע אריסטראַ־
קראַטיע פון לעמבערג צוזאמען מיט זייערע ווייבער און קינדער. די חברה
האָט אויך געהאט אַן אייגענע צייטונג אין דייטשער שפראך („דער איז־
ראַליט" —) און ווען עס האָט שוין עקזיסטירט אַזאַ פאראיין מיט אַן
אייגענער צייטונג, האָט ער אויך געוואָלט האָבן די גרויסע דעה ביי אַלע
אָנגעלעגנהייטן פון דער קהילה. האָט זיך אַ מאָל געמאַכט אַ מחלוקה אין
שטאָט אין דער צייט פון אַ וואַל־קאמף. דעמאָלט האָט די רעגירונג גע־
צוווּנגען דעם פאַראיין, ער זאָל פאַרוואַנדלט ווערן אין אַ „פאָליטישן",
ווייל אַ פאָליטישן פאראיין האָט מען געקענט בעסער קאָנטראָלירן און
באַשרענקען אין זיין טעטיקייט, ווען עס איז נייטיק געווען.

צו יענער צייט האָט די עסטרייכישע רעגירונג מודיע געווען די פאָר־
שטייער פון די יידישע קהילות אין גאַליציע, אַז זי האָט בדעה, צו שאפן אַ
ראַבינער־סעמינאר פאַר גאַליציע, ווייל איר כוונה איז אַז די רבנים זאָלן
זיין געבילדעטע מענטשן, וואָס זאָלן קענען רעידן אויף אַן אייראָפּעאישער
שפראך, גלייך ווי די אנדערע רבנים אין אַלע מערב־פראָווינצן פון דער
גאַנצער עסטרייכישער מלוכה. האָט זיך דער „שומר ישראל" תיכף אָנגע־
כאַפט אין דעם דאָזיקן גדאנק, וועלנדיק איבערנעמען די פירונג פונעם
גאַנצן ענין און דאָס שאפן די מאַטעריעלע מיטלען פאַר אים, כדי דאָרט
צו באַקומען די אנטשיידנדיקע דעה.

באַלד איז אויסגעבראָכן אַ שטורעם קעגן דעם עצם געדאנק פון גרינדן
אַ סעמינאר אין גאַליציע, וואָס, לויט דער מיינונג פון זיינע קעגנער, קען
זיין כוונה נישט זיין קיין אַנדערע ווי נאָר „מעביר צו זיין די גאַליציאַנער
יידן פון זייער דת". ר' שמעון סופר איז דעמאָלט אַרויסגעקומען דער
ערשטער מיט אַ הילכיקן פראָטעסט, ווו ער האָט זיך אויסגעדריקט וועגן
דעם סעמינאר, „כי קשה גזרתם לישראל מגזרת שפאַניע ופאָרטוגאל"...

דערווייל האָט זיך די עסטרייכישע רעגירונג דערשראָקן פאַר דער
מחלוקה און זי האָט נישט געוואָלט גיין קעגן די אָרטאָדאָקסן. האָט זי

באַלד בטל געמאַכט די גרינדונג פונעם ראַבינער־סעמינאר, מיטן מאָטיוו, אַז ווי לאנג די אָרטאָדאָקסישע יידן זענען אין דער מאַיאָריטעט, קען זי נישט צולאָזן קיין שום טעטיקייט, וואָס האָט אַ שייכות מיט דער יידישער אמונה, קעגן דעם ווילן פון די אָרטאָדאָקסן.

האָט ר׳ שמעון סופר צונויפגערופן אַלע רבנים פון גאַליציע צו אַ גרויסער אסיפה, אויף צו באַפעסטיקן די שטעלונג פון די רבנים אין זייערע קהילות. אַזוי ווי די רבנים זענען פאָרט געווען זייער אומבאַהאַלפן אין דער פירונג פון פאָליטישע פראגן, האָבן זיי געמוזט אָנקומען צו דער הילף פון וועלטלעכע מענטשן, וואָס האָבן זיי פאַרקויפט זייער אַרבעט פאַר געלט אָדער פאַר אַ ביסל כבוד.

ביי אַזעלכע אומשטענדן איז עס פאַרשטענדלעך, אַז די טעטיקייט פון ר׳ שמעון סופר האָט זיך געמוזט אָנשטויסן אויף אַ שטאַרקער קעגנערשאַפט אינעם גאַנצן לאנד און בפרט אין קראָקע. די זשורנאַליסטישע וואָרטפירער פון דער דאָזיקער קעגנערשאַפט זענען דעמאָלט געווען די צייטונג „דער איזראעליט״ פון דער חברה „שומר ישראל״ אין לעמבערג און די העברעאישע צייטונג „עברי אנכי״, וועלכע איז דערשינען אין בראָד.

וועגן דער עקזיסטענץ פון די דערמאָנטע צוויי אָרגאַניזאַציעס, „מחזיקי הדת״ און „שומר ישראל״, האָב איך שוין געווואוסט פון פריער, איידער איך בין נאָך אָנגעקומען צו ר׳ שמעון סופר אין הויז. דער באגריף מיינער וועגן זיי איז אָבער געווען אַ גאָר נישט קלאָרער, ביז איך האָב זיך געקענט זען אין דער צייט, וואָס איך בין געווען ביי ר׳ שמעון סופר אין הויז, וווּ עס זענען אָפטמאָל פאָרגעקומען בארטונגען פון די גרעסטע גאַליצישע רבנים — און אַזוי ווי איך האָב געהאט אַ בעסערע מיינונג וועגן דער חברה „שומר ישראל״, ווייל איך האָב געוואוסט, אַז אויב אַזעלכע געבילדעטע מענטשן זענען די פאָרשטייער פון דער דאָזיקער חברה, זענען זיי זיכער ווייט פון יעדער בטלנות און זיי האָבן שטענדיק פאַר די אויגן בלויז די אידעאלע אויפגאבן און צילן פון דער אינסטיטוציע.

מיט אַ פיר יאָר שפעטער אָבער בין איך אָנדערש איבערצייגט געוואָרן. אין אַ געווישן טאָג אינעם יאָר 1886 האָב איך געהאט די „זכיה״, צו קענען קומען פּערזענלעך אינעם פאַראיין „שומר ישראל״ אין לעמ־

בערג. און זאָל זיך נישט עמעצן דאָכטן, אַז דאָס איז נישט געווען קיין „זכיה", לויטן עסטרייכישן פאראיינס־געזעץ האָט אַ בחור פון 18 יאָר, וואָס איך בין דענסטמאָל אַלט געווען, נישט געטאָרט אַריבערטרעטן די שוועל פון אַ פּאָליטישן פאראיין. אָבער היות ווי איך האָב מיך שוין דענסטמאָל שטאַרק געמישט אין אַלע פּאָליטישע פראַגן, ביז איך געפּאָרן מיט אַ באַזונדערן פּראָיעקט וועגן דעם לימוד פון יידישקייט אין די עפּנטלעכע שולן קיין לעמבערג — און אזוי ווי איך האָב זיך דאָרט געוואָלט באַקענען מיט דער טעטיקייט פון דער חברה „שומר ישראל", האָט מיך דער לעמבערגער שריפטשטעלער נטע בן סאמועלי אין איר אַריינגעפירט.

מיט האַרצקלאפן בין איך דאן געגאנגען זען, וואָס מען טוט דאָרט אין דעם פאראיין. הענט און פיס האָבן אונטער מיר געציטערט פון אי־נערלעכער אויפרעגונג און עס האָט מיך אַרומגענומען אַ נערוועזע פריידּ, וואָס איך וועל האָבן די זכיה, צו זען מיט מיינע אייגענע אויגן, ווי די גרעסטע געבילדעטע יידן גיבן אַוועק זייערע טעג און נעכט צו באַזאָרגן דאָס פּאָלק ישראל מיט כלערליי פּאָליטישע הצטרכותן. אָבער ווי שרעק־לעך אנטוישט בין איך געוואָרן פון דעם, וואָס איך האָב דאָרט געטראָפן!...

די גרויסע מענטשן, וועלכע איך האָב דאָרט דערוואַרטעט צו זען, זענען דענסטמאָל גאָר נישט געקומען. אַנשטאָט זיי האָב איך געטראָפן אין אַ האַלב־טונקעלן צימער צוויי גרופּן אַלטע יידן, וואָס אייגע פון זיי האָבן געשפּילט „ציגן־וואָלף", און זיך אַפּילו געקריגט איבער אַ בעבעלע, און אין אַן אַנדערן ווינקל איז געזעסן אַן אַנדערע גרופּע יידן, וואָס האָבן געשפּילט אַ „קאָנטשעניע".

קאַפּיטל 37

גבריאל קוילן - העכדלערס הויז און זיין עשירות

אין יענער צייט איז מיר אָנגעקומען אַ געדאנק, אַז ווען איך האָב דעם ווילן, צו קומען אַמאָל צו אַ שטיקל תכלית אינעם לעבן, וועל איך מוזן פאַרלאָזן מיין געבוירנשטאָט — און ווען עס האָט זיך מיר דעמאָלט אויסגעדאכט, אַז איך וועל דערנאָך שוין נישט מער צוריקקומען קיין קראָקע, האָב איך מיר געוואָלט אייגריצן אין זכרון געוויסע געשטאלטן

פון קראָקעווער יידן, וואָס מיר האָט זיך דענסטמאָל אויסגעדאַכט, אַז זייערס גלייכן געפינט זיך נישט אין ערגעץ.

האָב איך דעמאָלט דאָס ערשטע גענומען אויפן זינען גבריאל קוילן־העגדלערס הויז אויף דער יאָזעפס־גאַס און עס האָבן זיך מיר דאבייי דערמאָנט די געשיכטעס, וואָס פלעגן דערציילט ווערן וועגן דעם דאָזיקן יידן און דעם אָפשטאם פון זיין עשירות.

אויפגעבויעט איז דאָס דאָזיקע הויז געוואָרן דריי־פיר יאָר נאָך דער רעוואָלוציע פון 1846, וועז קראָקע איז געוואָרן אן עסטרייכישע שטאָט.

די אַמאָליקע פוילישע מלוכה איז פריער שוין געווען צעטיילט צווישן עסטרייך, פרייסן און רוסלאנד. אָבער קראָקע מיט אַ קליינעם שטח פון אַ 200 דערפער אויפן לינקן ברעג פון דער ווייסעל, איז דענסטמאָל געווען ווי אן איבערבלייבעניש פון אַ כלומרשט זעלבסט־שטענדיקער פוילישער מלוכה. האָט דאָס דערצו געבראַכט, וואָס קראָקע איז געווען דעמאָלט פול מיט רעוואָלוציאָנערע צוגרייטונגען און די דערמאָנטע דריי רעגירונגען האָבן כסדר געדארפט האַלטן אן אָפן אויג אויף די געשעענישן אין קראָקע, די רעוואָלוציאָנערע באַוועגונג זאָל זיך נישט פון דאָרט אויס פאַנאַנדערוואָקסן.

האָבן זיך דעמאָלט די דריי אָקופאנטן פון דער פוילישער מלוכה געאיניקט בטל צו מאכן דעם „פריישטאט" קראָקע, וואָס האָט עק־סיסטירט זייט דעם 1815טן יאָר, אַז עסטרייך זאָל אים אַנעקסירן און מאכן פאר אַ טייל פון איר מלוכה.

דערווייל זענען שטילערהייט אָנגעגאנגען רעוואָלוציאָנערע טעטי־קייטן אין אַלע דיסטריקטן פונעם עסטרייכישן פוילן. קוים איז אָבער די רעגירונג געוואָר פון דעם, האָט זי באַלד אויפגעשטעלט אַ תליה פאַר אַלע יענע, קעגן וועמען עס איז געווען דער מינדעסטער חשד. אַנדערע האָט די רעגירונג פאַרשיקט אויף „קאַטאָרגע" אין די טשעכישע זילבער־מינען.

האָבן זיך די גאליציאנער פריצים אָנגעהויבן בונטעווען — און די עסטרייכישע רעגירונג האָט זיך געטראַכט, אז זי וועט נישט האָבן גענוג תליות פאַר אַלע בונטאָוושטשיקעס, האָט זי די מרידה געלאָזט רואיק אנטוויקלען, בכדי צו קענען אים דערנאָך דערשטיקן מיט איין קלאפ.

פונעם לעצטן נישט־געלונגענעם „מיאטעזש" קעגן רוסלאנד האָבן

די פריצים פונעם עסטרייכישן פולן געלערנט, אז כדי צו האבן דער־פאלג קענן דעם אקופאנט, איז הויפטזעכלעך נייטיק צו געווינען דאס פויערטום פאר דער רעוואלוציאנערער ארבעט. די פריצים האבן דע־מאלט צונויפגערופן א גרויסע פויערים־פארזאמלונג אין טארנאוו, וווּ זיי האבן איבערגעגעבן וועגן די רשעותן פון דער אקופאציע־רעגירונג צום פוילישן פאלק און זיי האבן אויך צוגעזאגט, צו באפרייען די פויערן פון דער „פאנשטשינע", אויב זיי וועלן העלפן די פריצים אין זייער קאמף קעגן עסטרייך.

זענען די פויערים געווען צופריידן פון דעם דאזיקן צוזאג. די „פאנ־שטשינע", האט ביי זיי ארויסגעקוועטשט דעם מארך פון די ביינער. יעדער פויער איז געווען פארפליכטעט, אפצוגעבן אומזיסט דריי־פיר טאג אין דער וואך פארן פריץ, וואס האט געהאט דאס אייגנטומס־רעכט אויף זיינע פעלדער צוזאמען מיט די פויערים.

האבן אבער די פויערים נישט געגלויבט, אז די פריצים וועלן האלטן זייער הבטחה. איז אויפגעשטאנען איינער פון די פויערים און האט אַ זאג געטאן:

— איר האט אונדז שוין עטלעכע מאל צוגעזאגט, צו באפרייען פון דער „פאנשטשינע" און ביז איצט האט איר נישט געהאלטן קיין וואָרט. וועט איר דערפאר גאנץ גוט פארשטיין, אז מיר קענען אייך אויך דאס מאל נישט גלויבן. אן דער באפרייאונג פון דער פאנשטשינע איז אונדז ליבער, וואס מיר זענען מיט אייך צוזאמען פארשקלאפט אונטער עסט־רייך, איידער מיר זאלן אלע זיין פארשקלאפט צו אייך און איר זאלט זיין פריי!"...

— וואס פאר א פארזיכערונג קענען מיר אייך געבן, חוץ אונדזער ערנוואָרט? — האט אויף דעם איינער פון די פריצים אפגענעטפערט.

— אייער ערנוואָרט איז פאר אונדז נישט גענוג! — האט יענער פויער געענטפערט.

האט דער פירער פון די פריצים נישט געלאזט יענעם פויער וויי־טער ריידן, ווייל איידער ער האט געענדיקט דאס לעצטע וואָרט זיינס, האט דער פירער פון די פריצים ארויסגענומען א רעוואלווער פון קעשענע און האט דערשאסן דעם פויער. האבן דעמאלט אלע פויערים שנעל פארלאזן די פארזאמלונג — און עס האט זיך אנגעהויבן גרייטן א בונט קעגן די פריצים.

באַלד זענען אויך אָנגעקומען אַזוי געראָפענע „עמיסארן" (שליחים) פון דער עסטרייכישער רעגירונג צו די פויערן מיט אַ כלומרשטן באַפעל פונעם קייסער, אַז זיי מוזן דריי טאָג לאנג מאַרדן און ראבירן די פריצישע הויפן אָן רחמנות. וואָס זיי פארברענען, יעדער וואָס וועט זיך זיי אַקעגנשטעלן, זאָלן זיי הרגענען אוך עס וועט זיי דערפאר גאָר נישט געשען.

אין זייער נאיוויטעט האָבן די פויערים געגלויבט, וואָס די „עמיסארן" האָבן זיי אָנגעזאָגט צו טאָן, ווייל די פריצים האָבן געהאט פריער געזאָגט צו די פויערים, אַז „דער ערשטער שריט פון דער רעוואָלוציע וועט זיין אויסצוהרגענען אַלע יידן אוך צו ראבירן זייער פאַרמעגן, ווייל די יידן האָבן געמאַכט שותפות, צו אונטערדריקן דאָס פוילישע פאָלק". האָט דאָס ביי די פויערים אין די אויגן אויסגעזען, אַז דער קייסער וויל באַשיצן די יידן אוך איז דערפאר מקריב די פריצים...

האָבן די פויערים געפאָלגט, וואָס די „עמיסארן" פון דער רעגירונג האָבן זיי אָנגעזאָגט. מיט אַ שרעקלעכן כעס האָבן זיי זיך דעמאָלט געוואָרפן אויף די פריצישע הויפן, מאָרדן אוך ראבעוועט אָן רחמנות. אין זייער פאַרניכטונגס־חשק האָבן זיי אומעטום אונטערגעצונדן די הויפישע געביידעס מיט די תבואה־שפייכלערס, אוך ווער עס האָט זיך זיי אַקעגנגעשטעלט, האָט באַצאָלט מיט זיין לעבן.

דריי טעג אוך דריי נעכט האָט געדויערט דאָס ראַבירן. די רעגירונג האָט אַפילו באַלד אַרויסגעשיקט מיליטער צו באַשיצן די פריצים. האָבן אָבער די סאָלדאטן אָפטמאָל גלייכגילטיק זיך צוגעקוקט, ווי די פויערים האָבן געשלאָגן אוך געראבעוועט. ערשט אויפן פערטן טאָג האָט די רעגירונג אָנגעהויבן אַרעסטירן די פויערים אוך געהייסן זיי צוריקגעבן די געראבירטע זאכן.

גלייכצייטיק האָט די רעגירונג באַאויפטראגט עטלעכע יידן, זיי זאָלן — ווי ווייט דאָס וועט זיין מעגלעך — העלפן אָפנעמען די גערא־בירטע זאכן ביי די פויערים, מען זאָל זיי דערנאָך אָפגעבן צו די פריצים. גאָנץ באַזונדערס האָט די רעגירונג געוואָלט אָפנעמען ביי די פויערים דאָס פאפירענע געלט, וואָס די פריצים האָבן געהאט באַהאלטן אין זייערע קופערטעס אוך די פויערים האָבן דאָס צוגענומען, נישט־וויסנדיק אַפילו, אז דאָס איז געלט.

דאָס עסטרייכישע פּאָפּירענע געלט פון יענער צייט איז געווען גע־מאַכט פון ווייסן פּאַפּיר און געדרוקט בלויז אויף איין זייט מיט אַ בילדל. די צווייטע זייט, וווּ עס האָט זיך געפונען אַ וואָסער־דרוק, איז געווען אָנגעוודיק בלויז פּאַר אַ ענין אויג. האָבן די פּויערים אָנגענומען דאָס דאָזיקע געלט פּאַר פּשוטע בילדלעך און האָבן זיי אויפגעקלעפּט אויף די וועגנט. און וועז יידישע דאַרפס־גייער זענען געקומען צו די פּויערים און זיי האָבן געזען די פּאָפּירענע באַנקנאָטן אויף די וועגנט, האָבן זיי זיך אָנגעטאָן טלית און תפילין און געזומען זיך שאָקלען, גלייך ווי זיי זאָלן וועלן תפילה טאָן. דערביי האָבן זיי די פּויערים איינגערעדט, אז דאָס זענען בילדלעך פונעם יידישן גאָט. זענען די פּויערים געווען דערפּאָר וויליק, אייגצוטוישן די דאָזיקע בילדלעך ביים יידישן סוחר פּאַר עפּעס אַ קינדערשער צאַצקע.

צוויי קראָקעווער יידן, וואָס פלעגן אַרומגיין האַנדלען איבער די דערפער, זענען אויף אזא אופן פלוצים רייך געוואָרן. איינער האָט גע־הייסן וואָלף ליטוואָק און דער צווייטער איז געווען גבריאל קוילען־העגדלער.

וואָלף ליטוואָק איז אייגנטלעך געווען אַ געבוירענער אין אונגארן — און פּאַרוואָס מען האָט אים גערופן ליטוואָק, האָט קיינער נישט געוווסט. האָט זיך דער דאָזיקער וואָלף אַמאָל אין פורים אָנגעשכורט, האָט ער דאן גע־לאָזט לויפן זיין צונג אַן אַ קאָנטראָל און ער האָט דערציילט, ווי אזוי ער האָט אויסגענארט ביי די פויערים די פאפירענע הונדערטער און טוי־זנטער. איז מען דעמאָלט געקומען צו אים פון דער פּאָליציי און מען האָט קאָנפּיסקירט אַלצדינג, וואָס ער האָט פּאַרמאָגט, נישט איבער־לאָזנדיק אים אפילו אַ פּאָדעם. ער האָט נאָך געדארפט זאָגן ב"ה, גאָט דאנקען, וואָס מען האָט אים נישט אַרעסטירט. אָנדערש איז שוין געווען מיט גבריאלן. אַהיימגעקומען מיט אַ פּאַק געלט, האָט ער וועגן דעם קיינעם נישט אויסגעזאָגט, נאָר ער איז ווייטער אָנגעגאנגען מיט זיין האָנד איבער די אַרומיקע דערפער. דערנאָך האָט ער אָנגעהויבן האַנדלען מיט קוילן. אין אָנהייב האָט ער געעפנט אַ שטיקל קעלער און ער האָט אַליין געשלעפּט די קוילן אויף די פלייצעס צו יעדן באַלעבאָס אין שטוב אריין. צעביסעלעך האָט ער דערנאָך אָנגעהויבן פירן דעם מיסחר מיט קוילן אויף אַ גרעסערן מאַסשטאַב, ביז ער איז טאַקע געוואָרן אַן אמתער

קוילן־סוחר. און כאָטש ער פלעגט פֿאַרקויפן די קוילן ביליקער ווי די אַנדערע סוחרים, האָט מען וועגן אים געזאָגט, אַז ער שאַרט גאָלד מיט לאָפּעטעס.

שפּעטער האָט ער אָפּגעקויפט אָדער אָפּגעדונגען גאַנצע קוילן־פעל־דער און ער האָט אויך אָנגעהויבן טיילן קוילן אומזיסט צו אַרעמע לייט. האָט אים דער עולם געבענטשט מיט אַלע מעגלעכע ברכות, ביז ער איז אמתדיק רייך געוואָרן.

האָט ער אויפגעמויערט אַ הויז אויף צוויי שטאָק הויך מיט קאַרגע הונדערט דירות, מיט צוואנציק פּענצטער אין דער לענג און מיט אַ הויף גאָר אַ גרויסן. האָט מיר דערציילט מיינער אַ פּעטער, וואָס האָט געווויינט לאַנגע יאָרן אין יענעם הויז אַז טאָמער האָט עמעצער פון גבריאלס שכנים נישט געהאט צו צאָלן דאָס דירה־געלט אין צייט, האָט ער דעם שכן נישט געדריקט, ווי אַנדערע באַלעבאטים פלעגן דאָס טאָן, נאָר ער פלעגט נאָך אַמאָל צולייען אַזאַ שכן מזומנע געלט, דער מענטש זאָל האָבן, פון וואנען צו לעבן.

אַמאָל האָט זיך אַזאַ מענטש גאָר געשעמט, צו ווייזן זיין פּנים פאָר גבריאלן, ווען ער האָט נישט געהאט צו באַצאָלן דאָס דירה־געלט אין צייט. האָט גבריאל געשיקט זיין זון צו יענעם שכן, כלומרשט איינמאָנען דאָס דירה־געלט, אָבער אין אמתן האָט ער דעם זון אָנגעזאָגט ע,ר זאָל צו יענעם שכן ריידן אויף גאָר אן אנדערן שטייגער:

— דער טאטעשי האָט געזאָגט — זאָל ער צו יענעם שכן זאָגן — אַז איר דאַרפט זיך נישט פאָר אים באַהאלטן, ווען איר האָט איצט נישט צו באַצאָלן דאָס דירה־געלט, ער איז זיכער, אַז ווען איר וועט נאָר פאַרדינען די ערשטע פאָר גראָשן, וועט איר אודאי באַצאָלן. און טאָמער דארפט איר עפּעס, האָט דער טאטעשי געזאָגט, זאָלט איר זיך גאָר נישט שעמען, ווייל ער וועט לייען. דער טאטעשי קען אייך זייער גוט און ער איז זיכער, אַז איר וועט אַלצדינג באַצאָלן!...

אָט אַזוי האָט גבריאל קוילן־העגדלער אָפּגעלעבט אין עשירות אַרי־בער צוויי צענדלינג יאָרן — און ווען ער איז געשטאָרבן, האָט מיר מיין פּעטער דערציילט, איז ער געווען אין גאַנצן פאַראָרעמט. האָט די שטאָט אַרויסגעוואָרפן די קינדער פון זייער פאָטערס הויז, ווייל ער איז שולדיק געווען פיל געלט פאָר שטייערן. דערנאָך איז מען געוואָר געוואָרן, אַז

גבריאלס קוילן־פעלדער זענען שוין לאַנג צוריק אַריבערגעגאנגען אין אַנדערע הענט. אָבער דאָס הויז, וואָס גבריאל קוילן־העכדלער האָט אויפ־געבויט, איז אַלץ געווען אויף גבריאלס נאָמען — און ווען איך האָב זיך געקליבן, צו פאַרלאָזן קראָקע, איז דאָס הויז געווען דאָס שיינדל און דער שטאָלץ פון דער יידישער גאַס.

קאַפּיטל 38

דער לעצטער פורים ביי ר׳ שמעון סופר און זיין פטירה

פורים תרמ״ג (1883) איז ר׳ שמעון סופר געווען אין דער היים, כאָטש דער רייכסראט אין ווין איז דעמסטמאָל געווען פאַרזאַמלט און האָט אָנגעפירט זיינע באַראַטונגען. יענעם גאנצן ווינטער האָט זיך ר׳ שמעון סופר געפילט נישט ביים בעסטן געזונט, איז ער אָפטמאָל אַהיים־געקומען אויף שבת, אַפילו ווען דער רייכסראַט איז געווען פאַרזאַמלט.

יענעם ווינטער האָב איך געהאַט ביי מיר באַשלאָסן, נישט מער צו פאַרטאַכלעווען מיין צייט אין קראָקע, ווייל טאָמער וויל איך לערנען פאָר אַ תכלית אינעם לעבן, מוז איך אַווק ערגעץ אין אַ גרויסער ישיבה, ווי למשל אין פרעשבורג.

ר׳ שמעון סופר און זיין איידעם ר׳ עקיבא קאַרניצער האָבן ביידע מסכים געווען צו דעם דאָזיקן געדאַנק מיינעם און זיי האָבן מיר אויך געגעבן דערצו די בעסטע שריפטלעכע רעקאָמענדאַציעס.

האָב איך מיך שוין דעמסטמאָל צוגעגרייט צום אַוועקפאָרן און איך בין שוין נישט אַזוי אָפט געקומען צום רב אין הויז. האָט מיך פורים אין דער פרי דער רב געשיקט רופן. ער האָט געוואָלט, איך זאָל זיך נעמען איבערשרייבן זיינעם אַ שיר וועגן המנס מפלה און ער האָט מיך אויך צוגלייך פאַרבעטן צו דער פורימדיקער סעודה.

ביי דער סעודה איז דעמאָלט געזעסן דאָס גאַנצע בני־בית און דעם רבס אייניקלעך האָבן זיך געדארפט אָנטאָן מאַסקעס, ווייל עס איז געווען באַשטימט, זיי זאָלן פאָרשטעלן די מעשה פון מפלת המן. און אַזוי ווי דער רב האָט פאָר מיר באַשטימט, איך זאָל שפילן די ראָלע פון אַ „מגיד״, האָב איך אויך געמוזט אָנטאָן אַ מאַסקע צוזאמען מיט די אייניקלעך.

אין דער וועלט האָט זיך דעמסטמאָל געקאָכט מיט דער געשעעניש

פון בלוט־בילבול פון דעם אונגארישן שטעטל טיסאַ־עסלאַר, ווו מען האָט געהאלטן ביים צוגרייטן דעם פּראָצעס. האָט מען פּורים צו דער סעודה טאַקע פאַרגעשטעלט, ווי המן מאַכט כסדר בילבולים אויף יידן און מרדכי האָט זיי פאַרטיידיקט. המן האָט זיך באַמיט צו באַווייזן, אַז יידן געבּרויכן קריסטלעך בלוט צו די מצות און מרדכי האָט באַווייזן מיט ראיות פון פארשיידענע ספרים, אַז דער בלוט־בילבול אויף יידן איז דורכויס אַ פאַלשער...

ווי באַמערקט, האָב איך געדארפט פאַרשטעלן אַ „מגיד" און איך האָב געדארפט זאָגן פּורימדיקע תורהס. האָב איך זיך געהאט גוט צוגעגרייט פאַר מיין דרשה. אָבער אייַדער איך האָב נאָך אָנגעהויבן מיין דרשה, האָט אייַנער פונעם רבס אייניקלעך געוואָלט מיך שטעכעלירן און ער האָט אַ זאָג געטאָן:

— פון וואַנען איז געדרונגען, אַז אַ מגיד פאַרשטייט אַ קרענק?

— אָ, דאָס שטייט דאָך בפירוש אין חומש! — האָט אַן אנדער אייניקל געענטפערט.

— דהיינו וווּ? — האָט דער ערשטער געפרעגט.

— וועַן יעקב אבינו האָט געשיקט זאָגן צו יוספן, אַז ער איז קראנק — האָט דאָס צווייטע אייניקל געענטפערט — זאָגט רש"י, אַז „אחד מן המגידים" האָט געבראַכט די בשורה צו יוספן, ווייל אַ מגיד איז אַ מבין אויף אַ קרענק...

האָט דאָס מיך שטאַרק פאַרדראָסן און איך האָב די באַלייַדיקונג נישט געוואָלט אַרונטערשלינגען. האָב איך באַלד פאַרגעסן, וואָס איך האָב געהאט צוגעגרייט צו זאָגן און איך האָב אָנגעהויבן מיין דרשה אויף אַן אַנדערן אופן בזה הלשון:

— וועַן יעקב אַבינו האָט דערזען זייַנע צוויי אייניקלעך, אפרים און מנשה, נסתלקה שכינה הימנו, האָט זיך די שכינה פון אים אָפּגעטאָן. אייַניקלעך, האָט ער דענסטמאָל איינגעזען, זענען נישט תמיד די ווירדיקע נאָכפאָלגער פון זייער זיידען, ווייל עס קען אַמאָל פּאַסירן, אַז אַזאַ טייַערער ייד ווי אברהם אַבינו איז געווען, זאָלן האָבן אזא אייניקל ווי דער פּעטער עשיו...

— אברהם אבינו האָט אויך געהאט אן אייניקל יעקב! — האָט דעם רבס איידעם, ר' עקיבא קאַרניצער, געענטפערט דאָס וואָרט און מיר געגעבן אַ צי פּארן אויער.

— מיט קינדער איז נאָך אַ גרעסערע צרה ווי מיט אייניקלעך! — האָב איך באַלד געענטפערט און האָב מיך נישט געלאָזט אַרויסשלאָגן פון דער ראָלע — אברהם אבינו האָט געהאט אַ זון ישמעאל און דער פעטער עשיו האָט געהאט אַזאַ טייערן טאטן ווי יצחק..

נאָך דער דאָזיקער אונטערברעכונג האָב איך שוין פאַרענדיקט מיין דרשה צו דער צופרידנהייט פון אַלעמען, אַפילו פונעם רבס אייניקלעך, וועלכע איך האָב כסדר מכבד געווען מיט שטעכווערטלעך.

דערווייל האָבן אַנגעהויבן קומען פאַרשיידענע אַנדערע מאַסקעס, וואָס האָבן אָפגעזאָגט יעדער זיין „פזמון" און געקראָגן אַ גלאָז ווײַן מיט אַ שטיק לעקאך און אַ מזומנע נדבה.

צווישן אַנדערע איז דעמאָלט פלוצים אַנגעקומען אַ גרופע מאַסקירטע „חסידים" און אייניער פון זיי איז געלאָפן פאַראויס און האָט אַ געשריי געטאָן:

— מאַכטס אַ וואַרע, דער „פורים־רב" איז דאָ!

אָט דער „פורים־רב" איז געווען בלויז כאַראקטעריזירט ווי אַ שוישפילער, אָן אַ מאַסקע, נאָר אויסגעשמירט דעם פנים און מיט אַ צוגעקלעפּטער בארד, וואָס איז געווען זייער ענלעך צו ר' שמעון סופרס באָרד.

— נו, לאָמיר הערן, וואָס דער „פורים־רב" האָט צו זאָגן! — האָט ר' שמעון סופר אַ זאָג געטאָן.

האָט דער „פורים־רב" אָנגעהויבן זאָגן אַ „פילפול", וואָס קיינער האָט אים נישט געקענט נאָכפאָלגן.

— עס וואָלט זיך זייער געניטיקט — האָט ר' שמעון סופר איבער־געשלאָגן דעם „פילפול" — אַז דער „פורים־רב" זאָל זיין דרשה זאָגן אַ ביסל לאנגזאמער, איטלעכער זאָל אים קענען פאַרשטיין!

— אַז איך וועל מיין דרשה זאָגן לאַנגזאמער, וועט זי דאָ דען עמיצער פון אייך פאַרשטיין" — האָט דער „פורים־רב" געענטפערט מיט חוצפה — דאָ האָט מען דאָך נישט מער אין זינען דאָס לערנען, נאָר מען גיט זיך כסדר אָפּ בלויז מיט פאָליטיק!...

— כלה נבואתך וצאי — האָט דעם רבס איידעם אַ זאָג געטאָן און געגומען דעם מענטש אַרויסשטופן פון שטוב.

— לאָז אים; — האָט דער רב אויף דעם געזאָגט — איך בין נייגעריק צו וויסן, וואָס דער מענטש וויל זאָגן.

— איר דאַרפט נישט בייז זיין, וואָס מיין פּילפּול איז צו שווער פאר אייערע השגות! — האָט דער „פּורים־רב" געענטפערט — זעהן דער קראָקעווער רב האָט לעצטן שבת בראשית געזאָגט אַ דרשה אין דער אַלטער שול, האָט זי אויך נישט קיינער פאַרשטאַנען!

— דאָס האָט נישט קיין שום שייכות צום ענין! — האָט דעם רבס איידעם אַ זאָג געטאָן — איר דאַרפט נאָר בלויז געבן אַן אָנצוהעפענישׂ, וואָס איר ווילט...

— איך וויל — האָט דער „פּורים־רב" געענומען דאָס וואָרט — דער קראָקעווער רב זאָל אויסקלייבן וועלכע גמרא ער וויל און נאָך דעם וויי ער וועט מיר זאָגן, וועלכע מסכתא פֿר האַלט אין דער האַנט און אויף וועלכן דף ער וויל קוקן, וועל איך אים תיכף זאָגן אויף אויסענווייניק אַלצדינג, וועגן וואָס עס ווערט דאָרט געריידט און וואָס רש"י און תופסות זאָגן וועגן דעם...

— טאָ וואָס וועט דערפון וועלן? — האָט דער רב געפרעגט.

— וועלן דערפון וועט אַ פּשוטע זאַך! — האָט יענער געענטפערט — אַזוי ווי איך וועל באַווייזן, ווי אַזוי אַ רב דאַרף קענען לערנען, אזוי דער קראָקעווער רב וואָס איז בלויז אַ פּאָליטיקער, וועט מען מיך קרוינען פאַר אַ רב אין קראָקע און דער קראָקעווער רב וועט גיין וועלן אַ „פּורים־רב"...

— עז פּנים לגיהנם! — האָט דעם רבס איידעם אַ געשריי געטאָן — אַרויס פון דאנען!...

— אַ שיכור ווייסט נישט וואָס ער רעדט! — האָט דעם רבס אַן אייניקל אַריינגעוואָרפן אַ וואָרט.

— וואָס ביי אַ ניכטערן אויף דער לונג, איז ביי אַ שיכור אויף דער צונג! — האָט דעם רבס איידעם געזאָגט.

— דאָס איז בלויז געזאָגט ביי אַ מענטש — האָט זיך דער רב גע־וויצלט — אָבער נישט ביי אַ בהמה!...

— ווי איז דאָס געמיינט? — האָט דעם רבס איידעם געפרעגט.

— גאנץ פּשוט! — האָט דער רב געענטפערט — וועהן דאָס בא־ווסטע וועלטל, אז „וואָס עס איז ביי אַ ניכטערן אויף דער לונג, איז ביי אַ שיכור אויף דער צונג" וואָלט אָנגעוועגדעט געוואָרן אויף אַ בהמה, וואָלט מען נישט געדארפט האָבן קיין „בדיקה הריאה", וויל עס וואָלט

געווען געגוג, צו געבן דער בהמה אַ ביסל בראָנפן אויף דער צונג און מען וואָלט שוין געוווסט, וואָס עס טוט זיך ביי איר אויף דער לונג.

עפּעס אַזוי ווי פון זיך אליין איז דעמאָלט דער אַזוי אָנגערופענער „פּורים־רב" צוזאמען מיט זיין גאַנצער חבריא אַרויסגעשטופט געוואָרן פון ר' שמעון סופרס הויז. אָבער די באַלייידיקונג האָט אויפן רב געמאַכט אַ שטאַרקן רושם.

באַלד נאָכן פאַרשווינדן פונעם „פּורים־רב" איז דער רב אַוועקגעגאַנגען פונעם טיש, און ער איז דעמאָלט אַוועקגעפאלן אין זיין צימער אַ קראַנקער און מען האָט געמוזט רופן אַ דאָקטאָר.

צוויי טעג נאָך פּורים איז ר' שמעון סופר נפטר געוואָרן.

ווער יענער „פּורים־רב" איז געווען, איז מען קיין מאָל נישט געוואָר געוואָרן!...

*
**

די לעצטע יאָרן פון זיין לעבן האָט ר' שמעון סופר געליטן פון אַסטמע און האַרץ־פאַרפעטונג. אַ לאַנגע צייט איז ער געשטאַנען אונטער מעדיצינישער באַהאַנדלונג, סיי ווען ער איז געווען אין דערהיים, אין קראָקע, און סיי ווען ער איז געווען אין ווין. האָט מען אָבער די דאָזיקע חולאתן שטענדיק באַטראכט ווי פאריבערגייענדיקע, נישט דערווארטנדיק קיין ערנסטע קאָנסעקווענצן. ערשט נאָך יענעם צווישנפאל מיטן „פּורים־רב" האָט אים די קראנקייט זיינע שטארק צוגעדריקט. צוויי לאַנגע טעג האָט ער זיך דעמאָלט געמוטשעט אין יסורים, ביז ער האָט אים ט"ז אדר שני תרמ"ג אַרויסגעלאָזן זיין לעצטן זיפץ און די נשמה איז אים אויסגעגאנגען.

אין דער זעלביקער צייט האָבן זיך אויך אַרומגעטראָגן פאַרשיידענע קלאנגען וועגן די מחלוקתן קעגן די „מחזיקי הדת", וועלכע האָבן ערשטער ריי געריכטעט זייערע שאַרפע שפּיצן קעגן ר' שמעון סופר. אין די לעצטע „פראָקלאמאציעס" צו זיינע אָנהענגער האָט ער געערעדט וועגן אַ חרם, וואָס איז נייטיק אַקעגן אַלע, וואָס טרעטן אַרויס קעגן דער אַרטאָדאָקסיע. אין יענע „פראָקלאמאציעס" האָט ער איבערזעצט דעם באַגריף „פאַרשריט" אין העברעאיש מיטן אויסדרוק „גש הלאה" און די „פאַרשריטלער" האָט ער דאָרט אָנגערופן „אַנשי סדום", צו קענען דערמאָנען, אז די „אנשי סדום" האָבן געזאָגט צו לוטן: „גש הלאה!"

האָבן דאן די פאַרגעשריטענע געסטראשעט, אַז זיי וועלן דעם ר׳ שמעון סופר פאַרקלאָגן צום געריכט, ווייל ער הייסט פּראָקלאמירן אַ חרם קעגן אַ גאנצן קלאס מענטשן און דאָס איז אין עסטרייך געווען געזעצלעך פאַרבאָטן. אויסער דעם האָבן די פאַרגעשריטענע אויסגעפונען, אַז ר׳ שמעון סופר האָט געקליבן געלט פאַר די צוועקן פון „מחזיקי הדת״ און ער האָט נישט אָפּגעגעבן קיין חשבון, אויף וואָסערע הוצאות ער האָט דאָס דאָזיקע געלט פאַרבראָכט.

פאַרשטייט עס זיך, אַז די פּלוצימדיקע פּטירה פון ר׳ שמעון סופר האָט שטום געמאַכט יענע אַלע קלאנגען. אין זייער געיאָמער זענען אייך געווען פאַראייניקט אַלע קרייזן פון דער באָפעלקערונג, אָפילו דעם רבס קעגנער, וואָס האָבן כסדר ארויסגעקוקט, דער רב זאָל זיך פּאָליטיש אויסגליטשען, האָבן אויך מיטגעקלאָגט. דאָס גאַנצע לעבן איז ער גאָר נישט געווען אזוי פאָפולער, ווי עס האָט זיך געוויזן נאָך זיין פּטירה.

צו דער לוויה זענען געקומען די גרעסטע רבנים פון גאליציע און אונגארן, ספּעציעל יענע, וואָס האָבן גאָהאט אן אויג אויפן קראָקעווער רבנות. עס זענען אויך דעמאָלט געמאַכט געווארן די וויכטיקסטע הספּדים אויפן נפטר פונעם לעמבערגער רב, ר׳ הירש אָרענשטיין, און פונעם פּשעמישלער רב, ר׳ יצחק שמעלקעס, וועלכע האָבן ביידע געוואָלט, מען זאָל זיי מאכן אַ פאַרשלאג וועגן קראָקעווער רבנות...

דעם דריטן טאָג נאָך דער לוויה בין איך געגאַנגען זען, וואָס עס טוט זיך דאָרט אין הויז. האָט מיך דעם רבס איידעם מקבל־פּנים געווען מיט אַ רוגז, וואָס מען האָט דאָרט צוליב מיין אָפּוועזנהייט מבטל געווען דאָס לערנען פאַר גאַנצע צוויי טעג. ר׳ עקיבא קאַרניצער האָט אויך דאָן דערקלערט, אַז דאָס לערנען ביים רב אין הויז וועט נישט אונטערבראָכן ווערן און אַלע די, וואָס זענען ביז היינט געזעסן ביים רבס טיש, וועלן דאָרט וויטער זיצן.

כמעט דאָס זעלביקע האָט מיר אויך דערקלערט די רביצין, וועלכע איז געווען פון יענע נשים צדקניות, וואָס גיבן אַוועק זייער לעבן און אַלע זייערע כוחות פאַר לומדי תורה. דערביי האָט זי גערעדט מיט אַ רעזיגנירטער איבערגענקייט צום אייבערשטנס רצון, וואָס האָט איר אין זיין גרויס חסד אָנגעטאָן א קרוין אויפן קאָפּ פאַר דריי צענדלינק יאָר און אין זיין גרויסער גערעכטיקייט, איז אים איצט געפעלן געווארן, אַוועק

צו נעמען בייאיר די קרוין ווי אַ שטראָף פאַר אירע זינד. אירע ווערטער האָבן דעמאָלט געקלונגען אין מיינע אויערן ווי אַ לעבעדיקער פירוש אויף איובס „ה' נתן וה' לקח, יהי שם ה' מבורך!"

אין ענלעכע רעזיגנירטע שטימונג האָב איך געהאט געזען בייי דער רביצין מיט אַ יאָר פריער, ווען זי האָט פארלוירן איר אייניציקע טאָכטער, רייזעלע, די פרוי פון ר' עקיבא קאַרניצער. די גאַנצע שטאָט האָט דעמאָלט באַווייזנט די יונג־פאַרשטאָרבענע פרוי. נאָר איר מוטער, די רביצין, האָט נישט פאַרגאָסן קיין טרער. דער אייבערשטער האָט אזוי געוואָלט, האָט זי געטענהט, טאָר מען נישט מתרעם זיין קעגן זיין ווילן.

רייזעלע דעם רבס איז געשטאָרבן אין קימפעט, אַ טאָג פאַרן ברית פון איר ניי־געבוירן קינד. צוריקקומענדיק פון דער לוויה, האָט מען זיך געזומען צום ברית. האָט דאן די רביצין אַ וויילע געטאנצט מיטן קינד אויף דער האַנט און דערביי געזונגען „ישמח האב ביוצא חלציו ותגל אמו בגן־עדן בפרי בטנה".

ווי אַ ווינטמיל האָט זיך דעמאָלט די רביצין געדרייט מיטן קינד אויף דער האַנט. עס האָט אויסגעזען, אז זי ווייסט נישט, וואָס עס טוט זיך אַרום איר. דאָס פנים אירס האָט דערביי געשיינט אין אַ פריידיקן עקסטאז, אַז זי האָט אַזש געחלשט פון שמחה...

איך בין דאַן אַלט געווען 14 יאָר און איך בין אַזוי שטארק באַווירקט געוואָרן פון דער רביצינס עקסטאטישן טאַנצן, אַז איך בין אַרונטער־געפאלן פון מיין בענקל מיט אַ ספאזמישן געוויין. האָבן מיר די פריש־געוואָרענע יתומים נישט פארגונגען דעם תענוג פון מיין מיטפילנדן שמארץ און אייניער פון זיי איז צו מיר צוגעשטאנען מיט אַ טענה:

— ס'איז נישט דיין מאמע און נישט דיין שוועסטער, טאָ וואָס פאַר אַ רעכט האָסטו דאָ צו ווייזן סענטימענטן, וואָס האָבן נישט צו דיר קיין שום שייכות?

— עס איז די אבדה פון מיין רבין — האָב איך אויף דעם געענט־פערט — און בייי אבדת אביו ואבדת רבו, איז „אבדת רבו קודמת"...

האָט מיך דאן ר' עקיבא אליין אויפגעהויבן פון דער ערד און צוריק אַוועקגעזעצט אויף מיין פלאץ.

קאַפּיטל 39

ראבינער ד״ר מרדכי דושאק

נאָך ר׳ שמעון סופרס פּטירה האָבן זיך אָנגעהויבן גרויסע מחלוקתן אין קראָקע. דער רוב פון דער קהילה, די חסידים און די קאָנסערוואַטיוו פֿאָלקסמאַסן, האָבן געוואָלט ר׳ שמעון סופרס איידעם זאָל בלייבן רב אין קראָקע. דאָס האָבן אָבער נישט געוואָלט די נגידים פון דער שטאָט און די אזוי גערופענע „פּאַרשריטלער". ביידע צדדים זענען אויך געווען שרעקליך גוואַלדיק פאַרעקשנט אין זייערווילן און קיינער פון זיי האָט נישט געוואָלט אָפּטרעטן אָ שריט.

ביידע צדדים האָבן אויך בעת דער גאַנצער צייט פון דער מחלוקה נישט געקענט קיין באַרעכטיקונג פאַר זייער פארעקשנטן שטאַנדפּונקט. די אָנהענגער פון ר׳ עקיבא קאַרניצער האָבן נישט געקענט דערקלערן, צוליב וואָסערע מעלות זיי שטיין אָזוי שטאָל און אייזן פאַר זייער קאַנדידאַט — און די קעגנער פון ר׳ עקיבא קאַרניצער האָבן נאָך ווייניקער געקענט דערקלערן די סיבה פון זייער קעגנערשאַפט.

איך בין געווען פאַראינטערעסירט אינעם רעזולטאט פון דער מחלוקה און איך בין דאָך געווען נאָענט צו ר׳ עקיבא קאַרניצער, און האָב זייער געוואָלט, אַז טאַקע נאָר ער זאָל ווערן רב אין קראָקע. ליידער האָב איך אים נישט געקענט העלפן צו דעם. צוליב די מחלוקות און אינטריגעס איז מיר די גאַנצע רבנישע וועלט אין גאַליציע אזוי פארנמאסט געווארן, אז איך האָב געזוכט אַלע מעגלעכע מיטלען צו אנטלויפן פון דער דאָזיקער וועלט. האָב איך דעמאָלט געוענדעט מיינע אויגן צו אַן אַנדערער וועלט, צו דער בילדונג פון די נישט־געבילדעטע פון פאָלקסמאסן. אַנשטאָט צו לערנען גמרא און פוסקים, האָב איך זיך צוזאמען מיט אַ גרופּע חברים פאַרטיפט אין די טעאָריעס פון דארווין און ביכנער.

פּסח־צייט, נאָך דער פּטירה פון ר׳ שמעון סופר, האָבן מיך אמאָל מיינע חברים געפירט באַקענען זיך מיטן קראָקעווער רעפאָרמירטן פּרעדיקער ד״ר מרדכי דושאק. לויט ווי זיי האָבן מיר דערציילט, איז זיי שוין עטלעכע מאָל אויסגעקומען צו ריידן וועגן מיר מיטן ד״ר דושאק, וואָס האָט אויסגעדריקט דעם וווּנטש, אַז דער וויל מיך קענען.

ד״ר מרדכי דושאק איז געווען אַ פילאָסאָפיש געלערטער מענטש,

אַ שפּראכן־פּאָרשער, היסטאָריקער און אַ ספּעציאליסט אין אויסטייטשן די שווערסטע שטעלן אינעם „תלמוד ירושלמי". ווי אַ פּרעדיקער איז ער אָבער געווען אַ שוואַכער רעדנער. דערצו איז ער נישט געווען גענוג פּראקטיש אין לעבן און עס האָט אים זייער אָפּט געפּעלט אַ קווינט שכל אין זיין פּירונג. דערפּאר האָט אים זיין גרויסע ערודיציע נישט פּאַרשאָפּט דעם געהעריקן פּרעסטיזש ביי די מיטגלידער פון זיין קהילה. און אַזוי ווי ער האָט דעמאָלט אייגנגעזען, אַז דער יונגער דור פון זיין קהילה פּאַרהאַלט זיך פּרעמד צו אים, האָט ער געשטרעבט צוצוציען צו זיך קינדער פון אַר־טאַדאָקסישע קרייזן, אויף וועלכע ער האָט געלייגט זיינע האָפענונגען, אַז זיי וועלן אַמאָל צונויפשטעלן דעם אַוואַנגארד פון זיינע אָנהענגער.

פּלוצעם זיך דעמאָלט אָפּטמאָל צונויפקלייבן ביי אים אין הויז אַ גרופּע בחורימלעך, קינדער פון אַרטאָדאָקסישע עלטערן, פּאר וועלכע ער פּלוצעם לייענען קאָפּיטלעך יידישע געשיכטע, אָדער לערנען מיט זיי די סדרה פון דער וואָך מיט מענדעלסאָנס „ביאור". מיט אַנדערע פּלוצעם ער לערנען דעם רמב"ם׳ס „מורה נבוכים" אָדער דעם „חובות הלבבות" פון רבנו בחיי.

אין זיין יוגנט איז ער געווען אַ תלמיד מובהק פונעם „חתם סופר" אין פּרעסבורג. אָבער באַלד ווי ער האָט זיך גענומען שטודירן און ער האָט זיך אָנגעשלאָסן אין דער רעפאָרמירטער באַוועגונג פון יענער צייט, האָט אים דער „חתם סופר" אויסגעמעקט פון זיין רשימה תלמידים.

צוואנציק יאָר צייט איז ער געווען ראָבינער אין אַ קליין מעהריש שטעטל מיטן נאָמען גאיאַ. פון דאָרטן איז ער (אין 1876) אָנגעקומען ווי אַ פּרעדיקער אינעם קראָקעווער טעמפּל, וועלכער איז דעמסטמאָל געווען אַ פּשוטער פּאַראיין מיט אַנדערטהאַלבן מניינים מיטגלידער, ביי וועמען ער האָט נישט געהאט קיין שום פּרעסטיזש, ווייל זיינע פילאָזאָפישע אויפּ־טוען און זיינע גייסטרייכע דערקלערונגען צום „תלמוד ירושלמי" האָבן אין זייערע אויגן נישט געהאט קיין שום ווערט.

גאַנץ באַזונדער פּלוצעם ד"ר דושאק ליידן פון זיין פּרוי, וועלכע איז געווען אַן אמתע „כנגדו", לויט ווי די גמרא דערקלערט דאָס, און זי פּלוצעם אים אָן אויפהער דערגיין די יאָרן, אז ער פּלוצעם אזש אָפּטמאָל טראכטן פון נעמען זיך דאָס לעבן.

עס פּלוצעם אים אָנקומען בריוו פון די גרעסטע יידישע געלערנטע,

פלעגט זי אָפּנעמען די דאָזיקע בריוו ביים בריוועטרעגער און פלעגט זיי פֿאַרברענען אָדער גלאט אַוועקווארפן. די ביכער, וואָס ער האָט געהאט, פלעגט זי צעריסן אָדער אַרויסווארפן דורכן פענצטער. זיינע אייגענע ביכער, וואָס ער האָט געדרוקט, האָט ער געמוזט פון איר באַהאַלטן — און ווען ער האָט אַרויסגעגעבן זיין ספר „ירושלים הבנויה" אויף תלמוד ירושלמי, פלעגט זי דעם ספר פֿאַרקויפן צו קריסטלעכע שפּייז־הענדלער פֿאַר פּאַק־פּאַפּיר.

דאָס ערגסטע, וואָס די דאָזיקע פרוי האָט אָפּגעטאָן, איז געווען, וואָס זי האָט אויף אַ וואַנדאַלישן אופן רואינירט אַן אויסערגעווויינטלעך טייערע קאָלעקציע פון פארשייַדענע תנ"ך־אויסגאבן, וואָס איר מאַן האָט יאָרנלאנג צונויפגעקליבן מיט דער גרעסטער מי. צווישן אנדערע פלעגט ער זיך שטענדיק צאַצקען מיט אַן אַלטער ענגלישער תנ"ך־אויסגאבע, וואָס ער האָט אַמאָל באַקומען מיט אַ פערזענלעכער דעדיקאציע פונעם אַרצעבישאָף פון קענטערבורי. האָט די פרוי דושאק געוומען אַמאָל דעם דאָזיקן תנ"ך און אויסגעשוירן פון זיינע בלעטלעך פאַרשייַדענע „צאַצקע־לעך", צו באַצירן מיט דעם איר שענקל מיט גלעזער אין קיך.

ווען ד"ר דושאק האָט דאָס דערזען, האָט ער געחלשט און ער איז דערנאָך אַ גאנצע וואָך געלעגן קראַנק. פון דעסטוועגן האָט ער זיך צוליב דעם נישט געגט מיט זיין פרוי. געדולדיק האָט ער דאָן ווייטער געליטן אירע קאפריזן, ביז ער איז געשטאָרבן אין עלטער פון 76 יאָר.

זיין שכירות ווי אַ ראַבינער אינעם קראָקעווער טעמפּל איז געווען 500 רייניש אַ יאָר (200 אַמעריקאנער דאָלאר). האָט דאָס אים, פאַר־שטענדלעך, נישט געגבן גענוג פרנסה, ער האָט געמוזט האַלטן אַ מנין סטודענטן, פּענסיאָניסטן, וואָס האָבן אים געצאָלט פאַר זייער עסן און שלאָפן, האָט ער לעבן זיי אויך געהאַט צו עסן.

ער איז אויך נישט געווען איבעריק קלוג און מיינע חברים פלעגן אים רופן „די פּתי". האָט אָבער עמעצער געמאַכט מיט אים אַ שמועס אין לערנען, האָט ער געמוזט שטוינען פון זיין גוואלדיקער בקיאות אין דער רבנישער ליטעראטור. ער האָט אויך געקענט אַנדערע לשונות און זיינע חיבורים אין „חכמת ישראל" האָבן געהאט אַ גרויסן שם אין דער וועלט פון געלערנטע.

אין יענעם יאָר איז אויך פאַרגעקומען דער פּראָצעס וועגן דעם בלוט־

בלבול פון דעם אונגארישן שטעטל טיסאַ עסלאַר, וואָס האָט דעמאָלט אויפגעטרייסלט די גאַנצע ציוויליזירטע וועלט און געהאַלטן זי צוויי יאָר דורכאַנאַנד אין אַ געוואלדיקער שפּאַנונג. אין יענעם שטעטל איז פּליצים פּארשוווּנדן אַ שיקסע מיטן נאָמען עסטער שאָלימאסי — און אַזוי ווי דאָס איז געשען פיר טעג פאַר פּסח, איז באַלד אַרויס אַ קלאנג, אַז יידן האָבן זי געשחטן אויף צו געברויכן איר בלוט צו די מצות.

צופעליק זענען דעמסטמאָל אין יענעם שטעטל געווען פאַרזאַמלט עטלעכע שוחטים, ווייל מען האָט דאָרט גראָד אין יענע טעג געדארפט אויסקלויבן אַ נייעם שוחט. האָבן די אנטיסעמיטן אָנגעריעדט אַ צוועלף־יעריק יידישן ייִנגל, מאָריץ שאַרף, דעם זון פונעם שמש יוסף שאַרף, ער זאָל זאָגן, אַז זיין פאָטער האָט אים עפּעס פּלוצים אַוועקגעשיקט פון שול — און ווען ער איז צוריקגעקומען, האָט ער געטראָפן די שול פאַרמאַכט און אינעווייניק איז זי געווען אין גאַנצן באַלייכטעט. האָט ער אַרייִנגעקוקט דורכן שליסל־לאָך און געזען, ווי זיין פאָטער און אַן אָרעמער אורח פון פּוילן, וואָס איז דאָרט געווען אויף שבת האַלטן די שיקסע, זי זאָל זיך נישט קענען וואַרפן, און אַלע פאַרזאַמלטע שוחטים צוזאַמען האָבן זי געקוילעט און אָפּגעצאַפּט איר בלוט אין אַ גרויסן בעכער אַריין.

שפּעטער האָט דער שטאָטישער טייך (די טיסאַ) אַרויסגעוואָרפן צום ברעג אַ דערטרונקען מיידל, וואָס איר פּנים איז געווען אין גאַנצן פאַרענדערט צוליב דעם לאנגן ליגן אין וואַסער און ווייל עס האָבן איר אויך די פיש אָפּגעגריזעט די נאָז. און אַזוי ווי איר קערפּער איז געווען אומבאַרירט, האָט מען געוואָלט דערקלערן, אַז די שיקסע איז דערטרונקען געוואָרן דורך אַן אַקצידענט און די מעשה מיט דער שחיטה איז אַ ליגן.

האָט אָבער די מוטער פון דער פאַרשוווּנדענער שיקסע צוזאַמען מיט נאָך אנדערע עדות געזאָגט, אַז די דערטרונקענע שיקסע איז נישט די פאַרשוווּנדענע עסטער. האָט דעמאָלט דאָס געריכט קאָמבינירט נאָך אַ צווייטע קלאָגע קעגן די יידן, אַז אייִדער זיי האָבן עסטערן געכאָפּט צו דער שחיטה, האָבן זיי שוין געהאט אַן אַנדערע שיקסע, וועלכע האָט זיך נישט געוואָלט לאָזן שחטן און זי איז אַרייִנגעשפּרונגען אין טייך צו ראטעווען זיך פונעם יידישן שוחטס חלף.

דער אינטערעס וועגן טיסאַ עסלאַר איז דאָן געווען זייער שטאַרק אין אַלע לענדער פון דער וועלט. אין פּראָג איז דעמסטמאָל געווען אַ

פראָפעסאָר פון אָריענטאַלישע שפּראכן מיטן נאָמען אויגוסט ראָהלינג, וועלכער האָט געהאט אַמאָל אַרויסגעגעבן אַ בוך וועגן „די סודות פונעם תלמוד", האָט ער איצט דערקלערט עפּנטלעך, אַז ער איז גרייט צו שווערן, אז דער תלמוד הייסט געברויכן קריסטלעך בלוט צו די מצות. דער פּראָצעס פונעם בלוט־בלבול איז אויך געווען גוט צוגעגרייט. דאָס געריכט האָט פריער געפערגט אַ מיינונג ביי כּמעט אַלע קריסטלעכע געלערטע און דער דעמאָלטיקער אונגארישער יוסטיץ־מיניסטער, פּאָולער, וועלכער האָט אויך געהאט דעם שם פון אַ קריסטלעכן געלערטן, האָט דערקלערט, אז ער גלייבט אינעם בלוט־בילבול, ווייל עס וואָלט דאָך געווען אומ־מעגלעך, עס זאָל זיך איבערחזרן אויף דער וועלט אַזוי פיל מאָל אַ שקר־בילבול קעגן אַזאַ אינטעליגענט פאָלק ווי יידן. ס׳איז אויך מעגלעך — האָט דער מיניסטער צוגעגעבן — אַז נישט אַלע יידן געברויכן קריסטלעך בלוט. זיכער איז אָבער, אַז עס איז פאַרהאנען איין סעקטע אַזאַ, וועלכע קומט פון פּוילן אָדער פון רוסלאנד און צוליב דעם האָט מען אויך פאָר־בעטן קיין טיסאַ עסלאַר אויף יענעם שבת, וואָס מען האָט דענסטמאָל די שיקסע געקוילעט, אַן אורח פון פּוילן, וואָס האָט די מענטשן געדארפט אויסלערנען, ווי אַזוי צו שחטן די שיקסע.

ביי אונדז אין גאַליציע זענען דענסטמאָל די געמיטער געווען אויפ־געריגט בלויז אין די אזוי אָנגערופענע פּראָגרעסיוע יידישע קרייזן. אונדזערע אָרטאָדאָקסישע יידן האָבן געגלייבט, אַז קייסער פראנץ יאָזעף וועט עס באַשטימט נישט צולאָזן, מען זאָל פאָראורטיילן די אַרעסטירטע יידן — און מכח דעם בילבול גופא האָט ר׳ שמעון סופר דערקלערט, אז עס וועט זיך אַלצדינג ענדיקן צום גוטן, ווי דער פסוק זאָגט „לא תאונה אליך רעה", מאכן די ראשי־תיבות פון די דאָזיקע פיר וועלטער „אתלר" (עסלאַר), האָט מען שוין אין אָרטאָדאָקסישע קרייזן וויניק געריידט פון דעם פּראָצעס, ווייל עס איז איטלעכער געווען זיכער, אַז דער דאָזיקער בילבול מוז פּלאַצן און אַלע שונאי ישראל וועלן האָבן אַ מיאוסע מפּלה.

אַנדערש איז די מיינונג געווען ביים רעפּאָרמירטן פּרעדיקער ד״ר דושאק, וועלכער איז צוליב דעם בילבול אַרומגעגאנגען אַ שטאַרק צו־קאָכטער. ער איז אָפּילו ביי זיך אין האַרצן אויך געווען זיכער, אַז די באַשולדיקטע וועגן דעם בילבול וועלן ביים פּראָצעס אַרויסגיין פריי. האָט עס אים אָבער זייער וויי־געטאָן, וואָס ביים סוף פון 19טן יאָרהונדערט

זאל נאך קענען פארקומען אזא בילבול. וועז מיינע חברים האבן מיך דענסטמאל געפירט צו ד"ר דושאק, איז דאס ערשטע ווארט זיינס צו מיר געווען, אז היות עס איז נאך ליידער וויניק געווארן געשריבן אויף צו באווייזן די פאלשקייט פונעם בלוט־בילבול. מוז ער מיט זיין קומענדיקן ווערק געבן דעם טויט־קלאפ דער דאזיקער באשולדיקונג קעגן יידן.

ער האט מיר איבערגעגעבן, אז ער האלט אין שרייבן א ווערק, וואס וועט אויף אייביק אפווישן די מעגלעכקייט פון א בלוט־באשולדיקונג. א גרויסן טייל פון דעם דאזיקן ווערק האט ער געהאט אוועקגעשיקט צום געריכט אין נירעדהאזא, ווו דער פראצעס פון טיסא עסלאר איז פארגעקומען. האט מען דאס אים צוריקגעשיקט מיט דער באמערקונג, אז מען אקצעפטירט דארט בלויז די עקספערטיזן פון קריסטלעכע געלערטע. זיין עקספערטיזע — האט מען אים געוואלט געבן א פלעסטערל אויף דער וונד זיינער — ווייזט אן אויף גרויסער געלערזאמקייט, קען מען זי אבער גישט אננעמען, ווייל ער איז א יידישער געלערטער, און דערפאר קען מען אים נישט שענקען דעם פולן גלויבן...

ביי יענער געלעגנהייט האט מיר ד"ר דושאק געווען דאס מאנוסקריפט פון זיין חיבור און איך האב אים פארשפראכן, אז וועז ער וועט דאס מאנוסקריפט איבערגעבן צום דרוק, וועל איך אים העלפן מאכז די קארעקטורן. איך האב אים אויך פארגעשלאגן א העברעאישן נאמען פאר זיין ווערק, כאטש עס איז געשריבן דייטש. דער נאמען איז „תור אסתר" און ער איז אויך אננעגומען געווארן.

ד"ר דושאקס ווערק איז דערשינען לאנג נאך דעם וואס די אנגעקלאגטע פון טיסא עסלאר זענען שוין געווען באפרייט. און וועז ד"ר דושאק האט מיך מכבד געווען מיט אן עקזעמפלאר פון זיין בוך האט ער מיר דערקלערט, אז ער איז איצט ביי זיך פולשטענדיק איבערצייגט, אז וועז עס זאל נאך חלילה פארקומען א פראצעס וועגן עלילת דם, וועט מען זיך מיט זיין ווערק באנוצן פאר אן עקספערטיזע און מען וועט לכתחילה נישט צולאזן צו קיין עפנטלעכן פראצעס...

קאפיטל 40

אין דער פרעשבורגער ישיבה

אין די ערשטע טעג פונעם חודש תרמ"ד (נאָוועמבער 1883) האָב איך פאַרלאָזן קראָקע, אויף אָנצוקומען אין דער פרעשבורגער ישיבה. ר' שמעון סופר האָט מיר שוין לאנג פריער געהאט אָנגעשריבן אַ כתב וואָס זאָל מיר דינען ווי אַן אָטעסטאט, אַז איך בין ראוי, אויפגענומען צו ווערן אין דער גרעסטער ישיבה. אין אָט יענעם כתב האָט ער מיך באָטיטלט מיט „יניק וחכים טובא" און „תלמיד המחכים את רבותיו" — און אַזוי ווי איך האָב איצט געהאלטן ביי אַוועקפאָרן און ר' שמעון סופר איז שוין געווען אַ שוכן עפר, האָט דער איידעם זיינער, ר' עקיבא קאַרניצער, באַשטעטיקט דעם שווערס כתב און צוגעשריבן דערצו עטלעכע שבחים פון זיין זייט. האָט דאָס מיר געגעבן אַ גרונד צו גלייבן, אַז מיט די דאָזיקע שבחים וועל איך איינגעמען די גאָנצע פרעשבורגער ישיבה.

איך בין דעמאָלט אָנגעקומען אין פרעשבורג אין אַ דאָנערשטיק נאָכמיטיק — און איך בין אויך תיכף געגאנגען זיך פאָרשטעלן צו די פאָרוואלטערס פון דער ישיבה, וואָס האָבן מיך באַלד צוגעפירט צום ראשישיבה, צום פרעשבורגער רב, ר' שמחה בונם סופר, וועלכער איז געווען אַ ברודערס זון פון ר' שמעון סופר.

אויף הוצאות קיין פרעשבורג האָב איך געהאט אָנגעקליבן פון אייגענע פאַרדינסטן, פרוטה צו פרוטה, אין משך פון אַ גאנצן יאָר. איז דאָס מיר געווען גענוג ביז איך בין אָנגעקומען אין דער ישיבה פון פרעשבורג, ווייל נאָך דעם ווי איך האָב דאָרט געגעסן פרישטיק אין אַ ביליקער אכסניא, איידער איך בין צוגעגאנגען צו דער ישיבה, איז מיר נישט געבליבן אַפילו איין מזומנע פרוטה.

באַלד בעת דער פאָרשטעלונג האָט דער ראש־ישיבה געהייסן מיר ווייזן אַ צימער, דערביי האָט ער מיך תיכף אָנטוישט אין מיינע דערוואַרטונגען, וואָס ער האָט מיך נישט געפרעגט, צי איך וויל נישט עפעס עסן אָדער צי איך האָב גענוג געלט אויף צו קויפן מיר עסן, ביז מען וועט האָבן איינגעאָרדנט מיין לעבן אין פרעשבורג. ביי ר' שמעון סופר אין הויז, בין איך געווען פאַרעכנט ווי אַ „בן יחיד", וואָס איטלעכער האָט זיך מיט מיר

געצאצקעט — און דאָ האָב איך מיך פלוצים געפילט ווי אן איינגעבע־
טענער, וואָס קיינער האָט אים נישט אין זינען.

עס האָט זיך מיר עפעס גאָר נישט געוואָלט באַגרייפן די סיבות פון
די דאָזיקע אומשטענדן, אַז די פרעשבורגער ישיבה האָט אַריבער דריי
הונדערט תלמידים און דער ראש־ישיבה האָט נאָך נישט געהאט צייט, צו
באַקענען זיך מיט מיין ווערט. בין איך דערפאר ביי אים נישט אזוי
וויכטיק, ווי איך בין געווען אין קראָקע.

דאָס נעמלעכע האָט זיך איבערגעחזרט פרייטיק אַרום 12 דעם זיי־
גער, ווען איך בין נאָך אַמאָל געקומען זען דעם ראש־ישיבה און ער האָט
מיך נישט געפרעגט, צי איך האָב שוין היינט עפעס געגעסן. דערצו האָט
ער בלויז באַדויערט, וואָס ער קען מיך נישט איינלאדן צו זיין טיש אויף
דעם שבת, ווייל פאַרן היינטיקן שבת וועט ער האָבן אַ גאַנצן מנין
תלמידים ביי זיין טיש.

בין איך דעמאָלט אַוועקגעגאנגען פונעם ראש־ישיבה אַ פאַרצווייי־
פלטער. נישט האָבנדיק געהאט גאָרנישט אין מויל פאַר די לעצטע 30
שעה און נישט־וויסנדיק וואָס צו טאָן מיטן שבת. איז מיר פלוצים געקו־
מען אַ הילף אַן אומגעריכטע. אן עלטערער תלמיד פון דער ישיבה מיטן
נאָמען אהרן ראָטמאן, אַ געבוירענער פון גאַלאַץ אין רומעניע, האָט מיך
מקרב געווען. ער האָט מיך נאָך מיין אַרויסקומען פונעם ראש־ישיבה גע־
נומען גוט־ברודעריש אויספרעגן, צי איך האָב עפעס געלט אַדער צי איך
דערווארט אונטערשטיצונג פון דער היים, און נאָך דעם ווי איך האָב זיך
פאר אים אין גאַנצן אַנטפלעקט, האָט ער מיך קודם געזומען צו זיך אין
שטוב אריין און האָט מיר געגעבן אָפצוועסן ברויט מיט פוטער און מילך.
דערנאָך האָט ער צו מיר געזאָגט:

— זאָרג נישט, ביזט נישט פאַרבלאָנדזשעט אין אַ וואַלד, דו ביזט
צווישן מענטשן! איך האָב געלט גענוג פאַר אונדז ביידן, און ביז דו
וועסט זיך דאָ איינאַרדענען, וועלן מיר לעבן אין שותפות!...

דערביי האָט ער מיר דערציילט, אַז ער איז אַ זון פון רייכע עלטערן,
וואָס שיקן אים 300 פראנק אַ חודש — און די מאמע זיינע דערלייגט
נאָך צו דעם אָפטמאָל אַ צוגאָב פון 100 פראנק אויף איר אייגענעם
חשבון.

ריידנדיק מיט מיר, האָט ראָטמאָן שטאַרק אָנגעגריפן די פירונג פון

דער ישיבה, דערבי האָט ער מיר דערציילט, אַז דער ראש־ישיבה זאָגט יעדן זונטיק אַ נייעם שיעור, טוט ער געווויינטלעך אַ זאָג, אַז טאָמער האָט אים אימיצער עפּעס צו פרעגן, קען ער קריגן דעם ענטפער אויפן צווייטן טאָג. דער ראש־ישיבה איז אויך זייער צופרידן, ווען מען פרעגט קשיות, אָבער וויי איז דעם, וואָס דערוועגט זיך, נישט צו זיין צופרידן פונעם ראש־ישיבהס א תירוץ...

אָט אזוי האָט ער מיר כסדר אָנדערציילט סודות פון דער ישיבה און ער האָט מיך אויך געלערנט, איך זאָל וויסן, וויי אזוי מיך צו פירן.

פאַרשטייט זיך, אַז איך בין געווען פשוט אנטציקט פון מיין נייעם חבר' און יעדעס וואָרט זיינס איז ביי מיר געווען וווי די גרעסטע חכמה, בפרט אַז ער האָט מיר צוגעזאָגט, צו נעמען מיך אונטער זיין שוץ און אז ער וועט מיך נישט לאָזן ליידן.

וויהי ערב, ויהי בוקר — ס׳איז אָנגעקומען דער זונטיק — און ווען דער רבי האָט דעמאָלט אָנגעהויבן זיין שיעור, האָב איך אים תיכף אונטערגעבראָכן מיט אַ קשיא אויף דעם, וואָס ער האָט געזאָגט. האָט ער מיר בלויז אַ זאָג געטאָן:

— שאלות פרעגט מען ביים סוף פונעם שיעור!

האָב איך אויף דעם געענטפערט:

— ביז צום סוף פונעם שיעור, וועל איך דערווייל פאַרגעסן, וואָס איך האָב געוואָלט פרעגן!

— טאָ שרייב דיר אויף, וואָס דוווילסט פרעגן, וועסטו עס געדענקען! — האָט דער רבי פאַרענדיקט.

— אז איך וועל זיין פאַרנומען מיט שרייבן — האָב איך אויף דעם געענטפערט — וועל איך נישט קענען געניי נאָכפאָלגן דעם גאנג פונעם שיעור!

— פאר אַזאַ „סתם מקשן" ווי דו האָב איך נישט קיין תירוצים! — האָט דער ראש־ישיבה אַ נערוועזן זאָג געטאָן — דאָ ביי מיר וועל איך איבערהויפט נישט לאָזן איינפירן דעם פוילישן „סדר הלימוד", ווו מען שלאָגט איבער דעם רבין מיט קשיות!

דערנאָך האָט ער וויייטער צוגעגעבן:

— אַפילו ווען דער מהרש״א זאָל זיין אַ תלמיד פון דער פרעשבור־

גער ישיבה, וואלט מען אים אויך נישט געלאזט איבערשלאגן דעם רבינס שיעור מיט זיינע קשיות!...

האב איך מיך קוים דערוואכט אויפן סוף פונעם שיעור און איך האב וויטער געפרעגט צווישן קשיות. האט זיי דער ראש־ישיבה אויפן ארט אין גאנצן צעקלאפט. האב איך מיך אבער נישט צופרידן געשטעלט מיטן ראש־ישיבהס גרינגשאצן מיינע קשיות און איך האב פארלאנגט, דער רבי זאל מיר אויף מארגן געבן א דעפיניטיוון תירוץ.

צומארגנס האט דער ראש־ישיבה איבערגעחזרט דעם שיעור, פאר־ענטפערט דערביי עטלעכע קשיות, וואס אנדערע האבן געפרעגט — און מיינע נעכטיקע קשיות האט ער אין גאנצן איגנארירט.

וועז דער ראש־ישיבה איז דערנאך אוועקגעגאנגען אין זיין חדר מיוחד האט מיך דער „חוזר ראשון" געזומען אין דער ארבעט ארײן און מיך אנגעהויבן שטעכעלירן מיט קשיות.

— א, מען האט גאר נישט געוווסט, אז דו ביסט אזא גרויסער קשיא־פרעגער, וועל איך דיך טאקע אויך פרעגן עטלעכע קשיות...

האבן זיך דעמאלט אנגעהויבן שיטן אויף מיר קשיות פון אלע זייטן, אז איך האב אזש נישט פארשטאנען, וואס מען וויל פון מיר. דערביי האט מיר איטלעכער קשיא־פרעגער געגעבן א קלאפ אין פלייצע, גלייך ווי ער זאל מיר וועלן מאכן א קאמפלימענט פאר מיין ווויל־קענעוודיקייט. האט מיך דאן מיין פריינד ראטמאן ארויסגעראטעוועט פון דער סיטו־אציע. ער האט זיך אוועקגעשטעלט פאר מיר ווי א וואנט און דערביי א זאג געטאן, אז ווער עס וועט צו מיר צוגיין מיט א קשיא, וועט עס האבן מיט אים צו טאן. האט מיך שוין דער עולם אפגעלאזט, נאך דעם ווי עס האט זיך מיר אויסגעדאכט, אז די קלעפ אין פלייצע פון מיינע חברים האבן מיר אפגעשלאגן א שטיק לונג...

דינסטיק אין דער פרי האט דער „חוזר ראשון" איבערגעחזרט דעם שיעור און דער ראש־ישיבה האט אים אויף עטלעכע שטעלן אויסגעבע־סערט און אלע זענען געווען צופרידן.

האט זיך דאן דער ראש־ישיבה געווענדעט צו מיר, אז אפשר האב איך עפעס א קשיא, זאל איך זי דא פרעגן. האב איך אויף דעם גאר נישט געזאגט.

מיטוואך אין דער פרי האט זיך דער „חוזר שני" געמאלדן קראנק,

האָט דעמאָלט דער ראש־ישיבה מיך מכבד געווען איבערצוחזרן דעם שיעור. איז כאָטש איך בין צו דעם נישט געווען צוגעגרייט, האָב איך דעם כיבוד אָנגענומען. דער ראש־ישיבה איז אויך זייער צופרידן געווען פון מיין איבערזאָגן דעם שיעור — און אַזוי ווי איך האָב באַמערקט, אַז איך האָב שוין איצט גאָר נישט צו פרעגן, האָט דער ראש־ישיבה אַ זאָג געטאָן:

— דו האָסט דיין אויפגאבע גוט דורכגעפירט. דאָס איבערזאָגן מיין שיעור האָט אָבער געשמעקט פון דיין זייט מיט אַ גרויסער מאָס „שחצנות" (זעלבסטבאַוווסטע חוצפה), ווייל עס דאָכט זיך דיר, אַז אַזוי ווי דו האָסט איבערגעזאָגט מיין שיעור, איז נישט פאַראן קיינער, וואָס זאָל דאָס קענען נאָכטאָן. פולישע לומדים זענען בייַ זיך אַזוי אייַנגעבילדעט, אַז ייעדער מיינט, אַז טאַקע נאָר ער פאַרמאָגט די גאַנצע תורה!...

— פון דעסטוועגן איז פאראן איין קשיא, וועלכע באַאומרואיקט מיך פונעם ערשטן אויגנבליק אָן, וואָס איך בין אַהער געקומען, און אייר האָט זי מיר בשום אופן פארענטפערט! — האָב איך דאָן אַריינגעוואָרפן אַ וואָרט.

— דהיינו וואָס? — האָט דער ראש־ישיבה אַ פרעג געטאָן.

— מיין קשיא איז „ואם תאמר מה נאכל?" אָט בין איך שוין דאָ אַקאָרגע וואָך צייט און איר האָט מיך נאָך נישט געפרעגט, צי איך האָב צו עסן!...

— דאָס פרעג איך נישט ביי קיינעם! — האָט דער ראש־ישיבה געענטפערט — אזוי ווי איך האָב דיך נישט ספעציעל געבעטן אַהער צו קומען צו דער פרעשבורגער ישיבה, האָב איך נישט קיין באַזונדערן חוב דיך צו באַזאָרגן מיט עסן!...

— געפעלט מיר טאַקע נישט דער גאנצער סיסטעם אייערער! — האָב איך אויף דעם געענטפערט.

— לאָמיר אים געבן אויף הוצאות אהיים צו פאָרן! — האָט דער „חוזר ראשון" אַריינגעוואָרפן אַ וואָרט — פרעשבורגער ישיבה דאַרף נישט האָבן אַזעלכע חכמים!...

שווייגנדיק האָט דער ראש־ישיבה דאָס געהערט און נישט געזאָגט קיין וואָרט.

האָט זיך דאן ביי מיר נישט־ווילנדיק ארויסגעריסן:

„מדשקתי רבנן, שמע מינה, ניחא להו!"...
און דער ראש־ישיבה האָט אלץ געשוויגן.

**
*

דעמזעלבן נאָכמיטיק האָט מיר דער „חוזר ראשון" געבראַכט 15 מזומנע גולדן אויף הוצאות אהיים צו פאָרן...

דאָס זעענדיק האָט מיין פריינד ראָטמאן מכבד געווען דעם חוזר ראשון מיט אַן אונגארישן „מי שברך"... דערביי האָט ער מיר אונטערגע־שטופט אַנדערע 10 גולדן און מיר אָנגעזאָגט, איך זאָל זוכן מיין גליק אין אַן אַנדערער אונגארישער ישיבה. ער האָט מיר אויך אָפּגעבראַכט פונעם ראש־ישיבה דעם כתב פון ר' שמעון סופר, וועלכער איז געווען אַדרעסירט צו אַלע ישיבות אין אונגארן.

קאַפּיטל 41

א מתנה פון א מידל, געפלאָכטן פון אירע האָר

אַזוי ווי איך האָב אָנגעהויבן אריינגיין צו ר' שמעון סופר אין הויז, איז מיר דער זאָלישטשיקער רבי געווארן אַ קעגנער — און ער האָט אָנ־געזאָגט ביי זיך אין שטוב, מען זאָל מיך נישט מער לאָזן אַריבערטרעטן ביי אים די שוועל און מען זאָל מיט מיר נישט האָבן קיין שום מגע־משא.

ר' שמעון סופר איז געווען באַקאנט ווי אַ קעגנער פון חסידישע רביים, און דאָס, וואָס ער האָט זיך אין די לעצטע יאָרן פון זיין לעבן דערנענטערט צום בעלזער רבין, האָט איטלעכער געוווסט, אַז דאָס איז ביי אים בלויז אַ פּאָליטישער שאַכצוג. איז דערפאר דער זאלישטשיקער רבי געווען זיכער, אַז איך וועל דאָרט ווערן אַן אויסגעשפּראָכענער קעגנער פון חסידות. אויסער דעם איז דער זאלישטשיקער רבי געווען אַ קעגנער פון ר' שמעון סופרס „מחזיקי הדת".

האָט מיר אָבער יוכבד דעם רבינס אַמאָל געזאָגט, אַז זי וועט נישט קוקן אויף דער קעגנערשאַפט פון איר פאָטער און זי וועט זיך נישט לאָזן פאַרשלייערן צו קיין אנדערן, און ווען איך האָב אַמאָל באַגענט די זאָ־לישטשיקער רביצין אין גאַס און זי האָט מיך אויסגעפרעגט וואָס איך טו און ווי וויט איך האַלט אין לערנען האָט זי מיר דעמאָלט מיט אַ

לייטזעליקן שמייכל אויף די ליפן דערקלערט, אַז זי פון איר זייט וואָלט מיך זייער גערן געהאט פאַר אן איידעם, וועז איך זאָל פריער האָבן סמיכה אויף רבנות, אָדער איך זאָל זיין אן אויסגעשטודירטער דאָקטאָר פון פילאָסאָפיע.

מיין פאָטער האָט אויך געווּסט, אין וואָס פאַר אַ פאַרהעלטניש איך שטיי צום זאלישטשיקער רבינס פאַמיליע און אַזוי ווי ער האָט אַמאָל גע־הערט, אַז יוכבד שטייט אין שידוכים, האָט דאָס אים זייער געקרענקט, כאָטש ער האָט פאַרשטאנען, אַז וועז דער ענין זאָל ווערן אן ערנסטער, בין איך נישט קיין פאַסיקער חתן פאַר אַזאַ מיידל ווי יוכבד דעם רבינס, וועלכע איז געווען מיט צוויי יאָר עלטער פון מיר. דערצו איז פון צופיל לערנען אוֹן לעבן אין שלעכטע אומשטענדן האָב נאָך אויסגעזען פיל יינגער, ווי איך בין געווען אין דער ווירקלעכקייט.

האָט מיך אַמאָל ביינאַכט דער פאָטער מיינער אַרויסגערופן פון שטוב און געהאלטן צו מיר די ווייטערדיקע דרשה:

— „ווי די זאָך מיט דיין לערנען זאָל זיך נישט ענדיקן, מוזטו איצט אַוועק פון קראָקע, אוֹן וועז דו וועסט אם ירצה השם צוריקקומען, וועסטו דאָ אַוודאי אָנטרעפן געענדערטע פאַרהעלטענישן, צו וועלכע דו וועסט זיך מוזן צופאסן. וועסט אפשר זען, אַז דאָס וואָס דו רעדסט זיך איין, אז עס וואָרט אויף דיר, וועט גאָר זיין ביי אַן אַנדערן אין דער האָנט. האָב איך דיר געוואָלט זאָגן, אַז אן אָרעמאן דאַרף נישט וועלן קריכן אויף די הויכע שוועלן, ווייל די צוריסענע שטיוול זיינע קענען זיך פאַרטשעפען אַן דער הויכער שוועל אוֹן ער קען לייכט אומפאלן".

מיר איז אַפילו נישט קלאָר געווען, וואָס דער טאטע וויל מיר זאָגן מיט זיינע ווערטער. איך האָב אָבער נישט געהאט די טבע דעם טאטן איבערצופרעגן, איבערהויפט וועז איך האָב פאַרשטאנען, אַז ער רעדט קיין מאָל נישט קיין אומזיסטע רייד — אוֹן איך האָב פאַרשטאנען, אַז ער צילט מיט זיינע ווערטער צו אַ געוויסן פונקט, וואָס האָט אַ שייכות צו מיין לעבן.

אין דער לעצטער נאַכט פאַר מיין אַוועקפאָרן, נאָך מיין אַהיימקומען מיט לייִדיקע הענט פון פרעשבורג, וועז איך האָב געטראַכט צו פאָרן קיין בערלין אוֹן מיין פאָטער האָט געדענקט, אַז איך גיי זוכן עפּעס אן אונ־גאַרישע ישיבה, האָט זיך די גאַנצע פראגע אויפגעקלערט.

דורך מיין חבר מאיר, דעם זאַלישטשיקער רבינס זון, האָב איך געשיקט זאָגן צו זיין שוועסטער יוכבד, אַז איך וויל זי זען, ווייל איך קלייב זיך אַוועקצופֿאָרן פון קראָקע אויף גאָר אַ לאַנגער צייט.

האָט יוכבד אין יענער נאַכט געמאַכט אַ באַזוך ביי אונדז אין הויז — און ווען איך בין דאָן אַרויסגעגאַנגען זי באַגלייטן, האָט זי צו מיר אַזוי געזאָגט:

— „זאָלסט וויסן, אַז דער טאטע צווינגט מיך, איך זאָל וואָס גיכער ווערן אַ כלה. ער שרייט, אַז איך בין שוין אַ מויד פון 17 יאָר און עס האָט נישט קיין זינען לענגער צו ווארטן, בפרט ווען איך האָב נאָך דרײַ יינגערע שוועסטער, וואָס ווארטן „פון מיר פּטור צו ווערן". וויַיס איך נישט, צי איך וועל האָבן דעם כוח איך זאָל זיך נאָך לאנג קענען שטעלן אַנטקעגן דעם טאטנס ווילן. קענסט אָבער זיין זיכער, אַז ווי לאנג עס וועט מיר נאָר זיין מעגלעך, וועל איך טראכטן צו בלייבן פריי ביז איך וועל ענדליך דער מאמען אַרויסזאָגן, וועמען איך וויל"...

דערנאָך האָט זי מיר דערלאַנגט עפּעס איינגעוויקלט אין אַ פּאַפּיר, און האָט מיר געזאָגט:

—„איך גיב דיר דאָ פון מיר אן אָנדענקען אַ קייטל צו אַ זייגערל, געפֿלאָכטן פון מיינע אייגענע האָר. זאָל דאָס דיר זיין אַ סימן, אַז איך וועל שטענדיק פון דיר דענקען... און ווען דו וועסט קומען אַהיים אַ פּאַר־טיקער — האָט זי צוגעגעבן, ווען זי האָט געזען, אַז איך הער אלצדינג שווייגנדיק און רוף זיך נישט אָפּ קיין וואָרט — ווען דו וועסט קומען אַהיים אַ פּאַרטיקער ווי אַ רב אָדער ווי אַ דאָקטאָר, ווי די מאמע מיינע זאָגט, קענסטו זיין זיכער, אַז ווען איך וועל אפֿילו זיין אַ חתונה געהאַטע, וועל איך אויך טראכטן זיך צו באַפרייען"...

— „טאָרסט נישט פּאַרגעסן, אז איך בין אַ כהן! — האָב איך איר געענטפערט.

מער האָב איך נישט געקענט רעדן. טרערן האָבן געשטיקט מיך אין האַלדז און איך בין צוריקגעגאַנגען אין שטוב כמעט אָן ווערטער.

שפּעטער, ווען איך בין שוין געווען אין בערלין, האָט מיר מיין חבר מאיר געשריבן, אַז זיין שוועסטער יוכבד איז אַ כלה געוואָרן. האָט זיך מיר דעמאָלט אויסגעדאכט, אַז די גאַנצע וועלט האָט שוין נישט פאַר מיר קיין שום רייץ.

וועגן יוכבדן האָב איך זיך פון דעסטוועגן געטרייסט, אַז ווען אַ מיידל ווערט אַ כלה, הייסט דאָס נאָך נישט, אַז זי מוז חתונה האָבן דווקא מיט דעם זעלביקן חתן...

דאָס האַרענע קייטל, וואָס יוכבד האָט מיר געגעבן, האָב איך דערנאָך געטראָגן ווי אַ „קמיע" טאָג און נאַכט און איך האָב עס נישט אַרונטער־ געלאָזן פון מיין האלדז.

שפּעטער מיט אַנדערהאלבן יאָר, ווען איך בין שוין לאַנג געהאט צוריקגעקומען פון מיינע וואנדערונגען, האָט מיר מיין פּאָטער געשריבן, אַז יוכבדס חתונה איז באַשטימט פּאַר דעם און דעם טאָג, בין איך אין יענער נאַכט, וואָס יוכבד האָט חתונה געהאט, אַרומגעגאנגען ווי אַ צוגע־ דולטער — און דאמאָלס איז ביי מיר אויך דאָס האַרענע קייטל פּאַר־ שוווונדן. איך קען נישט וויסן, צי עס האָט עמעצער ביי מיר דאָס אַוועק־ געגנבעט אָדער איך האָב עס אין אַ מאָמענט פון אויפרעגונג אומבאַוווס־ טערהייט אין פייער אַריינגעוואָרפן.

מאָנאטן לאנג דערנאָך האָב איך נישט אויפגעהערט דאָס קייטל צו זוכן, ווייל עס איז מיר נישט קלאָר געווען, ווי אזוי עס איז פון מיר אַוועק־ געקומען. צומאָל האָט זיך מיר אויסגעדאכט אַז איך האָב עס אליין מיט מיינע אייגענע הענט פאַרברענט. אן אנדער מאָל האָט זיך מיר געדאַכט, אז איך האָב עס ערגעץ באַהאלטן, ביז איך האָב ענדלעך איינגעזען, אַז יוכבד, דעם רבינס טאָכטער, איז פאַר מיר פאַרלוירן, ווייל „אן אַרעמאן דאַרף נישט וועלן קריכן מיט זיינע צוריסענע שטיוול אויף אַ הויכער שוועל, ווו ער קען זיך לייכט פאַרטשעפּען און אומפאלן", ווי מיין פּאָטער האָט מיר געזאָגט.

יוכבדן אַליין האָב איך, זייט איך בין דענסטמאָל אַוועק פון קראָקע און זי האָט מיר געגעבן דאָס האַרענע קייטל פּאַר אַן אָנדענקען, נישט מער געזען... איך האָב בלויז געהערט, מיט וועמען זי האָט חתונה געהאט און אין וועלכן שטעל זי ווויינט — און ווען עס איז מיר אַמאָל, מיט אַ צענדלינג יאָרן שפּעטער, אויסגעקומען צו זיין אין יענעם שטעטל, האָב איך מיט אַ באַזונדערער כוונה אַכטונג געגעבן, איך זאָל זי נישט דאַרט אין ערגעץ באגעגענען...

קאפיטל 42

איך גיי זוכן „תכלית" אין בערלין

זומער, תרמ"ד (1884) בין איך אַרומגעגאנגען ליידיק, נישט געהאט וואָס צו טאָן. זיצנדיק גאַנצע טעג אינעם בית המדרש, האָט זיך מ'ר אַפילו נישט געגלוסט צו עפענען אַ ספר. גלייכגילטיק צו אַלעמען, בין איך אויך נישט געגאנגען צו ר' עקיבא קאַרניצער אין הויז, כאָטש ער האָט מיך כסדר געבעטן, איך זאָל קומען צו אים לערנען ווי פריער.

איינער פון אונדזערע שכנים האָט מיר געראטן, איך זאָל נישט מיאַר זוכן קיין ישיבות אין אונגארן, נאָר איך זאָל ליבערשט פאָרן קיין פּשע־מישל. אין גאליציע, ווו עס האָט דענסטמאָל דער דאָרטיקער רב ר' יצחק שמעלקיש אָנגעהאלטן אַ ישיבה מיט צענדליקער בחורים.

האָב איך דאָס גאָר נישט געוואָלט הערן, ווייל איך האָב געווסט, אַז די אַרעמע בחורים אין דער פּשעמישלער ישיבה מוזן עסן „טעג".

איז ביי מיר דערפאר געבליבן צו לאָזן זיך קיין בערלין. דאָרט בין איך געווען זיכער, וועל איך שוין געפינען מיין וועג פאַרן לעבן. דאָרט וועל איך קענען אַרייַנקומען אינעם „ראבינער סעמינאר" — און מיט מיינע ידיעות וועט מען מיך דאָרט זיכער האַלטן פאַר אַ „גדול בישראל".

ווו נעמט מען אָבער אויף הוצאות קיין בערלין?

ג' אלול, תרמ"ד, פונקט אין דעם טאָג, וואָס איך בין אַלט געווארן 16 יאָר, בין איך אַוועק צופוס פון קראָקע צו גיין קיין בערלין.

מיין פאָטער האָט מיר דעמאָלט געגעבן זיינע אן אלטע פאָר שטיוול צום פארקויפן, פאַר וועלכע איך האָב באַקומען עטלעכע פרוטות. מיין מאמע האָט אויך געהאט אָנגעקליבן עטלעכע פרוטות, האָט זי מיר זיי מיטגעגעבן. זי האָט מיר נאָך אויסער דעם איינגעפאקט אַ פּעקל עסן און אַרייַנגעלייגט דאָרט אַלצדינג, וואָס אַ מאמע קען אַרייַנלייגן, וועלכן איר בן־יחיד גייט אַוועק אין אַזאַ ווייטן וועג.

און וועלכן איך בין דעמאָלט געקומען זיך געזעגענען מיט ר' עקיבא קאַרניצער, האָט ער מיר געגעבן אַ נייעם כתב און ער האָט מיר אויך אָנ־געזאָגט, איך זאָל אים שרייבן, וועלכן עס וועט מיר עטוואָס פעלן...

צום אַוועקגיין פון קראָקע האָב איך אויסגעקליבן אַ צייט, וואָס איך האָב געווסט, אז מיין פאָטער קען מיך דענסטמאָל נישט באַגלייטן. איך

האָב נישט געוואָלט, ער זאָל מיך זען אין די קורצע בגדים. און טאָמער האָט מיך דער טאטע געפרעגט, וואָס איך האָב עפּעס אויסגעקליבן אַזאַ מין אויסטערלישע שעה צום אַוועקגעפֿאָרן, האָב איך אים געזאָגט, אַז איך מוז טאָן אַלץ, וואָס ר' עקיבא קאָרניצער הייסט מיר טאָן...

מיינע עלטערן און ר' עקיבא קאָרניצער האָבן געגלייבט, אַז איך פֿאָר ערגעץ אין אַן אונגארישער ישיבה און איך האָב זיך געלאָזט גיין צופוס קיין בערלין.

וועג אזא גרויסער פילאָסאָף, ווי משה מענדעלסאָן, האָט געקענט גיין צופוס פון דעסוי אין טיף דייטשלאנד, ביז קיין בערלין — האָב איך ביי זיך געקלערט, אַרויסגייענדיק פון קראָקע מיטן פּעקל אויף די פֿלייצעס — און וועג שלמה מיימון האָט געקענט גיין פון נעסוויזש אין דער ליטע ביז בערלין, וועל איך מיטן אייבערשטנס הילף אויך צוקומען בשלום אין בערלין.

מיין וועג האָב איך געהאט ענגוי אָנגעצייכנט. קודם האָב איך געדארפט גיין פון קראָקע ביז אשציפין (אָשוויענטשים) און פון דאָרט האָב איך שוין געדארפט גיין אויף דייטשער טעריטאָריע. רייזע־דאָקומענטן האָב איך זיך געהאט באַזאָרגט — און איך בין געגאַנגען!

גייט עס זיך אָבער נישט אַזוי שנעל ווי עס רעדט זיך. איז כאָטש איך האָב אַ גאנצן וועג כסדר געמורמלט די באַוווסטע פּסוקים, וואָס זענען אַ סגולה קעגן אַלע בייזע באַגעגענישן, זענען אויף מיר הינט אָנגעפאלן, האָבן מיך ווילדע שקצים מיט שטיינער באַוואָרפן און די ערשטע נאַכט פון מיין וואנדערונג בין איך געשלאָפן אין מיטן וועג אונטערן פרייען הימל.

ערשט פאַר אָשפּיצין, האָב איך באַגעגנט אַ מענטשן, פאָרנדיק אויף אַ וואָגן, וועלכער האָט זיך מיט מיר זייער אינטערעסירט. האָט ער מיך אַריבערגעפירט אין זיין וואָגן איבער דער פרייסישער גרענעץ, געגעבן מיר אויפן וועג צו עסן און געוואָלט מיר אויך געבן געלט, וואָס איך האָב פאַר קיין פאל נישט געוואָלט אָננעמען.

דערנאָך בין איך וויייטער געגאַנגען צופוס — און אַזוי ווי עס איז דעמאָלט געווען אַ שיין וועטער בין איך אָפטמאָל געגאנגען אַ גאַנצן טאָג און אַ גאנצע נאַכט, אָן אן אָפּרו.

געלעבט האָב איך פון מיין אייגענעם געלט און פונעם פּעקל עסן,

וואָס מיין מאמע האָט מיר מיטגעגעבן. קומענדיק דעמאָלט אין די פויז־ נישע שטעטלעך, בין איך שוין געווען מיד פונעם גיין און דאָס גע־ מיינס האָט אויך געהאלטן ביים סוף. בין איך דאָן אַרײַנגעגאנגען „אויף אַ באַזוך" צו די רבנים און די פֿאַרשטייער פון די קהילות. האָב איך שוין פֿאַרבראַכט האַלבע טעג און גאַנצע נעכט אין די פויזנער „בתי מדרשים", וווּ יידן פלעגן אַמאָל זיצן און לערנען, אָבער דענסטמאָל, ווען איך בין דאָרט געווען, האָט מען שוין אין יענע שטעטלעך נישט געקענט צונויפ־ קלייבן אַ מנין צום דאוונען, אַפילו ווען אייניער האָט געהאט יאָרצייט, אין אַ וואָכנטאָג. כמעט אין אַלע יענע לײדיקע בתי־מדרשים האָב איך גע־ טראָפן פולע אלמערס מיט אַלטע ספֿרים, וואָס עס האָט זיי שוין קיינער זייט צענדליקער יאָרן נישט אָנגערירט. אין איין שטעטל, מיטן נאָמען שוועזענץ, איז מיר אויסגעקומען צו זיין דער צענטער צום מנין ביי אַ יאָרצייט און חוץ דעם שמש בין איך דאָרט געווען דער אייניציקער ביים דאוונען, וואָס האָט געהאט אייגענע תפילין . . .

געגעסן האָב איך אין יענע טעג זייער וויניק. אומעטום, ווו איך בין אָנגעקומען און מען האָט געזען מיינע ידיעות, האָט מען מיך אַפילו געבעטן עסן. אזוי ווי איך האָב זיך אָבער געשעמט צו עסן אומזיסט ביי פרעמדע מענטשן, האָב איך נישט געוואָלט גאָר נעמען ביי קיינעם און איך האָב געלעבט פון עפּל און בארנעס, וועלכע איך פלעג אָפּרייסן פון די ביימער ביים וועג אָדער פון די קאָרטאָפלעס, וואָס איך פלעג מיר אויסגראָבן אין די פעלדער און בראָטן זיי אויפן וועג. האָט מיך אָבער אַמאָל אַ זשאַנדארם געכאַפּט ווי איך רייס עפּל פון אַ בוים, האָט ער מיך געסטראשעט צו אַרעסטירן, האָב איך שוין דערפאר געמוזט עסן, ווו מען האָט מיר נאָר געגעבן.

ראש־השנה, תרמ"ה, בין איך געווען אין ניישטעטין, אין דער פּראָ־ווינץ פּאָמערן. איז דאָס געווען צוויי יאָר נאָך אַ פּאָגראָם אויף די דאָר־ טיקע יידן, ביי וועמען עס האָבן די גויים חרוב געמאַכט די דאָרטיקע שול — און כאָטש דאָס איז געווען אינעם פרייען „ציוויליזירטן" דייטש־ לאַנד, האָבן די ניישטעטינער יידן צוויי יאָר נאָכן פּאָגראָם נאָך אַלץ מורא געהאט צו ווייזן זיך אין אַ יום־טוב אין גאָס. אַפילו אין שול אַרײַן צום דאוונען האָט מען מורא געהאט צו גיין, — די גויים נישט אויפצו־ רייצן. זענען דענסטמאָל די מענער געקומען אין שול אַרײַן אָנגעטאָן

וואכעדיק, די גויים זאלן אויף זיי נישט דערקענען, אז זיי גייען דאווגען לכבוד יום־טוב, און ווייבער זענען גאר אינגאנצן געבליבן זיצן אין דער־היים.

געגען ראש־השנה האב איך נישט מער ווי א שטיקל טרוקן ברויט, וואס איך האב געהאט אנגעגרייט פון ערב ראש־השנה. קיין אייניציקער פון די דארטיקע יידן האט מיר נישט פארבעטן צו זיך אויף יום־טוב, כאטש ווען עס זאל מיך געווען עמעצער פון די ניישטעטינער יידן בעטן צו זיך עסן, וואלט איך די איינלאדונג נישט אנגענומען, ווייל איך האב געזען, אז זיי פירן אלע טרפהנע קיכן...

אנקומענדיק אין פראנקפורט ביי דער אדער, האב איך געהאט צו טאן מיט דער פאליציי. א דעטעקטיוו האט מיך אנגעכאפט אין גאס, רע־ווידירט מיין פעקל און מיינע קעשענעס, און כאטש ער האט נישט ג־פונען ביי מיר קיין שום פארדעכטיקע זאך, האט ער מיך געפירט צו דער פאליציי, ווו איך האב דעם באאמטן געמוזט דערציילן צו וואס און ווי אזוי איך בין געקומען קיין פראנקפורט. אויסהערנדיק מיין געש־כטע, האט דער פאליציי־באאמטער דערקלערט, אז מען וועט מיר נעכן ארבעט אין פראנקפורט, כדי איך זאל זיך קענען אנקלייבן אויף הוצאות צו פארן ווייטער מיט דער באן קיין בערלין, און טאמער וועל איך נישט וועלן אנעמען די ארבעט, וואס מען וועט מיר וועלן געבן, וועט דאס זיין א באווייז, אז איך בין א פשוטער שלעפער (א בראדיאגע) און מען וועט מיך צוריקשיקן מיטן קאנווואי צו דער עסטרייכישער גרענעץ.

האט מיר דאן דער דעטעקטיוו צוגעפירט צו דער יידישער קהילה און דערנאך האט ער מיך ארומגעפירט צווישן אלע יידישע סוחרים אין פראנקפורט. קיינער פון זיי האט מיך אבער נישט געוואלט אריינענעמען. פאר אייגעם בין איך געווען צו שוואך, פאר אנדערע בין איך געווען פסול, ווייל איך בין אן עסטרייכער. ענדלעך איז דעם דעטעקטיוו נמאס געווארן דאס ארומגיין מיט מיר, האט ער מיך געוואלט פארשליסן אין ארעסט אויף איבער נאכט, האב איך אנגעהויבן ווייגען, האט ער אויף מיר פלוצים רחמנות געקראגן און האט מיר געהייסן גיין ווייטער, אבי מען זאל מיך נישט מער זען אין פראנקפורט.

גייענדיק פון פראנקפורט ביז בערלין, האב איך שוין אויפן וועג ביי דריי אדער פיר קהילות געמעגן אונטערשטיצונג — און ווען איך בין נאך

זיבן וואכן וואנדערן ענדלעך אנגעקומען אין בערלין, האָב איך זיך אַרומ־
געדרייט דריי לאנגע טעג איבער די בערלינער גאַסן ביז איך בין גע־
וואָרן, אַז איך דאַרף גיין צום רעקטאָר פונעם בערלינער „ראבי־
נער סעמינאר", ד"ר עזריאל הילדעסהיימער, וועלכער האָט מיך זייער
שיין אויפגענומען און טאָקע אויף דער שטעל דערקלערט, אז כאָטש איך
קען גענוג ש"ס ופוסקים אויף צו מאַכן ביי אים דעם עקזאמען פאַר רא־
בינער סעמינאַר, קאָן מען מיך פון דעסטוועגן נישט אַנענעמען פאַר אַ תלמיד
אינעם ראַבינער ־ סעמינאר, ווייל איך בין צו יונג און איך מוז צוערשט
האָבן געענדיקט א גימנאַזיום.

עטלעכע טעג שפּעטער בין איך געקומען צום סעקרעטאַר פון דער
„האָכשולע פאַר יידישער וויסנשאַפט", ווו עס ווערן אויסגעבילדעט רע־
פאָרמירטע ראבינער, האָט ער מיך אומגעדולדיק אויסגעהערט און אויף
מיר׳ אַ געשריי געטאָן:

— אַ מערקווירדיקע זאך מיט די פּוילישע שנאָרער, וואָס יעדער פון
זיי דענקט, אַז ער קען ווערן ראבינער, ווען ער זאָל נאָר וועלן...

איך האָב דעמאָלט אייגנגעזען, אַז איך האָב שוין נישט וואָס צו זוכן
אין בערלין. האָב איך מיט דער הילף פון ד"ר הילדעסהיימער געקראָגן
אויף הוצאות, איך זאָל קענען צוריקפאָרן קיין קראָקע.

קאַפּיטל 43

ביי דוד גאָרדאָן אין ליק

נאָך די אילוזיעס, וואָס איך האָב מיר פריער אויסגעמאָלן אין די
געדאַנקען וועגן מיינע צוקינפטיקע אויפטוען אין בערלין, איז גרינג צו
פאָרשטיין, פאַרוואָס עס האָט זיך מיר נישט געוואָלט צוריקפאָרן קיין
קראָקע אין דעם זעלביקן צושטאנד, וואָס איך בין פון דאָרט אַוועקגעפאָרן.

דער דורכפאל פון אַלע מיינע פּלענער אין בערלין האָט מיך דאַן
וויניק וואָס אַראָפּגעקלאפט פון מוט אין מיינע שטרעבונגען. אַנשטאָט
וואָס איך האָב געזאָלט פאָרן צוריק קיין קראָקע, בין איך אַוועקגעפאָרן פון
בערלין קיין ל י ק , מזרח־פּרייסן, נישט ווייט פון דער רוסישער
גרענעץ, ווו איך האָב זיך איינגערעדט, צו קריגן א שטעלע אַלס מיטאַר־

בעטער אין דער רעדאקציע פון דער העברעאישער צייטונג „המגיד", ביי דוד גאָרדאָן.

אָנגעקומען אין ליק, האָב איך נישט גלייך געטראָפן דעם וועג צו דער ווינונג פון דוד גאָרדאָן. ס'איז מיר געווען אַ וווּנדער, וואָס איך האָב זיך געמוזט לאנג נאָכפרעגן, ביז איך האָב אויסגעפונען די רעדאקציע פונעם „המגיד". אין אַזאַ שטעטל ווי ליק, וואָס האָט פאַרמאָגט נישט מער ווי צען טויזנט איינווויינער, האָב איך געמיינט, אַז יעדעס קינד דארף וויסן, וווּ דוד גאָרדאָן וווינט. לסוף האָט מען מיך געשיקט צוערשט צו דער פאָליציי און דערנאָך צו דער פאָסט געוואָר ווערן דעם ריכטיקן אַדרעס.

גאָרדאָן האָט מיך אויך זייער שיין אויפגענומען. אָבער ווען איך האָב אים דערציילט וועגן וואָס איך בין צו אים געקומען, האָט ער מיך אָנגעקוקט מיט אַזאַ בליק, ווי ער זאָל האַלטן, אַז איך בין נישט ביים קלאָרן פאַרשטאנד. פונדעסטוועגן האָט ער זיך געמוען די מי, אַרייַנצו־לאָזן זיך אין אַ שמועס. איך האָב אים געוויזן אַ בריוו פונעם דעמאָלסטיקן גרעסטן דיכטער, יהודה לייב גאָרדאָן, פון פּעטערבורג. איך האָב יענעם געהאט געשיקט אַן אַרטיקל פארן „המליץ", וואָס ער האָט נישט געדרוקט; אָבער אזוי ווי מיין העברעאיש - שרייבן איז אים געפעלן, האָט ער מיך געבעטן, איך זאָל זיך נישט באַלייַדיקן, וואָס ער דרוקט נישט מיין איצ־טיקן ארטיקל און איך זאָל אים צושיקן אַנדערע „זאכן", וואָס ער וועט זייער גערן דרוקן, ווייל איך פאַרמאָג אַ שיינעם „סגנון" און מיין „אופן הרצאה" איז אַן אויסגעצייכנטער. דורכגעלייענט י. ל. גאָרדאָנס בריוו, האָט זיך דוד גאָרדאָן אין מיר שטאַרק פאַראינטערעסירט.

ער האָט מיר דערקלערט, אַז די צייטונג זיינע איז זייער אַן אַרעמע און ער קען פאַר מיין ארבעט גאָר נישט צאָלן. ווען איך וואָלט געווען אביסל עלטער און העכער אין ווקס, וואָלט ער מיך געקאָנט רעקאָמענ־דירן צו לערנען העברעאיש מיט קינדער. אָבער לויט ווי איך האָב אַלס 16יעריקער בחור דענסטמאָל אויסגעזען, האָט ער מורא געהאט, אַז די „ווילדע ליקער שקצים" וועלן נישט האָבן קיין דרך־ארץ פאַר מיינע גרויסע ידיעות.

דוד גאָרדאָן פלעגט אַליין מאַכן די גאַנצע צייטונג, אַליין געשריבן די ארטיקלען און די נייס, רעדאקטירט די אָנגעקומענע אַרטיקלען און קאָרעספאָנדענץ פון דרויסנדיקע שרייבער, געפירט די געשעפטס־ביכער,

געלייענט די טעגלעכע צייטונגען און צוגעשיקטע ביכער, אונטערגע־האַנדלט וועגן אנאַנסן און קאַרעספּאַנדירט מיט הונדערטער פאַרשיידענע מענטשן אין אַלגעמיין יידישע ענינים. געהאַלפן ביי דער אַרבעט האָבן אים זיינע צוויי דערוואקסענע טעכטער, וועלכע פלעגן אויך שרייבן די אדרעסן צו די אבאָנענטן פון דער צייטונג.

אַ זון האָט ער געהאט אן אייניקן, וועלכער האָט צו גאַרנישט געטויגט, איז ער כסדר אַרומגעגאנגען פוסטע־פאס און האָט אַפילו נישט געוואָלט העלפן די שוועסטערן אין זייער אַרבעט.

ריידנדיק מיט דוד גאַרדאָן, האָב איך אים געוויזן אַ פּעקל העברע־אישע כתבים מיינע וועגן פאַרשיידענע צייט־פראגן, ער האָט דאָס אַוועק־געמאַכט מיט דער האנט און געהייסן מיר אַנשרייבן אן „על המדינות בו יאמר"... ווי עס פלעגן הייסן די פּאָליטישע אַרטיקלען זיינע. ווי אַן אַנווייז פאַר מיין שרייבן האָט ער מיר געגעבן דורכלייענען עטלעכע דייטשע צייטונגען. בין איך אויף גיך דורכגעפלויגן מיטן אויג איבער די אַלע צייטונגען און איך האָב מיך באַלד אַוועקגעזעצט שרייבן דעם פאַרלאנגטן ארטיקל. וועז איך האָב דאָס אַרטיקל פאַרענדיקט, האָט עס דוד גאַרדאָן דורכגעלייענט און דערקלערט, אז דער ארטיקל איז זייער גוט אַנגעשריבן, אָבער דרוקן קען מען אים נישט!...

אין מיינע פּאָליטישע איבערצייגונגען בין איך דאן געווען אַ קעגנער פון ביסמארק און פונעם דייטשן אימפּעריאליזם, וואָס האָט זיך דעמאָלט אַנגעפאנגען אויסשפרייטן ביז איבער די גרענעצן פונעם לאנד. אויסער דעם האָב איך געגלייבט, אַז רוסלאנד מוז שטארק באַקעמפט ווערן, וויל עס איז ממש אַ סכנה, אַז די רוסישע רעגירונגס־אַרדענונג זאָל זיך פאַר־שפרייטן איבער אייראָפּע און זאָל דאָרט אַוועקהרגענען יעדע ציווילי־זאַטאָרישע שטרעבונגען.

האָט זיך דוד גאַרדאָן זייער געוווּנדערט, פון וואַנען עס קומען צו מיר אַזעלכע אַנשויאונגען, וואָס זענען פונקט קעגנזעצלעך צו זיינע אַנ־שויאונגען. דערביי האָט ער מיר דערקלערט, אַז אַ יידישע צייטונג מוז זיך האַלטן אין אַקאַנסערוואטיוויער דייטשער שטעלונג, צוגעווירצט מיט אביסל ליבעראליזם בנוגע צו יידן. ער אַליין — האָט ער מיר ווייטער דערקלערט — איז אויך אַ קעגנער פון ביסמארקן, וויל ביסמארק שטיצט די אנטיסעמיטן און וויל דער גרויסער יידישער פּאָליטיקער לאסקער

איז אַ קעגנער פון ביסמארקן, אָבער שרייבן אַזעלכע שארפע ווערטער קעגן ביסמארק, ווי איך האָב אין מיין ארטיקל געשריבן, טאָר מען נישט... בנוגע צו רוסלאנד — האָט ער נאָך צוגעגעבן — מוז מען לויבן אַלצדינג. וואָס דאָרט קומט פאָר, אויב נישט, וועט מען אַהין נישט אַרײַנלאָזן די צייטונג. העכסטנס קען מען זיך אַמאָל דערלויבן, צו זאָגן אַ האָרט וואָרט קעגן דעם רוסישן פאָלק, אַז עס איז נאָריש און פאַרפירט. דאָס מעג מען אָבער נאָר זאָגן, ווען עס קומט אויס צו ריידן וועגן פאָגראָמען אויף יידן. מען טאָר זיך אָבער נישט דערלויבן קיין שלעכט וואָרט קעגן דער רוסישער רעגירונג, וואָס גיט אַרויס אירע פאַראָרדענונגען אין נאָמען פונעם צאָר און די פערזאָן פונעם צאָר דארף זיין הייליק ביי אַלע יידן, וויל ער שיצט זיי אונטער זיינע פליגלען...

פאַרשטייט זיך, אַז ווען איך האָב אַזעלכע דיבורים געהערט, האָב איך דעם מענטשן פיינט געקראָגן, וויל ער איז אין מיינע אויגן געווען אַ שרעקלעכער רעאַקציאָנער, וואָס קען נישט צופאסן זיינע אַנשויאונגען צום גייסט פון דער צייט. אַזוי ווי איך האָב אָבער וויטער געזען, מיט וואָס פאָר אן ערנסט אזא דוד גאָרדאָן איז איבערגעגעבן צו זיין ארבעט, ביי וועלכער ער פלעגט פאַרברענגען פון 7 אַזייגער אין דער פרי ביז 12 אַזייגער אין דער נאַכט און אַמאָל נאָך שפעטער, האָב איך פאָר דעם מענטשן געהאט אַ גרויסן דרך־ארץ.

דערצו פלעגן דענסטמאָל אָנקומען אין ליק יעדן טאָג נייע מחנות רוסישע עמיגראנטן און דוד גאָרדאָן פלעגט כסדר אַרומלויפן. באַזאָרגן פאָר יעדן עמיגראנט דאָס נייטיקסטע גלייך ווי עס זאָל זיך האנדלען וועגן זיינעם אַ נאָענטן קרוב.

הויפטזעכלעך אימפאָנירט האָט מיר דוד גאָרדאָן, ווען ער האָט געערעדט אָדער געשריבן וועגן „ישוב ארץ־ישראל". אין דער דאָזיקער באַציאונג איז נישט געווען קיין גרענעץ. זיין אָפטימיזם בנוגע ארץ־ישראל איז געווען זייער אַ שטאַרקער. געקומען צו דער דאָזיקער אידייע איז ער פון אַ נאַציאָנאל־יידישער אַנשויאונג. יעדעס מאָל, ווען עס האָט זיך אים אויסגעדאַכט, אַז עס איז נייטיק צו מאכן אַ נסיעה קיין פאַריז אָדער לאָנדאָן, דאָרט צו פאראינטערעסירן די „גרויסע" יידן פאר „ישוב ארץ־ישראל", איז ער גרייט געווען אַוועקצונעמען דעם ביסן פונעם מויל ביי זיך און ביי זיין פאַמיליע, כדי צו קענען מאכן די רייזע.

אויסער זיין ארבעט ווי רעדאקטאָר פונעם „המגיד" איז דוד גאָרדאָן געווען אַ מיטארבעטער אין אַ לאָקאלער דייטשער צייטונג מיטן נאָמען „ליקער אָנצייגער", וואָס איז דערשינען דריי מאָל אין דער וואָך. ער האָט אויך געשריבן ענגלישע קאָרעספאָנדענציעס וועגן די געשעענישן ביי יידן אין רוסלאנד צום „דזשואיש קראָניקל" אין לאָנדאָן.

חוץ דעם אַלעמען פלעגן אים אַ סך פון זיינע לייענער איבערגעבן צו דערליידיקן זייערע פּריוואטע זאָרגן. דער „המגיד" איז דאן געווען דער אָפּיציעלער „בעל־עצה" פאַר די משכילים אין די קליינע אָרומיקע שטעט־לעך, וואָס האָבן געזוכט אינפאָרמאַציע ביי דער צייטונג אין יעדן ענין פון זייער לעבן, זיי צו באַלערנען, ווי זיי זאָלן זיך נוהג זיין.

זייער גערן וואָלט איך דענסטמאָל געבליבן אין ליק. איך האָב אָבער אייגנעזען, אַז איך קען דאָרט נישט קומען צו קיין „תכלית". האָט מיר דוד גאָרדאָן ענדלעך פאַרשאפט דאָס נייטיקע געלט אויף הוצאות, איך זאָל קענען פאָרן קיין קעניגסבערג.

אין קעניגסבערג בין איך ווייטער אַרײַנגעפאלן אין מיינע פריער־דיקע פאַנטאַזיעס וועגן שטודירן. עטלעכע טעג האָט זיך מיר אויסגעווייזן, אז איך וועל מאָבן די מעגלעכקייט דאָרט צו בלייבן. ווען איך האָב גע־טראָכט וועגן בלייבן אין קעניגסבערג, האָבן זיך אין מיר אויפגעוועקט די שענסטע היסטאָרישע בילדער וועגן קעניגסבערג, ווו עס האָט געלעבט מיין ליבלינגס־פילאָסאָף קאנט, וואָס יידן פלעגן שרייבן זיין נאָמען „כאנת", כדי צו קענען זאָגן, אַז די ראשי־תיבות פון זיין נאָמען זענען: „כי אליך נפשי תערוג"...

ווען איך האָב געוואָלט בלייבן אין קעניגסבערג, האָב איך געבויט מיין גאנצע האָפענונג אויף מיין קוזין עדוארד בירנבוים, דעם קאנטאר פונעם קעניגסבערגער טעמפל. האָט מיר אָבער מיין קוזין אָפּגערעדט פון דעם דאָזיקן פלאן, ווייל ער האָט געהאלטן אז איך וועל אין קעניגסבערג נישט האָבן פון וואנען צו לעבן... ער האָט מיך געראטן, איך זאָל פאָרן קיין קעלן אם רהיין צו ד"ר פלאטאָ, וועלכער האָט דאָרט אָנגעפירט אַן אָרטאָדאָקסישע ישיבה. איך האָב מיין קוזין געפאָלגט און בין אַוועקגע־פאָרן קיין קעלן.

קאַפּיטל 44

אינעם יידישן לערער - סעמינאר אין קעלן

אין יענער צייט האָבן נאָך עקזיסטירט אייניקע אַרטאַדאָקסישע ישיבות אין דייטשלאנד, וואָס זענען געווען פאַרבונדן מיט וועלטלעכע שולן — און איינע פון זיי איז געווען אין קעלן אַם־ריין אונטערן נאָמען „יידישער לערער־סעמינאר".

געלערנט האָט מען דאָרט גמרא און פוסקים מער ווי אין אַ „ראבינער סעמינאר". האָבן אָבער די תלמידים פון דעם דאָזיקן לערער־סעמינאר געקענט ווערן בלויז לערער אין יידיש־רעליגיעזע שולן, שוחטים אָדער העכסטנס „דיינים" אין אַזאַ קהילה, ווו מען האָט נאָך מקפּיד געווען אויף שמירת שבת און כשרות.

דער רעקטאָר פונעם קעלנער לערער־סעמינאר איז געווען ר׳ אַבינער ד״ר דוד פֿלאטאָ, אַ ייד אַ קנאי, וועלכער האָט אַכטונג געגעבן אויף זייַנע תלמידים שטרענגער ווי אַ פאַנאַטישער משגיח אין אַ ליטווישער ישיבה. אויף לשון־הקודש האָט מען דאָרט אין דער פרייַער צייט בלויז געמעגט אַריינקוקן אין גמרא און פוסקים. צו לייענען עפּעס אנדערש אין לשון־הקודש, האָט מען געמוזט האָבן אַ ספּעציעלע דערלויבעניש פונעם רעקטאָר.

אויף דייטשע ביכער וועגן אלגעמיין וועלטלעכע ענינים איז נישט געווען קיין שום צענזור. זענען אָבער אַזעלכע דייטשע ביכער געווען וועגן יידן, האָט מען זיי פריער געמוזט ווייזן דעם רעקטאָר צום דורכקוקן, עס זאָל זיך דאָרט נישט געפינען קיין שום טרפה זאַך, אויסדריקלעך פאַרוועדט צו לייענען זענען געווען די ביכער פון מענדעלזאָן, פיליפּזאָן, צונץ און גייגער. ראָמאנען פונעם גוואישן לעבן האָט מען געמעגט לייענען אָן אַ צענזור. ראָמאנען וועגן יידן האָט מען בלויז געמעגט לייענען די דערציי־לונגען פון ד״ר מאיר לעהמאן.

די תלמידים פון אָט דעם סעמינאר פלעגן באַקומען אן אָרט צו שלאָפן און יעדן טאָג מיטיק. פאַר פרישטיק און אָוונטבּרויט האָט יעדער תלמיד געדארפט אליין זאָרגן. האָבן אייניקע באַקומען אונטערשטיצונגען פון דער היים. אַנדערע האָבן געגעבן פריוואטע לעקציעס אין העברעאיש אין פרומע הייזער. אַנדערע פלעגן זאָגן „קדיש" און האַלטן יאָרצייטן נאָך

געשטאַרבענע דייטשע יידן און פאַרדינען דערפון אַזוי פיל, ווי עס האָט זיי צוגעפעלט צו דער חיונה.

וועז איך בין אויפגענומען געוואָרן דאָרט ווי אַ תלמיד, — האָב איך נישט געקענט דערוואַרטן קיין אונטערשטיצונג פון מיין היים — און אַזוי ווי מיינע עלטערן האָבן נאָך געלעבט, האָב איך מורא געהאַט, צו גיין זאָגן „קדיש" אָדער צו האַלטן די יאָרצייט פון פרעמדע נפטרים, עס זאָל חלילה נישט שאטן מיינע עלטערן. האָב איך מיך דערפאר געמוזט באַנוגענען מיט די בלויזע מיטיקן, וואָס איך האָב באַקומען אין דער קיך פונעם סעמינאר. שבת בין איך געווען פאַרבעטן ביים רעקטאָר צום טיש און דאָרט האָב איך שוין באַקומען דריי פולע מאָלצייטן.

פון דעסטוועגן איז מיר דאָרט אַלצדינג געפעלן געוואָרן און איך האָב מיך גאָר גיך אַרייַנגעלעבט אין די אומשטענדן, צו עסן אין די וואָכנטעג בלויז איין מאָלצייט. איך האָב אויך נושא־חן געווען ביים רעקטאָר און ער האָט מיר צוגעזאָגט צו קירצן די צייט פון מיין לערנען, איך זאָל קענען ענדיקן דעם גאַנצן לערן־קורס פריער ווי די אַנדערע תלמידים.

אין אָבער אַרייַנגעטראָטן אַ זייטיקער שטן, צוליב וועלכער איך האָב די דאָזיקע שולע פאַרלאָזן מיט אַ געפיל פון אַ שרעקלעכן רוגז.

די סיבה דערפון איז געווען אַ גויאישער סטודענט, אַ רייכער דייטש מיטן נאָמען שירמער, וואָס האָט אין דער זעלביקער צייט געלערנט אינעם קאַטוילישן סעמינאר פאַר גלחים און אינעם יידישן לערער סעמינאר ביי ד"ר פלאטאָ.

עס האָט געהייסן, אַז שירמער האָט אַ פאַרליבע פאַר דער יידישער תורה און ער וויל זי קענען אין אַלע אירע פרטים. האָט דאָס מיר אַליין לכתחילה שטאַרק אימפאָנירט. אַ קאַטויליישער גלח, האָב איך געוווסט, איז מחויב צו קענען די חמשה חומשי תורה אין זייער העברעאישן אַריגינאל, אָבער אַז אַ גלח זאָל וועלן אויף אַן אמת קענען אַלע ידיעות פון דער יידישער אמונה, האָב איך דאָן געהערט צום ערשטן מאָל.

ווי עס פאַרשטייט זיך, האָבן אַלע תלמידים פון אונדזער לערער־סעמינאר געקוקט אויף דעם גויאישן סטודענט מיט גרויס ליבשאַפט. עס האָט זיך אויך איטלעכער געסטאַרעט, צו פאַרגרינגערן פאַר דעם מענטשן דאָס לערנען, ווי ווייט עס איז נאָר מעגלעך.

כאטש שירמער האָט שוין דאָרט געלערנט דאָס דריטע יאָר, האָט אים נאָך פיל געפעלט צו אן אמתער באַהאַוונטקייט אין די יידישע לי־מודים. איז אַזוי ווי איך בין דאָרט אָנגעקומען לערנען, האָט ער זיך געזעצט ביי מיין זייט און מיט מיר צוזאמען האָט ער נאָכגעפאָלגט דעם שיעור פון ד״ר פּלאטאָ. ער האָט אויך חוץ דעם געגומען אַ ספּעציעלע פּריוואטע לעקציע ביים ד״ר פּלאטאָ אין דערהיים.

דאָס האָט געדויערט אַזוי לאנג, ביז איך בין אַרויסגעקומען מיט דער אָפּענער באַשולדיקונג, אַז דער דאָזיקער מענטש האָט דעם חשק, אויסצו־נוצן זיינע יידישע ידיעות פּאַר אָ נ ט י ס ע מ י ט י ש ע צ ו ע ק ז...

געווען איז דאָס, נאָך דעם ווי דער מענטש האָט מיך אַמאָל באַ־שטעלט צו זיך אין הויז, זאָגנדיק, אַז ער וועט מיר באַצאָלן, איך זאָל מיט אים דורכלערנען די „חמשה חומשי תורה״ מיט מענדעלזאָנס איבער־זעצונג און דעם „ביאור״, וועלכעס איז געווען פאַרבאָטן ביי ד״ר פּלאטאָ. האָט מיר ד״ר פּלאטאָ וועגן דעם געזאָגט, אַז אַזוי ווי דער מענטש איז אַ קריסט, מעג איך מיט אים דאָס לערנען און ער איז נישט מקפּיד אויף דעם, וואָס איך וועל זיך ווי אַ תלמיד פונעם יידישן לערער־סעמינאר פאַרטרפּנען מיט דעם פאַרבאָטענעם לימוד.

קומענדיק אַמאָל צו מיין לעקציע, האָב איך ביי שירמערן אין הויז געטראָפן אַ גאָנצע כאַלאסטרע קאָטוילישע סטודענטן, וואָס האָבן גראָד דענסטמאָל געהאט אַ צוזאמענקונפט פון „מצות עסן און טרינקען שהזמן גרמא״ אויפן שטייגער פון אנדערע דייטשע סטודענטן, וואָס לערנען זיך „רייבן אַ סאַלאַמאַנדער״...

„רייבן אַ סאַלאַמאַנדער״ איז ביי די דייטשע סטודענטן אזא מין צערעמאָניע, ביי וועלכער עס ווערט אַ זייער גרויס גלאָז ביר געדרייט אויפן טיש ווי אַ ווינטמיל, קוים צו דערזען דאָס מיטן אויג, עס טאָר אויך דערביי נישט פאַרגעסן ווערן אַ מינדעסטער טראָפן פונעם ביר און איידער דער עולם באַווייזט זיך אַרומצוקוקן, מוז דער „רייבער״ אויס־טרינקען דאָס פולע גלאָז ביר מיט איין צי.

,שירמער האָט מיך דעמאָלט באַקענט מיט זיינע קאָלעגן, וועלכע זענען אַלע געווען גוט שיכור. האָבן זיי אָנגעהויבן חוזק מאַכן פון יידן און זיי האָבן מיר אויך געזאָגט, אַז שירמער לערנט ביים ראַבינער ד״ר פּלאטאָ

נישט אויף צו וויסן, נאָר צו קענען די יידן שטעכעלירן מיט זייער תורה, פון וועלכער ער לאָכט אין די פויסטן.

געווען איז דאָס גראָד אין דער צייט, וואָס די ציוויליזירטע וועלט האָט געקאָכט מיט דעם, וואָס דער פראָגער פראָפעסאָר ראָהלינג האָט גע־וואָלט שווערן, אַז יידן באַנוצן קריסטלעך בלוט צו די מצות און ד״ר בלאָך פון וויַן האָט דעם פראָפעסאָר עפּנטלעך פאָרגעווארפן, אַז ער וויל שווערן פאַלש.

ביי דער געלעגנהייט איז שירמער פּלוצים צו מיר צוגעשטאַנען מיט כוח, איך זאָל זיך מודה זיין, וויפל אמת עס שטעקט אין דעם, וואָס יענער פראָפעסאָר ווייל שווערן.

מיט אַלע מיינע כחות האָב איך זיך געמומען דערקלערן, אַז עס איז נישט פאראן אין דעם „עלילת דם״ קיין שום ממשות. האָבן אָבער מיינע אַלע רייד גאָר נישט געהאט קיין ווירקונג. די גאַנצע כאלאסטריע סטו־דענטן איז געווען איבערצייגט, אַז אַזוי ווי איך האָב נאָך נישט דער־גרייכט די העכסטע שטופע אין מיינע תלמודישע ידיעות, בין איך נאָך נישט דערגאנגען צו די „אמתע סודות פון דער יידישער אמונה״...

בעת מיר האָבן זיך אזוי געאמפערט, איז אַריינגעקומען א משומד מיטן נאָמען ליכטענשטיין, וועגן וועלכן מען האָט מיר דערציילט, אַז ער איז געווען פריער אַ רב אין דעם אונגארישן שטעטל טאַפּיאָ־סעלע. האָט ער גראָד דענסטמאָל צוגעבראַכט צו שירמערן אַ גמרא מיט אַ מעשה וועגן אַ ירושה, ווי שווערסטער האָבן געהרגעט זייערן אַ ברודער, כדי צו באַקומען די ירושה — און די דאָזיקע מעשה פאַרענדיקט זיך דאָרט מיט די וועלטער „ושחטוהו ערב הפסח״...

האָבן מיך די אַלע צוקונפטיקע גלחים אַרומגערינגלט און פאַרלאנגט, איך זאָל מיט זיי דורכלערנען יענע מעשה פון דער גמרא און דאָס דער־קלערן. האָב איך דאָס געטאָן. זענען זיי אָבער נישט געווען צופרידן און זיי האָבן פון מיר דורכאויס פאַרלאנגט, איך זאָל זיי געבן די „ריכטיקע״ דערקלערונג. האָב איך זיי בלויז געקענט שווערן אויף מיין נאמנות, אַז וואָס איך זאָג, איז דער ריינער אמת!

אין דער צייט פון מיין דערקלערן יענע שטעלע פון דער גמרא, האָט דער משומד ליכטענשטיין כסדר איראָניש געשמייכלט, גלייך ווי ער זאָל וועלן זאָגן, אַז איך טייטש דעם ענין לויט אַ פאַלשן פּשט. האָב איך דאָס

נישט געקענט אַריבערטראָגן און נאָכן פאַרענדיקן פון מיין דערקלערונג, האָב איך אים געפרעגט, צי ער האָט אפשר אן אנדערן פשט, האָט ער מיר גאָר נישט געענטפערט, נאָר ער האָט אויף אַ מין אומדערקלערלעכן אופן כסדר געשמייכלט...

האָט דאָס מיך ענדגילטיק איבערצייגט, אַז שירמער לערנט גמרא, כדי צו פארשטארקן די בילבולים פון ראָהלינג, ער זאָל אין אַ פאַסיקן מאָמענט קענען אַרויסקומען אין דער עפנטלעכקייט און יידן זאָלן אים נישט קענען זאָגן, אַז ער פאַרשטייט נישט די גמרא.

דערווייל האָבן די פאַרשיכורטע סטודענטן געוואָלט מיך דורכאויס מאכן עסן טרפות — און אַזוי ווי איך האָב דאָס נישט געוואָלט, האָבן זיי מיר מיט געוואלט אָנגעשמירט די ליפן מיט פלייש פון אַ „דבר אחר".

בין איך דעמאָלט אויפגעשטאנען און האָב די כאלאסטריע גוט אויסגעזידלט. דערנאָך בין איך געקומען מיט אַ געשריי צום ד"ר פלאטאָ און האָב אים דאָס אַלצדינג דערציילט. דערביי האָב איך אים באַווייזן, ווי אמת עס איז, וואָס אונדזערע חכמים האָבן געזאָגט, אַז „אין מוסרין דברי תורה לגוי" און „גוי שעוסק בתורה חייב מיתה", ווייל דער גוי לערנט נישט, צו דערגיין דעם אמת אין זיין לערנען, נאָר כדי צו קענען פלעכטן אַ בייטש אויף יידן.

האָט מיר ד"ר פלאטאָ געוואָלט אייניריידן, אז איך באַשולדיק די סטודענטן אומזיסט, ווייל אין דער אמתן האָבן די גוים די בעסטע כוונות. אזוי ווי ראָהלינג פעלשט די ציטאטן פון דער גמרא, קען מען נאָר דורך אַזאַ גוי ווי שירמער באַווייזן די גרויסקייט פון דער יידישער תורה. איבעריקנס, האָט ער דערקלערט, אַז ער קען מיר גאָר נישט זאָגן, ווי לאנג ער וועט זיך נישט דורכשמועסן מיט שירמערן.

איז אָבער פון יענעם טאָג אָן שירמער נישט מער געקומען לערנען ביי ד"ר פלאטאָ אינעם לערער - סעמינאר און ער האָט אויך נישט מער געמומען ביי אים די פריוואטע לעקציע. אָבער אַנשטאָט צופריידן צו זיין, וואָס דער סעמינאר איז פטור געוואָרן פון אַ גוי, וואָס האָט זיך געוואָלט באַקענען מיט דער יידישער תורה, כדי צו קענען אַרויסקומען מיט שטאַרקערע און בעסער באַגרינדעטע אַנטיסעמיטישע אַרגומענטן, האָט מיר ד"ר פלאטאָ כסדר פאַרגעוואָרפן, אַז אַזוי ווי איך בין אַ פאַנאַטישער פוילישער יד, זע איך אין יעדן גוי אָן אַנטיסעמיט און איך קען גאָר נישט

פֿאַרשטיין די נשמה פון אַ דייטשן קריסט, וואָס האָט זיך געוואָלט באַקענען מיט דער יידישער תורה, וועלכע אַפילו מיט אַן אַנטימעסיטישער טענדענץ, אָבער דער סוף וואָלט געווען, אַז דער „מאור שבתורה" וואָלט אים זיכערלעך אַרויסגעפירט אויפן ריכטיקן וועג און „גוי ועוסק בתורה, הרי הוא בכהן גדול"...

זענען מיר די דאָזיקע וויכוחים מיט ד"ר פֿלאטאָ נמאס געוואָרן. ביז איך האָב אַמאָל ביי אַזאַ אויפגערעגטן שמועס אַ זאָג געטאָן, אז וועלן איך זאָל האָבן אויף הוצאות, וואָלט איך אהיימגעפֿאָרן. האָט מיר ד"ר פלאטאָ געהייסן קומען אים זען נאָכמיטיק אין זיין ביוראָ, און וועלן איך בין דאָרט אָנגעקומען, האָט ער מיר דערלאַנגט אַ בילעט פאַר אַ רייזע מיט דער באַן ביז קראָקע און פינף מאַרק מזומן.

האָב איך דאָס צוגענומען און בין טאַקע תיכף אויף מאָרגן אַהיימגעפֿאָרן...

קאַפּיטל 45

א קראָקעווער יידישער „מיאַטעזשניק"

צוריקגעקומען קיין קראָקע פון מיינע וואַנדערונגען אין דייטשלאנד בין איך אַ פּאַרשעמטער און אַ מאַראַליש־דערשראָגענער, איז נאָך דער איבעראשונג פון מיינע עלטערן געווען מיין ערשטער וועג צו ר' עקיבא קאַרניצער. דאָרט האָב איך זיך אויך אויפגעהאלטן עטלעכע טעג. נישט־וויסנדיק, וואָס צו טאָן, איז דאָרט פלוצים אָנגעקומען אייניער אַ ישובניק פון אַ דאָרף אַרום קראָקע, וועלכער האָט געזוכט עפּעס אַן אָרעמען בחור, וואָס זאָל ביי אים זיין אַ מלמד פֿאַר זיינס אַ קינד, וואָס וואקסט ווילז צווישן די שקצים אינעם דאָרף.

אָט דער ישובניק האָט אויך אויסדריקלעך געזאָגט. אַז ער איז אן אָרעמאן און ער קען נישט פיל צאָלן, אָבער עסן און שלאָפן וועט דער מלמד ביי אים האָבן. דערביי וועט ער אַפילו נישט האָבן פיל צו טאָן. אזוי ווי ער וועט בלויז האָבן איין תלמיד, וועט ער קענען פֿאַרוועגנדן דאָס רוב פון זיין איבעריקער צייט פאַר זיך אליין.

ר' עקיבא קאַרניצער האָט מיך פֿאַרגעשטעלט פאר דעם מענטשן און

מיר זענען מושוה געווארן, איך זאל דארט בלייבן ביז צו דער פסח־וואך, וועט ער מיר באצאלן פינף מזומנע רייניש (2 אמעריקאנער דאלאר), חוץ וואס איך וועל ביי אים האבן עסן און שלאפן — „כיד המלך"...

דעם אמת זאגנדיק, בין איך דעם ייד אויפן ערשטן בליק נישט זייער געפעלן. עפעס האט זיך אים תיכף אויסגעדאכט, אז דער זון זיינער וועט נישט האבן פאר מיר גענוג דרך־ארץ. אזוי ווי דער בחור איז געווען אין מיין עלטער, שטארק אנטוויקלט פיזיש און העכער געוואקסן פון מיר, האט מיך דער ישובניק לכתחילה באטראכט א ביסל איראניש, ווייל ער האט געדענקט, אז איך וועל מיך נישט קענען פארמעסטן אין גבורה מיט מיין צוקונפטיקן תלמיד. נאר אזוי ווי ר' עקיבא קארניצער האט דעם מענטשן מבטיח געווען, אז איך וועל אם־ירצה־השם נושא־חן זיין ביים תלמיד און ער וועט ביי מיר זיכער באגערן צו לערנען, האט זיך דער ייד געלאזט איינריידן, אז ער וועט אין מיר געפינען דעם ריכטיקן מלמד פאר זיין קינד.

ר' עקיבא קארניצער האט אונדז דאן געהייסן, מיר זאלן זיך געבן די הענט און ער האט א זאג געטאן: „הכל שריר וקיים!" — ביי אט די וועריטער איז מיין פאטער אנגעקומען און ער האט מיר געוואלט זאגן, איך זאל נישט גיין פארברענגען מיין צייט אין דארף. אבער אזוי ווי ר' עקיבא האט שוין געהאט אלצדינג פאר מיר אפגעמאכט, האט מיין פאטער געשוויגן און גאר נישט געזאגט.

עס דארף דא אויך דערמאנט ווערן, אז ביי ר' עקיבא קארניצער אין הויז איז די פירונג נישט געווען מער אזוי רחבותדיק ווי אין די צייטן, וואס ר' שמעון סופר האט געלעבט. די קהילה האט נאך אפילו דעמסטמאל געצאלט צו דעם רבס אלמנה דעם פולן געהאלט. איז אבער דעם רבס שכירות קיין מאל נישט געווען גענוג פאר זיין פרנסה און ער פלעגט מוזן ארויסקוקן אויף זייטיקע הכנסות, וואס זענען איצט צום גרעסטן טייל אוועקגעפאלן. בלויז עטלעכע חסידישע גבירים זענען געבליבן טריי צום אנדענקען פון ר' שמעון סופר און זיי פלעגן צושיקן כסדרדיקע וועכנטלעכע אונטערשטיצונגען צו דער רביצין אדער צו ר' עקיבא קארניצער. חוץ דעם האבן עטלעכע בתי־מדרשים געקרוינט דעם ר' עקיבא קארניצער פאר זייער רב און זיי האבן זיך מתחייב געווען אים צו צאלן

וועכנטלעכע שכירות ווי אַ רב. אָבער נישט אַלע האָבן דאָס התחייבות זייערס אָנגעהאלטן.

אין דער צייט, וואָס איך בין געווען אויף מיין שטעלע ביי יענעם ישובניק האָב איך געהאט די געלעגנהייט צו באַקענען זיך פון דער נאָענט מיט די פֿרנסות פון די דאָרפישע יידן ארום קראָקע, וואָס פלעגן דענסט־מאָל ס׳רוב לעבן פון שמוגלען סחורות איבער דער עסטרייכיש־רוסישער גרענעץ. יידן פון דער עסטרייכישער זייט האָבן אַריינגעשמוגלט רוסישן טאבאק קיין גאַליציע און די גוים פון אַריבער דער רוסישער גרענעץ פלעגן אַהין אַריינשמוגלען טוך און בראָנפן.

דאָס דאָרף, וואָס איך בין דאָרט אַהין פֿאַרוואלגערט געווארן, האָט זיך געפונען אין אַ זייער ווייט פֿאַרוואָרפענעם ווינקל. שווער געווען דאָרט צוצוקומען, ווייל עס האָט נישט געהאט קיין רעגעלן וועג. און עס איז געווען ארומגערינגלט מיט גראָבנס און פוסטע פעלדער און ווען עס פלעגט אָנפאלן אַ שניי, האָט שוין קיין מענטש נישט געקענט בדרך הטבע טראַכטן וועגן אַרויסגיין פונעם הויף.

פון דעסטוועגן איז דאָרט דאָס שמוגלען אָנגעגאנגען זיין געווייניט־לעכן גאַנג. צומאָל איז אַפילו אייגער אָדער דער אַנדערער שמוגלער פֿאַר־לוירן געגאנגען אינעם שניי. האָט מען אָבער אויף דעם נישט געקוקט. ווער עס איז פֿאַרלוירן געגאַנגען, איז תיכף פֿאַרגעסן געווארן און די איבערגעבליבענע לעבעדיקע האָבן נישט אויפגעהערט צו דאגהנען פֿאַר חיונה.

איך אַליין האָב אויך דאָרט אויסגעהאלטן דעם גאַנצן ווינטער ביז צו די ערשטע טעג פונעם חודש ניסן. דער תלמיד מיינער האָט אַפילו ווייניק וואָס ביי מיר אויסגעלערנט. ער האָט אָבער מער אָדער ווייניקער געהאט פֿאַר מיר דרך־ארץ — און ווען ער איז אַמאָל געקומען מיט מיר אין אַ קאָנפליקט, האָט ער אויסגעגאָסן זיין כעס אויף די דאָרפישע שקצים, מיט וועלכע ער האָט זיך געחברט און האָט זיי מכבד געווען מיט פעסטע קלעפ.

די פרייע צייט מיינע האָב איך פֿאַרבראַכט מיטן שרייבן אַ טאָגבוך אין העברעאיש, וואָס איך האָב שפעטער צעריסן און פֿאַרברענט. פון ר׳ עקיבא קאַרניצער האָב איך געהאָט געליען אַ גמרא בבא בתרא, האָב איך זי דריי מאָל דורכגעלערנט מיט אַלע מפרשים. אין אַנדערע פרייע שעהן

האָב איך פֿשוט געזאָגט תהילים, וואָס האָט מיך דעמאָלט אָנגעפֿילט מיט אַ גייסט פון האָפֿענונג, אַז אַזוי ווי דער ווינטער מוז זיך סוף־כל־סוף ענדיקן, וועט אויך אמאָל קומען פֿאַר מיר אַ וואַרעמער פרילינג־ווינט, וואָס וועט אויסהיילן אלע מיינע ווונדן און וועט מיך אַרויספירן אויפֿן ריכטיקן וועג פונעם לעבן.

וען איך האָב צוגעזען ווי שווער מיינע באַלעבאָטים אַרבעטן, אַריינצוברענגען זייער פרנסה אין הויז, האָב איך זיך אָפֿטמאָל פֿאַרגעלייגט זיי צו העלפֿן. איך פלעג זיי ברענגען וואסער פונעם ברונעם, וועלכער איז געווען אַ פופציק מעטער ווייט פונעם הויז און דער וועג אַהין איז געווען זייער אַ גליטשיקער. איך פלעג אויך אַרויספירן דאָס פערד פונעם שטאל צום טייך, עס זאָל זיך דאָרט אָנטרינקען. אָט־די אַרבעטן פלעג איך גערן טאָן מיט מיין אייגענעם ווילן. פֿאַרדראָסן האָט מיך נאָר, וען די באַלעבאטים האָבן אָנגעהויבן דענקען, אַז די דאָזיקע אַרבעטן באַלאנגען צו מיר און זיי האָבן געהאָט די דרייסטקייט פון מיר צו פֿאַרלאנגען, איך זאָל די דאָזיקע אַרבעטן כסדר באַאָרגן...

און וען דאָס לעבן דאָרטן איז מיר געוואָרן אין גאַנצן לאנגווייליק און איך האָב שיער נישט פֿאַרלוירן דאָס געדולד, אויסצוהאלטן ביז צו דער פסח־וואָך, — האָט זיך מיר איינגעגעבן, צו מאכן דאָרט די באַקאַנטשאַפט פון איינעם אַ יידן, אַ געוועזענעם פוילישן „מיאָטעזשניק", וואָס האָט גאָר נישט אויסגעזען ווי אַ ייד. מיט אן אָפּגעגאָלט פנים און אַ פּאָר געשוואָלענע פוילישע וואָנצעס האָט זיך דער מענטש אַרומגעדרייט איבער יענע קאַנטן און ס׳רוב האָט ער געלעבט פון דעם, וואָס די פּויערים פלעגן אים געבן צו עסן.

„וואלף" איז געווען זיין יידישער נאָמען. זיין צווייטן נאָמען האָט ער מיר קיין מאָל נישט געווואָלט זאָגן, וויל ער האָט געווּסט, אַז די משפּחה זיינע שעמט זיך מיט אים און מיט זיינע מעשים.

ער האָט אָפֿילו געקענט מאַכן אַ לעבן פון שניידעריי. יעדעס מאָל, וען ער האָט געהאט אַ „קלאָרן" טאָג און ער איז נישט געווען שיכור, פלעגן אים די דאָרפֿישע יידן געבן אויסלאטען אָדער איבערניצעווען אַן אלטן בגד, און וען ער פלעגט אַרבעטן, פלעגן די יידן אים געבן עסן און צאָלן געלט פֿאַר דער אַרבעט. איז אים אָבער אָנגעקומען זיין מאָנקאָליע און ער האָט אָנגעהויבן שיכורן, האָבן אים די יידן באַלד געטריבן פון

זייערע הייזער. איז ער דעמאָלט אַוועקגעגאנגען צו די פּויערים, ווו ער פלעגט זיך מאַכן משוגע, זינגען פאַר זיי אויסגעלאסענע „שיקסע־לידער“ און די פּויערים פלעגן דערביי קייכן פון געלעכטער.

צומאָל האָט מען אים דאָרט צווישן די פּויערים גוט אָנגעשלאָגן, ווען ער האָט זיך געטשעפּעט צו אַיינער פון זייערע פרויען. אָבער עסן אוז אַ טרונק בראָנפן האָט ער ביי די גוים פון דעסטוועגן תמיד געקראָגן. און אַפילו דענסטמאָל, ווען זיי האָבן אים געשלאָגן, האָבן זיי אים אָפּגעגעבן כבוד און טיטולירט „פּאַן“, ווייל זיי האָבן פאַרשטאַנען, אַז ער איז נישט פון זייערס גלייכן.

ווען איך האָב אים דאָס ערשטע מאָל באַגעגנט, האָט ער מיך באַלד באַשאָטן מיט כלערליי פשטלעך, איינטייטשענדיק פאַרשיידענע פסוקים פון תנ״ך און מאמרים פון דער גמרא. און ווען ער האָט געזען, אַז איך ווער פון דעם אַלעמען נישט נתפּעל, האָט ער פאַר מיר געזאָגט פון אויסענוויניק אַ שיעור גמרא אין בבא קמא, וועלכן ער האָט נאָך גוט געדענקט מיט אַלע מפרשים.

ער האָט מיר דאָן דערציילט, אַז ער איז אַ געווען קלויזניק, וואָס האָט אין 1863 דערהערט דעם רוף פאַר דער באַפרייאונג פון פוילן, איז ער דעמאָלט באַלד אַנטלאָפן איבער דער רוסיש־פוילישער גרענעץ, אָנצושליסן זיך צום פוילישן אויפשטאנד און איינצושטעלן זיין לעבן פאַר פוילנס פרייהייט.

געטאָן האָט ער דאָס, ווייל ער האָט דענסטמאָל געהאט אַ סך געלייענט פון דער פוילישער ליטעראטור און ער איז אויך געווען אייניער פון די עטלעכע געציילטע מענטשן אויף דער קראָקעווער יידישער גאַס, וואָס האָט געקענט רעדן פויליש.

אין קלויז איז ער געווען באַקאנט ווי אַיינער פון די בעסטע לערן־בחורים. טאַטע־מאמע האָבן זיך מיט געגרויסט, געווארט צו דערלעבן ביי אים אַ שטיקל נחת. איז ער פלוצים אַנטלאָפן פון דער קלויז, צו העלפן פוילן אין איר קאַמף קעגן רוסלאנד.

לאנג איז ער אויפן שלאכטפעלד נישט געווען, ווייל מען האָט אים באַלד געמומען אין געפאַנגענשאַפט און אַוועקגעשיקט קיין סיביר. און ווען זיינע איבערלעבונגען אין סיביר, האָט ער מיר דערציילט די ווונ־דערבאסטע זאכן. אזוי ווי ער איז געווען פאַראורטיילט צו „קאטאָרגע“,

האָט מען אים אַוועקגעשיקט אין דער קעלטסטער געגנט פון סיביר, ווו ער האָט במשך פון ניין יאָר צייט נישט געזען קיין טאָג־ליכט. אויף די הענט האָט ער נאָך געהאַט די צייכנט פון די קייטן, וואָס ער איז געווען צו זיי צוגעשמידט און צוליב מאַנגל אין זונען־ליכט איז אים דער קוק ווי פאַרשטארט געווארן. דאָרט האָט ער זיך אויך אויסגעלערנט שנייַדערייַ. די נויט איז געווען זייַן לערערין, ווייל ווען ער זאָל זיך נישט געווען אויסלערנען שנייַדערייַ, וואָלט אים אויסגעקומען צו גיין נאַקעט.

ריידנדיק מיט אים, פלעג איך אין אים זען אַ קלוגן דערפארענעם מענטשן, ער האָט אויך פאַרשטאנען, צו דערציילן זיינע איבערלעבונגען אין די שענסטע פאַרבן, ביז ער האָט פלוצים אין מיטן ריידן פאַרלוירן דעם פאָדעם און ער האָט זיך אַוועקגעשטעלט זינגען דאָס באַקאנטע פוילישע שלאָכט־ליד „פאטזש קאָציושקא נא נאס ז׳ניעבא!״ (קוק אַרונ־טער קאָשציושקא אויף אונדז פונעם הימל!). דערנאָך פלעגט ער זיך אַוועקזעצן אויף אַ בענקל, גלייך ווי אייַנער זיצט אויף אַ פערד, קאָמאנ־דירענדיק דערביי מיט אַ שטעקעלע, ווי אַ געזעראל קאָמאנדירט זיינע סאָלדאטן: „וו׳לעווא זוראָט! וו׳פראָווא זוראָט!״ (אויסדרייען לינקס, אויסדרייען רעכטס!) און דערנאָך האָט ער אַ געשריי געטאָן: „דאלעי, בראַציא, נא מאָסקאלי, הורא!״ (גייט ווייטער, ברידער, אויף די מאָס־קאלעס, הורא!).

אין אַזאַ מאָמענט פלעגט זיך צונויפקלייבן אַרום אים אַ גרויסער עולם, וואָס זענען ביי אזא מין ספּעקטאַקל שיער נישט געבליבן אָן זייטן פון לאכן. איטלעכער האָט אויך געמיינט, אַז דער מענטש שפּילט דאָ אויף אַ שטיקל קאָמעדיע. איך אַליין פלעג אין אַזאַ מאָמענט נישט לאכן. פאר מיר איז געווען קלאָר, אַז דער מענטש איז אין סיביר געריבט גע־ווארן אין זיין פאַרשטאנד און דער ספּעקטאַקל וואָס ער מאַכט, איז זיינע אן איבערלעבונג, וועלכע האָט זיך אַזוי טיף אייַנגעקריצט ביי אים אין זכרון, אַז ער פאַנטאַזירט אַזש פון איר ביי יעדער געלעגנהייט.

עטלעכע מינוט נאָך אַזאַ ספּעקטאַקל פלעגט זיך דער מענטש ווי פון שלאָף אויפכאפן, אויסווישן די אויגן און ווייטער אָנפירן זיין געשפּרעך וועגן זייַנע איבערלעבונגען אין סיביר, אָדער וועגן אַ פשט פון אַ פסוק, גלייך ווי עס זאָל דאָ פריער גאָר נישט געווען פאַרגעקומען...

ק א פ י ט ל 46

ווען משה מאַנטעפיאָרע איז אלט געוואָרן הונדערט יאָר

וואָס איך וויל דאָ דערמאָנען, איז פאַרגעקומען אום זומער תרמ"ד (1884), נאָך דעם וואָס איך בין אַהיימגעקומען פון קעלן.

די גאַנצע יידישע וועלט האָט זיך דאן געטומלט מיט דעם, וואָס דער אלגעמיין באַווומטער און באַליבטער יידישער פילאנטראָפ און שתדלן, סער משה מאַנטעפיאָרע פון לאָנדאָן, איז אַלט געוואָרן הונדערט יאָר. דאָס האָט געגעבן די געלעגנהייט די רוסישע „חובבי ציון", זיי זאָלן שאפן אַ גרופע אונטערן נאָמען „מזכרת משה", וואָס האָט אַרויסגעגעבן בילדער פון משה מאַנטעפיאָרע, אויף צו פאַרקויפן צו רובל אַ שטיק, כדי דערמיט צו האָבן אַן אָנהויב פאַר אַ זאַמלונג פון אַ פאָנד לטובת „ישוב ארץ־ישראל".

משה מאַנטעפיאָרע האָט אין דער צייט פון זיין לעבן געמאַכט זיבן רייזעס קיין ארץ־ישראל צוליב זיין שטרעבונג צו מאַכן די ארץ־ישראל־דיקע יידן פאַר ערדארבעטער און בעלי־מלאכות — און אַזוי ווי ער איז געווען אַ גרויסער חשוב ביי דער ענגלישער קעניגין וויקטאָריא, האָט ער אויך אין זיינע יונגע יאָרן באַזוכט די מלכים פון רוסלאנד, רומעניע, טערקיי און מאַראָקא, זיך משתדל צו זיין נישט צו לאַנג דאָרט אונטער־דריקן יידן.

און ווען עס איז אין יענעם יאָר דערמאָנט געוואָרן, אַז מען דאַרף פייערן מאַנטעפיאָרעס הונדערטסטן געבוירנטאָג, האָט מען דאָס אין גאַליציע נישט געדארפט צוויי מאָל זאָגן, וויל קינד און קייט האָט ביי אונדז געקענט דעם נאָמען און געווען אַלצדינג וועגן אים.

דאָס בילד זיינס איז שוין לאנג געהאנגען אין יעדן יידישן הויז, און ווען עס זענען זיך צונויפגעקומען אונדזערע יידן, אין קלויז צי להבדיל אין באָד, האָט מען געדעדט וועגן אים ווי וועגן אַ „גוטן ייד".

מיט אַ גליקלעכן שמייכל אויף די ליפן פלעגט מען דעמאָלט דער־מאָנען מאַנטעפיאָרעס נאָמען — און דער דאָזיקער שמייכל האָט באַדייט אז ווויל און ליכטיק איז דעם פאָלק, וואָס פארמאָגט אַזאַ מענטש. אויסער דעם איז אַרומגעגאנגען פון שטוב צו שטוב אַ ביכל אין יידיש וועגן משה מאַנטעפיאָרעס אויפטוען פאר יידן. און ווען מ׳פלעגט רריידן וועגן

מאַנטעפיאַרעס רייכקייט, פלעגן זיך יידן אַמפּערן, וויפל ער פּאַרמאַגט. האָט אייניער געבראַכט אַ באַווייז פון די „נוספות לצמח דוד", אַז ער פּאַרמאַגט הונדערט מיליאָן ריניש. האָט אַן אַנדערער אַבער געבראַכט אַ ציטאט פון דער „הצפירה", אַז ער פּאַרמאַגט בלויז 10 מיליאָן רובל. דערנאָך פלעגט מען זיך חקרנען וועגן דער פראגע, ווער עס איז רייכער: ראָטשילד אָדער מאַנטעפיאַרע? און עס פלעגט בלייבן, אַז אָלע ראָטשילדס צוזאמען זענען טאָקע רייכער. נעמט מען אָבער יעדן איינציקן ראָטשילד פאַר זיך, איז מאַנטעפיאַרע רייכער פון אים!...

פון זיין בילד, אין אַ יארמולקע, האָט מען אַרויסגעלערנט, אַז ער איז זייער אַ פרומער און דאוונט אודאי אין צוויי פּאַר תפילין און טאָמער האָט עמעצער געוויזן דאָס בילד פון דער לעידי מאַנטעפיאַרע אין „אייגענע האָר", פלעגט מען זאָגן, אַז זי טראָגט אודאי אַזאַ פּאַרוק, וואָס מען זאָל אים נישט דערקענען, מען זאָל טאָקע מיינען, אַז די פרוי טראָגט די „אייגענע האָר". ווייל עס האָט זיך נישט קיינעם געוואָלט גלייבן, אַז די פרוי פון אזא פרומען יידן ווי מאַנטעפיאַרע, וואָס איז פאָטאָגראפירט אין אַ יארמולקע, זאָל נישט האָבן אָפגעשוירן די האָר ווי יעדע אנדערע פרומע יידישע טאָכטער.

דעסגלייכן פלעגט מען אויך ביי אונדז דערציילן, ווי מאַנטעפיאַרע היט אָפּ אַלע מנהיגים, וואָס זענען אַ „זכר לחורבן". איבערן טויער פון זיין הויז געפינט זיך אַ שוואַרצער פלעק מיט דער אויפשריפט „זכר לחורבן" — און אויף דער קאַטש, מיט וועלכער ער פּאַרט, הענגט אַ טעוועלע מיט די ווערטער: „אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני". מען פלעגט זיך נאָר אַמפּערן, צי עס שטייט דאָרט אויף יענעם טעוועלע דאָס וואָרט „ירושלים" מיט אַ יו"ד נאָכן למ"ד אָדער אָן אַ יוד.

עס פלעגן נאָך אויסער דעם ארומגיין לעגענדעס וועגן משה מאַנטעפיאַרעס פּאַרהעלטניש צו דער ענגלישער קעניגין. עס האָט געהייסן, אַז מאַנטעפיאַרע האָט מיט זיין געלט פיל געהאָלפן, וואָס וויקטאָריא האָט געקענט ווערן קעניגין פון ענגלאנד. איר פּאָטער, וואָס האָט געהאט דעם טיטל „דיוק אָוו קענט", איז געווען אַן אַרעמער ענגלישער פּרינץ און האָט געלעבט מחוץ ענגלאנד. לויטן געזעץ מוז דער קעניג פון ענגלאנד זיין אַ געבוירענער אין ענגלאנד — און וויקטאָריאס פאָטער האָט נישט געהאט גענוג געלט, צו קענען זיך אַריבערציען קיין ענגלאנד. האָט אים

משה מאַנטעפיאָרע געליען דאָס נייטיקע געלט אויף צו קענען דאָס טאָן. משה מאַנטעפיאָרע זאָל האָבן געהאט אַ ווייטן קוק: דאָס קינד זיינס וועט דאָך האָבן די מעגלעכקייט, צו ירשענען דעם ענגלישן טראָן.

עס פאַרשטייט זיך, אַז אונדזערע יידן האָבן נישט געהאט קיין אנונג, ווי אַזוי וויקטאָריאַ האָט געירשענט דעם ענגלישן טראָן. איטלעכער איז אָבער געווען זיכער, אַז נאָר מאַנטעפיאָרע האָט איר צו דעם געהאָלפן, וואָרום אַזוי פשוט האָט מען נישט געקענט דערקלערן, וואָס אַ פרוי איז פלוצים געוואָרן די מלכה פון ענגלאנד. יעדער האָט אויך געוווסט, ווי דאנקבאַר די ענגלישע קעניגין איז צו מאַנטעפיאָרע, אז זי גיט אים אזש יעדן טאָג אַ נייעם טיטל, און ווען מאַנטעפיאָרע איז געווען אויף זיין רייזע אין בוקארעסט, האָט זי אים יעדן טאָג געשיקט אַ טעלעגראמע מיט דער באַגריסונג: „גוד מאָרנינג, פאפא!"...

אַנדערע פלעגן אַפילו באַהויפטן, אַז די דאָזיקע מעשיות וועגן דער ענגלישער קעניגין און איר באַציאונג צו מאַנטעפיאָרע זענען אַ ביסל איבערטריבן. איינס איז אָבער אמת, אַז די ענגלישע קעניגין האָט זייער פיל געהאָלטן פון מאַנטעפיאָרען און ער איז ביי איר געווען פונקט אזא חשוב ווי ר' שמעון טופר ביי קייזער פראַנץ יאָזעף. זי זאָל אים האָבן אויך אַמאָל פאַרגעשטעלט פאַרן רוסישן קייסער און ער האָט דערנאָך געהאט אַ לאנגן וויכוח מיטן צאַר וועגן יידן.

בכלל האָט מען ביי אונדז געוווסט, אַז משה מאַנטעפיאָרע טוט נישט קיין שריט, וועלכן ער זאָל נישט פריער באַקלערן, צי ער איז גוט פאַר יידן. האָט מען דערפאר ביי אונדז ביי יעדער געלעגנהייט געשטעלט די פראגע: „וואָס וועט דערויף זאָגן משה מאַנטעפיאָרע?" — און ווען עס האָבן זיך אַנגעהויבן די פאַראַמען אין רוסלאנד, האָבן אונדזערע יידן באַלד געפרעגט: „פאַרוואָס שווייגט מאַנטעפיאָרע? פאַרוואָס לאָזט ער יידן אזוי פיל ליידן?"

מיר האָבן זיך אויך אויף די אַלע שאלות אַליין געענטפערט, אַז די סיבה פון מאַנטעפיאָרעס שווייגן וועגן אונדזערע צרות און יסורים איז, וואָס ער איז שוין צו אַלט, ער זאָל זיך לאָזן אין וועג אַריין צום צאַר אַלעקסאַנדער דעם דריטן און אים אויסזידלען, פונקט ווי ער האָט אַמאָל אויסגעזידלט דעם צאַר ניקאָלאי דעם ערשטן און ווי ער האָט אָפגע־ שייגעצט דעם טערקישן סולטאן בעתן בלוט־בילבול פון דמשק...

משה מאַנטעפיאָרע איז אויך געווען מפורסם צוליב דעם, וואָס אַלע מחברים, סיי רבנים און סיי משכילים. פלעגן אים צושיקן זייערע חיבורים און ער פלעגט יעדן דערפאַר אָפשיקן לפחות 5 שילינג מיט עטלעכע דאַנק־ווערטער, אַנגעשריבן אין העברעאיש פון זיין סעקרעטאַר ד״ר לעווי. האָבן דערפאר אונדזערע יידן געגלייבט, אַז ער לייענט די אַלע צוגעשיקטע ספרים און קוויקט זיך מיט זייער אינהאַלט. פלעגט שוין דעמאָלט יעדער מחבר אָפדרוקן מאַנטעפיאָרעס בריוו אין זיין ספר, גלייך ווי מען דרוקט די הסכמה פון אַ רב. אנדערע פלעגן גאָר צושרייבן אַ ״שיר״ לכבוד מאַנטעפיאָרע מיט ראשי־החרוזים און מיט קונציקע מליצה־דריידלעך וועגן מאַנטעפיאָרעס נאָמען, אַ שטייגער ווי: ״משה בן עמרם הוציאנו ממצרים ומשה מעון־תפארת עשה כפלים״. און וואָלט זיך ביי אונדז עמיצער דערוועגט צו זאָגן, אַז מאַנטעפיאָרע לייענט גאָר נישט די אַלע צוגעשיקטע ספרים, ווייל זיי ליגן אים נישט אָפילו אין דער לינקער פּיאטע, אָדער אז ער באַטראכט די אַלע מחברים, וואָס שיקן אים צו די ספרים ווי פשוטע שנאָרערס, וואָלט מען אזא מענטשן די אויגן אויסגעדראפעט.

***

וועג איך בין אַהיימגעקומען פון קעלן, האָב איך מיך עטלעכע טעג געשעמט צו ווייזן אין גאַס. ר׳ עקיבא קאַרניצער איז אָבער באַלד געוואָרן געוואָרן, אַז איך בין צוריקגעקומען פון דייטשלאנד, האָט ער מיך געשיקט רופן. איך בין צו אים געגאַנגען. ער האָט מיר פאָרגעלייגט אַ שטיקל באַשעפטיקונג, איך זאָל זיך נעמען לערנען ש״ס ופוסקים מיט אַ געוויסן בחור, וואָס האָט געקוואָקעט אויף ״סמיכה״ — און היות איך בין דעמאָלט געווען שטארק באַגייסטערט פאַר די טעטיקייטן פון משה מאַנטעפיאָרע, האָב איך זיך אַוועקגעזעצט שרייבן אַ העברעאישן מאמר מיטן נאָמען ״צדיק כתמר יפרח״ און אַוועקגעשיקט אים צו דער צייטונג ״מחזיקי הדת״ אין לעמבערג. פאַרשטייט זיך, אַז איך האָב אַנגעפּיקעווען מיין ארטיקל מיט די שענסטע מליצות פון תנ״ך און מיט מאמרים פון גמרא און מדרשים און אונטערגעשריבן האָב איך דעם ארטיקל אויפן נאָמען פון דעם בחור, מיט וועלכן איך האָב דענסטמאָל צוזאמען געלערנט, דאָס זאָל זיין די סגולה ער זאָל קענען באַקומען ״סמיכה״.

האָט דער ארטיקל מיינער נושא־חן געווען ביים רעדאקטאָר פונעם „מחזיקי הדת" און ער האָט אים באַלד אָפּגעדרוקט. און ווען עס איז דעמאָלט אָנגעקומען די צייטונג, האָב איך זי געוויזן מיט שטאָלץ דעם פאָטער פון מיינעם אַזוי אָנגערופענעם חבר צום לערנען, וואָס איז געווען אַ חסידישער ייד און יעדע מין צייטונג, אַפילו אַזאַ פרומע ווי „מחזיקי־הדת", איז ביי אים געווען אַפּיקורסות. האָט דערפאר מיין ארטיקל געהאט אַ פאַרקערטע ווירקונג, ווי איך האָב זיך פריער פאָרגעשטעלט. איך האָב געוואָלט ווייזן דעם פאָטער פון מיין „חבר", ווי גרויס מיין פּעולה איז אויף זיין זון, אז איך האָב אים שוין אַזש אויסגעלערנט שרייבן ארטיקלען אין לשון־הקודשדיקע צייטונגען. איז אָבער דער פאָטער פון מיין חבר קעגן מיין דערוואַרטונג געווארן פשוט אין כעס, אַז אַנשטאָט וואָס מיר דארפן כסדר לערנען ש"ס ופוסקים, לערנען מיר זיך גאָר שרייבן אין צייטונגען...

און איך האָב געמיינט, אַז דעם פאָטער פון מיין תלמיד וועט עס הנאה טאָן, ווען ער וועט זען דעם נאָמען פון זיין זון געדרוקט אין אַ צייטונג, איך האָב אָבער באַלד איינגעזען מיין טעות, ווייל מען האָט מיר תיכף אָפּגעזאָגט די „חברשאפט"... און איך בין ווייטער געבליבן אָן אַ ברעקל הכנסה...

קאַפּיטל 47

א גוי — א „שומר שבת"

ביים פרוון אָנצוקומען אין אַן אונגארישער ישיבה, בין איך אַמאָל אין אַ פרייטיק פאַרבלאָנדזשעט געווארן אויף מיינע וואַנדערונגען אין אַ שטעטל מיטן נאָמען גיולאַ פעהערוואַרי, אין טראנסילוואַניע.

געווען איז דאָס אַרום עלף אַ זייגער פארמיטיק. איך בין ביים אָנקומען אין יענעם שטעטל געבליבן שטיין פאַרן באנהויף, נישט־וויסנדיק, צי איך דאַרף גיין רעכטס אָדער לינקס. האָב איך ביי יעדן, וואָס איך האָב באַגעגנט, כסדר געפרעגט, ווו עס וואוינט דאָ דער רב אָדער דער שוחט פונעם שטעטל. האָט מיר אָבער קיינער נישט געענטפערט אויף מיין שאלה; מען האָט מיך פשוט נישט פאַרשטאַנען. מיט אַלע מיינע כחות

האָב איך זיך באַמיט צו ריידן אן אמתדיקן דייטש מיט אַלע קליפּערלעך, האָט דאָס אַבער גאָר נישט געהאָלפן, אַרויסצוקריגן אַ וואָרט ביי די פּאָר־בייגייערס. און וועג עס האָט זיך אַפילו איינער אַדער אן אנדערער לעבן מיר אָפּגעשטעלט און זיך צוגעהערט צו מיין פראגע, האָט ער בלויז אַ צי געטאָן מיט דער פּלייצע און מיר געענטפערט אויף אונגאריש: „נעם טודיאם!" (איך פאַרשטיי נישט!).

ווי אזוי איך בין עפּעס דענסטמאָל פאַרוואָגלט געוואָרן אין אַזאַ־אַ שטעטל און ווי אזוי עס האָט מיר גאָר געקענט איינפאלן צו זוכן דאָרט אַ ישיבה, — קען איך היינט נישט געדענקען. מסתמא איז דאָס דענסטמאָל געווען די לעצטע סטאַנציע ביז וואַנען עס האָט געגרייכט מיין ביסל געלט, וואָס איך האָב געהאַט אין מיין פּאַרמעגן...

נאָך אַ לאנגן ארומבלאָנדזשען אַרום דער באַן־סטאַנציע, בין איך צוגעגאנגען צו אַ פּאָליציאנט און האָב אים פּאָרגעלייגט מיין שאלה. האָט מיך דער דאָזיקער פּאָליציאנט אָפּגעמאָסטן מיט זיין קוק פון קאָפּ ביז פיס און דערנאָך האָט ער מיר געזאָגט עטלעכע וועלטער אויף אונגאריש, וועלכע איך האָב ווייטער נישט פאַרשטאנען — און צום סוף האָט ער אַ זאָג געטאָן: „רייזעפּאס", האָב איך פּאָרשטאנען, אַז איך דאַרף אים ווייזן מיינע דאָקומענטן. ער האָט זיי גוט אויבערגעקוקט און ווייטער געזאָגט עטלעכע וועלטער אין אונגאריש, נאָר אַזוי ווי איך האָב אים ווייטער נישט פאַרשטאנען, האָט ער מיר געוויזן אויף שטום־לשון, אויף וועלכע זייט איך דאַרף גיין צוצוקומען צום רב פונעם שטעטל.

דערווייל איז צו מיר צוגעקומען אַן עלטערער מענטש, וועלכער האָט מיט מיר געערעדט דייטש — און אַזוי ווי איך האָב אים געזאָגט, וועמען איך זוך, האָט ער מיך צוגעפּירט צו יענעם הויז, ווו דער רב פונעם שטעטל האָט געווינט.

אויפן וועג צום רב האָט מיך דער מענטש אויסגעפרעגט, פון וואנען איך קום און וועגן וואָס איך זוך דעם רב. דערביי האָט מיר דער מאַן געגעבן זיין אדרעס מיט אַן אנזאָג, איך זאָל אים נאָך היינט באַזוכן. דער נאָמען פון דעם מענטש, לויט ווי עס איז געווען געדרוקט אויף זיין וויזיט־קאָרטע, איז געווען: עלעמער זאָלטאן דע קיש מאַרטאָן, קעניגליך־אונגא־רישער אָפּיציר ביי די האָנוועדס.

ביים רב אין הויז בין איך אויפגענומען געוואָרן נישט זייער

פריינדלעך. קודם האָט מיר דער רב געזאָגט, אַז דאָס שטעטל האָט נישט קיין שום ישיבה און אַז די יידן פונעם דאָזיקן שטעטל האָבן נישט קיין שום חשק צו אונטערשטיצן פוילישע שנאָרער, וואָס פאַלן אָן אויף אונגארן, אויסצולייגן די קעשענעס פון די אונגארישע יידן. איז דערפאַר זייַן עצה, איך זאָל וואָס צום גיכסטן אנטלויפן פון דער שטאָט — און ווען איך האָב אים דערקלערט, אַז איך קען איצט נישט אַוועק־פאָרן, ווייל איך האָב נישט דאָס נייטיקע געלט אויף דער הוצאה און איך האָב אויך נישט קיין אָרט אויף צו בלייבן שבת, האָט ער מיר געזאָגט, אַז ווען איך וועל קומען צו קבלת שבת אין שול אריין קען זייַן, אַז עס וועט מיך דאָרט עמיצער פון די באַלעבאטים נעמען אויף שבת און וועגן הוצאות אויף אַוועקצופאָרן, זאָל איך אים קומען באַזוכן זונטיק, וועט ער זען, וואָס ער קען פאַר מיר טאָן.

פאַרצווייפלט פונעם רבס ווערטער, בין איך געגאַנגען באַזוכן דעם מענטש, וואָס האָט מיר געגעבן זייַן וויזיט־קאָרט.

יענער האָט מיך זייער פריינדלעך אויפגענומען — און נאָך דעם ווי איך האָב אים דערציילט, וואָס דער רב האָט מיר געזאָגט, האָט ער מיר אויך צוגעזאָגט, מיך צו באַזאָרגן מיט די נייטיקע הוצאות צו קענען פאָרן ווייטער. ער קען מיך אָבער נישט איינלאדן, איך זאָל ביי אים עסן שבת, ווייל ער איז אַ קריסט — און כאָטש ער היט אָפּ שבת און עסט אויך נישט קיין חזיר־פלייש, איז ביי אים אַלצדינג טרפה, ווייל דאָס פלייש, וואָס ער קויפט, איז נישט געשחטן לויטן יידישן דין און עס איז געקויפט ביי אַ קצב אַ גוי.

איך האָב צוגעשטימט, צו זיין ביי אים אַ גאַסט אויף שבת, עסן ביי אים ברויט מיט פּאָווידלע, פאַרבייסן מיט געטרוקנטע פרוכטן און פאַר־טרינקען מיט עפּל־זאַפט — און ווען עס איז דעמאָלט אָנגעקומען די שעה פון ליכט־צינדן, האָט ער מיך ארונטערגעפירט אין אַ קעלער, ווו עס איז געווען אלצדינג אויסגעפוצט לכבוד שבת און אויפן טיש האָבן געלויכטן שבתדיקע ליכט.

און ווען איך האָב דעמאָלט אויסגעדריקט מיין פאַרוווונדערונג, וואָס ער מאַכט עפּעס זיין שבת אין אַ קעלער, האָט ער מיר דערקלערט, אַז מיט פיל יאָרן צוריק זענען געווען אין טראנסילוואניע אַ סך גוים שומרי שבת. ער ווייסט נישט, ווי אַזוי דאָס איז געקומען, וואָס די יידישע

אמונה האָט נושא חן געווען ביי קריסטן אויף אַזוי ווייט, אַז זיי זאָלן אזש אָננעמען יידישע מנהיגים, ווייל אָט יענע קריסטן האָבן אָפּגעהיט שבת און נישט געגעסן קיין חזיר־פלייש. אייניקע פון זיי האָבן אַפילו געמלט זייערע קינדער. אָבער אין אַלע אַנדערע פירונגען האָבן זיי זיך געהאלטן ווי פרום־גלייביקע קריסטן.

די רעגירונג פונעם לאנד האָט זיי שטרענג פאַרפאָלגט — און ווען עס איז אמאָל אייניער פון זיי אריינגעפאלן צו דער רעגירונג אין די הענט, איז ער שוין פון דאָרט נישט מער אַרויס קיין לעבעדיקער...

האָבן זיך אָבער די מענטשן נישט געלאָזט אָפּשרעקן פון די אַלע פאַרפאָלגונגען און זיי האָבן אָפּגעהיט זייער פירונג מיט מסירת־נפש. איז טאַקע צוליב דער דאָזיקער מסירת־נפש נייטיק געווען, צו באַהאלטן זיך אין קעלערן, כדי צו קענען אָפּהיטן שבת, איז דערפאר ביי זיי שוין געבליבן אַ טראַדיציע צו באַהאלטן זיך אין קעלער לכבוד שבת.

אין 1867 — האָט מיר דער מענטש ווייטער דערציילט — איז פאַר־געקומען אן איבערבריך אינעם פאַרהעלטניש פון דער רעגירונג צו די שומרי שבת. די רעגירונגס־לייט זענען דעמאָלט געווען ליבעראלע מענטשן. פון דעסטוועגן האָבן זיי נישט געוואָלט דערלאָזן, אַז קריסטן זאָלן זיך פירן אויף אַ יידישן שטייגער, האָבן זיי אַרויסגעגעבן אַ געזעץ, אז ווען קריסטן ווילן אָפּהיטן דעם יידישן שבת אָדער זיך פירן אויף אַ יידישן שטייגער, זאָלן זיי זיך אין גאַנצן אָנשליסן צו דער יידישער קהילה, וואָרום אַנישט מוזן זיי בלייבן קריסטן און זיך פירן לויט די פאַר־שריפטן פון דער קירכע.

האָבן זיך דעמאָלט אַ סך פילע פון די קריסטלעכע שומרי שבת אָפּגעזאָגט פון זייער פירונג און זיי האָבן אויפגעהערט צו האַלטן שבת. אין דער זעלבער צייט האָבן זיך גאָר אַנדערע אין גאַנצן מגייר געווען. אָבער די משפחה פון מיין גאַסטגעבער האָט נישט געוואָלט אָננעמען די יידישע אמונה און זי האָט זיך אויך נישט געוואָלט אָפּזאָגן פון איר ביז־אַהעריקער פירונג. ער איז פאַרבליבן אַן אייניציקער אין דער גאַנצער שטאָט אַ קריסט, וואָס היט אָפּ שבת און עסט נישט קיין חזיר־פלייש.

דער אייניציקער זון ביי זיינע עלטערן, און ער האָט אויך נישט קיינמאָל חתונה־געהאט. אַלע זיינע קרובים האַלטן נישט מער קיין שבת, אָבער ער היט אָפּ די טראַדיציע פון זיין משפחה און ער וועט אויך

נישט אָפּטרעטן אַ שריט פון זיין שטייגער־פירונג, ווי לאנג ער וועט לעבן!...

דער קריסט דער שומר־שבתניק האָט זיך ביי מיר געוואָלט דערווײסן וועגן זיין „חלק עולם הבא" לויט דער יידישער אמונה. האָב איך אים געענטפערט, אז ווי אַ בן נח איז ער אים, אָפּצוהיטן זיבן מיצוות אויף זוכה צו זיין צו עולם הבא, דהיינו: 1) נישט צו לעסטערן גאָט; 2) נישט צו דינען צו געצעפס פון האָלץ און שטיין; 3) נישט צו הרגענען מענטשן; 4) אָפּצוהיטן די געשלעכטלעכע מאָראל; 5) אויסצוהיטן זיך פון רויב; 6) נישט צו עסן קיין אבר מן החי; 7) צו אָנערקענען, אַז עס איז פאראנען אַ הימלישע באַלוינונג פאַר טאָן גוטס און אַ באַשטראָפונג פאַר טאָן שלעכטס.

דערנאָך האָט ער מיך געפרעגט, וואָס די יידישע אמונה זאָגט וועגן אַ קריסט אַ שומר שבת, האָב איך אים געענטפערט, אַז איך בין נאָך נישט קאָמפּעטענט צו פּסקענען אַ דין הלכה למעשה, אָבער לויט ווי די גמרא זאָגט (אין סנהדרין דף נ"ח עמוד ב') איז אַ גוי, וואָס היט אָפּ שבת — חייב מיתה...

און וועג מיין גאַסטגעבער האָט נישט געקענט פאַרשטיין די סיבה פון אַזאַ האַרבן דין, האָב איך דאָס אים דערקלערט, לויט דער מיינונג פון ר' יוסי בר חנינא, וועלכער זאָגט, אַז אַ גוי וואָס היט אָפּ שבת, איידער ער איז געמלט, איז חייב מיתה, ווייל ער טוט אַ זאַך, צו וועלכער ער איז נישט פאַרפליכטעט! (מדרש דברים רבה פרשה א' פּיסקא י"ח).

דאָס הערנדיק, האָט דער מאַן אַרונטערגעלאָזן דעם קאָפּ און ער האָט אַ זאָג געטאָן:

— מיר איז שווער צו ענדערן מיין פירונג, נאָך דעם ווי איך האָב מיין גאַנץ לעבן אָפּגעהיט שבת. אָבער וועג עס זאָל אָפּילו זיין אמת, וואָס דיין גמרא זאָגט, אז עס קומט מיר מיתה פאַרן אָפּהיטן שבת, וועל איך זיך נישט לאָזן אָפּשרעקן און וועל ווייטער אָפּהיטן שבת אויף מיין ביז אַהעריקן שטייגער!...

קאפיטל 48

די צייטונג „וויענער איזראעליט"

אזוי ווי איך בין אין יענער צייט כסדר ארומגעגאנגען אן א באשטימטער באשעפטיקונג, פלעג איך זייער אפט קומען צו ר' עקיבא קארניצער אין הויז, וואס ווייל ער האט מיך געוואלט צוציען צו א מער פלייסיקערן עוסק זיין אין לערנען, האט ער מיר איינגערעדט, אז ווען איך זיך מיט אים צוזאמען ביים לערנען, לערנט זיך אים פיל געשמאקער און בעסער.

האב איך אמאל ביי ר' עקיבא קארניצער אין הויז באגעגנט א ווינער יידישן זשורנאליסט מיטן נאמען מאריץ דארנבוש, וועלכער איז געקומען קיין קראקע אין שליחות פונעם ווינער פוילישן רב, ר' זלמן שפיצער. ער איז געווען א שוואגער פונעם פארשטארבענעם ר' שמעון סופר און ער האט געוואלט אונדזער ר' עקיבא קארניצער איינשמועסן, אז ער זאל אננעמען דעם אנבאט פון די פארשטייער פון דער קראקעווער קהילה, וואס האבן ר' עקיבאן פארגעלייגט די שטעלע פון א „ראש בית־דין" פון קראקע, אנשטאט דאס רבנות, וואס ער האט געוואלט.

אז עס וועט זיך אים האבן איינגעגעבן — האט מאריץ דארנבוש ארגומענטירט אין נאמען פון ר' זלמן שפיצער — צו קריגן די שטעלע פון א „ראש בית־דין" אין קראקע, וועט ער האבן א האפענונג אויך צו אוואנסירן צו דער שטעלע פון א רב. אבער וען ער, ר' עקיבא קארניצער וועט זיך כסדר אייגעקשענען, נישט אנצונעמען די קלענערע שטעלע, וואס מען וויל אים געבן, וועט ער בלייבן דרויסן און וועט זיין אן „אייביק דורכגעפאלענער קאנדידאט".

האט זיך אבער די פאמיליע פון ר' עקיבא קארניצער און באזונדערס זיין שוויגער, די אלמנה פון ר' שמעון סופר, געהאלטן ביי דער מיינונג, אז ער טאר נישט אננעמען קיין אנדערע שטעלע ווי נאר פון א רב, מיט דעם זעלביקן טיטל פון זיין פארשטארבענעם שוויער.

וועגן די אלע זאכן פלעגט מען פארהאנדלען ביי ר' עקיבא קארניצער עפנטלעך און איך בין ביי די אלע טענות בייגעווען. ר' עקיבא קארניצער האט מיך פארגעשטעלט פאר מאריץ דארנבושן און האט באזונדערס געלויבט מיין פעאיקייט צו שרייבן אין גאזעטן. האט זיך דער זשורנא־

ליסט אַריינגעלאָזט מיט מיר אין אַ לענגערן שמועס וועגן דער פּאָלי־טישער לאגע פון די יידן אין גאַליציע — און נאָך דעם ווי ער האָט געהערט מיין מיינונג, האָט ער מיר געגעבן די אויפגאבע, איך זאָל אָנשרייבן אויף דייטש אַן אַרטיקל פאַר זיין צייטונג וועגן דעם דאָזיקן פּראָבלעם.

האָב איך זיך דענסטמאָל ביינאַכט אַוועקגעזעצט אָנשרייבן אָזאַ אַרטיקל און איך האָב אים באַלד אויפן אָנדערן טאָג איבערגעגעבן דאַרנבושן, וואָס איז ווייטער געקומען הערן די לעצטע אנטשיידונג פון דער פאַמיליע קאַרניצער וועגן אָננעמען די שטעלע ווי קראָקעווער „ראש־בית־דין". דאַרנבוש איז געווען זייער צופרידן פון מיין אַרטיקל און ער האָט מיר געזאָגט, אַז ער וואָלט זיך געניטיקט אין אָזאַ געהילף ווי איך פאַר זיין צייטונג.

ער האָט מיר אויך פאַרזיכערט, אַז ווען איך וועל מיט אים מיטפאַרן קיין ווין, וועט ער דאַרט זאַרגן פאַר מיין פּרנסה און ער וועט מיר אויך פאַרשאפן די מעגלעכקייט, איך זאָל קענען אין ווין ווייטער שטודירן.

איך בין דעמאָלט געווען גרייט אָנצונעמען דאַרנבושס פאָרשלאג. מיין פאָטער האָט מיך אָבער אָפּגעוועדט דערפון, דערקלערנדיק, אַז איך בין נאָך צו יונג צו קענען איבערנעמען אָזאַ וויכטיקע שטעלע.

אין יענעם מאָמענט איז מיר אליין אויך געווען אַ שאָד צו פאַרלאָזן קראָקע, ווייל איך האָב גראָד געהאַלטן ביי אַ סיום מסכתא מיט ר' עקיבא קאַרניצער. האָט זיך מיר נישט געגלוסט, אָפּצוזאָגן זיך פון אזא תענוג, בפרט ווען דער סיום האָט געזאָלט אויסקומען אין די ניין טעג און מען וועט קענען האָבן אַ געלעגנהייט צו עסן אַ פליישיקן מאָלצייט לכבוד דעם סיום.

מערקווירדיק אינטערעסאנט איז אויך די געשיכטע פון דער צייטונג „וויענער איזראעליט", וווּ איך בין שיער נישט געווארן אַ נאָענטער מיט־ארבעטער.

געשריבן איז די דאָזיקע צייטונג געווען אין אַ קאַרעקטן דייטש און געדרוקט מיט יידישע אותיות. אינהאַלטלעך האָט זי געבראַכט אַלע אינ־פאָרמאַציעס אין אַלע פראגן פון דער אַלגעמיינער וועלט־פּאָליטיק און באַהאנדלט די פּראָבלעמען פון דער יידישער לאָגע אין אַלע לענדער פון דער וועלט.

געגרינדעט איז דער „וויענער איזראעליט" געוואָרן בעתן גרויסן טומל ארום עסטרייכישן ליבעראליזם נאָך דעם גרויסן בערזען־קראך פון 1873, וועו עס האָט זיך די יידן אויסגעדאַכט, אַז וועו זיי וואָלטן געהאט אַ יידישע צייטונג, וואָס זאָל זיי אינפאָרמירן וועגן דער עסטרייכישער עקאָנאָמיק און פינאנציעלע ענינים וואָלטן זיי ניט אַזוי טיף אַריינגעפאלן.

די באַשרענקונגען פון דער צענזור פאַר אַזאַ צייטונג זענען שוין דאָן בטל געוואָן, זענען אָבער אַנטשטאנען אַנדערע מיני שיקאַנעס נישט צו דערלאָזן, אַז צייטונגען זאָלן זיך פאַרמערן, ביי דער רעגירונג האָט גע־הערשט די איבערצייגונג, אַז צייטונגען זענען ווי סם־המות פאַרן רעזשים.

אַ טעגלעכע צייטונג האָט געדארפט אַוועקלייגן ביי דער רעגירונג אַ קויציע פון 6 ביז 8 טויזנט גולדן (2.400 ביז 3.200 אַמעריקאַנער דאָלאר) און אַ וואָכנבלאט האָט געדארפט אייגלייגן אַ העלפט פון דער דאָזיקער סומע. אויסער דעם האָט מען געמוזט צאָלן אַ שטייער פון איין קרייצער פאַר יעדן עקזעמפלאר, וואָס מען האָט געדרוקט און איין קרייצער סטעמפל־אָפּצאָל פון יעדן עקזעמפלאר. אויף צו מעגן פאַרקויפן אייגצעלנע צייטונגען, האָט מען געמוזט האָבן אַ ספּעציעלע דערלויבעניש פון דער רעגירונג, און פאַרקויפן צייטונגען אין די גאַסן, האָט מען אַבסאָלוט נישט געטאָרט.

פאַרשטייט זיך, אַז ביי אַזעלכע אומשטענדן האָט זיך קיין שום יידישע צייטונג נישט געקענט האַלטן אין גאַליציע. קלוגע מענטשן האָבן זיך אפילו אַן עצה געגעבן קעגן דער קויציע און קעגן דעם שטייער פון יעדן געדרוקטן עקזעמפלאר. פלעגט מען אָפּנארן די רעגירונג און מען פלעגט אַרויסגעבן אייז צייטונג מיט צוויי פאַרשיידענע נעמען, וואָס יעדע פון זיי איז דערשינען אייז מאָל אין צוויי וואָכן.

די רעגירונג האָט פון דעם געווווסט און זי פלעגט צומאכן אן אויג, נישט צו זען די אָפּנאַרעריי כדי צו האָבן קעגן דער צייטונג אַ בייטש, אַז וועו זי וועט זיך אַמאָל דערוועגן אַרונטערגיין פונעם דרך הישר.

האָבן אַ סך שריפטשטעלער אין גאַליציע פרובירט אַרויסגעבן יידישע צייטונגען אפילו אונטער צוויי נעמען. אָבער עס איז זיי נישט געלונגען די צייטונגען אָנצוהאלטן. דער ערשטער איז געווען אברהם־מענדל מאָהר פון לעמבערג, וואָס האָט אין 1848 געגרינדעט די ערשטע יידישע צייטונג

אין עסטרייך ,וועלכע האָט איין וואָך געהייסן „צייטונג" און די אַנדערע וואָך האָט זי געהייסן „יידישע צייטונג".

שפּעטער האָבן דאָס אַנדערע נאָכגעטאָן און קיינער פון זיי איז אָבער נישט געבליבן אויפן פּלאַץ.

אין 1873 האָט אָנגעהויבן דערשיינען אין ווין אַ נייע יידישע צייטונג מיט דער געזעצלעכער קויציע און שטעמפּל־אָפּצאָל, געשריבן אין אַ פּאָפּולערן דייטש און געדרוקט מיט יידישע אותיות, אונטערן נאָמען „וויענער איזראעליט". איז די דאָזיקע צייטונג גאָר גיך פּאַרשפּרייט געוואָרן צווישן גאַליציאנער יידן, וועלכע האָבן זיך אויף איר געלערנט לייענען דייטשע צייטונגען. און כאָטש די דאָזיקע צייטונג איז געווען געשריבן דייטש און מען האָט זי אין גאַליציע ווייניק פאַרשטאנען, האָט זי זיך פון דעסטוועגן גיכער אינגעפירט ביי די גאַליצישע יידן. איידער יענע צייטונגען, וואָס זענען דערשינען אין גאַליציע, וויל זי איז געדרוקט געוואָרן אין ווין — און צו אַ ווינער צייטונג האָבן די גאַליצישע לייענער געהאט מער צוטרוי, ווי צו זייערער אַ היימישער צייטונג. אַ ווינער צייטונג, האָבן גאַליציאנער יידן געגלייבט, אַז נאָענט צום קייסערלעכן הויף און צו דער פּאָליטיק פון דער רעגירונג.

דער „וויענער איזראעליט" האָט פּאַרטראָטן די אינטעליגענטע יידישע פּאָלקסמאסן אין גאַליציע — און כאָטש ער איז געשטאנען אויף דער זייט פון די אויפגעקלערטע יידן און ער האָט צום שאַרפסטן באַקעמפט די אידעאלן פון דער גאַליצישער אָרטאָדאָקסיע, האָבן אים פון דעסטוועגן די אינטעליגענטערע אָרטאָדאָקסן גערן געלייענט, וויל ער האָט צו זיי געריידט אויף דייטש און האָט זיי געעפנט די אויגן, צו קענען זען די אומשטענדן אין אַ „גרויסוועלטישן" ליכט.

דער ערשטער רעדאקטאָר און באַגרינדער פונעם „וויענער איזראעליט" איז געווען אַ געוויסער וויליהעלם וויס, אַ גאַליציאנער יונגער מאַן מיט זייער פיל ענערגיע, וואָס האָט מיט זייַנע הוילע העָנט צונויפגעשטעלט אַ גרויסע צייטונגס־מאַשינעריע. די ארבעט ביי דער צייטונג איז אויך נישט געווען קיין גרינגע, וויל זי האָט אויפגעגעסן אַלע כחות פון איר רעדאקטאָר און נאָך צען יאָר עקזיסטענץ פון דער צייטונג איז דער דאָזיקער וויס קראנק געוואָרן און איז געשטאָרבן — קוים 37 יאָר אַלט.

נאָכן טויט פון וויליהעלם וויס האָט די צייטונג איבערגענומען דער

אויבנדערמאָנטער מאָריץ דאָרנבוש, אַ מאַן מיט אַ באַדייטנדיקן ליטע־ראירישן טאַלאנט, וואָס איז געווען אַ נאָענטער מיטארבעטער בייַ דער צייטונג ווי לאנג וויַיס האָט געלעבט.

דאָרנבוש האָט געוואָלט די צייטונג פירן אויף אַ נייַעם וועג, ער האָט געגלייבט, אַז מען דאַרף טאַקע די יידן ציוויליזירן, גלייכצייטיק מוז מען אָבער פאַרשטארקן ביי זיי די באַדייטונג פון דער אמונה. ער האָט פאַרשטאנען, אַז יידן דאַרפן זיך אויסבילדן, מוזן זיי אָבער קריגן אַזאַ בילדונג, וואָס זאָל זיי נישט דערווייטערן פון זייער פאָלק.

מאָריץ דאָרנבוש האָט גרופירט אַרום זיך אַלע פירנדיקע אינטע־לעקטואַלן פונעם וויינער יידנטום, אַ שטייגער ווי: די ראַבינער יעליענק, גידעמאן און שמידל, די שריפטשטעלער באַראָן וועריטהיימער און אַדאָלף פישהאָף, וואָס האָבן מיטגעארבעט אין זיין צייטונג. צווישן אַנדערע האָט אויך פרץ סמאָלענסקין געשריבן אַרטיקלען אינעם „וויינער איזראָעליט" און עס איז דאָרט געווען געדרוקט אַן איבערזעצונג פון סמאָלענסקינס דערציילונג „נקם ברית".

אין יענער צייט האָט עס זיך שוין געהערט מיטן יידיש־נאַציאָנאלן געדאנק, וואָס זיין הויפט־וואָרטזאָגער איז געווען דעמאָלט נתן בירנבוים. עס האָט אויך שוין עקזיסטירט אין וויַן דער סטודענטישער פאַראיין „קדימה", געגרינדעט פון ד"ר שנירער און נתן בירנבוים, וואָס איז דעמסטמאָל נאָך געווען אַ סטודענט.

אָבער דער „וויינער איזראָעליט" און מיט אים די אנדערע יידיש־דייטשע צייטונגען האָבן זיך פאַרהאלטן גאַנץ קריטיש צו דער דאָזיקער אידעע...

קאַפּיטל 49

א שרעקלעכער בילבול אויף אַ יידישער פאַמיליע

פיר לאנגע יאָר האָט גאַליציע געקאָכט מיט אַ פראָצעס, וואָס איז געווען פיל ערגער ווי דער פראָצעס וועגן דעם בלוט־בילבול פון טיסא־עסלאַר. עס האָבן זיך געפונען יידן, וואָס האָבן נישט געהאט דעם כוח, אין גאַנצן אָפּצולייקענען די באַשולדיקונג ווי מען האָט זי געקאָכט אָפּליי־

קענען ביים פּראָצעס פון טיסאַ עסלאַר. דער חילוק איז נאָר, וואָס דאָרט ביים פּראָצעס פון טיסאַ עסלאַר האָט די רעגירונג געהאַלטן מיט די אַנטי־סעמיטן און צוגעלאָזן צו פּאָגראָמען אויף יידן — און דאָ אין גאַליציע האָט די עסטרייכישע רעגירונג באַשיצט די יידן, מען זאָל זיי נישט מאַכן פּאָראַנטוואָרטלעך אַפּילו דענסטמאָל, וועו עס האָט זיך געגלייבט, אַז דער ענין פון דער אָנקלאגע איז אַ פולשטענדיק באָגרינדעטער.

די מעשה דערפון איז געווען אַזאַ:

אין אַ געוויסן טאָג פונעם חודש נאָוועמבער פון 1881סטן יאָר, איז אין אַ דאָרף לעבן סטריזאָוו, גאַליציע, פּאָרשוווּנדן געוואָרן אַ קריסטלעך דינסטמיידל מיטן נאָמען פּראַנציסקאַ מניך און ביז צום 6טן מערץ 1882 האָט קיין מענטש נישט געוווסט, ווו די דאָזיקע שיקסע איז ערגעץ אַהין־געקומען. נאָך צוועלף וואָכן אַרומזוכן האָט מען געפונען איר טויטן קערפּער, אַ צעשניטענעם און אין גאַנצן אַ צעשטאָכענעם.

די זשאַנדאַרמען האָבן באַלד געוואָרפן אַ חשד אויפן יידישן שענקער אין יענעם דאָרף, מיטן נאָמען מ ש ה ר י ט ע ר , ווייל די שיקסע האָט ביי אים אַ צייט פריער געדינט — און אין דעם זעלבן טאָג, וואָס זי איז פּאָרשוווּנדן, האָט מען זי געזען אַרײַנגיין צו ריטערן אין הויז און זי איז פון דאָרטן נישט מער אַרויסגעקומען.

שפּעטער איז געקומען אַ פויער מיטן נאָמען סטאַבלינסקי, וואָס האָט עדות געזאָגט, אַז וועו די שיקסע פּראַנציסקאַ מניך איז געקומען אין יענעם טאָג צו ריטערן אין הויז, האָט מען זי אַרונטערגעפירט אין קעלער, ווו ער, סטאַבלינסקי, האָט זי אָפּגעווארט מיט אַ האַק אין האַנט און אויף משה ריטערס פּאָרלאַנג האָט ער איר דערלאַנגט עטלעכע כמאליעס איבערן קאָפּ — און וועו די שיקסע איז אַוועקגעפאלן אויף דער ערד, האָט זי משה ריטער געקוילעט מיט אַ מעסער און מיט דער הילף פון זיין ווייב און זיינע צוויי טעכטער האָט מען דערנאָך אויפגעשניטן ביי דער שיקסע דעם בויך און אַרויסגענומען פון דאָרט אַן „עמבריאָן", ווייל דאָס מיידל איז געווען שוואַנגער פון איר פריערדיקן יידישן באַלעבאָס און עס האָט זיך ביי ריטערן געריכטן פאַר דער גרעסטער עבירה פון זיין לעבן, וועו עס זאָל ביי אים געבוירן ווערן אַ קינד פון אַ קריסטלעכער מוטער.

פאַר דער דאָזיקער טאט זיינער, האָט סטאַבלינסקי ווייטער דער־

ציילט, האָט ער ביי משה ריטערן געקראָגן אַ באַלוינונג פון 50 גולדן (20 אַמעריקאַנער דאָלאַר).

דערנאָך זענען אויך אַרויסגעטראָטן אַנדערע עדות, וואָס האָבן דערציילט, אַז אַזוי ווי ריטערס עלצטע טאָכטער, ביילע, איז געווען אַ כלה, האָט ריטער מורא געהאט, אַז דער מחותן קען נאָך אָפּלאָזן דעם שידוך, אויב ער וועט געוואָר ווערן פון זיין פאַרהעלטניש מיט אַ שיקסע, וואָס איז אָפּילו מעוברת געוואָרן פון אים. האָט ער דערפאר אייגנעזען, אַז ער האָט נישט קיין אנדערן אויסוועג ווי נאָר אומצוברענגען דאָס מיידל.

האָט מען אויפן סמך פון די דאָזיקע עדות אַרעסטירט דעם יידן משה ריטער, 51 יאָר אַלט; זיין ווייב שרה ריטער, 45 יאָר אַלט; זייער עלצטע טאָכטער, ביילע ריטער, 19 יאָר אַלט און זייער יינגערע טאָכטער חיה, 16 יאָר אַלט.

ווי עס פאַרשטייט זיך, האָט דאָס געריכט נאָך אזא עדות־זאָגן נישט געקענט אַנדערש פּסקענען, ווי נאָר פאראורטיילן צום טויט משה ריטערן מיט זיין ווייב, צוזאמען מיט דעם פּויער סטאַבלינסקי, וועלכער האָט דערציילט, וואָס האָט זיך מודה געווען, אַז ער האָט דורכגעפירט דעם מאָרד פאַר אַ באַלוינונג. וועגן דער מיטשולד פון די מיידלעך ביים מאָרד האָט זיך דער עדות סטאַבלינסקי אין גאַנצן פאַרפלאָנטערט, האָט זיי דאָס געריכט צוליב דעם באַפרייט.

דער פאַרטיידיקער פון די אָנגעקלאָגטע איז געווען פּראָפעסאָר יאָזעף ראָזענבלאט פון קראָקע, וועלכער איז דענסטמאָל געווען פאררעכנט ווי דער גרעסטער יוריסט פון פּוילן. און עס האָט קיינעם זיך דעמאָלט נישט געגלייבט, אַז עס וועט מעגלעך זיין, אָפּצוראטעווען די מענטשן פון דער תליה, ווייל די באַשולדיקונג איז געווען אַ נאַטירלעכע און אַזאַ גע־שעניש האָט געקענט פאַרקומען אָפּילו ווען די אָנגעקלאָגטע וואָלטן געווען גוים, אָדער וען די דערהרגטע וואָלט געווען אַ יידיש מיידל. די „עפּנטלעכע מיינונג" האָט אויך נישט געהאָט גאָר נישט אויסצוזעצן קעגן דער אמתדיקייט פונעם פּויער סטאַבלינסקי, וואָס האָט דאָך מיט זיין עדות־זאָגן געבראַכט די טויט־שטראָף פאַר זיך אליין.

האָט אָבער דער פּראָקוראָר אין ריישע, ווו דער פּראָצעס איז פאָר־געקומען, געוואָלט צוגעבן דעם דאָזיקן מאָרד אַ ריטועלן כאַראקטער, און באַווייזן, אַז ריטער האָט דערהרגט די שיקסע צוליב ריטועלע צוועקן.

דערפאר איז דעם פאַרטיידיקער געלונגען, אַז דאָס אייבערשטע געריכט אין ווין זאָל בטל מאכן דעם ערשטן אורטייל און באַשטימען אַ נייעם פּראָצעס ביי דעם זעלביקן געריכט, אָבער מיט נייע געשווירענע ריכטער.

ביי דער צווייטער געריכטס־פאַרהאנדלונג אין ריישע איז געשען דאָס זעלביקע: די צוויי אָנגעקלאָגטע צוזאמען מיט דעם פּויער סטאַבלינסקי זענען וויטער פאַראורטיילט געוואָרן צום טויט. פּראָפעסאָר ראָזענבלאט האָט נישט געוואָלט און באַוויזן, אַז די גאַנצע געריכטס־פאַרהאנדלונג איז געווען אַ פאַרטייאישע און ער האָט מיט זיין צווייטער אפּעלאַציע וויטער אויסגעפּועלט ביים אייבערשטן געריכט בטל צו מאכן דעם צווייטן טויט־אורטייל און באַשטימען אַ דריטן פּראָצעס, וואָס זאָל מער נישט פאַרקומען אין ריישע נאָר אין קראָקע.

ביי דער צוגרייטונג צום דריטן פּראָצעס אין קראָקע האָט דער פּראָקוראָר פאַנאַנדערגעשיקט אָנפראגן צו אָלע אוניווערסיטעטן אין עסטרייך, מען זאָל „אויסגעפּינען יענע געוויסע תלמודישע שטעלע, וואָס הייסט הרגענן שוואנגערע שיקסעס, אויף אַרויסצונעמען ביי זיי די אומגעבוירענע פרוכט צו יידיש־ריטואלע צוועקן"...

דאָס פאַרלאנגען אַזעלכע עקספּערטיזן ווערט געטאָן געווייַנטלעך בסוד, נישט אויף אן עפּנטלעכן אופן. האָט אָבער דאָרט ביים לאנדעסגעריכט אין קראָקע געארבעט אייַנער אַ שרייבער, אַ גוי, וועלכער איז געווען אַ גוטער באַקאנטער פון מיינעם אַ פרייַנד, איז, כאָטש ער האָט וועגן דעם אינהאַלט פון דער דאָזיקער אָנפראגע נישט געטאָרט גאָר קיינעם דערציילן, האָט ער פון דעסטוועגן איבערגעגעבן צו מיין פרייַנט אַ קאָפּיע פון יענער אָנפראגע.

איז דעמאָלט די ידיעה וועגן דער אָנפראגע צו די אוניווערסיטעטן־מאַכטהאָבער אָנגעקומען צו מיר. בין איך אויף גיך אַוועקגעלאָפן צו ר' חיים ליבוש הורוויץ, וועלכער איז דעמסטמאָל געווען מורה הוראה אין קראָקע, אים אויפמערקזאם צו מאכן, אַז יידן טאָרן דעם דאָזיקע ענין נישט פאַרשווייגן, וויל מען וויל פון ריטערס כלומרשטן פאַרברעכן מאכן אַ נייעם בילבול אויף כלל ישראל.

האָט מיר ר' חיים ליבוש הורוויץ דערקלערט, אַז אָן דער צושטימונג פון דער קהילה קען מען דאָ גאָר נישט טאָן. אויסער דעם איז פאַראנען אַ געזעץ, אז ביי יעדן געריכטלעכן פּראָצעס טאָרן זיך זייטיקע מענטשן גאָר

נישט מישן. דערפאר וועט ער דעם ענין ברענגען פאר דער קהילה, וואו ריטערס פאַרטיידיקער איז אויך אַ מיטגליד. דאַרטן וועט מען שוין באַשליסן, וואס מען דאַרף טאָן.

האָב איך אַבער געזען, אַז טראָץ דעם וואָס ר' חיים ליבוש האָט מיר צוגעזאָגט עטוואָס צו טאָן, רירט נישט קיינער אַ האנט וועגן דעם דאָזיקן ענין. האָב איך אָבער ביי מיר באַשלאָסן, צו טאָן דאָס נייטיקע אויף אייגענער פאראנטוואָרטלעכקייט און איך האָב אָנגעשריבן צום לאנדס־געריכט אין קראָקע אַ מעמאָראנדום וועגן דעם בילבול אויף יידן, וועמען מען באַשולדיקט אַז עס איז ביי זיי אַ מצוה צו הרגענען שוואנגערע קריסטלעכע מיידלעך.

היות איך האָב דעמאָלט נישט געוווסט אַז אַזאַ שריט פון אַ זייטיקן מענטש קען באַשטראָפט ווערן מיט אַרעסט, האָט עס מיך שטאַרק פאַר־דראָסן, וואָס מיין מעמאָראנדום צום קראָקעווער לאנדס־געריכט האָט נישט געהאט דעם געווינטשטן דערפאָלג, פונקט ווי עס האָט דאָרט אויך נישט געהאָלפן די גלענצנדיקע פאַרטיידיקונגס־רעדע פון פראָפעסאָר ראָ־זענבלאט. משה ריטער מיט זיין ווייב צוזאמען מיט דעם פויער סטאַ־בלינסקי זענען פאַראורטיילט געוואָרן צום דריטן מאָל ביים קראָקעווער לאנדס־געריכט צו שטארבן אויף דער תליה.

מיין מעמאָראנדום צום קראָקעווער לאנדס־געריכט האָט אָבער געהאט אַ פעולה אין אַן אַנדערער ריכטונג, ווי איך האָב געוואָלט. אַזוי ווי איך האָב די פעטיציע נישט אונטערגעשריבן, האָט דער פראָקוראָר זי אָפּגעשיקט צו דער קראָקעווער קהילה מיט דעם פאַרלאנג, די קהילה זאָל אויסזוכן דעם שרייבער, בכדי אים געזעצלעך צו פאַרפאָלגן. ביי דער קהילה דאָרט איז געמאַכט געוואָרן אַ חקירה ודרישה און מען איז געקומען צום באַשלוס, אַז נאָר איך קען זיין דער שרייבער פון אַזאַ מעמאָראנדום.

איז מען דאָרט אויף מיר געוואָרן שטארק אין כעס און מען האָט נאָך מיר געשיקט. ווען איך בין געקומען צו דער קהילה, וווּ עס איז געווען צונויפגעקומען אַ געריכט פון קהילה־פאָרשטייערס איבער מיר און מיינע מעשים. איך האָב דערקלערט די מאָטיוון פון מיין אָנשרייבן דעם מעמאָ־ראנדום און דערביי אויסגעמוסרט די קהילה־פאָרשטייערס פאַר זייער גלייכגילטיקער האַלטונג צו אַזאַ שרעקלעכן בילבול אויף יידן. די קהילה־לייט האָבן מיר דערקלערט אין וואָס פאַר אַ געפערלעכער אונטערנעמונג

איך האָב זיך דאָ אַרײַנגעלאָזן, און אין מײַן בייזײַן האָט מען אַנגעשריבן צום לאנדס־געריכט, אַז די קהילה האָט נישט קיין אונוג וועך עס האָט אַנגעשריבן דעם מעמאָראנדום.

איך האָב אָבער נישט געוווסט. איך בין דעמאָלט באַקאנט געווען מיט אַ קריסטלעכן סטודענט מיטן נאָמען ווילטשעק, האָב איך אים געגעבן אַ קאָפּיע פון מײַן מעמאָראנדום צום לאנדס־געריכט. ער האָט דאָס אָפּגעדרוקט אויף זײַן אייגענעם נאָמען אין אַ גלחישער צייטונג מיטן נאָמען „פּשעגלאָד קאָטאָליצקי". דער פּראָקוראָר האָט קאָנפּיסקירט די צייטונג נאָך דעם ווי זי איז שוין געווען פּאַנאנדערגעשיקט צו אירע אַבאָנענטן.

צו דער גאַנצקייט פונעם ענין דארף נאָך דאָ דערציילט ווערן, אַז דער פּויער סטאַבלינסקי איז געשטאָרבן אין קרימינאל און פּאַר זיין טויט האָט ער זיך מודה געווען, אז ער האָט אליין אָן עמיצנס הילף דערהרגעט די פּראָנציסקאָ מניך, ווייל זי איז שוואַנגער געווען פון אים אַליין און זי איז צו אים צוגעשטאַנען, ער זאָל מיט איר חתונה האָבן, ווי ער האָט איר פּריער צוגעזאָגט — און דער ייד משה ריטער האָט פון דער גאַנצער זאַך גאָר נישט געוווסט.

דאָס לאנדס־געריכט אין קראָקע האָט דעמאָלט נישט געוואָלט אָנער־קענען דאָס דאָזיקע עדות־זאָגן אויפן טויטן־בעט. ערשט דאָס העכסטע געריכט אין ווין האָט אָן שום פּראָצעס בטל געמאַכט דעם דריטן טויט־אורטייל אויף משה ריטערן און זיין ווייב און האָט די ביידע אָנגעקלאָגטע באַפרייט.

קאַפּיטל 50

פּרץ סמאָלענסקין

איך האָב פּרץ סמאָלענסקינס שריפטן נישט געהאַט געלייענט ביז צו מיין 17טן לעבנסיאָר. דעם נאָמען סמאָלענסקין האָב איך גוט געקענט און איך האָב אויך געוווסט, וואָס פּאַר אַ „זאכן" ער שרייבט. נאָר געלייענט האָב איך זיי נאָך נישט געהאט.

אָפּטמאָל האָט עס מיך אָפּילו שטארק פּאַראינטערעסירט, ווען מיינע חברים האָבן וועגן אים געדעדט מיט אַ יראת הכבוד פּאַר זיין אַרויס־

טרעטן קעגן משה מענדעלסאָן און זיינע אָנהענגער. אָבער אָזוי ווי איך האָב נישט געהאט געלייענט וואָס ער שרייבט, פלעג איך ביי דער געלע־גנהייט פון אָזעלכע וויכוחים שווייגן.

מיין פאָטער האָט מיר אפילו אמאל געבראכט צו לייענען דעם „התועה בדרכי החיים", האָב איך אים אָבער תיכף אָוועקגעלייגט פון דער האַנט, ווייל דענסטמאָל האָט ער מיך נישט אינטערעסירט. איך האָב שוין אין מיינע פילאָסאָפישע לעקטורן געהאַלטן ביי דאַרווינען און ביכנערן, האָט מיך נישט געקענט מער אינטערעסירן אָזאָ בוך ווי סמאָ־לענסקינס „התועה".

מעגלעך, אָז די סיבה וואָס דער דאָזיקער „התועה" איז געווען אָזוי שטארק אינטערעסאנט פאַר דער יוגנט פון יענער תקופה, איז ווייל זיי האָבן זיך געמוזט מיט אים היטן פאַר זייערע עלטערן, ווען זיי האָבן דאָס ספר געוואָלט לייענען. אָזוי ווי איך האָב זיך נישט געדארפט אויסבאַ־האַלטן פאַר מיינע עלטערן ביים לייענען דעם „התועה", האָט ער מיך פשוט געלאנגווייליקט.

איינער פון מיינע חברים האָט מיר געבראכט עטלעכע העפטן „השחר", ווו עס איז געווען געדרוקט סמאָלענסקיס „עם עולם". דאָס איז געווען אָנהייב ווינטער תרמ"ה. האָב איך דעם דאָזיקן מאמר פאַרשלונגען אין איין אָטעם — און מיינע אָנשויאונגען ווי אַ ייד זענען געוואָרן אין גאַנצן איבערגעאנדערשט. פריער בין איך שטאַרק געניגט געווען צו אָפּיקורסות. האָט מיך דער „עם עולם" צוריקגעפירט צום יידישן פאָלק און צו דער טראַדיציע. דער מאמר האָט אפילו ביי מיר דערוועקט אייי־ניקע הארבע קשיות. אָבער אין גרויסן און גאנצן בין איך פון דעם דאָזיקן מאמר פשוט אָנטציקט געווען, און סמאָלענסקין איז אויסגעוואקסן אין מיינע אויגן ווי אַ נביא, וואָס מען דארף זיך צוהערן צו יעדן וואָרט זיינעם.

ביז איך האָב געהאט געלייענט דעם „עם עולם", האָב איך געוווסט, אז סמאָלענסקין איז עפעס אַ מין פאָנאָטיקער פון מאָדנע אידעען, וואָס פאסן זיך גאָר נישט פאר מאָדערנע מענטשן. איך האָב געהאט דעם איינדרוק אַז ער איז אויך אַ שונא פון בילדונג, וואָס האָט זיך אריינ־געכאַפט צווישן משכילים, אויף צו שטערן זייערע קולטור־שטרעבונגען. האָב איך אים דערפאר געגומען לייענען מיט אַ געוויסן פאָראורטייל,

וויל איך האָב געדענקט, אַז דאָס איז עפּעס אַ מין משכילישער „מחזיקי הדת". אז איך האָב איינגעזען אז איך האָב געהאט אַ טעות, איז מיין פאָראורטייל צו סמאָלענסקין פאַרוואַנדלט געוואָרן ממש אין אַ פאַר־ געטערונג.

ווי באַמערקט, איז מיר נישט אַלצדינג אין מאמר „עם עולם" געפעלן און עס האָט זיך מיר שטאַרק געוואָלט שטעלן קשיות. איך האָב נאָר נישט געהאט, מיט וועמען צו איבערשמועסן מיינע האַרבע פרעגעכצן, וויל מיינע חברים, וואָס האָבן דעם מאמר פריער געלייענט, האָבן מיינע פרעטענזיעס נישט געוואָלט אַנערקענען.

שפּעטער, וען איך האָב שוין געקוקט אויף סמאָלענסקין מיט מער ניכטערע אויגן, האָב איך איינגעזען, אַז עס איז דאָ אויסצוזעצן אויף אים מער, ווי איך האָב עס פריער געהאט אין זינען צו טאָן. גלייכצייטיק האָב איך אָבער געזען, אַז עס רעדט צו אונדז פון סמאָלענסקינס פעדער אַ טיף־פילנדיק יידיש האַרץ וואָס עס אַפּעלירט מער צום גפּיל ווי צום שכל.

— אָט איז ער דער גרויסער נביא! — האָט אן אינעווייניקסטע שטימע אין מיר אויסגערופן און עס האָט מיך אָנגענומען אַ חשק צו גיין זען דעם גרויסן נביא, אַוועקזעצן זיך נעבן אים און זיך קוויקן ביי די קוואלן פון זיינע אידעען.

האָב איך זיך דעמאָלט אַ צייט לאנג אַרומגעטראָגן מיט דעם געדאנק, צו לאָזן זיך אין וועג אַריין קיין ווין, צו באַקענען זיך דאָרט פערזענלעך מיט פּרץ סמאָלענסקין.

איך האָב זיך אויך באַלד ערנסט גענומען דורכפירן מיין פּלאַן און איך האָב זיך צוגעגרייט צו דער רייזע. די הוצאות, צו קענען קומען קיין ווין זענען שוין ביי מיר דענסטמאָל נישט געווען קיין שטערונג. איך האָב שוין געוווסט, אַז אַ בחור פון מיין שטייגער קען זיך גאָנץ גוט אַרויסלאָזן איבער דער וועלט אָן אַ מזומנעם גראָשן אין קעשענע.

און בעת איך האָב זיך צוגעגרייט צו מיין נייער וואַנדערונג, האָב איך דעם „עם עולם" געלערנט אויף אויסנווייניק, ביז — עס איז מיר אַמאָל אָנגעקומען די שרעקלעכע ידיעה, אַז פּרץ סמאָלענסקין איז דעם ערשטן פעברואר 1885 געשטאָרבן, קוים 43 יאָר אַלט.

ווי פון אַ דונער דערשלאָגן האָט מיך די דאָזיקע נאַכריכט. איבער־

הויפט וועז איך האָב געלייענט, אַז סמאָלענסקין איז געשטאָרבן אין דער פרעמד, ווייט פון זיין פרוי און קינדער. אין מערעז, ווו ער איז געפאָרן זוכן אַ רפואה צו זיין שווינדזוכט, דאָרט איז אים די נשמה אויסגענגען אין מיטן נאַכט, ווען ער איז געווען אייגער אַליין אין זיין צימער — און ערשט אויפן אנדערן טאָג אין דער פרי האָט מען אים געפונען אַ טויטן, לייגנדיק אויף דער ערד...

דאָרט אין מערעז איז אויך פאָרגעקומען זיין לוויה, נאָך וועלכער עס זענען נאָכגעגאנגען אייניקע טובערקולאָז־קראנקע יידן, וואָס זענען גלייך ווי ער געקומען זוכן היילונג פאַר זייערע קראַנקע לונגען אין יענעם פון גאָט געבענטשטן טיראָלער ווינקל.

אויפגעהערט קלאפן דאָס גרויסע פילענדיקע האַרץ, האָט פלוצים זיך אָפגעשטעלט. איידער איך האָב געהאט זכיה דעם ליבן סופר און חוקר צו זען פון דער נאָענט. האָב איך דעמאָלט אין יענער נאַכט ביטער געווויינט, ווי איך האָב נישט קיין מאָל געווויינט פריער אַדער שפעטער, אַפילו נישט דעמאָלט וועז איך בין געשטאנען ביים קבר פון מיין האַרציק געליבטן פאָטער, אַפילו נישט דענסטמאָל, וועז איך בין געשטאנען ביים אָפענעם קבר פון מיין זיבן־יאָריקן זון, נאָך וועמענס טויט עס איז מיר אַ שטיק פון מיין האַרץ אַוועקגעריסן געוואָרן.

אַ גאנצע נאַכט בין איך דעמאָלט אַרומגעגאנגען אייגער אליין אַהין און צוריק איבער די קראָקעווער גאַסן, אין קעלט און נעציקייט. ביי מיר אין הויז האָב איך געזאָגט, אז איך דארף היינטיקע נאַכט פאַרברענגען אינעם בית־המדרש — און ערשט וועז עס איז געוואָרן טאָג, בין איך געקומען אַהיים אַ גייסטיק צעבראָכענער און אַ שרעקלעך פאַרווויינטער.

פרץ סמאָלענסקינס טויט האָט מיך פשוט דערשלאָגן און אַוועקגענומען ביי מיר יעדן חשק צום לעבן. איבערצייגט פונעם „משורר־מספיד" אינעם „המליץ", וואָס האָט געשריבן וועגן סמאָלענסקיס טויט: „נסתלק עמוד האש, שכינת אל כבתה", — האָב איך דערפילט אַ שרעקלעכע לייר־דיקייט אין מיין האַרץ און איך האָב ביי זיך באַשלאָסן, אַז איך מוז אים דאָרט אינעווייניק אין מיין האַרצן אויסבויען אַ מאָנומענט, וואָס זאָל זיך אליין איבערלעבן.

סמאָלענסקיס אומהיימלעכער טויט האָט גאַנץ באַזונדערס מיך געמאַכט טרויערן. אָט שטייט אַ נביא אין דער מיט פון זיין פאָלק, זאָגט

זיינע נביאותן און איטלעכער הערט זיך צו אים צו „בדחילו ורחימו", און אָט שטארבט דער זעלביקער נביא אין אַ פרעמדער שטאָט, ווייט פון זיין משפחה און ביי זיין קבר געפינט זיך נישט קיינער, וואָס זאָל פאַרגיסן אַ טרער אויף דעם גרויסן פאַרלוסט.

מער האָט מיר וויי־געטאָן די דאָזיקע אבידה, ווייל איך האָב דענסטמאָל געחלומט וועגן אַ שרייבערישער קאַריערע און איך האָב זיך געטראַכט, אַז ווען דער גורל פון אַזאַ גרויסן שריפטשטעלער האָט זיך געענדיקט מיט אַ קבר אין אַווינקל פונעם מעראַנער בית־הקברות, טאָ וואָס קען שוין דערווארטן אַ מענטש פון אַ קלענערער באַדייטונג?

ווען איך האָב מיך שפעטער נאָענטער באַקענט מיט סמאָלענסקינס שריפטן און איך האָב דאָרט געפונען פאַרשיידענע פאַלשע באַגריפן און מיינונגען, וואָס קענען באַטראכט וועלן וויי בטלנותדיקע נאַרישקייטן, האָב איך אויך דאן נישט געקענט ענדערן מיין מיינונג וועגן אים, ווייל דער מאָנומענט זיינער אין מיין האַרצן איז ביי מיר געווען פעסטער ווי די קאַרפאַטן־בערג, שטארקער ווי גראניט און קיין שום קראפט אין דער וועלט קען נישט וואַקלדיק מאכן זיינע גרונדפעסטן.

פרץ סמאָלענסקין איז אין מיינע אויגן געבליבן דער גרויסער נביא פאַר אַלע צייטן פון מיין לעבן, כאָטש היינט קוק איך אויף אים מיט אַנדערע אויגן ווי אַמאָל — און דאָרט ווו איך האָב אַמאָל געזען אין אים אַ גרויסן רעליגיע־פילאָסאָף און געשיכטס־פאָרשער, — זע איך אין אים היינט בלויז אַ פעאיקן זשורנאליסט מיט אַ שאַרפן היסטאָרישן חוש. באַטראכט איך אָבער זיין השפּעה אויף מיין אידעען־גאנג, איז ער ביי מיר היינט דער זעלביקער וואָס אַמאָל, ווען זיין „עם עולם" האָט געלייגט דעם ערשטן ווינקלשטיין צו מיין יידיש־נאַציאָנאלער איבערצייגונג און האָט באַגרינדעט מיין גלויבן אין דער אייביקייט פונעם יידישן פאָלק...

קאפיטל 51

מיין דורכגעפאלענע אגיטאציע צווישן פויערים

אנהייב 1886 איז מיר מיין לאגע אין קראקע ווייטער ענג געוואָרן. צופעליק האָב איך גראָד דעמסטמאָל געהאט פרנסה בכבוד פון העברע־אישע לעקציעס אין עטלעכע באַלעבאַטישע הייזער. דערצו האָב איך יעדן טאָג געהאט צוויי־דריי שעה פרייע צייט, צו קענען פאַרזעצן מיין שטודיום — און איך האָב טאָקע אויך פלייסיק געלערנט. פון דעסטוועגן בין איך מיט מיין לאגע גאָר נישט געווען צופרידן, כאָטש איך האָב אַליין נישט געווסט פאַרוואָס.

האָב איך דאָס אַמאָל דערציילט ר׳ עקיבא קאַרניצער, האָט ער מיך צונויפגעפירט מיט אייניעם אַ רייכן גוטבאַזיצער פון אַ דאָרף מיטן נאָמען לגאָטא, וואָדאָוויצער קרייז. דער דאָזיקער יידישער גוטבאַזיצער האָט געהאַט אַ זון, אַ „מוסמך", וואָס האָט אויף אַן אמת געוואָלט ווערן רב, און ער האָט דערצו געדארפט קענען געוויסע וועלטלעכע לימודים, וואָס די רעגירונג האָט דעמסטמאָל פאַרלאַנגט פון אַן אַרטאָדאָקסישן רב. דער פאָטער זיינער האָט געהאַט אַנגאַזשירט פאַר אים אַ גוישן פּראָפעסאָר, וואָס זאָל מיט אים לערנען.

היות דער פּאָמיעשטשיק האָט אויך געוואָלט האָבן נעבן אים אַ יידישן בחור, מיט וועמען זיין זון דער צוקונפטיקער רב זאָל זיך קענען מפלפּל זיין, נישט אָפּצולאָזן דאָס לערנען אַפילו אויף איין טאָג, האָט ער פאַר אָט דעם צוועק אויסגעקליבן מיך.

האָב איך דאָרט אין דעם לגאָטא פאַרבראַכט אין פילפּלען זיך מיט יענעם צוקונפטיקן רב גאַנצע צוויי חדשים, ביז יענער בחור האָט פלוצים באַקומען אַ נערוון־צוזאמענברוך און האָט דערפאר געמוזט אויפהערן יעדעס מין לערנען.

דערווייל האָב איך אָבער אין יענעם דאָרף זיך באַקענט מיט אַ זייער אינטעליגענטן פויער מיטן נאָמען דזיאבעק, וועלכער האָט שוין געהאט אַמאָל שטודירט אין קראָקע און האָט געמוזט אונטערברעכן זיין שטודיום, ווייל דער פאָטער האָט אים געדרופן אהיים פירן די ווירטשאַפט.

איז דער דאָזיקער פויער געווען אָנגעשטאָפט מיט ראדיקאלע

אידעען — און אַזוי ווי עס האָט זיך אים אויסגעדאַכט, אַז איך קען אים העלפן אין זייַנע ראַדיקאַלע באַשטרעבונגען, האָט ער מיך באַזאָרגט מיט פּרנסה פאַר פּיר מאַנאַטן צייט און איך האָב געמוסען אים העלפן אין אַלע זייַנע געזעלשאַפטלעכע טעטיקייטן.

צווישן די פּויערים אין יענער געגנט איז דעמאָלט אָנגעגאנגען אַן אַגיטאַציע, צו גרינדן אין יעדן דאָרף אַ „קולקא ראַלניטשע" (אגראר־גרופּע) און דאָס האָט אין די לעצטע פּיר און צוואַנציק יאָר פון דער עסטרייכישער הערשאַפט אין גאַליציע געשפּילט אַ גוואַלדיק גרויסע ראָלע, און געהאט אַן השפּעה אויף דער עקאָנאָמיש־פּאָליטישער אַנט־וויקלונג פונעם פּוילישן פּויער.

דורך דער אַגיטאַציע פון די גלחים און מיט דער אונטערשטיצונג פון דער רעגירונג זענען די דאָזיקע „אגראר גרופּעס" באַלד ביים אָנהייב פון זייער גרינדונג געוואָרן אַן אָנטיסעמיטישע אינסטיטוציע מיט דער כוונה, אַרויסצורייסן ביי די יידן אין די דערפער דעם ביסן ברויט פונעם מויל. אַזוי ווי דאָס האָט זיך אָבער נישט אויסגעזען תיכף גאנץ בולט, האָט קיינער נישט געקענט וויסן, וואָס עס וועט אַרויסוואקסן פון דער דאָזיקער אינסטיטוציע. האָב איך עס דעמאָלט געראַכנט פאר אַ לויבנס־ווערדיקער טאָט, מיטצוהעלפן און מיטצוארבעטן ביי זייער אָרגאניזירונג.

לכתחילה האָבן די „אגראר־גרופּעס" געהאט דעם צווועק צו מאָדער־ניזירן און צו פארפייערן דעם אַקערבוי. אַזוי ווי גאַליציע איז שטענדיק געווען אַ לאַנד פון אגריקולטור, פלעגט עס זיך וואַרפן אין די אויגן, וואָס דער סיסטעם פונעם באַארבעטן די ערד איז דאָרט דענסטמאָל געווען אַ פּרימיטיווער, אָן מאָדערנע אָגריקולטור־מאַשינען און מאָדערנער טעכניק. און וועג מען האָט דעמאָלט געמוסען איינפירן מאַשינען, האָבן זיך די פּויערים נישט געקענט צו זיי צוגעווויינען און עס זענען אויך אין אָנפאנג פאָרגעקומען עטלעכע אומגליקן וואָס מענטשן זענען צוקא־ליעטשעט געוואָרן ביי די מאַשינען, וועלכע האָבן ביי זיי אָפּגעריסן אייַנצעלנע פינגער אָדער גאַנצע הענט. האָבן דעמאָלט די פּויערים דער־קלערט אַז זיי וועלן בשום אופן נישט מער אַרבעטן מיט די מאַשינען, וויל זיי ווילן נישט זיין קליגער פון זייערע טאַטעס, און זיי ווילן צוליב דעם ווייטער גיין אויף דעם זעלבן וועג, וואָס זייערע טאטעס זענען געגאַנגען.

האָט מען געדארפט די פויערים איבערצייגן מיט ארגומענטן, זיי זאָלן זיך נישט לאָזן אָפשרעקן פון די עטלעכע אומגליקן, וואָס האָבן פאַסירט ביי דער ארבעט מיט די מאַשינען. אויסער דעם האָבן נאָך די פויערים געהאט אַ נייגונג, צו זוכן זייער אָפּט אַ געלעגנהייט, אויף צו קענען גיין אין שטאָט אריין, ווו זיי פלעגן פאַרברענגען די צייט מיט שיכורן און געשלעגן. דערנאָך זענען זיי געלעגן קראנק און עס האָט אָפּט מאָל גענומען אַ גאַנצע וואָך, ביז זיי האָבן זיך געקענט צוריק נעמען צו זייער געווייַנטלעכער ארבעט.

וועג אַ פויער האָט אָנגעקליבן אַ פונט פוטער אָדער אויסגעכאָוועט אַ הינדל, איז ער מיט דעם באָלד געלאָפן אין שטאָט אריין — און האָט זיך נישט קיין מאָל געוואָלט באַרעכענען, אַז די צייט אַליין, וואָס מען פאַרלירט אומזיסט ביים גיין אין שטאָט אריין, באַטרעפט מער, ווי דאָס וואָס ער קען באַקומען פאַר זיין סחורה.

קענן אָט דער אומזיסטער פאַרשוועדונג פון צייט האָט זיך געניי־ טיקט אָנצופירן אַ קאַמף אַ שטאַרקערן ווי וועגן זייער קעגנערשאַפט צו די מאַשינען — און וועג עס איז דעמאָלט געגרינדעט געוואָרן אַ „אגראר־ גרופּע" אין לגאָטא, האָב איך זיך מיט מיין גאנצן כח אַריינגעוואָרפן מיטצוהעלפן.

וועג זיי האָבן געהערט וועגן מיינע אויפטוען אין לגאָטא, האָבן מיך אויך אייַנגעלאדן די פויערים פון אַנדערע דערפער פונעם קראַקעווער, וויעליטשקער און וואדאָוויצער פאָוויאט, איך זאָל זיי אויפקלערן וועגן דער באַדייטונג פון די „אגראר־גרופּעס" און זייער נוצן פאר די פויערים.

אָבער אזוי ווי די גלחים פון יענע מקומות האָבן געהערט וועגן מיינע אויפטוען, האָבן זיי זיך אַריינגעוואָרפן אין אַ ענערגישער אַגיטאַציע אויף זייער שטייגער — און אַנשטאָט צו באַלערנען דעם פויער, נישט צו פאַרשוועדן זיין צייט מיט פוסטע זאכן און צו פאַרשטיין די נוצן פון אַ מאָדערניזירטן אַקערבוי, — האָבן זיי דעם פויער דערציילט, אַז דאָס גרעסטע אומגליק פאַר אים איז דער ייד. דאָרף מען זיך דערפאר אויסהיטן פון קויפן ביי יידן אָדער פאַרקויפן צו יידן, פונקט ווי מען דאַרף זיך נישט צוהערן צו דעם, וואָס יידן זאָגן, ווייל יידן פאַרגיפטן דעם מוח פונעם פויער מיט זייערע גלאטיקע ריידעלעך און וועגן אָפּ זיין האַרץ פון דער אמונה.

איך האָב זיך גראד אינגעשפּארט צו גיין אין אַ קאַמף קעגן יענע גלחים און מיין גויאישער פריינט דזיאבעק איז געווען מיט מיר. האָבן זיך די גלחים פון דער גאַנצער סביבה צונויפגענומען אויפצוטרעטן מיט כח קעגן אונדזער ביידנס טעטיקייט. זיי האָבן אַרויסגעלאָזן אַ קלאנג, אַז דער דזשיאבעק האָט זיך מיר צוליב מגייר געווען און איז געוואָרן אַ ייד. און ווען זיי האָבן געזען, אַז דאָס ווירקט נישט אויף די פּויערים, האָבן זיי אַרונטערגעבראַכט דעם סטאַראָסטע פון וואַדאָוויץ, וואָס האָט דאָרט אין דאָרף געגרינדעט אַ קריסטלעך געוועלב, די גוים זאָלן נישט דארפן גאָר קויפן ביי ייִדן. און ווען דזשיאבעק האָט דערקלערט די פּויערים, וואָס פאַר אַ זינד זיי באַגייען, ווען זיי פאַרשוועכן זייער צייט אומזיסט אזוי ווען זיי ווילן זיך נישט אויסלערנען ארבעטן מיט אַקערבוי־מאַשינען, האָט אים איינער אַ פויער אָפּגעענטפערט, אַז ער טוט אַ גרעסערע עבירה וואָס ער חברט זיך מיט אַ ייד...

איך בין אויך געוואָר געוואָרן, אַז עס איז אָנגעקומען אין לגאָטא אַ גרויסע געלט־אונטערשטיצונג פון דער לעמבערגער לאנדס־רעגירונג, אויף צו קענען פירן אין יענעם דאָרף אַ קריסטלעך געוועלב, אַז מען זאָל נישט דארפן גאָר קויפן ביי ייִדן — און געקומען איז דאָס דאָזיקע געלט צום סטאַראָסטא פאַר דער „אגראר ־ גרופּע", וואָס איך האָב געגרינדעט.

בין איך תיכף אַוועקגעפאָרן קיין לעמבערג אויפמערקזאם צו מאַכן אויף דעם טעות פון דער רעגירונג און גלייכצייטיק האָב איך דאָרט געוואָלט אויפקלערן, אַז דער פון לעמבערג אונטערשטיצטער אַנטיסעמיטיזם מאַכט קאליע די טענדענץ פון די „אגראר־גרופּעס". איך בין אין לעמבערג אַרומגעלאָפן פון טיר צו טיר, צום רב, ר' הירש אַרענשטיין, צום לאנדמאַרשאל זיבליקיעוויטש, צום פרעדיקער לעווענשטיין און צום דעפוטאט ד"ר בערנארד גאָלדמאן, צום אַנטיסעמיט טעאָפיל מערונאָוויטש און צום ראדיקאלן פּוילישן זשורנאַליסט הענריק רעווואַקאָוויטש.

אַלעמען האָב איך געוואָלט באַווייזן, אַז מען שעדיקט די אידעע פון די אַגראר־גרופּעס, באַלד ווי מען פאַרמישט זיי מיט אַנטיסעמיטיזם. איך האָב אָבער אומעטום געטראָפן אויף טויבע אויערן, אומפאַרשטענדלעך זענען געווען מיינע ארגומענטן פאַר די ייִדן, אַפילו פאַר די יידישע פאַליטיקער. און די גוים, מיט וועלכע איך האָב געערעדט, האָבן מיך פשוט אויסגעלאַכט. איך בין דעמאָלט אַלט געווען קוים 17 יאָר.

וועז איך בין צוריקגעקומען פון לעמבערג מיט ליידיקע הענט, האָב איך אָנגעהויבן אַרבעטן אויפסנייַ צווישן די פּויערים פאַר די טענדענצן פון די „אגראר־גרופּעס", לויט ווי איך האָב זיי באַגריפן. איז דעמאָלט פּלוצים אויסגעבראָכן אַ קאַמף צווישן מיר און דעם גלח פון לגאָטא.

געווען איז דאָס אין אַ זונטיק, האָט דער גלח געפּרעדיקט אין דער קירכע, אז דאָס גאַנצע אומגליק פונעם פּויער איז דער ייד, וואָס באָדט זיך אין אַלעם גוטן און נוצט אויס דעם פּויערים שווייס און בלוט. האָבן מיר מיינע גויאישע פריינד איבערגעגעבן דעם גלחס ווערטער. האָב איך דאָן נאָכמיטיק צונויפגערופן די פּויערים אין דער אַרטיקער קרעטשמע און איך האָב דאָרט פאַלעמיזירט מיטן גלח.

זענען עטלעכע פּויערים שטאַרק אויפגערעגט געוואָרן איבער מיינע רייד און זענען צוגעשפּרונגען צו מיר מיט שטעקענעס און מיט פויסטן. אַנדערע האָבן אַפּילו געוואָרפן ליידיקע פלאשן אין מיין ריכטונג — און האָבן מיר נישט געטראָפן.

עס האָט זיך דאָן אַנטוויקלט אַ געשלעג צווישן יענע פּויערים, וואָס האָבן קעגן מיר רעוואָלטירט און מיינע אַנהענגער. מיינע אַנהענגער האָבן דערשמעקט די געפאַר פון דער סיטואַציע. זיי האָבן מיך געכאַפּט אויף די הענט און אַרויסגעטראָגן פון דער קרעטשמע.

און וועז איך האָב זיך געזען אין דרויסן אַ גאַנצן אויף אַלע מיינע רמ"ח אַברים, האָב איך געמאַכט אַ ברכה „שלא עשני גוי", ווייל די גוים פון ביידע צדדים זענען געווען שטאַרק צעשלאָגענע...

וואָלט מיך פון דעסטוועגן יענער פאַרפאל נישט אָפּגעשראָקן פון מיין וויטערער אַרבעט, וועז עס זאָלן נישט געווען קומען זשאַנדאַרן מיט אַ באַפעל פונעם סטאַראָסטע, מיך צו אַרעסטירן, ווייל איך מאַך „אומ־געזעצלעכע פאַרזאמלונגען", וואָס באַאומרואיקן די געגנט.

דאָס האָט מיך איבערצייגט, אַז די אומשטענדן זענען שטאַרקער פון מיר און מען קען קעגן זיי נישט קעמפן מיט לאָגיק און גוטן ווילן — און אַזוי ווי איך האָב דאָס איינגעזען, האָב איך תיכף פאַרלאָזן דאָס דאָרף.

קאפיטל 52

איך פיר אַ קאמף קעגן „גישט - גוטע"

ענדע 1886 האָב איך אָנגענומען אַ שטעלע ווי אַ לערער אין אַ דאָרף מיטן נאָמען וויסאָקיע, וואָס געפינט זיך צווישן לימאַנאָוו און סאנדז.

האָבן זיך דאָרט אינעם וויסאָקיער הויף פלוצים באַווייזן „שדים", וואָס האָבן פאַראומערט דאָס לעבן און אָנגעיאָגט אויף אַלעמען אַזאַ פחד, ווי מען קען זיך גאָר שרעקלעכער נישט פאָרשטעלן.

יעדן טאָג, פון פאַרנאַכט אָנגעהויבן, ביז די ענער האָבן פאַרטאָג געקרייעט, האָט מען געהערט באַראַבאנעווען אויפן בוידעם, גלייך ווי עס זאָל זיך דאָרט האָבן באַזעצט אַ גאַנצער רעגימענט פאָקוסניקעס. עטלעכע שעה אין דער נאַכט האָט עס דאן געוואָרפן אַקעגן די פענצטער מיט אַזעלכע קליינע שטיינדעלעך, וואָס האָבן געלעכערט די שויבן פון די פענצטער אַזוי קונציק־לענגליך, ווי עס וואָלט דאָס אן אינזשעניער נישט געקענט בעסער אויסמעסטן. דערנאָך האָבן זיך פון הינטערן הויז געהערט משונהדיק־ווילדע געלעכטערס און אַ מיאוקעריי ווי פון מיליאָנען קעץ.

קאָנצענטרירט האָט זיך דער דאָזיקער ספּעקטאַקל ספּעציעל אויף דער לינקער זייט פונעם הויז, ווו עס האָבן זיך געפונען די שלאָפצימערן פון דער גאַנצער פאַמיליע. דאָרט האָב איך אויך געהאַט מיין לערן־צימער דאָרט פלעגט מען זיך אויך צונויפקומען יעדן שבת און יום־טוב צו דאוונען בציבור און טאָקע דאָרט האָט זיך אַמאָל דער אַלטער סאנדזער צדיק ר' חיים האַלבערשטאם באַהאלטן אין צייט פון דער מגפה.

געווען איז דאָס אין 1873 — ווען די מגפה האָט געבושעוועט איבער אַלע שטעט און שטעטלעך אין גאַליציע, איז ר' חיים סאנדזער אָנטלאָפן קיין וויסאָקיע, אָפּצוראַטעווען זיך אין דער גוטער דאָרפס־לופט. זענען אים דעמאָלט נאָכגעלאָפן הונדערטער חסידים און דער הויף אין וויסאָקיע איז געווארן ווי אַ „פיליאלע" פונעם רבינס הויז אין סאנדז. האָבן די פויערים פונעם דאָרף מורא געקראָגן, די מגפה זאָל זיך נישט פאַרשפרייטן ביי זיי אין דאָרף, האָבן זיי באַשלאָסן, צו הרגענען דעם רבין און אַוועקצוטרייבן זיינע חסידים צוריק אין שטאָט אריין.

זיי זענען דעמאָלט אָנגעפאלן ווי רוצחים אויף גרשון וויסאָקיערס

הויף מיט העק און קאָסעס אין אַ צייט, וואָס אַלע מאנצבילן פונעם הויף זענען נישט געווען און עס איז נאָר געווען אין הויז די פרוי פון גרשון וויסאָקיער. זענען באַלד די חסידים אַנטלאָפן פונעם הויף — און איטעלע, גרשון וויסאָקיערס ווייב, האָט פאַרשטעלט דעם רבין מיט איר קערפּער, אז די פּויערים האָבן אים אַזש גאָר נישט געזען.

עס פאַרשטייט זיך, אַז ווי באלד עס האָבן זיך באוויזן „שדים" אין דעם וויסאָקיער הויף, האָט מען גאָר גיך אָנגענומען „שטרענגע מיטלען" אקעגן זיי. קודם האָט אַ סופר־מומחה איבערגעקערט די מזוזות פון אַלע טירן — און כאָטש זיי זענען אַלע געווען כשר, האָט מען פון דעסטוועגן צוליב גרעסערער זיכערקייט צוגעקלעפּט נייע מזוזות. דערנאָך האָב איך אָנגעשריבן אַ שטאַרק „קוויטל" צום אַלטן סאנדזער צדיק, מען זאָל דאָס אַוועקלייגן אויף זיין קבר — און דאָרט אין יענעם קוויטל האָב איך אים דערציילט ווען מיט פערצן יאָר צוריק פאַרבראַכט אַ גאנצן זומער און גע־פונען דאָרט שוץ אַקעגן דער מגפה.

מיט דעם דאָזיקן „קוויטל" מיינעם איז גרשון וויסאָקיער אַליין אַפּ־געפאָרן קיין סאנדז און האָט עס מיט זיינע אייגענע הענט אַוועקגעלייגט אויפן קבר פונעם אַלטן צדיק. און ווען עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דאָס העלפט נישט, איז גרשון וויסאָקיער אַריינגעגאנגען צום ממלא מקום פונעם אַלטן צדיק, צו ר׳ אהרן האַלבערשטאם, וואָס האָט געהייסן אַרויסנעמען אַלע דייטשע און פּוילישע ביכלעך פונעם הויז — און ווען דאָס האָט אויך נישט געהאָלפן קיין ווירקונג, האָט דער רבי געהייסן פאַר־קלאפן דאָס הויז און איבערלאָזן עס פאַר די „נישט־גוטע", וואָס האָבן זיך דאָרט באַזעצט.

האָבן זיך דעמאָלט די גוואישע פאַראָבקעס און שיקסעס פונעם הויף געווענדעט צום גלח, ער זאָל זען אָפּצוראטעווען דאָס הויז פון די „נישט־גוטע". איז דער גלח געקומען אָנגעטאָן די „בגדי כהונה" מיט אַ גרויסן צלם אין האנט — און נאָך דעם ווי ער האָט באַשפּריצט דאָס גאַנצע הויז פון אַלע זייטן מיט „וויי־וואסער", האָט ער אַלעמען געזומען אויף אַ פאַרהער, טאָמער וועט אים געלינגען, געוואָר צו ווערן דעם סוד פון דער פּלוצימדיקער שליטה, וואָס די „נישט־גוטע" האָבן געקראָגן איבער דעם הויז.

און אַזוי ווי דאָס אלצדינג האָט גאָר נישט געהאָלפן און די „נישט־גוטע" האָבן גאָר אדרבה מיט יעדן יאָר פאַרשטארקט זייער שליטה איבער גרשון וויסאָקיערס הויז, האָבן זיך אָנגעהויבן פאַרשפרייטן אומקאָנטראָלירבארע קלאנגען וועגן דעם גאַנצן ענין. גוים האָבן אַרויסגעלאָזן אַ שמיעה, אַז גרשון וויסאָקיער האָט פאַרקויפט זיין נשמה צו די „שדים", וואָס פלעגן אים כסדר ברענגען געלט. זענען זיי איצט געקומען אָפּנעמען דאָס געלט אָדער צונעמען ביים יידן די נשמה. יידן אָבער האָבן געטענהט, אַז דאָס קומט פאָר צוליב דער גרויסער זינד, וואָס מען האָט דאָרט אַמאָל געוואָלט שלעכטס טאָן צום אַלטן צדיק, ר' חיים האַלבערשטאם.

דריי וואָכן צייט האָב איך זיך נישט אָנגערופן קיין וואָרט וועגן דער גאַנצער סומאַטאָכע מיט די „נישט־גוטע". איך האָב איבערהויפט מורא געהאט צו זאָגן אַ וואָרט וועגן דעם דאָזיקן ענין, ווייל וען איך זאָל געווען אַרויסזאָגן מיין מיינונג, נאָך דעם ווי דער רבי און להבדיל דער גלח האָבן די פראגע ערנסט באַהאנדלט, וואָלט מען מיך דאָרט זיכערלעך צורעכט־געמאַכט...

אַ גאַנצן טאָג האָבן מיר דאָרט געלערנט לויטער פרומע זאכן: חומש, רש"י און משניות ברכות. מיר האָבן אויך דאָרט געגעסן פרישטיק און מיטיק, געוואשן זיך געהעריק צו יעדער מאָלצייט און געבענטשט. דערנאָך האָבן מיר דאָרט געדאוונט מנחה. אָבער באַלד נאָך מנחה זענען מיינע תלמידים שרעקלעך אומרואיק געוואָרן און איך האָב זיי נישט מער געקענט צוריקהאלטן. זענען מיר דעמאָלט געגאנגען פאַרזעצן דאָס לערנען אינעם אַנדערן חלק הויז, ווו מיר האָבן געגעסן נאַכטמאָל און מיר זענען געגאנגען שלאָפן.

געשלאָפן זענען מיר אַלע אינעם אַנדערן חלק הויז. לכתחילה האָב איך אַפילו געוואָלט שלאָפן דאָרט ווו די „שדים" האָבן געשאלטעוועט. האָט מען מיך נישט געלאָזט צוליב דער מורא, איך זאָל דאָרט חלילה נישט געשעדיקט ווערן.

דערווייל איז דער פחד פון די מענטשן געוואָרן זייער שטאַרק און מען האָט שוין פשוט געהאַלטן ביי פאַרמאַכן דאָס גאַנצע הויז און אַרויסציען זיך אין אַן אַנדער הויז, ווו עס האָבן דעמאָלט געווווינט די שיקסעס און די פאראָבקעס.

ערשט דעמאָלט האָב איך באַשלאָסן, אַז איך מוז דאָ דערגיין דעם

ריכטיקן אמת וועגן די „נישט־גוטע". זענען „שדים" ווירקלעך טאקע פּאראן אויף דער וועלט און האָבן רוחות באמת אַ שליטה איבערן מענטשן, וויל איך דאָס זען מיט מיינע אייגענע אויגן, איך וויל זיך אַליין איבערצייגן, וואָס פּאַר אַ געהיימע כחות עס שטעקן אין די „נישט־גוטע"...

איך האָב דאן פּאַרבראַכט עטלעכע נעכט איינער אליין אין יענעם חלק הויז, וווּ עס האָבן די „נישט־גוטע" געהאט די ממשלה...

ווי עס פּאַרשטייט זיך אויך, בין איך געווען אַ גוט באַוואָפנטער מיט אַלע מעגלעכע כלי־זיין: אויפן לייב האָב איך געהאט אַנגעטאָן אַ כשרן טלית־קטן מיט סטראָפקאָווער ציצית און איך האָב זיך אפילו נישט אויף אַ שריט אַ ריר געטאָן אָן אַ יארמולקע...

ביי טאָג האָט מען מיך געלאָזט שלאָפן עטלעכע שעה, וויל איך האָב געוואָלט וואכן דורך די נעכט און לערנען. איך האָב אויך דענסטמאָל דורך פינף לאַנגע נעכט אויסגעלערנט גאַנץ מסכת „עבודה זרה" מיט תוספות און מהרש"א. אויסער דעם האָב איך אויך געלערנט אַ ביסל „זוהר" און „תיקונים".

זיצנדיק אַזוי גאַנצע נאַכט איינער אליין, איז אויף מיר אַפילו אַנגע־פאלן אַ געהיימער פּחד — און אין דער צייט, וואָס עס האָט אין דרויסן שוידערלעך געמיאוקעט, געדראָפּעט די וועגט און געקלאַפּט אין פענצטער, האָב איך אָפּטמאָל חשק געהאט, צו אנטלויפן פונעם צימער. האָב איך זיך אָבער יעדעס מאָל געשטארקט און איך האָב נישט געוואָלט צוריקטרעטן, ווי לאַנג איך בין נישט דערגאַנגען דעם ענין פון די „נישט גוטע".

פרייטיק־צו־נאַכטס האָב איך נישט געוואָלט האָבן צו טאָן מיט די „נישט־גוטע", ווייל איך האָב געוווסט, אַז פרייטיק־צו־נאַכטס האָבן די „נישט־גוטע" אַ גרעסערע שליטה ווי אַ גאנצע וואָך. אויסער דעם האָב איך מורא געהאט, דער לאָמפּ זאָל מיר נישט אין אַזאַ נאַכט פלוצים ווערן אויסגעלאָשן און איך וועל אים נישט קענען אָנצינדן. אָבער שבת ביינאַכט האָט זיך שוין געפונען אַ באַהארצטער גוי, וועלכער האָט זיך אונטערגע־נומען צו זיצן מיט מיר אינייגעם די גאַנצע נאַכט.

בין איך פון דעם געווען שטארק צופריידן, וויל איך האָב געוווסט, אַז דאָס צוזאמען־זיצן פון אַ גוי מיט אַ יידן איז זייער גוט מיטל אָפּצוגן „נישט־גוטע". האָב איך דעמאָלט געלייענט ערנסט קריאת־שמע און מיט אַ באַזונדערער כוונה האָב איך געקוועטשט דעם „מימיני מיכאל ומשמאלי

גבריאל". דער גוי האָט אויך זייער פרום אָפגעזאָגט זיינע תפילות און כמעט ביי יעדן וואָרט האָט ער זיך באַקרייציקט.

דערנאָך האָב איך זיך אַוועקגעזעצט לערנען אַ בלאט גמרא מיט תוספות און ווי עס דאַכט זיך, האָב איך דעמאָלט געוואָלט אָנהויבן לערנען מסכת פסחים. איז דער גוי באַלד אַנטשלאָפן געוואָרן. אָבער עט־לעכע מינוט שפּעטער, איידער איך האָב זיך נאָך רעכט דערווארעמט אין מיין לערנען, האָט זיך דער גוי אויפגעכאַפּט פונעם שלאָף מיט אַ געשריי און איז אַרויסגעלאָפן פון שטוב.

בין איך געבליבן אַ זייער דערשראָקענער און עס האָט זיך מיר אויסגעדאַכט, אַז איך זע אלערליי שדים און רוחות. האָט דאָס מיך שוין דערנאָך געקאָסט זייער פיל מי, צו קענען בלייבן אין צימער ביז דער האָהן האָט געקרייעט. דערנאָך אויפן אַנדערן טאָג בין איך געלעגן אין פיבער, האָט מען מיך שוין נישט געוואָלט לאָזן אריינגיין אין יענעם חלק הויז.

אליין פאַר זיך האָב איך זיך אויך אייגנערעדט, אַז איך האָב מיר מיין שטראָף כשר פאַרדינט, ווייל איך האָב געוואָלט זיין קליגער פון אַלעמען.

מאַנטיק גאַנץ פרי איז גרשון וויסאָקיער אַוועקגעפאָרן צו גראָף סטאַדניצקי, וואָס איז געווען דער אייגנטימער פון וויסאָקיע, אים צו מעלדן, וואָס עס טוט זיך אין זיין הויף. האָט דער גראָף אַוועקגעשיקט קיין וויסאָקיע אַ הויפּט־פאַרוואלטער מיט נאָך צוויי מענטשן, זיי זאָלן פּערזענלעך אונטערזוכן די לאגע, איידער ער וועט זיך אַנטשליסן, וואָס מען דאַרף דאָ טאָן.

זענען גראָף סטאַדניצקיס מענטשן אַנגעקומען מאַנטיק פאַרנאַכט אין וויסאָקיע, האָב איך זיך מיט זיי אַוועקגעזעצט דוקא אין יענעם חלק הויז פון די „גישט־גוטע", זיי צו דערציילן געניי אלצדינג, וואָס עס טוט זיך. האָט מען אַריינגעבראַכט פאַר די מענטשן בראָנפן, ביר און די בעסטע מאכלים. שפּעטער איז אַריינגעקומען דער עקאָנאָם פונעם הויף מיט אן אָנגעצונדענעם לאָמפּ אין האַנט, און בשעת ער האָט אריינגע־בראַכט דעם לאָמפּ און דעם גראפס מענטשן זענען געווען פאַרנומען מיטן עסן און טרינקען, האָב איך באַמערקט, ווי דער עקאָנאָם מאַנעווירירט מיט די הענט, האַלטנדיק דעם לאָמפּ — און אין דער זעלבער מינוט וואָס ער

האָט אַוועקגעשטעלט דעם אָנגעצונדענעם לאָמפּ אויפן טיש, האָט ער מיט דער לינקער האַנט אַ שליידער געטאָן אַ קליין שטייגדל צום פענצטער, פון וועלכן עס האָט אַ שויב געקראַכט.

בין איך באַלד צו דעם עקאָנאָם צוגעלאָפן, האָב אים אָנגעכאַפּט ביים גאָרגל און אַ געשריי געטאָן: „דו ביסט דער נישט־גוטער! דו מאַכסט דאָ די גאַנצע סומאטאָכע!"

דער איבערגעשראָקענער עקאָנאָם האָט זיך געוואָלט וואַרפן אויף מיר מיט די פויסטן. האָבן זיך אים דעם גראָפּס מענטשן אַקעגנגעשטעלט מיט געלאָדענע רעוואָלווערן אין דער האַנט — און נאָך דעם ווי איך האָב זיי דערקלערט, וואָס איך האָב באַמערקט, האָבן זיי געזוכט ביים עקאָנאָם אין קעשענע און געפונען אַ מאַסע קליינע שפּיציקע שטייגדלעך און אַ פייפל מיט אַ משונהדיקן קול. דער עקאָנאָם האָט געטענהט, אַז איך בין זיין שונא און איך האָב אים אַרײַנגעלייגט די דאָזיקע אַלע זאכן אין קעשענע. דעם גראָפּס מענטשן האָבן זיך אָבער נישט געוואָלט גאָר צו־הערן צו זיינע טענות — און נאָך דעם ווי זיי האָבן אים געבונדן, האָבן זיי אים באַלד אַוועקגעפירט אין שטאָט.

יענע נאַכט זענען שוין מער נישט געווען קיין „נישט־גוטע" אין ווי־סאָקיע.

שפּעטער איז אויך אַרויסגעקומען, אַז אַ שכנישער פּריץ האָט דעם וויסאָקיער עקאָנאָם געגעבן געלט אויף זיין ספּעקטאַקל, ווייל ער האָט געמיינט, אַז ער וועט אויף אזא אופן קענען אַרויסטרייבן דעם ייד גרשון וויסאָקיער פון זיין הויף און אליין איבערנעמען די „פּאָסעסיע" פונעם גראָף סטאַדניצקי...

ק א פ י ט ל 5 3

ר׳ ישעיה מאיר שפירא פון טשאַרטקאָוו

אין דער צייט, וואָס איך בין געווען אין וויסאָקיע, האָב איך זיך דורך אַ באַזונדערער געלעגנהייט באַקענט מיט אַ טשאַרטקאָווער אינטעליגענט, וואָס איז געווען „קאָמיסאַר" אין דער סאנדזער באַצירקס הויפט־מאַנשאַפט (סטאַראָסטוואָ) און ער האָט זיך מיר פאָרגעשטעלט ווי אַ טשאַרטקאָווער „שאפירניק".

דער נאָמען פון דעם דאָזיקן קאָמיסאַר איז געווען וויינער. מיט יאָרן פריער האָט ער געדינט אין דער באַצירקס־הויפט־מאַנשאַפט פון טאַרנאָפּאָל און דערנאָך איז ער אַרויסגעשיקט געוואָרן קיין סאנדז.

האָט מיר דער דאָזיקער ייד דערציילט די אינטערעסאַנטסטע געשיכטעס וועגן דעם טשאַרטקאָווער רב, ר׳ ישעיה מאיר שפירא, ווי אויך וועגן די גרויסע מחלוקותן, וואָס דער רב פירט אָן אַקעגן חסידים און די חסידישע רביים.

ווי אַ „מתנגד", בין איך שטאַרק פאַראינטערעסירט געוואָרן אין דער פּערזאָן פון אַזאַ ר׳ ישעיה מאיר שפירא און איך האָב זייער געגארט צו באַקענען זיך מיט אים. אין יענער צייט בין איך געווען באַהערשט פון אַ גרויסן חשק צו קעמפן פאר דער „השכלה". האָט עס זיך מיר זייער געוואָלט גלייבן, אַז ווען איך וועל זיך פאַרבינדן מיט אַזאַ מענטש ווי ר׳ ישעיה מאיר פון טשאַרטקאָוו, וועלן מיר ביידע קענען אַ סך אויפטוען פאַר דער פאַרשפּרייטונג פון אויפקלערונג צווישן אונדזערע יידן אין גאַליציע.

האָב איך דעמאָלט אָנגעשריבן אַ לאנגן בריוו צו ר׳ ישעיה מאירן, וווּ איך האָב אים פאָרגעלייגט אַ ברייטן טעטיקייט־פּלאַן, לויט וועלכן ער האָט געדארפט ווייטער אָנפירן זיין קאמף אין מזרח־גאַליציע און איך האָב געוואָלט אָנפירן דעם זעלבן קאמף אין מערב־גאַליציע.

ר׳ ישעיה האָט מיר געענטפערט, אַז מען האָט מיר שלעכט אינפאָרמירט וועגן זיינע קאמפן, פונקט ווי מען שאַצט איבער זיינע כוחות, וויל ער איז שוין אלט 58 יאָר און די שטענדיקע מחלוקתן וואָס ער איז געצוונגען אָנצופירן פאַר דער פאַרשפּרייטונג פון בילדונג צווישן יידן, האָבן אים שטאַרק אויסגעמוטשעט — און געענדיקט זיין בריוו האָט ער

מיט די ווייטערדיקע ווערטער: „לא ככחי אז כחי עתה, ולא אוכל עוד לצאת ולבא לפני צאן מרעיתי, ואתה איש צעיר לימים, מלא כח עלומים, ע״כ אומר, לך בכחך זה והושע את עמך״, וואס וויל זאגן אין יידיש: מיין קראפט איז נישט מער ווי אַמאָל און איך קען נישט מער אַנפירן מיין סטאַדע, אָבער דו ביזט אַ יונגער מענטש, פול יוגנטלעכער קראַפט, זאָג איך דיר דערפאר, גיי אַן מיט דיין קראפט, צו העלפן דיין פאָלק!...

נישט לאנג דערנאָך (י״ג טבת תרמ״ז) איז ר׳ ישעיה מאיר שפירא געשטאָרבן — און איך האָב זייער באַדויערט, וואָס איך האָב נישט געהאט די געלעגנהייט, צו באַקענען זיך מיט אָזאַ מערקווירדיקער פער־זענלעכקייט. דער אויבן־דערמאָנטער קאָמיסאר פון דער סאנדזער באַ־צירקס־הויפט־מאַנשאַפט האָט מיך שפעטער אינפאָרמירט, אַז דער העברעאישער שריפטשטעלער ד״ר דוד שפירא אין דינאבורג איז אַ זון פון ר׳ ישעיה מאיר. האָב איך צו אים באַלד געשריבן אַ בריוו און עס האָט זיך דאן אנטוויקלט צווישן אונדז אַ פריינטשאַפטלעכע קאָרעספאָנדענץ, ביז ד״ר שפירא האָט מיר צוגעשיקט זיינס אַ בראָשורקע מיט אַן אָנגריף אויף די „חובבי ציון״. דערנאָך בין איך געוואָרן וועגן ד״ר שפיראס טאָכטער, די העברעאישע דיכטערן שרה שפירא (די פאַרפאַסערן פון „אל טל ואל מטר״) — אן אייניקל פון ר׳ ישעיה מאיר.

עטלעכע מאָל האָב איך נאָך אין יענעם יאָר געהאט די געלעגנהייט, צונויפצוקומען מיט קאָמיסאר וויינער פון דער סאנדזער באַצירקס־הויפט־מאַנשאַפט, וואָס פלעגט מיר תמיד איבערגעבן פאַרשידענע מאַמענטן פון ר׳ ישעיה מאירס לעבן — און פון זיינע שילדערונגען האָב איך זיך צוזא־מענגעשטעלט אַ בילד פון דעם פאַרשטאַרבענעם ר׳ ישעיה מאיר שפירא, גלייך ווי איך זאָל אים האָבן געקענט פערזענלעך.

ר׳ ישעיה מאיר שפירא איז געווען אַ געבוירענער אין דער מזרח־פרייסישער שטאָט מעמעל. ווי אַזוי און פון וואנען עס זענען זיינע על־טערן דאָרט אַהין פאַרוואלגערט געוואָרן, האָב איך קיין מאָל נישט גע־קענט געוואָר ווערן. וועג ער איז נאָך געווען אַ קינד, האָבן זיינע עלטערן זיך אַריבערגעצויגן קיין סאָקאל אין גאַליציע און וועג איך האָב געוואָלט געוואָר ווערן, ווי אזוי און צוליב וואָס דאָס איז געשען, אז מענטשן וואָס האָבן שוין געווויינט אין אָזאַ שטאָט ווי מעמעל, זאָלן פלוצים פאַרוואל־גערט ווערן אין אָזאַ פינצטער שטעטל ווי סאָקאל, ווו די וועלט איז

דעמאלט געווען ווי „פארשלאגן מיט ברעטער", האט מען מיר דערקלערט, אז זיי האבן ערגעץ געהאט אפגעדונגען א שטיקל „פאסעסיע" ארום סאקאל און דערנאך זענען זיי שוין געבליבן ווינען אין יענעם שטעטל.

און וועז מען האט געווינט אין אזא שטעטל ווי סאקאל, האט מען שוין דעם בחור חתונה געמאכט צו זיבעצן יאר מיט דער טאכטער פון א גביר אין ציעשאנאוו. דארט איז ר' ישעיה מאיר געווארן א סוחר, א כלל־טוער און א מיטארבעטער פון העברעאישע צייטונגען.

האט מען זיך דעמאלט געווענדעט פון דער טשארטקאווער קהילה צו ר' ישעיה מאירן, וואס איז שוין אלט געווען דרייסיק יאר, ער זאל קומען ווערן רב אין טשארקאוו. איז ער צו דעם מרוצה געווארן, ווען די קהילה אין טשארטקאוו וועט זיין וויליק צו ווארטן, ביז ער וועט האבן דורכגע־מאכט א קורס פון צוויי יאר פילאסאפיע אויף דער לעמבערגער אוני־ווערסיטעט. די טשארטקאווער קהילה האט מסכים געווען צו דעם דאזיקן תנאי — און נאך דעם ווי ר' ישעיה מאיר האט דורכגעמאכט דעם פילא־סאפישן קורס איז ער אין 1860 אנגעקומען פאר רב אין טשארטקאוו אין עלטער פון צוויי און דרייסיק יאר.

טשארטקאוו, איינע פון די עקסטרעמסטע ווינקל־שטעט אין מזרח־גאליציע, איז דעמאלט געווען א שטאט פון וועלטלעך אנטוויקלטע יידישע סוחרים, וואס האבן אנגעפירט גרויסע מסחרים מיט דייטשלאנד און רוסלאנד. האט זיך זיי פארגלוסט, צו האבן ביי זיך א געבילדעטן רב, מיט וועלכן זיי זאלן קענען שטאלצירן אקעגן אנדערע שטעט.

האט זיך אבער פלוצים פארשטארקט דאס חסידות אין טשארטקאוו און די חשובים פון דער שטאט האבן פארבעטן דעם פאטאקער רבין, ר' דוד משה פרידמאן, א זון פון ר' ישראלטשע רוזשינער, צו קומען ווינען אין טשארטקאוו. האט זיך אפילו ר' ישעיה מאיר אין דער התחלה גע־פרווט צו דערנענטערן זיך צום רבין, ווייל עס האט זיך אים דורכאויס געוואלט האבן שלום אין שטאט. האבן אבער די חסידים געזאגט, אז דאס דאזיקע דערנענטערן זיך צום רבין איז נישט ערלעך געמיינט, ווייל ר' ישעיה מאיר וויל בלויז קריגן א דרישת הרגל ביים רבין אין הויז, כדי ר'זאל אים קענען שפעטער באקעמפן. האבן די חסידים אנגעהויבן פירן א מלחמה קעגן ר' ישעיה מאיר מיט געשלעגן און מסירות, ווי ערגער קען מען זיך דאס נישט פארשטעלן. די קהילה האט באלד אויפגעהערט צאלן

דעם רב זיינע שכירות — און אזוי ווי ער האָט נישט געוואָלט פאַרשטיין דאָס דאָזיקע אָנצוהערעניש, אז מען וויל אים נישט מער האָבן אין שטאָט, האָט מען אים אין אַ געוויסן פרייטיק נאָכמיטיק אַרויסגעוואָרפן פון דער דירה, וועלכע האָט באַלאנגט צו דער קהילה.

ערשט דענסטמאָל האָט זיך אָרגאניזירט אַ חברה „שאָפירניקעס", אָנהענגער פון ר' ישעיה מאיר שפירא. דערביי איז כאַראקטעריסטיש, וואָס אזוי ווי די דאָזיקע צוויי צדדים האָבן זיך נישט אונטערשידן מיט גאָר נישט חוץ מיט זייערע מיינונגען, האָבן זיך אַמאָל צוויי יידן פון די צוויי צדדים אָנגעכאַפּט ביי די פֿאות און איינער האָט דעם אַנדערן אַזוי שטאַרק געריסן, ביז ער האָט ביים אַנדערן אַרויסגעריסן איין פֿאה מיט די וואָרצלען — און עס איז שוין דער אַנדערער געבליבן אַ ייד מיט איין פֿאה ביז צום סוף פון זיין לעבן, ווייל די אויסגעריסענע פֿאה איז ביי אים קיין מאָל נישט צוריקגעוואקסן.

אַזוי ווי די קהילה האָט אויפגעהערט צאָלן שכירות ר' ישעיה מאירן, האָט ער געמוזט זוכן אַן אַנדערן מקור פאַר פרנסה און ער האָט אָנגעהויבן פירן אַ מסחר מיט פערל און דיאַמאַנטן, ווי ער האָט דאָס אַמאָל געפירט, ווען ער איז געווען אין ציעשאנאָוו אַ יונגער מאן נאָך דער חתונה. האָט זיך אים אָבער דאָס איצט נישט איינגעגעבן און נעמען „קצבה" אויף פרנסה ביי זיינע אָנהענגער האָט ער בשום אופן נישט געוואָלט. זאָבן דעמאָלט די „שאָפירניקעס" געגרינדעט פאַר זיינעטוועגן עפעס אַ מין „פאָלקסבאנק", וואָס איז געווען באַשטימט צו געבן ביליקן קרעדיט צו אַרעמע בעלי־מלאכות. ער האָט אָנגעפירט מיט דער דאָזיקער באַנק פאַר די לעצטע יאָרן פון זיין לעבן און האָט פון איר אַרויסגעצויגן זיין פרנסה בצמצום.

סיי ווי אַ רב און סיי ווי אַ באַנקיר האָט ר' ישעיה מאיר געווידמעט די מערסטע צייט פונעם טאָג פאַר כלל־אַרבעט: פאַר קינדער־דערציאונג, פאַר העלפן אָרעמע לייט צו פרנסה און פאַר אָרגאניזירן די בעלי־מלאכות אין שטאָט. און ווען ער פלעגט פאַרטיק ווערן מיט זיין כלל־ארבעט, פלעגט ער זיך ערשט אַוועקזעצן צום שרייבטיש, צו פארשפרייטן זיינע אידעען צווישן די יידן פון מחוץ טשאָרקאָוו.

קאַפּיטל 54

דער סאנדזער אפיקורס

באַלד אין די ערשטע טעג פון מיין זיין אין וויסאָקיע, וועלכעס איז אַ דאָרף אין דער סאנדזער געגנט, איז מיר אָפּטמאָל נמאס געוואָרן דאָס זיצן אין דאָרף און ארויסקוקן פון די פענצטער אויף די אָרעמע הייזקעס פון דער סביבה און די גרויסע בלאָטעס פון די וועגן, אין וועלכע אַלע טאָפּטשען זיך ביז צום גארטל. פלעג איך דאַן אנטלויפן פונעם דאָרף אין שטאָט אריין אויף אַ טאָג אָדער צווויי.

סאַנדז איז שוין דעמסטמאָל געווען אַ האַלב־ציוויליזירטע שטאָט, ווו מען פלעגט כסדר באַגעגענען פאַרשיידענע מענטשן, דייטש־געקליידעטע מיט אַ האַרטן קאָלנער און אַ שליפּס. זענען דאָס אָבער ס׳רוב נישט געווען קיין סאנדזער געבוירענע, נאָר אַריבערגעקומענע פון אונגארן אָדער מענטשן פון אַנדערע גאַליציאנער שטעט, וואָס האָבן געפירט מסחרים מיט אונגארן.

חוץ דעם איז נאָך געגאַנגען דייטש געקליידעט אַ באַלבירער, אַ בוכ־האַלטער און אַ משרת אין אַ געוועלב. זענען דאָס געווען פשוטע יידן, וואָס זענען נישט געשטאנען אין קיין שום נאָענטער באַציאונג צו די אזוי אַנ־גערופענע „קהילה־דייטשן": עטלעכע יידישע דאָקטוירים און אדוואָקאטן, וואָס זענען אין די ענינים פון יידישקייט געשטאנען כמעט „מחוץ למחנה" און זיי זענען טראָץ דעם געווען די פירער פון דער סאנדזער קהילה און די פאָרשטייערס פון כלל ישראל לגבי די גוים.

איינער פון יענע „קהילה־דייטשן" פלעגט אַרויסגיין יעדן שבת מיט אַ ציגאר אין מויל פונקט דעמסטמאָל ווען יידן זענען געגאַנגען פונעם דאוונען, בלאָזנדיק דעם רויך פון זיין ציגאר די פרומע יידן אין די אויגן אַריין. האָט דאָס אים פון דעסטוועגן נישט געשאט, צו ווערן שפּעטער דער פּרעזידענט פון דער סאנדזער קהילה.

מערקווירדיק איז אויך, אַז די דאָזיקע „קהילה־דייטשן" האָבן טראָץ זייער הפקרדיקער אויפפירונג געהאט אַ גרויסע חשיבות ביי אַלע יידן אין שטאָט — און די פרומסטע יידן אַפילו האָבן נישט געזען קיין חסרון אינעם פריינדשאַפטלעכן פאַרקער מיט די קהילה־דייטשן. געוואָרנט האָט

מען מיך בלויז פאַר אַ פאַרקער מיט אַ געוויסן אפיקורס, דעם איינציקן אין שטאָט, וואָס מאַכט קאַליע אַלע חסידישע בחורים און איז געפערלעך פאַר יעדן, וואָס קומט מיט אים אין באַרירונג.

פאַרשטייט זיך, אַז נאָך אַזעלכע וואַרענונגען האָב איך מיט אַלע מיינע חושים געגאַרט צו באַקענען זיך פון דער נאָענט מיט דעם דאָזיקן אַפיקורס, וואָס מען האָט מיך פאַר אים אַזוי שטאַרק געוואָרנט. איז דאָס געווען אַ ייד אַ למדן און זייער אַ פרומער, אַנגעטאָן שטרענג חסידיש און די קינדער זיינע האָט ער אויפגעציגן ערלעך - פרום אין בית־המדרש, נישט חלילה אין „שקאַלעס".

מנחם אליעזר מאַלער האָט דער דאָזיקער מענטש געהייסן און אַלט איז ער דעמאָלט געווען כמעט דריי מאָל אזוי פיל ווי איך, פון דעסטוועגן האָב איך מיט אים גאָר גיך זיך באַפרייַנדעט און א לאנגע ריי יאָרן זענען מיר געווען אייניער צום אַנדערן ווי בריידערלעך פאַרקניפט און צוגעבונדן.

געווען איז ער אַ מוכר ספרים און ווי אַזעלכער האָט ער געקראָגן אַלע ספרי השכלה און העברעאישע צייטונגען. דאָס איז געווען די שטאַרקסטע צוציאונגס־קראפט פאַר יונגע בחורים, וואָס האָבן זיך ביי אים אין הויז צונויפגעקליבן, צו לייענען די ספרי השכלה און די צייטונגען.

פון דעם דאָזיקן מסחר האָט ער אַבער נישט געהאַט גענוג אויף פרנסה, האָט ער געדארפט ציען חיונה פון אַנדערע מקורים און צו אַט דעם צווועק האָט ער אַרויסגעגעבן דעם אַלטן סאַנדזערס „הקפות לשמחת תורה".

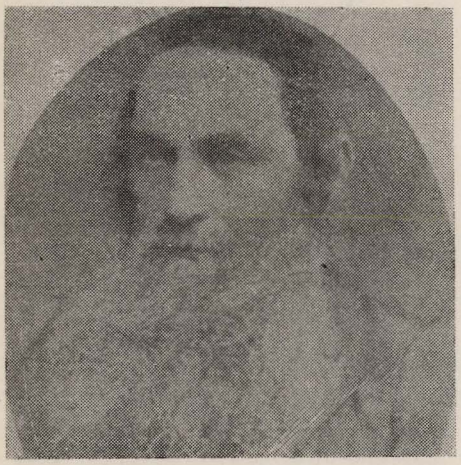
מנחם אליעזרס פאַטער איז געווען א „יוצא ונכנס" ביים אַלטן סאַנדזער צדיק ר' חיים האַלבערשטאַם. האָט אים דער אַלטער צדיק אי־כערגעגעבן צום דרוקן זייַנע „הקפות" מיט אַלע סודות און רמזים, וואָס ער איז מכוון בשעת די הקפות. פלעגט דעמאָלט אונדזער מנחם אליעזר דרוקן יעדעס מאָל א נייע אויפלאגע און מאכן דערפון אַ לעבן.

ר' יחזקאלע שיניאווער, דעם אַלטן צדיקס בכור, פלעגט אַפילו זאָגן, אַז מאלערס „הקפות" זענען נישט די אמתע הקפות פון זיין פאַטער — און געוויסע סאנדזער חסידים האָבן געטענהט, אַז מאלער פעלשט דעם אַלטן צדיקס הקפות, ווייל ער טוט אין זיי אַריין שטיקער „אפיקורסות"... האָט פון דעסטוועגן סיי דער שיניאווער און סיי דער סאנדזער ממלא

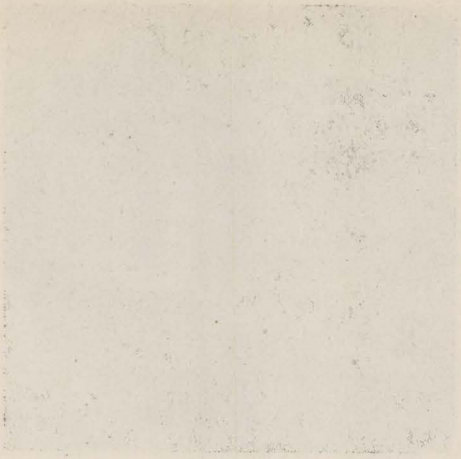
ר' מנחם אליעזר מאהלער

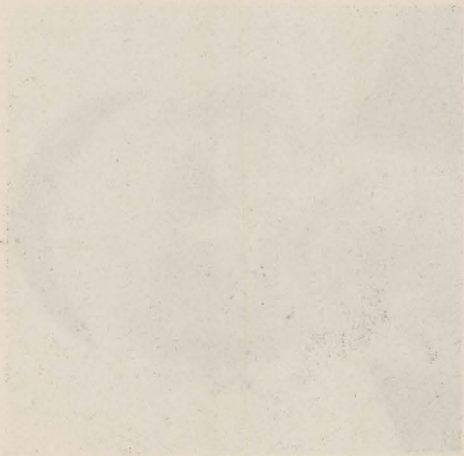
(1842 — 1922)

הרב ר' ישעיהו מאיר שפירא

(1828 — 1887)

מקום פונעם אַלטן צדיק נישט געוואָלט אַרויסקומען אָפן קעגן מאַלערס הקפות. ביידע האָבן זיי געלאָזט אָפשרייבן דעם אַלטנס הקפות ביי אַ סופר מומחה און יעדן שמחת־תורה האָבן זיי געפראָווען די הקפות פונעם גע־שריבענעם, כדי נישט צו דארפן באָנוצן מאלערס געדרוקטע הקפות.

חוץ די הקפות האָט נאָך מנחם אליעזר מאלער געצויגן חיונה פון די אַזוי אָנגערופענע „חסידישע קאָרטן". חנוכה און ניטל פלעגט מען ביי אונדז מתיר זיין צו שפילן קאָרטן. טאָר מען אָבער נישט שפילן מיט געווויינטלעכע קאָרטן, ווייל קאָרטן זענען בילדער פון „קליפות". האָט מאלער געמאַכט כשרע קאָרטן מיט ציפערן און מיט בילדער. מיט די־אַ קאָרטן פלעגט מען דעמאָלט שפילן אין די גרעסטע חסידישע הייזער.

וועז איך האָב זיך שפעטער נענטער באַקענט מיט מנחם אליעזר מאַלער און איך האָב נישט געקענט באַגרייפן די סיבה, וואָס חסידים מורמלען קעגן אים, האָב איך מיך געסטארעט צו דערגיין, דעם פאַרוואָס דערפון, אפשר האָבן די חסידים ווירקלעך רעכט. האָט מען מיר געזאָגט, אַז אין דעם שטעקט טאַקע די קונץ פון דער „סטרא אחרא" וואָס מען איז נישט בכח צו כאפן מאַלערן ביי וועלכער ס׳איז עבירה. אַזאַ ייד ווי מאַלער באַלאַנגט איבערהויפט צו אַ באַזונדערן קלאַס אַפיקורסים, וואָס זענען לפנים פרומע יידן — און מען דאַרף זיך פאַר זיי אויסהיטן ווי פאַר פייער...

דאָס גאַנצע לעבן זיינס האָט מנחם אליעזר מאלער געווידמעט פאר אַן אויסגאבע פונעם „ספר חסידים", וואָס ער האָט אָפגעריניקט פון אַלערליי דרוקפעלער, וואָס האָבן זיך דאָרט אָנגעקליבן אין די פאַרשיי־דענע דרוקן, לויט אַ קאָפּיע פון עטלעכע אַלטע מאַנוסקריפטן פונעם „ספר חסידים", וואָס געפינען זיך אין די ביבליאָטעקן פון פּאַרמאַ, פּאַריז און ווירצבורג.

מיט דער גרעסטער מי האָט ער די דאָזיקע מאַנוסקריפטן פונעם „ספר חסידים" געלאָזט אָפשרייבן דורך געניטע סופרים, וואָס קענען לייענען אַלטע כתב־ידן. אויסער דעם האָט ער נאָך אָנגעשריבן אַ גרויסע הקדמה וועגן דעם ווערט פונעם ספר חסידים און אַ ביאָגראפּיע פונעם מחבר ר׳ יהודה החסיד פון רעגענסבורג, וואָס ער האָט אויסגעפונען, אַז ער איז דער אמתער מחבר פונעם „ספר חסידים". צוגלייך האָט ער אויך אָנגעשריבן די ביאָגראפּיע פון ר׳ יהודה חסיד מסיר ליאון, וואָס גרעץ

זאָגט וועגן אים, אַז ער איז דער אייגנטלעכער מחבר פונעם „ספר חסידים".

אַ פערטל יאָרהונדערט האָט מאלער פאַרבראַכט ביי דער באַארבעיטונג פונעם ספר חסידים, צו וועלכן ער האָט אויך געשריבן אַ פירוש. אין פאַרלויף פון דער דאָזיקער אַרבעט האָט ער אויך איבערזעצט אין הערבראעיש אַלצדינג, וואָס ד"ר גידעמאן האָט געשריבן וועגן דעם דאָזיקן ספר (לאנגע יאָרן אויסער עס איז דערשינען פרידבערגס „התורה והחיים"). איין קאָפּיטל פון דער דאָזיקער אַרבעט האָב איך געדרוקט (אין 1891) אינעם דריטן באַנד „אוצר הספרות".

פיל מאָל האָט אויך ד"ר אברהם בערלינער צוגעזאָגט, אַז די חברה „מקיצי נרדמים", וואָס געבן אַרויס אַלטע ספרים אין נייע אויסגאבן, וועט נעמען מאלערס „ספר חסידים" צום דרוקן. לסוף האָט אים מאלערס אַרבעט נאָר איבערצייגט וועגן דער וויכטיקייט פונעם „ספר חסידים" — און ווען עס האָבן די „מקיצי נרדמים" ענדליך באַשלאָסן אַרויסצוגעבן דעם „ספר חסידים", האָט מען איבערגעגעבן די ארבעט צו יהודה הכהן וויסטינעצקי.

פון מאלערס „ספר חסידים" איז דעמאָלט דערשינען די דערמאָנטע ביאָגראפיע פון ר' יהודה החסיד מרעגענסבורג און ר' יהודה חסיד מסיר ליאון, צוזאמען מיטן ערשטן קאָפּיטל פונעם מוסר־ספר.

ביי מאָלערן אין הויז האָב איך געפונען דריי פאַרשיידענע מאַנוסקריפטן פונעם אַלטן „מעשה תלוי", וועלכן איך האָב דעמאָלט וויסנשאַפטלעך באַארבעט און מאָלער האָט מיר אויך געגעבן דאָס נייטיקע געלט פאַרן דרוק, איך זאָל דאָס קענען אַרויסגעבן אונטערן נאָמען „חלקת מחוקק". דערנאָך האָט ער אַליין אַרויסגעגעבן די זעלביקע כתבידן מיט זיינע אייגענע אַנמערקונגען אונטערן נאָמען „תולדות המחוקקים הנוצרים".

קומענדיק אָפט צו מאלערן אין הויז, האָב איך זיך באַקענט מיט עטלעכע ליטעראריש־פּאָעטיקע בחורימלער, צווישן וועלכע עס האָט זיך באזונדערס אויסגעצייכנט מיין פרייַנד הירש רומעלד (דעם סאנדזער שוחטס אַ זון), וואָס האָט פאַרמאָגט אַן אויסערגעווייַנלעך פליסיקע פעדער אין העברעאיש. חוץ קאָרעספּאָנדענציעס און פעליעטאָנען אין פאַרשי־

דענע העברעאישע צייטונגען, האָט ער איבערזעצט בערטא זוטנערס ראָמאן קעגן מלחמה מיטן נאָמען „הלאה הנשק".

אין די לעצטע יאָרן פון זיין לעבן האָט רומעלד אָנגעפירט אַ האָטעל אינעם גאַליצישן קוראָרט זאָקאָפאנע, ווו ער איז פאַרכאָפט געוואָרן פון די נאַציס, וועלכע האָבן פאַרענדיקט זיין לעבן צוזאמען מיט זיין פאַמיליע.

דורך דער פאַרמיטלונג פון מנחם מאלער האָב איך זיך שפעטער, אין דער צייט פון מיין אינטענסיווער קהילשער טעטיקייט אין לעמבערג, באַקענט מיט נפתלי מאיר ראַקער, וועלכער איז געווען אייגער פון די צום מערסטן אָפּפערווילליקע ציוניסטן אין סאנדז און ווין — און פריער נאָך האָט ער מיך יאָרן־לאנג מיט אַ בריייטער האָנט אונטערשטיצט ביי פילע פון מיינע ליטעראַרישע אונטערנעמונגען.

קאַפּיטל 55

אין אַ צוואַמענשטוים מיטן ווישניצער רבין

ווישניצע איז אַ פינצטער ווינקל־שטעטל אין מערב־גאַליציע (נישט צו פאַרוועקסלען מיט ווישניץ אין דער בוקאָווינע). איז דאָס דאָזיקע שטעטל געווען פאַר עטלעכע יאָר צייט אַ שטיקל יחסנטע אין דער חסי־דישער וועלט, ווייל עס האָט דאָרט געווינט אַ רבי, דעם אַלטן סאנ־דזער צדיקס אַן אייניקל — ר' שלמה האַלבערשטאם זצ"ל.

אָט דער ר' שלמה איז צוערשט געווען רב אין אַשפּיצין. דערנאָך איז ער געוואָרן רב אין ווישניצע (אויפן אָרט פון זיין עלטער־זיידן, דעם „ברוך טעם") און צולעצט איז ער געווען רב אין באָבאָווע. אין אַשפּיצין האָט ער נישט געקענט בלייבן צוליב מחלוקות און ווייל די פאַרשטייער פון דער אַשפּיצינער קהלה זענען שוין דעמאָלט געווען געניגט צו „מא־דערניזם" און האָבן דורכאויס געוואָלט האָבן אַ געשטודירטן רב.

בטבע איז ר' שלמה האלבערשטאם געווען אַ נדבן ווי זיין זיידע, דער אַלטער סאנדזער צדיק, וועלכער פלעגט צעטיילן הונדערטער טויזנטער צו אָרעמע חסידים און אַליין האָט ער אָנגעפירט זייער אַ קאַרג לעבן. ר' שלמה האלבערשטאָם איז אויך געווען אַ גאון ווי זיין זיידע און זיין

דרך אין חסידות איז געווען באַגרינדעט הויפּטזעכלעך אויף לערנען ש"ס ופּוסקים.

גראָד אין יענער צייט האָב איך אין מיינע אַנטי־חסידישע איבערצייגונגען געליטן פּון אַן איבערבּרוך. פּון איין זייט איז מיר דאָס חסידות, ווי ווייט איך האָב דאָס געקענט זען אין סאַנדז, אַ ביסל געפּעלן געווען. פּון דער אַנדערער זייט האָב איך זיך אָבער נישט געקענט באַפרייען פּון מיין משכּילישער אַנשויאונג, אַז חסידות איז „פּינצטערניש" און אַ חסידישן רבין דאַרף מען באַקעמפן, ווי ווייט עס לאָזט זיך.

אין יענער צייט בין איך אויך עפּעס פּלוצים געווארן אַ גרויסער חשוב ביי די יידן פּון דער גאַנצער סאַנדזער סביבה. די אַנטפּלעקונג מיינע ווען די „נישט־גוטע" אין וויסאָקיע, האָט מיר געגעבן אַ פּראָמינענטן פּרעסטיזש ווי אַ „חכם", איז אייִדער איך האָב זיך רעכט אומגעקוקט, בין איך געווארן אַ בורר אין סוחרישע סכסוכים און אַ בעל־יועץ אין עניני פּרנסה, כאָטש איך האָב דאָס נישט געוואָלט ווערן און איך האָב געטריבן די מענטשן פּון זיך.

פּלוצים איז דעמאָלט צו מיר געקומען אַ ייִד פּון אַ דאָרף לעבן סאַנדז מיטן נאָמען מאַרינגער און ער האָט מיר דערציילט די ווייטערדיקע געשיכטע:

זייט דרייסיק יאָר האָלט ער אַ קרעטשמע ביי אַ „פּאָסעסאָר", וואָס האָלט אַ געדונגען אַ גוט און ער האָט אויך געהאט דאָס רעכט, צו פּארדינגען די קרעטשמע אין זיין דאָרף. מ אַ ר י נ ג ע ר ס טאָטע האָט נאָך אַלץ געהאלטן די זעלביקע קרעטשמע און דער גויאישער פּריץ, וואָס האָט דעמאָלט אַליין אָנגעפּירט זיין ווירטשאַפט, האָט רעספּעקטירט די דאָזיקע חזקה. וויפּיל עס זענען נישט געקומען מענטשן, דינגען די קרעטשמע, האָט זי דער פּריץ קיינעם נישט געוואָלט פּארדינגען, ווי לאַנג יענער קרעטשמער לעבט. איטלעכער האָט אויך געוווסט, אַז מאַרינגער האָט פּון זיין קרעטשמע שיין פּרנסה, אַז ער האָט שטענדיק געהאַלטן די בעסטע מלמדים צו זיינע קינדער און ער האָט געשטרעבט, צו טאָן מיט זיי די שענסטע שדוכים.

— ווי דו קוקסט מיך אָן — האָט מיר דער ייד דערציילט — בין איך אַ חסידישער מענטש און ביים הייליקן צדיק, — ווי מען פּלעגט ביי

אונדז רופן דעם אַלטן ר׳ חיים סאַנדזער, — בין איך געווען אַ שטיקל השוב. נאָר איצטער, זייט דער הייליקער צדיק איז נסתלק געוואָרן, פאָר אַיך ניט מער צו קיינעם. איך רעכן, אַז „משמת ר׳ חיים, כבו המאורות", אַז זייט ר׳ חיים איז נסתלק געוואָרן, איז פאַרלאָשן געוואָרן דאָס ליכט פון דער וועלט, האָב איך שוין נישט, צו וועמען צו פאָרן, בפרט זייט עס האָבן זיך אָנגעהויבן די מחלוקותן צווישן די חסידים פונעם צדיקס קינדער. האָב איך זיך פון דעמאָלט אָן געזאָגט: „מי אנכי, כי אכניס את ראשי בין שני הרים גבוהים?" (ווער בין איך, וואָס איך זאָל גיין אַרייַנ־שטעקן מיין קאָפּ צווישן צוויי הויכע בערג,) און איך האָב זיך פאַרגעַנומען, נישט צו פאָרן צו קיינעם. און היות אַ חסידישער מענטש מוז דאָך ערגעץ־וווּ פאָרן, קום איך יעדעס יאָר צום הייליקן צדיקס יאָרצייט און איך לייג אָוועק אַ קוויטל אויף זיין קבר. קומט פלוצים מיין פאָסעסאָר, אַ ייד, וואָס דאַרף רעספּעקטירן „חזקה" און פאַרדינגט מיין קרעטשמע צו אַ וויטשניצער חסיד. אָט די קרעטשמע, וווּ איך זיץ שוין זייט דרייסיק יאָר און מיין טאַטע עליו־השלום איז נאָך דאָרט אין יענער קרעטשמע געזעסן און איך, פאַרשטייסטו מיך, האָב אין דער דאָזיקער קרעטשמע אָפּגעלעבט מיינע בעסטע יאָרן, געהאַט דאָרט שיין פרנסה, געגאַנגען דריי, פיר מאָל אַ יאָר מיט אַ קוויטל צום הייליקן צדיק, געגעבן אים שייגע פּדיונות, חתונה געמאַכט קינדער צו גאָט און צו לייט. הייבט גיי אויף די אַלטע יאָרן זוכן אַ נייע פרנסה. בין איך געגאַנגען און האָב געַנומען מיין פאָסעסאָר צו אַ דין־תורה, טאַקע צום וויטשניצער רבין. האָט דער וויטשניצער רבי אויסגעהערט אונדזערע ביידנס טענות און ער האָט אַרויסגעגעבן אַ פסק־דין, אַז מיין פאָסעסאָר זאָל מיר געבן טויזנט רייניש פאַר מיין חזקה און זאָל מען פאַרדינגען די קרעטשמע צו וועמען ער וויל. האָב איך אויף דעם געענטפערט, אַז איך וועל דעם פאָסעסאָר מיי־נעם געבן טויזנט רייניש און פון מיין קרעטשמע וועל איך נישט אָוועק־גיין, וועַן עס זאָל מיך אפילו קאָסטן מיין לעבן...

אַ מינוט איז דער ייד שטיל געבליבן אין זיין דערציילונג. די גע־שיכטע האָט אים זייער אויפגערעגט און ער האָט נישט געהאַט געוואָג כוח צו באַהערשן זיין אויפרעגונג, גלייך ווי ער וואָלט נישט פאַרמאָגט געוואָג וועדטער, אויף אויסצודריקן די גרויסע עוולה, וואָס איז אים גע־שען. האָט ער בלויז אַ רעזיגנירטן מאָך געטאָן מיט דער האַנט — און

נאָך דעם ווי ער האָט זיך אָפּגעווישט דעם שווייס מיט זיין פּאַטשיילע, האָט ער וויטער דערציילט:

— הערנדיק פון מיר אַזאַ תשובה, איז דער רבי אַריינגעפּאַלן אין אַ שרעקלעכן כעס און האָט מיך אָנגעהויבן סטראָשען, אַז ווען איך וועל נישט אַוועקגיין פון דער קרעטשמע מיט גוטן, וועט מען מיך פון דאָרט אַוועקפירן, וואָס מיינט, אַז איך וועל חלילה שטאַרבן. האָב איך אויף דעם געענטפערט, אַז אויב עס איז אויף מיר נגזר געוואָרן, איך זאָל אַוועקגיין פון דער וועלט, וועל איך גיין, אָבער פון מיין דרייסיק־יאָריקער חזקה אויף דער קרעטשמע וועל איך מיט מיין גוטן ווילן נישט מוחל זיין!...

— און ווי האָלט עס אַצינד? — בין איך געווען פּאַראינטערעסירט, צו הערן דעם סוף.

— וועסטו הערן, וואָס דער אייבערשטער קען טאָן — האָט דער ייד געענטפערט אויף מיין שאלה — פּאָרט זיך מיין פּאָסעסאָר אַהיים פּריש און געזונט און שטאַרבט אין דער זעלביקער נאַכט, וואָס ער האָט געוווּנען די דין־תורה. אָנשטאָט וואָס איך האָב געדאַרפט שטאַרבן, לויט ווי דער רבי האָט מיך געסטראָשעט, איז גאָר מיין פּאָסעסאָר געשטאָרבן. איצט ווילן דעם פּאָסעסאָרס קינדער מקיים זיין דעם וויטש־צער רבינס פּסק־דין און ווילן מיך אַרויסוואַרפן פון מיין קרעטשמע!...

האָט מיך די דאָזיקע געשיכטע שרעקלעך אויפגעקאָכט, איז אָנשטאָט וואָס דער מאַריגנער האָט מיך געבעטן, איך זאָל אָנשרייבן אַ בריוו צום וויטש־צער רבין און אים בעטן, ער זאָל ענדערן זיין פּסק־דין, האָב איך דעם ייד איינגערעדט, אַז עס וועט זיין בעסער, איך זאָל אָנשרייבן אַ קאָרעספּאָנדענץ וועגן דער גאַנצער אָנגעלעגנהייט צום „המגיד", וועט זיך דער רבי שעמען מיט זיין פּסק־דין און ער וועט אים אַליין צוריק־ציען.

באין ברירה האָט דער ייד צוגעשטימט צו מיין מיינונג — אַזוי ווי מיין קאָרעספּאָנדענץ איז געדרוקט געוואָרן, האָט זי אַרויסגערופן דאָס קעגנטייל פון דעם, וואָס איך האָב געוואָלט.

איבער קראָקע און סאַנדז ביז קיין לעמבערג האָט זיך אויפגעהויבן קעגן מיר אַ שטורעם וואָס האָט באַדראָט מיין גאַנצע עקזיסטענץ. צענד־ליקער בריוו זענען אָפּגעשיקט געוואָרן צום „המגיד", אָפּצולייקענען דאָס

גאַנצע געשעעניש. האָט זיך דער רעדאַקטאָר פונעם „המגיד" פאַר אַזאַ בהלה שטאַרק דערשראָקן און ער האָט מיך עפּנטלעך אויסגעזידלט, וואָס איך האַלט נאָך פון אויסטראַכטן בילבולים אויף חסידים.

צוליב יענער קאַרעספּאָנדענץ האָב איך אָבער אויך געקראָגן סילע נייע אָנהענגער. אַ חברה משכילים אין קראָקע האָט מיר צוגעשיקט אַ גרויסן אָנערקענונגס־בריוו, ווו זיי האָבן מיר דערקלערט, אַז זיי שטעלן זיך אַלע אונטער מיין פירערשאַפט. אַן אָנדערע חברה משכילים אין סאנדז האָט מיר געשקיט אַ מתנה: מאפוס „עיט צבוע", געבונדן אין פראַכטבאנד מיט אַ ווידמונג „לכבוד הכהן לאלהי ההשכלה והתושיה". צופרידן פון מיין טאַט איז אויך געווען מיין פאָטער, וועלכער האָט מיר אין זיינע בריוו צוגעגעבן מוט צו מיין קאַמף קעגן חסידות און זייערע רביים.

נישט געשווּיגן האָבן די ווישניצער חסידים. קודם זענען אָנגעקומען צענדליקער בריוו צו מיין ברויטגעבער, ווו איך בין געווען הויזלערער, אַז מען זאָל מיך אַרויסטרייבן פונעם הויז, ווייל אַנישט וועט מען זיך פאַרזינדיקן קעגן גאָט און זיין תורה. מיין ברויטגעבער פון דעמאָלט איז אָבער געווען אַ ליבעראַלער מענטש און אַ קעגנער פון חסידות, האָט ער שטאַרק אָנגעקוואָלן פון מיינע מעשים. ער האָט נאָר בלויז אייגנע־וועגדעט, אַז די מעטאָדע פון מיין קאַמף קען נישט האָבן קיין ווירקונג, ווייל וואָס מער מען וועט באַקעמפן חסידות מיט מיינע אַרגומענטן, וועט דאָס חסידות פריש פאַרשטאַרקט ווערן.

אין סאַנדז גופא האָבן חסידים באַשלאָסן, מיך צו רודפן מיט אַלע מעגלעכע מיטלען, ביז עס וועט מיר נמאס ווערן דאָס לעבן אין דער סאַנדזער סביבה. האָבן מיך אַמאָל עטלעכע חסידישע בחורימלעך באַ־וואַרפן מיט שטיינער, האָב איך זיך גערעטעוועט ביים סאַנדזער רב. ר׳ אהרן האלבערשטאַם, אין הויז.

דאָרט ביים רב אין הויז האָב איך געפונען אַ גוטן פרייַנד אין דער פערזאָן פונעם רבס אייניקל, יקותיאל האלבערשטאַם, וועלכער האָט דורכ־אויס געוואָלט האָבן מיט מיר שלום. האָט ער תיכף אַרויסגעשיקט דעם שמש, אַוועקצוטרייבן די שטיינער־וואַרפערס. דערנאָך האָט ער געוואָלט אַרויסקריגן אַ כתב פונעם ווישניצער רבין, אַז איך האָב מיט מיין קאַ־רעספּאָנדענץ אינעם „המגיד" נישט געזינדיקט קעגן זיין כבוד.

אט דער יקותיאל האלבערשטאם, וועלכער האט פארענדיקט זיין לעבן ווי א חסידישער רבי אין א דייטשן קאנצענטראציע־לאגער איז געווען א גדול בש"ס ופוסקים און א בקי אין דער גאנצער השכלה־ליטעראטור, אזוי אז עס איז נישט געווען קיין שטיקל משכילישע „שיימע", וועלכע ער זאל נישט האבן געלייענט. יעדן טאג פלעגט ער קומען צום מוכר־ספרים מאהלער, לייענען וואס די משכילים שרייבן — און אזוי ווי ער האט נישט גערעדט מיט די בחורימלעך ביי מאהלערן, האט קיינער גישט געקענט זיינע געדאנקען.

האט מיר יקותיאל האלבערשטאם געהייסן אנשרייבן א שאלת־תשובה צום ווישניצער רבין, ווו איך זאל אים כלומרשט פרעגן זיין מיינונג ביי אזא מין „חזקה", ווי מארינגער האט אויף זיין קרעטשמע — און ווי ער וואלט געפסקנט, ווען אזא פאל וואלט ביי אים פארגעקומען.

הוץ לזה האט יקותיאל האלבערשטאם אין א ספעציעלן בריוו צום ווישניצער רבין געצויגן זיין אויפמערקזאמקייט, אז דער פסק־דין זיינער האט ארויסגערופן א גרויסע קעגנערשאפט און פיל איינפלוסרייכע חסידישע קרייזן ווילן זיין פסק־דין נישט אנערקענען, זאל ער דערפאר מיין שאלת־תשובה נישט איגנארירן.

איך האב געפאלגט יקותיאלס עצה, אבער אזוי ווי מיין בריוו צום ווישניצער רבין איז נישט געווען געשריבן מיט הכנעה, האט ער ארויסגערופן דאס קעגנטייל פון דעם, וואס איך האב באצווועקט. האב איך באקומען א תשובה, געשריבן פונעם ווישניצער רבינס גבאי בזו הלשון:

„מכותלי מכתבך נראה, כי אינך פחמי. אבל את אשר רצית להשיג מכבוד האדמו"ר שליט"א, לא תשיג לעולם וכבר אמר המלך החכם „אל תען", אעפ"כ ידוע תדע, כי אין לכבוד האדמו"ר שליט"א כל תרעומות נגדך ואם תשוב בתשובה שלמה מדרכך הרע אשר בחרת יקבל אותך האדמו"ר שליט"א בזרועות פתוחות..."

דערווייל איז אויך איינגעשטילט געווארן דער כעס פון די סאנדזער חסידים קעגן מיר און מען האט כמעט ווי פארגעסן די עוולה, וואס איך בין באגאנגען קעגן דעם ווישניצער רבין מיט מיין קארעספאנדענץ צום „המגיד".

קאפיטל 56

פּוילישע אסימילאציע אוף העברעאיש

כמעט אלע אונדזערע משכילים אין די 80קער יאָרן פונעם 19טן יאָרהונדערט זענען געווען אויסגעשפּראָכענע אַסימילאַנטן, כאָטש זיי האָבן דאָס נישט בפירוש אַרויסגעזאָגט. בכלל איז דעמאָלט ביי משכילים געווען אייגנעפּירט צו רעדן אין אַ פּאַרנעפּלטן לשון, כדי עס זאָל אַרויסקומען דאָס קעגנטייל פון דעם, וואָס מען האָט געוואָלט זאָגן. איטלעכער האָט געשטרעבט צו פּאַרשפּרייטן אויפקלערונג צווישן יידן און אין דעם דאָזיקן שטרעבן האָט געשטעקט דער חשק, צו רעפּאַרמירן די יידישע אמונה. דער ערשטער שריט צו דער אויפקלערונג, איז דעמאָלט געווען צו פאַרדייטשמערן די פּאָלקסשפּראַך, אַראָפּוואַרפן פון זיך די אלטע יידישע קליידונג און אויפצוהערן לערנען ש"ס ופוסקים.

אט דאָס איז אין יענער צייט פּראָפּאַגאַנדירט געוואָרן אין דער גאַנצער העברעאישער פּרעסע, וואָס מיר האָבן דעמאָלט פאַרמאָגט, חוץ פון דער צייטונג "מחזיקי הדת", וואָס איז ביי אונדז גאָר נישט געווען פאַרעכנט פאַר אַ צייטונג. מיר האָבן דענסטמאָל פאַרמאָגט בלויז העברעאישע וואָכנבלעטער און עס האָט קיינער נישט געחלומט וועגן דער מעגלעכקייט, צו האָבן טאָג־צייטונגען אין העברעאיש.

דער "עברי אנכי", וואָס איז דערשינען אין בראָדי, האָט אָפּן געפּרעדיקט קעגן אַרטאַדאָקסיע, געלויבט רעפאָרמירטע יידן און קריטיקירט פרומע רבנים. מיט דער גרעסטער שנאה האָט ער באַקעמפט די אידעע פון "ישוב ארץ־ישראל" און געזידלט דעם יידישן נאַציאָנאַליזם. ער פלעגט בלויז רעדן וועגן דער "השכלה בת השמים" און "רוח העת החיה", וואָס "ישוב ארץ־ישראל" און נאַציאָנאַליזם זענען — לויט זיין מיינונג — נישט אין איינקלאַנג מיט דעם. וועג מ'האָט די רעדאַקטאָרן געשטעלט פראָגעס וועגן זייער מאַדנער באַציאונג צו די פּראָבלעמען, פלעגן זיי געבן מטושטשע תשובות, וואָס האָבן אַבסאָלוט גארנישט פאַרענטפערט די פראָגע.

בראָדי, דאַרף מען איבערהויפּט ווייסן, איז געווען איינע פון די ערשטע השכלה־שטעט אין גאַליציע, וואָס אירע מענטשן האָבן אַרויסגעטראָגן קולטור אין אַנדערע שטעט און לענדער: נחמן קראָכמאַל איז

געווען אַ געבוירענער פון בראָדי. די ערשטע מאָדערנע יידן אין אדעס זענען געווען איינגעוואַנדערטע פון בראָדי. יוליוס באַראַש אין בוקא־רעשט איז געווען אַ בראָדער און יעקב ראָזענפעלד (דער רעדאַקטאָר פון דער ערשטער יידישער צייטונג אין רוסישער שפראַך) איז אויך געווען אַ בראָדער.

צום מיינסטן פאַרשפרייט אין אונדזערע קרייזן איז געווען דער „המגיד", וועלכער איז דערשינען אין ליק, אינעם שטעטל גופא האָט די צייטונג געהאַט גאָר וויניק לייענער און איר גאַנצע ווירקונג איז געווען באַשטימט פאַר רוסלאַנד און גאַליציע, ווו זי האָט געפרעדיקט אויפקלע־רונג, וואָס איז געווען אַביסל אַנדערש ווי די השכלה פונעם „עברי אנ־כי": דעם „המגידס" שיטה איז געווען: פאַראייניקן בילדונג מיט גלויבן אויפן שטייגער פון דער דייטשער ארטאָדאָקסיע.

דער „המגיד" האָט שטאַרק פראָפאַגאַנדירט פאַר ישוב ארץ־ישראל און ווייל זיין שטרעבן איז געווען, אַז די גאַנצע יידישע וואַנדערונג פון יענער צייט זאָל גיין קיין ארץ־ישראל, פלעגט ער צום שאַרפסטן אַרויס־טרעטן קעגן פאָרן קיין אַמעריקע, און בעתן פאַרשפרייטן דעם רעיון פון ישוב ארץ־ישראל, האָט ער זיך שוין אייניגעשטעלט גלייכצייטיק פאָרן יידישן נאַציאָנאַליזם, כאָטש צוביסלעך פלעגט ער אויך סימפּאַטיזירן מיט דער דייטשער אַסימילאַציע.

די „הצפירה", וואָס איז דערשינען אין וואַרשע, האָט אויך געהאַט פילע לייענער אין גאַליציע. איר טענדענץ איז געווען, צו פאַרשפרייטן וויסנשאַפט און אויפקלערונג. דער ערשטער רעדאַקטאָר פון דער דאָזיקער צייטונג איז געווען אַ ידען אין אַסטראָנאָמיע. איז דאָס געווען דער הויפּט קעגנשטאַנד אין זיין צייטונג. ער האָט למשל, געוואָלט באַווייזן, אַז עס איז אַ נאַרישקייט צו גלויבן אינעם נס פונעם קריגל בוימל, וואָס די חשמונאים האָבן געפונען אינעם בית־המקדש, אים איז אויך געגאַנגען אין לעבן אַז די יידן אין פוילן זאָלן זיך באַקענען מיטן רוסישן לשון, אַ הוץ דעם האָט קיינער נישט געקענט וויסן, וואָס דער רעדאַקטאָר וויל און ווו אַהין ער צילט.

ערלעכער פון אַלעמען, אָבער גאָר וויניק פאַרשפרייט אין גאַליציע און אַן יעדער השפּעה איז געווען דער „הלבנון". די טענדענץ פון דער דאָזיקער צייטונג איז געווען ארטאָדאָקסיע לויטן דייטשן נוסח און ישוב

ארץ־ישראל. בנוגע צו אָט די צוויי ענינים האָט דער רעדאקטאָר פונעם „הלבנון" נישט אנערקענט קיין קאָמפּראָמיסן, אפילו ווען ס׳איז אים אויסגעקומען פּערזענלעך שטאַרק צו ליידן פון דעם.

אָרטאָדאָקסיע האָט ביים „הלבנון" געהייסן אמתע פרומקייט און פּראָפּאַגאַנדירן ישוב ארץ־ישראל איז ביי אים געווען צו ווינציק, בעסער זאָל מען אַליין פאָרן קיין ארץ ישראל. און טאָמער האָט זיך אים נעכדאַכט, אַז וועלכער ס׳איז פּראָמינענטער ייד באַגייט אַן עוולה צו מענטשן אָדער אפילו נאָר צו פּרינציפּן, האָט דער רעדאַקטאָר פון „הלבנון" זיך תיכף צו אים געזומען און ער האָט געמעגט זיין אפילו דער בעסטער פרייַנד זיינער, האָט ער אים געשטעמפּלט ווי דעם גרעסטן אויסווורף.

דער „המליץ" איז שוין דענסטמאָל — דאַכט זיך — דערשינען צוויי מאָל אין דער וואָך און געווען איז ער אַ צייטונג פאָר רעפּאָרמען־זוכערי און קעגן רבנים. עס דאַכט זיך אויך, אַז ער האָט דעמאָלט נישט געהאַט אפילו קיין איין לייענער אין גאַליציע און מיר האָבן אים געקענט בלויז פון די ציטאַטן, וואָס זענען געבראַכט געווארן פון אים אין אַנדערע צייטונגען.

עס פּאַרשטייט זיך, אַז די דאָזיקע אַלע העברעאישע צייטונגען האָבן געמאַכט אַ שרעקלעכן מיש־מאַש אין אונדזערע מוחות, ווייל חוץ וואָס זיי פלעגן זיך קעגנזייטיק באַקעמפן, איז יעדע צייטונג פאָר זיך געווען פול מיט ווידערשפּרוכן.. האָט אייַנער פון אונדז געלייענט איין צייטונג, איז דאָס נאָך געווען, ווי מען זאָגט, אַ „האַלבע צרה". צוגעווויגט צו תלמוּדישע פלפּולים, האָט זיך אַ גמרא־קעפּל אַרויסגעדרייט מיטן גראָבן פּינגער פון אַלע ווידערשפּרוכן. האָט אָבער אייַנער געלייענט צוויי אָדער דריי העברעאישע צייטונגען, האָט דאָס געמוזט אָנמאַכן אַן אמתן ווירוואָר אין זיין מוח און עס האָט ביי אים אַוועקגענומען די פּאַעזיקייט צו האָבן אַ גלייכן בליק אויף דער וועלט אָדער בכלל צו קענען דענקען לאָגיש.

דער פּועל יוצא פון דער השכלה, וואָס יענע אַלע צייטונגען האָבן פּראָפּאַגאַנדירט איז געווען — אַסימילאַציע. כאַראַקטעריסטיש דערביי איז, וואָס די דאָזיקע אַסימילאַציע איז געווען אַ דייטשע, נישט קיין רוסישע אָדער פוילישע. יעדער משכיל האָט זיך דעמאָלט געבראַכן די צונג אויף צו רעדן דייטש. קינדער האָבן געלערנט חומש מיט איבערזעצונג,

דאָס מיינט: אויף דייטש — און וועד עס האָט איינגעפירט אין זיין הויז רוסיש אָדער, ביי אונדז אין גאַליציע פויליש, האָט עס געהייסן, אַז ער פירט אַליין זיינע קינדער צו דער שמד...

זענען זיך אין 1881 צונויפגעקומען אין לעמבערג עטלעכע יונגע לייט, משכילים, וואָס האָבן געוואָלט אַריינברענגען די פוילישע שפראַך אין די יידישע הייזער און האָבן צו דעם צוועק געגרינדעט אַ נייע צייטונג (האָלב העברעאיש און האַלב פויליש) פאַר דער פאַרשפרייטונג פון אַ פוילישער אַסימילאַציע צווישן יידן. דער נאָמען פון דער נייער צייטונג איז געווען „המזכיר אהבה לארץ־מולדתו" און אויף פויליש האָט זי געהייסן „אָיטשיזנאַ" („פאָטערלאַנד").

מיטן העברעאישן טייל פונעם „המזכיר" האָט מען געוואָלט צופירן די יידן צו דער פוילישער קולטור און מיטן פוילישן טייל פון דער צייטונג האָט מען געוואָלט איבערצייגן די גויים, אַז זיי דאַרפן יידן בעסער באַהאַנדלען. ס׳איז דעמאָלט איינגעפירט געוואָרן, אַז מ׳האָט געדאַרפט באַנוצן אַן אייראָפעאיש וואָרט, אַ שטייגער ווי די נעמען פון חדשים, טייכן אָדער שטעט, האָט מען עס געשריבן אויף פויליש.

זייער אָפט זענען דאָרט אין יענער צייטונג פאַרגעקומען שארפע ווידערשפרוכן צווישן דעם פוילישן און העברעאישן טייל פון דער צייטונג. האָט מען אָבער אויף דעם זעלטן קשיות געפרעגט, ווייל די לייענער פונעם העברעאישן טייל האָבן נישט פאַרשטאַנען קיין פויליש און די לייענער פונעם פוילישן טייל האָבן נישט פאַרשטאַנען קיין העברעאיש.

דאָס אינטערעסאַנטסטע אין די דאָזיקע קעגנזאַצן האָט פאַסירט מיטן הונדערטסטן געבורנטאָג פון משה מאָנטעפיאָרן: אינעם העברעאישן טייל פון דער צייטונג זענען דערשינען אַרטיקלען מיט די גרעסטע לויב־געזאַנגען לכבוד מאָנטעפיאָרע, דעם בעסטן יידן, וואָס האָט מקריב געווען זיין לעבן פאַר כלל־ישראל — און אינעם פוילישן טייל פון דער צייטונג זענען געווען געשריבן די ווייטערדיקע שורות וועגן דעם זעלביקן ענין: „וואָס דולן זיי אַ קאַפּ מיט דעם מאָשקאָ? פאַר וועלכן פויליש יידישן איז עס נייטיק צו וויסן, וואָס דער דאָזיקער ענגלישער מאָשקאָ האָט אויפגעטאָן? אָזוי ווי ער האָט פאַר פויליש יידן גאָר נישט געטאָן, האָבן מיר שוין נישט אין דעם גאַנצן מאָשקאָ קיין שום אינטערעס נישט!"...

נישט זעלטן האָט זיך אויך געטראָפן, אַז מען האָט דאָרט אינעם העברעאישן טייל אַריינגעשמוגלט אַזעלכע אפיקורסישע געדאַנקען, אַז עס לוינט זיך נישט צו ארבעטן פאַר אַן אַסימילאציע מיט פאַליאקן, ווייל די פאַליאקן זענען אומדאנקבאר. און אַזוי ווי דער רוב גאליציאנער משכילים פון דעמאָלט איז נישט געווען שטאַרק ענייגט צו אַ פוילישער אַסימילאַציע, האָט זיך אָפט געטראָפן, וואָס מען האָט דאָרט אינעם „המזכיר" געדרוקט אַרטיקלען קעגן דער טענדענץ פון דער אויסגאַבע. האָבן די פירער פון דער צייטונג פלוצים אײנגעזען, אַז דער העברעאישער טייל זיינער טויג עפּעס נישט — און היות ווי דער רעדאקטאָר פונעם העברעאישן „המזכיר" (יצחק אהרן בערנפעלד) האָט געקראָגן אַ פּרנסה איז אַן אַנדער שטאָט, און מ׳האָט נישט געקאָנט געפינען קיין אַנדערן אויף זיין אָרט, — האָט מען נאָך זעקס יאָר דערשיינען פון דער צייטונג באַשלאָסן צו ליקווידירן דעם העברעאישן טייל זיינעם.

טראָץ די זעקס יאָר עקזיסטענץ פונעם „המזכיר", האָט זיין אויפהערן צו דערשיינען נישט געמאַכט קיין שום איינדרוק אין דער יידישער גאַס. די צאָל פון זייע לייענער איז געווען זייער אַ קליינע — און עס האָט אויך קיינעם נישט אינטערעסירט, וואָס די צייטונג האָט זיך פלוצים פאַרמאַכט.

וועג איך האָב דאָס ערשטע מאָל זיך באַקענט מיטן „המזכיר" איז ער געווען אין פערטן יאָרגאַנג, אַזוי ווי איך האָב זיך נאָך מיין צוריקקער פון קעלן אַרומגעדרייט אין קראָקע אַן אַ באַשעפטיקונג, האָבן מיינע חברים מיר געעצהט, איך זאָל נעמען שרייבן אַרטיקלען וועגן דער נויט־וועגדיקייט, אַז יידן זאָלן לערנען די פוילישע שפּראַך, אָבער נישט, חלילה, צוליב אַסימילאַטאָרישע טענדענצן, נאָר כדי צו וויסן, וואָס די גויאישע צייטונגען שרייבן וועגן יידן און צו קענען געהעריק אָפּענטפערן אויף יעדן אָנגריף פון דער פוילישער פּרעסע. וואָס פלעגט דעמאָלט כסדר אָנפאַלן אויף יידן און מען האָט געדאַרפט קענען פאַרשטאָפן די מיילער פון די שונאים.

האָט זיך דער רעדאַקטאָר געכאַפט, אַז מיינע אַרטיקלען זענען קעגן דער טענדענץ פון זיין צייטונג און ער האָט זיי דערפאַר נישט געוואָלט דרוקן, סיידן ווען איך וועל זיי אין גאַנצן איבערארבעטן, ווען איך וועל שרייבן, אַז יידן זאָלן לערנען פויליש נישט צוליב די סיבות, וואָס איך האָב אָנגעגעבן, נאָר צוליב דעם, וואָס „יידן דאַרפן זיך ווייזן דאָנקבאָר

צו פּוילן, וועלכע האָט געעפּנט אירע טויערן פאַר די יידן, וועלכע אַנדערע לענדער האָבן זיי געטריבן פון זייערע גרענעצן".

אָבער אַזוי ווי איך האָב יענעם רעדאַקטאָרס פאַרשלאָג נישט אַנגענומען, האָב איך פאַרלוירן די מעגלעכקייט, צו דרוקן מיינע אַרטיקלען אינעם „המזכיר"...

קאַפּיטל 57

מחלוקותן אין סאַנדזער הויף

נאָך דער פּטירה פונעם אַלטן סאַנדזער צדיק, ר' חיים האלבערשטאַם, איז אויסגעבראָכן אַ שרעקלעכע מחלוקה צווישן די חסידים פון זיינע צוויי זין, וואָס איינער האָט געהייסן ר' יחזקעלע און דער צווייטער האָט געהייסן ר' אהרן. ביידע רביים האָבן געוואָלט פאַרנעמען זייער פאָטערס אָרט און ביידנס פאָדערונגען זענען געווען גערעכטע.

ר' יחזקעלע איז געווען דער עלצטער און ווי אַ בכור האָט ער געוואָלט פאַרנעמען דעם פלאַץ פונעם פאָטער. איז אָבער ר' יחזקעלע געווען אַוועק פון סאַנדז, וועז דער פאָטער האָט נאָך געלעבט, האָט ער זיך באַזעצט אין דעם אונגאַרישן שטעטל סטראָפקאָוו און שפּעטער אין שיניאַווא (גאַליציע). ער איז קיין מאָל נישט געקומען זען דעם פאָטער. אפילו צום פאָטערס לוויה און שפּעטער צו די יאָרצייטן האָט מען אים קיין מאָל נישט געזען.

די סיבה דערפון איז געווען אַ סיכסוך צווישן דעם אַלטן צדיק און זיין זון ר' יחזקעלע וועגן די פאָסעסאָרן, וואָס האָבן געהאַלטן גיטער און גויים האָבן געמוזט ביי זיי אַרבעטן אום שבת. ר' חיים האַלבערשטאַם האָט דעמאָלט פאַרפאַסט אַ „שטר מכירה" פאַר אַזעלכע יידישע גוטבאַזיצערס, אז גויים זאָלן מעגן ביי זיי אַרבעטן אום שבת. דאָס האָט ר' יחזקעלע נישט געוואָלט מתיר מאַכן; ער איז געווען שטאַרק מחולק קעגן דעם פאָטערס שטר מכירה. לויט זיין מיינונג איז עס פאַר אַ יידישן גוטבאַזיצער אין גאַנצן אוממעגלעך, נישט אַריינצופאַלן אין אַ „חילול שבת", וועז ער וועט זען, אז מען אַרבעט נישט אַזוי ווי ער וויל. האָט ער דערפאַר נישט געוואָלט צוגעבן די מעגלעכקייט, אז אַ יידישער גוטבאַזיצער קען אָפהיטן שבת מיט אַ שטר מכירה.

איז אמאל ביי אַ וויכוח צווישן פאטער און זון וועגן דעם דאזיקן ענין ארויסגעקומען אַ שארפער סכסוך. דער אלטער האט געטענהט, אז כחא דהיתרא עדיף, אז מ׳דארף באדענקען, אז יעדער יידישער גוטבאזיצער גיט ארום זיך פרנסה צו צוויי־דריי מנינים יידן, דערפאר דארף מען זוכן צו פארגרינגערן די מעגלעכקייט צום לעבן, ווי וויט מען קען נאר — ר׳ יחזקעלע אבער האט געטענהט: יקוב הדין את ההר! און וועז עס איז נישט מעגלעך, אַ יידישער גוטבאזיצער זאל קענען אפהיטן שבת כהלכתו, זאלן יידן נישט האלטן קיין גיטער. די גאנצע צייט פון גלות פוילן האבן יידן נישט געהאלטן קיין גיטער, וועט זיי דער אייבערשטער העלפן, זיי זאלן ווייטער האבן פרנסה אן גיטער.

דער וויכוח איז געווען זייער אַ שארפער און ווי עס האבן דער־ציילט מענטשן, וואס זענען דערביי געווען, זענען פשוט פייערדיקע פונ־קען געפליגן פון ביידע זייטן, און דער זייטיקער עולם איז געשטאנען אַ פארציטערטער אין דער בחינה פון „כל העם רואים את הקולות, ויניעו ויעמדו מרחוק". דער אלטער צדיק איז פלוצים ארויסגעפאלן אין אַ שרעק־לעכן כעס און האט אַ זאג געטאן צו ר׳ יחזקעלען: „זאלסט נישט מער מיין שוועל איבערטרעטן און זיך נישט דערוועגן צוצוקומען צו מיינע ר׳ אמות!"

האט זיך ר׳ יחזקעלע אויפגעהויבן פון זיין זיץ און אזוי ווי ער האט נישט געוואלט עובר זיין אויפן פאטערס באפעל, איז ער ארויסגעשפרונ־גען דורכן פענצטער און האט פון דענסטמאל אן אין גאנצן אויסגעמיטן סאנדז, און נישט געפרווט אפילו צוצוקומען נאענט צו דער שטאט.

דאקעגן איז ר׳ אהרן שטענדיק געווען ביי דער זייט פונעם פאטער, ספעציעל וועז עס האט זיך אמאל אַ גרופע סאנדזער משכילים פארנומען קעגן דעם הייליקן צדיק און מען האט אים געדארפט באשיצן פאר כלער־ליי מכשולים. ר׳ אהרן האט אויך אויף זיך גענומען יעדע אחריות פאר די ענערגישע מעשים פון זיין פאטער. וועז ר׳ חיים האלבערשטאם האט אמאל איינעם פון זיין קהילה מיטן נאמען יאסל אמייזען ארייניגעלייגט אין חרם, האט ר׳ אהרן געמומען אויף זיך די לעגאלע אחריות ביים גע־ריכט און ער איז אויך פארארטיילט געווארן צו דריי חדשים תפיסה, פון וועלכן קיינער האט אים נישט געקענט אפפארטעווען.

דער אלטער ר׳ חיים סאנדזער איז געווען איינער פון די גרעסטע גאונים אין דער וועלט. אפילו די שארפסטע מתנגדים האבן אים אפגע־

געבן דעם גרעסטן כבוד און אַזאַ גאון ווי ר׳ יוסף שאול נאטאַנזאָן פון לעמבערג, וואָס איז אַליין געווען אַ שארפער מתנגד קעגן חסידות, האָט אויף אים געשריבן: מפיו אנו חיים ומימיו אנו שותים.

אויסער דעם איז ר׳ חיים סאַנדזער געווען אַזאַ נדבן, ווי מ׳קען זיך היינט־צו־טאָג דאָס כמעט גאָר נישט פאָרשטעלן. חוץ די הונדערטער „יושבים״ אין זיין קלויז, וואָס האָבן געלעבט אויף זיין חשבון, האָט ער מפרנס געווען פיל צענדליקער ארעמע משפחות מיט וואָכן־געלטער אויף אַ בכבודיקן שטייגער. מיט דער פאַסט פלעגט אים אָנקומען יערלעך לפחות הונדערט טויזנט גולדן, חוץ דעם האָט ער געהאַט הכנסות פון די פדיונות.. האָט ער דאָס אַלץ צעטיילט צווישן די נצרכים און אַליין האָט ער געלעבט אין דחקות און ביי זיין פטירה האָט ער נישט געלאָזן פאַר זיינע בני־בית אפילו „מזון סעודה אחת״.

וועו איך בין געווען אין די דערפער פון אַרום סאַנדז, איז ר׳ יחזקע־לע געווען רב אין שיניאַווע און ער פלעגט יעדן זומער פאָרן זיך באָדן אין קרעניץ. האָב איך אים אַמאָל, וועו איך בין גראָד געווען אין יענע מקומות, געזען אָנקומען אויפן באַנהויף אין מושינאַ, ווו עס פלעגט דע־מאָלט זיך אָפשטעלן דער צוג און מען האָט געדאַרפט אַריינפאָרן קיין קרעניץ אויף אַ ספעציעל וועגעלע. זענען דאָן חסידים צוגעלאָפן צו ר׳ יחזקעלע און האָבן אים געגומען טראָגן אויף די הענט פונעם אייזנבאַן־וואָגאָן צום וועגעלע. האָט זיך יעדער אייגער מסתמא פאַרלאָזט אויפן אַנדערן, אַז יענער האָלט דעם רבין פעסט אין זיינע הענט, ביז מען האָט דעם רבין אַרונטערגעלאָזט אין דער בלאָטע.

דאָס צוזעענדיק האָב איך זיך שטאַרק צעלאָכט. איך האָב אויך צו־גערופן אַלע באַן־באַאַמטע און מיר האָבן צוזאַמען נאָך אַמאָל גלעלאָכט. האָט דאָס דעם רבין זייער פאַרדראָסן — און אַזוי ווי מען האָט אים גע־זאָגט, ווער איך בין, האָט ער תיכף געשיקט צו מיר איינעם פון זיינע חסידים, מיר אָנצוזאָגן מיטן האַרבן וואָרט, אַז וועו איך וועל נישט אויפ־הערן לאַכן, וועל איך דאָס יאָר נישט אויסלעבן.

האָב איך דעמאָלט גלעלאָכט נאָך שטאַרקער און איך האָב אויך דער־ציילט די באַן־באַאַמטע וועגן דעם סטראַשונאָק פונעם רבין, מיינענדיק, אַז זיי וועלן מיט מיר צוזאַמען אויף דאָס ניי לאַכן. האָבן אָבער די באַן־באַאַמטע געגומען דעם רבינס קללה גאָנץ ערנסט. איז דעמאָלט איי־

נער פון זיי צוגעלאָפן צו דער חסידישער גרופּע און האָט זיי דערקלערט קענען מיין ווילן, אַז איך האָב חרטה, וואָס איך האָב געלאָכט, און געבעטן אַז דער רבי זאָל אַוועקנעמען פון מיר זיין קללה. הערנדיק אַזעלכע ווער־טער פון יענע גוים, האָט דער רבי געהייסן מיר געבן די הבטחה, אַז ער איז מיר מוחל מיין לאָכן און ער שענקט מיר דאָס לעבן.

דעם זעלביקן זומער איז אויסגעבראָכן אַ מחלוקה צווישן רבנים אין גאַליציע און אונגאַרן וועגן פראַנקס ציקאַריע. די ברידער פראַנק פון לינץ פלעגן אָפקויפן אַלע ציקאָריע־פאַבריקן אין עסטרייך־אונגאַרן, כדי צו האָבן אַ מאָנאָפאָל איבער זייער סחורה. מכח כשרות איז ביי זיי געווען ר׳ זלמן שפּיצער פון ווין (דעם חתם־סופרס אַן איידעם און דער רב פון די ווינער פּוילישע יידן) אַ משגיח פאַר דריי טויזנט גולדן אַ יאָר.

אין יענער צייט האָבן די ברידער פראַנק אָפּגעקויפט נאָך אַ צי־קאָריע־פאַבריק אין קאשוי (אונגאַרן), ווו עס איז ביז דעמאָלט געווען דער קאשויער רב יונגרייז דער הויפּט־משגיח. האָבן אים די ברידער פראַנק אַרונטערגעזעצט פון זיין אַמט, און ווען ער האָט דעמאָלט גע־וואָלט בלייבן ווי משגיח אין דער פאַבריק אומזיסט, האָבן די ברידער פראַנק געענטפערט, אַז זיי האָבן אַ באַזונדערן געהיימען פאַטענט פון זייער ציקאָריע, וואָס זיי ווילן נישט, אַז אַ פרעמדער זאָל וועגן דעם געווואָר ווערן. דאָס האָט דעמאָלט געשריבן דער רב יונגרייז צו ר׳ זלמן שפּיצערן און אים געפרעגט, ווי אַזוי ער קען אָנהאַלטן זיין הכשר אויף פראַנקס ציקאָריע, ווען מען לאָזט אים נישט דורכפירן די השגחה, לויט די דינים פונעם שלחן־ערוך. האָט אים ר׳ זלמן שפּיצער געענטפערט, אַז די ברידער פראַנק זענען ערנמענער, און אַזוי ווי זיי האָבן אים פאַרזיכערט אויפן וואָרט, אַז זיי מישן נישט אַריין קיין שום אומדערלויבט פעטס אין דער ציקאָריע, מוז ער זיי גלויבן, און טאָמער איז אפילו פאַראַנען עפּעס אַ חשש קענן דעם אייל, וואָס וועט אַרייננעטאָן אין דער ציקאָריע, איז דאָס אַזוי ווינציק, אַז ער וועט בטל בששים.

זענען דעמאָלט אַ סך גאַליצישע רבנים אַרויסגעקומען מיט אַ שאַרפן איסור קענען פראַנקס ציקאָריע. האָבן די ברידער פראַנק געזופן ר׳ יחזקע־לע שיניאווער, ער זאָל אונטערזוכן די פאַבריק אין קאשוי, אָבער ער האָט נישט געוואָלט גיין אַליין, ווייל ער האָט געזאָגט, אַז אַזוי ווי ער פאַרשטייט זיך נישט אויף דער פאַבריקאַציע פון ציקאָריע, וועט מען אים

אַלצדינג קענען איינרעדן. ער האָט צוליב דעם פאַרלאַנגט, מען זאָל אים לאָזן מאַכן די אונטערזוכונג אין באַגלייטונג פון הרב יונגרייז.

דאָס האָבן די בריידער פראַנק נישט געוואָלט נאָכגעבן.. זיי האָבן איבערהויפט נישט געוואָלט פאַרשטיין די נויטוועندיקייט פון אַזאַ אונטערזוכונג דורך א שיניאוועך רבין. זיי האָבן געמיינט, אַז עס וועט זיין גענוג, וען זיי וועלן באַשטימען אַ יערלעכן געהאַלט פאַרן שיניאוועך רבין, וועט ער זיי שוין אַרויסגעבן אַ הכשר אָן אַ פערזענלעכער אונטערזוכונג.

דעמאָלט איז ר׳ יחזקעלע שיניאוועך אַרויסגעקומען מיט אַ התראה צו אַלע פרומע יידן זיי זאָלן נישט נוצן פראַנקס ציקאַריע. אין דער זעלביקער צייט בין איך אויך אַרויסגעטראָטן אינעם „המגיד" קעגן די ברידער פראַנק, ווייל איך האָב געהאַט געלייענט אין אַ ווינער צייטונג, אַז די אייגנטימער פון דער געזעלשאַפט זענען מיטגלידער אינעם לינצער אַנטיסעמיטישן פאַראיין. איך האָב דעמאָלט געשריבן אַ בריוו צו ר׳ יחזקעלע שיניאוועך וועגן דעם גאַנצן ענין און איך האָב אים צוגעזאָגט מיין אונטערשטיצונג אין זיין קאַמף קעגן פראַנק, וועמען ער האָט באַקעמפט ווי אַנטיסעמיטן.

ר׳ יחזקעלע האָט וויליק אָנגענומען מיין הילף און מיר זענען עטלעכע חדשים געשטאַנען ביידע אין קאַמף קעגן פראַנקס ציקאַריע און קעגן זייער משגיח ר׳ זלמן שפיצער. ר׳ יחזקעלע האָט געטענהט, אַז פראַנקס ציקאַריע איז נישט כשר און איך האָב געטענהט, אַז די לינצער באַלעבאַטים פון דער פאַבריק זענען אַנטיסעמיטן, דאַרפן זיך יידן אויסהיטן, נישט צו קויפן זייער סחורה.

קאַפּיטל 58

„אָנפאַלן" אויף יידן, נישט קיין „פאָגראָמען"!

אין יענע יאָרן, וועגן וועלכע איך שרייב דאָ, האָט זיך נאָך ביי אונדז אין דער לופט געהערט דער אָפּקלאַנג פון די ערשטע פאָגראָמען אין רוסלאַנד — און ווען מיר האָבן דעמאָלט באַקומען אַ ידיעה פון רוסלאַנד, האָבן מיר תמיד דערוואַרט בלויז נייסן וועגן פאָגראָמען.

ביי אונדז אין גאַליציע האָט זיך איטלעכן אויסגעדאַכט, אַז מיר

זענען זיכער פון יעדער פּאָגראָמען־געפאַר. האָבן מיר זיך דערפאַר נע־
האַלטן אין איין זאַרגן פאַר די יידן אין רוסלאַנד. איך אַליין, געדענק איך,
בין אפילו נישט געווען אַזוי זיכער מיט מיין גאַליציע. פריער און שפּע־
טער האָב איך גוט געקענט די טבע פון אונדזערע גויאישע פּאָלקסמאַסן,
אַז זיי זענען בלויז אויבערפלעכלעך רואיק לגבי יידן, ווייל אינעווייניק
אין האַרצן קאָכט ביי יעדן אַן אומאויסלעשלעכע שנאה צו די יידישע
„מיטבירגער" און אַ מינדסטער ווינט־שטויס קען די דאָזיקע שנאה פונאנ־
דערפלאַקערן אין אַ שרעקלעכן פייער.

איז מיר אין יענער צייט אויסגעקומען צו רעדן ווען רוסלאַנד, פלעג
איך שטענדיק זאָגן, אַז ביי אונדז אין גאַליציע מאַכט מען שטילע פּא־
גראָמען, אָן שום געפּילדער און די ווירקונג דערפון איז כמעט די זעלביקע
ווי אין רוסלאַנד.

נישט איין מאָל האָב איך אין יענע יאָרן געהאַט די געלעגנהייט צו
זען, ווי עס האָט זיך אפילו אין אַ צייט פון פרידן שטילערהייט און אויף
גאָר אַ גרינגן אופן געמאַכט אַ „פּאָגראָמעלע" אויף יידן. מיר האָבן דאָס
נאָר נישט אָנגערופן מיטן שרעקלעכן נאָמען „פּאָגראָם", ווייל עס האָט
אונדז נישט געפּאַסט צו באָנוצן אַזאַ וואָרט, וואָס וואָלט דעמאָלט געווען
אַ באַליידיקונג פאַרן פרעסטיזש פון „אונדזער גאַליציע". פלעגן מיר די
דאָזיקע פּאָגראָמען אָנרופן מיט אַ ציוויליזירטן נאָמען: „געשלעגן" אָדער
„עקסצעסן", כאָטש זיי זענען זייער אָפט געווען אמתע פּאָגראָמען, וואָס
האָבן זיך געווייגנטלעך פאַרענדיקט אין מאַכן יידן פאַר קאָליקעס מיט צע־
בראָכענע הענט און פיס און מיט חרוב מאַכן יידיש האָב און גוטס.
אָפט מאָל האָט עס אויך געקענט פּאַסירן, אַז אַזאַ געשלעג זאָל זיך ענ־
דיקן מיטן טויט פון אַ ייד אָדער גאָר פון עטלעכע יידן. האָט מען פונ־
דעסטוועגן קיין מאָל נישט אָנגערופן די דאָזיקע „עקסצעסן" מיטן שרעק־
לעכן נאָמען „פּאָגראָם".

צום לויב פון די יידן איז גאַליציע דאַרף נאָך באַמערקט ווערן, אַז
זיי פלעגן זיך נישט לאָזן שלאָגן און זייער אָפט האָבן די גויאישע אָנ־
גרייפער טייער באַצאָלט פאַר זייער אָנפאַל אויף יידן. ס׳רוב פלעגן זיך
אין יענע צייטן מאַכן „סומאָטאָכעס" צווישן יידן און גויים אויף די ירי־
דים, ווו עס האָט זיך אַמאָל אַ שכורער פויער פּאַרטשעפּעט מיט עפּעס אַ
יידישן סוחר וועגן אַ שוה פּרוטה, אָדער ווו יידן האָבן כלומרשט געוואָלט
אָפּנאַרן אַ פויער און ער האָט זיך נישט געלאָזט. איז דערפון אַרויסגע־

קומען אַ געשלעג — און ביי אַזאַ מין געשלעג האָב איך אַמאָל געזען, ווי אַ יידישער קצב, וואָס גויאישע רוצחים האָבן אים אַרײַנגעשטאָכן אַ מעסער אין בויך, האָט זיך צוגעהאַלטן די קישקעס מיט איין האַנט און מיט דער אַנדערער האַנט האָט ער אויסגעטיילט מעסער־שטעך אויף רעכטס און לינקס, ביז ער איז אַוועקגעפאַלן אַן אויסגעשעפּטער פון אַפּ־גערונענעם בלוט און אַ דאָקטער האָט אים דערנאָך אַוועקגעפּירט אַ האַלב־טויטן אין אַ שפּיטאָל.

אין דער צייט, וואָס איך בין געווען אין די דערפער פון אַרום סאַנדז, פלעגן דאָרט רעגלמעסיק צוויי מאָל אין יאָר פּאַרקומען אַנטיסעמיטישע אַנפאַלן אויף יידן, וואָס האָבן גאַנץ גוט געקענט באַצייכנט ווערן מיטן נאָמען פּאָגראָמען: איין מאָל אין מאַנאַט מערץ, ווען די פּויערים פלעגן גיין צום פּריזיוו און דאָס צווייטע מאָל אין מאַנאַט אָקטאָבער, ווען די שקצים פלעגן גיין צו זייערע קאָזאַרמעס דינען.

ביי אַזאַ מין צוזאַמענשטויס איז אַמאָל דערהרגעט געוואָרן מײַנער אַ באַקאַנטער ייד מיטן נאָמען זלמן יאַקאָבאָוויץ. האָט דאָס מיך דעמאָלט באַוויגן צונויפּצורופן אַלע יידישע בחורים פון יענע דערפער און איך האָב זיי דערקלערט, אַז מען טאָר נישט לענגער שווייגן...

חוץ יענעם פאַל, וואָס האָט געקאָסט אַ מענטשנס לעבן, איז מיר זייער אָפּט אויסגעקומען צו זען אין יענער געגנט אַזעלכע צוזאַמענשטויסן צווישן יידן און גויים, וואָס האָבן אויסגעזען ווי אמתע פּאָגראָמען, כאָטש מיר האָבן זיי מיט אַזאַ נאָמען נישט אָנגערופן. אָפט מאָל האָב איך גע־האָט די געלעגנהייט, אַרײַנצומישן זיך ביי אַזאַ געשלעג מיט אַ שטרענג וואָרט. אַזוי ווי מיין וואָרט האָט אָבער נישט תמיד געהאָט אַ ווירקונג, האָב איך אָרגאַניזירט אַלע שטאַרקע בחורים פון דער גאַנצער געגנט צו אַ קעגן־אָפּוור.

איך האָב אויך אַוועקגעשריבן וועגן דעם אַ מעמאָראַנדום צו דער שטאָטהאַלטעריי אין לעמבערג, גלייך ווי צום באַצירקס־געריכט אין סאַנדז, בעטנדיק שוץ פאַר די יידן — און אַזוי ווי איך האָב נישט גע־קראָגן קיין תשובה, סיי פון דער לעמבערגער שטאָטהאַלטעריי און סיי פונעם סאַנדזער באַצירקס־געריכט, האָב איך אַוועקגעשטעלט די פון מיר געגרינדעטע „שוץ־געזעלשאַפט" אונטער דער פירונג פון צוויי שטאַרקע יונגען, וואָס איינער האָט געהייסן גאָלדפינגער און דער צווייטער האָט געהייסן קראַנץ.

אין דער מיט פונעם וועג צווישן אלט־סאנדז און לאנצק האב איך אוועקגעשטעלט א צענדליק שטארקע בחורים מיט שטעקענעס אין די הענט — און וועז עס האבן דאס דערזען די פריזיוויניקעס, האבן זיי תיכף געמומען די פיס אויף די פלייצעס און זענען אנטלאפן. האט זיך שפעטער אמאל געמאכט, אז אונדזער „שוץ־געזעלשאפט" איז געשטאנען אן א שטאך ארבעט, ווייל די פריזיוויניקעס האבן מורא געהאט צו פארטשעפען זיך מיט יידן, האב איך זיך געמוזט אנשטרענגען אפצוהאלטן אונדזער „שוץ־געזעלשאפט", זיי זאלן זיך נישט ווארפן אויף די פריזיוויניקעס איידער זיי ווערן אנגעגריפן.

פונדעסטווייניגן האב איך דעמאלט דווקא מיט דער־א „שוץ־געזעלשאפט" דורכגעלעבט א נאכט פון שרעק. אזוי ווי מיר האבן געזען, אז די פריזיוויניקעס האבן צוליב אונדזער זעלבשוץ מורא געקראגן צו טשעפען א יידן, האט זיך אונדז אויסגעדאכט, אז מיר האבן נישט מער נייטיק אוועקצושטעלן אונדזערע שומרים. האבן זיך די אלע בחורים, די חברים פון דער „שוץ־געזעלשאפט", צונויפגעקליבן ביי מיר אין צימער.

איז פלוצים געווארן אין דרויסן א שטארקער טומל און וועז מיר זענען אלע ארויסגעלאפן פון שטוב, זען די אורזאך פונעם רעש, האבן מיר אנגעטראפן א יידן מיט א פארוווונדעטן קאפ ,וואס די פריזיוויניקעס האבן דאס געטאן מיט זייערע שטעקענעס. האב איך דעמאלט דאס ערשטע ארייגענומען דעם ייד צו זיך אין שטוב, צוגעלייגט אים צום פארוווונדעטן קאפ דאס אלט־באקאנטע היימישע מיטל, ברויט מיט פּ־טער. גלייכצייטיק האב איך אוועקגעשיקט א שליח מיוחד קיין אלט־סאנדז, צו ברענגען פון דארט א דאקטער.

דערנאך האבן מיר זיך אלע אוועקגעלאזט אויף א וועגעלע נאכצוייאגן די פריזיוויניקעס — און וואס זאל איך דא מאריך זיין, מיין „שוץ־געזעלשאפט" האט געכאפט די שלעגער אין מיטן וועג און מען האט זיי דערלאנגט אזעלכע קלעפ, אז זיי האבן שוין אוודאי פארזאגט א צענטן נישט צו טשעפען זיך צו קיין יידן.

מיין „שוץ־געזעלשאפט" איז אין יענער געגנט געווען אזוי באקאנט, אז עס איז אין דער פורים־נאכט תרמ"ח געקומען צו אונדז א ספעציע־לער שליח פון סאנדז גופא, בעטן ביי אונדז, מיר זאלן זיי אויסלייען עטלעכע בחורים, ווייל עס דאכט זיך זיי, אז די דארטיקע פריזיוויניקעס

האָבן שטאַרק חשק צעפירן זיך די הענט אין די זייטיקע גאַסן פון דער שטאָט.

זענען מיינע בחורים אויפן אַנדערן טאָג אַרויסגעריטן אויף פערד און זיי האָבן געלאָזט אומעטום וויסן, אַז זיי וועלן „אַרבעטן" אין סאַנדז. האָט זיך שוין דאָרט נישט געירט אַנצופאַלן אויף יידן קיין האַנט.

אַן אַנדער מאָל, און דאָס איז געווען אום צום גדליה תרמ"ט, איז דער אויבן דערמאָנטער קראַנץ געקומען צו מיר אויף אַ באַזוך — און אַזוי ווי איך האָב יענעם טאָג געהאַט באַפרייט מיינע תלמידים צוליבן תענית, האָט ער מיך געבומען אויף זיינער אַ בריטשקע פאָר אַ שפּאַציר קיין לאַנצק. האָבן מיר אויפן וועג צוריק אַהיים געטראָפן אַ חברה שקצים, אַרום זיבן זענען זיי געווען. אונטערוועגס צום רעקרוטן ביורא האָבן זיי חוזק געמאַכט פון אַן אַרעמען יידן, וועמען זיי האָבן מיט קלעפ געצוווונגען, צו שלעפּן זייערע פּעק זאַכן אויף זיינע שוואַכע פלייצעס.

האָט זיי מיין באַגלייטער פאַרגעשלאָגן, זיי זאָלן אַרויפלייגן זייערע פּעקלעך אויף זיין בריטשקעלע און לאָזן דעם ייד גיין זיין וועג. האָבן אויף דעם די שקצים חוצפּהדיק געענטפערט, אַז זיי וועלן זיך אַלע אַוועקזעצן אויף אונדזער בריטשקעלע און דער ייד מוז ווייטער שלעפּן זייערע פּעק אויף זיינע פלייצעס.

איז אַזוי ווי מיר זענען געווען בלויז צוויי קעגן זיבן, האָבן מיר זיך נישט אַנטקעגנגעשטעלט, ביז מיר זענען צוגעקומען צו אַ קרעטשמע. דאָרט האָב איך די זיבן שקצים איינגעלאָדן אויף אַ טרונק און דעם ייד האָב איך געגעבן אַ ווונק, ער זאָל לאָזן די פּעק און אַנטלויפן.

די שקצים האָבן געטרונקען איין גלעזל און נאָך אַ גלעזל, ביז זיי האָבן זיך אַביסל דערוואַרעמט און כמעט ווי פאַרגעסן, ווו זיי געפינען זיך. דערנאָך האָט זיי קראַנץ פאַרבעטן צו טרינקען מיט אים אַן אַנדער גלעזל. האָט זיי דאָס דערמאָנט, ווו זיי געפינען זיך און זיי האָבן נישט געוואָלט מער טרינקען. אָבער אַזוי ווי מיר האָבן זיך געפונען ביי אַ יידן איז קרעטשמע און די אַלע פויערים פון יענעם דאָרף זענען געווען אונדזערע באַקאַנטע, האָבן מיר זיך געפילט זיכער קעגן די לאָבוסעס. קראַנץ האָט זיך אַוועקגעשטעלט מיט אַ דראַנג אין דער האַנט און האָט זיי אַנגעהויבן שלאָגן איבער די קעפּ, כלומרשט זיי צו צווינגען צום טרינקען. האָבן די צעיושעטע רעקרוטן דערשמעקט די געפּאָר און זיי זענען אַנטלאָפן, צופרידן וואָס מען האָט זיי געלאָזט נעמען זייערע פּעקלעך...

קאַפּיטל 59

דער ערשטער פּויערים־שטרייק אין גאַליציע

זומער 1888 איז מיר דאָס פּאַרשפּרייטן השכלה צווישן יידן כמעט ווי נמאס געוואָרן. איך האָב באַמערקט, אַז פילע פון מיינע סאַנדזער כלומרשט איבערגעגעבענע אַנהענגער פּאַרשטייען גאָר נישט מיינע אי־דעאַלן און זיי טייטשן דאָס אויס גלייך ווי איך וואָלט זיי מיט מיין פּי־רונג גאָר געפּרעדיקט הפקרות.

באַזונדערס האָט זיך מיר דאָס אַרויסגעוויזן, ווען איך האָב פּאַרגע־שלאָגן מיינע חברים, אַז מען וואָלט געדאַרפט באַנייען דעם תענית פון כ׳ סיון. איך האָב אויך דעמאָלט געוואָלט אויסדריקלעך, אַז די גאַנצע גרופּע פון מיינע אַנהענגער זאָל צוזאַמען מיט מיר פּאַסטן כ׳ סיון. דער־ביי האָב איך אויך געהאַט באַשטעלט אַ באַזונדערן מנין, ווו מיר זאָלן קע־נען לייענען „ויחל" צו מנחה און דערנאָך דעמאָנסטראַטיוו אָפּפּאַסטן.

מיט אַ פּייערדיקער רעדע האָב איך מיינע אַנהענגער דערקלערט, ווי וויכטיק עס איז דער תענית פון כ׳ סיון, וועלכער איז באַשטימט געוואָרן פון אונדזערע אַמאָליקע רבנים נאָך די הריגות פונעם ערשטן קרייצצוג אין ד׳ אלפים תתנ״ו און שפּעטער נאָך די הריגות פון שנת ת״ח. איך האָב דעמאָלט געגלייבט, אַז ווען מיר וועלן דעם גרויסן עולם איבער־צייגן, אַז מיר מיינען נישט אַנצורירן חלילה מיט אונדזער פּירונג די אמונה, נאָר מיר זוכן זיך אדרבה גאָר אויס אַ נייעם תענית, וועלן מיר מיט דעם זיי געווינען פאַר אונדזערע אידעען.

איז ווי לאַנג איך האָב גערעדט, האָבן מיינע חברים געשוויגן און צוגעבאַמבקעט מיט די קעפּ. אָבער שפּעטער האָבן זיי מיך אין מיין אָפּ־וועזנהייט אויסגעלאַכט פאַר מיין וועלן שאָפן אַ נייעם תענית — און וועג איך בין דעמאָלט געקומען קיין סאַנדז, צו קענען פאַסטן מיט אַלע־מען אינאיינעם, האָב איך דאָרט נישט געטראָפן קיינעם פון מיינע חברים און דער גאַנצער ענין פונעם תענית כ׳ סיון איז בטל געוואָרן.

האָט דאָס מיך זייער פּאַרדראָסן און האָב דערפון שטאַרק געהאַט עגמת־נפש.

דערווייל איז אַנגעקומען די צייט פונעם שניט אין די פעלדער. די טעג זענען געווען זייער הייסע און די תבואות האָבן זיך געבעטן, מען

זאל זיי שניידן, ווייל זיי זענען שוין געווען איבערצייטיק. עטלעכע טעג פאר דעם איז דאס וועטער געווען קיל און רעגנעריש, האט מען געמוזט אפליגן דעם שניט אויף שפעטער. דערנאך איז מיט איין מאל אלצדינג צייטיק געווארן און מען האט נישט געקענט קריגן גענוג פויערים־ארבעטער, אויף צו קענען שניידן די תבואות.

אין יענער צייט האב איך זיך זייער אינטערעסירט פאר די סאציאל־עקאנמישע פראבלעמען פון די ברייטע פאלקסמאסן און מער פון אלעמען האט מיך אינטערעסירט די פראגע, וואס כאטש עס עקזיסטירט נישט מער קיין „פאנשטשינע" און דער דארפישער פויער איז כלומרשט פריי ווי דער שטאטישער בירגער, מוז ער פונדעסטוועגן אוועקגעבן זיינע כוחות צום פריץ כמעט ווי אומזיסט.

שניט־צייט האט זיך געריכטעט פארן סעזאן פון דער פויערישער ארבעט — און אין אזא צייט פלעגט דער פויער פארדינען ביז 60 קרייצער א טאג (24 אמעריקאנער סענט) פאר זיין קאסיען די תבואה פון זון־אויפגאנג ביז זון־אונטערגאנג.

דערבי איז געווען איינגעפירט אין אייניקע דערפער, וואס טאמער האט אמאל א פויער געוואלט זיך דערלויבן, צו ארבעטן איין טאג פאר זיך אויף זיין אייגענעם שטיקל פעלד, אין דער צייט וואס זיין ארבעט האט זיך גענייטיקט אויפן פריצישן פעלד, האט מען אים שוין שפעטער באיקאטירט און מען האט אים נישט מער געלאזט ארבעטן פארן פריץ.

אווינטער פאר דעם האב איך זיך נענטער צוגעקוקט צום לעבן פון די פויערים, האב איך געהאט די גלעלעגנהייט צו זען, וויי ארעם און דער־נידעריקט עס איז זייער לעבן, וועו איך האב דערפון געטראכט, אז דער פריץ פון א דארף מיטן נאמען יאזאווסק איז א ייד און מיין „ברויטגע־בער", וואס איך בין אין זיין הויז געווען א לערער, — האט מיך דאס נאך פיל מער געקרענקט — און איך האב ביי מיר באשלאסן, איך זאל אנווענדן אלע מיינע כוחות, עפעס צו טאן קעגן דעם טרויעריקן צו־שטאנד.

איך האב אפילו גוט געוווסט, מיט וואסערע שוועריקייטן דאס איז פארבונדן. אזוי ווי איך האב אבער געהאט דעם גרעסטן צוטרוי צו מיינע אייגענע כוחות, בין איך ביי מיר געווען מער ווי זיכער, אז דאס וועט זיך מיר אן יעדן צווייפל מוזן איינגעבן.

בין איך אַוועקגעגאַנגען צום אַרטיקן גלח, אויסטענהן זיך מיט אים וועגן דער אַרעמער לאַגע פון די פויערים. האָט ער מיר אויף מיינע טענות געענטפערט, אַז ער האָט שוין פון זיין זייט געטאָן אַלצדינג, וואָס עס איז אים נאָר געווען מעגלעך. אַזוי ווי ער האָט אַבער געזען, אַז די פויערים טוען גאָרנישט מער גאָנצע טעג ווי נאָר שיכורן, האָט ער בי זיי אָפּגענומען אַ שבועה, אַז זיי וועלן נישט מער טרינקען קיין בראַנפן. האָבן טאַקע פילע פון זיי זייט דעמאָלט אויפגעהערט צו שיכורן.

און וואָס עס איז שייך זייערע קליינע פאַרדינסטן פאַר זייער אַרבעט בייס הויף, איז ער גרייט אָנצוזאָגן אין קירכע, זיי זאָלן נישט גיין אַרבעטן צום יידישן גוטבאַזיצער. ער קען אָבער נישט מסכים זיין צו מיין פּלאָן וועגן אַ שטרייק, ווייל יעדער שטרייק איז אַ בונט קעגן דער קירכע און קעגן מלכות — און ווי אַ טרייער דינער פון דער קירכע מוז ער באַקעמפן יעדן מין שטרייק מיט אַלע זיינע כחות.

האָט מיך — ווי עס פאַרשטייט זיך אַליין — די דאָזיקע תשובה פונעם גלח נישט געקענט באַפרידיקן. האָב איך געמוסן אַרגאַניזירן די יאַזאָווסקער פויערים אויף דער אייגענער האַנט צו אַ שטרייק קעגן מיין ברויטגעבער.

איך בין אַוועקגעגאַנגען אין פעלד צו די פויערים, ווען עס האָבן די שניטער געהאַלטן אין מיטן פון זייער אַרבעט און מיט איין רוף האָב איך זיי אַלעמען אַרום מיר צונויפגעקליבן. האָט איטלעכער פון זיי אויף גיך אַוועקגעוואָרפן דעם סיערפּ פון דער האַנט און איז געלאָפן הערן, וואָס איך האָב צו זאָגן.

איך האָב זיך אַרויפגעשטעלט אויף אַ טיש, וואָס אייגנער האָט גערופן צו טראָגן פון זיין שטוב — און איך האָב זיי דערציילט, ווי אַזוי מען נוצט אויס אומזיסט זייערע כחות. פוילענצעריש פריצים און אַנדערע לייַדיקגייערס פאַשען זיך מיט זייער שווייס און בלוט — און זיי אַליין לעבן אין דחקות, גייען אָנגעטאָן אין שמאַטעס, ווערן פאַרברענט פון היץ אום זומער, פאַרפרוירן פון קעלט אום ווינטער און עסן שטעכגיש. וואָלט שוין באמת געווען צייט, זיי זאָלן אַמאָל קומען צום שכל און זאָלן זיך אומקוקן, ווו זיי געפינען זיך אויף דער וועלט...

די פויערים האָבן זיך ביי די רייד פונאַנדערגעווויינט אויפן קול און כסדר נאָר געשריגן: „פּראָוודאָ, פּראָוודאָ, שוויענטאָ פּראָוודאָ!“ (אמת, אמת, אַ הייליקער אמת!).

נאָך מיין רעדע איז אַרויסגעטראָטן אייגער פון די פויערים מיטן נאָמען זאַקלענטי און האָט אַזוי געזאָגט:

— איר האָט געהערט, ווי אַ ייד רעדט צו אונדז אַזעלכע האַרציקע ווערטער, ווי מיר האָבן דאָס נאָך נישט געהערט ביז הייַנט אפילו פון אונדזער גלח. איז טאַקע מיין עצה, אַז מיר זאָלן אים פאָלגן און אַוועקלייגן די אַרבעט. וועט דער פריץ וואָלט געווען אַ קריסט, וואָלטן מיר ווייניקסטנס געווווסט, אַז מיר אַרבעטן פאַר אונדזערס אַ מענטשן...

דעם סוף פון דער רעדע האָב איך זיך נישט געמאַכט הערן, ווייל עס איז שוין דאָרט געווען אַ זידלעריי אויף יידן. פאַר מיר איז נאָר געווען וויכטיק, וואָס אַלע האָבן באַלד אַוועקגעוואָרפן די אַרבעט — און אַזוי ווי איך האָב מורא געהאַט צוריקצוקערן נאָך אַזאַ געשעעניש צום הויז פון מיין ברויטגעבער, בין איך דערווייל געגאַנגען צו אַ באַקאַנטן פויער.

אַ שעה שפּעטער איז מיין ברויטגעבער צו מיר געקומען און מיר דערקלערט מיט ביטערניש:

— ס׳איז גאָר נישט נייטיק, אַז איר זאָלט זיך פאַר מיר אויסבאַהאַלטן, ווייל עס וועט באַלד קומען די שעה, וואָס איר וועט זוכן מיין שוץ. הייַנט זענען די אַלע פויערים אויפגערעגט אויף מיר און מאָרגן וועט זיך קערן זייער כעס קעגן אייך!

פאַרשטייט זיך, אַז איך האָב נישט געוואָלט הערן, וואָס ער האָט מיך געוואָרנט, און איך בין געבליבן ביי יענעם פויער אין שטוב.

צומאָרגנס זענען געקומען זשאַנדאַרן פון סאַנדז און אויפן דריטן טאָג איז אַנגעקומען אַ מחנה פויערים פון אַנדערע דערפער, וויליק צו אַרבעטן ביים שניט אויף די יאַזאַווסקער פעלדער.

איך האָב באַקומען מיין שכר: די יאַזאַווסקער פויערים האָבן זיך געוואָלט וואַרפן אויף מיר און די זשאַנדאַרן האָבן מיך געוואָלט אַרעסטירן. בין איך פון דאָרט קוים מיטן לעבן אַנטלאָפן. אַזוי ווי איך בין געווען גוט באַקאַנט מיטן פאַסטנפירער פון דער זשאַנדאַרמעריע, האָט ער מיך אין מיטן דער נאַכט אַרויסגעפירט פון יענעם דאָרף צו אַ באַן־סטאַנציע, איך זאָל קענען אַנטלויפן קיין קראָקע.

קאפיטל 60

א פיש געבראכט צו „קבר ישראל"

מיינע געזעלשאפטלעכע טעטיקייטן אין סאנדז און אין איר סביבה, האבן מיר נישט געבראכט קיין גרויס נחת. איך האב אמאל צונויפגענומען א גרופע מענטשן און פאר זיי דערקלערט, אז איך וויל נישט, זיי זאלן ענדערן דעם גאנג פון זייער לעבן, נאר איך וויל בלויז, זיי זאלן לאזן לערנען זייערע קינדער א מלאכה און גאנץ באזונדערס זאלן זיי לאזן לערנען זייערע קינדער די שפראכן פונעם לאנד, וואס איז נייטיק, אויף צו מאכן זיי פעאיק פאר זייערע שפעטערע קאמפן פאר פרנסה. האט זיך דאן איטלעכער צוגעהערט צו מיינע ווערטער און אפילו ארייניגעווארפן א ווארט, אז איך בין געראכט מיט מיינע טענות. אבער אין דער פירונג פון די מענטשן בנוגע צו דער דערציאונג פון זייערע קינדער האט דאס גאר נישט געענדערט.

יעדער פון זיי איז זיך וויייטער געגאנגען זיין וועג — און יוען איך האב דערנאך באגעגנט איינעם אדער דעם אנדערן אין דער נאס און איך האב אים געפרעגט, צי ער האט שוין עפעס געטאן אדער כאטש אנגעהויבן צו טראכטן וועגן טאן, — האט מען מיר געענטפערט מיט א צי מיט די אקסלען, ווי איינער זאגט: „ווער האט צייט פאר אזעלכע נאריישקייטן?"

איך בין גאנצן אפהענטיק געווארן פון אלע מיינע חלומות און עס האט זיך מיר אויסגעדאכט, אז איך האב נישט מער קיין פלאץ צו ארבעטן צווישן יידן און איך וועל מוזן צוריקקערן צו מיין טעטיקייט צווישן גויים, וועלכע זענען נאך פאליטיש רוי און מען האט זיי גאך געקענט פורעמען, ווי מען זאל ווען.

דערווייל בין איך צוגעפארן אויף עטלעכע טעג צו מיינע עלטערן אין קראקע און אנגעקומען אהין בין איך פרייטיק פרשת אמור תרמ"ט. די דאטע האב איך זיך באזונדערס אריינגענומען אין זכרון צוליב א פארפאל, ווען איז דעמאלט פארגעקומען אין קראקע.

מיין פאטער איז מיט א צווויי וואכן פריער קראנק געווארן און די דאקטוירים האבן אנגעמאכט א מורא, אז דער צושטאנד זיינער איז א געפערלעכער. האט מען מיר פון דער היים טעלעגראפירט, איך זאל ווי

צום גיכסטן קומען. אבער ביז איך בין געקומען, איז דעם טאטן בעסער געווארן — און אזוי ווי איך האב דעמאלט געהאט טעלעגראפירט וועגן דער שעה פון מיין קומען, האט מיך שוין דער טאטע אליין אפגעווארט ביי דער באן.

מיטן טאטן אהיימגייענדיק האבן מיר — ווי עס פארשטייט זיך — א גאנצן וועג גערעדט. איך בין נייגיריק געווען צו וויסן, וואס עס מאכט די פאמיליע און דער טאטע מיינער האט מיט מיר געריידט בלויז וועגן ענינים פון כלל ישראל. ער האט געהאט א הארץ פול מיט ליבשאפט צו יידן און יעדע זאך, וואס האט זיך אים אויסגעדאכט, אז זי וועט ברענגען אויפקלערונג צו יידן, האט אים פארשאפט נחת־רוח און זי האט אים אינטערעסירט מער ווי די אנגעלעגנהייטן פון זיין אייגענער פאמיליע.

דער טאטע האט מיר דענסטמאל געזאגט אז ער לייגט גרויסע האפענונגען, אויף די מעגלעכקייטן פון באראן הירשס פונדאציע פאר דער אויסבילדונג פון די גאליציש יידן.

גראד אין יענעם יאר האט באראן הירש מנדב געווען 12 מיליאן פראנק לכבוד קייסער פראנץ יאזעפס רעגירונגס־יובילעאום, אויף צו גרינדן שולן פאר די יידן אין גאליציע. מיר אליין איז די גאנצע פונדאציע נישט געפעלן. די עסטרייכישע רעגירונג האט דאס געדארפט גרינדן שולן פאר יידן און באראן הירשס נדבה וואלט געקענט פארוועדט ווערן אויף אויסצולערנען יידן א מלאכה אדער אויף אנדערע מיני ווילטעטיקייטן.

שפעטער בין איך געגאנגען זען מיינע חברים און דער טאטע מיינער איז זיך אוועקגעגאנגען צו זיין געווינטלעכער באשעפטיקונג.

דריי א זייגער נאכמיטאג בין איך אהיימגעקומען פארברענגען א ביסל מיט מיין פאמיליע. עטלעכע מינוט שפעטער איז דער טאטע אנגעקומען אן אויפגערעגטער און האט מיך א שלעפ געטאן ביים ארבל מיט כעס, זאגנדיק:

— דו באגייסטערט זיך פאר חסידות, וועל איך דיר ווייזן א ביסל פינצטערניש, וואס ווערט ביי אונדז פארשפרייט אין נאמען פון חסידות, וועסטו קענען זען א זאך, וואס רוקט צוריק דעם זייגער פון אויפקלערונג אויף א גאנצן יארהונדערט. באראן הירש מעג זיך שוין בא־

האַלטן מיט זיינע מיליאָנען, ווייל איין וואָרט פון עפעס אַ פינצטערן פאַנאַטיקער האָט אַ גרעסערעווירקונג אויף יידן ווי אַלע מיליאָנען פון באַראָן הירש.

— וואָס איז אייגנטלעך אַזוינס געשען? וואָס ביסטו אַזוי אויפגערעגט? — האָב איך קוים אוספּעיעט צו פרעגן.

— פרעג גאָרנישט, נאָר קום מיט מיר! — האָט מיר געענטפערט דער טאַטע.

בין איך געגאַנגען, כאָטש איך האָב נישט געוווסט, וווהין איך גיי און וועגן וואָס עס האַנדלט זיך. מיין טאַטע איז געגאַנגען אַ שווייגנדיקער און פון זיין אינערלעכער אויפרעגונג האָב איך אַרויסגעלייענט, אַז דער וועג איז פאַר אים זייער אַ שמערצלעכער.

זענען מיר ביידע צוגעקומען צום בית־הקברות — און ווי כהנים, זענען מיר שטיין געבליבן פאַרן טויער.

— טו אַ קוק אַהין דאָרט אין יענעם ווינקל — מאַכט ער צו מיר — און זע, צי עס קען נישט איינעם פּלאַצן די גאַל, אַז מען קוקט דאָס צו!

האָב איך אָנגעשטרענגט מיין אויג צו זען און איך האָב אַלץ נישט געקענט באַגרייפן, וואָס מיין טאַטע זעט דאָרט פאַר אַ שלעכטס. איך האָב נאָר געזען, ווי יידן אַרבעטן אין אַ ווינקל פונעם בית־הקברות. צו באַהאַלטן דאָרט עפּעס אַ „בר־מינן".

— ווייסטו, וועמען מען איז דאָרט מקבר? — האָט מיך מיין טאַטע געפרעגט.

— פון וואָנען זאָל איך דאָס וויסן? — האָב איך מיט אַ פּראָגע געענטפערט.

אַזוי ווי איך האָב געזען, ווי מען מאַכט אַ קבר אין אַ ווינקל ביים מויער האָב איך געגלויבט, אַז מען גראָבט דאָרט מסתמא אַ קבר פאַר אַן אַרעמאַן. איך האָב אָבער וויטער נישט געוואָלט זאָגן קיין וואָרט, ווייל איך האָב געוואָלט הערן אויספירלעך אַלצדינג פונעם טאַטנס מויל.

— וועז דו זאָלסט אפילו זיין מיט טויזנט קעפּ — האָט מיר דאַן דער טאַטע געזאָגט — וועסטו אויך נישט טרעפן, וואָס פאַר אַ מת עס ווערט דאָרט אין יענעם ווינקל באַהאַלטן, ס׳איז אייגער פון די גרויסע „קאַרפּנקעפּ"...

„קאַרפּנקעפּ" פלעגט מען ביי אונדז רופן די גבירים פון שטאָט. איז דאָס מיר ווייטער געווען אַ רעטעניש, אַז מען זאָל גאָר פלוצים באַהאַלטן אַ „קאַרפּנקאָפּ", אַ גביר הייסט עס, אין אַ ווינקל, נאָענט פון דער מויער.

— דעם אמת זאָגנדיק — האָט מיין טאַטע באַלד צוגעגעבן — קען איך נישט וויסן, צי דער מת דאָרטן איז אַ קאַרפּן אָדער אַ שלייען, נאָר אַ פיש איז ער לכל הדעות, אַ פיש כפשוטו וכמשמעו...

פּאַרשטיי איך שוין גאָר נישט, וואָס דער טאַטע זאָגט — און איך בעט ביי אים אַז ער זאָל מיר זאָגן וואָס ער מיינט.

דערציילט מיר דער טאַטע אַזאַ געשיכטע:

— ביי שאַרנשטיין אין פּאָדגאַרז (אַ פּאָרשטאָט פון קראָקע) האָט מען היינט געמאַכט אַ פיש לכבוד שבת„ איז בשעת מען האָט דעם פיש צעשניטן, האָט מען בפירוש געהערט, ווי דער פיש האָט אַ טיפן זיפץ געטאָן און אַ מענטשלעכע שטימע האָט פון אים אַרויסגערעדט די ווער־טער: „ווייַ איז מיר!..."

איז מען באַלד געלאָפן פרעגן אַ שאלה ביים רב, ר' שמעון תאומים פרענקל. האָט זיך גראָד געטראָפן, וואָס עפּעס איינער אַ יונגער חסידי־שער רבי׳ס האָלט היינט שבת ביים פּאָדגארזער רב, האָט דער פּאָדגארזער רב פּאָרגעלייגט די שאלה פּאַר יענעם חסידישן רבין, וועלכער האָט גע־פסקנט, אַז מען טאָר דעם פיש נישט עסן, ווייל עס איז נישט פּאַראַן קיין שום ספק, אַז דער דאָזיקער פיש איז אַ גילגול פון עפּעס אַ רשע. דאַרף מען דערפּאַר אָנטאָן דעם פיש תכריכים און מקבר זיין ווי אַ מענטש.

איך בין פון דער מעשה פשוט אויפגעקאָכט געוואָרן און ס׳האָט זיך מיר פּאַרוואָלט אויסשרייען איבער אַלע גאַסן, די גאַנצע וועלט זאָל הערן, וואָס פּאַר אַ טיפשים עס געפינען זיך נאָך ביים סוף פונעם ניינצנטן יאָר־הונדערט אין אַזאַ שטאָט ווי קראָקע...

דער טאַטע מיינער האָט מיך באַרואיקט.

— לויף נישט! — האָט ער מיר געזאָגט — מאַך נישט קיין גע־וואַלדן, דו וועסט מיט דיין שרייען גאָר נישט פּועלן! קוק זיך גוט צו, וועסטו טרעפן צווישן די מתעסקים מיטן פיש אוכלי טרפות און מחללי שבתות, וואָס גלייבן נישט אין דער תורה און האַלטן נישט אירע מיצוות. זיי גלייבן אָבער אין „גילגולים". און טאָמער וועסטו וועלן אָפּלייקענען

זייער גלויבן, וועלן זיי דיך פאַרשרייען פאַר אַן אפיקורס און זיי וועלן אויך זיין די ערשטע דיך צו באַוואַרפן מיט שטיינער...

מיין טאַטע האָט מיך מיט זיינע עטלעכע קלוגע וועדטער כּארו־איקט און איך בין שוין געווען גרייט, צו שווייגן וועגן דער דאָזיקער גע־שעענישן. אָבער ער אַליין האָט נישט געוואָלט פאַרשווייגן און ער האָט געזוכט אַ גועלגנהייט, צו זאָגן דעם פּאָדגארזער רב זיין מיינונג.

ביים פּאָדגארזער רב, ר' שמעון תאומים פרענקל, איז דעמאָלט גע־וען אַ יוצא ונכנס איינער אַ געבילדעטער ייד און אַ משכיל, באקאנט אונטערן נאָמען עזריאל לערער (דער פאַטער פונעם ניו־יאָרקער אַרבעטער־פירער יאָסעלע ווייסבערג). האָט דער דאָזיקער עזריאל לערער געזומען אויף זיך די אויפגאָבע צו האַלטן דעם רב אינפאָרמירט וועגן אַלע פראָגן פון דער וועלט־פּאָליטיק.

דעם דאָזיקן משכיל עזריאל לערער האָט מיין פאַטער פּארגעוואָרפן הלמאי ער האָט נישט אויפגעקלערט דעם רב, אַז דאָס באַגראָבן אַ פיש אין מענטשלעכע תכריכים איז זייער אַ גרויסע נאַרישקייט.

אויף דער דאָזיקער טענה האָט עזריאל לערער געענטפערט:

— קענן דער פּארשפּרייטונג פון פינצטערניש קענען מיר איצט גאָר נישט אויפטאָן. ווייל ווען איך האָב דעם רב אויפמערקזאם געמאַכט אויף דער ווילדקייט פון באַגראָבן אַ פיש אין מענטשלעכע תכריכים, האָט דער רב אַרויפגעוואָרפן די שולד אויפן חסידישן רבין, וועלכער האָלט היינט שבת ביים פּאָדגאָרזער רב — און יענער רבי האָט מיר געזאָגט, אַז אַ ייד מוז גלייבן אין גילגולים און יענער פיש איז זיכערלעך אַ גילגול פון עפעס אַן „עבריין", וואָס האָט איצט געקראָגן זיין תיקון...

זונטיק נאָך יענעם שבת האָב איך באַגעגנט דעם העברעאישן שרייבער פייוול הירש וועטשטיין און איך האָב אים דערציילט די מעשה מיטן פיש, האָט ער זי תיכף באַשריבן און געדרוקט אין אַ קאָרעספּאָנדענץ אין דער העברעאישער צייטונג „המגיד".

קאפיטל 61

מיין באגעגעניש מיט נפתלי הערץ אימבער

אויפן וועג פון אייזנבאן צווישן לעמבערג און טארנאפאל ליגט די אמאליקע גאליציאנער שטאט זלאטשאוו, אתומגערינגלט פון עטלעכע קליינע שטעטלעך, וואס האבן זיך אין די צייטן פון פאר דער לעצטער מלחמה געריכט ווי יידישע ישובים. אין יענע צייטן איז אויך זלאטשאוו אין א געוויסער מאס געווען פארריכט ווי אן אדמיניסטראטיוו־עקאנאמישער צענטער פאר א סביבה פון צענדליקער מייל און זי איז צוליב דעם געווען א שטיקל גייסטיקער מיטלפונקט פאר די יידן פון דער גאנצער ארומיקער געגנט.

לאנגע יארן צוריק איז זלאטשאוו געווען אן ארט פון חסידות. דארט האט געלעבט און געווירקט איינער פונעם בעל־שם־טובס ערשטע תלמידים, ר' יחיאל מיכל, וואס איז באווסט ווי דער זלאטשאווער מגיד. פלעגן דעמאלט אהין שטראמען מחנות חסידים פון נאענט און ווייט — און די שטאט איז געווען איינגעטונקען אין קדושה.

שפעטער איז די חסידישע שכינה פון דארט נסתלק געוואָרן און דער עולם האט זיך אנגעהויבן „ציוויליזירן".

טראכטנדיק איצט פון אט דעם שטעטל, וואס איז הייַנט זיכער פארבליבן אן א סימן פון א ייד, דערמאנט זיך מיר מיינע א באגעגעניש מיט דעם דארט געבוירענעם העברעאישן דיכטער נפתלי הערץ אימבער, דעם מחבר פון דער „התקוה", וועמען איך האב געטראפן איין מאל אין מיין לעבן אין ווין, ווו ער האט דענסטמאל פארבראכט א לאנגע צייט, נאך דעם ווי ער איז צוריקגעקומען פון ארץ־ישראל און איז געווען אויפן וועג קיין לאנדאן, צו באגעגענען זיך דארט מיט זיין „פראטעקטאר", דעם באווסטן גוייש־ענגלישן „חובב ציון" — סער לאורענס אליפאנט.

זוכנדיק א תכלית אין לעבן, האב איך אמאל פארבלאנדזשעט קיין ווין. געזעסן אין א רעסטאראן אין צווייטן באצירק, ווו עס איז פארגעקומען א שארפע דעבאטע צווישן א חברה יידן, וואס זענען געזעסן ביי א צווייטן טיש, נישט וויַיט פון מיר.

דער ראש המדברים ביי יענעם טיש איז געווען א יונגער מענטש

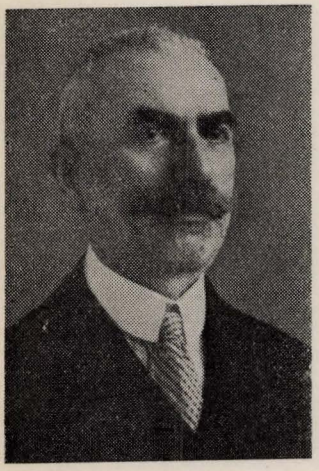
נפתלי הערץ אימבער
(1856 — 1909)

אברהם גינצלער
(1840 — 1910)

דוד ישעיהו זילבערבוש
(1854 — 1934)

ד"ר דוד קינסטלינגער
(1867 — 1935)

פון אַ יאָר דרייסיק, מיט לאַנגע שוואַרצע האָר און דאָס פנים אין גאַנצן ראַזירט. אַרום אים זענען געזעסן עטלעכע מענטשן, און איבער יענע זענען געשטאַנען אַנדערע, וואָס האָבן זיך געאיילט אָפצוזאָגן זייערס און אַוועקגיין, אָבער זיי האָבן זיך דערווייל צוגעהערט צום שמועס מיט גע־שפּיצטע אויערן.

נאָך אַ גרויסער אָנשטרענגונג, האָט זיך מיר איינגעגעבן צו כאַפּן וועגן וואָס מען רעדט דאָרט. דער ראש המדברים האָט אַרגומענטירט וועגן דער אידעע פון ישוב ארץ ישראל. האָט דאָס ביי אַלע יענע מענטשן אויסגעזען, ווי מען זאָל צו זיי רעדן וועגן אויסגעפינען אַ נייע וועלט אויף דער לבנה...

די אַרגומענטאַציע פון דעם יונגן מאַן וועגן ישוב ארץ־ישראל האָט געמאַכט אויף מיר אַ קאָלאָסאַלן איינדרוק און צוגייענדיק נענטער צו יע־נעם טיש, האָב איך זיך אַריינגעמישט מיט אַ וואָרט. בזה האופן האָב איך דעמאָלט זיך באַקענט מיט נפתלי הערץ אימבערן.

דער שפּעטער אין אַמעריקע צעקנייטשטער נפתלי הערץ אימבער מיטן אָפּגעלאָזענעם הילוך און אויסגעקראָכענע וויסק קודלעס, איז דענסטמאָל געווען יונג מיט אַ שוואַרצן קאָפּ האָר, אויסגעפוצט ביז צום לעצטן קנעפּל — און וועז ער האָט געריידט וועגן ארץ־ישראל, האָבן ביי אים די אויגן געלויכטן אין אַ הייליקער באַגייסטערונג.

מיט אַלע זיינע חושים האָט ער דאָן געגלויבט, אַז וועז די ענגלישע רעגירונג זאָל נאָר וועלן, וועט זיך דער סולטאַן צוהערן צו די וועלטער פון אַזאַ גרויסן אָנהענגער פון ארץ ישראל, ווי סער לאָורענס אָליפאַנט, אַוועקצוגעבן דאָס אַלטע יידישע לאַנד צו די יידן...

פון מיינע וויטערדיקע שמועסן מיט אימבערן, בין איך געוואָר גע־ווארן, אַז איך האָב פאָר מיר דעם פאַרפאַסער פון העברעאישן הימן „עוד לא אבדה תקותנו", וועלכן ער האָט אָנגעשריבן לויט דעם פּוילישן הימן „יעשטשע פאָלסקא ניע זגינעלא" („נאָך איז פּוילן נישט פאַרלוירן"). ער האָט מיר אויך געגעבן צו לייענען דעם ערשטן באַנד פון זיינע שי־רים מיטן נאָמען „ברקאי" („עס טאָגט"), וואָס ער איז דאָן אַרומגעגאַנ־גען פאַרקויפן צווישן דיווינער גבירים.

פון אימבערס רייד וועגן זיך, בין איך געוואָר געווארן, אַז אַלע זיינע יאָרן וואַנדערט ער אַרום. איך מוז אויך מודה זיין, אַז די ליידנ־

שאפט פון זיין שפעטערער שכרות האָט שוין דעסטמאָל אין אים געאָר־
בעט, ווייל ער איז נישט פאַרבייגעגאַנגען קיין איין שענק, ווו ער האָט
זיך נישט אַריינגעכאַפּט פאַר אַ טרונק בראַנפן.

אין דער היים, אין זלאָטשאָוו — האָט ער מיר דערציילט — האָט
עס אים כסדר געיאָגט אין דער גרויסער וועלט אַריין, און אַזוי ווי ער
האָט נישט געהאַט קיין מאָל אויף הוצאות, פלעגט ער כמעט יעדע וואָך
גיין צופוס פון זלאָטשאָוו קיין בראָד און צוריק, ביז עס האָט זיך אים,
אין 1875, אייגנגעבן, אָנצושרייבן אייניקע העברעאישע „שירים" לכבוד
דעם עסטרייכישן „פאָטערלאַנד", (עס איז דאָן געווארן הונדערט יאָר,
זינט עסטרייך האָט צוגענומען בוקאָווינע פון דער טערקיי). ער האָט די
דאָזיקע „געדיכטע" אָפּגעדרוקט אין אַ באַזונדערער בראָשור, צו וועלכער
ער האָט בייגעלייגט אַ דייטשע איבערזעצונג און אַוועקגעשיקט מיט זיי־
נעם אַ בריוו צו קייסער פראַנץ יאָזעף. אין דעם בריוו האָט ער דערציילט,
ווי ער גאָרט אַרויסצוקומען אויף דער גרויסער וועלט, נאָר ער איז אָרעם
און ער האָט נישט פון וואַנען צו לעבן.

די קייסערלעכע הויף־קאַנצעלאַריי האָט אָנגענומען די דאָזיקע בראָ־
שור מיט צופרידנקייט און זי האָט אים צוגעשיקט אַ מתנה פון הונדערט
גולדן (לערך 40 אַמעריקאַנער דאָלאָר). דערביי איז אויך געווען בייגע־
לייגט אַ בריוו, אַז „דער קייסער האָט געלייענט זיינע שריפטן מיט פאָר־
געניגן און אַזוי ווי ער האָט איינגעזען, אַז ער האָט די פעאיקייטן צו
לערנען, וועט ער טאָן גוט, ווען ער וועט קומען קיין ווין, ווו ער וועט האָבן
די בעסטע געלעגנהייט, זיך אויסצובילדן און צו באַקענען זיך מיט דער
גרויסער וועלט..."

אָט דער בריוו, וואָס איז אים אָנגעקומען ווי אַן אָפּיציעלער דאָקו־
מענט דורכן זלאָטשאָווער באַצירקס־הויפּטמאַן (און דער אינהאַלט זיי־
נער איז באקאנט געווארן צו אַלע זלאָטשאָווער יידן פיל פריער, אייידער
אימבער איז נאָך פון אים געווארן), אָט דער בריוו האָט אימ־
בערן אין גאַנצן פאַרדרייט דעם קאָפּ. אין זיין קליינשטטלדיקער נאַאי־
וויטעט האָט ער דאָס אָנגענומען ווי אַ באַווייז, אַז דער קייסער איז אויף
אַזוי ווייט איבערצייגט פון זיין גרויסקייט, אַז ער וויל אים אַזש לאָזן
שטודירן אויף זיינע קאָסטן. קען מען זיך שוין לייכט פאָרשטעלן, מיט
וואָס פאַר אַ געפילן ער איז דאָן געלאָפן קיין ווין — און ווי אָנטוישט

איז ער געווארן, וועז עס האָט דערנאָך געגומען חדשים, ביז ער האָט באַקומען די דערלויבעניש, צו דאַנקען דעם קייסער פאַר זיין מתנה.

זיינע חלומות זענען דאָן אין איין מינוט כמעט ווי צערונען געווארן. פון אַנהייב האָט זיך אים אפילו געוואָלט גלייבן, אַז דאָס נישט־צולאָזן אים צום קייסער איז נישט די שולד פונעם קייסער אַליין, נאָר דאָס איז די אינטריגע פון אַן אַנטיסעמיטישער הויף־קליקע, אָבער גיין צוריק קיין זלאָטשאָוו, האָט ער נישט מער געווואָלט. האָט ער אָנגעהויבן וואַנדערן איבער די גרויסע שטעט אין דער ווייטער וועלט, צו געפינען עפעס אַ פאַסיקע באַשעפטיקונג. בזה האופן האָט ער פאַרבלאָנדזשעט קיין יאַסי, אין רומעניע, ווו ער האָט געטראָפן פונקט אַזאַ אַנטוישטן אין פראָנץ יאָזעפס חסדים ווי ער.

דאָס איז געווען אַ ייד אַ סוחר מיטן נאָמען משה וואַלדבערג, וועל־כער האָט געהאַט זייער פיל אויפגעטאָן פאַר דער פאַרשפרייטונג פונעם עסטרייכישן האָנדל אין דער מאָלדאָוועי. האָט דאָן דער עסטרייכישער קאָנסול אין יאַסי געשריבן צו דער הויף־קאָנצעלאַריע, וואָס דער דאָזיקער ייד האָט אויפגעטאָן פאַרן עסטרייכישן האָנדל — און ער האָט דערביי אויסגעדריקט זיין מיינונג, אַז מען דאַרף דעם דאָזיקן ייד געבן עפעס אַ שטיקל אויסצייכענונג. האָט מען דאָס אין ווין שלעכט פאַרשטאַנען און מען האָט דעם דאָזיקן משה וואלדבערג געגעבן דעם טיטל באַראָן. איז וועז דער פאַרשוין איז געקומען באַדאַנקען דעם קייסער פאַרן טיטל און מען האָט אין ווין געזען, אַז דאָס איז אַ גאַליציאַנער חסיד מיט בארד און פאות, האָט מען אים אַ לאַנגע צייט נישט צוגעלאָזט צום קייסער, און וועז ער האָט אַלץ נישט פאַרלאָרן דעם געדולד און ער האָט זיך ענדלעך דערוואַרט אויף אַן אוידיענץ ביים קייסער, האָט אים קייסער פראַנץ יאָזעף בלויז אַנגעקוקט און נישט געווואָלט אפילו הערן, וואָס ער האָט צו זאָגן.

אָט דאָרט זיצנדיק ביי משה וואַלדבערגן אין הויז, איז אין 1878 אַנגעקומען די ידיעה, אַז דער קאָנגרעס פון אַלע אייראָפעאישע דיפלאָ־מאַטן אין בערלין האָט באַשטעטיקט די פאַראייניקונג פון דער מאָלדאָווע און וואַלאַכיי אין אַ באַזונדער קעניגרייך — רומעניע. איז אונדזער נפתלי הערץ אימבער אַריינגעפאַלן אין אַ התלהבותדיקער שטימונג און אויסגע־רופן: וועז די באלקאנישע פעלקער קענען ווערן זעלבסטשטענדיק און פריי, טאָ פאַרוואָס זאָלן יידן נישט קענען פריי ווערן? און טאַקע באַלד

אויפן פלאַץ איז אים אַנגעקומען זיין פּאָטישע באַגייסטערונג און ער האָט אַנגעשריבן זיין „עוד לא אבדה תקותנו...“

עס דאַרף נאָר דערמאָנט ווערן, אַז ווען איך האָב געטראָפן אימ־בערן אין וויַן, האָט ער זיך אַרומגעטראָגן מיט אַן אַנדער נאַיוועד אידעע, וועלכע האָט אים וויַטער געבראַכט אַן אַנטוישונג. אַזוי ווי ער איז אין 1882 געפֿאָרן מיט סער לאָורענס אָליפאַנט קיין ארץ ישראל, האָט ער דאָרט געהאַט פיל צו קעמפן קעגן דער קריסטלעכער מיסיאָן, וועלכע האָט אין יענער צייט שטאַרק געבושעוועט אין ארץ ישראל. אַזוי ווי עס איז דעמאָלט געווען ביי יידן פֿאַרשפּרייט די מיינונג, אַז קייסער פראַנץ־יאָזעף איז אַ ליבעראַל און ער וויל נישט קיינעם צווינגען צו קריסטנטום, האָט זיך אַזאַ ייד ווי אימבער אייַנגערעדט, אַז דער עסטרייכישער קיי־סערלעכער הויף וועט אים העלפן אין זיין קאַמף קעגן דער מיסיאָן, אַז קייסער פראַנץ יאָזעף וועט זאָגן זיינס אַ מעכטיק וואָרט קעגן דער טע־טיקייט פון דער מיסיאָן. האָט מען אים אין וויַן געגעבן צו פֿאַרשטיין, אַז ווען ער וויל באַקעמפן די אַנגליקאַנישע מיסיאָן אין ארץ־ישראל, קען אים דער קייסער העלפן מיט זיינעם אַ וואָרט ביים סולטאַן. ער קען אָבער גאָר נישט זאָגן קעגן דער ווירקונג פון דער קאַטוילישער מיסיאָן אין ארץ־ישראל, וועלכע שטייט אונטער דער פּערזענלעכער פּראָטעקציע פון קייסער פראַנץ יאָזעף...

נפתלי הערץ אימבער איז געבוירן געוואָרן אין 1856 און געשטאָרבן שמחת־תורה 1909, אין ניו־יאָרק, אין עלטער פון 55 יאָר. אין אַמעריקע איז ער אַנגעקומען אין 1892, ווען ער איז שוין געווען שטאַרק באַוווסט ווי אַ העברעאישער דיכטער.

אין דער צייט וואָס אימבער האָט געדינט ווי אַ סעקרעטאַר ביי סער אָליפאַנט, האָט ער גערעכנט פלייסיק ענגליש — און ווען ער האָט שפּע־טער פאַרבראַכט צוויי יאָר אין ענגלאַנד, ווו ער האָט זיך געאַרבעט מיט איזראַעל זאַנגוויל, וואָס האָט אים געשילדערט קאַריקאַטור־מעסיק אין זיינע שריפטן, האָט ער זיך אַזוי ווייט פֿאַרפולקאָמט אין דער ענגלישער שפּראַך, אַז ווען ער איז אַנגעקומען אין אַמעריקע, האָט ער תיכף געגע־מען שרייבן ענגליש — און ער האָט דעמאָלט אַרויסגעגעבן עטלעכע בראָשורן וועגן יידן אין אַ מיסטישן גייסט, ווו ער האָט אויסגעפירט, אַז צוליב די רדיפות פון דער רוסישער רעגירונג מוז קומען אַ סוף צו דער צאַרישער הערשאַפט.

גלייכצייטיק האָט ער איבערזעצט אין ענגליש פאַרשידענע מעשיות פון גמרא און מדרשים, וועלכע האָבן זיך אַריינגעפאַסט אין זיינע מיסטישע אַנשויאונגען. אין 1895 האָט ער אויך אַרויסגעגעבן אין באָסטאָן אַן ענגלישן מאַגאַזין מיט טעאָזאָפישע טענדענצן, ווו עס איז דערקלערט געוואָרן, אַז דער „מלך על כל הארץ" פירט זיין וועלט און קיינער קען נישט דערגיין אויף וואָס פאַר אַ סיסטעם ער פירט דאָס אָן.

קאַפּיטל 62

אונגאַרישע רבנים האָבן געוואָלט פאָרן קיין ארץ־ישראל

געווען איז דאָס אין די ערשטע חדשים פון יאָר 1888. אין דער היינטיקער סלאָוואקיי און טראַנסילוואַניע, וואָס האָבן דעמאָלט באַלאַנגט צו דער אונגאַרישער מלוכה, האָט זיך אַרגאַניזירט אַ גרופּע אַרטאָדאָקסישע רבנים, וואָס האָבן געוואָלט מאַכן אַ רייזע קיין ארץ־ישראל.

זיי האָבן אַרויסגעשיקט אַ פייערדיקן קול קורא צו אַלע אַרטאָדאָקסישע יידן אין דער גאַנצער וועלט, מען זאָל זיך אַנשליסן אין דער דאָזיקער רייזע, כדי צו קענען זען דאָס לאַנד, דערבייַ אויך אויסגעפינען צי מ׳קען דאָרט גרינדן אַ שטיקל ישוב פאַר פרומע יידן, וואָס זאָלן קענען אַרבעטן פאַר פרנסה און גלייכצייטיק אויך האָבן די מעגלעכקייט, אויסצוגיסן דאָס האַרץ בייַ דער „כותל מערבי" און מקיים צו זיין די „מצוות התלויות בארץ".

עפּעס האָט שוין דעמאָלט זיך געלאָזט הערן וועגן יענע יידן, וואָס זענען מיט עטלעכע יאָר פריער עולה געווען קיין ארץ־ישראל, צו וועלן דאָרט פשוטע ערד־אַרבעטער. האָבן דאָס יענע אַרטאָדאָקסישע רבנים אויף זייער אופן געוואָלט נאָכטאָן.

אַזאַ קול קורא איז אַנגעקומען צום סאַנדזער רב, ר׳ אהרן האלבערשטאַם, האָט אים זיין אייניקל יקותיאל געבראַכט צום מוכר־ספרים מנחם אליעזר מאהלער, וועלכער האָט אים צוגעשיקט צו מיר.

איך בין פון דעם שטאַרק באַגייסטערט געוואָרן. די אידעע פון עולה־רגל זיין קיין ארץ־ישראל האָט בייַ מיר אין האַרצן אויפגעפלאַקערט אין אַ הייליק פייער. עס האָט זיך מיר זייער געוואָלט זיין אייַנער פון יענער חברה עולי רגל. אָבער ווי אַזוי דאָס קען געשען, האָב איך נישט גע־

ווסט, ווייל ווי ביליק עס איז נישט געווען די רייזע, איז דאס פאר מיר געווען כמעט אוממעגלעך דורכצופירן.

איך האב אנגעשריבן א בריוו צו די ארגאניזאטארס פון דער דאזיקער נסיעה, וועלכע האבן געהאט זייער צענטראלע אין פרעסבורג — און איך האב זיי דערציילט, אז איך בין איינער פון יענע, וואס בענקען תמיד קיין ארץ־ישראל און וואלטן גערן אהין געפלויגן אויף אדלער־פליגלען. אבער וואס איז די פעולה אז עס פעלט מיר דאס נויטיקע געלט אויף הוצאות?

איז מיר אנגעקומען א תשובה, אז די מענטשן פון דעם קאמיטעט קענען זייער גוט מיין נאמען ווי א שרייבער אין די העברעאישע צייטונגען און זיי האבן שוין לאנג אויף מיר אן אויג, ווייל איך האב „האניק און מילך אונטער מיין צונג" (זיי האבן דערביי באנוצט די מליצה „דבש וחלב תחת לשונו") און זיי זענען זיכער, אז ווען איך וועל אנשרייבן עטלעכע „מאמרים" וועגן זייער אידעע, וועלן זיך טויזנטער שארן „אונטער זייערע פליגלען". זיי זענען דערפאר גרייט מיך ארויסצונעמען אין זייער חבריא מיט די הוצאות פון דער באן און שיף, ווען איך וועל קויפן עסן פון מיין אייגענעם געלט און וועל זיי ארויסברענגען במזומנים די סומע פון 25 עסטרייכישע גולדן (10 אמעריקאנער דאלאר).

דערפאר ווי געזאגט, ווילן זיי בלויז, אז איך זאל אנשרייבן עטלעכע ארטיקלען פאר „המגיד", צו דערקלערן, ווי גרויס עס איז די מצוה פון עולה־רגל זיין קיין ארץ ישראל און דעם עולם איבערצייגן, אז ווער עס האט די זכיה אריבערצוקומען קיין ארץ ישראל, איז פארזיכערט מיט זיין חלק עולם הבא.

איך בין אבער נישט געווען אומשטאנד צונויפצושלאגן אפילו אזא קליינע סומע ווי 25 גולדן, האבן מיך די מענטשן פון דעם קאמיטעט געלאזט וויסן, אז זיי זענען וויליק צו ווארטן מיט מיין איינצאלן די דאזיקע סומע, ביז איך וועל זיך זעצן אויף דער שיף, צו פארן קיין ארץ־ישראל.

פארשטייט זיך, אז איך האב טאקע באלד אנגעשריבן אזא מאמר וועגן די טענדענצן פון די „עולי־רגל", ווי מען האט פון מיר פארלאנגט. דער מאמר איז געווען אנגעפיקעווט מיט ציטאטן פון גמרא און מדרשים, ווי אויך פון ספרי־פוסקים ראשונים ואחרונים, צו באווייזן, אז ווער עס

שטרעבט נישט צו קומען כאטש איין מאל אין זיין לעבן קיין ארץ־ישראל, האט נישט קיין תקומה אויף דער וועלט — „ומכלל לאו אתה שומע הן".

א טייל פון דעם דאזיקן „מאמר" האב איך אפגעדרוקט אינעם „המגיד", אבער דעם גרעסטן טייל האב איך באזונדער אוועקגעשיקט אין א בראשור צום קאמיטעט אין פרעסבורג, וואס האט אפגעדרוקט דעם גאנצן „מאמר" מיט הסכמות פון גרויסע רבנים אונטערן נאמען פון איינעם א גרויסן אונגארישן רב. יענער האט זיך, אגב, דערנאך פאר מיר פארענטפערט, אז מען האט געשטעלט זיין נאמען אויפן שער בלאט ווי דעם מחבר פון דער בראשור — קעגן זיין ווילן...

די אידעע פון עולה־רגל זיין קיין ארץ־ישראל איז דאן געווען אנגענומען אין אלע קרייזן פונעם אונגארישן יידנטום. האט מען מיר נאכן פארעפנטלעכן מיין בראשור מיטגעטיילט, אז די עליה קיין ארץ ישראל האט שוין אריבער צוויי הונדערט חברים, אלע רבנים יראים, דיינים און מלמדים; צווישן זיי האבן זיך אויך געפונען עטלעכע גרויסע אונגארישע סוחרים, וואס האבן די דאזיקע רייזע געוואלט אויסנוצן אויף אנצוקניפן האנדלס־פארבינדונגען מיט יענע מקומות.

שפעטער האט מען מיר צוגעשיקט א פראגראם פון דער גאנצער נסיעה. חצי תמוז האט מען זיך געזאלט צונויפקומען אין טריעסט, ווו מען האט געדארפט אויפשטייגן אויף דער שיף. עס איז דארט אויך געווען דער גאנצער פלאן פון אונדזער פארברענגען אין ארץ ישראל.

באלד ביים אנקומען אין יפו, האבן מיר געדארפט קריעה־רייסן, ווי דער דין איז, ווען מען זעט, אז ארץ־ישראל איז חרוב. דערנאך האבן מיר געדארפט אריינגיין אלע אינאיינעם אין ירושלים. ווער עס איז בכוח האט געדארפט גיין צופוס; און ווער נישט, האט געמעגט רייטן אויף אן אייזל. תשעה באב איז געווען באשטימט, זאלן מיר אלע זאגן קינות ביי דעם „כותל מערבי" און שבת נחמו זאלן מיר דאווענען אין דער חורבה פון ר' יהודה חסיד.

אונגארישע יידן זענען דעמאלט געווען גרויסע פאטריאטן פון קיסער פראנץ יאזף. האט מען מודיע געווען דעם גאנצן פלאן פון אונדזער רייזע צו דער קייסערלעכער הויף־קאנצעלאריע. קייסער פראנץ יאזף האט נאך דעמאלט געהאט דעם טיטל „קעניג פון ירושלים"; האט מען געהאט אין זינען, אז ער קען זאגן א וואָרט פאר אונדזער טובה. און אזוי

איז טאַקע געווען: מען האָט געהאַט די זכיה צו באַקומען אַ תשובה פון דער הויף־קאַנצלאַריע, אַז דער קייסער באַגלייט אונדזער רייזע מיט די בעסטע וווּנטשן. דער קייסער האָט אויך באַאויפטראַגט דעם עסטרייך־אונגאַרישן קאָנסול אין ירושלים, ער זאָל אַרויסשיקן עמעצן אונדז צו באַגריסן, ווען מיר וועלן אָנקומען אין יפו; און די גאַנצע צייט וואָס מיר וועלן זיין אין ארץ־ישראל, זאָל ער אונדז געבן די שוץ פון דער עסטרייך־אונגאַרישער רעגירונג.

לכתחילה איז מיר אפילו געווען קשה, וואָס די אונגאַרישע רבנים האָבן געבעטן אַ הסכמה אַדער גאָר אַ ברכה צו זייער נסיעה קיין ארץ־ישראל ביי קייסער פראַנץ יאָזעף. האָט דאָס מיר אויפגעקלערט אייגנער אַן אונגאַרישער רב, וועמען איך האָב אַמאָל באַגעגנט ביי מנחם אליעזר מאהלערן אין הויז.

ער האָט מיר דערציילט, אַז אַזוי ווי ער איז אַ געבוירענער אין ארץ־ישראל, איז ער געווען אין ירושלים, ווען קייסער פראַנץ יאָזעף איז דאָרט אין 1856 אָנגעקומען אויף אַ באַזוך. אַלע אונגאַרישע יידן אין ארץ־ישראל האָבן זיך דעמאָלט צונויפגעקליבן ביים האָטעל, ווו דער קייסער איז איינגעשטאַנען און האָבן פאָר אים כסדר געשריגן „הורא!" איז דעמאָלט דער קייסער אַרויסגעקומען צוויי מאָל און האָט זיך פאַרנייגט. אָבער אַזוי ווי די יידן האָבן אַלץ וויטער נישט אויפגעהערט שרייען „הורא", האָט דער קייסער אַרויסגעשיקט זיינעם אַן אַדיוטאַנט, וועלכער האָט דעם עולם געבעטן מען זאָל אויפהערן שרייען „הורא", ווייל דער קייסער וויל גיין שלאָפן.

אויף דעם האָבן די פאַרזאַמלטע יידן געענטפערט, אַז זיי וועלן זיך נישט אַוועקרוקן פונעם פלאַץ, ווי לאַנג דער קייסער וועט זיי נישט אַרונטערפאַרן אַ פעטע מטבע אויף „תיקון"...

דעם קייסערס אַדיוטאַנט האָט דאָס נישט פאַרשטאַנען. האָט אים איינער פון זיין סוויטע דערקלערט, אַז די יידן ווילן געלט אויף אַ טרונק, עס הייסט, צו קענען טרינקען לחיים פאַרן געזונט פונעם קייסער. האָט דער אַדיוטאַנט אַרונטערגעוואַרפן עטלעכע זילבערנע מטבעות. זענען די יידן געלאָפן קויפן בראַנפן און זיי האָבן געטרונקען „לחיים ר' פראַנץ יאָזעפן!" און דערנאָך זענען זיי זיך תיכף פונאַנדערגעגאַנגען...

אַזוי האָט מיר דער רב דערציילט.

אָבער פּלוצים, ווען מיר זענען שוין אַלע געווען צוגעגרייט אַרויסצופֿאָרן קיין טריעסט צו דער שיף, וואָס זאָל אונדז פירן קיין ארץ ישראל, איז אָנגעקומען אַ טעלעגראַמע פון אונדזער צענטראַלע אין פּרעסבורג, אַז די גאַנצע נסיעה אונדזערע איז בטל געוואָרן, ווייל עס איז אָנגעקומען אַ באַפעל פון סולטאַן אַבדול האמיד, אַז מען זאָל אונדז נישט לאָזן לאַנדן אין ארץ־ישראל.

דערהערט וועגן אונדזער נסיעה, האָט זיך דער סולטאַן, ווייזט אויס, דערשראָקן וואָס די העכער צוויי הונדערט עסטרייך־אונגאַרישע יידן, וואָס האָבן שוין אפילו די ברכה פון זייער קייסער און דעם צוזאָג, אַז די עסטרייך־אונגאַרישע רעגירונג וועט זיי געבן איר שוץ, קענען זיך נאָך, חלילה, אַרומטראָגן מיטן גענאַנק, צו דערראָבערן ארץ־ישראל פאַר פראַנץ יאָזעפס מלוכה...

הגם דער סולטאַן האָט דענסטמאָל מורא געהאַט פאַר עסטרייך, האָט ער זיך איצט געשטאַרקט און האָט אונדזער גרופּע נישט געוואָלט אַרייַנלאָזן, נישט געקוקט אויף די גוטע וווּנטשן פונעם עסטרייכישן קייסער...

קאַפּיטל 63

דער טאַרנאָווער בישאָף און די סאַנדזער יידן

פון אַלטע צייטן אַן פלעגט זיין אַ מנהג אין פוילן, אַז ווען אַ קאַטוילישער בישאָף איז אַמאָל אָנגעקומען ערגעץ אין אַ שטעטל, האָבן זיך אַלע יידן פונעם שטעטל צוזאַמען מיט זייערע רבנים און פאָרשטייער פון דער קהילה, געדאַרפט אַרויסגיין אים זייערע שבתדיקע בגדים מיט די שטריימלעך אויף די קעפּ, צו גיין באַגריסן דעם פאָרשטייער פון דער קאַטוילישער קירכע מיט ברויט און זאַלץ און מיט אַ ספר־תורה אין די הענט.

געווייַנטלעך האָט אין דעם דאָזיקן מנהג געשטעקט דער פרינציפּ, אַז די קאַטוילישע קירכע איז די הערשערין אינעם לאַנד און די יידן זענען בלויז אַ גרופּע מענטשן, וואָס דער אייבערשטער האָט איבערגעלאָזן אויף דער וועלט, צו באַווייזן, ווי עס וועלן דערנידעריקט די מענטשן, וואָס ווילן נישט אנערקענען די קריסטלעכע אמונה.

פלעג איך דענסטמאל האבן טענות צו די יידן פאר זייערע לויפע־נישן צו די „קבלת־פניסס" פון די קאטוילישע בישאפן. אין עסטרייך זענען שוין די יידן אין יענע יארן געווען פולשטענדיק געזעצלעך עמאנ־ציפירט און דער קאטוילישער בישאף האט גאר נישט געהאט צו זאגן וועגן זיי.

און וועז מען האט מיר געענטפערט, אז מען טוט דאס צוליב דער נייטיקייט פון שלום צווישן דער גוישער באפעלקערונג און די יידן, פלעג איך וויטער פרעגן, פארוואס די גלחים פון א שטעטל באטיליקן זיך נישט ביי א יידישער באגריסונג, וועז עס קומט אמאל א חשובער רב פון אן אנדערער שטאט?

פארשטייט זיך, אז איך האב אויף אזא מין פראגע נישט באקומען קיין מאל קיין ענטפער, און וועז עס איז מיר אמאל אויסגעקומען צו זיין אן עדות ביי א באגריסונג פון א קאטוילישן בישאף, פלעג איך הערן, ווי די גוים רעדן צווישן זיך: „וואס שטופן זיך די יידן צו אונדזער רע־ליגיע? וועז אונדזער בישאף געפעלט זיי אזוי שטארק, זאלן זיי זיך שמדן, אז דער בישאף זאל זיין זייערער, גלייך ווי ער איז אונדזערער!"

דער סאנדזער קירכן־קרייז האט דענסטמאל באלאגט אין זיין רע־ליגיעזער אדמיניסטראציע צום קרייז פונעם קאטוילישן בישאף אין טאר־נאוו — און אין יענער צייט, וועגן וועלכער איך שרייב דא, איז בישאף לאבאס פון טארנאוו ארומגעפארן איבערן סאנדזער באצירק, צו באלער־נען זיינע מענטשן.

האט מען דעמאלט אין יענעם באצירק געמאכט די גרעסטע צוגרייי־טונגען, מקבל פנים צו זיין דעם בישאף מיטן שענסטן כבוד — און וועז עס האט זיך דארט ביי די גוים געפעשט לכבוד זייער בישאף, האבן יידן אויך „געטאנצט אין קאן", און אומעטום ווו דער בישאף איז אנגעקומען, זענען אים יידן אקעגנגעגאנגען מיט ספרי־תורה אין די הענט און די רבנים האבן זיך אנגעטאן די שטריימלעך און די שבתדיקע בגדים, צו באגריסן דעם חשובן גאסט פון זייערע גוישע שכנים.

יידן זענען אויך ס׳רוב געווען די אייניציקע רעדנער ביים קבלת־פנים פונעם בישאף. די גוישע גלחים זענען אים אקעגנגעגאנגען מיט צלמים און ביים בישאפס אנקומען האבן זיי אנידערגעקניט פאר זיין וואגן און געמורמלט שטילערהייט עפעס א תפילה, וואס קיינער האט

גישט געהערט און קיינער האָט זי אויך נישט פֿאַרשטאַנען. האָבן שוין יידן דאָס נישט געקענט נאָכטאָן און אַזוי ווי זיי האָבן דעם בישאָף אַקעגנגעטראָגן זייערע ספרי־תורה, האָבן זיי געמוזט ציען אויף זיך זיין אויפמערקזאַמקייט מיט באַגריסונגס־רעדעס. האָט געוויינטלעך איטלעכער פון זיי אויסגעדריקט דעם וווּנטש פון אַלע יידן, אַז דער בישאָף זאָל משפּיע זיין זיינע שעפּעלעך צו אַ לעבן פון שלום מיט די יידן. האָט דער־מאָלט דער בישאָף אויף דעם געענטפערט, אַז יידן דאַרפן נישט גאָר קיין מורא האָבן, ווייל די קירכע איז די אמתע פֿאַרשטייערין פון מענטשן־ליבע און ווי לאַנג ער, בישאָף לאָבאָס, וועט זיין דער גייסטלעכער פֿאַטער פונעם טאַרנאָווער קרייז און קייסער פראַנץ יאָזעף וועט זיצן אויף זיין כסא מלוכה, וועט הערשן שלום און אחדות צווישן יידן און קריסטן און דער אַנטיסעמיטיזם וועט נישט האָבן קיין באַדן פֿאַר זיין גיפט...

געווען בין איך דענסטמאָל אַ הויז־לערער ביי אַ יידישן גוטבאַזיצער אין אַ דאָרף נעבן סאַנדז — און אַ גוטבאַזיצער איז לויטן עסטרייכישן געזעץ געווען ווי אַ „גבאי" אין קלויסטער, ווייל ער האָט געדאַרפט צאָלן אַ געוויסע סומע יערלעך צו די הוצאות פונעם קלויסטער. האָט שוין אונדזער גוטבאַזיצער פֿאַרבעטן דעם בישאָף צו אַ באַזוך אין זיין הויז.

מיט דעם דאָזיקן באַזוך פונעם בישאָף האָט זיך מיין „ברויטגעבער" איינגערעדט, אַז עס וועט פֿאַרשטאַרקט ווערן זיין שטעלונג אַקעגן די פּויערים פונעם דאָרף. האָט זיך דעמאָלט דאָס גאַנצע הויזגעזינד זייער געפּרייט און נאָר איך אַליין בין אַרומגעגאַנגען ווי אַ דערשלאָגענער, ווייל איך האָב זיך נישט געקענט אַרויסדריען פון בייצוזיין ביים בישאָפס באַזוך.

אַריינקומענדיק צו מיין ברויטגעבער אין הויז, איז דעם בישאָף באַלד אויפגעפֿאַלן די שיינע טאָכטער פונעם באַלעבאָס, און וועלנדיק איר מאָכן אַ קאָמפּלימענט, האָט ער צו איר אַ זאָג געטאָן:

— ווי גליקלעך וואָלט איך זיך געפּילט, וועז איך זאָל דיך קענען פירן צום אַלטאַר מיט דיין חתן!

דאָס הערנדיק, האָט זיך אַ גליקלעכער שמייכל באַוויזן אויף די ליפּן פון דער מיידלס מוטער. האָט דאָס מיך נאָך שטאַרקער געקרענקט און איך האָב אויף דעם געענטפערט:

— איך קען עס מיר גאָר נישט פֿאַרשטעלן, אַז עס וואָלט אייער עמיגראַנט אנגענעם געווען, צו פֿאַרבייטן אייער גוט־באַצאָלטע שטעל פון אַ

קאַטוילישן בישאָף מיט דער שטעל פון אַ שלעכט־באַצאָלטן יידישן ראַבינער!...

ווי אַ דונער האָבן מיינע ווערטער אַלעמען געטראָפן. אַ פאַרציטערטער האָט מיין ברויטגעבער אַ בייזן קוק געווארפן אויף זיין פרוי און פון זיין בליק האָב איך אַרויסגעלייענט דעם פאַרוורף, צו וואָס די פרוי האָט מיך איינגעלאַדן, איך זאָל בייזיין ביים באַזוך פונעם בישאָף.

מיין אַריינרעדן דאַרט, ווו מען האָט נישט געוואָלט צו מיר, איז אויך באַטראַכט געוואָרן ווי אַ טאַקטלאָזיקייט פון מיין זייט. דאָס טומלען פון די יידן אַרום דעם בישאָף האָט מיך אַזוי ווייט דענערווירט, אַז איך האָב זיך גאָרנישט געקענט קאָנטראָלירן.

האָט דעמאָלט דער בישאָף אויסגעדרייט דעם פנים צו מיר און געפרעגט:

— ווי מיינט איר דאָס מיט דער גוט־באַצאָלטער שטעל פון אַ בישאָף און די שלעכט־באַצאָלטע שטעלע פון אַ יידישן ראַבינער?

איך האָב אויף דער דאָזיקער פראַגע געענטפערט:

— איך האָב נאָר געוואָלט זאָגן, אַז דאָס פרייליין וועט באַשטימט נישט ענדערן איר רעליגיע צוליב דעם גרויסן כבוד, וואָס אייער עמינענץ וואָלט איר צוגעטיילט מיטן פירן זי צו דער חופה.

ביים אַוועקגיין האָט דער בישאָף דערלאַנגט איטלעכן די האַנט, צו קושן דעם „הייליקן" רינג זיינעם, און וועג ער האָט אויך מיר דערלאַנגט די האַנט צו קושן דעם רינג, האָב איך אים די האַנט געדריקט און נישט געקושט דעם רינג.

האָט דאָס מיין ברויטגעבער נאָך מער פאַרדראָסן — און נאָכן בישאָפס אַוועקגיין האָט מיר די פרוי געזאָגט:

— פאַר אייער היינטיקער שלעכטער אויפפירונג וועל איך אייך נישט מער אײַנלאַדן, וועג עס וועט אונדז אַמאָל באַזוכן אַזאַ וויכטיקער גאָסט ווי דער בישאָף...

האָב איך איר אויף דעם געענטפערט:

— אייער פאַרוורף איז זייער אומגערעכט, ווייל איר האָט עס נישט געקענט פון מיר פאַרלאַנגען, אַז איך, ווי אַ יידּ, זאָל קושן דעם בישאָפס רינג!

פונדעסטוועגן האָב איך גאָר גיך פאַרשפּרייט די נייס וועגן בישאָף

לאָבאָסע באַזוך אין זיין קירכן־קרייז צו פאַרשיידענע פוילישע, דייטשע און העברעאישע צייטונגען. איז דעמאָלט געווארן אַ טומל אין דער קירכ־לעכער וועלט. די עסטרייכישע קירכע האָט גראָד דעמאָלט געהאַלטן ביי דער מדרגה פון אַ קלעריקאַלן אַנטיסעמיטיזם. האָט דאָס אין יענע קרייזן געמאַכט זייער אַ שלעכטן איינדרוק, וואָס אַ בישאָף גייט זיי פלוצים קאַליע מאַכן זייער ארבעט דורך באַזוכן אין יידישע הייזער און מיט זיינע קאָמפּלימענטן צו יידן.

האָט דעמאָלט די ווינער קלעריקאַלע צייטונג „פאָטערלאַנד" שארף קריטיקירט דעם בישאָף לאָבאָס פאַר זיינע קאָמפּלימענטן צו יידן. דער בישאָף לאָבאָס האָט געלאָזט אָפּענטפערן דורך זיין סעקרעטאַר, אַז מען האָט שלעכט פאַרשטאַנען זיינע ווערטער, וואָס ער האָט געזאָגט וועגן יידן. אין דער אמתן האָט ער זיך אויך גאָר נישט געקענט העלפן. יידן האָבן זיך צו אים צוגעטשעפּט קעגן זיין ווילן, האָט ער זיי נישט געקענט פון זיך אַוועקטרייבן און האָט זיי געמוזט עטוואָס זאָגן, כאָטש ער האָט זיי פיינט, ווי עס מוז זיי יעדער טרייער קירכן־דינער פיינט האָבן!...

קאַפּיטל 64

התנהגותן פונעם אַלטן סאַנדזער צדיק

ווי נאָר איך האָב פאַרלאָזט די סאַנדזער געגנט, האָט מיך אַנגעהויבן צו פאַרפאָלגן די געשטאַלט פונעם אַלטן סאַנדזער צדיק, ר' חיים האַלבער־שטאַם, וועמען איך האָב נישט געהאַט די זכיה צו קענען, ווייל ווען איך בין אַנגעקומען אין סאַנדז, איז ער שוין זייט צען יאָר געווען אַ שוכן עפר, אָבער דער גייסט זיינער האָט נאָך דענסטמאָל געלעבט און געווירקט אין דער שטאָט. עס האָבן נאָך געלעבט אַ סך מענטשן, וואָס האָבן אים געקענט און געצויגן פון אים זייער מאַטעריעלע און גייסטיקע יניקה.

ווען ר' חיים האלבערשטאם איז דעם 19טן אַפּריל 1876, נפטר געוואָרן, איז נישט בלויז אָפּגעשטאָרבן אַ גרויסער גאון און אַ זייל פון פרומקייט, נאָר עס איז אויך פאַרשטאָפּט געווארן דער הויפּט־קוואַל פון

נעם יידישן לעבן אין סאַנדז. די שטאָט האָט פאַרלוירן איר גלאַנץ אין הונדערטער יידישע פאַמיליעס האָבן פאַרלוירן זייער פרנסה־געבער.

סאַנדזער יידן האָבן זיך דענסטמאָל ס׳רוב אָפגעגעבן מיט מסחר, אָדער זיי האָבן געהאַלטן שענקען — און אַ קליינער טייל פון זיי איז באַשטאַנען פון בעלי־מלאכות. און טאָמער האָט דער רבי געזאָגן, אַז אייניער איז אַ תלמיד־חכם, האָט ער אים באַלד געהייסן אויפגעבן זיין פרנסה, כדי צו קענען אָפגעבן זיין צייט צום לערנען, און אַז אַזאַ מענטש זאָל האָבן זיין חיונה אָן מי, האָט זיך דער רבי מתחייב געווען, אים צו צאָלן וואָכנגעלטער, לויט דער מאָס פון זיינע באַדערפענישן. בזה האופן פלעגן הויפטערטער מענטשן אין סאַנדז ציען זייער חיונה פונעם רבינס הויז.

יעדער סאַנדזער יד האָט דענסטמאָל געקענט דערציילן וועגן דעם רבינס אומגעווייגלעכער פרומקייט,, וועגן זיין התלהבותדיקן דאָוונען, אַז מען האָט זיך עס גאָר נישט געקענט פאָרשטעלן, ווי דער רבי פאַרגיט זיך אַמאָל אַ שעה שלאָף, ווייל וועג עס איז עמיצער, אפילו אין די שפעטסטע שעהן פון דער נאַכט, פאַרבייגעגאַנגען פאַרן רבינס הויז, האָט מען אים אַלץ געטראָפן זיצן און לערנען. אנדערע דערציילן, ווי ער פלעגט מפרנס זיין אַ האַלבע שטאָט יידן בדרך כבוד, ווי ער פלעגט אָפּשיקן יעדן פרייטיק באַשטימטע וואָכנגעלטער צו הונדערטער סאַנדזער יידן און ווי עס האָט איטלעכער געוווסט, אַז פאַר זיין אייגענער פאַמיליע קאַרגט דער רבי ווי צום גענויסטן און פאַר פרעמדע איז ער אומפאַרגלייכלעך פרייגיביק.

טויזנטער מענטשן פלעגן אים ברענגען פּדיונות און ער פלעגט זיך אָפּטאָאל מיט זיינע רייכערע חסידים דינגען וועגן דער סומע פון זייער פּדיון. האָט ער דאָס אָבער נישט געטאָן פאַר זיך אָדער פאַר זיין פאַמיליע, נאָר פאַר די פיל הונדערטער פאַמיליעס, וואָס ער האָט זיי מיט אַלע זייערע באַדערפענישן אויסגעהאַלטן.

וועגן דעם זעלביקן ענין האָט מיר אַ סאַנדזער פאָסט־באַאַמטער דערציילט, אַז ר׳ חיים האלבערשטאם פלעגט קריגן יעדעס יאָר אין קליינע פאָסט־אַנווייזונגען אַריבער הונדערט טויזנט עסטרייכישע גולדן (ד״ה אַריבער פערציק טויזנט אַמעריקאַנער דאָלאַר) און ער האָט אַלצדינג אַוועקגעגעבן צו אָרעמעלייט — און וועג ער איז נפטר געוואָרן, איז ער

געווען אַ גרויסער בעל חוב און עס איז נישט געווען קיין מזומנע פרוטה אין הויז.

אט אַזוי האָט ר׳ חיים האלבערשטאם אָפּגעלעבט זיינע יאָרן כמעט אין דחקות.

די ווינונג זיינע איז אויך נישט געווען קיין גרויסע און געראמע. אין אַן אַלטער הייזקע אין אַ סאַנדזער ווינקל־גאַס האָבן זיך געפונען צוויי־דריי גרויסע שטיבער, ווו עס פלעגט זיך צונויפקומען דער גרויסער עולם און עס האָבן דאָרט אויך געלערנט די בחורים פון זיין בית־המדרש. אויסער דעם האָט זיך דאָרט געפונען אַ קליין שטיבל פאַר התבודדות און אַ שטוב פאַר דער רביצין.

ר׳ חיים האלבערשטאַם האָט נישט בלויז מיט זיין תפילה און מיט זיין פראָווען חסידות קונה־שם געווען, נאָר הויפטזעכלעך מיט זיין גאוונות. ווען מען האָט גערעדט וועגן מופתים פון חסידישע רביים, פלעגט ר׳ חיים זאָגן: אותות ומופתים באדמת בני חם, אַז מופתים דאַרף מען האָבן פאַר „כאַמעס", אָבער אַ ייד דאַרף קונה שלימות זיין בלויז מיט לערנען. און טאָמער האָט ער אַמאָל געזען, אַז די בחורים אין זיין בית־המדרש זענען מבטל דאָס לערנען און זיי הייבן אָן דערציילן מעשיות פון רביים, פלעגט ער אויף זיי שרייען, אַז „דערציילן מעשיות, עס מעגן אפילו זיין חסידישע און מיט די בעסטע כוונות, איז נישט מער ווי בטול־תורה, ווייל צו אמתער חסידות קען מען בלויז קומען מיט גמרא, תוספות און מהרש״א".

דער עיקר חסידות איז ביי ר׳ חיימען געווען לערנען און ווידער אַמאָל לערנען. און ווען עס האָט אים אַמאָל אַ יונגער חסיד געפרעגט, וואָס פאַר אַ ספרים ער זאָל לערנען, כדי צו קענען צוקומען צו דער העכסטער מדרגה פון חסידות, האָט ער אים געהייסן לערנען גמרא מיט תוספות. אַן אַנדערער חסיד האָט אים אַמאָל געפרעגט וועגן לערנען קבלה, האָט אים ר׳ חיים געענטפערט:

„מיר לערנען קבלה בלויז דענסטמאָל, ווען אַנדערע מענטשן ליגן אין זייערע בעטן און קוויקען זיך מיט שלאָפן. אָבער אונדזער הויפט־באַשעפטיקונג דאַרף שטענדיק זיין אין ש״ס און פוסקים.

און ווי גרויס עס איז געווען ר׳ חיימס ליבע צום לערנען, אַזוי גרויס איז געווען זיין פאַרערונג צו תלמידי חכמים, אפילו ווען זיי זענען געווען

„מתנגדים". עס האָבן געמעגט פאַר אים שטיין די גרעסטע גבירים, איז קוים האָט ער דערזען אַ תלמיד־חכם, האָט ער אַלעמען געלאָזט שטיין און האָט אַנגעהויבן רעדן מיט יענעם תלמיד־חכם.

פונדעסטוועגן פלעגט ער אויך אַוועקגעבן פיל צייט צום דאַוונען, און ער פלעגט דעמאָלט פשוט שטורעמען דעם בית־המדרש און עס האָט זיך אויסגעדאַכט, אַז די געשרייען זיינע שפאָלטן אַלע זיבן הימלען. שטענדיק פלעגט ער אויך זאָגן, אַז עס דאַרף זיין: „ונשמע קולו בבואו אל הקודש". אָפטמאָל פלעגט ער בלייבן שטיין מיט פאַרגלייזטע אויגן און פלוצים אַ שפרונג טאָן אין דער לופטן און בלייבן שטיין אויף זיין קראַנקן פוס — און ווען דאָקטוירים האָבן אים אָנגעזאָגט, אַז ער זאָל דאָס נישט טאָן, פלעגט ער ענטפערן, אַז ווען ער דאַוונט איז ער אַזוי ווייט אויסגעטאָן פון אַלע גשמיותן, אַז ער פילט גאָר נישט דענסטמאָל, וואָס עס טוט זיך מיט אים אָדער אַרום אים.

ווען ר׳ חיים פלעגט זיך יעדן טאָג אין דער פרי צוגרייטן צום דאַוונען און ער פלעגט גיין זיך טובל זיין אין דער מיקוה, פלעגט אים שוין אַ גאַנצע מחנה אַרעמעלייט אָפּוואַרטן מיט אויסגעשטרעקטע הענט — און ער האָט צווישן זיי פאַרטיילט דאָס גאַנצע קליין־געלט וואָס ער האָט דעמאָלט געהאַט ביי זיך אין קעשענע, נאָך דעם וואָס די רביצין און די גבאים האָבן פון דאָרט פריער אַרויסגענומען וואָס זיי האָבן געקענט.

צדקה־געבן איז ביי ר׳ חיים סאַנדזער געווען אַ גאַנץ באַזונדערער ענין — און גלייך ווי ער האָט זיך קיין מאָל נישט באַהאַלטן מיט זיינע פרומקייט, האָט ער זיך אויך נישט באַהאַלטן מיט זיינע נדבות. און ווען ער האָט אַמאָל געהערט, ווי אייניער דערציילט וועגן זיינע נדבות און ער באַמערקט דערביי:

— נישט אויסגערעדט זאָל עס זיין! — פלעגט ער דעמאָלט אַ זאָג טאָן — מעגסט רעדן וויפיל דו ווילסט, אַבי גיבסט...

ווען ר׳ חיים סאַנדזער האָט ווי אַ יונגערמאַן געלערנט חסידות ביי עלטערע רביים, פלעגט ער פאָרן צום ראָפּטשיצער און פון אים האָט ער געלערנט די וועדעג פון נגינה פאַר דער פירונג פון חסידות — און פון דעם ערשטן טאָג אָן וואָס ער איז געווארן אַ זעלבסטשטענדיקער רבי, האָט ער זיך אַרומגערינגלט מיט אַ גרופּע מנגנים, וואָס פלעגן פאַר אים זינגען זמירות און תפילות ביי יעדער געלעגנהייט. זיי פלעגן אויך זיין

די מתפללים פֿאַרן עמוד אין זיין בית־המדרש, אויסער וואָס ער פֿלעגט אַליין דאָוונען מוספים אין די ימים נוראים.

דער לעצטער צווישן די מנגנים ביי ר' חיים סאנדזער איז געווען אייגער אַ חזן מיטן נאָמען אביש מאיר בראנדסדאָרפער. איז דאָס געווען אַ זעלטן וווּנדערבאָרע דערשיינונג, וואָס כאָטש ער האָט וויניק וואָס פֿארשטאַנען אין דער טעאָריע פון מוזיק, איז ער געווען אַ שיינער קאָמפֿאָזיטאָר, וועמענס ניגונים עס זענען געזונגען געוואָרן כמעט אין אַלע שטעט פון מערב־גאַליציע און די סלאָוואַקיי — און גרויסע חזנים האָבן אויף זיי געבויט זייערע אייגענע סינאַגאָגאַלע קאָמפּאָזיציעס. ער האָט נישט געהאָט קיין ידיעה אין נאָטן און ער האָט אויך נישט פֿארשטאַנען אויפצושרייבן זיינע ניגונים. בלויז וועז עס איז אים אָנגעקומען דער חשק, צו שאַפֿן אַ נייעם ניגון. האָט ער זיך אַוועקגעשטעלט ביים פענצטער און האָט דאָרט דעם נייַ־פֿאַרפֿאַסטן ניגון אויסגעקלאַפּט מיט זיינע פינגער אויף די שויבן.

פון אָט דעם אביש מאיר האָט ר' חיים סאנדזער געהאַלטן מער ווי פון אַלע אַנדערע מנגנים. וועז אביש־מאיר פלעגט זינגען אַ נייעם ניגון, פלעגט ר' חיים אַריינפֿאַלן אין אַ מוראדיקער התלהבות. הויפּטזעכלעך איז דאָס פֿאַרגעקומען אום שבת ביים שלוש־סעודות. דער רבי פלעגט דעמאָלט זאָגן רזין דרזין, הימלישע סודות, וואָס די צוהערער האָבן דערפון זייער וויניק פֿארשטאַנען. עס פלעגט זיי בלויז אַרומנעמען אַ שרעקלעכער פּחד, וועז זיי האָבן געהערט, וואָס דער רבי האָט געזאָגט. אָבער פֿאַרן תורה זאָגן פלעגט אביש מאיר דאַרפן זינגען אַ זמר. אין וועז אביש מאיר האָט פֿאַרענדיקט זיין געזאַנג, האָט דער רבי אָנגעהויבן זאָגן, ווי דער פּסוק זאָגט: „והיה כנגן המנגן ותצלח עליו רוח ד' ".

נישט אַלע ניגונים פון אביש מאיר זענען דעם סאַנדזער צדיק געפעלן געוואָרן. דאָס האָט שוין אביש מאיר אַליין פֿארשטאַנען, וועז ער האָט געזען דעם רבינס שטימונג ביים תורה זאָגן. וועז דער רבי איז אַריינגעפֿאַלן אין התלהבות, האָט אביש מאיר געווּוסט, אַז דער ניגון זיינער איז אַ געלונגענער. איז אָבער דער רבי געבליבן זיצן ווי גלייכגילטיק און דאָס זאָגעכטס זיינס איז געווען אָן התלהבות, האָט אביש מאיר דעם ניגון זיינעם פון יענעם טאָג קיינמאָל נישט מער איבערגעחזרט.

איידער ר׳ חיים סאַנדזער איז אויפגענומען געוואָרן פאַר אַ רב אין סאַנדז, האָט ער דאָרט געהאַט פיל קעגנער, ווי עס איז דער שטייגער בייַ יידן. צווישן די דאָזיקע קעגנער זיינע זענען געווען עטלעכע עשירים און אויך פֿשוטע אַרעמעלייט. טייל פון די עשירים זענען שפּעטער פאַר־אַרעמט געוואָרן, האָט מען דאָס אָנגענומען פאַר אַן עונש. דאָס זעלביקע איז אויך געווען, ווען עטלעכע פון די אָרעמע לייט זענען געשטאָרבן. האָבן שוין די איבערגעבליבענע עשירים געשלאָסן שלום מיטן רבין, הגם דער דאָזיקער שלום האָט זיי טייער געקאָסט, ווייל דער רבי האָט ביי יעדן פון זיי פאַרלאַנגט אַ נדבה, אַ גרעסערע ווי יעדנס יכולת. און די איבער־געבליבענע אָרעמעלייט האָבן אויך געקראָגן זייער עונש, וואָס זיי האָבן זיך געמוזט לאָזן מפרנס זיין פונעם רבין — און דער רבי האָט קיין מאָל נישט געוואָלט רעדן וועגן זייער פריערדיקער קעגנערשאַפט...

זיינע חדושים און „תשובות" פלעגט ר׳ חיים דיקטירן צו איינעם פון זיינע תלמידים, וואָס האָט געהאַט אַ שיינע האַנטשריפט. נעמען אַליין שרייבן פלעגט ר׳ חיים ערשט נאָך האַלבער נאַכט. און אַזוי ווי דאָס איז ס׳רוב געווען אין ענינים פון הלכה, פלעגט דער רבי פריער גיין אין מקוה און זאָגן אַ באַזונדערע תפילה, וואָס האָט זיך געווויינטלעך פאַר־ענדיקט מיט די ווערטער: „והאר עינינו בתורתך ודבק לבנו במצוותיך, שלא נבוש ולא נכלם ולא נכשל לעולם ועד".

געשטאַרקט פון זיין תפילה, איז ר׳ חיים סאַנדזער שטענדיק געווען זיכער, אַז ער וועט מיט זיין פסק־דין טרעפן אין פּינטל. איז טאַקע צו באַוווּנדערן, וואָס ער איז קיינמאָל נישט נכשל געוואָרן אין אַן ענין, ביי וועלכן ער האָט געוואָלט זיין אַ „מקיל" — און אַ מקיל איז ער געוויינ־לעך געווען, ווען עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן תקנת עגונות.

ווען עס איז אַמאָל פאַרגעקומען אַ שאלה וועגן אַן עגונה, וואָס די גרעסטע צוויי גאונים פון יענער צייט, ר׳ יוסף שאול נאטאנזאָן פון לעמ־בערג און ר׳ שלמה קלוגער פון בראָד, האָבן זי נישט געוואָלט מתיר מאַכן, האָט דער סאנדזער צדיק געזונטן אויף זיך און האָט יענע עגונה מתיר געמאַכט. ער האָט דערנאָך אָנגעשריבן אַ תשובה צו ר׳ יוסף שאול נאַטאַנזאָן, ווו ער האָט אויפגעוויזן דעם „צד ההיתר".

אין זיין התמדה ביים לערנען איז ר׳ חיים סאַנדזער געווען אַ „חד בדרא" און ער האָט נישט געהאַט כּמעט קיין גלייכן צווישן אַלע אַנדערע

חסידישע רביים פון זיין דור. וועז ער פלעגט לערנען אַדער אפילו בלויז מעיין זיין אין אַן ענין, איז ער אינגאַנצן געווען אויסגעטאָן פון דער אַרו־מיקער וועלט.

אייגער פון סאַנדזערס תלמידים האָט אַמאָל דערציילט, אַז ר׳ חיים פלעגט זיך אָפט מאָל אַזוי פאַרטיפן אין לערנען, אַז ער האָט אַזש נישט געוווסט, וואָס עס טוט זיך אַרום אים. און אַזוי ווי ער פלעגט שטענדיק האָבן לעבן זיך אייגעם פון זיינע תלמידים, איז טאַקע יענער תלמיד גופא געשלאָפן אַמאָל ביינאַכט אין דעם רבינס פאַרצימער און ער האָט זיך פלוצים אויפגעכאַפט פון אַ רויך, וואָס האָט אים שרעקלעך געשטיקט. ער האָט דערזען אַז דער רויך האָט אַרויסגעשפאַרט פונעם רבינס שטוב. ער איז צוגעלאָפן צו דער טיר פון יענעם צימער, זי איז אָבער געווען פאַרשלאָסן. ער האָט זי אויפגעריסן און האָט דערזען ווי עס ברענט דער טיש און דער רבי שטייט מיט זיין קראַנקן פוס אויף אַ בענקל, פאַרטיפט אין אַ ספר, נישט וויסנדיק וואָס עס טוט זיך אַרום אים. וועז דער רבי האָט מיטאַמאָל דערזען דעם תלמיד אַריינקומען האָט ער אים געוואָלט שלאָגן מיט זיין ציבוך, וואָס ער איז געקומען שטערן זיינע רעיונות; אָבער דאָ האָט ער באַמערקט, ווי דער טיש ברענט. דאָס האָט זיך געגנו־מען דערפון, וואָס דער רבי האָט געהאַט צוגעזרוקט דאָס ליכט אויפן טיש נענטער צו זיך; דאָס ליכט איז אומגעפאַלן, דער טיש האָט זיך אַנגעג־צונדן און דער רבי האָט גאָר נישט באַמערקט, ביז מען האָט נישט אויפ־געבראַכן די טיר.

אָפט מאָל וועז ר׳ חיים האָט געדאַרפט געלט פאַר זיינע אַרעמאַלייט, האָט ער פאַרמשכנט אַלצדינג, וואָס ער האָט פאַרמאָגט. ער האָט געהאַט אַ זילבערנע מנורה פאַר חנוכה, פלעגט זי ליגן פאַרמשכנט פון איין חנוכה צו דער אַנדערער. דער רבי האָט אויך געהאַט אַ זילבערנעם כוס פאַר קי־דוש, איז ער געלעגן פאַרמשכנט פון איין שבת צום אַנדערן. אפילו די זילבערנע שבת־לייכטער האָט ער אָפט מאָל געהאַט פאַרמשכנט אויף געלט פאַר צדקה.

די „מקבלים״ פון דער דאָזיקער צדקה זענען געווען אייגעטיילט אין דריי קלאַסן: דער ערשטער קלאַס איז באַשטאַנען פון פשוטע אַרעמע־לייט, וואָס פלעגן שטיין אַרום דעם צדיקס הויז. זיי פלעגט ער געבן, ווי־פיל ער האָט גראַד געהאַט ביי זיך אין קעשענע, אַמאָל מער און אַמאָל

וויניקער. האָבן זיי זיך אָבער אין פאַרלויף פון דער צייט אַליין באַ־
שטימט אַ מינימום. זיי זענען געבליבן שטיין אַרום דעם רבינס הויז און
זיי האָבן געמאַכט קולות און געוואַלדן. פלעגט דער רבי אַליין אַרויס־
גיין צו זיי, בעטן זיך ביי זיי, אַז ער האָט נישט מער, אַז מאָרגן אם־
ירצה־השם וועט ער זיי פאַרגיטיקן. האָט דאָס אָבער נישט געהאָלפן, ביז
דער רבי האָט נישט אַרויסגעשיקט זיין גבאי באָרגן געלט.

אָזאָ סצענע האָט אַמאָל צוגעזען אַן אונגאַרישער רב, ר' נפתלי
הערצקע יאָנושיער. ער איז אַליין געווען אַ גרויסער אביון. פלעגט ער
אָבער פון זיין אַרעמער הכנסה אַרונטערנעמען יעדע וואָך עטלעכע
מטבעות און זיי צונויפקלייבן אין אַ באַזונדער טאָרבעלע, כדי צו קענען
פאָרן כאָטש איין מאָל אין יאָר צום סאַנדזער צדיק און דאָרט פאַרברענ־
גען עטלעכע וואָכן.

איז אָט דער ר' הערצקע געשטאַנען אַ פאַרציטערטער, צוקוקנדיק צו
דער דאָזיקער סצענע, וואָס ער האָט געערכנט פאַר איינע פון די וויכ־
טיקסטע דרכים אין חסידות. ווען דער רבי האָט אַוועקגעשיקט דעם גבאי,
ער זאָל זיך ערגעץ באָרגן עטלעכע גולדן און דער גבאי איז צוריקגעקומען
מיט ליידיקע הענט, האָט ר' הערצקע אַרויסגענומען זיין טאָרבעלע מט־
בעות, וואָס ער האָט אָנגעקליבן אַ גאַנץ יאָר, כדי צו קענען זיצן עטלעכע
וואָכן ביים סאַנדזער צדיק — און אַן אַ וואָרט צו רעדן, האָט ער אויס־
געליידיקט דאָס טאָרבעלע און אויפגעציילט דעם גבאי אויף דער האַנט
זעקס און דרייסיק גולדן.

דאָס זעענדיק, האָט דעם צדיקס פנים אויפגעלויכטן פאַר שמחה און
ער האָט אַ געשריי געטאָן:

— אל תבטחו בנדיבים, פאַרלאָזט זיך נישט אויף די רייכע! אלא
ווי דען? כבן אדם שאין לו, פון דעם וואָס האָט ממש גאָר נישט, קומט
אַמאָל די תשועה...

אַ צווייטער סאָרט אַרעמעלייט זענען געווען בכבודיקע בעלי־בתים,
וואָס האָבן זיך געהאַלטן ביים רבין ווי קעסט־קינדער. פאַר זיי האָט דער
סאַנדזער צדיק געהאַט אַ באַזונדער צעטל, וואָס האָט באַטראָפן עטלעכע
הונדערט גולדן אַ וואָך. פון זיי האָט קיינער נישט געוווסט, אויסער דער
רבי אַליין און זיין גבאי. זיי האָט מען אהיימגעשיקט זייער געהאַלט יעדן

פרייטיק, ווי דער צדיק האָט אַליין באַשטימט פאַר יעדן, לויט דעם ווערט פון זיין לערנען.

נאָך אַ סאָרט אַרעמעלייט זענען געווען יורדים, געפאַלענע גבירים, וואָס זענען אויסגעהאַלטן געוואָרן פונעם סאַנדזער צו קענען בלייבן אין זייער פריערדיקן צושטאַנד. זיי פלעגן ווויינען אין די זעלביקע הייזער, ווי בעת זיי זענען נאָך געווען גבירים, האָבן געטראָגן די זעלביקע גבירישע מלבושים און געלעבט אויף דעם זעלביקן שטייגער ווי אַמאָל.

חוץ די דאָזיקע דריי סאָרטן אַרעמעלייט, וואָס האָבן זיך געציילט אין די הונדערטער, פלעגן געווויינטלעך קומען קיין סאנדז הונדערטער אַנדערע מענטשן, וואָס אָנשטאָט צו ברענגען פדיונות, האָבן זיי פאַרלאַנגט, אַז דער רבי זאָל זיי שאַפן דאָס נייטיקע געלט פאַר זייערע באַדערפענישן, פאַר „הכנסת כלה" אָדער גאָר זיי העלפן צוריקשטעלן אויף די פיס.

דער סאַנדזער צדיק פלעגט אויך שיקן גרויסע סומעס געלט קיין ארץ־ישראל.

דער צדיק ר' אברהמעלע ראַדאָמסקער, דער מחבר פונעם ספר „חסד לאברהם", האָט אַמאָל דערציילט, אַז ער האָט איין מאָל אין אַ פרייטיק־צו־נאַכטס געזעסן, ווי דער גבאי דערלאַנגט דעם סאַנדזער צדיק אַ כוס אויף קידוש פון ריינעם גאָלד און נאָך דערצו אויף אַ גאָלדענער טאָץ. איז ר' אברהמעלע שטאַרק איבערראַשט געוואָרן, ווייל ער האָט ביים סאַנדזער צדיק נישט געזען קיין מאָל אַזעלכע טייערע חפצים. האָט אים דער סאנדזער צדיק דערציילט, אַז אַ רייכער חסיד זיינער, וועלכער איז געשטאָרבן קינדערלאָז, האָט דאָס פאַר אים איבערגעלאָזן, כדי צו האָבן אַ תיקון פאַר זיין נשמה.

מיט אַ יאָר שפּעטער, ווען ר' אברהמעלע ראַדאָמסקער איז ווייטער געקומען קיין סאנדז, האָט ער שוין דעם גאָלדענעם בעכער נישט מער געזען. האָט ער זיך ווידער שטאַרק געוווּנדערט, ווו דער כוס איז אַהינגעקומען — און אַזוי ווי דער סאנדזער האָט אויך איצט געכאַפּט ר' אברהמעלעס מחשבה, האָט ער אים געזאָגט:

— אַזוי ווי עס איז פאַר מיר געווען אַ פראַגע, צי דער מת וועט האָבן מער תיקון מיט דעם, וואָס איך וועל צעטיילן דעם ווערט פונעם כוס פאַר אָרעמעלייט, בין איך געקומען צום באַשלוס, אַז אָרעמעלייט זענען בילכער און איך האָב דעם כוס פאָוקויפט צו מיינעם אַ רייכן חסיד.

קאפיטל 65

סאַנדזער תקיף פאַרקלאָגט דעם צדיק אין געריכט

די לאַנגע יאָרן וואָס ר׳ חיים האלבערשטאם, דער סאַנדזער רבי האָט געלעבט, זענען נישט תמיד געווען אידיליש. דער וועג פון זיין לעבן איז להלוטין נישט געווען אויסגעבעט מיט בלומען, ער איז שטענדיק געווען קריגעריש געשטימט און האָט תמיד געוואָלט בלייבן דער געראַכטער, אַ שטייגער ווי בייַ זיין מחלוקה מיט סאדאגערע, וועגן וועלכער איך האָב שוין געהאַט געשריבן.

נישט געקוקט אויף דעם אַלעם האָט ער מיט זיין אויטאָריטעט געגעבן פֿרעסטיזש דעם חסידות. מיט זיין לומדות האָט ער פאַרשטאָפט די מיילער פֿון די מתנגדים, וואָס האָבן געזאָגט, אַז חסידישע רביים זענען אין זייערע אויגן פאַררעכנט פאַר קנאפּע למדנים. אויסער דעם האָט ער מיט זיין פרומער פירונג געהויבן די חשיבות פונעם חסידישן צדיק, איטלעכער זאָל טאָקע ווערן איבערצייגט, אַז עס איז אַזוי ווי ר׳ בער מעזריטשער און ר׳ יעקב יוסף פּאָלנאָער האָבן געזאָגט, אַז דער צדיק איז דער „צענטראַל־פונקט" פונעם גאַנצן יידישן פּאָלק און דער „אויבערמענטש" פונעם חסידות...

לויט דער מיינונג פון די דערמאָנטע צוויי באַגרינדער פונעם חסידות, איז דער צדיק דער סאָמע כוח וואָס האַלט אויף די וועלט, דער מיטל־פונקט פון דער גאַנצער יצירה, איר נשמה און איר חיות. אַזוי ווי ער איז אויך דער צענטער פון יראת שמים און אהבת ישראל, קען ער מיט זיין רצון באַוועגן דעם רצון פון דעם בורא עולם אליין, ער איז דאָס הארץ פון דער וועלט און פון אים ציען זיך די לעבנס־נערוון פאַר אַלע מענטשן.

דער סאַנדזער צדיק האָט אין פאַרלויף פון זיין לעבן געהאַט פיר פרויען, וואָס האָבן אים געבוירן אַכט זין און זיבן טעכטער. זענען זעקס זין זיינע געוואָרן פּראָמינענטע חסידישע רביים: 1) ר׳ יחזקאל שרגא, דער מחבר פונעם ספר „דברי יחזקאל" אויף תורה, וואָס איז געווען פריער רב אין סטראָפּקאָוו(סלאָוואַקיע) און דערנאָך אין שיניאווע, גאַליציע; 2) ר׳ דוד פון קשאנאָוו; 3) ר׳ אהרן, דער שפּעטערדיקער רב אין סאַנדז, וועמען דער פּאָטער האָט איבערגעגעבן דאָס רבנות, ווען ער האָט נאָך געלעבט; 4) ר׳ ברוך, פריער אין רודניק און דערנאָך אין גאָרליץ; 5)

ר׳ שלום אליעזר אין ראטספערד; 6) ר׳ ישעיה, פריער אין טשכויוו און דערנאך אין קראקע.

צוויי זין פונעם סאנדזער צדיק זענען נפטר געווארן יונגערהייט, ווען דער פאטער זייערער האט נאך געלעבט. איינער איז געווען ר׳ מאיר נתן, וואס האט איבערגעלאזן אן אייניציקן זון מיטן נאמען ר׳ שלמה, פריער אין אשפיצין, דערנאך אין ווישניצע און צום סוף אין באבאוו — און איינער מיטן נאמען לייבוש איז נפטר געווארן ווי א יינגל.

די זיבן איידעמס פונעם סאנדזער צדיק זענען געווען: 1) ר׳ מרדכי דוב פון הארניסטאפאלע, אוקראינע; 2) ר׳ משה אונגאר פון דאמבראווע; 3) ר׳ אליעזר ירוחם פון ראדאשיץ, פוילן; 4) ר׳ יצחק טוביה רובין, וועלכער האט שפעטער קאנקורירט מיט די אנדערע קרוינען־טרעגער פון סאנדז; 5) ר׳ אהרן האראוו פון ביעטש; 6) ר׳ בצלאל פון גלינע; 7) ר׳ אלעזר פון אשפיצין.

פון אט די זין און איידעמס פונעם סאנדזער צדיק איז ארויסגע־וואקסן א לאנגע שורה חסידישע רביים, וואס האבן זיך דערנאך פאר־שפרייט איבער די שטעטלעך: באבאוו, בארדיאוו, ביאלא, גארליץ, גרייי־דינג, דוקלא, זמיגראד, ניסקא, סאנדז, סטריזאוו, קשאנאוו, רודניק און שיניאווא.

וועגן ר׳ חיימס ברייטהארציקייט צו זיינע קינדער ווערט דערציילט, אז זיין זון ר׳ ברוך איז אמאל געקומען צום פאטער און געזאגט, אז אזוי ווי ער דארף חתונה מאכן זיין טאכטער, זאל אים דער פאטער שאפן דאס נייטיקע געלט. האט אים דער פאטער אויף דעם געענטפערט, אז אזוי ווי ער האט נישט איצט קיין געלט, וועט ער אין משך פון די קו־מענדיקע טעג קלייבן געלט ביי זיינע חסידים פאר דעם צוועק.

אזוי ווי ר׳ ברוך האט געהערט, אז דער פאטער זיינער בעט טאקע ביי אלע גבירים, וואס זענען דעמאלט געקומען קיין סאנדז, זיי זאלן אים געבן געלט פאר הכנסת כלה, איז ער געווען ביי זיך זיכער, אז דער פא־טער קלייבט דאס פון זיינעטוועגן. איז ער דערפאר דערנאך שטארק אנ־טוישט געווען, ווען ער האט געהערט, אז דער פאטער זיינער האט דאס גאנצע צונויפגעקליבענע געלט אוועקגעגעבן אן ארעמען סאנדזער תלמיד־חכם, וואס האט געדארפט חתונה מאכן צוויי טעכטער.

האט זיך ר׳ ברוך באקלאגט פארן פאטער און געזאגט:

— צי בין איך דען נישט אזא חשוב ווי יענער, וואס דו האסט אים אַוועקגעגעבן דאס גאַנצע אָנגעקליבענע געלט?

האָט אים דער פאָטער געענטפערט:

— דו ביזט מיין זון, קענסטו אַרויספֿאָרן איבער דער מדינה און איטלעכער וועט דיר געבן, אָבער יענעם אַרעמאַן וואָלט קיינער גאָר נישט געגעבן, ווען איך וואָלט אים נישט אַוועקגעגעבן דיין געלט!

עפּעס ענלעכעס איז פֿאַרגעקומען, ווען דער קשאַנאַווער רב ר' דוד, דער צווייטער זון פון ר' חיים האַלבערשטאַם, האָט געדאַרפט פֿאָרן אין אַ קור־אָרט. האָט ער געבעטן ביי זיין פֿאָטערס חסיד, קלמן סיגעטער, ער זאָל זיך משתדל זיין ביים אַלטן צדיק, צו באַקומען פון אים אַ געוויסע סומע געלט, אויף צו קענען פֿאָרן.

האָט קלמן סיגעטער געערעדט וועגן דעם מיטן רבין. האָט אים דער רבי געהייסן רעדן וועגן דעם מיט עטלעכע גבירים. האָט דאָס קלמן סיגעטער געטאָן — און אַזוי ווי ער האָט צונויפגעקליבן פֿאָר אָט דעם צוועק עטלעכע הונדערט גולדן, האָט ער זיי איבערגעגעבן צו ר' חיימען, ער זאָל זיי אַוועקגעבן צו זיין זון ר' דוד.

וועג ר' דוד איז געקומען צום פֿאָטער, האָט אים דער פֿאָטער דערלאַנגט גאַנצע 5 גולדן. איז ר' דוד אַוועקגעגאַנגען אַ פֿאַרשעמטער און האָט דאָס תיכף דערציילט צו קלמן סיגעטער. איז קלמן סיגעטער אַוועקגעגאַנגען צום אַלטן צדיק מיט אַ טענה:

— היתכן?

האָט אים ר' חיים אָפּגעענטפערט:

— איך האָב געמוזט דאָס געלט אַוועקגעבן צו אַן אָרעמען תלמיד־חכם אַ נצרך, וועלכער איז נישט קיין זון פון ר' חיים סאנדזער, ווייל אַ זון פון ר' חיים סאנדזער קען אומעטום קריגן געלט ווען ער דאַרף עס האָבן, אָבער יענער אָרעמער תלמיד־חכם קען נישט קריגן ביי קיינעם אפילו אַ פֿרוטה, האָב איך דאָס אים געמוזט געבן!

ווי איך האָב שוין דערמאָנט ביי אַ פֿריערדיקער געלעגנהייט, האָט דער סאנדזער צדיק באַשטימט זיין דריטן זון, ר' אהרן, פֿאָר זיין ממלא־מקום. איז אין 1875 פֿאָרגעקומען אַ פֿאַל, וואָס דער דאָזיקער ר' אהרן איז צוזאַמען מיט זיינע צוויי דיינים, ר' אליש און ר' משה, פֿאָראור־טיילט געוואָרן יעדער צו זעקס וואָכן תפיסה.

די געשיכטע דערפון איז געווען אזוי:

אין סאנדז האט געווינט אייגער א ייד מיטן נאמען יאסל זעלצער אדער אמייזען, האט ער איין מאל געהאט א סיכסוך מיט אייגעם פונעם רבינס חסידים מיטן נאמען פערלשטיין. האט דער סאנדזער בית־דין געשיקט א הזמנה צו דעם דערמאנטן אמייזען, ער זאל קומען צו א דין־תורה. האט ער געענטפערט, אז ער גייט נישט צו קיין בית־דין — און אויב עס האט אימיצער צו אים א טענה, זאל ער אים פארקלאגן אין גריכט.

ביז צו יענער צייט זענען די יידן אין סאנדז שטארק אפגעהיט געווען, נישט צו גיין מיט זייערע משפטים צו די מלוכהשע געריכטן. דאס העכסטע ווארט פון משפט בנוגע יידן מיט יידן, איז געווען דער בית־דין און א ייד, וואס האט ארייניגעגעבן אן אנקלאגע קעגן אן אנדער ייד אין א מלוכהשן גריכט, איז פשוט פארדאמט געווארן פון אלעמען. האט זיך דערפאר קיינער נישט אפגעזאגט פון צו גיין צום בית־דין.

איז דער בית־דין שטארק אויפגעבראכט געווארן פון אמייזענס נישט וועלן גיין צו א דין תורה און מען האט צוריקגעשיקט דעם שמש מיט א שארפער הזמנה. איז אבער אמייזען געבליבן ביי דאס זיינקע און ער האט וויידערהאלט זיין טענה, אז ווען עמיצער מאנט עפעס ביי אים, זאל ער אים לאדן אין גריכט און נישט רופן צו קיין דין־תורה.

האט ר׳ אהרן האלבערשטאם אונטערגעשריבן א נייע הזמנה, און אויעקגעשיקט דעם שמש, אנזאגן דעם אנגעקלאגטן מיטן הארבן ווארט, אז ווען ער וועט נישט קומען צום בית־דין, וועט מען אים ארייגלייגן אין חרם. האט אמייזען אויף דעם געענטפערט, אז ווען דער רב מיט זיינע דיינים וועלן זיך דערוועגן ארייגצולייגן אים אין חרם, וועט ער זיי אלעמען שיקן אין תפיסה.

ווי א וויזד פייער האט זיך דער דאזיקער ענטפער פארשפרייט אין־בער דער שטאט און די אויפרעגונג צווישן די סאנדזער יידן קעגן אזא חצוף איז געווען אן אומבאשרייבלעכע.

לויטן געזעץ האט מען דענסטמאל אין גאליציע נישט געטארט ארייגלייגן קיינעם אין א חרם. איז דערפאר דער דאזיקער חרם קעגן אמייזענען ארויסגעגעבן געווארן אזוי צו זאגן אין געהיים. ווען סאנדזער יידן זענען אויפן אנדערן טאג געקומען צום דאוונען אין זייערע

שולן אַדער בתי־מדרשים, האָבן זיי דערזען אויפגעקלעפט צעטלען מיט גרויסע שווּאַרצע אותיות, אַז „דער מופקר יאָסל זעלצער, המכונה אמיי־זען, ימח שמו, ליגט אין חרם...“

אָט דער אמייזען איז געווען אַ מוראדיקער עקשן און אַ תקיף ביי דער ממשלה. די קינדער זיינע האָט ער געקליידעט „דייטש“ און געלאָזט שטודירן. אין דער צייט, וואָס איך בין געווען אין סאָנדז, איז אַמייזענס אַ זון געווען אַ באַווסטער אַדוואָקאַט אין שטאָט. האָט ער טאַקע תיכף אויפגענומען אַ קאַמף מיטן אַלטן צדיק, צו פֿאַרווירקלעכן זיין סטרא־שונאָק, אַז אויב מען וועט אים אַרײַנלייגן אין חרם, וועט ער דעם רב מיט זיינע דיינים שיקן אין תפיסה!

האָט ער באַלד אָנגעגעבן אַ קלאָגע קעגן די דיינים, צוזאַמען מיטן רבין ר׳ חיימען. אָבער אַזוי ווי ר׳ אהרן האָט דערקלערט ביים געריכט, אַז דער אַלטער צדיק האָט מיט דעם חרם גאָרנישט צו טאָן און אַז ער נעמט איבער די פֿאַראַנטוואָרטלעכקייט פֿאַרן חרם, איז ער צוזאַמען מיט זיינע צוויי דיינים פֿאַראורטיילט געוואָרן צו זעקס וואָכן תפיסה.

וועג איך בין געווען אין סאנדז, איז יאָסל זעלצער געווען אַ „שיי־נער באַלעבאָס“ אין שטאָט, אַ פֿאַבריקאַנט פון סאָדע־וואַסער — און עס האָט קיינער נישט דערמאָנט זיין אַרעסטירן דעם רב מיט די דיינים, ווײל־כע זענען אָפּגעזעסן זעקס פולע וואָכן און מען האָט געמוזט אויסנוצן שטאַרקע שתדלנות, אַז דאָס זיצן זייערס אין תפיסה זאָל זיי נישט שפּע־טער שטערן אין אָנהאַלטן זייערע אַמטן פון רב און דיינים, כאָטש זיי זענען געזעסן אין תפיסה.

נישט לאַנג נאָך דער באַפרייאונג פון די דריי נתפּסים איז דער אל־טער צדיק, ר׳ חיים האַלבערשטאָם, נסתלק געוואָרן. און ווי חסידים האָבן געשמועסט, האָט אים די מעשה מיט יאָסל זעלצער, המכונה אַמייזען, מקצר ימים געווען. חסידים האָבן זיך אויך צוגעגרייט, אַז ווען יאָסל וועט זיי קומען אונטער דער האַנט, זאָלן זיי אים מקיים פּסק זיין. עס איז אָבער צו דעם קיין מאָל נישט געקומען.

קאפיטל 66

„טאטע־מאמע צרות" אין דער סאנדזער סביבה

„טאטע־מאמע צרות" איז דער נאמען פון אַ יידישער פיעסע, וועל־כע איז געשפילט געווארן הונדערטער מאל איבער דער גאנצער וועלט. איר מחבר איז דער באַוווסטער שוישפילער מאקס געביל — און דער יסוד פון איר אינהאלט איז דורכאויס אמת, געבויט אויף אַ ספעציעלן פאקט, וועלכער איז פאַרגעקומען פסח־צייט תרמ"ט (1889) אין דער געגנט צווישן גאַרליץ און סאַנדז.

אַ יידישע מויד, די טאכטער פון אַ דאַרפישן קרעטשמער, האָט זיך געשמדט און חתונה געהאט מיט אַ גוי. אין יענער צייט בין איך באַקאנט געווארן מיט די העלדן פון יענער פיעסע. איך האָב דעמאָלט זייער אָפט באַגעגנט די געשמדטע מויד מיט איר גוישן מאַן און מיט זיי גערעדט. איך האָב אויך גוט געקענט איר פאָטער און איר ברודער.

גראָד אין אַ געוויסן טאָג, ווען איך בין געווען אין סאַנדז, איז ביי דער פאַמיליע פון דער משומדת געפלאַנט געווארן, אַז אַזוי ווי זי האָט דענסטמאָל געדארפט אָנקומען מיט איר גוישן מאַן וווינען אין סאַנדז, ווו ער איז געווען אַ שטייער־באַאַמטער ביי דער רעגירונג, זאָל מען אויף זיי אָנפאַלן מיט געוואַלד און אָנווענדן אַלע מעגלעכקייטן, אַוועקצורייסן די משומדת פון איר גוישן מאַנס הענט.

אָנגעפירט דעם אָנפאַל האָט דער פאָטער און דער ברודער פון דער משומדת מיט דער הילף פון נאָך עטלעכע יידן. איז אָבער באַלד אָנגע־קומען צו לויפן אַ מחנה גוים, וועלכע האָבן די משפחה־מענטשן און קרו־בים פון דער משומדת געשלאָגן מכות רצח, קוים וואָס זיי זענען מיטן לעבן אַנטלאָפן. אין דער סומאַטאָכע האָבן אויך אַנדערע גוים געפרווווט אָנצופאַלן אויף די יידישע געוועלבן, צו ראַבירן וויפיל עס וועט זיך נאָר לאָזן.

געווען דענסטמאָל אין סאַנדז אַן אָפיציר פון די זשאַנדאַרן אַ ייד, מיט וועמען איך בין געווען אַביסל באַקאַנט, איז אַזוי ווי איך האָב גע־זען די בהלה, בין איך אויף גיך צו אים געלאָפן און איך האָב אים אויפ־מערקזאַם געמאַכט, אַז די סומאַטאָכע וועגן דער משומדת קען זיך פאַר־

וואַנדלען אין אַ פּאַגראָם. האָט ער תיכף אַרויסגעשיקט זעקס באַוואָפנטע זשאַנדאַרן, פונאַנדערצוטרייבן דעם עולם.

איז דאָס געווען ווי אַ מין אינטערעסאַנטער „ספּעקטאַקל" פאַר דער פרוי פונעם זשאַנדאַרמען־אָפּיציר. זי האָט זיך אַוועקגעשטעלט אין דער טיר פון אַ יידישן געוועלב מיט אַ לאָרנעטע אין דער האַנט, צו באַאַ־באַכטן דעם „ספּעקטאַקל". אין סאַנדז האָט זיך דעמאָלט געפונען אַ גוי אַ קאַליקע אויף אייַן פוס און מיט איין האַנט, איז ער צוגעלאָפן צו דער פרוי פונעם זשאַנדאַרן־אָפּיציר און האָט איר אַ שפּיי געטאָן אין פּנים. איז דעמאָלט די פרוי געפאַלן אין חלשות און מען האָט זי געמוזט אַוועק־פירן אַהיים.

דער סוף פון יענער בהלה איז געווען, וואָס מען האָט ביי דער משומדת און איר גוישן מאַן אַרונטערגעריסן די קליידער און זיי זענען געבליבן האַלב־נאַקעטע. דעם פאַטער און דעם ברודער פון דער משומדת האָבן די גוים אַזוי צעשלאָגן, אַז זיי זענען דערנאָך עטלעכע וואָכן קראַנק געלעגן — און שפּעטער זענען זיי פאַרמשפּט געוואָרן צו זיצן אין תפיסה.

אָט אַזאַ געשעענישׂ איז דענסטמאָל אין גאַליציע געווען אַן אַלטעג־לעכע זאַך. אַ יידישע טאָכטער האָט זיך געשמדט און חתונה געהאַט מיט אַ גוי, האָבן זי די עלטערן געוואָלט אַוועקנעמען פון איר גוישן מאַן, מיט גוטן אָדער מיט בייזן, איז דערפון געווייַנטלעך אַרויסגעקומען אַ צו־זאַמענשטויס צווישן יידן און גוים — און דערנאָך האָט זיך דער סיכסוך געענדיקט אין גערייכט מיט תפיסה־שטראָפן פאַר די יידן.

צענדליקער אַזעלכע געשעענישן האָב איך אין יענער צייט געזען מיט מיינע אייגענע אויגן און באַשריבן אין די צייטונגען אין פאַרשיי־דענע פאַרמען, אין פּובליציסטישע אַרטיקלען אָדער אין זשורנאַליסטישע באַריכטן, אַמאָל מיט רוגזה און אַמאָל מיט אַ גאַליקן הומאָר, אין העברע־איש און אין דייטש אָדער פויליש. פילע אַזעלכע פראָצעסן האָב איך אַליין בייגעווינט און געגאָסן טרערן, ווען איך האָב צוגעקוקט, ווי טא־טעס און מאַמעס אָדער ברידער און שוועסטער פון אַזאַ משומדת זענען פאַראורטיילט געוואָרן צו לאַנגע חדשים תפיסה אָדער גאָר אויף עטלעכע יאָר, ווייל זיי האָבן געוואָלט אָפּראַטעווען דאָס יידישקייט פון זייער טאָכטער אָדער שוועסטער. ביי איין פראָצעס אַזעלכן איז אפילו פאַרגע־קומען, וואָס דער גערייכטלעכער פאַרטרעטער פונעם גוישן צד איז געווען

אַ באַווסטער יידישער אַדוואָקאַט, אַ פּרעזידענט פון דער יידישער קהילה — מיטן נאָמען ד"ר עליאַס גאָלדהאַמער פון טאַרנאָוו.

גאַנצע ביכער וואָלט מען געקענט וועגן דעם אָנשרייבן, ווי יידישע מיידלעך פלעגן זיך פאַרליבן אין גוים און מיט זיי חתונה האָבן. דאָס איז אויך געווען אַ נאַטירלעכער פּועל יוצא פון אַ טעותדיקער דערציאונג, וואָס די מיידלעך פלעגן באַקומען אינעם הויז פון זייערע עלטערן.

ביז צו דער חתונה פלעגן פּרומע מענטשן אין די קלענערע גאַליציאַנישע שטעט און אין די דערפער לאָזן זייערע טעכטער לערנען אין קלויסטערשולן און חברן זיך מיט גוישע שיקסעס. און האָט מען אַמאָל אַרייגגענומען אַ לערער אין אַזאַ הויז, האָט דאָס געדאַרפט זיין דווקא אַ גוי, ווייל יידישע לערער זענען נישט אַזוי אַקוראַט אין יידישקייט.

האָבן דערפאַר יענע מיידלעך געלעבט אין אַ צווייענדיקער סביבה. אין דער היים ביי די עלטערן האָבן זיי געלעבט אין אַ פאַנאַטישער געזעלשאַפט מיט אומגעבילדעטע טאַטעס און ברידער, וואָס פלעגן זיך כסדר אָפּגעבן מיט פּאַר זיי אומפּאַרשטענדלעכע ענינים, מיט תורה אָדער מיט געשעפטן, און אַרויסקומענדיק פונעם הויז האָבן זיך יענע מיידלעך באַוועגט אין אַ פרייער אינטעליגענטער סביבה, צו וועלכער זיי האָבן זיך צוליב זייער דערציאונג געפילט נענטער אייַדער צו דער סביבה פון זייער היים.

דער סוף פלעגט זיין אַ זייער טרויעריקער. די מיידלעך פלעגן אָנטלויפן אין קלויסטער אַריין און דאָרט פאַרפאַלן וועלן ווי מאַנאַשקעס, אָדער זיי פלעגן גאָר אַריינפאַלן אין אַנדערע אומגליקן. יעדנפאַלס פלעגן צענדליקער אַזעלכע מיידלעך פאַרלוירן גיין פונעם יידישן פאָלק.

אין אַ געשפּרעך אונטער פיר אויגן האָט מיר אַמאָל דאָס מיידל פון „טאַטע־מאַמעס צרות" דערציילט, אַז זייט זי איז געקומען צום שכל, האָט זיך איר אַלצדינג אין דער יידישער וועלט אויסגעדאכט פשוט מיאוס, און וואָס זי האָט געזען אין דער קריסטלעכער וועלט, איז איר פאַרגעקומען שיין און נאָבל.

עס האָט אויך נישט געקענט זיין אַנדערש, נאָך דעם וואָס מען האָט זי געלאָזט לערנען אין אַ גוישער קלויסטער־שולע, וווּ גלחים אוּן מאַנאַשקעס זענען געווען אירע לערער — און איר ברודער האָט מען בלויז געלערנט אונטערצושרייבן אויף דייטש אָדער פויליש. יעדעס מאָל, וואָס

דער פאטער האט געדארפט ריידן מיטן פריץ פונעם דארף, ווו ער האט געווינט, האט ער געשיקט די טאכטער ריידן, נישט דעם ברודער, ווייל זי האט געדעדט אַ גוטן פויליש און דער ברודער האט בלויז געלערנט יידישע למודים.

דערנאך, ווען מען האט זי געוואלט פארקנסן, האט דער פאטער פאר איר אויסגעקליבן אַ „באנק־קוועטשער", וואס האט נישט געהאט קיין שום באגריף פון וועלטלעכקייט. איז זי דערפאר אנטלאפן פון די תנאים צו איר גוישן געליבטן, וועלכער האט באווזן, אז ער האט זי ליב, און זי פילט זיך גליקלעך אין זיין סביבה.

אזוי ווי איך האב זיך דענסטמאל איינגערעדט, אז איך וועל זי מיט מיינע אויפקלערונגען וועגן דער יידישער אמונה צוריקברענגען צו יידיש־קייט, האב איך איר געמוען דערקלערן דעם אינהאלט פונעם יידישן פאמיליע־לעבן, די שיינקייט פונעם יידישן שבת און די הערלעכקייט פון די יידישע ימים־טובים. האט זי מיר געזאגט, אז זי האט דאס קיין מאל נישט באמערקט אינעם הויז פון אירע עלטערן. דער פאטער אירער האט מיט איר מאמען נישט געהאט קיין מאל קיין צופרידן לעבן. שטענדיק האבן זיי זיך ארומגעקריגט און וואס איינער האט געזאגט „יא", האט דער אנדערער געזאגט „ניין" — און וואס איך האב איר דערציילט וועגן די יידישע שבתים און ימים־טובים, האט זי אין זיי בלויז געפונען אַ לאסט פון טויזנטער פארשריפטן, וואס מען מעג יא און וואס מען טאר נישט. ווי אַ יידישע פרוי, האט זי געוווסט, וועט זי בלויז דארפן אפּ־היטן דריי מצוות און דערפאר וועט זי קיינען זיין אַ „פיסנבענקעלע" ביי איר מאן אויף יענער וועלט — און מער פון אלעמען האט זי געקרענקט דאס באווווסטזיין, וואס מען וועט איר דארפן אפשערן אירע שיינע האר.

דער סוף פון דער העלדין אין דער פיעסע „טאטע־מאמע צרות", לויט ווי זי ווערט געשפילט אין טעאטער, איז אויך גאנץ אנדערש. ווי דאס איז דענסטמאל געווען אין דער ווירקלעכקייט. אין דער פיעסע האט די משומדת פלוצים חרטה אויף איר שמד. אין אַ שטורעמדיקער נאכט וואַרפט זי דער גוישער מאן ארויס פון זיין הויז, אדער זי אליין איז פון אים אנטלאפן — און זי קומט אן צוריק צו איר פאטער גראד צו כל נדרי.

אין דער אמתן איז יענע משומדת געבליבן אַ קריסטין און אירע קינ־

דער זענען מיט דער צייט מסתמא אויסגעוואקסן ווי אַנטיסעמיטן, אַזוי פלעגט זיין ביי אונדז דער סדר עולם, אַז די פירער און פֿאַרשטייער פון די אַנטיסעמיטן אין יעדער גאַליציישער שטאָט זענען ס׳רוב געווען משומדים אָדער קינדער פון משומדים.

קאַפּיטל 67

אויסוואַנדערונגס־פֿראַבלעמען אינעם אַמאַליקן גאַליציע

אין יענער צייט האָט זיך אַנטוויקלט אין גאַליציע, סיי צווישן יידן און מער נאָך צווישן גוים, אַן אויסערגעווײנטלעכע נייגונג צום אויסוואַנדערן, צו פֿאַרלאָזן דאָס לאַנד, ווו מען איז געבוירן, אויף צו זוכן אַ נייע היים.

דער חשק צום וואַנדערן איז געקומען דערפון, וואָס די יידישע יונגעלייט אין גאַליציע האָבן זיך פלוצים אַרומגעקוקט, אַז זיי קענען נישט מער צופֿאַסן זייער לעבן צו די אומשטענדן, וואָס זענען געווארן אַנדערש און פיינטלעך.

עס האָבן זיך אויך דעמסטמאָל די גאַליציאַנער פויערים, וואָס האָבן אין דער רעוואָלוציע פון 1846 פֿאַרכאַפּט שטיקער פעלדער פון די פּריצישע גיטער, זיך אַזוי שטאַרק פֿאַרמערט, אַז די פעלדער זייערע האָבן געמוזט צעברעקלט ווערן צווישן קינדער און אייניקלעך — און וואָס עס איז פֿאַר יענע פויערים פון 1846 געווען געווג, האָט נישט גענוג קענט זיין גענוג פערציק יאָר שפּעטער, ווען די צאָל זייערע האָט זיך מער ווי פֿאַרטאָפּלט. דערצו זענען אויך געווען אַזעלכע פויערים, וואָס האָבן אין דער צווישנצייט פֿאַרקויפט זייערע פעלדער און דאָס געלט פֿאַרשיכורט.

האָבן זיך אין יענער צייט אַרומגעדרייט אויסוואַנדערונגס־אַגענטן, וואָס האָבן פּראָפּאַגאַנדירט די עמיגראַציע קיין בראַזיל. אַנדערע האָבן רעקאָמענדירט בעסער אויסצוואַנדערן קיין קאַנאַדע. אין ביידע לענדער האָבן דעמסטמאָל די רעגירונגען צוגעזאָגט צו געבן צו יעדן אימיגראַנט פעלדער אומזיסט און בארגן סכומים געלט, אויף אייבצוקויפן

דעם נייטיקן אינוועסטאָר אויף צו קענען באַארבעטן די ערד אין דער נייער היים.

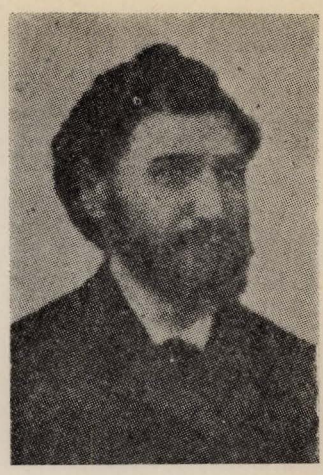
עס איז אָבער געווען אַביסל שווערלעך צו באַווּעגן די פּויערים צום אויסוואַנדערן. האָט דעמאָלט די רעגירונג פון קאַנאַדע געוואָרפן אַן אויג אויף די גאַליציאַנער יידן, דענקענדיק, אַז ווען זיי, די יידן, וועלן אַנהייבן אויסוואַנדערן, וועט מען גיכער קענען קריגן די פּויערים.

האָבן זיך דעמאָלט באַוויזן פּראָפּאַגאַנדע־שריפטן פאַר דער אויסוואַנדערונג קיין קאַנאַדע, געשריבן אין דייטש. גאַליציאַנער יידן האָט מען, דאַכט זיך, דענסטמאָל געהאַלטן פאַר דייטשן, האָט מען געמיינט, אַז דאָס איינציקע מיטל, צו באַווּעגן די גאַליציאַנער יידן צום אויסוואַנדערן, איז ווען מען וועט זיי פאַרשטעלן די גליקן, וואָס וואַרטן אויף זיי אין דער נייער היים — אין דייטש, ווען מען וועט זיי שילדערן די גרויסע מעגלעכקייטן, וואָס די אַרעמע גאַליציאַנער מענטשן מיט אַרבעטזאַמע הענט קענען דערגרייכן, ווען זיי וועלן אויסוואַנדערן פון זייער ביזאַהעריקן ווינקלאַנד און זיך באַזעצן אין קאַנאַדע, ווו מען דערווארט מיט אָפענע אַרעמס אַריינצונעמען די אַלע, וואָס ווילן זיך אָפּגעבן מיט ערדאַרבעט.

דערווייל האָבן מיר געהערט, אַז אין רוסלאַנד ווילן טויזנטער יידן אויסוואַנדערן, נאָר די רעגירונג ווּיל זיי נישט אַרויסלאָזן. עס האָט זיך געהערט, אַז יידן ווילן זיך באַזעצן אויף ערד אין ארץ־ישראל, לאָזט מען זיי דאָרט נישט אַריין — און אין נאָרד־אַמעריקע איז דאָס אַריינקומען אויך זייער שווער.

האָט זיך מיר דאָן אויסגעדאכט, אַז דאָס בעסטע וואָלט געווען, ווען מען זאָל פירן די יידישע אויסוואַנדערונג קיין קאַנאַדע. בראַזיל איז מיר עפּעס נישט געווען צום האַרצן, נאָך דעם ווי דאָס לאַנד האָט געהאַט אַזאַ געבילדעטן קייסער ווי דאָן פּעדראָ דעם צווייטן, וועלכער האָט געקענט אַזוי פיל העברעאיש, אַז ער וואָלט אַזש גאַנץ גוט געקענט ווערן אַ העברעאישער לערער אין דער גרעסטער „תלמוד תורה". האָבן אים איבער די בראַזיליאַנער פּלוצים אַרונטערגעוואָרפן פון זיין כסא מלוכה.

איז דעמאָלט דער ערשטער שריט מיינער געווען, וואָס איך האָב אַנגעשריבן אַ מעמאָראַנדום צו דער רעגירונג אין קאַנאַדע, ווו איך האָב געשילדערט, וואָסערע אַרבעטזאַמע עלעמענטן די קאַנאַדער רעגירונג

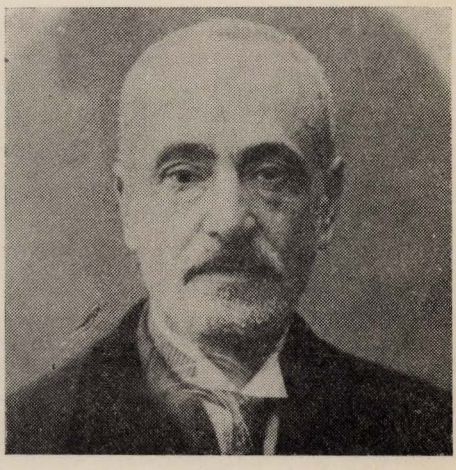
ראובן אשר ברוידעס

(1903 — 1851)

צבי רומעלד

(1935 — 1870)

יעקב מרדכי דרייפוס

(1933 — 1866)

ד"ר עזריאל גינצינ

(1931 — 1868)

וואלט געקענט אַרײַנקריגן, ווען זי וואלט זיך געווענדעט מיט איר איינ־לאַדונג דירעקט צו די גאַליציאַנער און רוסישע יידן.

געשריבן דעם מעמאַראַנדום האָב איך אין דייטש, ווייל איך האָב געדענקט, אַז כאַטש מען רעדט אין קאַנאַדע ענגליש און פראַנצויזיש, מוזן דאָרט די באַאַמטע פון דער רעגירונג זיכערלעך קענען דייטש.

אין דער זעלביקער צייט האָב איך אויך אַנגעשריבן עטלעכע אַר־טיקלען אין העברעאיש וועגן די מעלות פון אַן איינוואַנדערונג אין קאַ־נאַדע. אייניקע אַזעלכע אַרטיקלען האָב איך געדרוקט אינעם „המגיד" און איין אַרטיקל האָב איך אויך געדרוקט אין דער וואַרשעווער „הצפירה". איז עס כאַראַקטעריסטיש, אַז איך האָב אין מיין אַרטיקל אין דער „הצפירה" באַווײַזן קלאָר, אַז די יידן אין רוסלאַנד מוזן ווי צום גיכסטן אויסגעפינען אַ לאַנד, וואָס זאָל זיי צו זיך אַרײַננעמען. אָבער אַזוי ווי די רוסישע צענזור האָט דענסטמאָל געדאַרפט שטערן די אויס־וואַנדערונג פון יידן, האָט מען אַוועקגעשטעלט אויף מיין אַרטיקל אַ קעפל „אל תחפזו לנוס" (איילט זיך נישט צו אַנטלויפן!) און אינעווייניק אינעם אַרטיקל האָט די צענזור אַרײַנגעשריבן, אַז די יידן אין רוסלאַנד דאַרפן נישט אַנטלויפן, ווייל זייער לאַגע אונטער די באַשיצנ־דיקע פליגלען פונעם צאַר איז אַ זיכערע — און ווען עס ווערט גע־רעדט וועגן אַ באַדערפענישׂ צו עמיגרירן מיינט מען דאָס די יידן אין רומעניע און נאָר וועגן זיי רעדט זיך דאָ.

ביי אַזעלכע מאַסן־אויסוואַנדערונגען, וואָס ס׳רוב עמיגראַנטן זע־נען געווען אומבאַהאָלפענע אָרעמע מענטשן, האָבן די אויסוואַנדערונגס־אַגענטן אין די גרענעץ־שטעט געהאַט אין זיי אַ פעסטן ביסן, און ווייַ איז געווען דעם אויסוואַנדערער, ווען ער איז אַרײַנגעפאַלן צו יענע אַגענטן אין די הענט.

האָב איך דעמאָלט ווייטער אַנגעשריבן אַ מעמאָראַנדום צו דער גאַליציישער לאַנדעס־רעגירונג, און געשילדערט ווי אַזוי עס ווערן די אויסוואַנדערער באַשווינדלט פון אומפאַראַנטוואַרטלעכע פאַרשוינען, וואָס באַרויבן די אָרעמע מענטשן ביז צו אַ פולשטענדיקער נאַקעטקייט.

פיר לאַנגע חדשים האָב איך געדאַרפט וואַרטן אויף אַן ענטפער פון דער קאַנאַדער רעגירונג און ערשט דענסטמאָל האָב איך באַקומען די תשובה — נישט דירעקט, נאָר דורכן קאַנאַדער קאַנסול אין ווין.

„די קאַנאַדער רעגירונג — איז אין דער דאָזיקער תשובה געזאָגט געוואָרן — מאַכט נישט קיין שום אונטערשייד צווישן ראַסן און רעליגיעס. זי מישט זיך אויך נישט אין די רעליגיעזע מיינונגען פון אירע בירגער'. „אין מעריטום" איז זי גרייט, צו באַזאָרגן מיט ערד יעדן איינוואַנדערער, וואָס האָט דעם ערלעכן ווילן, זיך צו באַזעצן אין קאַנאַדע אויף ערדאַרבעט. עס וואָלט אָבער זייער גוט געווען, ווען דאָס זאָלן זיין מענטשן, וואָס האָבן געניג דערפאַרונג אין ערדאַרבעט און פאַרמאָגן אויסער דעם די פינאַנציעלע מעגלעכקייט, נישט צו דאַרפן פאַרלאַנגען אונטערשטיצונג פאַר דעם ערשטן שניט פון זייערע פעלדער".

גלייכצייטיק האָב איך באַקומען אַ מיטטיילונג פון דער עסטריי־כישער רעגירונג אין ווין, איך זאָל וויסן, אַז צוזאַמען מיטן בריוו פון דער קאַנאַדער רעגירונג איז אָנגעקומען פאַר מיינעטוועגן אַ גאַנצער קאַסטן מיט פראָפאַגאַנדע־בראָשורן אין דייטש וועגן דער אויסוואַנדע־רונג קיין קאַנאַדע. האָט דאָס דער פאָסט־אַמט פאַרהאַלטן, ביז די רע־גירונג וועט נישט אַנטשיידן, צי מען זאָל מיר דעם קאַסטן מיט די ברא־שורן איבערגעבן, אַדער מען זאָל אים קאָנפיסקירן. אויסער דעם האָט מיר די עסטרייכישע רעגירונג אָנגעזאָגט, איך זאָל וויסן, אַז עסטריי־כישע בירגער טאָרן נישט שרייבן קיין בריוו צו אויסלענדישע רעגירונ־גען, נאָר זיי מוזן דאָס טאָן דורך דער פאַרמיטלונג פונעם אויסערן־מיניסטעריום.

אַ בעסערע ווירקונג האָט געהאָט מיין מעמאָראַנדום צו דער גא־ליציישער שטאַטהאַלטעריי, ווייל עס איז תיכף געמאַכט געוואָרן אַ שטרענגע געריכטלעכע און אַדמיניסטראַטיווע אונטערזוכונגען קעגן אַלע אויסוואַנדערונגס־אַגענטורן אין גאַליציע און אייניקע פון זייערע פאָרשטייער זענען דאָן אַרעסטירט געוואָרן.

עס איז אָבער שווער געווען אויסצוגעפינען אַ געזעצלעכע סיבה, די אַגענטן צו באַשטראָפן, ווען די באַשווינדלטע וואַנדערער האָבן בשום אופן נישט געוואָלט מאַכן קיין קלאגעס. מיר האָבן זיי דערציילט שוי־דערלעך שרעקלעכע עוולות און ביים געריכט האָבן זיי געשוויגן און נישט געוואָלט גארנישט זאָגן.

האָט דאָס געריכט געדאַרפט זוכן זייטיקע עברות אויף צו קענען באַשטראָפן די אַגענטן. האָט מען געזוכט, צי זיי שווינדלען נישט וועגן

שטייערן אדער צי זיי באזארגן נישט די וואנדערער מיט פאלשע פאס־פארטן. איז דעמאלט אויסגעפונען געווארן דער איינציקער פארברעך, פאר וועלכן מען האט זיי געקענט באשטראפן, וואס זיי האבן געלאזן אויסוואנדערן מיליטער־פליכטיקע יונגעלייט — און דערפאר האט מען זיי שטרענג באשטראפט.

די עסטרייכישע רעגירונגס־קרייזן האבן באשלאסן צו געבן אויס־וואנדערונגס־אגענטן שווערע שטראפן און דאס האט מען געוואלט דורכ־פירן אזוי שטיל, אז די עפנטלעכע מיינונג זאל דערפון גאר נישט וויסן. פאר דער דורכפירונג פונעם פראצעס האט מען אויסגעקליבן א ווינקל־שטעטל אין מערב־גאליציע. געדארפט מאכן דעם פראצעס האט מען אין קראקע אדער אין בראד. האט מען אבער אויסגעקליבן דאס שטעטל וואדאוויץ, ווהין עס איז נאך דעמסטמאל נישט געווען אפילו קיין באן־פארבינדונג.

אין דער צייט פון יענעם פראצעס בין איך נישט געווען מער אין דער סאנדזער געגנט. איז כאטש עס איז אויך דעמסטמאל ארויסגעגעבן געווארן פאר מיינעטוועגן אן איינלאדונג אלס עדות קעגן די אגענטן. האט מען מיך נישט געקענט געפינגען, ווייל איך בין שוין געווען בייַ מיינע עלטערן אין קראקע.

שפעטער בין איך געווויר געווארן, אז הגם איך בין טאקע געפופן געווארן בלויז פאר אן עדות, האט מען אבער ביים געריכט געפלאנט, מיך ארויינצופלאנטערן אין דער פראגע פון מיין קארעספאנדירן מיט אויסלענדישע רעגירונגען.

קאפיטל 68

איך נעם זיך אונטער צו רעדאגירן א העברעאישע צייטונג

מיין ארויסטרעטן קעגן דער ציקאריע־פאבריק פון די ברידער פראנק, וועגן וועלכן איך האב שוין פריער געשריבן, האט מיך גע־בראכט אין פארבינדונג מיט א גרויסן באנשטיין פון טארנאוו, וואס איז געווען א רייזנדיקער אגענט פון דער יידישער ציקאריע־פאבריק

„פאסט און מייערהאף" און ער האָט געהאָט ארויסגעגעבן אַ חיבורל מיטן נאָמען „זכרון בספר" וועגן דער כשרות פון ציקאָריע.

אָט דער בארנשטיין האָט דעמאָלט אָפּגעקויפט אַ העברעאישע צייטונג מיטן נאָמען „השמש", וועלכע האָט גראָד דענסטמאָל אָנגעהויבן דערשיינען אין דער מזרח־גאַליציישער שטאָט קאָלאָמיי — און ער האָט איבערגעגעבן די רעדאַקציע פון דער דאָזיקער צייטונג דעם באַוווסטן שריפטשטעלער ראובן אשר ברוידעס, ער זאָל זי פירן אינעם גייסט פון דער כשרער ציקאָריע. האָט דאָס אָבער ברוידעס נישט געטאָן. דער ענין ציקאָריע האָט אים ווייניק וואָס אינטערעסירט. איז מען זייער אומצופרידן געווען פון זיין רעדאַגירן די צייטונג און מען האָט כסדר נאָר געקלערט, ווי אַזוי אים צו פטרן.

גראָד דעמאָלט האָב איך געהאָט אָנגעשריבן אַ בראָשור וועגן דער ציקאָריע־פראָגע מיטן נאָמען „דברי אמת ומשפט", וועלכע האָט געזאָלט אָפּגעדרוקט ווערן דורך בארנשטיינען פון טארנאָוו. האָט עס אָבער געזומען אַ לאָנגע צייט, איידער מיין בראָשור איז איבערגעגעבן געוואָרן צום דרוק. בין איך צוליב דעם אַוועקגעפאָרן קיין טאַרנאָוו, פֿערזענלעך געווויר צו ווערן וועגן דעם גורל פון מיין בראָשור. האָט מיר בארנשטיין פאָרגעלייגט, איך זאָל איבערנעמען די רעדאַקציע פון „השמש" אויף ברוידעסעס פלאַץ.

אַזאַ פאָרשלאָג האָט מיר דעמאָלט זייער געפאָלן. ווי אַ 21 יעריקער בחור האָב איך זיך אין אים אָנגעכאַפט ממש „מיט הענט און מיט פיס". ראובן אשר ברוידעס האָט אין דער דעמאָלטיקער העברעאישער ליטעראַטור געשפילט די ראָל פון אַ צווייטן סמאָלענסקין. קומט מען פלוצים און מען שלאָגט פאָר מ י ר, אַ יונגן מענטשן, וואָס דראָפּעט זיך אַרויף צו די הויכן פון דער ליטעראַטור, איך זאָל איבערנעמען זיין שטעל.

איך האָב נישט געלאָזט ווארטן אויף מיין תשובה און איך האָב תיכף געענטפערט: „הנני כי קראת ליִ", כאָטש איך האָב נאָך נישט געהאַט קיין קלאָרע מיינונג וועגן די פליכטן פון אַ צייטונגס־רעדאַקטאָר. און וועג איך טראַכט זיך אַריין הייַנט, ווי ווייט לייכטזיניק איך בין געווען אין מיין גלויבן, אַז איך האָב די פעאיקייט, צו פירן די רעדאַקציע פון אַ העברעאישער צייטונג, מוז איך זיך אַליין וווּנדערן איבער דער גרויסער מאָס פון מיין צוטרויען צו זיך אַליין.

ערשט פיל שפעטער בין איך געווויר געוואָרן, אַז צו רעדאַגירן אַ העברעאישע צייטונג, איז נישט גענוג, וואָס איך האָב דענסטמאָל געקענט גוט די שפּראַך און איך האָב אויך געהאַט די פּעאיקייט צו שרייבן וועגן אַלע פראַגן פונעם לעבן. איך האָב זיך איבערצייגט אַז מען דאַרף חוץ דער שפּראַך־קענטעניש האָבן דורכאויסיקע דערפאַרונ־גען אינעם לעבן, מען דאַרף אויך האָבן מיטגעלעבט פאַרשיידענע פאַ־ליטישע קאַמפן, ביי וועלכע מען באַקומט נישט תמיד אַ „קניפּ אין בעקל" פאַר שיין דרשענען.

די ערשטע וואָך אין חודש חשוון 1889 בין איך אָנגעקומען אין קאָלאָמיי פאַרן רעדאַקטאָר פון דעם העברעאישן וואָכנבלאַט אויף דער שטעלע פון אַזאַ באַווסטן שרייבער, ווי עס איז געווען ראובן אשר ברוידעס, דער מחבר פון די העברעאישע ראָמאַנען „הדת והחיים" און „שתי הקצוות". דער אַרויסגעבער פון דער צייטונג איז געווען אַ געווי־סער גאָטליב, אַ באַרימטער בדחן, וואָס האָט געמאַכט אַ לעבן פון זאָגן גראַמען אויף חתונות און ביי אַזאַ געלעגנהייט, ווען עס איז איטלעכן געווען גרינג אויפן האַרצן, פלעגט ער קלייבן אָבאָנענטן אויף זיין צייטונג.

שרייבן האָט ער נישט געקענט און האָט טראָץ דעם דורכאויס גע־וואָלט שרייבן אַרטיקלען מיט זיין נאָמען. האָט מיך דער־אַ פאַרלאַנג שטאַרק געקרענקט, ווייל עס איז געווען קעגן מיינע דעמאָלסדיקע עטי־שע פּרינציפּן, איך זאָל שרייבן אַרטיקלען און לאָזן אונטערשרייבן אַן אַנדערן. אויסער דעם האָב איך אַליין נאָך געוואָלט, מיין נאָמען זאָל דערמאָנט ווערן אין דער צייטונג עטלעכע מאָל אין יעדן נומער — און גאָטליב פון זיין זייט האָט באַהויפּטעט, אַז ער האָט דאָס רעכט דערויף.

זענען צוליב דעם אַרויסגעקומען מחלוקותן צווישן מיר און גאָט־ליבן — און איך בין געווען גרייט, צו פאַרלאָזן מיין רעדאַקטאָר־בענקל באַלד אויף דער צווייטער וואָך, ווי איך בין אָנגעקומען אין קאָלאָמיי. אַזוי ווי איך האָב אָבער געפילט אַ גרויסע אחריות לגבי באַרנשטיינען, האָב איך איינגעזען, אַז איך טאָר גאָרנישט טאָן וועגן דער צייטונג אָן באַרנשטיינס וויסן. אָבער ביז איך האָב געקראָגן די געלעגנהייט, צו קענען זיך פערזענלעך דורכשמועסן מיט באַרנשטיינען, האָב איך זיך דערווייל איבערגעבעטן מיט גאָטליבן און איך בין ווייטער פאַרבליבן זיצן אויף מיין רעדאַקטאָרסקן בענקל.

לאַנג האָט אָבער מיין שלום מיט גאָטליבן נישט געדויערט. איך בין דעמאָלט געווען אַזוי נאָאיוו צו גלייבן אין דער ריכטיקייט פון יעדן געדרוקטן וואָרט. איך האָב נישט געקענט באַגרייפן, ווי עס קענען אַזעלכע מענטשן ווי בארנשטיין און גאָטליב טרינקען פראַנקס ציקאָריע, ווען זייער צייטונג האָלט אין איין אייניריידן, אַז פראַנקס ציקאָריע איז נישט כשר. האָב איך איינגעזען, אַז מען דאַרף די צייטונג באַגראָבן — און איך האָב זיך געסטאַרעט דעם בארנשטיין צו איבערצייגן, אַז עס לוינט זיך נישט אַרויסצוגעבן די צייטונג און מען דאַרף זי פאַרמאַכן.

אין קאָלאָמיי האָב איך מיך אויך אויסגעהאַלב פון מיין רעדאַקציע איבערצייגט, אַז ריידן און טאָן זענען צוויי פאַרשיידענע מידות. דאָס ערשטע מאָל אין מיין לעבן האָב איך דאָרט באַגעגנט יידן, וואָס גייען שבת צום דאָווענען און רייכערן דערנאָך אַ ציגאָר, אָדער פאָרן צו דער באַן. דאָרט האָב איך אויך געזען דאָס ערשטע מאָל, ווי מען מאַכט טלי־תים — און שטעלט זיך פאָר מיין שרעקלעכע אַנטוישונג, ווען איך האָב געזען, אַז מען אַרבעט ביי די טליתים אום שבת.

די גאַנצע צייט, וואָס איך האָב געפרעדיקט „השכלה", איז ביי מיר געווען אַן אַנגענומענער כלל, אַז מען טאָר נישט אָנרירן די פאַרשריפטן פון דער אמונה. דאָס האָט פאַראורזאַכט אַ ריס אין מיין נשמה, ווען איך האָב געזען, אַז מען פאַרשוועכט די אמונה עפּנטלעך און מען שעדיקט דערמיט די אַרבעט פון אַלע, וואָס האָבן זיך מקריב געווען פאָר דער פאַרשפּרייטונג פון דער השכלה.

אומעטום וו איך בין ביז דעמאָלט געווען, סיי אין ווין און סיי אין בערלין אָדער קעלן, האָב איך געזען, אַז די וואָס ווילן פאַרשפּרייטן בילי־דונג צווישן יידן זענען אַליין אָפּגעהיט פון עובר זיין עפּנטלעך אפילו אויף דער קלענסטער עברה אָקעגן דער יידישער אמונה, ווייל זיי פאַר־שטיין, אַז מען שעדיקט דערמיט דעם פרעסטיזש פון דער השכלה, האָט דאָס מיך שרעקלעך אויפגערעגט, ווען איך האָב אין קאָלאָמיי געזען דאָס קעגנטייל פון דעם.

כאַראַקטעריסטיש פאָר קאָלאָמיי איז, וואָס איך האָב דאָרט געטראָפן אַ יידישן מלמד אַן אָטעאיסט, אַנגעטאָן עכט אַלטמאָדיש, אין אַ לאַנגער שאַרזשענער קאַפּאָטע און אַ פאַרשמאָלצענע יאַרמולקע אויפן קאָפּ, וועל־כער פלעגט לערנען מיט זיינע תלמידים חומש־רש"י און ער האָט זיך

דערביי נישט געקענט איינהאַלטן פון מאַכן פאַר זיך שטילערהייט אפי־
קורסישע באַמערקונגען, אַ שטייגער ווי: „וידבר, ער האָט גערעדט, וועד
האָט גערעדט? וועד האָט עס געהערט, ווי מען האָט גערעדט? אל משה,
צו משה, וועז איז געווען אַ משה? וועד האָט אַזאַ ליגן אויסגעטראַכט?"
אַדער „ומדרש אגדה אומר, דער מדרש אגדה זאָגט, ס׳איז אפילו ליגן,
נאָר אַז דער מדרש זאָגט, זאָגט ער".

חוץ דער אפיקורסות איז דער מענטש געווען אַ בקי אין כלערליי
רעליגיעזע און וועלטלעכע ידיעות, אַ „גייענדיקע ענציקלאָפּעדיע" אין
פילאָסאָפיע און געשיכטע. האָב איך מיר דערפאַר אָפט מאָל געמאַכט
דאָס פאַרגעניגן, אים צו באַזוכן אין זיין הייזקע, צו וועלכער עס איז
דענסטמאָל וויינטער־צייט געווען כמעט לעבנס־געפערלעך צוצוקומען,
ווייל זי האָט זיך געפונען אין אַ ווינקל־גאַסל, וואָס איז נישט קיינמאָל
אָפּגערייניקט געווארן פון אייז און שניי — און דער וועג אַהין איז גע־
וען זייער אַ גליטשיקער. דאָס זעלביקע איז אויך געווען, וען מען האָט
געדאַרפט אַרויפקלעטערן צו זיין דירה איבער אַ צעבראָכענע
הילצערנע טרעפלעך.

ריידנדיק מיט יענעם מלמד האָט מען נאָר געדארפט דערמאָנען
דעם נאָמען פון וועלכן ס׳איז שרייבער אַדער גלאט אַזוי אַ היסטאָריש
פיגור, האָט ער באַלד אָנגעהויבן רעדן וועגן די מיינונגען פון יענעם
שרייבער צוזאמען מיט פאַרשיידענע פרטים פון זיין לעבן און זיינע
גייסטיקע שאַפונגען און ווי אזוי די מיטמענטשן האָבן אים באַהאנדלט.

זייער אַ ליכטיקער טיפּ איז דענסטמאָל געווען דער רב פון דער
שטאָט, ר׳ הלל ליכטענשטיין, דער מחבר פון ספר „משכיל אל דל" און
„עת לעשות", וועלכער איז געווען באַקאנט אין דער יידישער וועלט מיט
זיין צונאָמען „סיקסער", וויל ער האָט געשטאמט פון דער שטאָט סיקס
אין אונגארן.

דאָס איז געווען איינער פון די פראָמינענטסטע מוסרניקעס, וואָס
יידן האָבן פאַרמאָגט, ער איז צוליב זיין מוסר־זאָגן אַרויסגעטריבן גע־
וארן פון לאנד צו לאנד, ביז ער האָט געפונען אַ „מקום־מנוחה" אין
קאַלאָמיי.

ר׳ הלל פלעגט פראווען יעדן שבת אַ רבישן טיש מיט חסידישע
מנהגים, האָב איך אים צוליב דעם כמעט ווי אויסגעלאַכט. ער פלעגט

דרשנען מיט ראשי־תיבות און סופי־תיבות, פלעג איך אים דערפאר אפטמאל לאכן אין פנים אריין.

איך האב אבער שפעטער געזען זיינע ספרים, אין וועלכע עס זענען געווען אנגעשריבן פאר יידן די העכסטע מאראלישע פרינציפן, וואס וואלטן געקענט איבערזעצט ווערן אין אלע שפראכן פון דער וועלט, כדי צו קענען ווייזן, ווי הויך עס שטייט די יידישע מאראל, האב איך מיך דעמאלט געשעמט פאר יעדן נישט־בכבודיקן ווארט, וואס איך האב אמאל ארויסגעזאגט קעגן דעם קאלאמייער רב.

קאפיטל 69

אויפן וועג קיין קאלאמיי

פארנדיק פון קראקע קיין קאלאמיי, איבערצונעמען דארט די רעדאקציע פון דער העברעאישער צייטונג „השמש", האב איך געדארפט ווארטן עטלעכע שעהן אין לעמבערג, וו־ איך בין שוין אמאל מיט דריי יאר צוריק געווען, וועו איך האב געזוכט די הילף פון די לעמבערגער יידישע פירער קעגן דער גאליציישער לאנדעס־רעגירונג אין דער פראגע פון די אגראר־קרייזן.

אין מיין יוגנטלעכן ענטוזיאזם האט זיך מיר דעמאלט אויסגעדאכט, אז איך וועל מיט מיינע פשוטע ארגומענטן אלעמען איבערצייגן, ווי אזוי מען קען פארוואנדלען די אנטיסעמיטישע טענדענצן פון די אגראר־קרייזן אין אן אינסטיטוציע, וואס היט זיך, נישט צו שעדיקן די אינטערעסן פון די יידן אין די דערפער.

פארשטייט עס זיך אויך, אז איך האב זיך אויף שריט און טריט אנגעשלאגן אויף אזוי פיל שטערונגען פאר וועלכע איך בין געבליבן שטיין אין גאנצן הילפלאז — און נאר דער כח פון מיין יוגנטלעכן ענטוזיאזם האט מיך אפגעראטעוועט פון פארצווייפלונג.

אלט געווען דענסטמאל בין איך נישט קיין פולע 18 יאר. מיט מיין אויסזען און מיט מיין גאנץ באשיידענער קליידונג, האב איך אויך נישט געקענט אימפאנירן — און וועו איך האב זיך אוועקגעשטעלט ארגומענטירן פאר מיין פארלאנג, האב איך אין יענער צייט נאך נישט

פאַרמאָגט די נייטיקע באַרייַדעוודיקייט צו קענען האָבן די געווינטשטע ווירקונג.

האָב איך אין מיין דעמאָלסדיקן צושטאנד און מיט מיינע מיטלען נישט געקענט אָנקומען צו די אנטשיידענע רעגירונגס־קרייזן. איך האָב אויך נישט געקענט צוקומען צו די גרויסע אייַנפלוסרייכע יידן — און וועז איך האָב זיך באַקלאָגט אויף מיין מערכה אין דער אכסניא, ווו איך בין אייַנגעשטאנען, האָט מען מיר געראָטן, איך זאָל גיין זען דעם לעמבערגער רב, ר׳ הירש אָרענשטיין, ווייל נאָר אַזא מענטש ווי ער קען מיר העלפן, איך זאָל מיט מיינע אַרגומענטן קענען צוקומען דאָרט, ווו עס נייטיקט זיך.

פאָלגענדיק די דאָזיקע עצה, האָב איך זיך געסטארעט נעענטער זיך צו באַקענען מיט ר׳ הירש אָרענשטיין, וועלכער האָט דענסטמאָל ווי דער לעמבערגער רב געווען אַ וואָרט אין אַלע פראָגן פונעם יידישן לעבן אין גאַליציע, ווייל ער איז געווען באַליבט און געאַכטעט ביי אַלעמען, סיי ביי די לומדים און סיי ביים ברייטן המון.

פון מיין קורצן געשפּרעך מיט ר׳ הירש אָרענשטיין האָב איך געזען, אַז איך האָב די זכיה, צו ריידן מיט אַ גאון, אַן אַריסטאָקראט, וועלכער האָט נישט קיין פאַרשטענדעניש פאַר די אַלטעגלעכע באַדערפענישן פונעם אָרעמען גאַליצישן ייד. און דאָס וואָס ער איז געווען באַליבט ביי די ברייטע מאסן פון דער לעמבערגער באַפעלקערונג, איז עס נישט געווען צוליב זיין גרויסער למדנות, אויף וועלכער דער ברייטער עולם איז נישט געווען קיין מבין, נאָר צוליב זיין גרויסן יחוס, וואָס ער איז אַרויסגעקומען פון אַ גזע רבנים, וואָס האָבן „געקיי־ניגט״ אין לעמבערג דורך עטלעכע דורות — און איבערהויפּט אַן יעדער שכירות.

בעת איך האָב געזוכט די מעגלעכקייט, צו קענען האָבן אַ שמועס מיטן לעמבערגער רב, האָט מען מיר אָנגעוויזן, אַז אויב מען וועט מיך נישט צולאָזן צו אים אין הויז אָדער אין דער בית־דין שטוב, וועל איך אים זיכער קענען טרעפן אין גאַס, ווו ער פלעגט יעדן נאָכמיטיק אַרומשפּאַצירן און זיך געווייַנטלעך אַוועקשטעלן פאַר אַ געוויסער פאַ־טאָגראפישער סטודיאָ, צו קוקן דאָרט אויף די בילדער פון שיינע פרויען.

האָט דאָס לכתחילה געמאַכט אויף מיר אַ שלעכטן אײַנדרוק — און ווען איך בין דאָן נעבעטער צו אים צוגעקומען און איך האָב אַנגעריט זײַן ארבל, האָט דער רב תיכף אויסגעדרייט דעם פּנים פון די בילדער און אַ זאָג געטאָן: „אויב אַזוי, איז דער רמב"ם גערעכט".

דער שמש, וואָס האָט דעם רב באַגלייט, האָט מיך אַפילו געוואָלט אַוועקשטופּן. האָט דאָס דער רב נישט דערלאָזן און אַזוי ווי איך האָב דאָן אין קורצע ווערטער פאַר אים פאַרגעלייגט דעם ענין, ווענן וועלכן איך בין געקומען קיין לעמבערג, האָט ער מיך געבעטן, איך זאָל אים באַגלייטן צו זײַן הויז, ווו ער וועט קענען בעסער משיג זײַן די זאַך, וואָס איך האָב אים דאָ פאַרגעלייגט.

גייענדיק אזוי, האָט ער מיר אויך איבערגעחזרט די קשיא פונעם רמב"ם, וואָס איז אים היינט אײַנגעפאלן. דערבײַ האָט ער מיר אויך איבערגעגעבן די קשיא מיטן תירוץ. איז אָבער מיין מוח געווען אַזוי פאַרפלאַנטערט מיט דער אָנגעלעגנהייט, וועגן וועלכער איך בין געקומען קיין לעמבערג און ווו איך האָב בלויז געהאט דורכפאלן, אַז איך האָב מיך דאָן גאָרנישט צוגעהערט צו דער גאַנצער קשיא מיטן תירוץ.

בײַ דער זעלביקער געלעגנהייט בין איך אָבער געוואָר געוואָרן, אַז ווען עס אַרבעט זיך אַמאָל אויס בײַ ר' הירש אָרענשטיין אַ תירוץ אויף אַ קשיא, וואָס פאַלט אים אײַן גייענדיק אין גאַס, שטעלט ער זיך געוויינטלעך אַוועק בײַ אַ פאַטאָגראפישער סטודיאָ און דענקט דאָרט דורך דעם ענין פון זײַן קשיא.

בעת ער קוקט אויף די פאַטאָגראפיעס, האָט זיך יעדן געקענט אויסדאכטן, אַז דער רב איז אין זײַ אַזוי שטארק פאַראינטערעסירט, אז ער טייטלט אַזש מיט די פינגער אויף זיי. אָבער אין דער אמתן פלעגט ער גאָר טייטלען מיט די פינגער אויף די שטעלן פון דער גמרא אָדער רמב"ם, וועלכע ער האָט מיט זײַן גייסטיקן אויג געלייענט פון אויסנווייניק, כאָטש עס האָט זיך אויסגעדאכט, אז ער ווייזט מיט די פינגער אויף די בילדער.

איצט, ווען איך בין אַנגעקומען קיין לעמבערג אויף מיין וועג קיין קאַלאָמיי, האָט שוין ר' הירש אָרענשטיין נישט געלעבט — און היות איך האָב דעמסטמאָל געקענט פון די לעמבערגער משכילים בלויז דעם נאָמען ש מ ו א ל פ י ל י ב , בין איך אים געגאַנגען באַזוכן.

די לעמבערגער משכילים זענען דעמאָלט געווארן שטאַרק אָנגע־דרודלט אייגער קעגן דעם אַנדערן — און בעת דער דאָזיקער פיליב איז אין מיינע אויגן געווען אַ מענטש, וואָס עס איז כדאי מיט אים זיך צו באַקענען, האָט מען מיר שפּעטער פאָרגעווארפן, אַז איך האָב זיך נישט געווענדעט צום ריכטיקן אדרעס, ווייל פיליב איז אין לעמבערג געווען זייער פאָרהאַסט.

ער איז געווען דאָס אייניקל פון אַ גרויסן גביר מיטן נאָמען אהרן פיליב. אָבער אַזוי ווי יענער גביר האָט געהאט אַ גאנצן מנין זין מיט טעכטער און עטלעכע מנינים אייניקלעך, איז זיין עשירות אַזוי צע־ברעקלט געווארן, אַז עס איז אויף יעדן אויסגעקומען נישט מער ווי עטלעכע טויזנט גולדן.

וועג איך בין דענסטמאָל געווען ביי שמואל פיליבן אין הויז, איז ער נאָך געווען אַ בחור און ער פלעגט שרייבן מאמרים אין די פאָרשיי־דענע העברעאישע צייטונגען. גראד דענסטמאָל האָט ער אויך געהאט צוגעגרייט אַ יידיש טעאַטער־שטיק מיטן נאָמען „שמשון הגבור", צו וועלכן עס האָט דער באַוווסטער חזן ברוך שור אָנגעשריבן די מוזיק און דערפאר פאָרלוירן זיין שטעל ווי אַ חזן אין דער לעמבערגער שול.

אין דער זעלביקער צייט איז שמואל פיליב געשטאנען אין פאָר־בינדונג מיט די גרעסטע העברעאישע שרייבער — און אַזוי ווי נחום סאָקאָלאָוו האָט דענסטמאָל אַרויסגעגעבן זיין „האַסיף" און שאול פינחס ראבינאָוויץ דעם „כנסת ישראל", — האָט זיך אונדזער שמואל פיליב פאָרבונדן מיט שאלתיאל אייזיק גרעבער, אַרויסצוגעבן אַ גאַליציאנער העברעאישן יאָרבוך מיטן נאָמען „בית אוצר הספרות", וווּ מען האָט לכתחילה געוואָלט ווייזן די רוסישע העברעאיסטן — אז גאַליציע איז נאָך אלץ אַ קוואל פון השכלה.

האָבן זיך אָבער די צוויי שותפים גיך צוקריגט און גרעבער האָט איבערגעגעבן די רעדאקציע פון זיין צווייטן יאָרבוך „אוצר הספרות" צו ראובן אשר ברוידעס, וועלכער איז דאָרט אין אַ הקדמה אָנגעפאלן אויף שמואל פיליבן מיט פאָרשיידענע שטעכוועדטלעך.

שפּעטער האָט שמואל פיליב אַרויסגעגעבן צוויי העפטן שירים פון ר׳ יהודה הלוי און רב האי גאון מיט זיינע אָנמערקונגען. פאָרשיידענע שרייבער האָבן די העפטן אַזוי ארונטערגעריסן, אַז דער משורר האָט

פון דעמאלט אן אויפגעהערט שרייבן — אזן געשטארבן איז ער נאכן פארענדיקן די וועלט־מלחמה אין ד׳ אלול תרע״ט (1919) אין א דארף נעבן פשעמישל, ס״ה 57 יאר אלט.

קאפיטל 70

א ביסל וועגן קאלאמייער יידישן לעבן

ווי דער רעדאקטאר פון א צייטונג אין קאלאמיי, האב איך זייער שטארק געוואלט ארויינדרינגען אין דער פירונג פון די דארטיקע יידן, כדי צו קריגן די געהעריקע השפעה פאר מיין צייטונג.

אין יענער צייט האט די שטאט געטראגן א יידישן כאראקטער. דרייסיק פון די גרעסטע גאליציאנער שטעט האבן גראד דענסטמאל באקומען דאס רעכט פון אן אויטאנאמער פארוואלטונג און יידן האבן דערביי געהאט דאס גרויסע ווארט, ווי בירגערמייסטער אדער פאר־טרעטער פונעם בירגערמייסטער, לויטן אפמאך פון די פאליטיקער פון יעדער שטאט.

די פארהעלטנישן ביי דער פירונג פון די דאזיקע שטעט זענען דאן געווען אזעלכע, אז דארט ווו יידן זענען געווען אין דער מינאריטעט, זענען די שטעט געווען פארבאדן אין חובות און די קאסעס זענען שטענדיק געווען ליידיק. אנדערש איז דאס געווען אין אזעלכע שטעט, ווו יידן זענען געווען אין דער מערהייט און דער בירגערמייסטער איז געווען א ייד. די פארוואלטונג פון אזא שטאט איז דעמאלט געווען א געזונטע, די קאסע א פולע און דער יידישער בירגערמייסטער האט דערביי געמאכט א פיינעם לעבן.

קאלאמיי איז דענסטמאל אויך געווען צווישן יענע גליקלעכע שטעט, אבער דער יידישער בירגערמייסטער (וויזעלבערג איז געווען זיין נאמען) איז א קורצע צייט פריער א קאפעלע דורכגעפאלן מיט דער „לאקאל־באן״ קיין סלאבאדא, וועלכע ער האט געלאזט פירן דורך די הויפט־גאסן פון שטאט און האט דערמיט געשטעלט אין געפאר דאס לעבן פון די מענטשן.

אזוי ווי עס זענען דאן פארגעקומען עטלעכע באן־קאטאסטראפעס

מיט פאַרלוסטן פון מענטשלעכע לעבנס, האָט מען דערפאר פאַראנט־וואָרטלעך געמאַכט דעם בירגערמייסטער און ער האָט זיך פאַר אַ ווייַלע געמוזט צוריקציען פון דעם פאַרוואלטונגס־פראָנט, האָט ער דאן געלאָזט אויסקלייבן פאַר אַ בירגערמייסטער אַ רייכן גוי מיטן נאָמען בילאָוס, אָבער ער איז אַלץ געבליבן דער אָנפירער אין דער פאַרוואלטונג פון דער שטאָט און ער האָט געפירט דעם בירגערמייסטערס האַנט, ווי ער האָט געוואָלט.

קאָלאָמיי האָט אויך דענסטמאָל פאַרמאָגט אַ חברה „גוטע יונגען", וועלכע האָבן קאָנטראָלירט די פּאָליטיק פון דער שטאָט און באַזאָרגט די מיטגלידער מיט פּרנסות. האָט מען מיך איינמאָל אַריינגעפירט אין דער דאָזיקער געזעלשאַפט פאַר אַ פּראָבע. האָב איך זיך דאָרט אויפ־געפירט אַזוי אומגעשיקט, אַז מען האָט דאָן תיכף דערקענט, אַז איך באַלאנג נישט דאָרט אהין. מיינע פאַרדינסטן פאַר אַ גאַנצער וואָך זענען דענסטמאָל נישט געווען גענוג, צו קענען פאַרברענגען איין האַלבע שעה אין יענער געזעלשאַפט.

עס האָט זיך אין קאָלאָמיי אויך געפונען אַ היבשע גרופּע משכילים, צווישן וועלכע עס האָט דענסטמאָל אַרויסגעשיינט דער היסטאָריקער מיכל זיידמאן, דער בעלעטריסט דוד ישעיה זילבערבוש און דער פילאָלאָג משה שולבוים.

בשותפות מיט די שטעט סניאטין און בוטשאטש האָט דעמאָלט קאָלאָמיי אויסגעווייטלט אַ ייד ווי אַ פאַרטרעטער צום עסטרייכישן פּאַרלאמענט.

אין דער צייט, וואָס איך בין געווען אין קאָלאָמיי, איז דער דע־פוטאט פון דער שטאָט בשותפות מיט סניאטין און בוטשאטש אינעם עסטרייכישן רייכסראט געווען ראבינער ד"ר יוסף שמואל בלאָך, וועל־כער איז דאן באַטראכט געוואָרן ווי דער „מליץ יושר" פון כלל־ישראל. אינעם ווינער פאַרלאַמענט האָט דאן געהערשט אַ שטאַרקע אַנטיסע־מיטישע שטרעמונג. ס'איז געווען נאָכן פראָצעס פון טיסא־עסלאָר, וווּ מען האָט געהאט געמאַכט אַ שרעקלעכן בלוט־בילבול אויף יידן אוֹן די יידן זענען אַרויס פריי. אַ קורצע צייט שפּעטער איז געמאַכט געוואָרן אַ בילבול אויף אַ דאַרפישן ייד מיטן נאָמען משה ריטער, אַז ער האָט פאַרפירט אַ שיקסע און אַזוי ווי ער האָט געזען, אַז זי איז שוואַנגער,

האָט ער איר אַרויסגעשניטן דעם „עמבריאָ" פונעם בויך אין דער צייט, בעת ער האָט זי דערהרגט.

צום פּראָצעס פון די טיסא־עסלאַער אָנגעקלאָגטע האָט פּראָפעסאָר אויגוסט ראָהלינג פון פּראָג אַרויסגעגעבן אַ „מעמאָראנדום", אין וועלכן ער האָט געוואָלט באַווייזן פון דער גמרא און אַנדערע רבנישע ספרים, אַז יידן באַנוצן קריסטלעך בלוט צו מצות. האָט אים דעמאָלט אונדזער ד"ר בלאָך אָפּגעענטפערט אין אַ באַזונדער ביכל, אַז דער פּראָפעסאָר קאָן גאָר נישט קיין גמרא און וועט ער וויל שוועכן פּאָר זיין באַהויפּטונג, וועט דאָס זיין אַ פּאַלשע שבועה. צוליב דעם דאָזיקן זאָג, אַז דער פּראָפעסאָר וויל פּאַלש שוועכן, האָט דעמאָלט ראָהלינג געמוזט פּאַרקלאָגן בלאָכן צום גערעכט.

אַזוי ווי דאָס איז שוין געווען נאָך דער אויסווייזונג פון ד"ר בלאָך צום רייכסראט, האָט ראָהלינג געמוזט גיין מיט זיין קלאגע צום פּאַר־לאַמענט, וואָס האָט געדארפט צונעמען ביי בלאָכן זיין „אימוניטעט" און אים אַרויסגעבן צום געריכט. האָט דאָס דער רייכסראט געטאָן — און וועט דאָס געריכט האָט שפּעטער געוואָלט באַשטימען אַ טערמין פּאַרן פּראָצעס, האָט ראָהלינג אָפּגעבעטן, אַז ער איז נאָך נישט פּאַרטיק, ביז ער האָט ענדלעך דערקלערט, אַז ער טרעט צוריק פון דער קלאגע און ער איז גרייט צו באַצאָלן די געריכטס־הוצאות.

פון דעסטוועגן האָט דער דאָזיקער נצחון בלאָכן ווייניק וואָס גע־האָלפן און ווען ער האָט אין 1885 פּרעזענטירט דאָס צווייטע מאָל זיין קאַנדידאטור, איז קעגן אים אויפגעשטאנען אַ לעמבערגער אד־וואָקאט מיטן נאָמען ד"ר עמיל ביק, וואָס האָט אויסגעשטרעקט די האַנט נאָך בלאָכס מאַנדאט און עס איז דאן אויסגעבראָכן אַ שאַרפּער קאַמף.

אינטערעסאַנט איז צו וויסן, אז אויף בלאָכס זייט איז געשטאנען די ווינער רעגירונג. דער מיניסטער־פּרעזידענט, גראָף טאַאָפּפע, האָט געוואָלט באַנוצן בלאָכן וויַ אַ בייטש קעגן די אנטיסעמיטן, נישט צו לאָזן זיי פּאָליטיש וואקסן, נישט חלילה דערפּאר, וואָס ער האָט אַזוי געוואָלט שטארק באַשיצן די יידן, נאָר אזוי ווי די דעמאָלטיקע אַנטי־סעמיטישע העצער אין עסטרייך האָבן זיך אָנגעפּירט אויף די יסודות פון אַ דייטשן שאָוויניזם און מיט אן אויג אויף בערלין, דייטשלאנד

זאל קומען איינפירן אַ נייע אָרדענונג אין עסטרייך, האָט דער מיניס־טער־פּרעזידענט נישט געטאָרט דולדן אזא מין פּראָפּאגאנדע, איז אים דערפּאר געווען צו דער האַנט אַ ייד, וואָס זאָל די אנטיסעמיטן שטערן אין זייער אַרבעט מיט באַווייזן פון די אַלטע יידישע ספּרים.

אין לעמבערג האָט מען אָבער אויף דער זאַך אַנדערש געקוקט. דאָרט האָט מען געוואָלט האָבן אינעם רייכסראט אַ ייד, וואָס זאָל פאַרשטאַרקן דאָס פּוילישקייט פון די גאַליציאנער יידן, וויל טאָמער האָבן די גאַליציאנער יידן געהאט דענסטמאָל די מעגלעכקייט, צו דערווייַלן אַ ייד צום רייכסראט, איז דאָס געווען אַ דייטש אָדער אַ קעגנער פון די פּאָליאקן. דערווייל האָבן אָבער די פּאָליאקן אין 1880 געשלאָסן שלום מיט עסטרייך און דעקלאַרירט צו קייסער פראנץ יאָזעף: „ביי דיר שטייען מיר און מיט דיר ווילן מיר ווייטער שטיין!", האָבן זיי געוואָלט האָבן אַ ייד, וואָס זאָל נישט האָבן אין זינען אָנצופירן אַ מלחמה פאַר פרומקייט, ווי ר' שמעון סופר, אָדער פאַרטיידיקן דעם תלמוד, ווי בלאָך, נאָר איינעם, וואָס זאָל פאַרשפּרייטן פּוילישקייט צווישן די גאַליציאנער יידן.

דער קאמף קעגן בלאָכן פּאַרן ד"ר ביק איז בכן געווען אַ פאַרמעסט צווישן ווין און לעמבערג. יענער פאַרמעסט איז אָבער נישט געווען קיין אָפענער, ווייל עס האָט נישט קיינער געזאָגט גענוי וואָס ער וויל. פון ווין האָט מען טעלעגראפירט: „טוט וואָס איר קענט, אַז בלאָך זאָל דערווויילט ווערן!" און לעמבערג האָט אָנגעזאָגט צו אירע סטראטע־גיקער: „טוט וואָס איר קענט, אַז ביק זאָל דערווויילט ווערן!"...

האָט מען דעמאָלט אָנגעפירט אַן אַגיטאַציע, ביי וועלכער עס איז געווען אוממעגלעך, קלאָר צו דענקען און צו קומען צו אַ באַשלוס. יידן האָבן געמיינט, אַז אַ רייכסראט־דעפוטאט איז עפּעס אַזוינס ווי אַ שני למלך און האָט די גרעסטע דעה אין דער פּאָליטיק, האָט מען אייני־גערעדט די יידן, אַז טאָמער וועלן געווייַלט ביק, וועט מען פאַרמאָכן אַלע בתי־מדרשים, יעדער ייד וועט אויך מוזן ארומשניידן זיין לאָנגע קאָפאָטע און אָפּשערן די פּאות. חוץ דעם וועט יעדער מוזן שיקן זיינע קינדער אין די גוישע שקאָלעס און גאָט ווייסט, צי מען וועט נישט אַלעמען צווינגען צו שמד...

דערצו האָט נאָך ביק מיטגעבראַכט מיט זיך קיין קאָלאָמיי אן

אפענעם אנטיסעמיט, אַ פּאליאק מיטן נאָמען יאן דאבזשאנסקי, רעדאקטאר פון דער פּוילישער „גאזעטא נאראדאווא", וועלכער האָט אנגעהויבן זיינע אַ רעדע מיט די ווערטער: „יידן, דער תלמוד פארדאַרבט אייערע גוטע זיטן!" מער וויטער ריידן האָט ער נישט געקענט. פון אַלע זייטן האָט מען צו אים געשריגן: „המן! פּאַרמאך דיין טרייפענעם פּיסק!" און ווי אַ צוגאָב האָבן אויך אַנגעהויבן פליען שטיינער פון אַלע זייטן.

אין דער זעלביקער צייט האָט מען פּאַרופן אַ גוישע פּאַרזאמלונג, וווּ מען האָט דערציילט די גוים, אַז ווען בלאָך וועט אויסגעווייטלט ווערן, וועט די רעגירונג פּארמאַכן אַלע קירכן און פּאַרוואַנדלען זיי אין יידישע שולן. קייסער פראנץ יאָזעף וועט זיך מוזן מגייר זיין און בלאָך וועט ווערן ארציבישאָף אָדער גאָר א קאַרדינאל!...

די דאָזיקע פּראָפּאגאנדע האָט געהאט גאָר אַ גרויסע ווירקונג ביי די גוישע ווייַלער און ביי די יידישע ווייַלער האָט ביק זיך געוואָרפן מיט געלט. אַגיטאטאָרן זענען אַרומגעגאנגען מיט פולע קעשענעס און יעדער ווייַלער, וואָס האָט געשטימט פאַר ביקן, האָט באָקומען אַ שיינע מתנה, חוץ אַ צוזאָג אויף שפּעטער.

ביק איז אויך שיר־נישט אויסגעווייטלט געוואָרן — און ווען דער וואַל־קאָמיסאר האָט געזען, אַז בלאָכס שאנסן זענען נישט קיין זיכערע, האָט ער געפונפן מענטשן מיט שטאַרקע הענט, וועלכע האָבן זיך אויפּגעשטעלט ביים וואַל־לאָקאל און נישט דורכגעלאָזט, צו דער וואל קיינעם, וואָס מען האָט אים חושד געווען, אַז ער וועט שטימען פאַר ביקן. און אַזוי ווי עס האָט זיך אַנגעהויבן אַ געשלעג, האָט דער וואל־קאָמיסאר דערקלערט, אַז ער קען נישט פאַרענדיקן די וואל און ער מוז זי אָפּלייגן אויפן אנדערן טאָג.

די דאָזיקע האנדלונג איז לחלוטין נישט געווען געזעצלעך. אָבער אזוי ווי עס איז געווען אַ כלומרשטע לעבנס־געפאר, האָט דאָס מיניסטעריום אין ווין טעלעגראפּיש פּאַראַרדנט, אַז מען זאָל אין קאָלאָמיי פּאַרענדיקן די וואל אויף מאָרגן. האָט מען דאן געשטימט אָזוי לאנג, ביז דער קאָמיסאר האָט געזען, אַז בלאָך האָט שוין צען שטימען אַלס מערהייט און ער האָט געשלאָסן די וואל־לאָקאלן.

דערווייל האָט ביק נישט געשלאפן. לעמבערג האָט געשטורעמט, אַז

בלאָכס וואָל איז נישט קיין געזעצלעכע און מען דאַרף זי אנולירן. אָבער וויז האָט זיך געהאלטן ביי בלאָכן, ווי לאנג מען האָט אים נייטיק געהאַט. די רעגירונג איז געווען צופרידן, מען זאָל אים לאָזן נישטערן אין די געהיימע טעטיקייטן פון די אנטיסעמיטן — און ער האָט אויך אלצדינג דורכגעפירט צו אַלעמענס צופרידנקייט.

צוויי־דריי מאָל אין יאָר האָט דער רייכסראט געלאָזט די אנטי־סעמיטן האָבן אַ דעבאטע וועגן יידן און בלאָך האָט זיי יעדעס מאָל אָפגעענטפערט — און יעדעס מאָל, וואָס די אנטיסעמיטן האָבן אַטאַקירט יידן אינעם עסטרייכישן פּאַרלאַמענט, איז בלאָך אַרויסגעקומען מיט אַטאַקעס אויף די אנטיסעמיטן. שנייידער האָט געשריגן, אַז יידן באַרויבן די גוים, האָט בלאָך באַווויזן, אַז שנייידער איז אליין אַ פעלשער און אַ שווינדלער. און טאָמער האָט זיך עמיצער דערוועגט צו טשעפּען יידן, אז זיי זענען נישט מאַראליש, האָט בלאָך באַווויזן, אַז די אַלע אַנטיסעמיטישע פּאָליטיקער זענען אויסוורפן און „אשת־אישניקעס".

א סך מאָל האָט מען בלאָכן געשטערט ביים רידן און ער האָט נישט געקענט געוג אָנגרייפן די אנטיסעמיטן, האָט ער געהאט א פרייע האנט אין זיין צייטונג און אזוי ווי ער איז געווען רייכסראט־דעפוטאט, האָט ער געקענט שרייבן וואָס ער האָט געוואָלט און ווען מען האָט אים פאַרקלאָגט, האָט מען געדארפט דערצו קריגן די דער־לויבעניש פונעם רייכסראט.

אזוי איז געווען די לאגע פון די יידן אין קאָלאָמיי, ווען איך בין דאָרט געווען. איך האָב דאן גוט פאַרשטאנען, אַז די פּאָליטיק גייט דאָרט נישט אויף קיין ריכטיקן וועג. מען האָט מיך אָבער דענסטמאָל גאָר נישט געלאָזט זאָגן וועגן דעם. מען האָט געמוזט שווייגן.

קאַפּיטל 71

ווי ראובן אשר ברוידעם איז געוואָרן מיינער א חבר

ווי לאנג איך בין געווען אין קאָלאָמיי, איז מיר נישט אויסגעקו־מען, צו ריידן אַמאָל מיט ראובן אשר ברוידעס. אַזוי ווי ער איז נאָכן פארלירן די שטעל פון רעדאקטאָר פונעם „השמש" געבליבן נאָך עטלעכע וואָכן אין קאָלאָמיי, פלעגן מיר זיך אָפט מאָל באַגעגענען אין דער

דרוקערייי, ווו ער פלעגט קומען זען, צי מען דרוקט דאָרט אַ וועלכע נייע חיבורים. אָבער געדענקט אַ וואָרט צוזאמען, האָבן מיר נישט!

געווייַנטלעך פלעגט ער דעמאָלט צוקומען צו דער דרוקערייי אין באַגלייטונג פונעם שריפטשטעלער דוד ישעיה זילבערבוש, מיט וועלכן איך בין שוין געווען פערזענלעך באַקאַנט. ברוידעס פלעגט אויך דענסטמאָל שטאַרק זידלען די פאַרשיידענע יינגלעך, וואָס „נעמען זיך הייַנטיקע צייטן די חוצפה, אַרייַנצורייסן זיך אין דער ליטעראטור".

אָט די אַנצוהערענישן האָבן געזאָלט זיין אַ באַווייַז, ווי וווייניק ער האָלט פון מיר. אָזוי ווי איך פלעג אָבער געווייַנטלעך הערן ברוידעסעס זילזולים אויף מיר און שווייגן, האָט זילבערבוש נישט געוואָלט דערלאָזן, איך זאָל קומען צום נסיון אים אָפּצוענטפערן, פלעגט ער ברוידעסעס באַמערקונגען אויסדרייען, אז זיי מיינען גאָר דעם העברעישן שרייבער שמואל פיליב אין לעמבערג, וועלכן איך האָב שוין אויבן דערמאָנט און די משכילים פון יענער צייט האָבן דעמאָלט כסדר געערעדט וועגן זיין יידישן טעאַטער־שטיק „שמשון הגבור", וועגן וועלכן עס זענען אַרומגעגאַנגען קלאַנגען, אַז ער האָט דאָס געפונען צווישן די כתבים פון אַ פאַרשטאָרבענעם בדחן מיטן נאָמען עוזר ראָכאַטינער.

דעם אמת זאָגנדיק, פלעג איך דענסטמאָל פאַרשווייגן אַלע אָנצוהערענישן פון ראובן אשר ברוידעס, ווייל איך האָב גוט געפילט די פאַרביטערונג פון אַזאַ פּראָמינענטן שריפטשטעלער, ווען ער זעט, אַז כאָטש ער געפינט זיך נאָך אין די בעסטע יאָרן פון זיין שאַפן, פאַרשווינדט שוין ביי אים דער באָדן פון אונטער די פיס. מער נאָך האָט מיך דעמאָלט פאַרדראָסן, וואָס עס איז גראד אויף מיר אויסגעפאלן דער גורל, איך זאָל וועלן פאַרנעמען זיין פלאַץ.

ווען איך האָב אין דער יינגסטער יוגנט מיינער צוזאמען מיט אַ גרופּע חברים אָנגעהויבן משכילעווען, נאָך דעם ווי מיר האָבן זיך אָנגעזעטיקט מיט די שריפטן פון אונדזערע קלאסיקער: מרדכי אהרן גינצבורג, אַברהם מאפו, קלמן שולמאן און יהודה ליב גאָרדאָן. איז אונדז צופעליק אַרייַנגעפאלן אין האַנט דער העברעאישער ראָמאן „הדת והחיים" פון ראובן אשר ברוידעס. איז דאָן דער דאָזיקער שרייבער געווארן ביי אונדז ווי אַ נייער ליטעראַרישער ליבלינג.

מיר זענען דאן אַנטציקט געווען פון יענעם ראָמאן און זיין מחבר,

ווייל עס האָט זיך אונדז אויסגעדאַכט, אַז ער פּאַרמאָגט דאָס ריכטיקע מיטל פאַר דער פּראָפּאגאנדע פון זיינע אידעען דורכן ראַמאן. מיר האָבן זיך שוין דעמסטמאָל געהאט אָנגעלייענט ענגלישע פּראָפּאגאנדיסטישע שריפטן אין דייטש, ווו דער שרייבער באַמיט זיך אַרויסצוברענגען זיין אידעאל אין א דערציילונג דורכן מויל פון אַ העלד.

דער חילוק צווישן יענע דייטשע פּראָפּאגאנדיסטן און אונדזער ברוידעס איז בלויז געווען, אַז ווען זיי האָבן זיך גענומען שילדערן אַ געוויסע באַוועגונג אין זייערער אַ דערציילונג, איז דאָס ס׳רוב געווען, ווען יענע באַוועגונג האָט שוין באַלאנגט צו דער פאַרגאנגענהייט. אָבער ברוידעס האָט פאר אונדז געשילדערט דעם קאַמף פון זיין העלד אין דער צייט, וואָס דער דאָזיקער קאַמף איז נאָך געווען אין זיין פולן ברען. עס האָט אונדז אויסער דעם שטאַרק ווייַ־געטאָן, וואָס דער ראַמאן „הדת והחיים" איז נישט פאַרענדיקט. עס האָט זיך אונדז זייער געוואָלט וויסן, וואָס ברוידעס דענקט וועגן דעם אויסגאנג פון יענעם קאַמף, צי עס איז פאַרהאנען אַ האָפענונג פאַר אַ זיג פון דער השכלה.

ברוידעס איז אין אַלע זיינע שריפטן שטענדיק געווען אַ בעלעטריסט, וואָס קוקט אויף יעדער געשעעניש ווי אויף אַ טעמע פאַר אַ דערציילונג. אָבער די דערציילונגען גופא שטייען אויסערהאַלב פון זיינע איבערצייגונגען. איז עס ביי אים גאָר נישט קענטיק געווען, ווען ער איז שפּעטער אָנגעטאָן צו ווערן אַ רעליגיעזער רעפאָרמאטאָר גאָר געווארן אַ יידישער נאַציאָנאליסט. דערביי איז אויך אינטערעסאנט צו וויסן, אַז ברוידעס איז אין אָנהייב פון זיין יידישן נאַציאָנאליזם נישט צוגעקומען צו דער קאָנסעקווענץ פון דער אידעע, צו חיבת ציון.

אָט דער אומשטאנד האָט גורם געווען וואָס דער שרייבער ברוידעס איז פאַרבליבן דער אידעאל פון אַלע נישט־דערבאקענע נאַציאָנאַליסטן מיטן קאמף קעגן פאַרשיידענע רעליגיעזע צערעמאָניעס, וואָס זענען אויס ווי נאַריש אין די אויגן פון גאָנצע און האַלבע משכילים.

כמעט אין יענע טעג, ווען עס האָבן זיך אָפּגעשפּילט די דערמאָנטע קאַמפן, האָט דער העברעאישער שריפטשטעלער פּרץ סמאָלענסקין געגרינדעט די מאָנאטשריפט „השחר", דורך וועלכער ער האָט געוואָלט אַרויספירן די יידישע יוגנט אויף נייע וועגן. איז אָבער פלוצים אויפגעשטאנען אַ קאָנקורענט צו סמאָלענסקין אין דער פערזאָן פון אברהם

בער גאָטלאבער, וועלכער האָט אַרויסגעגעבן אַן אַנדערע העברעאישע מאַנאטשריפט מיטן נאָמען „הבוקר אור" — און די איינציקע טענדענץ זיינע איז געווען, צו זאָגן דאָס קעגנטייל פון דעם, וואָס סמאָלענסקין האָט געזאָגט.

פלעגן זיך דאן די דאָזיקע צוויי רעדאקטאָרן ארומקריגן און פאַר־לעמיזירן וועגן כלערליי נישטיקע ענינים, וואָס האָבן בלויז געדארפט ווייזן, אַז מען האָט דיפערענצירטע מיינונגען, דער עולם־גולם זאָל האָבן הנאה פון די ווארט־גיפעכטן צווישן די גייסטיקע פאָלקספירער, וואָס שטייען ווי „גלאדיאטארן", גרייט איינער דעם אנדערן אייַנצו־שלינגען, מאַכנדיק פון אַלעמען אַש און בלאָטע.

ברוידעס איז דעמאָלט געווען אַ געהילפס־רעדאקטאָר ביי גאָט־לאבערן. איז דאָרט אַנגעגאנגען אַ נאַרישע פּאָלעמיק וועגן מענדעלסאָנס אַ וואָרט, אַז „יידן זענען נישט קיין נאַציע". אין משה מענדעלסאָנס צייטן איז אַריין אין דער מאָדע דער פאַרשארפטער נאַציאָנאליזם פון פעלקער, וואָס אין זייערע אייגענע לענדער זענען זיי אונטערטעניק צו אַנדערע פעלקער. האָט מען דעמאָלט געפרעגט ביי מענדעלסאָנען, צי יידן זענען אויך אַ נאַציע מיט אספּיראציעס אויף אן אייגענעם שטאָט. אין דער דאָזיקער שאלה האָט אגב געשטעקט אַ גרויסע סכנה פאַר די יידן אין אַזעלכע לענדער, וואָס זייערע רעגירונגען האָבן נישט געוואָלט דולדן קיין פרעמדע נאַציאָנאליטעט אין זייער לאנד. מהאי טעמה האָט מענדעלסאָן געענטפערט, אַז יידן זענען נישט אַזאַ נאַציע ווי די אַנדערע פעלקער, ווייל די יידישע נאַציאָנאליטעט איז בלויז אַ רעליגיעזע מיט אַ האָפענונג אויף אַ משיח, אָבער וועגן אַ שטאַט־נאַציאָנאליזם איז ביי זיי גאָר נישט פאַראן קיין רייד.

האָט סמאָלענסקין אויסגעגראָבן דעם דאָזיקן מענדעלסאָנישן זאָג און ער האָט דערפון אַרויסגעדרונגען, אַז ווייל מענדעלסאָן האָט אָפּגע־לייקנט דעם יידישן נאַציאָנאליזם, האָבן זיך זיינע תלמידים צוזאמען מיט זיינע אייגענע קינדער אויסגעשמדט. גאָטלאבער און ברוידעס האָבן אַריינגעגעבן זייערע מטושטשע פירושים, אַז מענדעלסאָן האָט אין דעם פאַל נישט געקענט אַנדערש זיך אויסדריקן און אַז דער דאָזיקער מענ־דעלסאָנישער זאָג איז נישט די סיבה פון דעם מאסן־שמד וואָס איז פאָרגעקומען נאָך מענדעלסאָנס טויט, ווייל דעמאָלט האָבן געשפּילט

אַ ראָל אַנדערע פאקטאָרן, וואָס האָבן געבראַכט צו יענעם שמד. ביי דער געלעגנהייט האָט מען זיך קעגנזייטיק געזידלט אויפן ערגסטן אופן און אין דעם עיקר האָט מען פאַרגעסן.

וועג ברוידעס האָט פאַרלוירן זיין שטעל ביים „השמש", איז ער אַנהייב 1890 אַנגעקומען אין קראָקע, ווו ער האָט אַנגעטראָפן אַ גרופע משכילים, וואָס האָבן זיך אַרום אים גרופירט און מיט זייער הילף האָט ער דאָרט אַרויסגעגעבן אַ העברעאישע וואָכנצייטונג מיטן נאָמען „הזמן". און ס׳האָט זיך אויסגעוויזן, אַז דער שרייבער האָט זיך אַליין צוריקגעפונען: ער האָט זיך פאַרנומען מיט גרויסע ליטעראַרישע פּלענער.

די צייט, וואָס ברוידעס איז אַנגעקומען קיין קראָקע, איז אויך געווען אַ געאייגנטע פאַר ענדערונגען אין ברוידעסעס אויבערצייגונגען. געווייסע פאַלקס־קרייזן אין גאַליציע האָבן דעמאָלט געפרווט אַרויסצוקומען מיט אַ ראַדיקאַלן יידישן פּראָגראַם. באַראָן הירש האָט געהאט געשאַנקען צו קייסער פראַנץ יאָזעפס אַ יובילעאום 12 מיליאָן פראַנק אויף צו גרינדן יידישע שולן אין גאַליציע. אין יענער צייט איז אויך רעאַליזירט געווארן באַראָן הירשס אַן אַנדערע פונדאַציע פון 50 מיליאָן פראַנק, אויף צו קאָלאָניזירן די יידן אין אַרגענטינע. האָט זיך דערפאַר אויסגעדוכט, אז דער „הזמן" וועט נעמען אַ האַנט אין אַלעמען און וועט אויך שפּילן די געווינטשטע ראָל אינעם יידישן לעבן.

גלייכצייטיק האָט ברוידעס אַנגעהויבן שרייבן צוויי נייע ראַמאַנען: אייניעם מיטן נאָמען „מאין ולאָן" און אַ צווייטן מיטן נאָמען „שירים עתיקים". אין אָט די ראָמאַנען האָט זיך ברוידעסן געוואָלט שילדערן די נייע נאַציאָנאַליסטישע באַוועגונג ביי די יידן אין גאַליציע, וואָס איז אין ערשטער רייע אַרויסגעקומען פון דעם, וואָס יידישע סטודענטן האָבן זיך געוואָלט חברן מיט די קריסטלעכע קאָלעגן — און די קריסטלעכע קאָלעגן האָבן זיי נישט געוואָלט אַריינעמען אין זייער געזעלשאַפט. האָבן זיך די יידישע סטודענטן פון דער דאָזיקער האַנדלונג געפילט באַלייַדיקט, ווייל דאָס האָט זיי איזאָלירט פון דער וועלטלעכער ציוויליזאַציע. זענען זיי דערפאַר אַריבערגעגאַנגען צו די סאָציאַליסטישע עקאָנאָמישע באַוועגונגען און אַנדערע זענען געווארן יידיש־נאַציאָנאַליסטיש.

האָט זיך דעמאָלט די יידישע נאַציאָנאַליסטן געגומען חלומען וועגן ארץ־ישראל, ווי די רוסישע סטודענטן פון דער חברה „בילו". האָט מען זיי תיכף אָפּגעהאקט די פליגלען און ברוידעס האָט געהאלטן מיט יענע, וואָס האָבן נישט געוואָלט לאָזן זיך קיין ארץ־ישראל.

ברוידעסעס צווייטער ראָמאן, „שירים עתיקים", איז געווען געבויט אויף אַ נייער פּאָרם, פון שילדערונג, דאָס ווערק דערציילט וועגן אַ פריינד פון מחבר וואָס איז געשטאָרבן און ער האָט איבערגעלאָזן אַ בינטל העברעאישע שירים, אין וועלכע ער האָט אויסגעגאָסן זיין האַרץ. דער ראָמאן שפּילט אין רוסלאנד און די פּאָגראָמען מאכן דעם משורר שטורמיש, באַזונדערס ברויזט ער, וען יידן האָלטן אין איין אַנטלויפן פון צאַריסטישן רוסלאנד, לאָזן זיך אויפן וועג קיין ארץ־ישראל, ווייל ברוידעסעס פּראָטאָגאָניסט האָלט גאָר פון דער אויסוואנדערונג קיין נאָרד אַמעריקע.

אָט די צוויי ראָמאנען האָט ברוידעס אויך נישט פּאַרענדיקט. דאָכט זיך, אז ער האָט אין די דאָזיקע ראָמאנען געוואָלט איבערגעבן זיין קעגנערשאַפט צו ארץ ישראל. האָט אָבער דערווייל דער „הזמן" אויפגעהערט צו דערשיינען און ברוידעס האָט נישט געהאט די טבע, צו האָלטן ביי זיך געשריבענע זאכן, ער האָט ליב געהאט זיי תיכף צו דרוקן. דערצו האָבן זיך זיינע מיינונגען וועגן ארץ־ישראל אין די שפּע־טערדיקע יאָרן שטאַרק געענדערט.

לפי דעתי איז די צייט פון זיין ארבעטן אין קראָקע וויַ אַ רעדאַק־טאָר פונעם „הזמן" געווען די לעצטע פרוכטבאַרע עפּאָכע זיינע, שפּעטער האָט ער בלויז זיך געשפּיזט פון זיינע אַמאָליקע שאַפונגען, וואָס האָבן שטענדיק אויסגעפילט זיין גאַנץ דענקען.

וען ברוידעס איז געווען אין קראָקע, בין איך מיט אים פערזונלעך געווארן זייער באַפריינדעט. די זעלביקע באַציאונגען זענען געווען אויך שפּעטער, וען מיר ביידע האָבן זיך געפונען אין לעמבערג. דאָס האַרץ האָט מיר דעמאָלט וויגטאָן פאָר זיין נישט־פּארענדיקטן ראָמאן „שירים עתיקים". האָב איך כסדר געוואָלט ווירקן אויף אים און אויפן בוכדרו־קער יוסף פישער אין קראָקע, מען זאָל דעם ראָמאן אַרויסגעבן אין אַ נייער אויפלאגע — און ברוידעס האָט דערביי צוגעזאָגט, דעם ראָמאן אויפסנייַ צו באַארבעטן, געבן אים אַ נייעם זינען און נייע פּאַרמען.

האָט שוין אָבער ברוידעס דענסטמאָל געהאט פּאַרלוירן זיין אָמאַליקע שטאַרקייט. דער בעלעטריסטישער כח זיינער איז געווען אויסגעוועפט און עס האָט זיך אים גאָר נישט מער איינגעגעבן...

קאַפּיטל 72

דער ערשטער „ערשטער מאי" אין גאַליציע

חוץ דער צייטונג פון די „מחזיקי הדת" האָט די גאַליצישע יוגנט געהאט אין יענער צייט אָ משכילישע צייטונג מיטן נאָמען „העברי", וואָס איז דערשינען אין בראָד און האָט געהאט דעם אמתן גאַליציאנער קאַראַקטער. אויך איז אין אונדזערע קרייזן פיל געלייענט געווארן דער „המגיד", וואָס איז דעמאָלט אַרויסגעגעבן געווארן אין דער פּרייסישער שטאָט ליק.

ביידע, סיי דער „העברי" און סיי דער „המגיד" האָבן דעמאָלט פלוצלינג אויפגעהערט צו דערשיינען. דער רעדאקטאָר פונעם „העברי", יעקב ווערבער, איז קראנק געווארן, האָט זיך קוים אַרומגעדרייט איבער דער שטוב א האַלב־געליימטער און נישט געקענט מער האַלטן אָ פּעדער אין האַנט. מען האָט געזוכט אין שטאָט און איבערן לאנד אָ פאַרטרעטער, און עס האָט זיך נישט געפונען. ווי וואָסערדיק און אומבאַדייטנדיק די דאָזיקע צייטונג איז געווען, איז דער קראנקער רעדאקטאָר געווען זיכער, אַז ער איז דער „לעצטער מאָהיקאנער" אין דער העברעאישער זשורנאַליסטיק און עס קען נישט קיינער פּאַרנעמען זיין פּלאַץ. און ווען יעקב ווערבער איז צוויי חדשים שפּעטער געשטאָרבן, האָט די פאַמיליע זיינע באַשלאָסן די צייטונג נישט מער אַרויסצוגעבן.

אַנדערש איז געווען די לאגע ביים „המגיד", וואָס איז דעמאָלט געשטאנען ליטעראריש געזונ הויך. נאָכן טויט פון דוד גאָרדאָן האָט די אלמנה אָנגעוועדעט אַלע כחות, אָנצופירן ווייטער די צייטונג — און נאָך דעם ווי זי האָט געהאט עטלעכע רעדאקטאָרן, האָט זיך איר איינגעגעבן, צו קריגן פּאַר אָ רעדאקטאָר איינעם פון די פּעאיקסטע העברעאישע פּובליציסטן מיטן נאָמען אַברהם אַליהו סירקין, וואָס האָט געבראַכט דעם „המגיד" צו אזא מדרגה, וואָס ער איז נאָך אין זיינע בליענדיקסטע צייטן נישט געשטאנען.

זענען אבער די אלטע אבאנענטן פונעם „המגיד" איינער נאכן אנדערן אפגעשטארבן און נייע זענען ווייניק צוגעקומען. די יידן אין רוסלאנד האבן שוין דענסטמאל געהאט צווייי העברעאישע טעגלעכע צייטונגען („המליץ" און „הצפירה") און די וועכנטלעכע צייטונג „המגיד" פלעגט דארט אנקומען מיט שטארקע פארשפעטיקונגען און שארף צעקאליע־טשעט פון דער צענזור. די צייטונג האט נישט געקענט מער עקסיסטירן. די אלמנה האט נישט געהאט צו צאלן דעם זעצער און דעם רעדאקטאר. זי איז אויך שולדיק געווען עטלעכע טויזנט מארק דעם דרוקער, וואס האט די צייטונג מער נישט געוואלט דרוקן.

איז מיר דעמאלט איינגעפאלן א געדאנק, ארויסצוגעבן אין גאליציע א העברעאישע מאנאטשריפט מיטן נאמען „חצופה לביתי ישראל". מיינער א חבר מיטן נאמען שמואל לייב לאכער, וואס האט זייער שטארק געגלייבט אין מיין שרייבערישן טאלאנט, האט געגומען א הלואה ביי א פראצענטניק צו קענען מיר לייגן דאס נייטיקע געלט אויף ארויסצוגעבן דאס ערשטע העפט פון מיין מאנאטשריפט.

צוזאמען מיט מיר איז אויך מיין חבר געווען זיכער, אז אזוי ווי מיר וועלן נאר האבן ארויסגעגעבן דאס ערשטע העפט, וועלן מיר תיכף באקומען די געניגנדיקע צאל אבאנענטן, צו קענען ארויסלאזן די וויי־טערדיקע נומערן פון דער מאנאטשריפט.

עס איז דערשינען דער ערשטער נומער פון 32 דרוק־זייטן. איך האב אנגעשריבן מיין פראגראם־ארטיקל, באקאנט צו מאכן דעם עולם מיט די טענדענצן פונעם זשורנאל. דער נאמען פון מיין ארטיקל איז געווען „משא ישראל בבל ארצות פזוריו" און ער האט באהאנדלט די פראגע פון דער יידישער צעשפרייטונג פון יידן איבער דער וועלט און דער צוקונפט פון פאלק.

דער אינהאלט פון מיין פראגראם־ארטיקל איז נישט געווען קיין איבעראשונג פאר מיינע לייענער. א קלארן פאזיטיוון פלאן און אידעע האב איך נאך דענסטמאל נישט געהאט. מיין פראגראם איז געווען השכלה. האט דאס אבער נישט מער געצויגן. דער באגריף דערפון איז שוין אויך דענסטמאל געווען כמעט ווי אויסגעשפילט.

א קורצע צייט פריער האב איך געהאט א ביסל סימפאטיע פאר הסידות. איז די דאזיקע סימפאטיע ביי מיר געווען דענסטמאל אין

גאַנצן אויסגעוועפט. חיבת ציון האָט מיך אויך אין יענער צייט ווייניק וואָס געזומען. די קאָלאָניעס אין ארץ־ישראל זענען שוין דעמאָלט געווען ביים „נדיב הידוע" אין די הענט. האָט זיך דערפאר קיינעם נישט געגלויבט, אַז וועט די אידעע פון חיבת ציון זאָל אַפילו זיך אַננעמען ביי די פאָלקס־מאסן, זאָל מען קענען עפעס אויפטאָן אָן דער הילף פון גרויס־קאַפּיטאַל — און די דעמאָלטיקע יוגנט איז געווען לחלוטין קעגן גרויס־קאַפּיטאַל און קעגן די יידישע גבירים.

פאַרן צווייטן העפט פון מיין מאַנאַטשריפט האָב איך געהאט צוגעגרייט דאָס מאַטעריאַל, האָב איך אָבער נישט געהאט קיין מזומנע פרוטה פארן דרוקער — און אַזוי ווי איך בין געווען באַזאָרגט, ווו צו באַקומען דאָס נייטיקע געלט, האָט מיך דעמאָלט באַזוכט מיינע אַ קוזינע, וועמען איך פלעג אָפט אָנפארטרויען מיינע פלענער. האָב איך איר דערציילט וועגן מיינע זאָרגן און אַזוי ווי איך האָב זיך אויך דענסטמאָל אייגנערעדט, אַז איך קען שרייבן לידער אין דייטש, האָב איך איר דאָן געוויזן עטלעכע שורות, פון אַ ליד וואָס איך האָב אָנגעשריבן אין דייטש, — אין אַ היינטיקן יידיש וואָלטן זיי געקלונגען אַזוי־אַ:

וועט וואָר באַגלייטן מיך? וועט עמעץ מיט מיר גיין?
ווען עס זענען טונקל מיינע וועגן — און איך גיי אַליין;
אַ צוקונפט ווייל איך בויען אויף אַן אַלטער צייט,
וואָס איז אונדז אַזוי נאָענט און איז דאָך אזוי ווייט.

ציט אַ וועג אַ לאנגער זיך פון אונדזער זיידנס הויז,
דורך דעם ספרים־אַלמער אין דער גרויסער קלויז —
מיט בלעטער פאַרגעלטע, טויזנטער אין צאָל,
וואָס פירן אונדז צוריק צום בראשית פון אָמאָל.

גייט מיין וועג אַ שוואַרער דורך דורות און דורך צייט,
פירט ער מיך אויף אַלטע שפורן אין דער ווייטער ווייט;
— — — — — — — — — — — —
וואָר וועט באַגלייטן מיך? וועט עמעץ מיט מיר גיין?
אָדער איך וועל שטענדיק מוזן גיין אליין?...

דורכגעלייענט מיין „געדיכט", האָט די קוזינע מיינע אַנגעשריבן די וועדטער „באשר תלך אלך". דערנאָך האָט זי מיר געבראַכט צוויי הונ־דערט גולדן פון אירע פערזענלעכע אָפשפּאָרונגען. האָב איך שוין מיט דעם געלט אַרויסגעגעבן נאָך דריי העפטן „הצופה" און איך האָב אויך געדרוקט אַ נייע אויפלאגע פון מיין „חלקת מחוקק", איבערגעאַרבעט לויטן סיסטעם פון די וועדק וואָס האָבן אָפּגעלייקנט די עקסיסטענץ פון אַ יעזוס...

אין יענער צייט איז ביי דער אַלגעמיינער סאָציאליסטישער וועלט־אָרגאַניזאַציע באַשלאָסן געוואָרן, צו פייערן יעדעס יאָר דעם ערשטן מאי וויִ אַ פּראָלעטאַרישן יום־טוב. אין די קרייזן פון דער עסטרייכישער רע־גירונג האָט מען דעמאָלט געציטערט פאַר אַזאַ מין יום־טוב און מען האָט געקלערט וועגן פּארשידענע מיטלען, ווי אזוי נישט צו דערלאָזן אַזאַ מין פייערונג. אין די דאָזיקע ספערן איז מען געקומען צו אַ מסקנא, אז ביי אַזעלכע ענינים איז דאָס בעסטע מיטל, צו סטראשען מיט פּאַ־גראָמען אויף יידן.

זאָל דאָ אָבער באָטאָנט ווערן, אַז די עסטרייכישע רעגירונג פון דעמאָלט האָט טאָקע נאָר געהאט בדעה צו סטראשען וועגן פּאָגראָמען אויף יידן און עס וואָלט איר גאָר נישט געקענט קיין מאָל קומען אויף דער מחשבה צו וועלן האָבן אזא פּאָגראָם אין דער אמתן. דער מיניס־טער־פּרעזידענט אין עסטרייך איז דענסטמאָל געווען דער קלעריקאל־קאָנסערוואַטיווער גראף טאָאַפּפע — און זיין פּאַרטיי האָט נישט געזוכט, צו ציען נוצן פון אַ פּאָגראָם אויף יידן, ווי עס פלעגן דאָס טאָן די שפּעטערדיקע „דעמאָקראַטישע" רעגירונגען אין עסטרייך.

דאָס ריידן וועגן אַ פּאָגראָם אויף יידן, וואָס גרייט זיך צו פּארן ערשטן מאי, האָט אויך דענסטמאָל געהאט די געווינשטע ווירקונג אויף דער עפּנטלעכער מיינונג. די גוים האָבן אָנגעהויבן קלערן, אַז עס וואָלט אפשר טאָקע גלייך געווען, צו מאכן אַזאַ „פּאָגראָם". די יידן אין עסטרייך זענען ממש געווען פּאַרציטערטע און זענען כסדר אַרומגעגאַנ־גען צווישן די רעגירונגס־באאמטע בעטן ביי זיי שוץ.

בעת די צוגרייטונגען אָפּצוראַטעווען די יידן פון אַ פּאָגראָם, זענען אין קראָקע אַרעסטירט געוואָרן עטלעכע גוישע סאָציאַליסטן, וואָס מען האָט וועגן זיי פּאַרשפּרייט אַ קלאָנג, אַז זיי זענען רוסישע שפּיאָנען.

גלייכצייטיק זענען אויך אַרעסטירט געוואָרן צוויי יידישע סאָציאַליסטן: ווילהעלם פעלדמאַן און איגנאַץ זיסער, וועלכע זענען באַפרייט געוואָרן אויפן ערנוואָרט. ביידע האָבן זיך אויך שפּעטער אָפּגעזאָגט פון דער סאָציאַליסטישער פּאַרטיי.

גראָד דעמאָלט האָב איך געדאַרפט זיין אין דער קראָקעווער באַ־ציר־קס־הויפּטמאַנשאַפט ביים קאָמיסאַר פּעדעראָוויטש וועגן אַ פּאָסיר־שיין פאַר אַ רוסיש־פוילישן ייד אָן דאָקומענטן. גראָד פאַר דעם זעלביקן טאָג האָט דער קאָמיסאַר געהאַט באַשטעלט אַ קאָנפערענץ מיט די דאָר־פישע פּאַרשטייער, זיי צו לאָזן וויסן, אַז די רעגירונג וועט נישט לאָזן קומען צו קיין פּאָגראָמען אויף יידן — און אַזוי ווי דער קאָמיסאַר האָט געוווסט, אַז איך בין אַ צייטונגס־מאַן, האָט ער אָפּגעהאַלטן די קאָנפע־רענץ אין מיין בייזיין, כדי איך זאָל וויסן, וואָס צו שרייבן אין די צייי־טונגען.

ויפתח הקאָמיסאַר את פיו לאמור, אַזוי צו זאָגן:

— איך האָב געהערט, אַז אייערע פּויערים גרייטן זיך צו, אַהער צו קומען דעם ערשטן מאי קיין קראָקע, צו שלאָגן יידן און צו ראַבעווען זייער האָב און גוטס, זאָג איך אייך, אַז איך האָב באַקומען אַ דירעקטן באַפעל פון ווין, איך זאָל דאָס נישט דערלאָזן. איך וויל אויך, אַז איר זאָלט דאָס דערציילן צו אייערע פּויערים אין די דערפער, אַז איך וועל אַנוועגדן אַלע מעגלעכע מיטלען, נישט צוצולאָזן צו קיין שום אומרוען. פון וועלכן דאָרף עס וועלן אַנקומען פּויערים, אויף צו שלאָגן יידן, וועל איך זיי באַלד לאָזן כאַפּן און וועל זיי באַשטראָפן ווי צום שטרענגסטן. אויפהענגען וועט מען זיי נישט, ווייל פאַר מאַכן אומרוען אָדער אַוועק־נעמען עפּעס פון אַ יידיש הויז, קען איך נאָר באַשטראָפן מיט אַרעסט. טאָ זאָגט דאָס אָן, איך בעט אייך, צו אייערע פּויערים, זיי זאָלן וויסן, אַז מיר לעבן נישט אין רוסלאַנד און די יידן אין עסטרייך האָבן אַ רעכט, צו פאַרלאַנגען פון דער רעגירונג, זי זאָל זיי באַשיצן, גלייך ווי זי באַ־שיצט אירע קריסטלעכע אונטערטאַנען.

— עס ווילט זיך מיר נישט זאָגן — האָט דער קאָמיסאַר ווייטער געצויגן זיין רעדע — אַז אייערע טענות קעגן די יידן זענען נישט קיין גערעכטע, ווייל זיי זויגן אייער בלוט ווי פּיאַווקעס. מוזט איר אָבער געדענקען, אַז דער ערשטער מאי איז נישט קיין טאָג פאַר חשבונות מיט

יידן... וועט עס פילט זיך געקריוודעט פון אַ יידן, זאָל נאָר צו מיר קומען, וועל איך אים שוין פֿאַרשאַפֿן זיין רעכט. טאָמער וועט זיך אָבער עמעצער וועלן אַליין מאַכן זיין רעכט, וועט זיין וויי צו זיין לעבן. איר פֿאַרשטייט? זיך פֿאַרהאַלטן רואיק און קאַלטבלוטיק! ווייל דער ערשטער מאַי מוז זיין אַ רואיקער טאָג!...

ביי מיר אין די אויגן האָט די דאָזיקע רעדע פון קאָמיסאַר פעדעראַוויטש אויסגעזען ווי אַן אויפמונטערונג צו פֿאַראָמען אויף יידן. ער האָט געוואָלט, די פּויערים זאָלן וויסן, אַז טאָמער וועלן זיי מאַכן אַ פֿאַראָם, וועלן זיי דאָס אָפּקומען מיט אַ שטראָף פון עטלעכע טאָג אַרעסט — און וען איך האָב דעם קאָמיסאַר דערקלערט, וואָס איך דענק וועגן דער וויר־קונג פון זיין רעדע, איז ער אויף מיר זייער שטאַרק געוואָרן אין כעס, האָט מיך געפרופן „רעוואָלוציאָנער" און האָט מיר געזאָגט, אַז פֿאַר אַזעלכע גענאַנקען דאַרף מען מיך פֿשוט שיסן!...

קאַפּיטל 73

קראָקעווער קהילה מאַכט מיך פֿאַר „פּראָפּעסאָר" פון העברעאיש

באַלד ווי איך בין אָנגעקומען צוריק אין קראָקע און מיין פּריינד, דער בוכהענדלער אהרן פּויסט, האָט מיר ווייטער געעפּנט זיין גרויסן אוצר פון ספֿרים און איך האָב געהאַט פונאַנדערגעשיקט די ערשטע אויפֿלאָגע פון מיין „חלקת מחוקק" וועגן ישו הנוצרי, האָב איך באַקומען נישט קיין גוטע אָפּרופן פון פֿאַרשיידענע געלערנטע פון איבער דער וועלט, וואָס האָבן מיך קריטיקירט, אַז איך האָב זיך געמוטשעט שרייבן אויף בער אַן ענין, אין וועלכן איך האָב זיך ווייניק פֿאַרטיפֿט.

האָב איך דעמאָלט אייגנעזען, אַז די מענטשן האָבן רעכט און איך האָב זיך גענומען מער פֿאַרטיפֿן אינעם ענין. מיין פּריינד פּויסט האָט מיר אויך געגעבן צו לייענען פֿאַרשיידענע ביכער וועגן דעם דאָזיקן ענין. האָב איך דעמאָלט אויך געלייענט אַ בוך פון ד"ר קאַרפּל ליפּע וועגן דעם „עוואַנגעליום מאַטהעאי", וואָס האָט פֿאַרטיידיקט די טעאָריע, אַז די גאַנצע מעשה מיט יעזוסן איז „לא היה ולא נברא", ווייל עס איז גאָר נישט געווען קיין יעזוס אויף דער וועלט...

אגב איז אויך אינטערעסאַנט צו באַמערקן, אַז דער זעלביקער ליפּע האָט אויך געהאַט זיינע אַ טעאָריע, אַז אפילו דער בעל שם טוב האָט גאָר נישט עקזיסטירט...

יענער גאַנצער דור איז איבערהויפּט געווען גרויס אין אַפּלייקענען. געוויסע וועלט־באַרימטע געלערנטע האָבן דעמאָלט אַפּגעלייקנט דעם גריכישן דיכטער ה א מ ע ר . אַנדערע האָבן אַפּגעלייקנט ש ע ק ס פ י ר ן. מען פלעגט זיך דעמאָלט וויצלען, אַז שעקספירס בי־כער האָט נישט געשריבן דער באַוווסטער שעקספיר, נאָר אַן אַנדערער גוי, וואָס האָט אויך געהייסן שעקספיר... וועגן משה רבנו, להבדיל, איז שוין אַפּגערעדט. דאָס האָט שוין אפילו יענער מלמד אין קאָלאָמיי גע־וווסט אויף זיכער, גלייך ווי אַנדערע האָבן געווווסט, אַז „יידן זענען גאָר קיין מאָל נישט געווען אין מיצרים". אַזוי איז אויך דענסטמאָל קריעת ים סוף שטאַרק אַפּגעפרעגט געוואָרן...

האָב איך דאָן גענישטערט אין די צענזורירטע מאמרים פון דער גמרא — און נאָך דעם ווי איך האָב באַקומען אַ נישט־צענזורירטן ש"ס (געדרוקט אין בערלין תרכ"ד) און איך האָב אויך באַקומען די ספרים „חסרונות הש"ס" און „השבת אבדה", האָב איך זיך פאַרטיפט אין די דאָזיקע אַלע מאמרים און איך האָב געזען, אַז די גמרא האָט זיך זייער וויניק אינטערעסירט וועגן ישו הנוצרי.

די צוזאַמענשטעלונג פונעם תלמוד בבלי איז איבערהויפּט פאַרגעקו־מען אין בבל, אין דער צייט פון די רבנן סבוראי און די ערשטע גאונים, אַרום דעם זעקסטן יאָרהונדערט נאָך קריסטוס — און דענסטמאָל האָט מען דאָרט זייער וויניק געווווסט וועגן קריסטנטום.

האָב איך דעמאָלט אויסגעפונען, אַז די גמרא האָט געקענט צוויי גרינדער פונעם קריסטנטום, וואָס איינער איז געווען ישו הנוצרי, אַ תלמיד פון יהושע בן פרחיה, וועלכער האָט געלעבט אַריבער הונדערט יאָר בעפאָר קריסטוס — און אַ צווייטער מיטן נאָמען בן סטדא האָט געלעבט אין די צייטן פון רבי עקיבא, וואָס מיינט אַ הונדערט יאָר נאָך קריסטוסן.

צווישן די פאַרשיידענע ביכער וועגן דעם גרינדער פון דער קריסט־לעכער אמונה, אין דייטש און פויליש, וועלכע איך האָב דענסטמאָל גע־לייענט, איז מיר אַריינגעפאַלן אין האַנט — „דאָס לעבען יעזו" פונעם דייטשן רעליגיע־פאָרשער דאוויד פרידריך שטראָוס, וואָס לייקנט די עק־

זיסטענץ פון אַ קריסטוס און ער רעדט וועגן דער אַנטשטייאונג פונעם קריסטנטום ווי אַ רעליגיעזע באַוועגונג צווישן געצנדינערס, וועמען עס איז פֿלוצים נמאס געוואָרן דאָס באַטראַכטן די פּאַרשיידענע דערשיינונגען פון דער נאַטור פּאַר געטער. האָט זיך דאָן ביי זיי באַוויזן עפּעס אַ יידל פון ארץ־ישראל, שאול איש טרסוס, וואָס האָט זיי דערציילט אַ מעשה וועגן אַן אַנדערן יידן, וואָס האָט געגרינדעט אַ נייע אמונה. אָבער אין דער אמתן האָט גאָר אַזאַ מענטש קיינמאָל נישט עקזיסטירט!...

איז מיר דעמאָלט זייער געפֿעלן געוואָרן, נאָכצוטאָן דעם דאָזיקן שטראָוס און צו באַווייזן, אַז אַזאַ מין קריסטוס האָט גאָר קיין מאָל נישט עקזיסטירט.

גלייכצייטיק האָב איך דענסטמאָל קאָרעספּאָנדירט מיט דער אוניווערזיטעט אין בערן אין דער שווייץ, ווו עס איז מיר געוואָגט געוואָרן, אַז ווען איך וועל זיין פּאַרשריבן פּאַר אַ הערער פון פילאָזאָפּיע אויף דער דאָרטיקער אוניווערזיטעט, וועט מען מיך צולאָזן צו באַקומען אַ דאָקטאָר־דיפּלאָם. עס געפֿעלט זיי אויך, וואָס איך וויל שרייבן אַ דיסערטאַציע וועגן יעזוס, נאָר אַנשטאָט וואָס איך לייקן די עקזיסטענץ פון אַ יעזוס, גיט מיר דער דעקאַן פון דער בערנער אוניווערזיטעט אַן עצה טובה, איך זאָל ליבערשט ברענגען תלמודישע דאָקומענטן, צו באַווייזן, אַז יעזוס האָט יאָ עקזיסטירט און אַז די מעשיות פונעם נייעם טעסטאַמענט זענען היסטאָריש.

פּאַרשטייט עס זיך, אַז איך האָב אין מיין דעמאָלטדיקער שטימונג פון אָפּלייקענען, נישט געוואָלט מסכים זיין צו אַזאַ אידעע, איך זאָל זיך נעמען באַווייזן פונעם תלמוד, אַז דאוויד פרידריך שטראָוס האָט פּאַלש אויסגעטייטשט די עקזיסטענץ פון יעזוסן. איז דערפּאַר מיין חלום וועגן דער אוניווערזיטעט בערן גאָר גיך בטל ומבוטל געוואָרן.

דערווייל איז מען אין דער קראַקעווער קהילה געוואָר געוואָרן פון מיינע פּאַרשיידענע געזעלשאַפֿטלעכע און ליטעראַרישע טעטיקייטן. אינטערעסירט מיט מיר האָט זיך ספּעציעל איינער פון די קהילה־פּאַרשטייער מיטן נאָמען ר׳ לייבעלע לעבענהיים, אַן אַרטאַדאָקסישער יידן, אַ גרויסער למדן און אַ גביר, וועלכער פלעגט לייענען מיינע אַרטיקלען אין די העברעאישע צייטונגען און שטאַרק מקבל־תענוג זיין פון מיינע שקאַצעריייען, ווי איך זאָג אַ וואָרט אין אַלע יידישע פּראָגן, נישט געקוקט צי דאָס געפֿעלט עמעצן אָדער נישט.

האָט דער דאָזיקער ר׳ לייבעלע לעבעדיקהייט, וועלכער איז געווען אַ גוטער פריינד פון מיין פאָטער, דורכאויס געוואָלט, איך זאָל זיך באַזעצן אין קראָקע, געפינען פאַר מיר עפּעס אַ פּרנסה און זיין שטענדיק אויפן פּלאַץ, אַז מען וועט דאַרפן האָבן אַ פּאָרשטייערשאַפט אַקעגן די גוים, אַדער מען וועט דאַרפן אַנרייבן אַן אַנטיסעמיט אַ מאָרדע. עס האָט זיך אים געדאַכט, אַז אין מיר וועט די קראָקעווער קהילה קענען האָבן דעם גייטיקן וואָרטפירער, וואָס יידן דאַרפן, דהיינו: אַ ייד אַ בקי אין יידיש־קייט, וואָס קען אויך רעדן מיט די גוים וועגן אַזעלכע זאַכן...

אָט דער ר׳ לייבעלע לעבעדיקהייט איז געווען אַ מערקווירדיקער טיפּ פון אַן אַלטן קראָקעווער מתנגד, וועלכער האָט פאַנאַטיש אָפּגעהיט אַלע דינים פונעם שלחן־ערוך ביז צו דער מדרגה פון יהרג ואל יעבור — און וועז דער קראָקעווער רב, ר׳ שמעון סופר, האָט געגרינדעט די „מחזיקי הדת״, האָט ער דעם ר׳ לייבעלע געשיקט רופן און האָט אים געבעטן, ער זאָל זיך פאַרשרייבן פאַר אַ מיטגליד אין דער חברה.

האָט זיך אונדזער ר׳ לייבעלע אַוועקגעשטעלט טאַמעוואַטע און גע־פרעגט, וואָס עס איז אייגנטלעך די טענדענץ פון די „מחזיקי הדת״?

— דער נאָמען פון אונדזער חברה זאָגט דייטלעך, וואָס מיר ווילן!

— האָט דער רב געענטפערט — מיר ווילן פאַרשפרייטן פרומקייט און מחזק זיין יידישקייט!

— אויב אַזוי — האָט ר׳ לייבעלע אַ זאָג געטאָן — בין איך דאָך דער אמתער „מחזיק הדת״ און איך דאַרף זיך נישט ערשט פאַרשרייבן צו אייער חברה. אין מיין הויז — האָט ר׳ לייבעלע באַטאָנט — ווערן אָפּגע־היט אַלע דינים מיט אַלע חומרות. ווען איך שטיי אויף אין דער פרי, לערן איך געוויינטלעך אַ בלאַט גמרא מיט תוספות, ובזה האופן האָב איך שוין צוויי מאָל אין מיין לעבן געמאַכט אַ סיום אויף ש״ס. איך היט אויך אָפּ, צו דאַוונען דריי מאָל אין טאָג בצבור. דאָס נעמלעכע וווי ביי מיר, פירט זיך אויך ברוך־השם ביי מיינע קינדער און אייניקלעך און וווי ווייט אַ מענטש קען פאַראויסזען, האָף איך, אַז דאָס וועט זיך אַזוי אייביק פירן. דאַרף מען נישט דערפאַר אַגיטירן ביי מיין פאָמיליע פאַר חיזוק הדת. קען איך זיך צוליב דעם נישט פאַרשרייבן אין אייער חברה, ווייל איך פאַרשטיי נישט, צו וואָס דאָס קען פאַר מיר טויגן. איך וואָלט אָבער געהאַט פאַר אייך אַן עצה טובה — האָט ר׳ לייבעלע צוגעגעבן — איר

זאלט שיקן רופן דעם פרעזידענט פון אונדזער קהילה, אלבערט מענדעלס־בורג, צו קענען ביי אים פועלן, ער זאל זיך פארשרייבן צו די „מחזיקי הדת", ווייל ווען איר וועט דאס ביי אים פועלן, וועט איר האבן אויפגעטאן גאר א גרויסע זאך!...

דער מענדעלסבורג, וועמען ר' לייבעלע האט געהייסן רופן, ער זאל זיך פארשרייבן צו די „מחזיקי הדת", איז פאר א צייט פון לאנגע יארן געווען דער פרעזידענט פון דער קראקעווער קהילה. זיינע קינדער זענען אלע געווען געשמדט — און ווען ער איז געשטארבן, האט זיך ארויס־געוויזן, אז ער אליין איז אויך געווען געשמדט, ווייל ער האט געוואלט ליגן נאכן טויט אויפן גויאישן צווינטער, צוזאמען מיט זיינע קינדער, נישט מיט זיינע עלטערן אויפן יידישן בית־הקברות...

נאך א לאנגען טראכטן און איבערקלערן, איז מיט דער הילף פון ר' לייבעלע לעבעהיים אויסגעפונען געווארן פאר מיינעטוועגן א שטעלע ווי א „פראפעסאר" פאר העברעאיש ביים קראקעווער לערער־סעמינאר פון דער רעגירונג. איז דאס געווען א שרעקלעך גרויסער טיטל מיט א לעכערלעך קליינעם געהאלט, וואס האט בסך־הכל באטראפן 180 גולדן (76 אמעריקאנער דאלאר) פאר א גאנץ יאר. פונדעסטוועגן האב איך זיך מיט דער האפענונג אויף דער דאזיקער שטעלע גאר גליקלעך געפילט, ווייל זי איז געווען זייער אן אחריותפולע, און ווי קליין דער געהאלט איז נישט געווען, איז די צאל קאנדידאטן פאר דער דאזיקער שטעלע געווען גאר א גרויסע.

מיין אויפגאבע אויף דער דאזיקער שטעלע איז געווען, צו דערציען וווילקענעוודיקע און שטרענג יידיש־געזאנענע רעליגיע־לערער פאר גאנץ גאליציע. אין גאליציע איז דענסטמאל ווי אין גאנץ עסטרייך דער לימוד פון רעליגיע געווען אן אבליגאטארישער אין אלע שולן, פאר יידן גלייך ווי פאר קריסטן, און קיין שילער האט זיך נישט געקענט דערפון אויסשליסן. דער חילוק איז נאר, וואס די לערער פון דער קריסטלעכער רעליגיע זענען תמיד געווען אויסגעשטודירטע גלחים און די יידישע רעליגיע־לערער, וואס דארפן לויטן געזעץ פארטרעטן דעם רב, זענען דאמאלט געווען אדער קאליקעס מלמדים, וואס האבן נישט געקענט קיין ווארט פויליש, אדער לערערס עמי־ארצים, וואס האבן נישט געקענט קיין ווארט העברעאיש.

דער געהאלט פאר די קריסטלעכע רעליגיע־לערער פלעגט ביז דעמאלט צאלן די קירכלעכע קאסע און דעם געהאלט פארן יידישן רעליגיע־לערער האט מען געצאלט פון דער יידישער קהילה.

איז דעמאלט דאס לערנען די יידישע רעליגיע צוליב דער אומטויגלעכקייט פון די רעליגיע־לערער געווען די לעכערלעכסטע זאך, וואס מען קען זיך נאר פארשטעלן. ס׳איז אויך געווען א פשוטע דערנידעריקונג פאר דער יידישער אמונה, וען עס האבן די גויאישע שילער געזען, וי ווייניק די יידישע שילער האבן דרך־ארץ פארן אונטערריכט פון זייער גלויבן.

האט דער גאליציישער לאנדעס־שולראט דעמאלט באשלאסן, איבערצונעמען די יידישע רעליגיע־לערער אויף די הוצאות פון דער רעגירונג, וען זיי וועלן זיין לפחות געזעצלעך דיפלאמירטע שול־לערער — און כדי צו קענען קריגן אזעלכע קאנדידאטן, האט די קראקעווער קהילה געפועלט ביי דער וויינער „אליאנץ" א סטיפענדיע פאר יידישע יונגעלייט, וואס ווילן לערנען אויף רעליגיע־לערער.

קאפיטל 74

ערשטע ציוניסטישע פארזאמלונג אין קראקע מיט ד״ר נתן בירנבוים

פרעזידענט אין דער קראקעווער קהילה איז אין יענער צייט געווען א פארגוישטער באנקיר מיטן נאמען אלבערט מענדעלסבורג, וועגן וועמען עס האט זיך ביי זיין טויט ארויסגעווויזן, אז ער איז שוין מיט עטלעכע יאר פריער געווען געשמדט, האט אבער דער דאזיקער מענדעלסבורג פיגורירט בלויז מיטן נאמען ווי דער פירער פון דער קראקעווער קהילה, ווייל דער אמתער פירער איז דארט געווען דער וויצע־פרעזידענט פון דער קהילה, הירש לאנדוי, אן אייניקל פון אן אמאליקן קראקעווער רב ר׳ שאול לאנדוי.

אט דער הירש לאנדוי איז אין יענער צייט, וועגן וועלכער איך שרייב, געווען דער פאליטישער דיקטאטאר פונעם גאנצן יידישן לעבן אין קראקע. כאטש ער איז געווען קאנסערוואטיוו אין זיין קליידונג און אין אלע זיינע פירונגען, איז דענסטמאל יעדער שריט זיינער געווען להכעיסדיק קעגנער־ריש צו די באשטרעבונגען פון די ארטאדאקסישע יידן. און האבן אמאל די רעפארמירטע יידן עטוואס פון אים פארלאנגט, פלעגט ער דאס מיט דער

גרעסטער פאַראַכטונג אָפּוואַרפן. זענען דערפאַר אַלע פּאַרטייען ביי די וואַלן צו דער קהילה געווען פאַראייניקט קעגן אים. דאָך האָט ער אָבער שטענדיק באַקומען די מאַיאָריטעט שטימען און ער איז פאַרבליבן אין זיין אַמט, ביז ער איז פילע יאָרן שפּעטער אַוועקגעפאַלן פֿלוצים אין מיטן גאַס און איז געשטאָרבן.

מענטשן, וואָס זענען געווען באַהאַוונט אין דער פּירונג פון די קהל־שע ענינים, פלעגן כסדר טומלען און אָפּטמאָל גאָר עפּנטלעך רעדן, אַז דער הירש לאנדוי האָט שטעקן זיין האַנט זייער טיף אין די קהלשע קאַסעס, וועלכע ער פאַרוואַלט. ער אָבער פלעגט די דאָזיקע פאַרווורפן הערן און שווייגן, ביז ער איז אַמאָל געצוווונגען געוואָרן מאַראַליש אָנצוקלאָגן די פאַרלוימדער צום געריכט, ווו מען האָט קעגן אים גאָר נישט געקענט באַווייזן און ער איז פון משפּט אַרויס אַזוי ווייס וו אַ מעל־סוחר...

מען האָט דעמאָלט בפּירוש דערציילט, אַז מען האָט אים ביי אַ זיצונג פון דער קהילה עפּנטלעך פאַרגעוואָרפן, אַז עס זענען פאַראַן אומאַרדענונגען אין דער קאַסע, וואָס ער פאַרוואלט — און ווען עס איז געקומען צו דער געריכטס־פאַרהאַנדלונג, האָט מען אין די פּראָטאָקאָלן פון דער קהילה גאָרנישט געפונען פון יענע פאַרווורפן. די בייזייענדיקע ביי יענער זיצונג האָבן ביי דער געריכטס־פאַרהאַנדלונג פאַרלוירן זייער זכרון און נישט געדענקט גאָר וועגן קיין שום אַרגומענטן, וואָס זענען דענסטמאָל פאַרגעקומען.

לסוף האָט זיך דעמאָלט הירש לאַנדוי טראָץ זיין גרויסן זיג ביים געריכט באַנוגנט מיט אַ פשוטער „ערן־דערקלערונג" און האָט נישט געוואָלט לאָזן זיינע פאַרלוימדער באַשטראָפן פאַר זייערע פאַרלוימדונגען.

ווען איך בין שוין געווען פיר ביז פינף מאָנאַטן אויף מיין שטעל ווי אַ „פּראָפעסאָר" פון העברעאיש פאַר די סטודענטן פונעם לערער־סעמינאַר אין קראָקע, האָט הירש לאַנדוי אויסגעדריקט זיין וווּנטש, מיך פערזענלעך צו קענען. אָבער ביז איך האָב געהאַט די נייטיקע צייט, אים צו באַזוכן, האָבן מיך עטלעכע פון זיינע מענטשן געזען ביי אהרן פויסטן אין דער בוכ־האַנדלונג — און אהרן פויסט איז געווען איינער פון הירש לאַנדויס גרעסטע קעגנער. שטענדיק פלעגט מען אין יענער בוכהאַנדלונג רעדן וועגן הירש לאַנדויס עפּנטלעכע עוולות, דערציילן פאַרשיידענע אַנעקדאָטן פון זיין לעבן, און פּשוט אָפּחוזקן פון אים.

אט דאס האט מיך שוין געפסלט אין הירש לאנדויס אויגן, ער זאל זיך צו מיר באציען מיט א געוויסן חשד, אז איך שטיי אין פארבינדונג מיט זיינע קעגנער.

עס האט אויך געהערשט א געוויסער אנטאגאניזם צווישן הירש לאנדוי און מיין פראטעקטאר, ר׳ לייבעלע לעבענהיים.

ר׳ לייבעלע לעבענהיים האט זיך געהאלטן פאר א גרעסערן יחסן פון הירש לאנדוי, כאטש יענער איז געווען אן אייניקל פון אזא בארימטן רב ווי ר׳ שאול לאנדוי. ר׳ לייבעלע האט נאך, א חוץ ווי א למדן, שטאלצירט, וואס ער איז שוין געווען ראש־הקהל אין קראקע, אויסגעקליבן פון דער רעגירונג, איידער די באלעבאטים האבן נאך געהאט דאס רעכט אויסצוווילן זייערע ראשי־הקהל.

חוץ לזה איז ר׳ לייבעלעס משפחה געשטאנען אלע יארן מיט ר׳ בער־ריש מייזעלס, וואס איז געווען דער רב פון די מתנגדים, קעגן ר׳ שאול לאנדוי, וואס איז געווען דער רב פון די חסידים.

בין איך דערפאר פון לכתחילה אן נישט געווען קיין גרויסער חשוב ביי הירש לאנדוי. דערווייל האב איך זיך אויך פארזינדיקט ביי אהרן פויסט, וועמען איך האב אמאל אויסגעזידלט, וויל ער האט נישט גע־וואלט גיין צו יענער פארזאמלונג, וועלכע איך האב מיט דער הילף פון עטלעכע חברים מיינע צונויפגערופן לכבוד דעם אנקומען פון ד״ר נתן בירנ־בוים.

אין יענער צייט האט דער פאראיין „אדמת ישרון״ אין ווין ארויס־געשיקט דעם ד״ר נתן בירנבוים קיין גאליציע, צו ארגאניזירן דארט פאראיינען פאר „חיבת ציון״. ד״ר בירנבוים איז דעמאלט געווען אין די ערשטע יארן פון זיין טעטיקייט — און געקומען איז ער, צו פאר־שפרייטן דעם געדאנק פון חיבת ציון.

פארגעקומען איז דעמאלט יענע פארזאמלונג אונטערן פארזיץ פון ד״ר שאול רפאל לאנדוי, וועלכער איז יארן שפעטער געווען דער ער־שטער סעקרעטאר פון ד״ר הערצל און ער איז מיט עטלעכע יאר צוריק געשטארבן אין ניו יארק אן עלנטער און פארגעסענער.

ד״ר בירנבוים איז צוזאמען מיטן ד״ר לאנדוי געקומען קיין קראקע. ער האט אויך געזאלט מיט אים ווייטער פארן. איז אבער צוליב פאמי־ליע־אנגעלעגנהייטן פארהאלטן געווארן און ער איז אויך פארבליבן ביי

זיין מוטער אין קראָקע, ביז ד״ר בירנבוים איז צוריקגעפֿאָרן קיין ווין.

יענע פֿאַרזאמלונג איז אויסגעפֿאלן זייער בלאַס. ד״ר לאנדוי ווי פֿאַרזיצער האָט געהאט וויניק וואָס צו זאָגן און ד״ר בירנבוימס רעדע איז אויך געווען אָן דער נויטיקער „ראָזשינקע״.

האָב איך זיך נאָך ד״ר בירנבוימס רעדע געמאָלדן צום וואָרט און איך האָב געהאט אין זינען אַריין צו בלאָזן אַ פונק באַגייסטערונג אין דער פֿאַרזאמלונג. ד״ר בירנבוים האָט אין זיין רעדע דערקלערט, אַז די עסטרייכישע יידן דארפן שטיצן די קאָלאָניזאציע אין ארץ־ישראל, ווייל מען קען גאָר נישט זיין זיכער, צי מיר וועלן נישט אַמאָל האָבן נייטיק אזא אָרט צו אנטלויפן ווי ארץ־ישראל, נישט בלויז פֿאַר רוסישע יידן, נאָר אויך פֿאַר עסטרייכישע יידן, וועז די אומשטענדן זאָלן זיך אנדערש אויסווייקלען.

איך האָב דעמאָלט צוגעגעבן, אַז מיר מוזן האָבן אַ רעטונגס־ווינקל, אויף וועלכן מיר זאָלן זיך קענען פֿאַרלאָזן, ווייל דאָס לעבן פון די יידן אין די לענדער פונעם גלות, דאַרף זיך שטיצן אויף אונדזער אייגענער קראפט און טאָר נישט זיין אָפּהענגיק פון די גוימס חסדים. אין דער־אָ באציאונג איז אויך נישטאָ קיין אונטערשייד אין וואָסערער רעליגיע עס גלייבן די שכנישע גוים אונדזערע, ווייל וועז עס נייטיקט זיך צו שלאָגן יידן, פֿאַראייניקן זיך קריסטן מיט מאָכמעדאנער.

גלייך ווי ביי יעדער פֿאָליטישער פֿאַרזאמלונג איז אויך ביי אונד־זער צוזאמענקום געזעסן אַ רעגירונגס־קאָמיסאר אַכטונג צו געבן, עס זאָלן נישט פֿאַרקומען קיין שטערונגען און עס זאָלן נישט גערעדט וועדן קיין רעוואָלוציאָנערע רייד. האָט מיך דער רעגירונגס־קאָמיסאר ביי די וועדטער מיינע וועגן דער פֿאַראייניקונג פון קריסטן און מאָכמעדאנער אויף צו שלאָגן יידן איבערגעריסן און נישט געלאָזט וויטער רייד, ווייל מיינע וועדטער זענען „אויפרייצנדיק צווישן פרידלעך־לעבנדיקע פעלקער און זיי קריטיקירן אויף אַ נישט ריכטיקן אופן די באציאונג פון קריסטן צו יידן״.

אויך האָט זיך דעמאָלט דער פֿאַרזיצער ד״ר לאנדוי זייער שטאַרק אויף מיר צעבייזערט און געהייסן מיך אַוועקזעצן און שווייגן.

דערווייל איז אויך אָנגעקומען סאלאָמאָן רובינשטיין, און ער האָט געזומען טענהן, אַז די קאָלאָניזאציע אין ארץ־ישראל טויג צו גאָר נישט,

וויל ראָטשילד (דער „נדיב הידוע") וויל פאַרשקלאפן די קאָלאָניסטן, כדי צו ווערן אַמאָל אַ פירשט פון אַזא שקלאפן־לענדל. דערפאר, עצהט ער, יידן בעסער עמיגרירן קיין אַרגענטינע, ווו באַראָן הירש לייגט אַריין געלט צען מאָל אַזוי פיל ווי ראָטשילד, כדי צו באַווייזן, וואָס יידן קענען אויפטאָן, ווען מען לאָזט זיי אַרבעטן ביי פּראָדוקטיוועט אונטערנעמונגען...

אַזוי ווי דער דאָזיקער רובינשטיין האָט דערמאָנט די קאָלאָניזאציע אין אַרגענטינע, האָב איך זיך נישט געקענט מער איינהאלטן און איך האָב דעם רעדנער איבערגעריסן. איך האָב גראָד יענעם טאָג געהאָט באַקומען אַ בריוו פון אַ קאָלאָניסט אין אַרגענטינע, וואָס איך האָב שפּעטער אָפּגעדרוקט אינעם „המליץ".

איך האָב אָנגעהויבן זידלען באַראָן הירש מיט זיין קאָלאָניזאציע — און כדי מען זאָל מיך בעסער הערן, וויל סאלאָמאָן רובינשטיין האָט געראַטן זייער הויך, האָב איך זיך באַמיט אים איבערצושרייבן. האָט זיך די פאַרזאמלונג צעטיילט אין צוויי לאגערן. איינע האָבן געשריגן מיט רובינשטיינען פאר ארגענטינע און די אַנדערע האָבן מיר געהאָלפן שרייען פאַר ארץ־ישראל.

דער פאַרזיצער האָט שוין נישט געקענט לענגער האַלטן די אַרדענונג. האָט דער קאָמיסאר אויפגעלייזט די פאַרזאמלונג און צעטריבן דעם עולם, און זי האָט בלויז געהאָלפן פאַרזיגלען מיין פערזענלעכן פּרעסטיזש ביי דער קראָקעווער פּאָליציי. ביי דער דאָזיקער פאַרזאמלונג איז אויך בייגעווען הירש לאנדוי און ער האָט זיך ענגוי צוגעהערט צו מיינע ווערטער, וואָס האָבן אים געקלונגען זייער מאַדנע,

נאָך דער פאַרזאמלונג איז ד״ר בירנבוים צו מיר צוגעקומען און האָט מיר דערקלערט, אַז ער איז מיט מיר איינפארשטאנען אין יעדער באַציאונג. פון דעמאָלט אָן האָט אויך אָנגעהויבן הערשן צווישן אונדז אַ פריינטשאַפטלעכע באַציאונג וואָס האָט אָנגעהאלטן כל־זמן ד״ר בירנבוים האָט געלעבט.

קאפיטל 75

אין אָנדענק פון א געהאָנגענעם מסור

צווישן אַלע מיינע קעגנער פון יענער צייט האָט מיך צום מייסטן געקרענקט די קעגנערשאַפט פון איינעם מיטן נאָמען יוסף היידענפעלד, אַ ייד אַ משכיל און אַ באַנקיר, וואָס איז געווען אַ מיטגליד אין דער אדמיניסטראציע פון דער קהילה. די סיבה פון זיין קעגנערשאַפט איז געווען מיין מיינונג, אַז יעזוס איז נישט מער ווי אַ לעגענדארע פערזאָן לויט ווי איך האָב דאָס דערקלערט אין מיין „חלקת מחוקק".

אין דער אמתן האָט היידענפעלדס קעגנערשאַפט צו מיר געהאט אַן אָנדערע באַגרינדונג און זי איז געווען אין גאַנצן אַ פערזענלעכע — ומעשה שהיה כך היה; צו דעם פערציקסטן יאָרצייט פון דער 1848קער רעוואָלוציע (אינעם יאָר 1888) האָב איך אָפגעדרוקט אַ העברעאישע בראָשור מיטן נאָמען „תקות חוט למלשין" (אַ שטריק פאַר אַ מסור), וווּ איך האָב געשילדערט, ווי אזוי מען האָט אין יאָר 1848, יום־כיפור צו נעילה אויפגעהאנגען אין קראָקע אַ יידן אַ מסור מיטן נאָמען חיים רויזעס — און דער דאָזיקער ייד איז געווען דער זיידע פון אונדזער יוסף היידענפעלד.

יענער חיים רויזעס איז געווען — לויט ווי מיין פאָטער און אַנדערע מענטשן פון יענעם דור האָבן מיר דערציילט — אַ קראָקעווער משכיל, וועגן וועמען עס האָט איטלעכער געוווסט, אַז אַזוי אָפט ווי ער געפינט זיך אין קראָקע, ווערן ביי אים אין הויז געמאַכט די שענסטע „ווטשערינקעס" מיט משקאות און צובייסנס, ווי ביים גרעסטן פּוילישן מאַגנאט און עס ווערן אויך דערביי געפירט די אינטערעסאַנטסטע שמועסן וועגן כלערליי ליטעראַרישע פראגן און וועגן וויסנשאַפטס־פראָבלעמען, אין וועלכע חיים רויזעס איז געווען זייער גוט באַהאַוונט.

דער דאָזיקער מענטש איז פלוצים געוואָרן אַ יורד אין זיין עקאָנאָמישער לאגע — און אין זיין נויט איז ער אַוועק אויף אַ זייטיקן מיאוסן וועג. ער איז געוואָרן אַ מסור ביי דער עסטרייכישער רעגירונג. אַ סך יידן האָט ער דאן געמסרט, אַ סך זענען אויך צוליב זיינע מסירות באַגאנגען זעלבסטמאָרד. אַנדערע זענען באַשטראָפט געוואָרן מיט

לאַנגע יאָרן תפיסה אַדער זיי האָבן געמוזט אַנטלויפן פון זייער היים און זיי האָבן זיך אָפגעשטעלט אין לאָנדאָן אַדער אין אַנטוואַרפען.

חיים רויזעס איז אין דער צייט, וואָס קראָקע איז געווען אַ „פריי־שטאָט" (פון 1815 ביז 1846), געווען אַ סוחר אויף די לייפציגער ירידים און אַ גביר, וועלכער האָט געפירט אַ ברייט הויז — און אַזוי אָפט ווי ער איז געווען אין דער היים, פלעגן זיך ביי אים צונויפקלייבן כמעט אַלע קראָקעווער משכילים, וואָס פלעגן דאָרט פאַרברענגען די נעכט אין לייענען העברעאישע אַדער דייטשע פאָעזיע און פירן דיס־קוסיעס אויף די פאַרשיידנסטע ווייסנשאַפטלעכע טעמעס.

די קינדער זיינע האָט ער געלאָזט לערנען ווי יעדער פאַרמעג־לעכער משכיל פון יענער צייט — דעם גרעסטן טייל פונעם טאָג אינעם בית־המדרש און אויסערדעם נאָך עטלעכע שעה ביי פריוואַטע לערערס, וואָס פלעגן קומען צו אים אין הויז.

מיט אַמאָל האָט זיך דאָס רעדעלע פון זיינע מסחרים איבערגע־דרייט. עסטרייך האָט אין 1846 אָקופירט קראָקע. איז דאָרט דער מסחר מיט לייפציג איבערגעריסן געוואָרן. די רעגירונג האָט געוואָלט פאַרשפרייטן אין קראָקע ווינער סחורות און די סחורות פון לייפציג האָט מען בלויז געקענט אַרײַנשמוגלען. דענסטמאָל איז אונדזער חיים רויזעס פלוצים געכאַפט געוואָרן ווי אַ שמוגלער, האָט מען די סחורה זייַנע אין גאַנצן קאָנפיסקירט, און אין שטוב האָט אָנגעהויבן הערשן דחקות, נויט. די וועטשערינקעס אין זיין הויז זענען בטל געוואָרן און אַזוי ווי דער חיים רויזעס האָט געהאט מפרנס צו זיין אַ ווייב מיט זיבן קינדער, האָט ער זיך ווייטער אַרויסגעלאָזט אויף שמוגל און ער איז אויך דאָס מאָל געכאַפט געוואָרן. האָט זיך אָבער די רעגירונג איצט נישט מער באַנוגנט מיט קאָנפיסקירן די סחורות, נאָר עס האָט אים אויך געדראָט אַ שטראָף פון עטלעכע יאָר תפיסה.

האָבן אים די עסטרייכישע רעגירונגס־באַאמטע פאַרגעשלאָגן, ער זאָל ווערן אַן „אינפאָרמירער" ביי דער רעגירונג און ער זאָל אַנווייזן אויף די שמוגלערס פון דער קראָקעווער יידישער גאַס, וועט מען אים דערפאַר שענקען אַלע זייַנע ביז אַהעריקע זינד און די רעגירונג וועט אים אַפילו געבן אַן אמט, ביי וועלכן ער זאָל קענען פאַרדינען זיין ברויט פאַר ווייב און קינדער.

אזוי ווי ער האָט נישט געזען קיין אַנדערן אויסוועג פון זיין לאגע, האָט זיך חיים רויזעס אונטערגעגעבן צו זיין שיקזאל און ער איז געוואָרן אן אינפאָרמירער ביי דער רעגירונג. און אזוי ווי דאָס איז באַקאַנט געוואָרן אין דער יידישער גאַס, האָבן אים די נאָענטסטע זיינע, גוטע פריינט און קרובים, פאַרלאָזט, אויסגעמיטן זיין געזעלשאַפט ווי פון אַ מצורע.

די מלמדים פון די חדרים האָבן ארויסגעוואָרפן זיינע קינדער און ווו זיי זענען געקומען, האָט זיך נישט קיינער געוואָלט מיט זיי חברן. דער שטענדער זיינער אינעם בית־המדרש איז תמיד געווען אויסגע־ שמירט מיט בלאָטע — און ווען ער האָט דאַרט אַמאָל איבערגעלאָזט זיין שבתדיקן טלית, האָט מען ביי אים אָפגעריסן די ציצית. זיינעם אַ גוט־מאָרגן האָט קיינער נישט אָפגעענטפערט און אָפילו אָרעמע לייט, וואָס גייען איבער די הייזער, האָבן אויסגעמיטן זיין הויז און נישט געוואָלט מער אהין אַריינשמעקן.

פריער, ווען ער האָט נאָך אָנגעפירט זיינע מסחרים, פלעגן זיך כמעט אַלע קראָקעווער משכילים ביי אים אין הויז צונויפקומען. די בכבודיקסטע קראָקעווער באלעבאטים פלעגן שטאָלצירן מיט זיין פריינדשאַפט. אָפילו דער רב פון די קראָקעווער מתנגדים, ר׳ בעריש מייזעלס, אָדער דער רב פון די חסידים, ר׳ שמואל לאנדוי, וואָס ביידע זענען געווען גרויסע גבירים און זענען נישט געווען אָפהענגיק פון דער לייטזעליקייט פון באַלעבאטים, וואָס פלעגן אָפטמאָל באַזוכן חיים רויזעסעס הויז, ווען עס האָט זיך געהאַנדלט ווענן אַ שטאָטישן ענין, אָדער נעמען ביי אים אַ נדבה, ווען עס האָט זיך געניטיקט פאַר דער אונטערשטיצונג פון אָרימען מענטשן — און פלוצים איז ער געווען ווי אין אַ חרם און קיינער האָט זיך נישט געוואָלט מער אויף אים אומקוקן.

באַלד ווי עס איז באַוווסט געוואָרן אין שטאָט, וואָס פאַר אַ פרנסה דער חיים רויזעס האָט זיך אויסגעקליבן, האָבן אים ביידע רבנים פון דער שטאָט פאַרבעטן צו זיך, אַריינגערעדט אין אים אַ פולן בויך מיט מוסר, געסטראשעט אים מיט אַ שווארצן סוף. האָט דאָס אַרויס־ געפופן ביי אים אַ שטאַרקערע עקשנות און ער האָט איבערגעגעבן די סטראשונקעס פון די רבנים צו דער רעגירונג. האָט דעמאָלט די רע־

גירונג פֿאַרלאַנגט פון די רבנים אַ פֿאַרענטפֿערונג פֿאַר אַזאַ טאַט, וועלכע איז קעגן די מאַכטהאָבערס, אַ נישט האָט מען זיי געסטראשעט מיט די שווערסטע שטראָפן...

האָט אים די שטאָט אָפּגעלאָזט און מען האָט זיך נישט מער אויף אים אומגעקוקט. דערווייל האָט ער אָבער כסדר געטאָן זיינס, געלאָזט מאכן רעוויזיעס ביי אַלע יידן אין שטאָט — און די קאָנסעקווענצן דערפון זענען געווען, וואָס מען האָט עטלעכע יידן איינגעזעצט, פֿראָצעסירט און פֿאַראורטייטלט. איז די שטאָט געוואָרן שטאַרק אין כעס, אז דער מענטש וויל פֿאַרניכטן די גאַנצע קראָקעווער קהילה.

אינצווישן האָט זיך אָנגערוקט דאָס גרויסע רעוואָלוציאָנערע יאָר 1848. אין אַלע גרויסע שטעט אין עסטרייך און דייטשלאנד האָט דער־מאָלט געבושעוועט אַ רעוואָלוציע און אין ווין האָט זיך דער קייסערלעכער הויף אזש דערשראָקן און איז אַנטלאָפן פון ווין. אונגארן האָט אָנגעפֿירט אַן אָפּענע מלחמה קעגן עסטרייך צוזאמען מיט איר קייסער. אין גאַליציע האָבן די פּאָליאקן געהאט צוויי יאָר פריער געפֿלאַנט, צו מאכן אַ רעוואָלוציע. האָט די עסטרייכישע רעגירונג אָנגעריצט די פויערים קעגן די פּריצים — און ווען זיי האָבן איצט געוואָלט טאָן דאָס זעלביקע, האָט די רעגירונג עטלעכע פון זיי ארעסטירט, פֿאַרשיקט אייף קאַטאָרגע אָדער פּאראורטיילט צו דער תליה און אויפגעהאנגען. האָבן קראָקעווער יידן מורא געהאט אַ מויל צו עפענען, חיים רויזעס זאָל זיי נישט צוקלאָגן צו דער רעגירונג.

דערווייל איז געקומען יום־כיפור פונעם יאָר תר"ט. איז אָנגעפֿאלן אַ שרעק אויף אַלע קראָקעווער יידן. אין די גאסן האָט מען זיך גע־שושקעט, אַז די עסטרייכישע רעגירונג וועט אָנשיקן אַן ארמיי צו באָמבארדירן די שטאָט און צו מאכן זי גלייך מיט דער ערד. עס האָבן זיך אויך אַרומגעטראָגן קלאנגען, אַז מען האָט שוין געכאָפּט עטלעכע קראָקעווער יידן און זיי געשאָסן אַן דין און משפט. האָט איטלעכער די דאָזיקע קלאנגען געגלייבט, כאָטש עס האָט דאָס קיינער נישט געווּוסט אויף אן אמת — און ווען מען האָט דאָס געגלויבט, האָט יעדער אליין פון זיך פּאַרשטאנען, אַז דאָס שטאמט פון חיים רויזעסעס מסירות...

איז יענעם יום־כיפור פאָר נעילה געקומען עפּעס אַ מענטש, אַנ־

געטאָן אין אַ מיליטעריישער אוניפאָרם און ער האָט דעם חיים רויזעס אַרויסגערופן פונעם בית־המדרש, ווו ער האָט געדאוונט. איז דאָס געווען אַ פשוטער גוי פון דער גאַס, וועמען מען האָט דערצו געדונגען און מען האָט אים אָנגעטאָן ווי אַ פאָליציייאישן באַאמטן. קיינער האָט אָפילו נישט געווסט, ווער עס שטעקט הינטער דער פאָליציייאישער הלבשה.

דער דאָזיקער גוי האָט אַוועקגעפירט דעם חיים רויזעס צו אַ פלאץ נעבן דער אַלטער ווייסל, נישט ווייט פונעם נייעם בית־הקברות — און דאָרט האָט שוין אויף אים געווארט אַ גרופּע מענטשן מיט שטאַרקע הענט, זיי האָבן אים תיכף אַרומגערינגלט און נישט אָפּגעלאָזט.

חיים רויזעס האָט אָנגעהויבן שרייען אָבער קיינער האָט אים נישט געהערט. ער האָט אָפילו געהאט מיט זיך אַ פּיסטויל, וואָס זאָל אים באַשיצן פּאַר אַזאַ אָנפאל. איז עס געלעגן ביי אים אין אַ הינטער־קעשענע און ער האָט עס נישט געקענט גרייכן. שטאַרקע הענט האָבן אים צוגעהאלטן ווי מיט אייזערנע צוואנגען, און ער האָט זיך נישט געקענט אַ ריר־טאָן. האָט ער אָנגעהויבן טענהן צום עולם, האָט מען אים פאַרשטאָפּט דאָס מויל און מען האָט אים נישט געלאָזט אַרויס־ריידן אַ וואָרט.

צוויי שטאַרקע הענט האָבן אים צוגעדריקט ביים האַלדז, ביז עס איז ביי אים אונטער דער קראפט פון זייערע פינגער אויסגעגאנגען די נשמה...

ערשט דעמאָלט האָט מען אים געגומען און אויפגעהאנגען אויף אַ טשוואָק אונטער דעם קליינעם בריקל, וואָס האָט זיך דענסטמאָל געפונען אויפן „דאיוואר", ביי די ברעגעס פון דער אַלטער ווייסל. מער האָט זיך שוין דערנאָך קיינער נישט געקימערט, וואָס עס איז מיט אים געשען...

מיין טאטע איז דענסטמאָל געווען אַ יינגל פון זיבן יאָר — און ער האָט גוט געדענקט, ווי מען האָט דעמאָלט געריעדט וועגן דעם אין אַלע יידישע שטיבער.

האָב איך דאָס אין 1888 באַשריבן אין אַ העברעאישער בראָשור מיטן נאָמען „תקות חוט למלשין".

האָט מיר דאָס חיים רויזעס אן אייניקל — יוסף היידענפעלד — קיין מאָל נישט געוואָלט מוחל זיין...

קאפיטל 76

צרות פון קנאה

דעם 1טן פעברואר 1891 האָב איך איבערגענומען דעם אַמט פון אַ „פּראָפעסאָר" פאַר העברעאיש ביים פּוילישן לערער־סעמינאר אין קראָקע, אויסגעקליבן פון צווישן אַ האַלבן מנין קאנדידאטן, וואָס זענען דערפאר געווארן מיינע שונאים און האָבן מיר כסדר אונטערגעשטעלט פיסלעך. האָב איך אָבער אויף דעם נישט געקוקט, ווייל איך האָב געמיינט, אַז מיט מיין ערנסטער אַרבעט וועל איך גובר זיין יעדע אינטריגע. וואָלט זיך דאָס מיר אפשר איינגעגעבן, ווען איך וואָלט נישט געהאט די אמביציע, אויפצוטאָן זאכן, וואָס די וועלט זאָל מיט זיי קלינגען.

באַלד ווי איך האָב נאָר איבערגענומען מיין שטעלע, האָב איך נושא־חן געווען ביים רעקטאָר פונעם לערער־סעמינאר. איז דאָס געווען אַ גלח, אַ טאָלעראנטער צו דער יידישער אמונה, וואָס דער עיקר איז ביי אים געווען, אָפּצוהיטן יעדע אמונה און אָנצוהאלטן זי מיט אַכטונג. פלעגט ער זיך דערפאר אפט אַריינלאָזן אין אַ שמועס וועגן דעם, פאַרוואָס די אינטעליגענטע יידן האַלטן נישט פון קיין שום אמונה — און אַז ווען אַ יידישע שמדט זיך, איז דאָס אַ באַווייז, אַז ער גלויבט נישט אין גאָרנישט.

אַזוי ווי מיין שטעל אינעם לערער־סעמינאר איז געווען נישט קיין סטאַבילע און נישט אויפן חשבון פון דער רעגירונג, האָט דער רעקטאָר מיר געוואָלט העלפן, איך זאָל אָפּיציעל נאָמינירט ווערן פון דער רעגירונג. אָבער אַזוי ווי איך האָב דענסטמאָל נישט געענדיקט קיין שום שול, — האָט ער נאָך אַ לאנגן קאָרעספּאָנדירן מיטן לאנדעס־שולראט געהייסן מיר אויסקלויבן עפּעס אַ וויכטיקן מאָמענט אין דער וועלט־געשיכטע, וועגן וועלכן איך זאָל קענען אָנשרייבן אַן עסיי און עס לייענען אין קעגנווארט פון אַ קאָלעגיום פּראָפעסאָרן — און ווען מיין עסיי וועט האָבן אין זיך עפּעס אַ שטיקל היסטאָרישע אָדער פילאָסאָפישע באדייטונג, וועט דאָס באַגרינדן מיין אָקאָדעמישע קאריערע.

פאַרשטייט זיך, אַז איך האָב דעם דאָזיקן פאָרשלאג אָנגענומען מיט

דאנק — און נאָך דעם ווי איך האָב עטלעכע וואָכן צייט איבערגע־קלערט דעם קעגנשטאנד, וועגן וועלכן איך זאָל זיך נעמען שטודירן, האָב איך באַשלאָסן אויסצוארבעטן אַן עסיי וועגן דעם פּוילישן קעניג קאַזימירס יידישע געליבטע — אסתרקע...

אזוי ווי איך בין דענסטמאָל געווען אין אַ שטימונג פון אָפּלייקענען יעדע לעגענדארישע געשעעניש פון דער וועלט־געשיכטע, איז מיר שטאַרק געפעלן געווארן, אַרויסצוקומען מיט אַן אָפּלייקענונג פון דער גאַנצער מעשה וועגן דער אסתרקע, און מיט דער באַהויפטונג אַז דאָס איז פּשוט אַן אויסגעטראכטע זאַך.

ווי יעדער קעניג האָט אויך קאזימיר דער גרויסער פון פּוילן זיכערלעך געהאט עטלעכע „פּילגשים", צווישן וועלכע עס האָט זיך אויך געקענט געפינען איינע אַ יידישקע. אָבער אן אסתרקע, וואָס צוליב איר זאָל ער האָבן געגעבן רעכט צו די יידן, האָט אודאי קיינמאָל נישט עקזיסטירט!...

געשטיצט מיין באַהויפטונג האָב איך אין ערשטער ריי אויף אונדזער גרויסן היסטאָריקער גרעץ, וואָס מאַכט אויפמערקזאַם, אַז די מעשה מיט דער אסתרקע שטאמט פונעם פּוילישן היסטאָריקער יאן דלוגאש (לאָנגינוס) און אז עס איז וועגן דעם נישט פאַרהאנגן קיין עלטערער קוואל. גרעץ ציטירט אויך די מיינונג פונעם היסטאָריקער יאקאָב קאראָ, וואָס האָט זיך אויך באַמיט אָפּצולייקענען דעם פאַקט. אַז קאזימיר האָט צוליב דער אסתרקע, דער יידישער געליבטער זיינער, געגעבן רעכט צו די יידן.

האָב איך זיך דעמאָלט געשטעלט אין פאַרבינדונג מיט פראָפעסאָר יאקאָב קאַראָ אין ברעסלוי, וועלכער האָט מיך אונטערשטיצט אין מיין געדאנק — און וועג איך האָב אים שפּעטער צוגעשיקט אַ קיצור פון מיין עסיי, האָט ער מיר צוגעזאָגט, צו קומען הערן מיין עסיי און אז ער וועט זיך אויך באַטייליקן אין דער אונטערשטיצונג פון מיין טעזע.

צום באַדויערן האָט זיך די זאך אָנדערש אנטוויקלט.

די לעמבערגער אוניווערסיטעט האָט אַרויסגעשיקט דעם פּראָ־פעסאָר פינקעל (אַ פּאָלאָניזירטן דייטש), וואָס איז געווען געניגט צו באַווייזן דאָס קעגנטייל פון מיין טעזע. פון דער קראָקעווער אוניווער־סיטעט איז געשיקט געווארן פּראָפעסאָר עסטרייכער (אויך אַ פּאָליאק),

וואָס האָט לכתחילה פאַרשפּראָכן אָנצוהאלטן אַ נייטראלע שטעלונג און נישט צו זאָגן קיין מיינונג, ביז ער וועט נישט האָבן גענוי אונטערזוכט די באזן פון מיין טעאָריע אין אַלע אירע איינצעלהייטן.

אייִדער איך האָב אָנגעהויבן לייענען מיין עסיי, איז אָנגעקומען אַן אָנטשולדיקונג פון פּראָפעסאָר קאראָ, אז ער באָדויערט, וואָס ער קען נישט קומען צו מיין פאָרלייענונג, אָבער אין גייסט איז ער מיט מיר און ער וויל נטשט מיר גליק.

נאָך מיין פאָרלייענונג איז פּראָפעסאָר פינקעל אַרויסגעקומען מיט עטלעכע דאָקומענטן, צו באָווייזן דאָס קעגנטייל פון מיין באַהויפּטונג, אז אסתרקע איז אַ היסטאָרישע געשעניש און דלוגאש (לאָנגינוס) האָט געזאָגט דעם אמת. דערנאָך האָט פּראָפעסאָר עסטרייכער געזומען דאָס וואָרט, צו געבן זיין הסכמה צו אַלעמען, וואָס פּראָפעסאָר פינקעל האָט געזאָגט. גלייכצייטיק האָט ער אויסגעדריקט זיין פאַרוווונדערונג, ווי אַזוי איך האָב אויפגעבויעט אַזאַ געוואָגטע טעזע אַן שום באַגרינדונג.

הערנדיק די דאָזיקע ארגומענטן פון די צוויי פּראָפעסאָרן, איז מיר אנטפאלן די מאמעס מילך און איך בין געבליבן אָן לשון. איך האָב אפילו נישט געהאַט דעם כוח צונויפצונעמען מיינע געדאַנקען אָפּצוענטפערן אַ וואָרט — און איך בין אַנטלאָפן פונעם „שלאָכטפעלד".

איך בין אַהיימגעקומען אַ צעבראָכענער. עס האָט זיך מיר נאָר געדאַכט, אַז ס׳לוינט זיך נישט מער צו לעבן.

מיין פאָטער האָט אָנגעקוקט מיין פנים, האָט ער זיך דערשראָקן. ער האָט אָבער מיך באַלד באַרואיקט: „זאָרג זיך נישט, קינדלעבן, האָסט נישט קיין מזל צו גוים, וועסטו דערפאר האָבן מער מזל ביי יידן. דאַרפסט נאָר בלויז אַוועקווארפן דעם געדאנק דיינעם, געפעלן צו ווערן עשון, ווייל דער עיקר פאַר דיינעטוועגן, איז נושא־חן צו זיין ביי יעקבן!"...

— אונדזערע יידן זענען אזוי טיף אין גלות — האָב איך געענט־פערט — אַז ווען דו ווילסט האָבן חן ביי יידן, מוזטו זיך צוערשט אייִנ־קויפן אין חסד ביי גוים!...

דעם שטארקסטן טרייסט האָט מיר געגעבן מיין קוזינע, וואָס האָט דעמאָלט פשוט געזאָגט:

— „איך גלייב אין דיר און וועל מיט דיר גיין אַפילו ביז עק וועלט!"

האָב איך אָנגענומען איר צוזאָג, אַז זי גייט מיט מיר — און איך האָב דריי מאָנאט שפּעטער מיט איר חתונה געהאט.

איך האָב באַלד דערנאָך אויפגעגעבן דאָס זוכן אויסערגעווייניטלעכע מאָמענטן אין די היסטאָרישע געשעענישן פון אַמאָל, זיי אָפּצולייקענען. מיר איז דעמאָלט איינגעפאלן אָנצוהייבן מאכן אַ נייע פּויליש איבערזעצונג פון די חמשה חומשי תורה, וועלכע זאָל זיין טריי צו דער יידישער טראַדיציע — און אַזוי ווי עס פלעגט ביי מיר דענסטמאָל אלצדינג גיין שנעל, האָב איך תיכף אָנגעהויבן אַרויסגעבן מיין איבערזעצונג פונעם חומש מיטן נאָמען „מקרא קדש" און אַלס מוסטער האָב איך דערווייל אַרויסגעגעבן ספר בראשית.

האָט דאָס די קראָקעווער לערער נישט געפעלן, וואָס איך זוך ווייטער נייע וועגן פאַר מיין טעטיקייט. אַזוי ווי די שטאָט האָט געקלונגען מיט מיין דורכפאל ביי די פּראָפעסאָרן, האָבן די לערער געטענהט, אַז עס איז פון מיין זייט אַ חוצפּה, וואָס איך האָב זיך נישט צוערשט אָנגעפרעגט ביי קאָלעגן וועגן מיין אונטערנעמונג און איך האָב נישט געבעטן ביי זיי קיין עצה. אויסער דעם האָט זיי פאַרדראָסן, וואָס איך האָב געשריבן אין מיין הקדמה, אַז מיין איבערזעצונג וועט זיין די ערשטע פּויליש ביבל־איבערזעצונג, אויפן סמך פון יידישער טראַדיציע, ווייל עס האָבן שוין דענסטמאָל עקסיסטירט אַזעלכע איבערזעצונגען פון יידישע מחברים.

מיינע קעגנער האָבן דעמאָלט אַרויסגעלאָזט אַ פאמפלעט קעגן מיין אונטערנעמונג. זיי האָבן געשריבן, אַז מיין איבערזעצונג טויג נישט, ווייל זי איז געמאַכט לויט דעם ליניען־סיסטעם און דער ליניען־סיסטעם טויג נישט פאַר אַ פּוילישער איבערזעצונג, ווייל דער סינטאַקסיס פון דער פּוילישער שפּראַך איז אַנדערש ווי דער סינטאַקסיס פון העברעאיש.

דערנאָך האָבן זיי געשריבן צו דער קהילה, אַז איך האָב זיך דערלויבט צו איבערזעצן געוויסע פּסוקים קעגן דער אָנגענומענער טראַדיציע, ווייל איך בין אַן אָנהענגער פונעם אבן־עזרא און רד"ק, וועלכע זענען נישט אָנגענומען ביי דער אמתער אָרטאָדאָקסיע.

גלייכצייטיק האָבן זיי געשריבן צום לאנדעס־שולראט, אַז מיין איבערזעצונג האָט ספּעציעלע כוונות קעגן דער פון לאנג פאַראנענער פּויליש ביבל־איבערזעצונג פון וואָיעק, וואָס איז פאַרהייליקט ביי אַלע קריסטן.

און וועל דאָס איז נאָך נישט גענוג געווען, מיר צו שעדיקן, האָבן זיי זיך פאַרבונדן מיט דעם באַוווסטן אַסימילאַטאָרישן שריפטשטעלער ווילהעלם פעלדמאן, וועלכער איז געווען מיין פּאָליטישער קעגנער, ער זאָל משפּיע זיין מיינע שילער, זיי זאָלן נישט קומען צו מיינע לעקציעס. און געטאָן האָט ער דאָס אויף אזא אופן: אַזוי ווי ער איז דענסטמאָל געווען סעקרעטאָר פון דער באַראָן הירש פונדאַציע אין קראָקע, האָט ער איבערגענומען דאָס אויסצאָלן די סטיפּענדיע צו מיינע שילער און דערנאָך האָט ער זיי געזאָגט, זיי זאָלן וויסן, אַז זיי קריגן נישט די סטיפּענדיע, דערפאר וואָס זיי האָבן בדעה צו ווערן רעליגיע־לערער, נאָר ווייל זיי ווילן ווערן אלגעמיינע לערער — און כדי צו ווערן גוטע אלגעמיינע לערער, דאַרפן זיי זיך נישט פאַרדרייען די קעפּ מיט העברעאיש, ווייל זיי ווילן שפּעטער גאָר נישט האָבן פון דעם.

יענע צייט בין איך אויך געווען פאַרזיצער פון אַ חברה „חובבי־תורה", וווּ איך פלעג פאַרטראָגן יעדן שבת נאָכמיטיק אַ קאַפּיטל יידישע געשיכטע. האָט מען אַהינגעשיקט צוהערערס, וואָס האָבן דערנאָך איבערגעגעבן אין דער חסידישער צייטונג „מחזיקי הדת" אַן איבערגע־דרייטן אינהאַלט פון מיינע לעקציעס, כדי צו ווייזן, ווי ווייט איך בין אַרונטער פונעם „דרך הישר" — און צו די פּוילישע צייטונגען האָט מען געשריבן, אַז איך האָלט מיינע לעקציעס אין דייטש, ווייל איך ווייל די פּוילישע יידן גערמאניזירן.

קאַפּיטל 77

שיער נישט איינגעפאַלן אין חשד פון אַנאַרכיזם

אַזוי ווי איך האָב זיך באַזעצט אין קראָקע און איך האָב איבערגע־נומען דעם אַמט „פּראָפעסאָר" פאַר העברעאיש אינעם לערער־סעמינאַר, האָבן מיך די אומשטענדן דערצו געבראַכט, איך זאָל זיך אַנהויבן מער אינטערעסירן פאַר דער אַלגעמיינער פּאָליטיק, נישט בלויז פאַר דער יידישער. אַלט געווען בין איך דענסטמאָל 22 און אַ האַלב יאָר — און לויטן עסטרייכישן געזעץ פון יענער צייט האָט אַ בחור פון מיין עלטער נישט געטאָרט גאָר זיך מישן אינעם פּאָליטישן לעבן. בין איך דערפאר

אַליין נישט געווען קלאָר מיט מיר, צו וואָס פאַר אַ פאַרטיי איך זאָל זיך אָנשליסן.

בטבע איז ביז דענסטמאָל שטענדיק געווען מיין סימפּאַטיע מיט די אַרעמע פּאָלקסמאסן, מיט אַלע דערנידריקטע און עקאָנאָמיש־שוואכע. האָט זיך עס אַזוי געמאַכט, וואָס איך האָב גראָד דענסטמאָל געהאט פריינטשאַפטלעכע פאַרבינדונגען מיט אַ חבר, וועלכער איז אַווענק זוכן פרנסה אין לאָנדאָן — און ער איז דאָרט אַריינגעפאלן אין אָנאַרכיס־טישע קרייזן. פלעגט ער מיר צושיקן פאַרשידענע אָנאַרכיסטישע שריפטן אין יידיש — און צווישן זיי איז אויך געווען דער „ארבעטער־פרייַנד", אַ לאָנדאָנער וואָכנשריפט.

שפּעטער האָט מיך יענער חבר צוגערעדט, איך זאָל פרובירן עטוואָס אָנשרייבן, אויף צו דרוקן אינעם „ארבעטער - פרייַנד".

האָב איך אָבער ביז דענסטמאָל נישט געהאט אָנגעשריבן קיין אייַנציקע שורה אין יידיש, וויַיל כאָטש איך האָב ליב געהאַט צו לייענען יידיש, בין איך נאָך מיט מיר אַליין נישט געווען קלאָר, צי עס איז פאראנען אַ באַרעכטיקונג, אָנצוהאלטן דעם יידישן „זשאַרגאָן" אין אַ ליטעראַרישער פאָרם. און וועג אַפילו יאָ, איז מיר געווען קשה, צי עס פּאַסט גאָר פאַר מיר, צו האָבן אַ האנט אין דעם. האָב איך זיך דעמאָלט בארטן מיט מיין פאָטער, וואָס איז געווען אַ שטאַרקער ענטוזיאַסט פון דער יידישער פאָלקסשפּראַך און ער האָט אויך אַליין אָנגעשריבן פיר ראָמאנען אין יידיש, פון וועלכע דריי זענען אַרויס פון דרוק און איינער איז ערגעץ פארלוירן געוואָרן.

— די יידישע פאָלקסשפּראַך — האָט מיר מיין פאָטער דאן געזאָגט, — איז אַ פליכט פאַר יעדן געבילדעטן מענטש, אָנצוהאלטן איר פרעסטיזש ווי אַ נאַציאָנאלע שפּראַך. וועג דו שרייבסט העברעאיש, איז דאָס טאַקע זייער שיין און לויבנסווערט. אָבער ווי לאנג מיר האָבן נישט קיין אייגן לאנד, איז די יידישע פאָלקסשפּראַך דאָס בעסטע מיטל, אָנצוהאלטן אונדזער נאַציאָנאליזם אין גלות. העברעאיש איז אונדזער שבתדיקע קאַפאָטע. מוזן מיר אָבער אויך האָבן אַ קאַפאָטע פאר יעדן טאָג אין דער וואָך און דער שניידער, וואָס נייט בלויז וואָכנדיקע קאַפאָטעס, איז וויכטיקער פאַרן אלגעמיינעם עולם, ווי דער שניידער פון די שבתדיקע קאַפאָטעס...

אין יענער צייט האָב איך צווישן מיינע נישט־געדרוקטע שריפטן געהאט עטלעכע בילדלעך, וואָס האָבן נישט געקענט דענסטמאָל אין ערגעץ געדרוקט ווערן, ווייל זיי זענען געווען צו שטארק „רעוואָלוציאָנער". אָט די בילדלעך זענען אַלע געווען געשריבן אין העברעאיש. האָב איך דאן איבערזעצט איינס פון זיי אין יידיש און האָב עס אַוועקגעשיקט צום „ארבעטער פרײנד".

דאָס דאָזיקע בילדל האָט געשילדערט איין טאָג פונעם 1887סטן יאָר אינעם לעבן פון צוויי אייראָפעאישע קייסאָרים.

איינער איז געווען קייסער ווילהעלם דער ערשטער פון דייטשלאנד, וועלכער איז אין די לעצטע דריי־פיר יאָר פון זיין לעבן געלעגן גאנצע טעג שיכור און ער האָט נישט געוווסט, וואָס עס טוט זיך אַרום אים. די געשעפטן פון דער רעגירונג האָט גענידרט זיין מיניסטער ביסמארק מיט אַ שטאַרקער האַנט און ער האָט אויך נישט צוגעלאָזט דעם מינ־דעסטן בלאָז פון אַ פרייַען ווינטל.

האָט מען אָבער געדארפט אָנהאַלטן דעם פאַטריאָטיזם פון דער באַפעלקערונג, פלעגט מען דעמאָלט יעדן פאַרנאַכט אַרויסשלעפן דעם שיכור צום פענצטער פון דער קייסערלעכער בורג, ווו עס איז געשטאנען אַ באַגייסטערטער עולם און האָט מיט אומגעדולד געווארט, דער קייסער זאָל זיך באַווייזן. און ווען עס האָט זיך דער קייסער באַווייזן אינעם פענצטער, איז דער דרויסנדיקער עולם אַריינגעפאלן אין באַגייסטע־רונג לכבוד דעם אַלטן קייסער, וועלכער האָט געקוקט מיט זיינע פאַר־שיכורטע אויגן און נישט געוווסט, וואָס ער זעט.

אן אנדערער קעניג אזעלכער איז דענסטמאָל געווען אַלפאַנס דער דרייצנטער, וועלכער האָט אין 1887, ווען ער איז אַלט געווען איין יאָר, געפענט (!) די אויסשטעלונג אין מאַדריד — און דער דעמאָלסדיקער מיניסטער פרעזידענט סאַגאַסטאַ האָט געהאַלטן אַ רעדע צום קעניגל מיט די ווערטער: „אונטער דער הערשאַפט פון דיין רעגירונג בליט דאָס לאנד!"...

דאָס אייניאָריקע קלייַנע קעניגל איז דעמאָלט געזעסן אויפן טראָן און די אם האָט אים דאָרט צוגעהאַלפן, ער זאָל נישט חלילה אַרונטערפאלן. אַזוי ווי ער איז אָבער ביז דענסטמאָל נישט געווען צוגעווויגט, צו זען אַרום זיך אזא מאסע מענטשן, האָט ער זיך פאַנאַנ־

דערגעווײַנט און עס איז אים דערביי געשען אַ קאַטאַסטראָפע, ווי עס קען פּאַסירן מיט יעדן קינד פון זײַן עלטער, אַז מען האָט אים אַזש געמוזט פּארשטעלן פּאר די אויגן פון דער פּאַרזאַמלונג, ווײַל דאָס דאָזיקע געשעעניש איז נישט געווען זייַער עסטעטיש...

ווי איך האָב שפּעטער געהערט, איז דאָס דאָזיקע בילדל געווען אָפּגעדרוקט אינעם לאָנדאָנער „ארבעטער - פרײַנד". ליידער האָב איך דאָס קיין מאָל נישט געזען, ווײַל עס איז קאַנפּיסקירט געוואָרן אויף דער עסטרײַכישער פּאָסט.

עפּעס פּלוצלינג איז דענסטמאָל אָנגעקומען אַ באַפעל פון ווין צו דער קראָקעווער פּאָסט, מען זאָל אַכטונג געבן אויף אַלע, וואָס באַקומען בריוו און צייטונגען מיט אַן אנארכיסטישן אינהאַלט.

האָב איך דעמאָלט באַקומען אן אײַנלאדונג צו דער פּאַליציי, ווו מען האָט מיר מיטגעטיילט, אַז אַזוי ווי איך באַקום פון אויסלאנד צייטונגען מיט אַן אַנאַרכיסטישן אינהאַלט, דאַרף איך וויסן, אַז אַזעלכע שריפטן זענען נישט דערלויבט אין עסטרײַך און עס פּאסט נישט פּאַר אַ יונגן מאַן, וואָס פּאַרנעמט אזא פּאַראַנטוואָרטלעכן פּאָסטן ווי אַ פּראָפעסאָר פון העברעאיש אינעם לערער־סעמינאר פון דער רעגירונג, זאָל גאָר שטיין אין פּאַרדאַכט, אַז ער לייענט אַנאַרכיסטישע שריפטן.

אויף אָט דער מיטטיילונג האָב איך געדארפט געבן אַ שריפטלעכע דערקלערונג. איז מיין דערקלערונג געווען, אַז איך באַקום די צייטונגען פון אַ חבר אין לאָנדאָן, וואָס שיקט דאָס מיר בלויז ווי אַ קוריאָזיטעט — און אויף וויפל איך וויס, איז ער אַליין אן אומפּאַרטייאישער. און וועג איך לייען די דאָזיקע שריפטן, איז דאָס נאָר, ווײַל איך ווײַל ווי אַ געזעלשאַפטלעכער מענטש זיין אינפּאַרמירט וועגן אַלע פּאָליטישע באַוועגונגען אין דער וועלט. אָבער וועג מען טאָר נישט לייענען אַזעלכע שריפטן אין עסטרייך, וועל איך זיך מוזן בייגן צום געזעץ.

לויט די דעמאָלסדיקע פּירונגען פון דער קראָקעווער פּאָליציי האָב איך געדארפט בענטשן גומל, וואָס איך בין איבערגעקומען אַזאַ געשעניש מיט אַ ביסל מוסר און אַ שריפטלעכער דערקלערונג, ווײַל כמעט אין דער זעלביקער צייט האָט די קראָקעווער פּאָליציי אָפּגעטאָן זייער אַ מיאוסע זאך צו אַ יידישן שרייבער מיטן נאָמען סאלאָמאָן רובינשטיין, וועלכער איז געשטאנען אונטער אַ חשד, אַז ער איז אַן אַנאַרכיסט.

אט דער סאלאמאן רובינשטיין, וועלכן איך האב שוין אמאל דער־מאנט, וועז ער האט אנגעפירט אונדזער פארזאמלונג מיטן ד"ר בירנבוים, איז געווען דער זון פונעם זשאלקיעווער מגיד, ר' מרדכי רובינשטיין, וועלכער האט געהאט אן אכסניא אין קראקע. איז דער דאזיקער זון פלוצים אהיימגעקומען צו זיין פאטער, נאך דעם ווי ער האט זיך ארומגעוואלגערט איבער דער גרויסער וועלט און וועז ער איז געווען אין פאריז, האט ער זיך געחברט מיט אנארכיסטן.

עס איז כדאי צו וויסן, אז דער זשאלקיעווער מגיד ר' מרדכי רובינשטיין, האט דעם דאזיקן זון זיינעם נישט אריינגעלאזן אין זיין אכסניא. האט זיך דער יונגער מאן ארומגעדרייט אין קראקע עטלעכע חדשים אן געלט און אן א דאך איבערן קאפ.

געוואר געווארן איז די פאליציי וועגן דעם, האט מען דעם בחור געכאפט און אזוי ווי ער איז געווען א געבוירענער אין זשאלקיעוו, האט מען אים ווי א „בראדיאגע" אפגעשיקט מיטן עטאפ צופוס און אין מיטן ווינטער פון קראקע קיין זשאלקיעוו. האט דער דאזיקער וועג געמומען ביי אים עטלעכע וואכן צייט, ווייל ער האט געמוזט וואנדערן צוזאמען מיט אנדערע פון דעם זעלביקן שטייגער און נעכטיקן יעדע נאכט אין אן אנדערער תפיסה, ביז ער איז אנגעקומען אין זשאלקיעוו.

כדאי נאך צו באמערקן, אז סאלאמאן רובינשטיין, איז שוין דענסטמאל געווען א באווסטער דייטשער זשורנאליסט און ער איז אויך שפעטער געווארן א פראמינענטער ציוניסטישער שרייבער.

קאפיטל 78

מיין באגעגעניש מיט יהודה לייב גארדאן

זייט איך בין אויפגעמומען געווארן ווי פראפעסאר פון העברעאיש ביים לערער־סעמינאר אין קראקע, האב איך זיך שוין געדארפט פילן איינגעפונדעוועטער אין מיין געזעלשאפטלעכער פאזיציע. פלעגט מיך אבער אין דער צייט פון די זומערדיקע מאנאטן, וועז די שולן זענען געווען געשלאסן אנפאלן א מין רייזע־פיבער. איך פלעג האלטן אין איין ארומפארן. איך בין געווען אין ווין אדער בערלין אין א מין אויסטער־

לישער שטרעבונג, אַז אפשר וועט עס זיך מיר פאַרט איינגעבן, אַנצו־
קומען ערגעץ ווי אַ סטודענט אויף אַן אוניווערסיטעט.

בזה האופן איז מיר אין די לעצטע טעג פונעם חודש אויגוסט 1891 אויסגעקומען צו זיין אין בערלין, ווו עס איז אין יענער צייט דערשינען די עלטסטע העברעאישע וואכנצייטונג „המגיד" אונטער דער רעדאקציע פון די צוויי ברידער שריפטשטעלער, יצחק שלמה און יעקב שמואל פוקס.

אין דער דאַזיקער רעדאקציע, האָב איך געהערט, אַז דער גרויסער העברעאישער דיכטער יהודה לייב גאַרדאַן פון פעטערסבורג ליגט קראַנק אין אַ האָטעל פון בערלין, וווּ ער האָט מיט עטלעכע טעג צוריק דורכ־
געמאַכט אַ לעבנסגעפערלעכע אָפעראציע. און אַזוי ווי ער האַלט שוין אין צוריקקומען צו די כחות, איז עס פשוט אַ מצוה אים צו באַזוכן.

יהודה לייב גאַרדאַן איז דענסטמאָל ביי אַלעמען געווען פאַרעכנט ווי דער „אריה דבי עילאי" פון דער העברעאישער דיכטונג — און אין מיינע אויגן איז ער געווען דער מאַדערנער ר' יהודה הלוי, ווי היינט האָט אים געשילדערט, אַז ווען דער בורא עולם האָט אים באַשאַנקען מיט זיין מוזע, האָט ער אים אַ קוש געטאַן.

גאַרדאַנס שירים פלעגן אונדז אַלעמען באַגייסטערן ביז צום העכסטן עקסטאַז, מיר פלעגן זיי דעקלאַמירן ווי די פרומסטע פיוטים און אַמאָל אין אַ תשעה־באב האָב איך זיך צונויפגענומען מיט עטלעכע חברים משכילים, צו באַהאלטן זיך מיט אונדזער פאסטן, אַז אַנדערע משכילים זאָלן אונדז נישט זען און אונדז נישט אויסלאכן — און מיר האָבן דעמאָלט יענעם גאנצן טאָג דעקלאַמירט די שירים „במצולות ים" און „בין שיני אריות" פון יהודה לייב גאַרדאַן און איך האָב דערביי גע־
גאָסן טרערן מער ווי פרומע יידן פלעגן וויינען ביי די „עשרה חרוגי מלכות".

הערנדיק, אַז יהודה לייב גאַרדאַן געפינט זיך אין אַ האָטעל אין בערלין און ער קוקט אַרויס אויף באַזוכער, בין איך תיכף געלאָפן אים זען. עפעס האָב איך זיך געפילט פאַרפליכטעט צו אים, ווייל ער איז געווען דער ערשטער, וועלכער האָט געדרוקט מיינע אַ העברעאישע קאָרעספּאָנדענץ אינעם „המליץ" און ער האָט מיר אויך געשריבן זייער אַ פריינדלעכן בריוו פול מיט שבחים וועגן מיין שרייבן אין העברעאיש.

ווי נאָר איך בין אַריינגעקומען צו גאָרדאָנען אין זיין האָטעל־ צימער, האָט ער מיך תיכף געוואָלט מכבד זיין מיט אַ פּאָפּיראָס, זאָ־ גנדיק דערביי: „אחרי אשר באתם בצל קורתי, קוריטיע מאי פּאפּי־ ערָאסי!" — האָב איך דאָס אָבער דאנקענדיק נישט אָנגענומען, ווייל איך רויכער נישט אַפילו אין שבת!... האָט ער מיך נאָך פריינדלעכער אָנגעקוקט און אַ זאָג געטאָן: „עס פרייט מיך זייער צו זען אַ העברע־ אישן שרייבער, וואָס איז פריי פון איין מין שקלאפעריי, וואָס איך וואָלט זייער געווען צופרידן, וען איך וואָלט דאָס געקענט זאָגן וועגן זיך. אָט האָט מיך דער דאָקטאָר נישט געהייסן רויכערן צוויי טעג פאָר מיין אָפּעראציע, האָב איך געמיינט, אַז איך וואָר משוגע!"

מיין געשפּרעך מיט גאָרדאָנען האָט זיך געדרייט אָרום אַ פּאָרשיי־ דענע ענינים — און עס האָט זיך פּאָר מיר אָנטפּלעקט אַ גרויסע דיכ־ טערישע נשמה, וועלכע האָט פיל געליטן אויף דער וועלט און זי דאָרף אָפילו איצט כסדר קעמפן קעגן כלערליי חשדים און בלבולים.

גאָרדאָן האָט כסדר גערעדט און געבליצט מיט קלוגע וועָרטלעך, ביז איך האָב זיך וועגן איין מיינונג זיינער דערלויבט צו זאָגן, אַז איך האָב שוין דאָס געהערט, האָט ער מיר אויף מיין באָמערקונג געענט־ פערט: „יעדעס קלוגע וואָרט איז שוין זיכערלעך אָמאָל געזאָגט גע־ פּראָפעסאָר אָלכסנדר הרכבי און באָראָן גינצבורג. האָט ער לכתחילה וואָרן, דאָרף מען דערפאָר זיין געדולדיק, וועז מען הערט דאָס נאָך אָמאָל".

באָלד דערנאָך איז אים אויסגעקומען צו רייַדן וועגן זיינע ווייטיקן — און אַזוי ווי ער האָט געזען, אַז איך פּאָרקרום מיך הערנדיק, ווייל איך האָב דעמאָלט געהאלטן, אַז די ווייטיקן פון אַ מענטשן דאָרף יעדער האָלטן פּאָר זיך און זיי נישט אַרויסטראָגן אין גאָס, האָט ער אַ זאָג געטאָן: „דער שטארקסטער מאן אָפילו, וועז ער וועָרט פון ווייטיקן באָ־ וועלטיקט, דאָרף זיך נישט שעמען מיט אַ זיפץ אויף זיינע אייגענע יסורים".

פּאָרשטייט זיך, אַז איך בין געווען אין ערשטער ריי נייגעריק, צו הערן עטוואָס וועגן זיין שטעלונג צו דער פּעטערסבורגער יידישע געזעל־ שאָפט. גאָנץ באָזונדערס האָט מיך אינטערעסירט צו הערן אַ וואָרט וועגן אָלכסנדר צעדערבוימען, דעם אָרויסגעבער פונעם „המליץ", וועגן

איגנאַרירט מיינע פראגן וועגן צעדערבוים און הרכבי, און ער האָט נאָר בלויז וועגן גינצבורגן אַ זאָג געטאָן: „אַ פּעטערבורגער פילאנטראָפּ, אַנ־געקוקט פון דער נאָענט, שלאָגט פון אים אַזאַ קעלט, אַז מען קען פון איר אין מיטן זומער געפרוירן ווערן!“

עטלעכע מינוט שפּעטער האָט גאַרדאָן ווידער געריידט וועגן הרכבי און צעדערבוימען.

— דער חילוק צווישן מיר און הרכבי איז, וואָס ער איז פאַראינ־טערעסירט, ווי אזוי יידן האָבן געלעבט אַמאָל און איך וויל דער עיקר וויסן, ווי אַזוי יידן לעבן הײַנט. ער גראָבט אויס די מתים פון אַמאָל, צו זען, צי מען האָט זיי באַגראָבן אין אַ טלית אָדער אין אַ ארבע כנפות, און איך גראבעל זיך אינעם לעבן פונעם הײַנטיקן ייד, און וויל דערגיין צי ער איז אַ געגעסענער אָדער אַ הונגעריקער!...

און ווען איך האָב איבערגעחזרט מיין פראגע וועגן צעדערבוימען, איז ער אַריינגעפאלן אין אַזאַ כעס, אַז איך האָב אַזש מורא באַקומען, עס זאָל נישט מיט אים עטוואָס פּאַסירן. ער האָט זיך אָבער באַלד באַרואיקט און ער האָט אַ זאָג געטאָן:

— דער בעסטער מענטש קען נישט לעבן בשלום, ווען דער שכן זיינער וויל עס נישט!

האָב איך זיך שוין ווייטער אַנגעגורט מיט דרייסטקייט און איך האָב געפרעגט זיין מיינונג וועגן חיבת ציון, ווייל עס האָט דעמאָלט איטלעכער געהאלטן, אַז גאָרדאָן איז אַ קעגנער פון ישוב ארץ־ישראל. האָט ער מיר דעמאָלט בפירוש דערקלערט, אַז ער איז נישט קיין קעגנער פון חיבת ציון, אדרבה, ווו ער קען נאָר, איז ער גרייט צו העלפן אוֹן די חובבי ציון האָבן אַ ווילדן טעות, ווען זיי האַלטן אים פאַר אַ קעגנער. אזוי ווי ער האָט אַלע טאָג פון זיין לעבן געקעמפט קעגן דער ממשלה פון די רבנים איבער דער יידישער גאַס, האָט ער בלויז מורא, אַז די רבנים וועלן דורך דער אידעע פון חיבת ציון געווינען די אויבערהאנט אין ארץ־ישראל, אז אַנשטאָט וואָס יידן זאָלן געפינען אַ מקום־מנוחה, וועלן זיי פלוצים אַריינפאלן אין אַ נייער נעץ פון „מצוות התליות בארץ“ וואָס קיינער וועט זיי נישט קענען געהעריק אָנהאַלטן פאַר ביאת המשיח, ווי עס האָט זיך אויך לעצטנס אַרויסגעוויזן ביי דער פּראָגע פון שמיטה... „אויסער דעם מוז אַזאַ מענטש ווי איך אָפּט מאָל אַרויסטרעטן

קענן אזא איינעם ווי צעדערבוים, וועלן עס איז פאַראן אַ בארעכטיקטער חשד, אז ער דעקט דעם דעפיציט פון זיין צייטונג מיט די הכנסות פון די חובבי ציון!..."

ביי אַט דעם זאָג בין איך אויפגעשפרונגען ווי אַן אָפּגעבריטער. אַזוי ווי איך בין געווען איבערצייגט, אַז דער דאָזיקער חשד איז אַ פשוטער בילבול פון שונאי ציון, וואָס פאַרגינען נישט צעדערבוימען דעם כבוד, וואָס ער פועלט מיט זיין שתדלנות ביי דער רוסישער רעגירונג פאַרשייַדענע טובות פאַר יידן און ער האָט אויך אין יענעם יאָר אויסגעפועלט אַ דערלויבעניש, אַז די חובבי ציון אין רוסלאנד זאָלן זיך קענען אָרגאניזירן אין אַ לעגאלער חברה. האָב איך דעמאָלט געוואָלט ארויסלויפן פון גאָרדאָנס צימער מיט אַן אויסגעשרייַ, אַז ער איז דער גיפטיקסטער שונא ציון וואָס איך האָב באַגעגנט. אָזוי ווי איך האָב זיך אָבער דערמאָנט וועגן זיין שטאַרקער אויפגערעגטקייט, ווען איך האָב דאָ פריער דערמאָנט דעם נאָמען צעדערבוים, האָב איך בלויז אַ זאָג געטאָן:

— עס טוט מיר פערזענלעך ווייַ, ווען איך זע, אַז צוליב אַ פערזענלעכער קעגנערשאַפט גיט דער „ראש משוררי ישראל" זיין הסכמה צו אַ מאָראליש נידריקער חבריא פון שונאי ציון.

גאָרדאָן האָט ווייטער געשוויגן עטלעכע מינוט און ער האָט דערנאָך אַ זאָג געטאָן:

— כאָטש איך וועל פאַרעכענט ווי אַ קעגנער פון חיבת ציון, בין איך דאָס דער, וואָס איך האָב פאַראינטערעסירט דעם נדבן קלמן זאב וויסאָצקי פאַר דער אידעע פון ישוב ארץ־ישראל.

ביי אונדזער ווייטערדיקן געשפּרעך וועגן דער פאָליטישער לאגע אין רוסלאנד, האָט זיך גאָרדאָן שטאַרק געהיט מיט יעדן וואָרט. דאביי האָט ער מיר אויך דערציילט, וואָסערע צרות ער איז אויסגעשטאנען אינעם יאָר 1879 וועלן ער איז פלוצים דורך אַ מסירה פון זיינע שונאים אינטערנירט געווען 120 טעג אין אַ ווייטן סיבירישן דאָרף.

שפּעטער האָט גאָרדאָן אַ זאָג געטאָן: „געשיכטלעכע געבורטן זענען ווי נאַטירלעכע געבורטן, וואָס קענען נישט קומען קיין מאָל אָן יסורים. יעדעס מאָל, ווען עס קומט אָן אַ נייַע געשיכטלעכע תקופה, מוז ווערן צעשטערט דאָס באַשטייענדיקע, ווייל אָן קאָמף אוז קעגנזאץ איז גאָר נישט צו טראכטן וועגן אַ פאָרשריט אין דער געשיכטע!"

ווען איך האָב פֿאַרלאָזן דעם האָטעל, נאָך דעם ווי איך האָב דאָרט פֿאַרבראַכט ביי גאָרדאָנען אַריבער צוויי שעה, האָט מיך גאָרדאָן געבעטן, איך זאָל אים לפּחות נאָך איין מאָל באַזוכן, אייִדער ער פֿאָרט צוריק אַהיים.

אויפֿן דריטן טאָג בין איך ווייטער געקומען אים זען. איז גראָד יענעם טאָג אָנגעקומען די ידיעה, אַז דער גרויסער יידישער היסטאָריקער פּראָפעסאָר היינריך גרעץ איז געשטאָרבן אין מינכען, בעת ער איז געווען אויף אַ באַזוך ביי זיינעם אַ זון. האָב איך די דאָזיקע נייס געבראַכט צו גאָרדאָנען, האָט זי אים אַזוי דערשלאָגן, אַז ער איז אזש געבליבן ליגן אין בעט ווי געפּלעפּט און ער האָט אַ לאַנגע צייט נישט געקענט אַרויסרעדן אַ וואָרט.

ענדלעך איז ער אַ ביסל צו זיך געקומען — און אַזוי ווי ער איז נאָך אַלץ געלעגן אויפן רוקן, ווייל דער דאָקטאָר האָט אים אַזוי געהייסן, ווען עס וועט זיך ביי אים דערוועקן דער ווייטיק פון דער אָפּעראַציע, האָט ער ביי מיר געבעטן אַ פּאָפּיר און בליישטיפט — און ליגנדיק אַזוי אויפן רוקן האָט ער אָנגעשריבן אַ „שיר" אויף גרעצט טויט מיט די ווייטערדיקע ווערטער:

עברי שכיב - מרע

מוטל על ערש דוי בארץ נכריה,
יום ולילה בכאב אנוש נפשי הומיה,
ופתאום נדמה כאבי, חדלו אנחותי —
השמועה „גרעץ איננו!" נשתני תלאותי.
גרעץ איננו! — הבונה כמו רמים
בית לישראל בספרו „דברי הימים";
מכל העולם צבר עפרו, הקים חרבותיו,
עתה שב גם הוא אל העפר — ומי לא ישוב שמה?
ואיה כל נביאינו, חיו על האדמה?
אשריך גרעץ נביאנו, כי מזה עלית,
אחרי השלימך חקך ובית ישראל בנית...

נאָך דעם ווי איך האָב איבערגעשריבן דעם דאָזיקן שיר פון גאָר־

דאָנס האָנטשריפט, איז אָנגעקומען יעקב שמואל פוקס, דער רעדאקטאָר פונעם „המגיד". האָט מיך גאָרדאָן געפרעגט, צי איך האָלט אַז ער זאָל דעם דאָזיקן שיר איבערגעבן צו דרוקן אין המגיד?. איך האָב דעמאָלט אויסגעדריקט מיין באַגייסטערונג פאַרן שיר. איך האָב זיך בלויז אויסגעבעטן, איך זאָל זיך קענען באַהאלטן גאָרדאָנס מאנוסקריפט.

ווי ווייט דאָס איז פאַר מיר מעגלעך, ווייל איך דאָ אויך געבן אַ ווערטערלעכע איבערזעצונג פון גאָרדאָנס שיר:

ווערטער פון א שווער - קראנקן

אַנידערגעוואָרפן אויפן קראַנקן־בעט אין אַ פרעמד לאַנד,
טאָג און נאַכט אין אַ שרעקלעכן שמארץ זעעליש פאַריאָמערט,
און פלוצים מיין שמאַרץ פאַרשטומט, אויפגעהערט האָבן מיינע זיפצן,
„גרעץ איז נישטאָ מער"! האָט מיך געמאַכט פאַרגעסן מיינע באַשוועריקייטן.
גרעץ איז נישטאָ מער, וועלכער האָט אויסגעבויט אַזוי הויך
אַ הויז פאַר יידן, אין זיינע געשיכטס־ביכער.
פון דער גאַנצער וועלט צונויפגענומען האָט ער דעם שטויב.
אויפצושטעלן די חורבה,
איצט איז אויך ער צוריקגעקערט צום שטויב — און ווער וועט נישט דאָרט צוריקקערן?
און ווייל איז דיר, גרעץ אונדזער נביא, וואָס דו ביסט פון דאָנען אַוועק,
נאָך דעם ווי דו האָסט פאַרענדיקט דיין באַשטימונג אין אויפגעבויט אַ הויז פאַר יידן!...

קאפיטל 79

דער „המגיד" האָט געגומען דערשיינען אין קראָקע

ווען דער העברעאישער שריפטשטעלער דוד גאָרדאָן איז אין יאָר 1886 געשטאָרבן אין ליק, איז די פאַמיליע זיינע געבליבן בעירום ובחוסר — און אַזוי ווי דער פאַרשטאָרבענער איז חוץ אַ שרייבער אויך געווען אַ באַקאַנטער טוער אין אַלגעמיינעם יידישן לעבן, האָבן זיך עטלעכע עסקנים צונויפגענומען, צו העלפן דער אלמנה, זי זאָל קענען ווייטער אַרויסגעבן די צייטונג.

דוד גאָרדאָן האָט איבערגעלאָזן אין אייניציקן זון און דריי טעכטער. האָט דער דאָזיקער זון געדארפט איבערנעמען די רעדאקציע. האָט אָבער דער דאָזיקער ממלא מקום נישט געקענט אַפילו דעם יידישן אלף־בית. האָט דערפאר די אלמנה געדארפט יעדעס מאָל דינגען אַן אַנדערן הע־ ברעאישן שרייבער פאַר אַ רעדאקטאָר און האָט אָנגעפירט די צייטונג ביז צו דער מיט פון 1900, ווען די זעצערס פון דער צייטונג האָבן זיך ענדגילטיק אָפגעזאָגט צו זעצן, דער רעדאקטאָר האָט זיך אָפגעזאָגט צו שרייבן און דער דרוקער האָט נישט מער געוואָלט דרוקן.

האָט דעמאָלט די אלמנה איבערגעגעבן די צייטונג צו די צוויי ברידער־שריפטשטעלער: יצחק שלמה און יעקב שמואל פוקס, וואָס האָבן אַריבערגעפירט די צייטונג קיין בערלין. זיי האָבן אויך אָנגעפירט די צייטונג אַ יאָר צייט און האָבן זי געמוזט אויפגעבן, נישט־קענענדיק וויייטער אָנגיין מיט דער אַרבעט. האָט דעמאָלט די אלמנה אָנגאָנסירט אינעם „המליץ", אַז זי איז גרייט איבערצוגעבן דעם „המגיד" אין אַרענדע פאַר אַ געוויסער סומע יערלעך. האָב איך זיך צו איר גע־ וואָגדעט, אַז איך וויל איבערנעמען דעם „המגיד" און איך וועל איר צאָלן 500 מאַרק אַ יאָר.

וואָס די אלמנה האָט דענסטמאָל געהאט איבערצוגעבן, איז געווען אַ רשימה פון אָבאָנענטן, וועגן וועלכן זי האָט נישט געוווסט, אַז די ברידער פוקס האָבן איר נאָך דאָס נישט אָפגעשיקט.

אין אָט דעם רייסטער זענען געווען פאַרצייכנט די נעמען און אדרעסן פון עטלעכע צענדלינק אָבאָנענטן, וואָס דער „המגיד" האָט געהאט אין ענגלאנד און אין די ווייטסטע אפריקאנישע לענדער, וואָס

כאָטש זיי האָבן נישט געקענט לייענען קיין העברעאיש, האָבן זיי געפילט אַ פליכט, צו אונטערשטיצן די צייטונג, באַטראכטנדיק זי ווי אַ מיטל פאַר דער אויפקלערונג פון די יידן אין רוסלאנד.

דערווייל האָב איך זיך אַרומגעקוקט, ווו איך קען ערגעץ קריגן די נייטיקע סומע געלט פאַר די ערשטע שריט, צו קענען איבערנעמען דעם „המגיד". איז איינער פון מיינע אונטערשטיצער, אויף וועמען איך האָב געהאט אן אויג, געווען דער בוכדרוקער יוסף פישער, ביי וועלכן איך האָב דערוואַרטעט, אַז ער וועט מיר געבן דריי מאָנאט קרעדיט פאַר דרוק און פאַפּיר.

נאָך דעם ווי איך האָב דאָס געהאט מיט אים אָפּגעמאַכט, האָט זיך פלוצים אונטערגערוקט דער יינגערער פון די צוויי ברידער פוקס, יעקב־שמואל, וועלכער האָט אויך געהאט אַנגעקניפט פאַרבינדונגען מיט פישערן — און פישער האָט געהאלטן בעסער פאַר נייטיק צו געבן די עטלעכע הונדערט גולדן קרעדיט צו יעקב־שמואלן, וועלכער איז דאָן געקומען קיין קראָקע.

יעקב־שמואל פוקס האָט אַנגעהויבן זיין טעטיקייט אין קראָקע אויף אַ גאנץ אַנדערן שטייגער ווי ראובן אשר ברוידעס, ווָאס פלעגט פירן דאָס געשעפט הפקרדיק, פוקסן האָט זיך אייגעגעבן, זיך צו פאַר־ווָאַרצלען אין קראָקע, איידער ער האָט נאָך אַנגעהויבן אַרויסגעבן זיין צייטונג, האָט ער צונויפגערופן אַ פאַרזאמלונג פון העברעאיש־לייענער, צו גרינדן אַ פאַראיין מיט דער אויפגאבע, צו פּראָפּאגאנדירן דאָס באַדערפעניש צו לייענען העברעאיש.

איז דעמאָלט געקומען מיט מיר צוזאמען די גאַנצע גרופּע יונגע העברעער, אַלע מיינע חברים — און עס האָבן זיך אויך אַנגעשלאָסן אַ סך גאַנצע און האַלבע משכילים. עס איז אויך געקומען אברהם גינצלער, דער אַמאָליקער רעדאקטאָר פונעם „התור" און איצטיקער פּאָרשטייער פון די „מחזיקי הדת". געקומען איז אויך אַ קאָרעספּאָנדענט פון דער „הצפירה", אַ חסידישער ייד מיטן נאָמען ישראל קראסוצקי און נאָך פיל אנדערע.

קיצור הדבר: יעקב־שמואל פוקס האָט אונדז דאן אַרגאניזירט אין אַ פאַראיין מיטן נאָמען „שפת אמת" — און כדי צו קענען צוציען מענטשן פון די חסידישע קרייזן, ביי וועלכע איך האָב דענסטמאָל נישט

געהאט קיין אַנהענגער, האָב איך נישט געגעבן מיין נאָמען צווישן די גרינדער פון אָט דעם פאַראיין.

ראובן אשר ברוידעס פלעגט זיך האַלטן ווייט פון יעדער רעליגיע־זער טעטיקייט. עס פלעגן אויך פאַרקומען מאָמענטן, וואָס מען האָט אים באַגעגנט אין אַ שכורן צושטאנד. פלעגט דאָס נישט געבן קיין באַזונדערן פרעסטיזש צו די משכילים, וואָס האָבן זיך געשאַרט אַרום אים. אַנדערש איז שוין געווען די פירונג פון אונדזער יעקב־שמואל פוקס. ווען מען איז צו אים אַריינגעקומען אין שטוב אין דער פרי, פלעגט מען אים טרעפן דאוונען. שבת איז ער געגאנגען דאוונען אינעם בית־המדרש „בני אמונה". איז דאָס דעם עולם שטארק געפעלן. ער פלעגט אויך זיצן ביי זיך אין רעדאקציע אין אַ יארמולקע אויפן קאָפּ. דערצו האָט ער מיט די באַזוכער געריידט העברעאיש מיט אַ ליטווישער עברי.

אין אַנהויב האָב איך אים שטאַרק געהאַלפן אין זיין רעדאקציאָנע־לער טעטיקייט. איך האָב פאַר אים געשריבן צענדליקער אַרטיקלען אומזיסט, איך האָב אים אויך געהאָלפן שרייבן בריוו און איך האָב אים בכלל אַוועקגעגעבן פיל צייט.

צו מיין גרויסן באַדויערן איז אָבער גאָר אין גיכן אויסגעבראָכן אַ מיספאַרשטענדעניש צווישן אונדז. מיט אַלע מיינע חושים האָב איך דענסטמאָל געגלויבט אין דער נויטוועندיקייט, צו באַגייען די העברע־אישע שפראך און עס האָט זיך מיר אויסגעדאַכט, אַז איך בין באַרופן, צו העלפן שאפן אַ מאָדערנעם העברעאישן סטיל. מיינע געדאנקען האָבן זיך דעמאָלט באַוועגט בלויז אַרום דער לעבעדיקער קעגנווארט אוּן עס זענען ביי מיר יעדן טאָג געבוירן געווארן נייע שפראכלעכע „חידושים" אין העברעאיש.

האָט זיך מיר פוקס ווי אַ רעדאקטאָר אַוועקגעשטעלט ווי אַ ביין אין האַלדז, וויל ער איז אין זיין שפראך געווען זייער קאָנסערוואטיוו און ער האָט נישט געוואָלט זיך באַנוצן מיט קיין וואָרט אָדער אַ וועндונג, וואָס געפינט זיך נישט אין תנ"ך.

די ערשטע מחלוקה צווישן אונדז איז געווען וועגן מיינעם אַ מאמר מיטן נאָמען „חדשה ספרותית", וועלכער איז אים נישט געפעלן, וויל ער האָט נישט געוואָלט אַנערקענען דאָס וואָרט „ספרות" פאַרן וואָרט ליטעראטור און ער פלעגט אַנשטאָט דעם געברויכן דאָס וואָרט „ספרה",

וועלכעס געפינט זיך אין תנ"ך און קענן וועלכן איך האָב געטענהט. אז ספרה באַצייכנט אַן איינצעלן בוך און נישט די גאַנצע ליטעראטור.

צוליב פאַרשיידענע פאָליטישע אומשטענדן איז דענסטמאָל אָנגעגאַנגען אַ שטאַרקע נאַציאָנאליסטישע באַוועגונג צווישן אַ גרויסן טייל פון דער יידישער יוגנט, וועלכע האָט ביז צו יענער צייט נישט געוואָלט גאָר נישט וויסן פון יידן און יידישקייט, די הויפט־סיבה פון דער דאָזיקער וועגדונג איז געווען, וואָס די פאָליאקן האָבן דענסטמאָל געוואָלט באַטראכטן די יידן ווי אייגענע און מיט זיי פאַרגרעסערן די צאָל פון זייער נאַציאָנאליטעט. אָבער אַריינגענעמען יידן אין זייער געזעלשאַפט, האָבן זיי אַבסאָלוט נישט געוואָלט.

יידן־שריפטשטעלער, וואָס האָבן געשריבן פויליש, האָט מען געלאָזט אָגיטירן פאַר דער פוילישער נאַציאָנאליטעט. אָבער אָנערקענען זיי פאַר פאָליאקן, האָט מען נישט געוואָלט. די גאַנצע פוילישע נאַציע האָט זיך געגרויסט מיט יידישער פעאיקייט און ענערגיע אויף אַלע געביטן פון דער עקאָנאָמיק. האָט זיך אָבער אַ ייד אַרויסגעהויבן אין זיינע דערגרייכונגען איבער דער דורכשניטלעכער אלגעמיינהייט, האָט מען אים גלייגט שטיינער אין וועג און עס האָט זיך אויך נישט זעלטן געהערט אַ געשריי, אַז יידן פאַרנעמען די גאַנצע עקאָנאָמיק פונעם לאנד און זיי מאכן ענג דאָס לעבן פון די אמתע פאָליאקן, על־כן איז „הבה נתחכמה!"...

האָט זיך דעמאָלט אָנטוויקלט צווישן דער יידישער יוגנט אַ באַוועגונג קעגן די דאָזיקע שרייערס — און דער צענטער פון דער דאָזיקער באַוועגונג איז געווען אין לעמבערג. האָט זיך מיר דעמאָלט זייער געוואָלט, אַריינפירן אן אָפּקלאנג פון אָט דער באַוועגונג קיין קראָקע. עס האָט זיך מיר זייער געוואָלט אויפמערקזאם מאַכן די עפּנטלעכע מיינונג אויף דער קעגנערשאַפט פון אונדזער יוגנט צו די, וואָס ווילן אונטערדריקן דעם פּראָגרעס אינעם יידישן לעבן. האָב איך נישט געהאט אין מיר גענוג כחות, דאָס צו טאָן, כאָטש דער טייל פון דער קראָקעווער יוגנט וואָלט דעמאָלט זיכערלעך געגאנגען מיט מיר.

די יידישע גאס אין קראָקע איז דענסטמאָל געשטאנען אונטער דער השפּעה פונעם אַסימילאטאָר וויהלעלם פעלדמאַן, וואָס פלעגט זיך אַקעגנשטעלן אַלע יידישע באַשטרעבונגען. פון איין זייט האָט ער גע־

וואָלט אַוועקפירן די יידישע יוגנט צו די פּוילישׂ־ראדיקאלע קרייזן — אזוי ווי ער האָט געהאט אַ האַנט ביי אַלע פילאנטראָפישע אינסטיטוציעס פאַר יידישע סטודענטן, האָט ער קאָנטראָלירט די געדאנקען פון אַלע יענע יונגע מענטשן, וואָס האָבן געוואָלט געניסן מאַטעריעל פון די דאָזיקע אינסטיטוציעס.

עטלעכע חדשים פריער האָט אויפגעהערט צו דערשיינען די אַסימילאַטאָרישע צייטונג „אַיטשיזנא", וועלכע איז אַמאָל אַרויסגעגאנגען האָלב פויליש און האָלב העברעאיש — און שפּעטער איז זי דערשינען אין גאַנצן אויף פּוילישׂ, ווייל אַ טייל ראדיקאלע יידן אין לעמבערג זענען פלוצים געוואָרן אַנגעשטעקט מיט פראָלעטאַרישע און אינטערנאַציאָנאלע אידעאלן, פלעגן זיי אַרויסטרעטן קעגן דער יידישער בורזשואזיע, אַן אַן אונטערשרייב צי זי איז אַסימילירט אָדער נישט. האָט מען דערפאר אויפגעגעבן דאָס גאַנצע דערשיינען פון דער אַסימילאַטאָרישער צייטונג.

אין דער זעלביקער צייט איז אין לעמבערג דערשינען אַ פּוילישע בראָשור מיטן נאָמען „וואָס דאַרף זיין דאָס פראָגראם פון דער יידישער יוגנט?", אַרויסגעגעבן פונעם דאָרטיקן פאראיין „ציון". האָב איך געוואָלט שרייבן וועגן דעם אין „המגיד" אונטער פוקס רעדאקציע. האָט דאָס פוקס נישט געוואָלט דרוקן. אזעלכע ארטיקלען, האָט ער געטענהט, קענען בלויז אויפרייצן די גוים און יידן קענען זיי גאָר נישט העלפן. ווען יידן ווילן בויען קאָלאָניעס אין ארץ־ישראל, איז ער מיט זיי, אָבער וועגן אַ יידישן נאַציאָנאליזם אין גלות טאָר מען גאָר נישט ריידן!...

שפּעטער האָט זיך צווישן אונדז אַנטוויקלט אַ שארפע קעגנער־שאַפט, ווען איך האָב געזען, אַז ער האָט נישט קיין שום חשק, עטוואָס צו געבן צו דער אלמנה פון דוד גאָרדאָן, אַז די לאגע פון דער צייטונג איז אַפילו אַזעלכע, וואָס ער האָט קיין מאָל נישט געהאט קיין איבעריק געלט. האָב איך אָבער געוואָלט, ער זאָל איר דאָס שרייבן און דער־קלערן, אַז ער אָנערקענט איר רעכט און לכשירחיב וועט ער איר אַלצדינג באַצאָלן. אַנשטאָט דעם האָט ער גאָר אין זיין בריוו צו דער אלמנה געזאָגט, אַז ער איז איר גאָר נישט שולדיק, ווייל ווען זי האָט נישט געקענט ווייטער אָנפירן איר מאנס צייטונג, איז ער געקומען ווי אַ „מלאך הגואל" און האָט אראָפגענומען די משא אויף זיין פלייצע. און

היות זי האָט נישט געוואָלט אָנערקענען זיינע תירוצים, האָט ער אָנגע־
רופן זיין צייטונג „המגיד החדש", אז דאָס איז כלומרשט נישט מער
די אַלטע צייטונג, נאָר אַ נייע...

בין איך דעמאָלט שאַרף קעגן דעם אַרויסגעטראָטן און איך האָב
אויפגעשטורעמט די גאַנצע עפנטלעכע מיינונג אין קראָקע. דערווייל
איז אויך צוגעקומען, וואָס אן אַנדערער העברעאישער שרייבער, משה
אַרענשטיין, האָט אָנגעהויבן אַרויסגעבן אַ העברעאישע זאַמלשריפט
מיטן נאָמען „השחר החדש", וועלנדיק זאָגן, אַז דאָס איז כלומרשט אַ
פאָרזעצונג פון פֿרץ סמאָלענסקינס „השחר", דער אַרענשטיין האָט אויך
גאָר נישט געפרעגט ביי סמאָלענסקינס אלמנה.

פוקס האָט פאָרגעלייגט אונדזערע ביידנס טענות פאַר אַ בוררות,
וועלכע האָט זיך אַוועקגעשטעלט אין גאַנצן אויף זיין זייט און איך האָב
אָנגענומען דעם אורטייל. עס האָט מיך אַפילו געפרייט, וואָס מיין
קעגנערשאַפט האָט אים נישט געשאט מאַטעריעל. נאָך מער צופרידן
בין איך געווען, וען איך האָב געזען, אַז ער פירט אָן דעם „המגיד" מיט
אַ שטאַרקער ענערגיע און אַז די צייטונג דערשיינט רעגלמעסיק.

דער „המגיד" איז אויך דעמאָלט אין גאַליציע געווען די ערשטע
העברעאישע צייטונג, וואָס האָט געהאלטן אַ באַצאָלטן מיט־רעדאקטאָר
און זי האָט אויך געצאָלט אַזעלכע מיטארבעטער ווי ראובן בריינין,
ראובן אשר ברוידעס, יהודה ליב לאנדא און יוסף קלויזנער.

אין יענער צייט פלעגט אַ וואָכנצייטונג אין גאַליציע דאַרפן האָבן
צוויי נעמען, איין וואָך אזוי, און די אַנדערע וואָך אַנדערש, אויסצומיידן
די נויטיקייט פון האָבן ליגן ביי דער רעגירונג קויציע פון דריי טויזנט
גולדן אין מזומן און צאָלן אויסער דעם אַ שטייער פון איין סענט פאַר
יעדער קאָפּיע פון דער צייטונג.

האָט מען דעמאָלט פוקסן געמסרט, אַז די צייטונגען זיינע, וואָס
איינע הייסט „המגיד החדש" און די אנדערע הייסט „המגיד לישראל",
זענען טאַקע נישט מער ווי איינע. האָט ער געמוזט זוכן מיטלען צו
האנדלען לויט געזעץ — און ער האָט אויך געפונען אַ וועג צו יענע
קראָקעווער משכילים, וואָס זענען געווען ביכולת אים צו העלפן. איז
דעמאָלט צונויפגעקליבן געוואָרן פאַר זיינעטוועגן די נויטיקע קויציע און
כדי ער זאָל נישט מער וויסן פון קיין נויט, האָט מען אים אויך

פֿאַרשדכנט צו אַ רייכער מיטליעריקער אלמנה, אַ מאַמע פון זעקס קינדער, וואָס האָט אויך שפּעטער, ווען זי איז געוואָרן זיין כּרוי, נישט אויפגעהערט צו קינדלען...

ער האָט אלזאָ מקריב געווען זיין יוגנט פֿאַר דער אידעע פֿין קענען אַרויסגעבן דעם „המגיד". ער איז דעמאָלט געווען אַן אימפּאָזאַנטער שיינער יונגער מאַן פון 25 יאָר.

ווען איך בין דעמאָלט אַוועק פון קראָקע, צו איבערנעמען אַ נייעם פּאָסטן ווי אַ לערער אין לעמבערג, בין איך מיט פוקסן געווען בליז האַלב ברוגז, אָבער אַזוי ווי זיין צייטונג איז געשטאַנען ווי אַ וואַנט קעגן אַלע ליטעראַרישע און געזעלשאַפטלעכע אידעאַלן, פֿאַר וועלכע איך האָב זיך דעמאָלט געווידמעט, האָב איך אַ קורצע צייט שפּעטער אין גאַנצן איבערגעריסן יעטוועדע באַציאונג מיט אים און מיר האָבן זיך דאן ביידע פֿאַר אַ צייט פון צוויי צענדלינק יאָרן באַהאַנדלט ווי דורכאויסיקע שונאים אָן שום אייגזעגניש.

קאַפּיטל 80

אין אָנדענק פונעם קראָקעווער בוכהענדלער הערצאָג און אנדערע טיפּן

ביי מיין פּאַרלאָזן פון קראָקע, האָב איך זיך מיט באַדויערן אַרומ־געקוקט איבער די פֿאַרשיידענע טיפּן פון מיין געבוירן־שטאָט, וואָס אייניקע פון זיי האָבן אַרויפגעלייגט זייער חותם אויף דער פירונג פון דער שטאָט און עס האָט זיך אויסגעדאכט, אַז אָן זייער צושטימונג טאָר מען זיך אַפילו נישט אַ ריר טאָן.

געווען איינער, באַוווסט ווי דער גרעסטער שטאָט־חכם. דער נאָמען זיינער איז געווען קלמן פּיצעלע. פלעגט מען אים נעמען פֿאַר אַ בורר ביי די שווערסטע סכסוכים צווישן חברים אָדער שותפים — און וואָס ער פלעגט זאָגן, איז געווען אָנגענומען ווי אַ חק ולא יעבור. זיינע ווערטלעך פלעגט אויך איטלעכער נאָכזאָגן, גלייך ווי מען זאָגט נאָך, להבדיל, א פּסוק פון דער תורה אָדער אַ מאמר פון דער גמרא.

אין מיין צייט פלעגט מען שוין אַפילו נישט זייער שטאַרק האַלטן פון אים. עפּעס האָט ער זיך אַמאָל ביי איינעם פון זיינע בוררותן

באַנארישט און ער האָט זיך געלאָזט משחד זיין. דערצו איז ער אויך געווען באַטייליקט ביי אַ שווינדל און ער האָט זיך קוים אָפּגעראטעוועט פון תפיסה מיט אַ משוגענעם טריק, וואָס פּאַסט זיך נישט נאָכצודערציילן. האָבן די דאָקטוירים דערקלערט, אַז ער איז נישט ביים קלאָרן זינען.

פון דעסטוועגן האָט ער נישט פאַרלוירן זיין פּרעסטיזש ביים עולם. מען האָט אים טאָקע נישט מער באַנוצט פאַר בוררותן, מען פלעגט אָבער נאָכזאָגן זיינע ווערטלעך — און ווען ער איז געשטאָרבן, האָט מען אַ לאנגע צייט דערציילט זיינע שבחים.

געווען נאָך איינער אַ ייד, אַ שדכן מיטן נאָמען וועבער. יעדע נאָכט פלעגט מען אים טרעפן ביי אהרן פויסטן אין דער בוכהאנדלונג, ווו מען פלעגט דעמאָלט דורכלופטערן אַלע שידוכים פון דער שטאָט. ער האָט געהאט אַ צוטריט צו די רייכסטע יידישע הייזער אין קראָקע און ער האָט אויך געהאט פאַרבינדונגען מיט די רייכע יידישע הייזער אין אַנדערע שטעט.

יעדער בחור און יעדעס מיידל פון די רייכע קראָקעווער פאַמיליעס איז געווען ביי אים פאַרשריבן אין אַ רעגיסטער — און טאָמער האָט עמיצער געוואָלט טאָן אַ שידוך אָן זיין הילף, איז דאָס נישט געווען מעגלעך. אינעם בית־המדרש, ווו ער האָט געדאוונט, פלעגט מען אים רופן דער בת־קול, ווייל איידער דער מחותן האָט אים נאָך געוויסן וועגן אַ שידוך פאַר זיין זון אָדער טאָכטער, האָט ער שוין געהאט אַנגעמאָסטן דעם אַנדערן מחותן און ער האָט אויך באַשטימט די הויך פונעם נדן, וואָס ביידע צדדים דארפן געבן.

פאַרשטייט זיך, אַז ער האָט אויך געהאט אונטערהעלפערס. איינער אַזעלכער איז געווען אַ ייד מיט זעקס פינגער ביי זיין רעכטער האַנט מיטן נאָמען בנימין, וועלכער האָט געהאט צוטריט בלויז צווישן מיטל־קלאָס־באַלעבאָטים, וווּ עס האָט נישט געפאסט פאַר וועבערן צו האָבן דאָרט אַ האנט.

געווען אויך איינער אַ גביר, וואָס מען פלעגט ביי אים איינלייגן כמעט יעדן נדן אין שטאָט, פאר וועלכן ער פלעגט צאָלן אַ קליינעם צינז. דאָכט זיך אויך, אַז ער פלעגט די אַלע נדן־געלטער אַוועקלייען אויף גרעסערע צינזן. די מענטשן, וואָס האָבן ביי אים דאָס געלט איינגעלייגט, זענען

מערסטנס געווען פונעם אַרעמען קלאס — און די סומע געלט פון אזא נדן האָט געווייַנטלעך באַטראָפן צווישן 150 און 300 רייניש, (צווישן 60 און 120 אַמעריקאַנער דאָלאר). קען מען זיך שוין פאָרשטעלן, וואָס עס האָט זיך אָפגעטאָן, ווען דער דאָזיקער מענטש האָט פּלוצים באַקראָטירט און מען האָט ביי אים נישט צוריקבאַקומען אַפילו אַ פרוטה.

אויף וויפל איך געדענק, איז דער נאָמען פון דעם דאָזיקן פאַרשוין געווען מאיר אלעזר. ער איז אויך געווען אַ ייד אַ למדן און אפשר דריי יאָר צייט האָט ער זיך אויסבאַהאלטן פאַר דער וועלט און עס האָט נישט קיינער געוווסט, ווו ער געפינט זיך, וויייל מען האָט אים כסדר געזוכט פונעם געריכט, צו אַרעסטירן.

די מעגלעכקייטן פאַרן לעבן פון אַ קראָקעווער ייד זענען דענסטמאָל געווען זייער באַשרענקטע: אויף יעדן גולדן ריוח זענען געווען צענדליקער בעלנים. ביז אַ מענטש האָט זיך צוגעשלאָגן צו אַ פרנסה, האָט ער געדארפט דורכמאכן שבעה מדורי גיהנם מיט כלערליי צרות און עס איז דעמאָלט ווירקלעך געווען קשים מזונותיו של אדם כקריעת ים־סוף.

ס׳רוב זענען קראָקעווער יידן געווען דענסטמאָל סוחרים אַדער שענקערס. מען האָט געקענט טרעפן יידן שניידערס, שוסטערס, גאָלד־שמידן, זייגער־מאכערס, טאַפּעצירערס, שירם־מאכערס, שייטל־מאכערס, משגיחים, רבנים, דיינים, שמשים, שוחטים, מלמדים וכדומה.

אין יענע יאָרן האָט זיך אויך אָנגעהויבן אַנטוויקלען אין קראָקע אַ שטיקל אינדוסטריע מיט וויסן און שווארצן פאָדעם, וועלכן מען האָט באַצויגן פאַרטיק פון ערגעץ אַנדערש און אין קראָקע האָט מען בלויז געהאט אַ מאַשינערייע, צו אויפוויקלען דעם פאָדעם אויף ברעטעלעך. אַפילו די דאָזיקע טאָוולענע ברעטעלעך זענען געמאַכט געווארן ערגעץ אַנדערש. אין קראָקע האָט מען בלויז אויפגעדרוקט דעם נאָמען פון אַ פירמע און אַרויפגעוויקלט דעם פאָדעם.

געטאָן האָט מען דאָס מיט דער הילף פון אַ מחנה יינגלעך און מיידלעך, וועלכע האָבן פאַרדינט פון 25 ביז 50 קרייצער (10 ביז 20 אַמעריקאַנער סענט) אַ וואָך פאַר צען שעה ארבעט אין טאָג — און אַזוי ווי דער פרייז פון אַזאַ ברעטעלע פאָדעם, געקויפט איינצעלן, איז געווען איין קרייצער, קען מען זיך שוין משער זיין, וואָס פאַר אַ פאַרדינסט עס האָט געקענט אין דעם שטעקן.

אַ ביסל שפּעטער האָט זיך אָנגעהויבן אַן אַנדער מין אינדוסטריע. מען האָט ביי אונדז פאַבריצירט לעדערנע אָדער לייוונטענע בייטעלעך. דערנאָך האָט מען אָנגעהויבן מאַכן אויבערטיילן פון שיך. האָט דאָס שוין געבראַכט אַ שטיקל פּרנסה פאַר יונגע לייט און מיידלעך, ווּאָס האָבן נישט געוואָלט גיין דינען אָדער אַרבעטן ביי אומפּאַסיקע אַרבעטן.

צווישן די אינטערעסאַנטערע קראַקעווער טיפּן איז געווען באַזונ־דערס כאראקטעריסטיש דער בוכהענדלער זיגמונד הערצאָג, ווען ווּעלכן עס האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן, אַז ער האָט גאָר געהייסן עזריאל.

געקומען איז ער פון ערגעץ אין אונגארן און געהאנדלט האָט ער מיט דייטשע ביכער. ווען מיין פאָטער האָט מיך דאָס ערשטע מאָל פאר אים פאָרגעשטעלט, האָט מען ביי אים אין געוועלב געדארפט אַרונטערנעמען דאָס היטל ווי, להבדיל, אין אַן אַפּטייק אָדער אויף דעם פּאָסט.

עס דאָכט זיך מיר אויך, אַז ער איז אין יענער צייט געווען פיל פרייער אין זיין פירונג ווי שפּעטער: ער פלעגט זיך דענסטמאָל באַ־קלאָגן, אַז דאָס חסידות פאָרשפּרייט פינצטערניש אויף דער וועלט. עס האָט אויך איטלעכער געווּוסט, אַז ער איז אַ מיטגליד אין דער רעפּאָר־מירטער טעמפּל־געמיינדע, ווו מען איז גאָר נישט מקפּיד אויף פרומקייט.

שפּעטער, געדענק איך, איז ער זייער פרום געוואָרן. יעדעס מאָל, ווען עס איז אים אויסגעקומען צו דערמאָנען אַ העברעאיש וואָרט, האָט ער אָנגעטאָן אַ יארמולקע, דאָס נעמלעכע האָט ער אויך געטאָן, ווען ער האָט עפּעס אַמאָל געגעסן אין זיין געוועלב, וויל ער האָט שוין דענסטמאָל נישט געגומען גאָר אין מויל אַריין אָן אַ ברכה.

דאָס געוועלב זיינס איז געווען אַ זאמל־פּלאַץ פאַר כלערליי מיני בטלנים און מאָדערנע לייט, משכילים. ער איז געווען אַ גוטשטייענדי־קער האַרציקער מענטש — און אַזוי ווי ער אַליין האָט נישט געהאט קיין קינדער, האָט ער אין דער ערשטער ריי געזאָרגט פאַר יענעמס קינדער.

געווען אין קראַקע אַ חברה „מגדלי יתומים", וועלכע האָט געהאט אָן אייגן הויז ווו עס האָבן זיך אויפגעהאלטן צענדליקער יתומים, און דאָרטן איז געזאָרגט געוואָרן פאַר זייערטוועגן ביז צו דער בר־מצוה. האָט זיך אונדזער הערצאג צוריק מיט יאָרן מוסר־נפש געווען צו

גרינדן אַ פאראיין, וואָס זאָל זיך זאָרגן פארן יתום נאָך דער בר־מצוה, אָפצוגעבן אים צו אַ בעל־מלאכה, ווו ער זאָל באַקומען זיין עסן און שלאָפן. און כדי דאָס יינגל זאָל דארפן זיין די גאַנצע צייט פון זיין לערנען די מלאכה אונטער דער השגחה פונעם פאראיין, האָט מען אים פון דאָרט באַזאָרגט מיט מלבושים.

דער נאָמען פון אָט דעם פאראיין איז געווען „הזהרו בבני עניים". אָבער אַזוי ווי די פאָלקסמאסן פלעגן נישט קענען נאָכזאָגן אזא נאָמען, פלעגט מען דעם דאָזיקן פאראיין רופן „די הוזארן". אַנדערע האָבן אויך נישט געקענט זאָגן „פאראיין", פלעגן זיי די חברה רופן: „די פרייבד".

אזוי ווי אונדזער הערצאָג איז אַמאָל געווען אַן עקזעקוטיוו־מיטגליד אינעם רעפאָרמירטן טעמפּל און ער איז אויך געווען דער גרינדער און פירער פון די „הזהרו בבני עניים", פלעגט ער זיך לאָזן טיטולירן „הערר פאָרשטייער".

געוועדט האָט ער דייטש, טאָקע דעם אמתדיקן דייטש, פלעגט ער זיין זייער צופרידן מיט מיר צו רעדן, ווייל ווען איך האָב מיט אים געוועדט, האָט זיך מיר קיינמאָל נישט פאַרפלאָנטערט אונטער דער צונג אַ „זשארגאָניש" וואָרט. הונדערטער טאטעס, וואָס האָבן נישט געוווסט, וואָס צו טאָן מיט זייערע קינדער, פלעגן אים באַלאגערן און בעטן עצות. פלעגט ער דאן איטלעכן געבן די איינע עצה, אָפצוגעבן דאָס יינגל צו אַ בעל־מלאכה. דערביי פלעגט ער אויסנעמען אַ תנאי, דאָס יינגל זאָל צו אים קומען יעדן שבת לערנען די סדרה פון דער וואָך.

פאַר אָט דעם צוועק האָט אים דער קראָקעווער שולראט דערלויבט צו באַנוצן די צימערן פון יענע שטעטישע שולן, וואָס זענען פארמאָכט אום שבת, ווייל די מערהייט פון זייערע שילער זענען געווען יידן.

אין פאַרלויף פון די יאָרן איז הערצאָג שטאַרק פאַראַרעמט געוואָרן. אזוי ווי ער פלעגט כסדר פאַרנאכלעסיקן די אייגענע פּרנסה און שטענדיק זיך אָפגעגעבן מיט קהלשע אָנגעלעגנהייטן, איז די בוכהאנדלונג זיינע געבליבן ביי עטלעכע קונים, וואָס האָבן ביי אים אָבגענירט אויף דייטשע זשורנאלן און ראָמאנען אין העפטן. זענען די דאָזיקע קונים פון יאָר צו יאָר געוואָרן ווייניקער — און איידער ער איז אין 1913 געשטאָרבן, האָט ער נעבעך אַליין געדארפט אָנקומען צו מענטשלעכער ווויילטעטיקייט.

פון דער ערשטער צייט אָן, וואָס איך האָב אָנגעהויבן טראכטן וועגן אַ „תכלית", פלעגט מיך מיין פאָטער צופירן צו הערצאָגן אין געוועלב, ער זאָל געבן אַן עצה, וואָס איך זאָל טאָן. ער האָט שטענדיק געראטן, מיין פאָטער זאָל מיך אָפגעבן צו אַ בעל־מלאכה. דאָס זעלבע פלעגט ער אויך הייסן טאָן, וועז איך פלעג שפּעטער אליין צו אים קומען, בעטן אן עצה. דערביי פלעגט ער מיך שטענדיק אײַנלאדן, איך זאָל קומען הערן, ווי ער לערנט יעדן שבת די סדרה פון דער וואָך מיט בחורימלעך פון אַזאַ שטייגער ווי מיינער.

זיין איניציאטיוו איז אויך געווען צו פארדאנקען, וואָס די קראָ־קעווער קהילה האָט באַשטעלט אַ פּראָפעסאָר פאַר העברעאיש אינעם לערער־סעמינאר פון דער רעגירונג, עטלעכע יאָר נאָכאנאנד האָט ער זיך אויך געסטארעט ביי דער ווינער אַליאנץ וועגן אַ סטיפּענדיום פאַר בחורימלעך, וואָס זאָלן וועלן לערנען אויף יידישע רעליגיע־לערערס.

אזוי איז זיין איניציאטיוו פאַרווירקלעכט געוואָרן מיט מיר ווי דער פּראָפעסאָר. דערביי האָט ער אויך אַליין געלערנט מיט די שילער יידישע עטיק און די עיקרים פון דער אמונה, לויט די טעאָריעס פון די אַרטאַדאָקסישע דייטשע ראבינער.

רעגיסטער פון נעמען

א.

אברהם האמיד, סולטאן — 313.
אבן עזרא — 382.
אייגער עקיבא ר' — 106.
אייזיק ר' יעקעלעס — 16, 107, 175.
אימבער נפתלי הערץ — 304, 308.
איסרל ישראל ר' — 16.
איש רומי עמנואל — 119.
אלחרזי יהודה — 119.
אלפאנט לאורענס סער — 305, 308.
אלעקסאנדער דער דריטער — 145, 235.
אלעקסאנדער דער צווייטער — 144, 145, 177.
אלפאנס דער דרייצנטער — 385.
אמסטערדאם אברהם מרדכי — 57.
אמייזען יאסל — 287, 329, 330.
אנדעסען — 123.
ארושעושקא עליזע — 142.
ארמהויז אנטאן — 93.
ארענשטיין הירש ר' — 196, 259, 345, 346.
ארענשטיין משה — 399.

ב.

באדער דוד — 39.
באדער יוסף אהרן — 112.
באדער מענדל — 112, 113.
באדער שלמה — 112, 114.
באלאבאן מאיר — 59.
באליצער — 15.
באריאן וואלף — 16.
בארש יוליום — 282.
בארנשטיין — 339, 340, 341 342.
בודווייזער — 100.
בוים גרשון — 112.
בוים נתנאל — 112, 113.
ביכנער — 252, 372, 373, 387.
בילאוים — 349.
ביסמארק — 219, 220, 385.
ביק עמיל ד"ר — 350, 351, 352.
בירנבוים וואלף — 116, 119.
בירנבוים זדיסלאוו — 119.
בירנבוים נתן, ד"ר — 246, 369, 371.
בירנבוים עדוארד — 221.
בירנבוים שמואל — 113.
בלאך יוסף שמואל, ד"ר — 225, 349, 350, 351, 352, 353.
בעל־שם־טוב — 365.
בעקער יהושע ר' — 12.
בערלינער אברהם, ד"ר — 274.
בערמאן שמעון — 105, 107, 108, 109, 110.
בערנפעלד יצחק אהרן — 285.
בראנדים — 40, 41, 42.
בראנדסדארפער אביש מאיר — 321.
בראנער יאנקל — 127, 128, 130.

ברוידעס ראובן אשר — 340, 341, 347, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 395, 396, 399.
בריינין ראובן — 399.

ג.

גאטלאבער אברהם בער — 356.
גאטליב — 341, 342.
גאלדבערג בער — 74, 75, 76.
גאלדהאמער עליאס, ד"ר — 333.
גאלדמאן בערנארד, ד"ר 259.
גאלדפינגער — 292.
גאלדשטייף פייוול — 72, 73, 74.
גארדאן דוד — 161, 217, 218, 219, 220, 221, 359, 394, 398.
גארדאן יהודה לייב — 218, 354, 387, 388, 389, 391, 392, 393.
גייגער — 222.
גידעמאן ד"ר — 246.
גיזעלא פרינצעסין — 22.
גינצבורג בארא — 389, 390.
גינצבורג מרדכי אהרן — 99, 354.
גינצלער אברהם — 148, 149, 150, 151, 152, 395.
געביל מאקס — 331.
גרים — 123.
גרעבער שלתיאל אייזיק — 347.
גרעץ — 74, 273, 380, 392, 393.

ד.

דאבזשאנסקי יאן — 352.
דאנקאוויטש ראבינער — 14, 153.
דארווין — 252.
דארנבוש מאריץ — 242, 243, 246.
דושאק מרדכי ד"ר — 14, 153, 154, 155, 198, 199, 200, 202, 203.
דזיאבעק — 256, 259.
דייכעס שלמה — 48, 158.
דינער יוסף הערש — 117, 118.
דיק אייזיק מאיר — 125.
דלוגאש יאן (לאנגינוס) — 380, 381.
דעמביצער חיים נתן ר' — 74.
דעמביצער יואל — 74.

ה.

האבסבורג ווילהעלם, פרינץ — 132.
האי גאון, רב — 347.
האלבערשטאם אהרן ר' — 136, 139, 262, 279, 309.
האלבערשטאם חיים ר' — 28, 63, 112, 136, 261, 263, 272, 286, 317, 318, 319, 326, 328, 329, 330.
האלבערשטאם יקותיאל — 279, 280, 309.
האלבערשטאם שלמה ר' — 36, 275.
האללע וואלפסאן אהרן — 99.
האמער — 365.
האראוו אהרן ר' — 327.
הופערט אברהם — 39.
הורוויץ חיים לייבוש ר' — 91, 92, 94, 95, 249, 250.
הורוויץ מיכאל — 95.
הורוויץ שמואל — 92.
היטלער — 16, 21, 60, 130.
היידענפעלד יוסף — 374, 378.
היינע — 388.
הילדעסהיימער עזריאל, ד"ר — 217.

הירש באראן — 300, 301, 357, 373, 383.
הלוי יהודה ר' 347, 388.
הערצאג זיגמונד עזריאל — 400, 403, 405.
הערצל ד"ר — 371.
הרכבי אלכסנדר — 389, 390.

ו.

וואיעק — 382.
וואַרשויער יונתן, ד"ר — 179.
וויזעלבערג — 348.
וויינבערג יאסעלע — 303.
וויינדלינג מרדכי — 46.
וויינער — 267, 268.
וויים ווילהעלם — 245, 246.
ווילהעלם דער ערשטער — 385.
ווילטשעק — 251.
וויינטער מרדכי מארקום — 93, 94.
וויינטשעווסקי — 150.
וויסאצקי קלמן זאב — 391.
וויסטיניעצקי יהודה הכהן — 274.
וויקטאריא קעניגין — 233, 234, 235.
וועבער — 401.
וועטשטיין פייוול הירש — 303.
וועלבער יואל — 149, 150.
וועלבער יעקב — 159.
וועלטהיימער באראן — 246.

ז.

זאמאיסקי פירשט — 131, 132.
זאנגוויל ישראל — 308.
זאקלענטי — 298.
זוטנער בערטא — 275.
זיבליקעוויטש — 259.
זיידמאן מיכל — 349.
זילבערבוש דוד ישעיהו — 349, 354.
זילבערשטיין הערשעלע — 32.
זיסער איגנאץ — 363.
זשאבנער וואלף — 130, 131, 134, 135.
זשארעם — 90.

ט.

טאאפפע גראף — 350, 362.
טאביאס ישראל — 35, 36.
טאשנער — 160, 161.
טרענער — 117.

י.

יאזעף דער צווייטער, קייסער — 29.
יאנושער נפתלי הערצקע — 324.
יאקאבאוויטש זלמן — 292.
יהודה החסיד מרעגנסבורג — 273, 274.
יהודה חסיד מסיר ליאון — 273, 274.
יונגער אהרן — 93.
יונגער משה יוסף — 36.
יונגרייז הרב — 289, 290.
יורטשינסקי גלח — 41, 43.
יערינעק ראבינער — 246.

כ.

לאבאס, בישאף — 314, 315, 317.
לאכער שמואל לייב — 360.
לאנדא יהודה לייב — 399.
לאנדא שאול ר' — 68, 69, 112, 113, 369, 371.

לאנדוי הירש — 369, 370, 371, 373.
לאנדוי שאול רפאל, ד"ר — 371, 372.
לאנדוי שמואל ר' — 376.
לאסקער — 219.
ליבערמאן יהודה לייב — 119.
ליטוואק וואלף — 189.
ליכטענשטיין הלל ר' — 343.
לילין משה אפרים — 180, 181.
ליפע קארפל ד"ר — 364, 365.
לעבנהיים לייבלע — 366, 367, 371.
לעדערבערגער יאסל מאנעסעס ר' — 88, 89.
לעהמאן מאיר ד"ר — 222.
לעווי ד"ר — 236.
לעווענשטיין פרעדיקער — 259.
לערער עזריאל — 303.

מ.

מאהר אברהם מענדל — 244.
מאטעיקא יאן — 176, 177, 178, 179, 180, 181.
מאלער מנחם אליעזר — 272.
מאנטעפיארע משה — 233, 234, 235, 236, 284.
מאפו אברהם — 354.
מארינגער — 276, 278.
מיזעס יצחק איטשעלע — 14, 153.
מייזעלעס בעריש ר' — 371, 376.
מיימון שלמה — 214.
מינץ לייבוש, ד"ר — 33, 34, 35, 36.
מניק פראנציסקא — 247, 251.
מעזריטשער בער ר' — 326.
מענדעלזאן סטאניסלאוו — 143, 144.
מענדעלע — 119.
מענדעלסאן משה — 199, 214, 222, 224, 252, 356.
מענדעלסבורג אלבערט — 179, 368, 369.
מערונאוויטש טעאפיל — 259.

נ.

נאטאנזאן יוסף שאול — 288, 322.
נטע בן סאמועלי — 185.
נייישטעטער קלמן (קאלמיש) ר' — 17, 18, 112.
ניקאלאי דער ערשטער — 145, 235.

ס.

סאגאסטא — 385.
סאמועל נחום — 15.
סאמועלזאן ד"ר — 182.
סאקאלאוו נחום — 143, 347.
סופר לייבוש (סת"ם) — 15.
סופר משה ר' — 106.
סופר שמחה בינם ר' — 204.
סופר שמעון ר' — 13, 14, 49, 54, 93, 94, 106, 107, 118, 152, 153, 154, 155, 156, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 171, 175, 178, 179, 180, 182, 183, 184, 191, 193, 195, 196, 198, 202, 204, 209, 228, 235, 242, 351, 367.
סטאבלינסקי — 247, 249, 250, 251.
סטארניצקי גראף — 265, 266.
סיגעטער קלמן — 328.
סיראטקין אברהם אליהו — 359.
סמאלענסקין פרץ — 246, 251,

252, 253, 254, 255, 340, 355, 356, 399.

ע.

עטינגער יאזעף, ד"ר — 179.
עלעמער זאלטאן דע קיש מארטאן — 238.
עסטיינער פראפ' — 380, 381.
ערמיק — 39, 40, 41, 42.

פ.

פאוילער — 202.
פאטשנער יוסף — 117, 118.
פאלנאער יעקב יוסף ר' — 326.
פאסקיעוויטש געגערא — 115.
פאפער וואלף — 17.
פלאטא דוד ר' — 221, 222, 223, 224, 226, 227.
פערדא דאן, דער צווייטער — 336.
פערלשטיין — 329.
פרץ — 119.

צ.

צוזמער מנחם אריה — 63.
צונץ יחיאל מתתיהו — 72, 73, 74.
צונץ לעאפאלד — 74, 222.
צוקער פיליפ, ד"ר — 182.
ציפרעם מיכאל — 92.
צעדערבוים אלכסנדר — 389, 390, 391.

ק.

קאהן אברהמל — 113, 114, 115.
קאזימיר דער גרויסער — 59, 380.
קאלישער הירש ר' — 106.
קאנט — 221.
קאנער יהושע — 152.
קארא יאקאב — 380, 381.
קארל סטעפאן ערצהערצאג — 132.
קארניצער עקיבא ר' — 14, 152, 162, 176, 191, 196, 197, 198,
פעדעראוויטש קאמיסאר — 363, 364.
פעלדמאן ווילהעלם — 363, 383, 397.
פראנץ יאזעף, קייסער — 21, 22, 23, 59, 60, 130, 132, 146, 163, 177, 180, 202, 235, 300, 306, 307, 308, 311, 312, 313, 315, 351, 352, 357.
פראנק — 284, 339, 342.
פרידבערג — 274.
פרידמאן דוד משה — 269.
פריינדליך חיים — 93.
פרילינג זיגמונד — 144.
פרענקעל פייוויש — 97.

204, 213, 214, 227, 228, 236, 242, 256.
קוילנהענדלער גבריאל — 190, 191, 192.
קויפמאן רפאל — 150.
קלוגער שלמה — 322.
קלויזנער יוסף — 399.
קליינבערגער — 15.
קראָכמאל נחמן — 281.
קראנץ — 292, 294.
קראסוצקי ישראל — 395.
קראשעווסקי — 142.

ר.

ראָאכטיינער עוזר — 354.
ראבינאָוויטש שאול פנחס — 347.
ראדאָמסקער אברהמעלע ר' — 325.
ראָהלינג אויגוסט פראָפ' — 202, 225, 226, 356.
ראָזענבלאָט יאָזעף ד"ר — 179.
ראָזענבלאָט פראָפ' — 249, 250.
ראָזענפעלד יעקב — 282.
ראָזענצווייג חיים לייב — 105.
ראָטמאן אהרן — 205, 207, 209.
ראָטשילד — 234, 373.
ראָפאָפּאָרט הערשקע ר' — 160.
ראָקער נפתלי מאיר — 275.
רובין יצחק טוביה — ר' — 327.
רובינשטיין מרדכי ר' — 387.
רובינשטיין סאלאָמאן — 372.
רויזעס חיים — 371, 375, 376, 377, 378.
רוזשינער ישראל ר' — 28, 269.
רומעלד הירש — 274, 275.
ריטער ביילע — 248.
ריטער חיה — 248.
ריטער משה — 247, 248, 249, 250, 251, 349.
ריטער שרה — 248.
רייכנבערג חיים נטע — 67.
ריפע מרדכי — 92, 94.
רעוואקאָוויטש הענריק — 144, 259.

ש.

שאָלימאסי אסתר — 201.
שאָרף יוסף — 201.
שאָרף מאָריץ — 201.
שולבוים משה — 349.
שולמאן קלמן — 354.
שוסטער אשר ר' — 12.
שור ברוך — 347.
שטיינפעלד לייבוש — 47.
שטעקער — 141.
שטראָוס דאָויד פרידריך — 365, 366.
שטרוים יאָהאן, קאָמפאָזיטאָר — 23.
שיניאָוער יחזקאל ר' — 272, 290.
שירמער — 223, 224, 225, 226.
שמידל ראָבינער — 246.
שמעלקעס יצחק ר' — 196.
שניידער — 353.
שנירער ד"ר — 246.
שפינגארן שאול — 117.
שפיצער זלמן ר' — 242, 289, 290.
שפירא דוד, ד"ר — 268.
שפירא ישעיהו מאיר ר' — 267, 268, 269, 270.
שפירא שרה — 268.
שרגא יחזקאל ר' — 326.

דאָס פּוילישע יידנטום

ביכער-סעריע פון דעם צענטראל-פארבאנד פון פּוילישע ייהן אין ארגענטינע

רעדאקטאָר: מאַרק טורקאָוו

פֿאַרלאַג-לייטער: אברהם מיטלבערג

ביז איצט דערשינען:

1) מאַרק טורקאָוו — מלכה אָוושיאַני דערציילט... (אויספֿאַרקויפט)
2) ה. ד. נאָמבערג — י. ל. פּרץ (אויספֿאַרקויפט)
3) וו. גראָסמאַן־וויערניק — טרעבלינקע (אויספֿאַרקויפט)
4) פּרץ גראַנאַטשטיין — מיין חרוב שטעטל סאָקאָלאָוו (אויספֿאַרקויפט)
5) ישראל טאַבאַקסבלאַט — חורבן לאָדזש (אויספֿאַרקויפט)
6) זרובבל — בארג חורבן (קאַפּיטלען פּוילן) (אויספֿאַרקויפט)
7) אלחנן צייטלין — אין אַ ליטעראַרישער שטוב (אויספֿאַרקויפט)
8) ד״ר ח. שאָשקעס — פּוילן — 1946 (אויספֿאַרקויפט)
9) ז. סעגאַלאָוויטש — טלאָמאַצקע 13 (אויספֿאַרקויפט)
10) מ. נודעלמאַן — געלעכטער דורך טרערן (אויספֿאַרקויפט)
11) ד״ר מאיר באַלאַבאַן — די יידן־שטאָט לובלין (אויספֿאַרקויפט)
12) ישראל אפרת — היימלאָזע יידן (אויספֿאַרקויפט)
13) ד״ר יעקב שאַצקי — אין שאָטן פון עבר (אויספֿאַרקויפט)
14) דוד פּילינקער — אַ הויז אויף גזשיבאָוו (אויספֿאַרקויפט)
15) ד״ר הלל זיידמאַן — טאָגבוך פון וואַרשעווער געטאָ (אויספֿאַרקויפט)
16) זאַמלונג פון דאָקומענטן — קינדער־מאַרטיראָלאָגיע (אויספֿאַרקויפט)
17) חיים גראַדע — פּליטים (לידער) (אויספֿאַרקויפט)
18) ש. קאַטשערגינסקי — פֿאַרטיזאַנער ג׳יען!... (אויספֿאַרקויפט)
19) פרידע זרובבל — נע ונד (פֿאַרצייכענונגען פון אַ פּליטה)
20) מרדכי שטריגלער — מאַידאַנעק
21) יעקב לעשצינסקי — אויפן ראַנד פון אָפּגרונט (אויספֿאַרקויפט)
22) ז. סעגאַלאָוויטש — געבראַנטע טריט
23) אברהם טייטלבוים — וואַרשעווער הייף
24) טאַניאַ פוקס — אַ וואַנדערונג איבער אָקופּירטע געביטן
25) ש. ל. שניידערמאַן — צווישן שרעק און אָפּענונג (אויספֿאַרקויפט)
26) לעאָ פינקלשטיין — מגילת פּוילן (אויספֿאַרקויפט)
27) יאַנאַס טורקאָוו — אַזוי איז עס געווען... (חורבן וואַרשע)
28) ש. איזבאַן — „אומלעגאַלע״ יידן שפּאַלטן ימען
29) יעקב פּאַט — הענעך
30) ד״ר י. קערמיש — דער אויפשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ

31) **שמחה פאליאקיעוויטש** — אַ טאָג אין טרעבלינקע
32) **מרדכי שטריגלער** — אין די פאַבריקן פון טויט
33) **אברהם נחתומי** — אין שאַטן פון דורות
34) **יחיאל לערער** — מיין היים (**פאַעמע**)
35) **יוסף וואַלף** — לייענענדיק פרצן...
36) **צפורה קאַצענעלסאָן־נאַכומאָוו** — יצחק קאַצענעלסאָן
37) **י. הירשהויט** — פינצטערע נעכט אין פאַוויאַק
38) **נחום סאקאלאוו** — פערזענלעכקייטן
39) **רחל קאַרן** — היים און היימלאָזיקייט (**לידער**)
40) **א. אלמי** — מאַמענטן פון אַ לעבן
41) **מנשה אונגער** — פשיסכע און קאַצק (**אויספאַרקויפט**)
42) **מ. בורשטין** — איבער די חורבות פון פלוינע
43) **מ. קיפניס** — הונדערט פאַלקס־לידער (**אויספאַרקויפט**)
44) **ז. סעגאַלאָוויטש** — מיינע זיבן יאָר אין תל־אביב
45) **ד"ר ח. שאשקעס** — אַ וועלט וואָס איז פאַרביי... (**אויספאַרקויפט**)
46) **שלמה וואַגאַ** — חורבן טשענסטאָכאָוו
47) **אברהם זאַק** — יאָרן אין וואַנדער (**לידער**)
48–49) **ש. איזבאַן** — פאַמיליע קאַרפ (**ראַמאַן**) (**אויספאַרקויפט**)
(פרעמירט דורכן צבי־קעסטל־ליטעראַטור־פאַנד, מעקסיקע 1950)
50) **ד"ר א. מוקדוני** — מיינע באַגעגענישן (**זכרונות**)
51) **ר. שושנה־קאַהאַן** — אין פייער און פלאַמען (**טאָג־בוך**) (**אויספאַרקויפט**)
52) **י. י. טרונק** — די יידישע פראָזע אין פוילן
53) **יאַנאַס טורקאָוו** — אין קאַמף פאַרן לעבן (**אויספאַרקויפט**)
54) **יצחק פערלאָוו** — די מענטשן פון „עקזאָדוס 1947" (**ראַמאַן**)
55) **פנחס ביזבערג** — שבת־יום־טובדיקע יידן
56) **שלום אש** — פעטערבורג (**ראַמאַן**)
57) **שלום אש** — וואַרשע (**ראַמאַן**)
58) **שלום אש** — מאָסקווע (**ראַמאַן**)
59) **ד"ר פיליפ פרידמאַן** — אשוויענטשים
60) **ב. ראָזען** — טלאָמאַצקע 13
61) **דוד פלינקער** — אין שטורעם (**ראַמאַן**) **ערשטער באַנד**
62) **דוד פלינקער** — אין שטורעם (**ראַמאַן**) **צווייטער באַנד**
63) **יאַנוש קאָרטשאַק** — משהלעך, יאָסעלעך, ישראליקלעך
64—65) **מרדכי שטריגלער** — „ווערק צע"
(פרעמירט דורכן האָפער־לייב ליטעראַטור־פאַנד ביים יידישן קולטור־קאָנגרעס, בוענאָס איירעס 1951)
66) **חיים גראַדע** — שיין פון פאַרלאָשענע שטערן
67) **רבקה קוויאַטקאָווסקאַ** — פון לאַגער אין לאַגער
68) **יואל מאַסטבוים** — מיינע שטורמישע יאָרן (**זכרונות**)
69) **אליהו טראַצקי** — גלות דייטשלאַנד
70) **ד"ר י. שאַצקי** — קולטור־געשיכטע פון דער השכלה (**אויספאַרקויפט**)

71) **נחמן מייזיל** — געוועז אַמאָל אַ לעבן... (אויספֿאַרקויפּט)
72) **י. י. טרונק** — סימכע פֿלאַכטע פון נאַרקאָוע (אויספֿאַרקויפּט)
(פֿרעמירט דורכן צבי־קעסעל־ליטעראַטור־פֿאַנד, מעקסיקע, 1951)
73) **יהודה עלבערג** — אונטער קופּערנע הימלען (אויספֿאַרקויפּט)
(פֿרעמירט דורכן ליטעראַטור־פֿאַנד אין סאַן פּאָולאָ, בראַזיל, 1952)
74) **ד"ר א. מוקדוני** — אויסלאַנד
75) **זיגמונט טורקאָוו** — פֿראַגמענטן פון מיין לעבן
76) **יהושע פֿערלע** — יידן פון אַ גאַנץ יאָר
(פֿרעמירט מיט דער פֿרץ־פֿרעמיע פון יידישן פּען־קלוב אין פּוילן
און ליטעראַטור־־פֿרעמיע פון „בונד" אין פּוילן, וואַרשע 1937)
77) **יעקב לעשצינסקי** — ערב חורבן
78) **דניאל טשאַרני** — ווילנע
79) **ז. סעגאַלאָוויטש** — דער לעצטער לאַדזשער ראַמאַן
80) **יזכר־בוך** — בעלכאַטאָוו (אויספֿאַרקויפּט)
81) **מ. י. שעליובסקי** — אויף אַ פּולער וואַך
82—83) **יצחק פֿערלאָוו** — דער צוריקגעקומענער (ראַמאַן)
84) **יוסף אַקרוטני** — דאָס בוך פון די עלנטע
85—86) **מרדכי שטריגלער** — גורלות
87) **ד"ר יוסף טענענבוים** — גאַליציע — מיין אַלטע היים
88) **זלמן שזר** — שטערן פֿאַרטאָג
89) **משה דוד גיסער** — דאָס געזאַנג פון אַ לעבן
90) **ז. י. אנכי** — ר׳ אבא און אַנדערע כתבים
91—92) **ד"ר עמנואל רינגעלבלום** — קאַפּיטלען געשיכטע
93) **שמעון האַראַנטשיק** — אין געוויש פון מאַשינען (ראַמאַן)
94) **גרשם באַדער** — מיינע זכרונות (קראַקע)

עס דרוקט זיך און דערשיינט בקרוב:

95—96) **יאַנאַס טורקאָוו** — פֿאַרלאַשענע שטערן
97—98) **אַלטער קאַציזנע** — שטאַרקע און שוואַכע (ראַמאַן)
99) **יעקב דינעזאָן** — „הערשעלע" און „יאַסעלע"
100) **מאַרק טורקאָוו** — די לעצטע פון אַ גרויסן דור.

פּרעסע־שטימען ווענן דער ביכער־סעריע

דאָס פּוילישע יידנטום

ד״ר שלמה ביקל שרייבט וועגן ד״ר יוסף טענענבוימס בוך „גאַליציע — מיין אַלטע היים״ („טאָג־מאָרגן־זשורנאַל״, ניו־יאָרק, 6טער אַפּריל 1953):

מיר איז שווער, פּשוט אוממעגלעך משיג צו זיין פּאַרוואָס די ליטווישע און פּוילישע יידן אין אַמעריקע האָבן אין דער צייט פון דער גרויסער עמיגראַציע אויסגעקליבן דווקא דעם „שבט גאַליציע״ פּאַר אַן אָביעקט פון פּאַראַכטונג און שנאה.

איך „פּאַרשטיי״, אַז אין אַ סדר עולם פון „העכערע״ און „נידערע־קערע״ מוזן אפילו אַרעמע יידישע עמיגראַנטן האָבן עמיצן, וואָס מ׳זאָל אים האַלטן פּאַר נידעריקער און במילא זיך פילן העכער פון אים. אַרעמע לייט איז מען געווען די זעלבע, מ׳האָט געאַרבעט אין די זעלבע „שוויץ־שעפּער״, מ׳האָט געשטופּט די זעלבע „פּושקאַרטס״ און געווויינט אין די זעלבע פינצטערע „טענעמענט״־הייזער, מיט אייגעם וואַרט — מ׳איז געווען גלייך. האָט מען געמוזט איין גרופּע פון די „גלייכע אויף צרות״ אַראָפּשטויסן אין סאָציאַלע טרעפּ נידעריקער, כדי זיך צו פילן העכער, וואַרעם, עס שטייט דאָך געשריבן, אַז „לא על הלחם לבדו יחיה האדם״, נישט פון ברויט אַליין לעבט דער מענטש, נאָר אויך פון איינגעריבטער העכערקייט.

איך פּאַרשטיי בלויז נישט פּאַר־וואָס דער אַיין טרעפּ נידעריקער איז געוואָרן דער „שבט גאַליציע״. מיר דאַכט, אַז צווישן די באַגלייך אַרעמע האָט דער גאַליציאַנער ייד געדאַרפט אויסנעמען און גאָר שטיין אַ טרעפּ העכער מיט זיין באַהעמיענישן געמיט, מיט זיין „הוליע קבצן״־פריי־לעכקייט, מיט זיין נטיה צו פּאַנ־טאַסטישקייט, צו הומאָר אין צו זעלבסט־חוזק און דער עיקרשט מיט זיין געזעלשאַפּטלעכער גוטברודע־רישקייט, מיט זיין על־פּי געמיט אַנגעסטראַיעטקייט צו „שבת אחים גם יחד״. איז דאָך אין תוך די גא־ליצישע חסידות אַ מין מלכות פון גוטברודערישקייט, ווו דער רבי איז ערגעצוווו נישט מער ווי אַן אויסרייד פּאַר אַ „שבת אחים גם יחד״, פּאַר דער איבערלעבעניש פון זיין אינאיי־נעם און זיך מעשות דערציילן.

אפשר, טראַכט איך, איז דער „שבט גאַליציע״ דערפּאַר געוואָרן דער „מחוץ למחנה״ פּין דער אָרע־מער יידישער עמיגראַציע, וויל טא־קע אָט דאָס ביסל פּריערע געמיט פונעם גאַליצישן ייד האָבן די פּאַר־זאָרגטע אין טויזנט עולן אייגנע־

שפּאַנטע יידישע עמיגראַנטן פון רוסלאַנד און פוילן נישט געקענט סובל זיין.

און אפשר האָט זיך דאָס געפיל פון סאָציאַלער העכערקייט ביי די רוסישע יידן געגומען דערפון, וואָס זיי זענען צום טייל געווען נישט בלויז פון אַרעמקייט אין נויט אויס־געוואַנדערטע, נאָר אויך פֿאַליטישע עמיגראַנטן, וואָס זענען אַנטלאָפן פון צאַר.

וואָס עס זאָל נישט געווען זיין די סיבה פון דער רוסיש־יידישער „העכערקייט" לגבי זייערע יידיש־גאַליצישע מיטוואַנדערער — האָט נאָך זיכער אַזא אומגערעכטע און אומבאַרעכטיקטע „העכערקייט" אויף דער וועלט נישט עקזיסטירט.

דאָס זאָג איך אי ווייל איך אַליין בין מלידה אַ גאַליציאַנער לאַנדסמאַן און ווייל מיר דאַכט, אַז וועג איך זאָל זיין אַ געבוירענער ליטוואַק וואָלט איך אויך געווען פֿאַרליבט אין יידיש־גאַליציש געמיט.

איך האָב נאָר וואָס איבערגעלייענט דאָס נישט לאַנג דערשינענע בוך „גאַליציע, מיין אַלטע היים", פון ד"ר יוסף טענענבוים און מיין פֿאַרליבטקייט אין יידיש־גאַליציש געמיט האָט זיך נאָך מער געשטאַרקט.

ד"ר טענענבוימס בוך איז נישט בלויז אַ בוך וועגן גאַליציע, נאָר עס איז אויך יידיש־גאַליציש, אין דעם זינען וואָס עס פֿאַרמאָגט אַ היפש ביסל פון די געמיט־עלעמענטן, וואָס איך האָב פריער געהאַט באַצייכנט ווי כאַראַקטעריסטיש פֿאַרן יידיש־גאַליציש נוסח.

ד"ר טענענבוימס „סטאַרי" וועגן יידיש־גאַליציע איז געשריבן אין אַ לייכטן, איך וואָלט געזאָגט, גוטברור־דערישן טאָן. קיין צו טיפע סימ־פּאָטיע און קיין צופיל פֿאַרשטענדע־ניש פֿאַר די אויפטוען פון אַזאַ יידיש־גייסטיקער באַוועגונג ווי ס'איז געוואָרן חסידות איז ביי ד"ר טענענבוימען נישט פֿאַראַן, אָבער דער אופן דערציילן זיינער איז פונדעסטוועגן אַנגעהויבן פון חסידות. אַזוי ווי ד"ר טענענבוים, דערציילט אַ וועלטישער חסיד, ד"ה אַ חסיד, וואָס גלויבן, גלויבט ער אין רבין און ליב האָט ער אים גלייך מיט אַלע, אָבער זיין וועלטישקייט דיקטירט אים צו זאָגן אויך ווערטער פון קריטיק און אפילו פון סאַטירע.

אַזאַ נוסח היט אויס ד"ר טענענ־

בוימס „סטאַרי" פון יענער „ליב־שאַפט, וואָס מאַכט קאַליע די מאָס" (אהבת מקלקלת השורה) און גיט צו לעבעדיקייט דער נישט אַלעמאָל פריילעכער היסטאָריע פון די מזרח־גאַליציש יידן איבער דעם שטח פון אירע רויט־רייסישע אָנפאַנגען און ביז צו די יאָרן פון דער באַנייטער פוילישער הערשאַפט אין גאַליציע נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה.

די לעבעדיקייט פון ד"ר טענענ־בוימס „סטאַרי" וועלט געמערט דורך דער מזיגה פון זכרונות און אָביעקטיוועס היסטאָריאָגראַפיע אין צווייטן טייל פונעם בוך, וואָס האָט צו טאָן מיט אַליין איבערגעלעבטער געשיכטע, מיט דער געשיכטע פון אונדזער אייגענעם יידיש־גאַליציש דור.

און יענער טייל וווּ זכרונות און היסטאָריאָגראַפיע רעספעקטירן ניט זייערע גרעניצן און מאַכן אויף זיך קעגנזייטיקע איבערפאַלן איז, פאַר־שטייט זיך, דער וויכטיקסטער און אויך דער אינטערעסאַנטסטער טייל פונעם בוך.

וואָס שייך מיר פערזונלעך קאָן איך דאָרט נאָכגיין דעם מחבר אָ היפּשן טייל מיט מיינע אייגענע דערמאָנונגען און איבערלעבענישן.

וועג ד"ר יוסף טענענבוים איז שוין געווען געוועזענער פרעזידענט פון „השחר" און אָ רעדאַקטאָר פון „סנו־נית" און אָ מיטאַרבעטער פון דער פויליש־־געשריבענער „מוריה" אין לעמבערג, האָב איך אָנגענייט דאָס צווייטע אָדער דאָס דריטע זילבערנע פאַסיקל אויף דעם קאָלנער פון מיין גימנאַזיסטן־מונדיר, ד"ה איך בין געווען אָ שילער פון צווייטן אָדער דריטן קלאַס פון קאָלאָמייער גימנאַ־זיע. (אין מיין זיידנס לשון: איך בין געווען אין דער צווייטער אָדער דרי־טער לאַטיין). דער נאָמען יוסף טע־נענבוים איז מיר און מיינע חברים, וואָס האָבן דעמאָלט אָדער שפּעטער אָ יאָר אָנגעהויבן לייענען „סנונית" און „מוריה" געווען גוט באַקאַנט.

דאָס קאַפּיטל עלף פונעם בוך, אין וועלכן ד"ר טענענבוים דערציילט וועגן „דער יונגער דור אין גאַליציע" און וועגן דעם געהיימען פאַרבאַנד פון יידיש־גימנאַזיסטישע קרייזלעך אין גאַליציע מיטן נאָמען „צעירי ציון" איז אויך מיין יוגנט־צייט אין גאַליציע, וואָס איז געווען שיין און דערהויבנדיק, ווייל זי איז געווען פול מיט מסירות נפש און מיט אידעא־ליזם פון קאָמאָ. ס'האָט זיך דעמאָלט אַריינגעשניטן אין יידיש־גאַליציע אָ דור, וואָס האָט דערנאָך מיט גאָר־נישט פאַרשעמט זיינע יינגערע ברי־דער און זיינע זין — די געטאָ־קעמ־פער און די סאָלדאַטן פון דער יש־ראלדיקער באַפרייאונגס־מלחמה.

אָ גאַנץ יאָר האָט מען דעם שבת־נאָכמיטאָג און זונטיק און אויך אָ טייל פון די אויפדערנאָכטן דורך דער וואָך פאַרברענגט ביי געהיימע צו־נויפקומען צו לערנען אינאייענם יידישע געשיכטע, פאַלעסטינאָגראַפיע און העברעאישע ליטעראַטור, סוף יולי, ווען דאָס שול־יאָר האָט זיך גע־ענדיקט זענען זיך דעלעגאַטן פון די „צעירי ציון" איבער די שטעט פון גאַליציע צונויפגעקומען צו אָ

„וויעץ" (קאָנגרעס) אין לעמבערג אויף אָפצוגעבן באַריכטן און אויס־צוארבעטן פראָגראַמען. אויך דער „וויעץ" איז, פאַרשטייט זיך, גע־האַלטן געווארן בסוד, אַז די פוילי־שע שול־אויטאָריטעטן זאָלן זיך פון אים נישט דערווייסן.

איך בין אַ צוויי אָדער דריי מאָל געווען אַ דעלעגאַט פון קאָלאָמיי און בייגעווען ביי די „וויעצן" אין לעמ־בערג. איינער אַזאַ „וויעץ" געדענקט זיך מיר באַזונדער. עס איז מן הסתם געווען מיין ערשטער „וויעץ". איך האָב צום ערשטן מאָל געהערט רעידן אַדאָלף שטאַנדן, ד"ר גרשון ציפּערן און דעם מזרחי־פירער, דעם מאָלער הערמאַן שטרוק, וואָס איז דעמאָלט צופעליק געווען אין לעמבערג. אָבער די צווייטע זיצונג נאָך יענער מיט שטאַנדן און שטרוקן איז אונדז פאַר־שטערט געוואָרן. עמיץ האָט אַ שוש־קע געטאָן אָדער טאַקע אַ געשריי גע־טאָן, אַז פאָליציי גייט און — מיר אין די גימנאַזיסטן־מונדירלעך האָבן געמומען לויפן איבער טרעפ און צו שפּרינגען פון די פענצטער. ס'איז געווען אַן אומזיסטער אַלאַרם. אָבער איך האָב ערגעצווו אַזוי צעריסן מיין רעקל און דערצו ערגעץ פאַרגעסן מיין היטל, אַז — פאַר קיין שום ייד נישט געדאַכט, אין וואָס פאַר אַ גע־מיט איך בין צוריקגעפאָרן קיין קאָ־לאָמיי צו ראַפאָרטירן וועגן דעם „אומגליק".

און געראָטן איז ד"ר טענענבוים מיט זיין באַמערקונג, אַז די פוילישע לערער, פאַר וועלכע מיר האָבן זיך אויסבאַהאַלטן מיט אונדזער נאַציא־נאַליזם, האָבן אין תוך היפש סטימו־לירט דעם ציוניזם אונדזערן דורך זייער אייגענער פוילישער־נאַציאָנאַלער עקזאַלטאַציע.

„די פוילישע פאָעטן: מיצקע־ויטש, קראַסינסקי, און עפּעס ווייני־קער סלאָוואַצקי, האָבן געשעפט פון יידישן תנ"ך זייערע אינספּיראַציעס פאַר זייערע משיח־אידעען. און מיר, די יונגווארג האָבן צוריקגעשעפט פון די ווערק פון אָט די פּוילישע ראַ־מאַנטיקער דעם גרויסן ענטוזיאַזם און די ברענענדיקע האָפענונג פון שיבת־ציון. זייערע נאַציאָנאַלע ימים־טובים, זייערע העלדן האָבן מיר פאַרטייטשט אויף אונדזערע אייגענע נאַציאָנאַלע פיגורן און אַלצדינג, וואָס איז געווען שיין און אידעאַל אין דער פּוילישער געשיכטע, האָט באַקומען אַ יידישע צורה אין אונ־דזער בענקשאַפט נאָך גאולה".

און אַז מ'האָלט שוין ביי ריכטיקע היסטאָריש־פסיכאָלאָגישע און היס־טאָריש־סאָציאָלאָגישע פאַרמולירונ־גען וועגן דער אַמאָליקער יידישער יוגנט אין קירהס גאַליציע, וויל איך דאָ ברענגען ד"ר טענענבוימס צוויי פאַרמולעס, וואָס טרעפן, לפּי דעתי, אין קאַרב אַריין פון פאַקט און אי־בערלעבעניש און דערמיט פאַרענ־דיקן מיין רעצענזיע, וואָס קען נישט זיין קיין ערזאַץ פאַרן בוך, נאָר בלויז אַן אָנרעגונג עס צו לייענען.

די ערשטע פון די צוויי פאַרמו־לעס האָט צו טאָן מיט דער עקאָנא־מישער פאַרלוירנקייט און מיט דער סאָציאַלער שליחות פון דער פּראָ־פעסיאָנעלער יידישער אינטעליגענץ

אין קירהס׳ס גאַליציע. אָט איז דער פֿאַרטרעט פונעם יידישן גימנאַזיסט, און „הער דאָקטער" —

„אַזוי איז געוואקסן דער „דיפלאָמירטער" פֿראָלעטאַריאָט, מיט גרויסע שווערקייטן צו פֿאַרדינען אויפן אייגענעם לעבן, קל וחומר עפּעס צו העלפן דער פֿאַמיליע, וואָס האָט זיך אַזוי צעבראָכן כדי אים אויסצולאַזן. פון אַלע טראַגעדיעס פון ווירטשאַפטלעכן לעבן אין גאַליציע איז דער „הער דאָקטער" געווען דער טראַגישסטער. דער יידישער סטודענט איז געווען אַן עקסטרעמיסט. ער איז געוואָרן אַ סאָציאַליסט און האָט געוואָלט אויסלייזן די גאַנצע וועלט טאָקע שוין אין ער איז געוואָרן אַ הערצליאַנער מיטן באַגער נאָך אַ יידישער מלוכה אין „אונדזער צייט און אין אונדזער טעג".

ווען איך בין סוף 1918 אַרויס פון קירהס צעבראָכענער אַרמיי און האָב געזומען ווערן אַ שרייבער ביי יידן, איז מיין דעבוט, מיין ערשטער אַרטיקל, ווי‌עלכן איך האָב אָפּגעדרוקט אין דער טשערנאָוויצער פּועלי־ציוניסטישער „די פרייהייט" געווען אַן אָפּוועג פון אחד־העמן, אַ מלחמה־אָנזאָג צו זיין תורה פון „מרכז הרוח". אַ „מחלוקת צווישן יידן און יידנטום" האָט געהייסן יענער מאמר מיינער און — געראָטן איז ד"ר טעננבוים — אַ גרויסער טייל פון דער יידישער יוגנט האָט דעמאָלט דערזען די מחלוקה און זיך געשטעלט אויפן צד פון „יידן" קעגן „יידנטום".

זיך געהאָט אַזאַ שווערע דערפֿאָרונג ווי מלחמה און אַזאַ שווערע אַנטוישונג ווי אַ פֿאַרלוירענע מלחמה. דער יידישער בחור מיט אַזעלכע דערפֿאָרונגען איז געוואָרן זאָכלעכער, צילבאַווסטער און אידעאַליסטיש־קאָנקרעטער. ער האָט זיך אָפּגעוועדט פון אחד־העמן מיט זיין „מרכז רוחני". דער יידישער סטודענט נאָך דער מלחמה איז געוואָרן רעאַליסטישער און דערפֿאָר אויך — גרייט צו מער פֿאָנטאַסטישקייט. ער איז געוואָרן אַ סאָציאַליסט און האָט געוואָלט אויסלייזן די גאַנצע וועלט טאָקע שוין אין ער איז געוואָרן אַ הערצליאַנער מיטן באַגער נאָך אַ יידישער מלוכה אין „אונדזער צייט און אין אונדזערע טעג".

ווען איך בין סוף 1918 אַרויס פון קירהס צעבראָכענער אַרמיי און האָב געזומען ווערן אַ שרייבער ביי יידן, איז מיין דעבוט, מיין ערשטער אַרטיקל, ווי‌עלכן איך האָב אָפּגעדרוקט אין דער טשערנאָוויצער פּועלי־ציוניסטישער „די פרייהייט" געווען אַן אָפּוועג פון אחד־העמן, אַ מלחמה־אָנזאָג צו זיין תורה פון „מרכז הרוח". אַ „מחלוקת צווישן יידן און יידנטום" האָט געהייסן יענער מאמר מיינער און — געראָטן איז ד"ר טעננבוים — אַ גרויסער טייל פון דער יידישער יוגנט האָט דעמאָלט דערזען די מחלוקה און זיך געשטעלט אויפן צד פון „יידן" קעגן „יידנטום".

יעקב באַטאַשאַנסקי שרייבט וועגן ז. י. אַנכיס כתבים אין זיין אַרטיקל „אַ בוך — אַן אַלטער, האַרציקער ניגון" („די פּרעסע", בוענאָס־איירעס, 30טער יולי 1953):

דאָס ניינציקסטע בוך פון דער סעריע „דאָס פּוילישע יידנטום", באַשטייט פון אַ באַנד געקליבענע שריפטן פון ז. י. אַנכי א"נ: „ר' אבא און אַנדערע כתבים".

כאָטש ז. י. אַנכי (זלמן יצחק אַראָנסאָן) שטאַמט פון ווייסרוס־לאַנד און זיין ר' אבא און זיינע אַנדערע כתבים שילדערן דאָס דאָרטיקע יידישע לעבן, פּאַסט זיך דאָס ניינציקסטע בוך גאַנץ גוט אַריין אין דער גאַנצער סעריע, וואָס פאַראייביקט און שילדערט דאָס פּוילישע יידנטום. פאַראַן אַ דורכאויסיקע קרובהשאַפט אין גייסט און אויך אין שטייגער צווישן ביידע לעבנס.

צום אַנכי־בוך זענען צוגעגעבן דריי הקדמות; אַ גאַר קורץ וואָרט פאַראויס פון דער רעדאַקציע, וואָס איז געשריבן וואַרעם, האַרציק און זאַכלעך, ברענגט די ביאַגראַפישע דאַטן פון שרייבער, טיילוויז, לויט דעם „לעקסיקאָן פון דער יידישער ליטעראַטור" פון זלמן רייזען; אַן עסיי פון דעם העברעאישן פובליציסט א. קריב, א"נ „דער דיכטער פון ר' אבא" גיט אַ גלענצנדיקע כאַראַקטעריסטיק פון אַנכין און שטעלט דעם דאָזיקן ראַמאַנטישן שרייבער אויף זיין ריכטיקן פּלאַץ; און זכרונות פון א. ש. יוריס א"נ „מיט ר' אבאן אין אַרגענטינע", אין וועלכע עס ווערט געשילדערט סוביעקטיוו און שאַרף אונדזער סביבה פון צוריק מיט דרייסיק יאָר און עס ווערן אויך אַרויסגעבראַכט אייניקע אינטערעסאַנטע כאַראַקטער־שטריכן פון אַנכין. יוריסעס פאַרליבטקייט אין מחבר פון ר' אבאן, איז ממש רירנדיק.

א. קריבס עסיי איז פאַר אַ יידישן לייענער אַ שטיק געשעעניש אין צוויי פּרטים באַזונדער, וועלכע מען נעמט אין באַטראַכט, אַז מען האָט פאַר זיך אַ וואָרט פון אַ העברעאישן שרייבער; ערשטנס פאַראייניקט דער מחבר דאָס גאַנצע יידישע לעבן און ער מאַכט נישט קיין חילוק צווישן דעם יידן אין די תפוצות און אין ארץ־ישראל. און צווייטנס פאַראייניקט ער די יידישע ליטעראַטור מיט דער העברעאישער, ווי אין די צייטן פון אַמאָל, וועלכע בעל מחשבות האָט געזאָגט, אַז דאָס זענען „צוויי שפּראַכן און איין ליטעראַטור".

א. קריב איז באַגייסטערט פאַר אַנכין דווקא דערפאַר, וואָס ער ווייזט דאָס שיינע און פאַזיטיווע אין יידישן גלות לעבן און ער האָט טענות צו געווייסע „העברעאישע מענטשן", וואָס זענען ברוגז וועגן מען רעדט וועגן „יידישער שלימות" אין גלות. לויט אָט די מענטשן קען מען נאָך אַרייננעמען אין דער אייביקער העברעאישער ליטעראַטור די שילדערונגען פון דער נעגאַטיווער זייט פון גלות, אָבער חלילה נישט די שילדערונגען, וואָס ווייזן די שיינע

נע זייט פון גלות־לעבן, ווייל דאָס דאָזיקע איז לויט זייערע באַגריפן אוממעגלעך. א. קריב, וועלכער איז מאָז ומקדם אַ קעמפער קעגן שלילת הגלות (ער האָט אויך פאַרעפנט־לעכט אַ בוך קעגן דעם פאַרלייקענען דעם ווערט פון גלות), זאָגט אַ וווּנ־דערלעך וואָרט צו די אַלע קעגנער פון דער גלות ראַמאַנטיק: „מאַדנע — שרייבט ער — ווי ווייט עס איז פון אונדז געווארן דער פשוטער אמת, אַז גרינגער איז צו פאַרוואַנד־לען גאָלד פון דער פאַרגאַנגענהייט אין גאָלד פון דער צוקונפט, איידער צו פאַרוואַנדלען פסולת אין גאָלד". פאַר די משוללי הגלות אַבער איז אונדזער גאַנץ לעבן אין די לעצטע קנאַפּע נייַנצן הונדערט יאָר בלויז פסולת און זיי ווילן דאָך פון אָט דעם פסולת שמידן גינגאָלד אין ישראל...

א. קריב פּאַקט דעם רויטן פאָדעם, וואָס ציט זיך דורך דער ראַמאַנטי־שער ליטעראַטור אונדזערער אין ביידע שפראַכן. דער דאָזיקער גע־דאַנק שטעקט אייגנטלעך אין אַ צו־ריקקער פון פאַרבענקטע צום פאַר־גאַנגענעם פרומען יידישן לעבן. די צוריקקערער האָבן דערפילט, אַז דעם „טאָטנס טיש" איז געווען געדעקט צו ברכה. און ער ווייזט ריכטיק אַן, אַז פּרץ איז געווען „דער גרעסטער פון די ליטעראַרישע צוריקקערער".

א. קריב ווייזט אויך נישט אַן, אַז פּרץ איז נישט געווען סתם אַ פאַר־בענקטער ראַמאַנטיקער און אַז ער האָט זיך שטאַרק אונטערשיידט פון די מיינסטע אַנדערע יידישע ראַמאַנ־טיקער, וואָס ביי אים איז דער צו־ריקקער געווען אַ באַוווסטזיניקער. ער האָט דערפילט, אַז נאָך דעם, וואָס די השכלה האָט אויסגעליי־דיקט אַלע כלים פון אונדזער לעבן, מוזן מיר זיך אומקערן צו דער נאַענ־טער פאַרגאַנגענהייט און דאָרט זוכן אינהאַלט פאַר אָט די כלים פאַר דעם ווייטערדיקן לעבן. א. קריב באַ־מערקט, אַז די דאָזיקע, וואָס האָבן זיך ליטעראַריש צוריקגעקערט, האָבן די צייט נישט צוריקגעדרייט און זיך נישט אומגעקערט צום טאָטנס טיש. דאָס איז אמת לגבי פּרץ בלויז אויף העלפט. ער האָט טאָקע די צייט נישט צוריקגעדרייט — און ער האָט דאָס נישט געוואָלט אויך — ער האָט זיך אויך נישט אומגעקערט צום טאָטנס טיש, אָבער ער האָט געוומען דאָס בעסטע און שענסטע פון אָט דעם טיש און אַרויפגעלייגט אויף זיין טיש און מיר, די דאָזיקע, וואָס גייען אין פּרצעס וועגן, באַמיען זיך דאָס צו ברענגען אויף אונדזערע טישן און דאָס ברענגט אונדז מזל און ברכה.

אָנכי איז בלי שום ספק באַייני־פלוסט געווארן פון פּרצן, אָבער ער איז נישט געגאַנגען אין זיין וועג. זיין ראַמאַנטיק באַשטייט פון בלויז בענקשאַפט, אָבער עס איז אין איר נישט פאַראַן געדאַנק, אַז מען דאַרף נעמען דאָס בעסטע פון דער פאַר־גאַנגענהייט פאַר דער צוקונפט. און ער איז טאָקע מער פון אַלץ אַ קרוב צו די העברעאישע שרייבער מ. ז. פּייערבערג און גנעסין און צום יידישן א. ווייטער.

דאָס בוך גופא, וואָס באַשטייט

פון די ניין מאַנאַלאַגן „ר׳ אבא״, און זעקס דערציילונגען און פון דער דראַמע „עטעלע, די גאָלדענע פאַוועג״, לייענט זיך טרויעריק געשמאַק. מיר ווייסן, אַז דאָס געשילדערטע (ריכטיקער: אויסגעזונגענע) לעבן פון די אַלע זאַכן איז נישט אויסגעלעבט געווארן, נאָר איז ברוטאַל פאַרשניטן געווארן און מיר ווייסן דערויף און מיר האָבן דאָך הנאה דערפון, ווייל מיר פילן ביים לייענען דעם אָטעם, דעם חן, דעם טעם און דער תוך פון יענעם לעבן און מיר הערן זיין ניגון.

עס קען זיין, אַז מען וואָלט געדאַרפט מאַכן אַן אָנשטרענגונג און אַרויסגעבן נישט בלויז אַן אויסקלייב פון אָנכיס כתבים, נאָר טאָקע אַלע. אויב איך מאַך קיין טעות נישט, וואָלט דער גאַנצער אָנכי נישט פאַרנומען מער ווי צוויי אָ ביסל גרעסערע בענד. אַלע שריפטן אָנכיס, אין איינעם מיט אַ מאַנאַגראַפיע וואָלט געווען אַ גרויסער אויפטו. אָבער אויך פאַר דעם איינעם באַנד, אַזוי ווי ער איז, קומט אַ גרויסער יישר כוח טורקאָוון און מיטלבערגן. זיי האָבן אַריינגעבראַכט צוריק אין אונדזער לעבן אַריין פאַרגעסענע און פאַרלוירענע זאַכן, וואָס זענען היינט אפשר נאָך מער וועדטפול, ווי דעמאָלט, ווען זיי זענען געשאַפן געווארן. און די דאָזיקע זאַכן זענען אין ערגעץ נישט בנמצא. מען קריגט אַנכיס שריפטן בלויז אין אַ גאָר אַלטער יידישער ביבליאָטעק.

„ר׳ אבא און אַנדערע כתבים״ איז אַ בוך, וואָס דאַרף זיך געפינען אין יידישע ביבליאָטעקן און בכלל יידישע הייזער און דאַרף אַריינגעזונגען ווערן אין די אויערן און הערצער פון אונדז אַלעמען. עס איז אַ בוך מיט אַלטע און האַרציקע יידישע ניגונים. עס איז אַ געזאַנג צו און פון אונדזער פאַרשניטן לעבן.

„ר׳ אבא״, דאָס ווערק, וואָס האָט אָנכין באַרימט געמאַכט אַזוי שטאַרק, אַז מען האָט אים אַזש אי־דענטיפיצירט מיט דעם — דאָס דאָזיקע איז געשען אויך, ווייל ער האָט דאָס כסדר פאַרגעלייענט און אויף אַן אויסגעצייכנטן אופן — באַשטייט פון ניין (9) מאַנאַלאָגן פון אַן אַלטן חבדניק, וואָס איז שוין אַ בן שבעים, וועלכער האָט שוין נישט קיין „פריסטאַניצע״, ווייל ער איז אַן אַלמן אוּן וועלכן אַנדערע האַלטן שוין פאַר אַן עובר בטלניק. אין יעדן מאַנאַלאָג קומט צום אויסדרוק אַן אַנדער געפיל און אַן אַנדער איבערלעבונג, אוּן יעדע איבערלעבונג ווערט אַרויסגעבראַכט ווי אַ ניגון. פאַראַן דאָ פון אַ ניגון וועגן פאַרשטאַרבענעם ווייב, דורך דעם פאַרן צום רבין, גרויסן בטחון, גרויסע שמחות, ביז צו דעם אַלאַרם־געזאַנג וועגן דער שרפה, וואָס עס האָט אַרומגעכאַפט אונדזער לעבן. „עס איז אַ שרפה — זאָגט ר׳ אבא — אַלץ ברענט... די יידישקייט... די אמונה... מיר דאַכט זיך, אַז גאַנצע בתי מדרשים ברענען... און בנינים פאַלן איין... עס איז אַ שרפה... פאַרלעשן עס, מיט בייזן צעפלאַקערט זיך דאָס נאָך מער... מיט גוטן — ברענט עס פון זיך אַליין...״

אין די זעקס דערציילונגען, וואס קומען נאך „ר׳ אבא״ איז פארן אדער נאך ווייטער די „שרפה״, אדער דאס בענקשאפט געזאנג פון די איינזאמע, וואס דרייען זיך ארום דאכלאז און באדנלאזע נאך דער שרפה.

אויך די דראמע „עטעלע, די גאל־דענע פאווע״ (וואַרשיינלעך דאס איינציקע, וואס אנכי האט אנגע־שריבן אין דראמאטישער פארם) האט מער פון אלץ א ניגון אין זיך. קורצע פיר אקטן האט די דאזיקע דראמע און א גאנץ אינטערעסאנטן קאנפליקט, אבער ער ווערט נישט פסיכאלאגיש אויסגעוויקלט, ער ווערט — אויסגעזונגען. אויבנאויפיק דערמאנט דאס עפעס אין הירש־ביינען. א סביבה פון פראסטע און גראבע מענטשן, „מאזשניקעס״. דריי שוואגערס, מענער פון דריי שוועס־טער׳. זיי לעבן פראסט און קריגן זיך און האבן זיך פיינט. איז איינער א ביסל איידעלער, האט מען אים פיינט פאר זיין איידלקייט, איז איינער מער גראב, האבן זיי אים דערפאר מער פיינט. זיי קריגן זיך אויך אי־בער מאטעריעלע עסקים. און אט קומט צו איינעם פון זיי א קרובה, א טאכטער פון א בלינדן טאטן, עטע־לע, וואס זינגט א לידל ווען דער גאלדענער פאווע און איז אליין די גאלדענע פאווע. און זי ברענגט א שיין אין אלע דריי הייזער אריין. ביים אנהויב קען מען מיינען, אז דאס איז לוי יצחק (פון הירשביינס „גרינע פעלדער״) אין א קליידל. אבער עס איז נישט אזוי. עטעלע ברענגט א שיין נאר פאר די מענער. זיי ווערן בעסער, טוען זיך אן שע־נער און רייניער, דער קאלטענעוואא־טער צווישן זיי קעמט זיך די בארד, זיי הערן זיך אויף צו קריגן איבער איר. די וויבער אבער ווערן אלע אייפערזיכטיק אויף איר. און עס הייבט זיך אן א לשון־הרע, אז דער רב אליין קומט צו אביציען (אזוי הייסט דער קרוב פון עטעלען) און זאגט איר מוסר. און די וויבער צווינגען אפצושיקן עטעלען צוריק אהיים און עס פארשווינדט איר שיין, איר גוטסקייט און אלע דריי שוואא־גערס ווערן צוריק ווי זיי זענען גע־ווען. דער קאלטענעוואטער קעמט מער נישט די בארד, אביציע אליין דאוונט מער נישט, ער טוט אן די תפילין און טוט זיי אויס. און זיי קריגן זיך ווידער.

עטעלע איז א שטראל פון יונג־פרוילעכער שיינקייט, רייניקייט און צגיעות. אלע דריי מענער זענען פארליבט אין איר, אבער די ליבע זייערע איז אזא רייניע, אז זיי קריגן זיך נישט איבער איר, אדרבא: זיי ווערן שלום צווישן זיך אויף אלע געביטן. אביציע, וואס איז דער פראסטסטער פון אלע דריי שוואא־גערס, ברענגט שטומערהייט ארויס די געפילן פון אלע, ווען דער רב גיט אים אנצוהערן, אז מען רעדט אויף אים. ער זאגט:

„אמת, איך היט זי (עטעלען) ווי אן אויג פון קאפ... אז איך גיי ווען אין מיטן נאכט דאס פערד זען, זע איך, צי זי שלאפט רואיק... אמת... אבער וואס האט דאס פאר א שייכות

צום ווייב מיט די קינדער... צו דיין ווייב, אַ מוטער פון דיינע קינדער... אַ ווייב איז אַ ווייב און עטעלע איז עטעלע...״

אויב איך האָב קיין טעות נישט, איז ״עטעלע״ פאַקטיש דאָס לעצטע ווערק פון אָנסקין, כאָטש ער האָט דאָס אָנגעשריבן אַ פערטל יאָרהונדערט פאַר זיין נפטר ווערן. ער האָט די לעצטע יאָרן פון זיין לעבן כמעט נישט געשריבן. געשריבן האָט ער אייגנטלעך אַ צוואנציק יאָר לערך — זייט 1903, ווען ער איז אַלט געוואָרן 25 יאָר, ביז 1923 — ער האָט זיך אויסגעזונגען גיך. און דאָס לעצטע ווערק זיינס איז געווען אַ ראָמאַנטיש געזאַנג ווען דעם יידישן עם הארץ. אויך אים האָט ער געוויזן אַ שיין־בענקענדיקן.

די אילוסטראַציעס פון ב. קראַטקאָ צו ״ר׳ אַבאָ״ זענען אין ראָמאַנטישן גייסט פון דעם גאַנצן טייערן און האַרציקן בוך וואָס פילט אָן דאָס גאַנצע ווען מיט אַ שיין און פאַרוויגט מיט אַן אַלטן האַרציקן ניגון.

———

ד״ר א. מוקדוני שרייבט ווען יוסף אָקרוטניס ״דאָס בוך פון עלנטע״ (״די אידישע צייטונג״, בוענאָס־איירעס, 18טער יאַנואַר 1953):

אַ בוך איז אַפּנים ווי דער מענטש, וואָס שרייבט עס.

פאַראַן מענטשן מיט שטאַרקע עלנבויגנס; איר מוזט זיי זען; איר מוזט זיי באַמערקן; איר קענט זיי נישט פאַרבייגיין אומעטום זענען זיי די ערשטע.

און אַזוי זענען זייערע ביכער. זיי מאַנען עפּעס אויפמערקזאַמקייט; איר קענט זיי אויך נישט פאַרבייגיין.

און פאַראַן מענטשן שטילע, אייַדעלע, זייערע עלנבויגנס זענען ווייכע; זיי שטופּן זיך נישט; זיי וואַרפן זיך נישט אין די אויגן; זיי פאַרטאָיען זיך אין אַ ווינקל און רייסן נישט אויף קיינעמס אויגן.

אוֹן אַזוי זענען זייערע ביכער, עפּעס שטילע, שעמעוודיקע.

יוסף אָקרוטניס בוך ליגט שוין ביי מיר אַ היפּשע צייט.

איך האָב אים עפּעס יאָ באַמערקט און נישט באַמערקט צווישן די בערג ביכער מיינע.

אָבער פלוצלינג האָב איך אים געזען פאַרטראָקט אין אַ ווינקל עפּעס שטיל און שעמעוודיק.

איך האָב אים אַרויסגענומען און דערזען פאַר מיר אַ שטילן און בייזגאַר אייַדעלן שרייבער.

און זיין טעמאַטיק איז עפּעס אַ פרומע —

עלנטע, שטילע מענטשן זענען די מענטשן אין זייַנע דערציילונגען. און אָט די דאָזיקע עלנטע און שטילע מענטשן קענען זיך מוראַדיק צובינדן צו נאָך אַן עלנטן און זיין גליק.

זיי ווערן נישט אויס עלנטע, נייַן! אָבער זיי האָבן געפונען זייער באַשערטן, אויך אַן עלנטן און ביידע, פאַרשטייט זיך, מאַן און פרוי, זענען שטיל גליקלעך.

זייער עלנט הייבט אָן שטיל,
אָבער ליכטיק שמייכלען.
זיי זענען גליקלעך אין זייער עלנט.

און זייער גליק איז אַ שטילס און עפּעס אַ הייליקס.

עס גלעקלט נישט זייער גליק, עס גייט נישט אַרום חוצפּהדיק מיט אַ פּאַרריסענעם קאָפּ.

עס איז דאָס שטילינקע גליק פון צדיקימלעך.

און דווקא די דאָזיקע עלנטע קענען זיך אָזוי שטאַרק, אָזוי פּלאַמיק און אָזוי אייביק צובינדן זיך צו אָן אַנדער מענטש און אפילו צו זאָכן.

אַ הויז איז פּאַר זיי מער ווי אַ הויז; אַ משפּחה איז פּאַר זיי מער ווי אַ משפּחה, און זייער שטאָט איז פּאַר זיי מער ווי אַ שטאָט.

עפּעס באַקומען געווייַנטלעכע זאָכן קרובים — העכערע ענינים.

עפּעס ווערט אַלץ אַ שטיק פון זייער פלייש און בלוט.

אַמאָל באַמערקט אייַנער דאָס גליק פון די עלנטע —
קוועטשט ער מיט די פּלייצעס האַלב פּאַרוווונדערט און האַלב ביטולדיק:
— וואָס איז די גדולה אויף זיי?
אָזוי ווי זיי, די עלנטע, קומט גאָרנישט אויף דער וועלט, זיי האָבן אין איר קיין חלק נישט...

אָבער די גליקלעכע עלנטע זענען אָזוי פּאַרטיפּט אין זייער ליבע, אָדער פּריינטשאָפּט, אַז זיי באַמערקן גאָרנישט די שפּאָטישע און ביטולדיקע שמייכלען, וואָס גרייזלען זיך אויף די ליפּן פון אַנדערע.

זיי פּאַרשעמען זיך בלויז.

דיוסקע פון שלעזע

און זענען נאָך גליקלעכער...

***

און אָט ווערט די וועלט געירט פון זינען.

עפּעס האָבן משוגעים באַקומען ערגעץ ביקסן.

עפּעס האָבן געירטע פון זינען באַקומען ערגעץ האַרמאָטן.

עפּעס האָבן מטורפים באַקומען מאַכט איבער לענדער.

און יידן, די שוואַכסטע, די שוצלאָזסטע, זענען די ערשטע און די גרעסטע קרבנות.

לויפט מען.

און מען דערלויפט צו דער רויטער מדינה.

און לויפנדיק פּאַרלירן די עלנטע איינע די אַנדערע.

זיי געפינען זיך דורך בריוו, דורך נאָכפּרעגענישן און דורך אַ וווּנק און אַ האַלב וואָרט.

אָבער זיי זענען נישט קיין פרייע מענטשן.

אָט האָט איין עלנטער אַן אַדרעס — ער איז אין קאַלטן אַרכאַנגעלסק; ער האַקט ביימער און זעגט זיי.

ער איז אָפּגעריסן, הונגעריק און אויסגעמאַטערט.

אָבער ער ווייסט, ווו זיין טייערע פרוי געפינט זיך. זי אַרבעט אויך שווער און ביטער; זי ליידט אויך הונגער און קעלט.

זיי קענען אָבער נישט צוזאַמענקומען; זיי זענען נישט אין זייערע הענט; מען וואַרפט זיי פון איין עק פון דעם גרויסן לאַנד צו דעם אַנדערן עק, פון קאַלטע מדבריות און הייסע מדבריות.

שרייבן זיי בריוו איינע די אַנדערע.

פשוטע בריוו, גאָר פשוטע.

אָבער אַ וווּנדערלעכע ליבע שטראַלט אַרויס פון די בריוו.

יוסף אָקרוטני, הייסט עס, האָט איבערגעכאַפּט די בריוו און זיי אָפּגעדרוקט.

נישט אַ גאָר נייער ליטעראַרישער טריק.

איר האָט דאָ בלויז די בריוו פון דעם מאַן צו דער פרוי.

אָבער איר זעט אין די בריוו די פרוי אויך, איר זעט זי אַזוי קלאָר, ווי איר זעט דעם מאַן.

צוויי עלנטע זענען ווידער געוואָרן עלנט, אַזוי עלנט ווי קיינמאָל נישט.

ווייל זיי האָבן פאַרלוירן דאָס טייערסטע, וואָס זיי האָבן געהאַט אין לעבן.

ווייל זיי האָבן פאַרלוירן דאָס קליין ביסעלע גליק, וואָס האָט באַשיינט זייער עלנט.

שרייבן זיי בריוו, וווּנדערלעכע בריוו, בריוו פון ריינסטער און לויטערסטער ליבע.

און אַלץ, וואָס איז ריין און לויטער, פאַרמאָגט גרויסע פשטות.

זענען די בריוו פשוטע, גאָר פשוטע...

און אָט רייסן זיך איבער די בריוו.

דעם מאַן האָט, אַפּנים, דאָס פרעמדע לאַנד צוגענומען אויף דער מלחמה.

ער איז, אפּנים, געפאַלן טויט ערגעץ אויף אַ שלאַכטפעלד.

און די פרוי וואַרט, וואַרט...

זי צאַנקט ווי אַ ליכט פאַרן אויסלעשן זיך.

ביז זי ווערט אויסגעלאָשן פון בענקעניש...

אַזוי פשוט דער סוף ווי די בריוו אַליין.

דער סוף פאַרנעמט דריי־פיר שורות.

דער עיקר זענען די בריוו און די לויטערע ליבע, וואָס שטראַלט אַרויס פון זיי.

דער שרייבער פון די בריוו איז, פאַרשטייט זיך, יוסף אָקרוטני.

זעט איר דאָ דעם שטילן און אייַדעלן שרייבער.

ער באַהאַלט זיך בלויז הינטער די פּלייצעס פון די צוויי עלנטע, ווונדערלעכע יידישע פאָלקס־מענטשן.

אָבער פון דער באַהעלטעניש זעט איר אים אַזוי קלאָר, אַזוי שאַרף.

ער אַליין פאַרמאָגט דעם ווונדערלעכן חן פון די עלנטע, שטילע מענ־

טשעלעך, וואָס קענען זיין גליקלעך מער פון אַלע גליקלעכע.

דווקא אין עלנטקייט איז גליק עכט, שטיל און לויטער.

און הייסן הייסט ביי אים די קורצע מעשה און דאָס פּעקל בריוו — „א געווייַנטלעכע געשיכטע".

יאָ, א געווייַנטלעכע געשיכטע אין א צייט וועלן די וועלט איז פּאַר־וואַנדלט געוואָרן אין א וואַלד פול מיט צווייפּיסיקע צוקנדיקע חיות.

א געווייַנטלעכע געשיכטע...

אָבער ווי סובטיל יוסף אָקרוטני דערציילט די דאָזיקע געווייַנטלעכע געשיכטע.

***

יוסף אָקרוטני האָט דורכגעמאַכט די בריחה פון פוילן און די עטלעכע יאָר גיהנום אין דעם לאַנד פון די רויטע, וואָס אַנדערע שרייבערס פון פוילן האָבן דורכגעמאַכט.

אָבער עס איז נישטאָ קיין בייז וואָרט אין זיין בוך.

ער איז ווי זיינע העלדן, די עלנטע העלדן זיינע.

זיי קענען בלויז שטאַרק ליבן, אָבער זיי קענען נישט שטאַרק האַסן.

אָט האָט ער א בילד פון רומקאָווסקי, דעם יידישן מלך אין לאָדזש.

רומקאָווסקי איז קיין מלך נישט געווען, ניין, ער איז בלויז געווען נעבעך א נאַר...

ער האָט געגלויבט אַז די דייטשן האָבן אים געזאַלבט פאַר א מלך.

און ער האָט זיי געדינט פאַרן גרויסן חסד, ער האָט זיי געדינט מיט רשעות. זיי, די דייטשן האָבן אים איבערגעגעבן צו דורגפירן שטיקער פון זייער גרויליקער רשעות...

און ער האָט זיי דורכגעפירט.

דער נאַר...

ער איז געווען דער ענקער פון יידן און נישט דער מלך פון יידן...

און ווען עס זענען שוין מער קיין יידן נישט געווען אין לאָדזש צו מאַרדן, האָבן זיי דעם לעצטן דער־מאַרדעט דעם נאַרישן יידישן מלך, דעם מלך פון לאָדזש...

דעם מלך פון דער יידישער אומגליקלעכער געטאָ אין דער אַרעמסטער געגנט, אין באַלוט.

יאָ א מלך פון א גרויליקן פּורים־שפּיל איז געווען רומקאָווסקי.

און פירט דורך יוסף אָקרוטני א פּאַלקס־משפּט איבער דער יידישער פּאָליציי אין די געטאָס היטלערס.

זיי האָבן אויך געמיינט אַז זיי זענען משנה־למלכס רומקאָווסקיס און נישט רומקאָווסקיס.

דער משפּט איז נישט פון די בעסטע דערציילונגען אין בוך, אָבער איר זעט דאָ אויך קלאָר אָקרוטנין. נישטאָ קיין בייזקייט, נישטאָ קיין נקמה.

עס איז דאָ בלויז געראָטענער משפּט.

מען הענגט נישט, מען שיסט נישט דעם נעכטיקן דינער פון דייטשישע טמאים.

יוסף אָקרוטני איז נישט קיין שיסער.

ער לייגט בלויז אַרויף א שטילן חרם, אַדער ריכטיקער א קין־צייכן אויף זיין שטערן, און מיט דעם דאָ־

זיקן קין־צייכן זאל ער אויסלעבן זיי־
נע זינדיקע יאָרן...
דאָס האַרבסטע וואָס איר געפינט
אין בוך.
האַרבער קען אָקרוטני נישט זיין.
אָט אַזוי איז ער.
און משפחה איז די וואַרעמע
נעסט, די היים און די פעסטונג,
וואָס באַשיצט אים, דעם עלנטן אין
זיין עלנט.
איז אָט לויפן פון היטלערס חיות
אַ גאַנצע משפחה.
און לויפנדיק ווערט די משפחה
צעריסן אויף שטיקלעך און ווערט
צעזייט און צעשפרייט איבער די
אומהיימלעכע מרחקים פון רוסלאַנד.
אַ משפחה, וואָס איז געווען ווי
איין גוף מיט אַ סך אברים, איז צע־
שטויבט געוואָרן.
און איין אבר זוכט דעם אַנדערן.
און ווען די מהומה לייגט זיך איין
אַביסל געפינט מען אייניע די אַנדע־
רע, דאָס הייסט, מען געפינט אויס
די אַדרעסן און מען הייבט אָן שרייבן
בריוו.
אָבער כסדר ווערן זיי אויף דאָסניי
צעזיפט איבער די הייסע און קאַלטע
מדבריות פון רוסלאַנד.
גיט אונדז דאָ יוסף אָקרוטני אַ
בינטל בריוו פון אַצעשטויבטער יידי־
שער משפחה פון פוילן.
אין די בריוו זעט איר און פילט
דעם עלנט פון די דאָזיקע צעשטויב־
טע איבער דעם זעקסטל פון דער
וועלט, וואָס הייסט סאָוועט־רוס־
לאַנד.
און ווידער — נישטאָ קיין בייזע
ווערטער.
עס זענען דאָ בלויז אויסגוסן פון
פיין און פון עלנטקייט.
נישטאָ קיין שולדיקער.
די צעשטויבטע משפחה איז עפעס
געקומען אויף דער וועלט אין אַ צייט
פון מלחמה, זיי זענען געקומען אויף
דער וועלט ערב דעם רוסיש־יאַפּא־
נישן קריג.
און פון דעמאָלט לעבן זיי אין
דעם פאַניק פון מלחמה.
כסדר באַפאַלט זיי די מלחמה, זי
לאָזט זיי אַף אויף אַ קורצער צייט,
און באַפאַלט זיי ווידער, אַזוי שוין
צענדליקער יאָרן.
אַ קאָשמאַר האָט זיך אַראָפּגעלאָזן
אויף דער וועלט.
עס איז אַ רירנדיק בינטל בריוו.
אָקרוטני פאַרזיכערט, אַז „הינטער
די בריוו שטייען פּשוטע מענטשן,
וואָס פילן און ליידן, ערלעך, יידיש,
זיי האָבן געשריבן בריוו פון ברודער
צו ברודער, זיי האָבן זיך אַראָפּגע־
רעדט פון האַרצן".
אָקרוטני, הייסט עס, וויל אונדז
פאַרזיכערן אַז דאָ האָבן מיר נישט
צו טאָן מיט בעלעטריסטיק, דאָס זע־
נען אמתע בריוו, זיי דערגייען צו
אים צעקנייטשטע אין כלערליי
האַנטשריפטן.
ער, אָקרוטני, האָט בלויז סטילי־
זירט די בריוו.
אַזוי צי אַזוי — עס איז אַ בינטל
בריוו, וואָס באַווייזט אַ בייזע, חיה־
שע וועלט און אין דער דאָזיקער
וועלט זענען פאַרוואַרפן געוואָרן לי־
בע, האַרציקע יידישע מענטשן.
זעט איר ריינע, שיינע מענטשן
אין אַ וויסטער וועלט, אין אַ וועלט,

וואָס איז פול מיט רשעות און אויך מיט שטילע ליידן און פריידן.

דער מענטש בויט אפילו אַ פּאַמיליע, ער האָט חתונה אויפן שפּיץ פון אַ שוועדד...

און די דאָזיקע בריוו פּאַסן זיך אַריין אין אָקרוטניס בוך, אין בוך פון שטילע, איידעלע מענטשן, וואָס ליידן שטיל און באַנוגענען זיך מיט קליינע ברעקלעך גליק...

***

יוסף אָקרוטני איז אַליין אייגער פון זייַנע העלדן.

אַליין אַן עלנטער, אַליין פּאַרוואָרפן געוואָרן אין רויטן לאַנד און אַליין געשליידערט געוואָרן איבער די אומהיימלעכע רוסישע מרחקים.

רוסלאַנד איז אַזיע און אייראָפּע, רוסלאַנד האָט אייביקן וווינטער און אייביקן זומער.

רוסלאַנד איז אַ געמיש פון אַזיע און אייראָפּע.

איצט לעבט אָקרוטני אין אַרגענטינע.

און אַרגענטינע האָט איצט אַ היפּשע מחנה פון יידישע שרייבער־פּליטים.

און אין אָקרוטני האָט דאָס יידישע אַרגענטינע צובאַקומען אַ שרייבער מיט אַ גאָר פּיינעם געמיט.

אָקרוטני איז אַ שרייבער מיט זיין פּנים, מיט זיין סטיל און מיט אַ רואיקן פילאָזאָפישן צוגאַנג צום לעבן און צום מענטשן.

זיין שפּראַך איז רייך, אַבער נישט שמאַלציק, ער ווייסט געניו ווו־אײַן און ווו־אויס.

די גרויליקע פּאַר אונדז צייט האָט אים נישט געשאַנעוועט. ער איז דורכגעגאַנגען אַלע שבעה מדורי־גיהנום פון אַ פּליט, אָבער ער איז געבליבן גאַנץ גייסטיק און שריפּט־שטעלעריש.

ער האָט דורכגעמאַכט שרעקלעכע צעטרייסלונגען, אָבער ער איז נישט צעטרייסלט געוואָרן.

ער ווייסט, אַז אַ מענטש מוז האָבן אַן אייגן וויינקעלע אויף גאָטס ערד און אַ משפּחה, און אַ יידישער מענטש — אַ יידישע וועלט.

מען האָט ביי אים דאָס אַלץ צוגענומען, גזלניש, מערדעריש צוגענומען.

אָבער ער וועט זיך גיך אייניגוואָרצלען צוריק.

און שאָפן אַרום זיך די היימישקייט, נאָך וועלכער ער בענקט אַזוי דורך די מענטשן, וועלכע ער מאָלט.

און ער וועט זיין אַ שרייבער אין דער נייער וועלט, ווי ער איז געווען אין דער אַלטער וועלט אונדזערער, וועלכע מען האָט חרוב געמאַכט.

די וועלט איז פול מיט עלנטע מענטשן.

אָקרוטני וועט זיי אויפזוכן און וועט אויפדעקן אין זיי דאָס טיפ־מענטשלעכע, דאָס ריינע און שיינע אין זיי.

די עלנטע דאַרפן האָבן אַן אָקרוטני, וואָס זאָל זיך אומקוקן אויף זיי.

Este libro se terminó de imprimir el día 29 de octubre de 1953, en Tall. Graf. Julio Kaufman, Corrientes Nº 1976, Bs. Aires, República Argentina.

COLECCION

"EL JUDAISMO POLACO"

DIRECTOR:

MARC TURKOW

DIRECCION ADMINISTRATIVA:

ABRAHAM MITELBERG

Tomo 94

IMPRESO EN LA ARGENTINA

PRINTED IN ARGENTINA

Hecho el Depósito que marca la Ley

G. BADER

MIS MEMORIAS

CRACOVIA

◆

Editado por la

Unión Central Israelita Polaca en la Argentina

Buenos Aires, 1953